

Єрусалим на горах

Роман Федорів

Цей роман про кожного з нас, про наші страждання, про нашу землю, її
минуле й сучасність;

це роман про воскресіння душ наших що прагнуть дійти до Єрусалиму

"Пастирю добрий, що кладеш душу за вівці! Не остав нас, хоч іще ми
блукаємо; не остав нас, хоч іще грішимо перед Тобою...

Каємося, просимо, молимо: каємося із-за злих діл наших; просимо, щоб
Ти страх свій послав у серця наші; молимо, щоб на Страшному суді Ти
помилував нас...

І поки стоїть світ, не наводь на нас напасті спокус, ані не передай нас у
руки чужих, щоб не прозвався город Твій полоненим городом, і стадо Твоє —
чужинцями на землі не своїй; щоб не сказали сусіди: де є Бог їхній?"

Митрополит Іларіон. "Слово о законі і благодаті". 1140 р.

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

1

Сталося так, що в студентські часи, будучи у своїх Братишанах, десь перед Великоднем я забрів на церковну ограду; стара присадкувата наша церковця, що стоїть іще з сімнадцятого століття, була відчинена, кільканадцять немолодих жінок поралися всередині храму, наводячи перед святами порядок, а мій далекий родич Федір Стригач, вічно усміхнений у звислі козацькі вуса, повільний дядько, який паламарював у церкві "від створення світу", як казали в селі, розкладав у куті огради ватерку, щоб спалити речі, що службу відслужили і вже не один рік чекали свого вогню під сходами в дзвіниці серед потовчених на друзки різьблених ангелів, виноградних грон, хрестиків, купи побілілого лахміття, на якому то тут, то там, немов із того світу, виглядало облущене обличчя якогось святого. Я вибрав і за п'ять бідних студентських карбованчиків (щоб незадурно, такий звичай) купив у стрія Федора майже зовсім чорну невелику ікону, що в часи мого дитинства висіла внизу в дзвіниці на дощаній стінці біля дверей; хоч тоді я тільки-но розпочинав свою інститутську науку, дещо вже встиг прочитати про старовинний живопис, про ці дивовижні, повні краси, спокою, філософської заглибленості мистецькі твори, що дійшли до нас від предків і свідчать про глибину предківського світу; мав я також уявлення про "ковчеги" та про "шпони", що повинні свідчити про давність ікон; і якраз дошка, яку я вигріб із сміття, мала ці ознаки давності. Одначе ні "шпони", ні "ковчеги", ні навіть мода на ікони, яка поступово, розходячись колами, набирала сили, гандлю, ажіотажу й, звісно, злодійства,

не були причиною моєї зацікавленості дошкою; я, побачивши її, чомусь пригадав дитинство, "Страстну" й "Голодну" п'ятницю, коли ми, ціла згряя сільських дітваків, обсідали, як горобці, високу дзвіницю й били клепами — широкими та міцними дерев'яними молотками по її висхлих дощаних стінах: тах-тах-тра-та-тах! Клепання тривало з полудня й до самого вечора, охочих було багато, кожен шибеник хотів усістися біля прорізаного в дошках вікна й звістити світ клепалом: умер Ісус Христос. Так, принаймні, говорили в моєму селі, у це вірили, клепання обов'язково пов'язували із Страстною п'ятницею; я однак думаю, що клепання на Русі жило іще в дохристиянські часи, клепало, було служило людям замість дзвонів і призначалося, очевидно, для оповіщення, для новин, для розголосу про тривогу.

Із дитячих тих часів, від тривожного клепання я і запам'ятав чорну ікону, яка, закіптюжена, обсотана павутинням, висіла на дзвіничній стіні якраз там, де починалися стрімкі сходи, що вели до навдивовиж чутливих дзвонів, які побренькували собі, гуділи й співали навіть тоді, коли ніхто й не доторкувався до їхніх шнурків; мені тоді здавалося, що святий образ, ледве видимі на ньому постаті трьох волхвів, які прийшли обдарувати Діву Марію і новонароджене дитя, Вифлеємська зірка, яка золотим цвяшком пробивалася з-під товщі звощеного бруду, пастухи в овечих шкурах на плечах і навіть два осли біля ясел стерегли нас, малих, щоб у Страстну п'ятницю ніхто із нас, клепаючи, не зірвався з дзвіниці та не полетів на землю.

У цьому невеликому образі, в його чорноті, в нахмуреності забрудненій мовби таїлася наша осторога та оберега.

— Нащо тобі цього образа, Бережане? — спитав мене тоді паламар Федь Стригач, роздмухуючи капелюхом вогонь. — Нічого-бо на ньому тепер не видно... нема там ні святих, ні грішних, одна зірка лише й світиться. Хіба вона коштує п'ять рублів?

Але гроші поквапом сховав.

Що я мав йому відповісти? Та й чи треба було щось говорити, коли наді мною у вишині знову так само таємно і сумно, як колись, вишумлювали смереки навколо церкви, коли цілий світ хмелів молодими бруньками, весною, передчуттям свята, коли мені нестримно хотілося, як малому, одним духом вилетіти сходами на дзвіницю й вдарити лунко на ціле село дерев'яним клепалом.

2

Відкрилося мені...

Ні, я тоді не мав зеленого поняття про техніку реставрації стародавнього живопису, ще нічого до ладу про нього не знаючи, ще я був неофітом на цьому страдальницькому й водночас радісному полі, і тільки котроїсь неділі, заблукавши з кількома інститутськими колегами у підльвівські Брюховичі, я випадково потрапив у гості до знаного, мабуть, на цілу Україну реставратора Петра Степановича Грицяя, який, змахнувши з носа дротяні окуляри, прив'язані до вух шнурочками і зовсім не дивуючись нашому нашестю на веранду, що служила йому замість майстерні й лабораторії, сказав:

— Що, молоді колеги, прийшли подивитися на чудо, на воскресіння? Що,

висловлююся "високим штилем"? А що маю робити, коли тільки так... тільки так, як процес поставання із мертвих, як воскресіння з небуття, я особисто розумію наше реставраційне ремесло. Тільки так, — повторив і, знову осідлавши ніс окулярами, згорбився над низеньким, схожим на шкільну лавку столом, на якому лежала освітлена з двох боків саморобними прожекторами, досить широка, на три п'яді, мабуть, й задовга в півметра, вгорі заокруглена дошка; дошка була схожа на "затулянку", якою мої мама, коли ще вдома випікали хліб, затуляли черинь печі, вся вона була по краях обсмалена, обтовчена, задимлена, й ми, неофіти інститутські, завмерли, дивлячись, як Грицай надто пильно, терпляче, мовби торкаючись чогось живого й болючого, орудував скальпелем і раз по раз змочував слиною те місце на дошці, звідки видобував з-під пласти ядучого сурику і сажі прекрасну маленьку кінську голівку, а трохи нижче оддалік сидів під деревом, уже розчищений від пізніших напластувань, ошатний, у червоному жупані козак Мамай.

Ми стояли доокіл згорбленого майстра цілу годину чи й дві, він до нас не обзивався, та він нас, мабуть, і не бачив, забув про наше гостювання, ми теж не помічали його знаменитої колекції стародавньої кераміки, задля якої власне і вибралися в Брюховичі, нас захопило дійство, повернення у верхні, в сьогоднішні наші світи традиційного козака Мамая, який був намальований народним майстром років, мабуть, сто п'ятдесят тому.

Це був чи не перший мій урок реставрації; увечері того дня я, оговтавшись, ніби й не повірив баченому вдень... увечері я був трохи розчарований примітивною технікою реставратора, його попльовуванням, його інструментом, отим примітивним хірургічним скальпелем; увечері я роздумував над побаченим удень. І як тоді я міг знати, що головне не в скальпелі, навіть не в найкращих хімікатах, сучасній апаратурі, спеціальному освітленні, — реставратор бо торкається дошки чи полотна не лише інструментом, він торкається серцем, кожним нервом і присвітлює собі в роботі душею, тим найсвітлішим світлом, що тільки й існує на світі.

Про це я дізнався того провесняного дня, коли приніс додому куплену у стрия Федя за п'ять карбованців дзвіничну іконку; власне, я один тільки й знав, що на ній щось є намальоване, навіть мої богомільні мама досить скептично на мою дошку поглядали й посміхалися з сина, який поклав дошку перед вікнами у хаті на стіл, озброївся лікарським ножом і почав тую дошку шкрябати, ледь торкаючись її поверхні і щомиті зволожуючи бруд слиною; у маминому розумінні, певно, це була марна робота, дитяча забавка. Але мама мали свої клопоти, хатні, тому дали мені спокій, і я продовжував розчищати малюсінький квадратик — віконце посередині дошки.

Даремно думати, що я тоді прагнув відкрити якийсь шедевр; я навіть спершу не був підвладний, змотузований чи розперезаний нетерплячкою, тією великою реставраційною пошестю, я вмовляв себе, що тільки хочу знати, хочу бачити, як виглядала ікона в ті часи, коли я, будучи малим, вибігав на дзвіницю виклепувати тривогу; я начебто й не поспішав, мені навіть здавалося, що я спокійний, що стримую себе, однак поступово, зшкрібаючи віск, потемнілу й затверділу оливу, довголітній

бруд, захопився роботою, віконце на дошці немовби западалося все глибше й глибше, давно проминувши моє повоєнне дитинство; віконце западалося, може, в давні віки, в світи, які давно згоріли, минулися, аж поки з-під леза, як промінь світла, не бризнула білизною біла старосвітська, цілком по-галицькому пов'язана намітка на голові Богородиці (мовби це була не Богородиця, не Діва Марія, а мої мама чи хтось інший з наших жінок); я торкався скальпелем того білого завою, жіночого усміхненого лица, золотистого німбу, і брав мене страх, що я, невмілий, недовчений, зіпсую, знищу світ, який двісті чи триста років тому сотворив невідомий ізограф; у мені ляк боровся з нетерплячкою, ляк перед цим непоправним знищенням; я таки не помітив, як заразився захопленням: я стояв перед віконцем — у минулі світи, перед порогом, то як же мені той поріг, Господи, не переступити? Я стовбичив, ціпенів перед красою, що, колись намальована, сотворена на левкасі, живе дотепер у чистоті, в усміхненості простого жіночого обличчя, осяяного радістю, — народилось-бо дитя, то як не радіти; мені уявлявся той стародавній митець, той творець, який сидів у кутику біля дерей на маминому стільчику, з яким вона ходила доїти корову... сидів і поглипував на мене з-під кошлатих брів, радуючись несподіваному воскресінню (згадався мені Грицай) свого творіння, і разом із тим відчувалося, що в ньому жила напруга, він, певно, боявся, що якийсь неофіт із верхніх білих світів, які нині панують над землею, необережним рухом блискавичного ножа поранить лице Богородиці або випадком зішкребе золоту Вифлеємську зізду. Я розумів митця, я зримо, немов він справді жив і дихав обіч мене, бачив його і відчував, бо в маленькій іконі, в сюжеті Різдва Христового, тривало цілі століття його життя, бо відомо, що мистець живе не вмираючи доти, доки живуть його витвори.

А ще я уявляв безконечну вервечку моїх краян, які молилися до цієї ікони, випрошуючи собі в новонародженого Бога ласки й милосердя; а може, вони, мої краяни, й не молилися, цей образ, може, й не був призначений для молитов, а лише для споглядання Різдва; мої краяни були свідками чуда, любовалися і розкошували, як вино пили, буянням кольорів, де зливалися червіль з блакиттю, золото з білизною; мої краяни, певно, черпали з малої липової дошки радість, яка вельми була їм знадїбна в їхньому розпроклятому житті.

І, може, тоді вперше без підручників, без професорів, без чужої підказки я досягнув, як на небі прочитав, вічне призначення мистецтва: пасти людські душі.

3

Мама стояли за моїми плечима...

Мама стояли за моїми плечима і, затамувавши подих і закинувши в кут усі передвеликодні клопоти, теж вдивлялися у маленьке віконце, яке я розчищав на почорнілій дошці; я відчував стримане мамине хвилювання, мені здавалося, що вони теж перейнялися білим ясним світлом, котре струменіло з вифлеємської стаєнчини у наші серця; я чомусь був упевнений, що мамі, як і мені, теж конче потрібне оце дивне світло, котре не згасло під брудом і під століттями, що від цього світла ставало моїй мамі затишніше на душі. ("Нова радість стала, яка не бувала" — хіба не так співається у

коляді?) Я думав про нев'янучу силу мистецтва, його життєздатність, про приховані його тайни, що нас чарують, і тому був зненацька заскочений, коли, оглянувшись для того, щоб уловити на маминому лиці посміх, мамину похвалу, оте невимовлене і для когось чужого невідоме, непомітне, а для мене чутне слово, що повинно було у цю хвилину, на мою думку, жити, як пташка, на її губах, побачив відчужену сувору жінку. Висока, в чорній хустині, пов'язаній по-старосвітському, вона не знала, де подіти свої руки, що не знаходили спокою й увесь час мучилися, перепліталися, аж потріскували пальці, обличчя її зблідло, а сухі губи ворушилися, дрібно вишіптуючи якісь слова, якусь молитву, якусь, може, осторогу. Очі запалися у ями, в пропасті, й звідти поблимували сполохано.

Попервах я пояснив собі її тривогу з чимсь постороннім, з чимсь таким, що мене не стосувалося, бо звідки я міг знати, що вона, бідна, злякалася віконця, яке я прорубував у вифлеємську яскиню? Це так було несподівано, так незвично для неї.

— Нащо тобі цього, Василю? — спитала врешті мене зажурено, кивнувши на ікону (і в цьому жесті таїлася стримана незбагненна ворожість). — Нащо тобі того святого, божеського... того Вифлеему? От, якщо хочеш, малюй собі трактор у полі, стовп із радіом, що біля читальні. Нащо тобі старого? Лиши його, забудь.

Мама мої перехрестилися.

Ні, мої мама не належали до тих ґаздинь, які виставляли свою побожність напоказ, залюбки вистоюючи в церкві зі свічкою чи з патерицею і котрі наввипередки носили отцеві Григорію — горластому парохіві нашого села, кошелі з набілом, яйцями та свіжообпатраними півниками. Одначе день святій, як вони казали, себто неділю, шанували, кілька разів, принаймні на Різдво й на Великдень, ходили до церкви й щодня перед сном довго молилися перед образами, вишіптуючи, як пшоно висіваючи, молитви. Хочу похвалитися, що ніколи не пробував провести з мамою "антирелігійну роботу", як це свого часу нас підмовляли в школі, й замахнутися на образи, яких у нашій хаті було з десятків; я боявся образити мамині молитви, не по-синівському це було б лізти з черевиками в мамину душу, я так колись й сказав шкільним своїм наставникам, а вони мене під'юджували, в одно підсміхаючись: "Хіба це відповідь комсомольця і відмінника? А якщо, товаришу наш Василю, душа, про яку ти говориш, темна, напоєна їддю релігійною, га? То чи гріх кинути туди, в душу, промінчик? Хоч би й з черевиками..."

Я не сперечався зі своїми наставниками, це було небезпечно, вони мене висміяли б, потоптали б гуртом — що залишилося б по мені? Я не міг їм сказати, що мамі, певно, було потрібно бодай зрідка скупати свою душу в урочистому церковному слові, а вечорами — в молитві, у безконечному шелестінні слів; у розмові з Богом, з іконами мої мама знаходили умиротворення і спокій; молитви, як чисті води, омивали жінку від денних прогрішень, очищали від суєти.

То чи дозволено було хоч би й рідному синові закрастися в мамину душу з своїм огарком?

І тому сьогодні я не міг зрозуміти маминої переміни, неприхильності, навіть

ворожості до дзвіничної ікони. Це було дивно, а може, й страшно, бо, пам'ятаю, коли був малим, вони постійно навертали мене до образів, вчили розпізнавати на них лики того чи іншого святого й казали: в того святого проси здоров'я, в того — ласки й удачі, в того — любові, в того — мудрості, а у святого Николи проси, щоб благословив твою дорогу. Вони вірили, що в іконі дивним чином присутній святий дух, сам, може, Господь Бог, і маму мою немало турбували мої пояснення, що образи, мамо, друковані в друкарнях на машинах або ж мальовані людською, може, й нечестивою рукою.

— Ет, — відбивалися вони полохливо, — що ти, малий, знаєш про Бога та про святі образи? Десь ти чув... у школі, по радіо або в книжці вичитав про образи й одразу повірив. На галь-паль повірив?

Колись мама не на жарт журилася, що в школі "вчать не того, що треба", і сьогодні я мимоволі згадав їхню давню журбу й подумав, що їм було нелегко віднаджувати мене від Вифлеему, від того, що було для них святим, вони, мабуть, добре намотузилися самі з собою, поки промовили оте "нащо тобі того, божеського..."

Я узяв їх за руки (успокоїв, глаїв їхні руки у своїх долонях) і спитав:

— Та що ж бо такого... такого непевного сталося? Вони усміхнулися блідо, скуппо, їм, певно, було незручно й боляче зраджувати саму себе, і цим усміхом хотіли применшити свою зраду.

— Свят-свят, — промовили. — Справді-но, ще нічого не сталося, але може статися. Хіба не видиш, як тепер на божеське дивляться? Хтось підстежить, підгляне твоє заняття й донесе, що Докіїн син відновлює церковні образи. Скажуть: радянська влада йому дорогу до інституту підмела, прошу, вчися, щоб не змарнувався твій талант. А він, невдячний, омані служить... А що? Не маю рації? Такий час, Васиliku, коли за кожним дивляться, щоб він був простенький, як билень від ціпа. А кривеньких випрямляють, обтісують... Міх-мах виженуть тебе з інституту.

Як усе просто.

Тепер я зрозумів її страх; вона стояла посеред страху, немов посеред крижаної води, і я мусив вишукувати слова, щоб її страх розтопити; я шукав для неї розради, а до мене самого крижана вода підпливала, просочувалася в душу; мимоволі спадали на згадку події в університеті, звідки цілими тузінами, пачками бозна за що. часом лише за слово, за іронічний погляд, за прогрішення котроїсь там бабці, виганяли на вулицю, рокували на армійську службу, а бунтівливих, непокірливих віддавали до суду.

А чи в нашому інституті не так? Я чомусь дотепер не задумувався, що і в нашому інституті триває чистка, а Йвана Терпелюка навіть судили за намір нібито когось там із вождів карикатурно намалювати... наміру, певно, й не було, був донос, комусь хлопець не сподобався за те, що мав у собі на правду Божу іскру, й відняли у нього пензель і різець, повезли в Сибір, у тайгу, дали сокиру й пилу; його повезли і повезли також сотого й тисячного, я колись випадково бачив у Бистри-чанах безконечну валку, яка котилася вулицею Чапаєва до вокзалу (і вулиця, і вокзал, і вагони худоб'ячі були осторожені багнетами та псами), а я стояв осторонь, стояв начебто в безпеці; відчислення, виселення, худоб'ячі вагони, люті матюки, прокляття, плачі мене не

стосувалися, я був невинним, чистим, я жив навчанням, мистецтвом, що відкривалося мені, як квітка; так, я був невинний, був оборонений, заступлений від можливої вини батьком, що впав на фронті; я був щасливий, що ріс у матері одинаком й ніхто не міг мені закинути, звинуватити, наприклад, що брат воював у бандерівській боївці й, мовляв, замислював убити письменника Галана, а сестра числилася у бандпосібниках, бо колись вночі нагодувала лісовиків, які постукали у вікно.

Я був безгрішний; я був чистий перед владою, перед людьми, перед світом, перед своєю совістю, перед мистецтвом, і страх, отже, цей вуж повзучий, не повинен був закрадатися мені в душу й червивити її, а проте я оглянувся... я таки мимоволі оглянувся, чи позаду не стоїть сексот, якого боялися мої мама.

Я думав одне, я шукав підсвідоме, інтуїтивно донощика, а матері говорив зовсім інше, я її переконував (а може, переконував самого себе?), що образ із Вифлеемом — річ насамперед мистецька. Хіба не видите, мамо, яка тут панує радість? Хіба й вам не легше на душі від цього білого, тихого світла? Може бути, що цей образ взагалі не призначався для молитов, колись приходили до нього люди не лише для того, щоб перехреститися, а й для того, щоб душа, споглядаючи його, возрадувалася, як радується вона співом чи музикою.

Мама мене не слухали; мама присіли на лавицю, опершись ліктями в коліна, сухе продовгувате лице взяли в долоні — таким чином начебто відгородилися від моїх слів. У причілковому вікні криваво заходило сонце, там палало півнеба, й червоні бризки полуміні падали на схилену мамину голову.

— Ні, ти їх собі не легковаж, хло', — сказали мама чомусь пошепки, начебто остерігалися, що під вікном, присвічуючи собі огарком, поцупленим звідти, де заходить сонце, сидить конфідент і пильно стежить за нами.

Я хотів спитати, кого вони мають на увазі під словом "їх". Невідомих донощиків? Моїх викладачів? Людей, які правили землею від імені наляканого народу й котрі достеменно знали, як сіяти жито, як любити Україну, як треба малювати картини й писати книжки, як боротися з класовим ворогом і як плекати душу?

Мушу признатися, що дотепер "таке" мені в голову не приходило, і не тому не приходило, що я когось боявся, просто мені було добре й затишно жити під крилом цих всезнаючих, всемілих і всесильних людей, вони не були мені чужими, я шанував їх, вони воювали разом із моїм татом на фронті, я чув себе з ними покровненим... і не знаю тільки, і ще раз не знаю, чому наперекір цій покровненості, немов крізь діру в паркані, проліз студений слизький вуж, що зветься страхом.

— Коли я був малим, то ви мене лякали дідьком рогатим... дідько, чорт, зрадник, щезник був усюдисущим, він мав десятки імен, але люди його називали "той", називали безіменне. А тато, бувало, обороняли мене від страхів, кажучи: "Ти мені, жінко, дитину не пуджій". Пам'ятаєте? — відповів я мамі напівжартома. Треба було або ж виганяти змія, або ж звикати до нього.

— То було колись, — обізвалися мама. — Тепер тато тобі не допоможе. Ніби-с не чув, як уповноважений із Лисичан, із району нашого, сам товариш Ступа, так він

писався, любив при нагоді гладити нас лагідними словами, що син за батька не відповідає. Але чи це не означає також, що й батько синові, якщо той потрапить в біду, не подасть руки? Такий час... І мені страшно, сину.

— "Такий прекрасний час, і прагну я обняти всю планету", — проспівав я рядок із банального вірша. Це, мабуть, була спроба змінити русло розмови; це була спроба вдати, самого себе обдурити, заспокоїти, що ніякого змія в тобі нема.

— Обнімай, Васиliku, планету, чого ж... чи я бороню? — Мама метнули в мене осудливий погляд. — Лишень нагадай собі нашого директора школи... сільського професора Северина Гайдаша. По війні він і тебе вчив історію, природознавство, географію... і співи вів у шостому й сьомому класі, пригравав собі на скрипійці. Пам'ятаєш? Хіба Гайдаш так само, як оце ти нині, не казав "їм" на зборах у читальні, яку вже називали клубом... "їм" казав, усім тим добрим і злим, мудрим і тим, яким бракувало клепки, організаторам "життя по-новому", фінагентам і просто агентам, збирачам позики, контингенту, "стрибкам" із батальйону самоохорони, просто солдатам у синіх кашкетах, уповноваженим різним, а найперше оперуповноваженому товаришеві Ступі, який вважався у Горопах найстаршим, що різьблений із дерева розіп'ятий на хресті Ісус Христос не має нічого... так, не має нічого спільного з Христом релігійним, це, мовляв, люди добрі, витвір мистецтва. Невідомий майстре зобразив, може, на хресті самого себе, своє життя розіп'яв на хресті, а щоб його мука, його крик, щоб його вихуділе на тріску, розіп'яте проклятою роботою, голодом, війнами, морови-цями тіло збереглося як знак пережитого для пам'яті нащадкам, він розп'яття це подарував горопаській церкві... так тоді було прийнято, тоді не знали музеїв, і його витвір припадав пилюкою у захристії двіста чи триста років. Хіба не так, Васиliku, говорив тоді в клубі з трибуни професор наш Северин? Хіба допомогло йому оте слово, яким і ти боронишся, оте "мистецтво"? Ти забув, чим усе це скінчилося для професора Северина?

Ні, я не забув...

Але було б фарисейством сказати, що постійно пам'ятав про трагедію мого сільського вчителя, люди у своїй масі забудькуваті, тим більше квапимось забути про лихо, і я від людей теж не відрізнявся, вчителева трагедія поросла мохом на рік або й на два, а на третій несподівано відкрилася свіжим боєм... так болить рана, яку продірявили кулею учора.

4

Чи любили ми свого вчителя? Не знаю... Він сам чомусь боявся нашої школярської любові й нікого не допускав до себе близько; він мовби замикався на ключ, а ми не вміли постукати в його двері. Втім, це стосувалося також дорослих: професор Северин, як його називали в Горопах, з усіма тримався підкреслено сухо, навіть суворо, ніхто не бачив, щоб він колись посміхнувся, пожартував, навпаки — закукурічені вгору, кошлаті брови постійно хмурилися, а руді, сторчкуваті, короткі на два пальці вуса робили його усяк раз немовби роздратованим. Він і справді з нами, воєнними переростками, не дуже панькався, мав звичку називати нас "туманами вісімнадцятими", а часом не по-педагогічному смикнув за вухо або й свиснув лінійкою

по плечах — давалися взнаки порядки у "повсехній" школі недавніх польських часів.

Ми йому, однак, усе вибачали.

Ми йому вибачали і... таємно кожен із нас очікував того дня, коли після уроків Северин Петрович візьме тебе за плече й поведе до себе додому. Будинок він мав гарний, вілію із крутосхилим дахом, яку купив у вдови довоєнного директора школи Яна Чеховича ще перед тим, як Гітлер напав на Польщу. Вдома він впускав тебе до своєї бібліотеки, до царства книжок на саморобних полицях, що ними були заставлені стіни покою: дозволялося будь-яку книжку брати в руки, гортати її, слинити, при бажанні можна було лягти на підлогу, на килим, обкластися книжками й вишукувати у них малюнки, уривками читати; навіть ті сільські урвитуси, які в школі не вельми бралися до науки, мріяли потрапити в його бібліотеку, надивитися на книжки, які "пишуть про цілий світ", набратися від них якогось чару, магії, пояснити яку ніхто не міг. Северин Петрович заохочував нас глибше поринати в книжку, охоче позичав додому (але, не дай Боже, котрусь не повернути або ж забруднити!), примовляючи при цьому: "Набирайся, тумане вісімнадцятий, охоти до книжки... навчишся з неї правди".

Правда лежала зверху, як хліб на капустяному листі? Надломи-но тільки й запричащайся, їж, вгамовуй голод?..

Був він наївний у своєму прагненні заморозити нас книжками, знаннями, заохотити нас шукати глибин? Очевидно, бо навколо ж панувало післявоєнне жебрацтво: голод, цинічні й люті інваліди з кош-турами, сирітство, чорнило з бузини, писання шкільне на газетах ...а навколо "хлопці з лісу", смерті, пожежі, стрілянина, облави енкаведистів з псами й металевими щупами, які винюхували бандерівські схрони. А директор школи вчив нас шукати в книжках правди...

Часто ми заставляли в його бібліотеці двоє-троє облавників, офіцерів, які теж порпалися в книжках, чогось у них вишукуючи. І тоді Гайдаш намагався чимдуж випроводити нас додому: "Іди-но, хлопче, не час нині. Бачиш: ревізія". Він зітхав і розводив руками. "Чого вони там шукають, у книжках? — якось спитав я, коли уже вкотре застав у його хаті облавників. — Ви ж кажете, Северине Петровичу: вчися з книжки пізнавати правду. А тим часом солдати з автоматами шукають, певно, у ваших книжках облуди. Чи як?" Гайдаш кинув на мене бистрий здивований погляд, потім, звично осідлавши хрящуватий ніс окулярами, довго й пильно приглядався до мене, немовби вперше побачив... а може, вперше побачив свого учня інакшим, таким, який уже дрібку чогось почерпнув із його книжок. "Це їх служба, — казав, щоправда, невпевнено, мовби не був переконаний, що солдатові конче треба шукати ворога в книжках. — Книжки є різні, — говорив далі, й мені здавалося, що він сам себе переконував. — Адже ж не пишуть їх ангели з крильцями, а таки земні грішні люди". "То як розпізнати книжку: де правда в ній, а де — брехня?" — допитувався я вперто. "Е, Васильку, то не так легко розпізнавати і ділити: отут правда, а отут лжа. Минулого разу... тиждень тому нишпорив у моїх книжках сам оперуповно-важений товариш Ступа... ми пили з ним гербату... а потім й по келішку міцнішого перехилили... і знаєш, розчервонівся наш Ступа, обличчя — хоч цигарку з нього припалюй, і піт градом. Ірина

моя підливає... що нам, шкода сивого первака для рідного товариша Ступи? А він розм'як, як віск, хоч святого з нього ліпи, і, м'яким будучи, розкрився... так, розкрився, і було мені сумно, що він, чоловік мовби й не простий, не пеньок якийсь необтесаний, бо за небіжки Польщі не раз його арештовували за те, що ходив у комуністах і ждав із-за Збруча більшовиків, і війну, напевно, теж не просидів десь там у супокій і безпеці, має прецінь ордени, до капітанських погонів дослужився, а проте він бачить у людях тільки чорне або біле, пряме і криве, героїчне й нище. І нічого з ним не зробиш, не переконаєш, що людина, хлопчику, то цілий світ, у якому, трапляється, сонце світить, як смолою курить, а при місяці досягають пшениці... і парадоксальність ця, а також різноманітність, постійна перемінність роблять людину багатою. Я йому. Ступі тобто, так і сказав, що нецікаво, а то й страшно жити, де лише бараки і казарми, де тільки чорне і біле. Людина там обстругана і гола, порожня всередині, як... як наган. Одні бубни в такій людині тільки бубнять. А він, Ступа, добряче вже підхмелившись, киває на мене погрозово пальцем: "Но-но, вчителю, я вже видів таких мудрагеликів. Усе це буржуазні бредні, проповідь індивідуалізму. Мені кажуть, що я гвинтик... і мені, повірте, добре й сьогодні бути в житті гвинтиком великої машини, яка чахкає на цілий світ". Ти щось второпав, Василю, з моєї бесіди? — спохопився Северин Петрович. — А може, й не треба, щоб уторопав... — І знову сідлав на ніс пенсне й дивився своїми двома скельцями мені в душу. — Ет, — врешті вирішив, — іди-но, дитино, якнайдалі від гріха". І майже силоміць випхав мене за двері. Потім уже за порогом, цілком розгубившись, тикнув мені як рівному на прощання руку.

Я відчув, що рука його тремтіла; я зрозумів, що він боїться Ступи, боїться за себе, за хвору свою пані Ірину, за свої книжки також боїться. Боже мій, боїться? Чого? Хіба у Горобахах є ще хтось такий заслужений... такий, що зрівнявся б із ним? Хіба при потребі село його не оборонить? Хіба не Северин Петрович майже тридцять років учив не лише дітлахів у школі, а й ціле село, бо ж організовував читальню, хор, аматорський гурток, закладав дитячий садочок, кооперативну крамницю, склеп, як тоді казали, заохочував газдів садити сади й робити компости, воював із горілкою, із корчмою старого Каца, "годив", тобто мирив сусіда з сусідою, які, бувало, через переорану межу хапалися за істики й не раз проливали кров. А за німців, в окупацію, хіба він не оборонив не одного парубка чи дівчину від каторги, від Німеччини? Сільський війт Іван Качурик упирався: "Ніц тут не вчините, пане професоре, маю людський контингент здати — і фертик, бо війна, бо мус, бо шваб потребує робочих рук". Тоді вчитель запрягав у бричку свого буланого коника, Гудзика, і їхав до Бистричан, до "німців високих" доводити, що не можна, приміром, Гриня Королюка чи Ганю Сапільчишину брати від старих родичів, бо пропадуть, бо розсипеться господарка, бо треба мати милосердя.

"Вищі німці" з нього посмішковувалися, бо кого обходив якийсь там син сліпого Семка Королюка і його газдівство на п'яти моргах ґрунту, коли війна, як січкаря, тне й тне щодня тисячі.

А все ж Гайдашеві інколи таки вдавалося зм'якшити якогось там урядника, і той же

Гринь Семка Королюка хапав учителя за руки й цілував... і плакав із радості.

І хіба село цього не бачило, хіба не посвідчить, хіба не оборонить?

Аж через копу літ, працюючи над портретом Гайдаша й роздумуючи про його життя, я зрозумів, що йому нелегко було називатися "народним учителем". У тридцятих роках у нашому краї метушилися десятки політичних партій, об'єднань, груп, і кожен із цих десятків вихвалявся своєю прогресивністю, викрикував про служіння народові й вищій меті, і кожний був готов хапати тебе за полу, щоб перетягнути на свій бік, бо тільки, мовляв, на цьому боці правда. А ще був облесливий сільський парох отець Чарот, який прагнув лідувати в Горопахх одноособове й через те позирав на Гайдаша кривим оком; а ще влада шкільна в Бистричанах і комендант постерунку в Черневі підозрівали його в сепаратизмі, бо не цурався своєї українськості, а це вже пахло мало не "гайдамацтвом"; а ще конфідент тутешній Кифор Балеї ловив кожне його слово і зважував вчинок: чи не приховано тут протидержавний замисел?

Гайдаш тюпав собі "серединою дороги", навмисно підкреслюючи, що "політикою не бавиться"; бо яка, до холери ясної, може бути політика, коли в просвіченому двадцятому столітті посередині Європи, як посеред білого дня, люди, замість підписати своє ім'я, малюють хрестики, а замість хліба мають (та й то не завжди) вівсяні коржі. Чи це, може, прощу пана, теж протидержавні міркування? Теж "політика"? "Нема нічого вищого, нема ніякої ідеї, мети святішої... нема нічого дорожчого понад людину... нема нічого кращого, як служити людині". Так він колись мені написав на одному з двох томиків творів Марка Черемшини, що їх видало у Львові видавництво "Ізмаград" ...томики ці, подаровані вчителем, збереглися в мене донині, вони й тепер лежать на моєму столі, і вчителів надпис певною мірою є моїм дороговказом у житті.

Я довго мучився над його портретом; Гайдаш позирав на мене з полотна інколи суворо, інколи скептично, він немовби навмисне відштовхував від себе, боячись, що я зблизька підгляну його іншого, не такого завжди зібраного й неприступного, а м'якого, доброго, смутного, а часом і розпачливого, зовсім не такого, якого звикли його бачити люди.

Він немовби вихоплював із моїх рук пензлі... мої пензлі ламалися, бралися корою, я надовго покидав роботу, й деколи мені здавалося, що я вже ніколи не покладу підрамник з полотном на мольберт, але минав час, і я знову з пензлем, із сумнівами, з надією стояв перед своїм "Вчителем". Гайдаша давно нема на світі, похилився дубовий хрест на його могилі, а я дотепер шукаю стежок до нього.

А може, я шукаю самого себе?

5

Маю підозру, що Северин Петрович навмисне ходив "застібнутий на всі гудзики", — він боявся, що одного дня Горопахх, підглянувши в щілину його душу, побачать її м'якою, щирою, а то й скуленою у безнадії; він, мабуть, хотів, оскільки брав на свої плечі багато обов'язків, щоб село знало: під ніякими каменями він не зігнеться, не викривиться його хребет і не стане горбатою його душа.

Одного разу за день чи за два перед Зеленими святами, коли ми з мамою маїнили

хрест на дідовій могилі, на цвинтарі з оберемком липових віночків появився наш Северин Петрович; він прихилив свій велосипед до молодого явірця біля входу й, не оглядаючись, потюпав розшукувати посеред густого вишняку могилки своїх дітей, щоб їх теж, як велить звичай, замаїнити ... щоб, як казали мої мама, мертві бачили і тішилися: живі про них пам'ятають.

Діти в Гайдашів не водилися: я знав, що шість однакових надгробків можна було знайти на нашому цвинтарі, й на кожному надгробку на білому мармурі золотими літерами було написано, що тут спочиває улюблена донечка чи дорогий синочок вчителя Северина Гайдаша та його дружини Ірини; і з кожної мармурової таблички споглядали з вмурованої фотографії три-чотирирічне маля: довше вони не жили. І лише син Роман, який чудом уникнув смерті в малолітстві, закінчив у Бистричанах гімназію, вчився у Львівському університеті Яна-Казимира. Під час німецької окупації пристав до комуністичної підпільної "Народної Гвардії", яка потім прибрала ім'я Івана Франка, возив до навколишніх міст і містечок підпільну літературу, летючки, — робота була ризикована, бо скрізь чатували облави й обшуки. Котрогось дня його таки взяли в поїзді — і згинув слід львівського студента Романа Гайдаша в задимленому Майданеку.

Боже борони, Гайдаш ніколи не розповідав нам про синову загибель, не любив, коли хтось називав Романа героєм, "борцем за наш світлий день", він мовби остерігався, що хтось таки скаже вголос або ж тільки подумає, що, мовляв, дивіться, старий Гайдаш хоче щось мати від совітів, хоче схіснувати за те, що виховав сина на комуніста.

А того надвечір'я на цвинтарі ми з мамою не впізнали Гайдаша, коли він повернувся до свого велосипеда. Був згорблений, зіщулений, ішов важко, аж гейби западався по коліна в землю.

— Оце лишився вінок для Романа, Василюху — промовив до моєї мами. Я тоді побачив його обличчя... побачив губи, що тремтіли, і побачив дві сльози в глибоких зморшках. — Шукаю і шукаю синові могилки... і не можу знайти... а світ такий великий, — говорив він далі і плакав перед цілим світом, зовсім не зважаючи ні на мене, ні на маму, ні на багатьох людей, що маїнили могили своїх родичів. — І не знаєш, чуєте, на який хрест маю повісити оце маїння, щоб мій Зеник теж бачив: і я, і мама Ірина про нього не забули.

Учитель стояв з своїм віночком розплаканий, зовсім не схожий на "застібнутого" на всі ґудзики сільського професора; стояв перед нами старий осиротілий чоловік. Я, підлітком тоді будучи, бунтував у душі проти "такого" Гайдаша, я звик до нього спокійного, рівного і навіть суворого, я завжди гордився його витримкою і тепер осуджував, а то й ненавидів його за розслабленість. А мої мама його жаліли... а мої мама сказали:

— Дайте-но, вчителю, той віночок. Я за старим звичаєм повішу його на цвинтарні ворота... будуть люди йти... і будуть люди згадувати про вашого Романа. Вічна йому пам'ять.

Гайдаш узяв велосипед і вийшов на дорогу, і по дорозі за капличкою озирнувся на

цвинтарні ворота, на яких зеленів вінок для його сина.

6

І знову повертаюся до історії з розп'яттям, до болю Северина Петровича Гайдаша, до того по-осінньому низького дня, що кволо, мов каганець на припічку посеред накуреної сизої хати, блимав за вікнами нашої школи; якраз того дня з осінньою мжички увійшов до класу Северин Петрович. Він обережно поклав на стіл щось дбайливо загорнуте у відрізану полу старої шинелі; скинув мокрий плащ і капелюх, поправив краватку й пригладив долонею коротке зачесане набік волосся; це було звичне приготування, і ми, школярі, звикли до цього ритуалу перед уроком, і навіть великий згорток у шинельному сукні нас особливо не інтригував: ми звикли, що Гайдаш чи не на кожний свій урок історії приносить предметне "унаочнення", яке повинно було, на його погляд, зблизити нас, сьогодні сухих, з минулими поколіннями... зблизити й пов'язати, дати нам відчуття і зрозуміти, що ми, теперішні, походимо з кореня вчорашнього, і завдяки цьому, казав якимось Гайдаш, ми вічні на цій землі й незнищимі. Пам'ятаю, котрогось дня унаочненням нам служила купка черепків із трипільського часу; другого дня він приніс цілісіньку, добре збережену плінфу — плоску й тонку цеглину, знайдену ним десь на підгалицьких полях, які пам'ятали церкви й терени княжих здателів-будівничих; третього дня поклав перед нами "писану" миску, звичайну миску гуцульського гончаря, з таких мисок ми їли толочену бульбу з квасолею, кулешу з кислим молоком... ми до цих мисок ніколи не приглядалися, ми навіть їх, глиняних, трохи зневажали, бо в хатах наших татів почали появлятися білі й "мальовані" міські тарелі... і раптом (так, раптом!) наш учитель відкрив нам миску ніби наново, а то й уперше, і ми, трохи заскочені і трохи все ще скептичні та недовірливі, розглядали її і помічали, що на ній цвітуть небачені косиці, плавають зелені риби й кукурікають когути із червоними й жовтими довгими хвостами.

На цей раз, розгорнувши полу шинелі, Гайдаш показав нам невелике, десь з півметра висотою розп'яття Ісуса Христа. Гармидер у класі якби батогом ударив, стих, ми аж зіщулилися, полягали грудьми на довгі, на вісім школярів, ще австріяцькі лавки, й з цих покарбованих іменами давніх наших ровесників лавок злякано поглядали на посторцзоване на столі розп'яття; кожен з нас ізмалку знав цю церковну річ, яку приносили до тієї хати, де був мрець, разом із "світлом" — грубими восковими свічками у масивних мосяжних підставках; ми, малі, бувало, сахалися на вулиці, нишкли за парканами, коли хтось із поважних газдів побожно й скорботно ніс обіруч річ, яка символізувала смерть. Щоправда, церковне розп'яття було набагато більше, вище і масивніше, пофарбоване на чорно, й, власне, тієї відштовхуючої чорноти ми боялися, вона гейби хапала за очі, вселялася в тобі й нагадувала, що й тобі колись примостять в ізголов'ї розп'ятого Христа.

Хто сказав, що діти байдужі до смерті, що їх нібито обороняє од неї нерозуміння єдності початку і кінця?

Хіба ви не були дітьми? Хіба ви забули про вразливість дитячої душі... такої вразливої, як пелюстка на терновому цвіті?

Одначе сьогодні ми поступово звикали до Гайдашевого розп'яття; ми всі разом одночасно відкрили, що воно, на відміну від церковного, не закурене до чорноти, і було воно, певно, вирізьблене з білого дерева, з липи, але білизна з року в рік жовтіла, час обгалунив дерево теплою золотавістю, і це його золотаве тепло дивним чином манило до себе; до нього, до старого дерева, хотілося неодмінно доторкнутися... може, нам баглося пересвідчитися, що воно насправду тепле? І вчитель, певно, знаючи притягальну силу золотавого тепла, таїну старого дерева, дав розп'яття роздивитися зблизька дівчаткам із першої лавки, попросивши завбачливо бути обережними, щоб ні крихти не відлущити, не зіпсувати мистецької речі, що неквапно попливла з рук у руки по цілому класу. І тоді при розгляданні зблизька, при обмацуванні, при пересвідченні, що золотаве дерево й справді таїть у собі тепло, хтось з-поміж нас шепнув... і шепіт поповз, як вогонь по стерні, що сухореброго прибитого до хреста чоловіка лице чимсь схоже... чимсь схоже на Ілька Данищукового, повішеного торік на сухій вербі біля млина на Уняві. Таке ж, чуєте, воно виснажене (бо Ілько з купою дітлахів завжди голодував), такі, дивіться-но, довгі плескаті ручища, такі гудзуваті коліна.

Пам'ятаєте?

Я насправду пам'ятав той ранок, коли ми, дітлахи, разом із нашими мамами збіглися подивитися Ількову страшну смерть; і хоч наші мами або нас проганяли (бо ревли корівчини в стайнях, весняні трави пахли знадливо), або долонями затуляли нам обличчя, ми, однак, бачили Ілька, що гоїдався голий на мотузку, й читали табличку, що висіла на його грудях: "Зрадник, сексот енкаведе, тому й присудили йому смерть. Має він висіти на пострах, для науки іншим два дні, а якщо хтось наважиться дочасно зняти тіло, то і йому таке ж буде".

І тому горопаські люди стояли колом безпорадно, навіть Ількова родина не зважувалася підступити до нього, аж поки не приїхали з району солдати в синіх кашкетах...

Хтось, одначе, сьогодні в класі заперечив, що оце різьблення зовсім не схоже на Ількове, принаймні не схоже лице, бо Ількове обличчя маленьке, як яблучко, а тут довге, вузьке й сухе... ні, тут якийсь інший ґазда з Горопах висить на хресті... висить і викрикує щось люте.

І викрикує?

Я придивлявся до розіп'ятого й справді помічав, так мені принаймні здавалося, що той ґазда горопаський іще не вмер, іще він конає, іще на його обличчі карбувалася поздовжними рівчаками чорна мука, іще привідкритий запалий рот викрикує, може, прокляття, може, пересторогу для мене, може, молитву?

Неймовірно начебто, але я чув його крик, він таки лунав у нашому припишклому класі, бився у вікна, як птах, і ми підсвідоме озиралися, де, на чию голову, на чие плече отой птах сяде.

Крик уявлявся мені круком...

А може, все це сьогодні, через тридцять майже років, я вигадую? Може, ми тоді були замалі, щоб на давній різьбі, на мертвому дереві могли побачити й відчутти

людське страждання і навіть почути крик... і навіть уявити крик в образі крука? До цього, певно, ще треба було дорости, й Северин Петрович для того й приніс у клас стародавнє різьблення, щоб ми бодай через десятиліття доросли до чужого терпіння.

Поки різьбу передавали з рук у руки, поки вона ходила по класу, вчитель розповідав нам про панщизнянську ніч у Галичині у XVIII й у першій половині XIX століття, адже за розкладом був урок історії, і Гайдашеві згідно з програмою належало втовкмачити у наші голови певні знання з цього відрізка часу. Попервах навіть здавалося, що золотаве розп'яття не має дотичності до гайдуцьких канчуків, до тупої волячої роботи на дідицьких ланах, до двох-трьох корчем у кожному галицькому селі, а у тих корчмах у засмальцьованих ярмулках сиділи пейсаті щезники й дияволи, чорти та аридники пекельні, які на панську вимогу та на свою потребу не тільки висмоктували з мого прадіда кров, не тільки відбирали за борги останнього вола чи сорочку, а й залюбки витолочували йому душу, заливали її оковитою, викрадали з його прадідової душі навіть молитву, бо ключі від церков висіли у них за шинквасом; і блукали душі прадідні спорожнілі й зганьблені, мов прокажені в пустелі. І ще спочатку здавалося, що розп'яття не має ніякої дотичності до кривавої, розливої, мов повінь, гайдамацької розпуки і освячених ножів, до Довбушевого життя і його смерті, до його кісточок, порубаних катом у Коломиї й поприбиваних на роздоріжних хрестах рабам на пострах, щоб і не снили про хліб, про волю, про молитву, про боротьбу, про тонесенький промінчик світла серед ночі; а ще нам, школярам, здавалося, що золотаве розп'яття не має теж нічого дотичного до того, що мова народу була зневажена, залишена з панської ласки лише хіба що для плачу і проклять, і навіть священник у церкві, якщо лихвар дозволив її відчинити, голосив слово Боже не по-нашому.

А коли ми, школярі повоєнні, голодні, в маминим кабатах і в татових розношених чоботях, через війну передчасно постарілі, піддалися-таки магії вчителевого слова, його спокійної, мовби аж монотонної бесіди, він котроїсь хвилини увів нас... мене особисто завів у ту давню низьку ніч, і ця ніч, склепінчаста, повна смороду, проклять, тупої роботи, впала на мене, спускалася все нижче й нижче, гнула мене й давила, і я разом із усіма своїми цімбориками в класі був оглушений та осліплений... і в цій сліпоті глухій я побачив себе самого: немов хтось збоку стояв чужий і чужими очима дивився на мене, запряженого в ярмо; я уявляв себе волом, що тягне покірливо плуг; і б'ють мене люто батогами, і називають бидлом, і запльовують очі, і витягують жили. Коли ж стало нестерпно і душа моя була готова захлинутися у пільмі, як у гноївці, вчитель узяв, здається, з рук Михаська Горобця, що сидів на задній парті, розп'яття після довгої мовчанки (немов він прислухався до нашого... до мого болю) сказав, що з того невільницького мороку дійшла до нас ця високомистецька різьба, яка свідчить, діти, що гнобителі були безсилі витоптати людську душу до останньої живої бадиллини і засіяти безплідним піском, бо і в піску, поміж камінням, на бескедді тут і там, тут і там... і в нашому селі, в Горопах, хтось на липових дошках світлою темперою малював святих угодників і цим доводив незнищенність нашого кореня і насіння, а хтось... якийсь майстре спершу сокирою, теслом, а далі долотом і різьцем різьбив розп'ятого свого

Бога і свою розп'яту на хресті душу. Бо я вас запитую, діти, яким би інакшим способом зумів би донести до нас, до нащадків, свій біль і свій крик? І при цьому, прошу запам'ятати, засвідчив нашу незнищимість: а таки не втопились ми в мороці, не звиродніли в рабів і не згибли з лиця землі, яко обри.

Вчитель ходив по класу поміж рядами лавок високий, прямий, задивлений кудись... задивлений понад наші голови, і нам, школярам, здавалося, що він зримо видить того митця, який із пензлем, пером чи різцем стоїть на сторожі, щоб ми, народ, не звиродніли. "Той майстро прадавній, — казав нам Гайдаш, — творінням своїм стверджує: ми були на цій землі, ми єсть, ми будемо..."

— А ви, один із другим... я знаю, що ви, один із другим, сидите собі й посмішковуєтеся з мене: що такого незвичного відкриває нам учитель? Ну, була ніч у вісімнадцятому столітті, ну, висить собі сухорлявий чолов'яга на хресті. То що з того? На що нам відкрилися очі?

І не знати було, чи бринів в його запитанні сумнів, докір самому собі, що нічого ми, школярі, з його уроку не второпали, а чи він таким способом придивлявся, де, в кого, на якій лавці засвітилися очі... засвітилися й світять собі ж таки в душу, придивляються до себе?

Я не знаю, чи ми того дня порадували Северина Петровича засвіченими вогниками, та й, може, на осінньому вітрі так одразу свічку не засвітиш, часом для засвічення треба віддати ціле життя. А Северин Петрович тим часом утомився; він сів за стіл, схиливши голову на руки, й, мовби забувши про нас, про розп'яття, думав про щось своє і довго мовчав; очі заплющив; довгобразе обличчя з двома повздовжними, якби долотом витесав, зморшками виглядало ще суворіше, ніж звичайно. Стрішкуваті руді брови ворушилися, як два волохаті джмелі, вверх і вниз, ніби сварячись між собою.

Клас, усі ми, оті тридцять три горопаські шибеники, переростки й недоростки воєнні, терпеливо й трохи злякано поглядали на вчителеве обличчя, і кожен із нас, певно, жалів його і думав про нього щось добре, ласкаве й вдячне. А може, ми всі разом раділи, що маємо вчителя, ворожбита, який викликав із минулих світів різьбяр і завів до нашого класу... завів, наблизив до нас, і ми раптом зблизька помітили, що обличчя розп'ятого на хресті чоловіка таки на правду схоже на...

На вчителя?

Хто це сказав?

Хто подумав?

Зрештою, дзвінок "Франца-Йосипа", тобто шкільного сторожа старого Тимка Шинькаря з розкішними вусами й цісарськими бакенбардами, обов'язком якого було згідно з розкладом смикати шнурок дзвінка, завершив, здається, історію з розп'яттям; ми похапали свої торбини з книжками й тихо висоталися з класу. Може, як завжди, страх як хотілося вибігти на ґанок з криком, з тупотом (а дехто, бувало, скручував на ходу самосадну цигарку й люто бухикав), але наш директор далі закаменило сидів за столом, на якому золотилося розп'яття з XVIII століття, і ми мимоволі шанували його зажуру. Я лише оглянувся на порозі, й мені здалося, що вчитель розмовляє з майстром

із минулих світів.

Через багато років, коли я заходився малювати Гайдаша, на першому-таки сеансі я згадав про давній осінній день, про осінній урок із розп'яттям і необережно сказав, що чи не саме тоді я доторкнувся до ворожбитства, до таїни мистецтва.

— Не бреш, — різко, навідмаш перебив мене Гайдаш. — Чому ти у мистецтві чародійському не помітив нашого терпіння... а якщо помітив, якщо заболіло воно тебе, то чому нема його на твоїх образах?

Він картини по-старому називав образами.

СЕВЕРИН ГАЙДАШ

7

Хіба я не знав давньої істини, що ніщо на цьому світі не минає безкарно? Не минувся також безслідно мій урок історії з розп'яттям Ісуса Христа. Якщо відчуваєте в моєму голосі тихе покашлювання, незадоволення собою, то прошу не пов'язувати цього з уроком історії, це зовсім не означає, що сьогодні, коли б я мав змогу переступити шкільний поріг, не зробив би так само... я робив би все, щоб тільки достукатися до молодих душ, щоб вони відкрилися, щоб ударило їм, молодим, у вічі світло; це так важливо, щоб людина не блукала по світу зі сліпою душею, як із погаслою свічкою посеред ночі.

І поки я стояв попід людськими душами, як під брамами, під забо-ролами, як попід зачиненими божницями, й добирав до них ключі (і радувався майбутній їхній просвітленості), хтось із зачиненої божниці крізь шпарину (крізь щурячу нору) прослизнув непомітно, учинився Юдою і за тридцять засмальцьованих рубликів, а мо' й безплатно, заради пильності, з простого підлабузництва, прагнення вислужитися, доніс оперуповноваженому товаришеві Ступі, тому самому Ступі, який регулярно винюхував антидержавний душок поміж книжками моєї бібліотеки... і той товариш Ступа, попри свої численні обов'язки в наших славних Горопахах, бо він теж правив народом від імені народу і народ уособляв (а решта писалася або ж трудящими, або ж громадянами, по яких, звісно, плакав Сибір), цілий тиждень думав над повідомленням про мій урок, і хоч спершу відмахнувся, не придав йому значення, на другий же день сам себе, певно, розкритикував за втрату політичної пильності і, "розкритикований", олютився на мене. Ступа насправду розшибав собою, вимітав усі кутки, бо люто й щиро воював із бандерівським підпіллям, викривав так званих бандпідсобників і добував (що правда — то правда) зошити й підручники школярам, і мобілізу-вував допризовників на донбаські шахти, котрі уявлялися нашим людям пекельними печерами, і споряджав підводи, дядьків підтоптаних у недалекі гори для виконання плану лісозаготовок, і витрушував у вдовиць "контингент", тобто поставки збіжжя, м'яса, картоплі, яєць, вовни (ая, стрижи з голого вовну), і виловлював симулянтів, які, траплялося, вміли цілими тижнями уникати (двері замкнені на колодку, а сам у хаті, піди й злови) напосідливого районного активіста, що здирав чергову державну позику; і ще попри ці державні обов'язки, оперуповноважений товариш Ступа любив і вмів випити...

А все ж він виринув із цього дуже часто кривавого крутіжу, висів із сідла (бо літав,

як скажений, верхи на коні, "дехтяр" на грудях, нагайка в халяві, очі, як вуглини, горять червоним невиспаним вогнем, а на різко окреслених, невтомлених іще губах непогамовний кількадеверховий мат, постійна погроза: "Ти знаєш, де Макар телят пасе... туди й поїдеш"); отже, товариш Ступа висів із сідла і, щоб більше не сушити собі голову з моєю справою, наказав комусь із сільських урядників, певно, старому Щирбі — черговому голові сільради (двох попередніх бандерівці розстріляли, а ще чомусь теж двох енкаведе заарештувало, бо нібито вони для хлопців із лісу збирали провіант і гроші), щоб у суботу на "планову профілактику від грипу" (так опер називав обов'язкові щосуботні сільські збори, на яких учив нашого хлопа "любити со-віцьку владу") явився директор школи Северин Петрович Гайдаш.

— Єсть! — пискнув по-віськовому й на польський лад приклав до чола два пальці наш черговий голова. Миршавий цей чоловічок, тихий, низенький, гейби залізаний коров'ячим язиком, у ніякій армії не служив через заїкуватість, він не вмів вимовити без заїкання, без муки жодного слова, а "єсть" якось виучив, як камінець у роті обточив; йому довго довелося розтлумачувати Миронові Мацюпінці, який, покинувши воювання в "стрибках" (бо там, до холери ясної, можуть вбити), найнявся при сільській канцелярії за сторожа, опалювача печей та ще й на додаток — бубністом, тобто при потребі він товкся з бубном по селу й скликав горопашне населення на чергову "профілактику", що директор Гайдаш мусить бути в читальні живий або мертвий.

— Єсть! — так само відповів Мацюпінка й звично реготнув на всі зуби, уявивши, певно, як буде припроваджувати директора до читальні.

Мені здається, що товариш Ступа, якщо когось у Горобах любив, то це напевно був Мирон Мацюпінка; оперу подобалося, що Мацюпінку не треба було "розкушувати", розшукувати в ньому якісь тріщини, закамарки і глибини, Мацюпінка світився наскрізь, як порожня пляшка, й оперові навіть думалося, що він бачить Мацюпінський кендюх і вузол кишок.

І був цим задоволений.

Тому й не дивно, що Мацюпінка, маючи, як він вихвалявся, із Ступою блат і любов, бубнив, де треба й не треба — попід ворітьми, на вулиці, в неділю — під церквою, на цвинтарі й навіть стоячи біля тіла чергового вбитого із засідки чи в сутичці бандерівського боївкаря (а інколи було їх і п'ять, і шість), котрого сторцували сидячи до стіни читальні й зганяли матерів із підозрілих родин і силували впізнавати своїх синів; власне, в такі дні біля трупів молодих хлопців, серед роїв мух, у сопусі, серед жіночого завивання і серед ненависті Мацюпінка неначе відроджувався... і не знати було, чи він тішиться чужою бідою, чи просто йому радісно відчувати своє гейби вічне й безтурботне існування, бо бив у бубон і бив, що аж здавалося — собача шкіра не витримає і трісне, а з кутиків Мацюпінчиних губ, з привідкритої пащеки стікала піна.

А очі при цьому метали іскри, сіяли навколо себе задерикувату веселість.

Одначе коли Мацюпінка забубнив коло моїх воріт, я ще не здогадувався, що чимсь провинився перед владою, таким способом і раніше кликав мене Мацюпінка до сільради виписувати "зобов'язання" на поставки ґаздами збіжжя, м'яса й картоплі або

ж, скажімо, прочитати підліткам, яких забирали на Донбас, лекцію "про любов і дружбу", мов на посміховище, а підлітки, мої ж учорашні учні, сиділи одурілі від горілки, від страху перед невідомістю, від сліз; траплялося, що Мацюпінччин бубен провадив мене в "гарнізон" до струбків, де на кумачі великими літерами я писав лозунги, щоб нам вічно жив і був здоров наш учитель і вождь товариш Сталін.

Отже, Мацюпінччин бубон мене не стривожив, суботнє "промивання мізків" стало обрядом, само собою зрозумілим, Горобахи і я з ними звикли, що в читальні на сцені стояв стіл, накритий червоною скатертиною, на ньому — графин із водою, а поруч — наготовлений, напевно, для постраху дулом до залу, оперів "дехтяр"; за кулеметом сиділи з одного боку голова сільради Петро Щерба, а з другого — писар сільський Гриць Воливач, який, уміючи, з однаковим успіхом списував у канцелярії стоси паперів спершу з білим орлом у куті, потім — серпом і молотом, генерал-губернаторським гакенкрейцом, а тепер оце знову, повторно (бо "другі совіти прийшли") хукав на печатки з серпом та молотом. Оддалік чаділа велика, на всі, мабуть, "десять номерів" гасова лампа, яка щохвилі хапливо підморгувала, то пригасаючи, то знову спалахуючи, мовби із-за мальованих картин з ідилічними українськими хатками й тополями повівав вітер; і навпаки — дві малі лампівки, що звисали на дротах посеред салі, блимали рівно і жовто, немов свічки на гробах у тихий вечір.

Сам же товариш Ступа стояв осторонь від стола, збоку, якимось окремішньо, нібито його й не обходив червоний стіл із наготовленим до стрілу кулеметом; голена його кругла голова, плескاته обличчя часом то зблискували червоною міддю, то враз бралися чорнотою, і мені, бувало, коли спостерігав гру світла на його лиці, здавалося, що із лобатої впертої Ступиної голови видобувається назовні часом люті і нетерпіння, часом — заспокоєння, а часом душа його починала нудьгувати.

Так мені видавалося.

А товариш Ступа тим часом починав ходити по сцені сюди-туди, поскрипуючи чобітьми й портупеею, виглядало, що він сам себе накручував, як накручують годинник, перебирав у голові, як колене каміння, слова, зважував їх, чи замашні, чи будуть болючі, пбтім, раптом забувши про своє накручення, викрикував, що стариня бере з собою до церкви дітей і калічить їм душі релігійним опіумом, а цим душам піонерським, шляк би вас ясний трафив, належить, коли виростуть, будувати світле майбутнє... як вони будуть його будувати, розм'якшені, залякані Богом і чортом, притишені молитвами, коли навколо ворожий світ і його, той світ, треба, як скелю, прогризти своєю твердістю і стійкістю; а комусь товариш Ступа погрожував Сибіром, Соловками за те, що таємно помагає бандерівцям, передаючи їм у схрони самогонку, сало і хліб; я знаю, прихвосні собачі, куркуляки, що помагаєте, бо інакше бандери у схронах видохли б до ноги, але я не маю ще в руках точних фактів, прізвищ, я поки що нікого не зловив на гарячому, але завтра, будьте певні, зловлю, дізнаюся, буду мати список, бо є серед вас, хоч і зрідка, порядні люди, які, дарма що їх за найменшої підозри бандери вішають і стріляють, допомагають органам викривати бандпідсобників, сволоту класову. Ви собі, хлопцї, мислите, що в селі урядує тільки гарнізон струбків та

оперуповноважений Ступа? Повинен вам сказати відверто, що в Горобахах є люди, які служать мені, як вуха й очі. А ви як думали? Як війна, то війна. Всі засоби добрі. А крім того, робиться це для вашого щастя і добра. Що, ні? Гадаєте, що я щомиті наражаюся на смерть тільки заради того, щоб мені, Ступі, чи ще комусь там у районі чи в Бистричанах їлося смачно і спалося глибоко? Чи я отут стою перед вами, гризу своє серце й очікую, що з отого ось кутка коло дверей пальне хтось кулькою мені в груди тільки за те, що платять мені якісь там рублики, дають чоботи й шинелину? А я стою отут, як перед розстрілом, за вас. Ви мене знаєте...

А коли у Ступи вичерпувалися загальні погрози і поточні розпорядження, він брався, скажімо, аналізувати недільне казання старого нашого священика Григорія Боднарука, доскіпливо приглядаючись до кожного слова; здавалося навіть, що тее слово брав на долоню і перевертав його на всі боки і вишукував у ньому підозрілу антирадянську агітацію. Опісля, розправившись з духовним отцем, брався розглядати якісь сільські події, які, на його погляд, були варті уваги. Наприклад, котроїсь суботи викликав на сцену Меланку Мальовану, яка насправді мала прізвище — Мальованчук, але через те, що любила чорнити вугіллям брови й підмальовувати буряковим соком щоки, інакше ніж Мальованою її не називали. Була це жінка вже немолода, під сорок років, одначе добре збережена, з великими мигдалеподібними очима; підмальоване Меланчине обличчя мало дивовижну властивість запалюватися, ясніти, опромінювати кожного стрічного; з цього обличчя, з цієї лагідної з вигляду жінки, з її очей можна було малювати святу Магдалину, а то й Мадонну, в якій художник міг би уособити жіночу красу, якби не той, відомий цілому селові факт, що Меланка після того, коли в тридцять дев'ятому німці вбили під Варшавою її Штефана, чоловіка, пустилася берега: хто б у неї не попросив меду — нікому не відмовляла. А оскільки сільське жіноцтво, розсердившись, брало її, як кажуть, під ноги (чоловіки заледве розборонювали), то зрозуміло, що Меланчин характер поступово псувався, і траплялося, її повні уста випльовували цебри сороміцької блювоти.

Цього не міг знати якийсь там зайшлий із району збирач позики, який, потрапивши до Меланії, збаламучений жіночою звабою, пустився на всі лади підмовляти підписатися на кілька тисяч. Вона слухала-слухала, врешті не втерпіла й сказала, опромінюючи збирача позики лагідною посмішкою, що буде хіба заробляти на державу старим способом, розкинувши на постелі ноги. А коли, паничику, час не жде й державі потрібні жертви, то вона не проти відробляти вже сьогодні з товаришем із району... і то за дуже дешеву ціну: за перший раз червінець, за другий — п'ятку, а за третій — взагалі задурно. І за цими словами як стій спустила спідницю, здерла через голову сорочку і... і представник району, забувши про свій великий державний обов'язок, кинувся в Меланчині обійми.

Така була, отже, подія...

Товариш Ступа кваліфікував цей випадок як замах на авторитет працівника районного масштабу, мало того — як підступ класового ворога, одначе Меланія, яка сама ж таки роздзвонила по селу про свою пригоду із збирачем позики, тепер, стоячи

перед людьми на сцені і слухаючи тяжкі Ступині звинувачення, зовсім начебто не злякалася, не відчула в Ступиних словах погрози, вона навіть трохи загордилася, що несподівано вивели її на сцену таку пишну, розкохану, звабливу й показали замизганим, вихуділим на роботизні в полі й коло худоби, засмиканим дітьми жінкам, і на радість, звісна річ, чоловікам... так, на радість, бо кожен із них, як пес, хотів би з нею переспати.

Меланія, очевидно, не чула або ж не хотіла чути, як жіноцтво в селі її шпетило, незрима хвиля презирства до неї не докочувалася, жінка не знала, що таке презирство, зате чоловічі погляди ловила й голубила... і вловила також на собі ласий погляд товариша Ступи. Вона відразу цим скористалася й обернула замислену моралізаторську виставу в легкий жарт: "Чи вам, товаришу уповноважений, шкода моєї... не вимовлю цього слова, бо он діти сидять? Бо чим напrawdę має заробити бідна жінка, пролетарій, яка не має ні поля, ні худібки, а на позику треба підписатися?"

Читальня реготала; саля задихалася в цигаркових димах, у гасовому смороді, в конвульсіях сміху; людям сподобався неприкритий Меланчин цинізм, і я подумав, що й ті жінки, чоловіки яких забігали до Меланки, простили їй усі гріхи, бо й вона сказала за них щось дуже важливе, може, навіть страшне, недозволене, за яке карається.

Ох, карається!

І читальня поступово улягалася, стихала, немовби хтось розлив на розпінені хвилі бочівку оливи, що застигала й гусла; і люди нишкли, маліли, горбилися; чоловіки механічно гасили цигарки об халяви чобіт, а жіночки тулили обличчя в хустки.

І всі поглядали на товариша Ступу, і всі ждали, що він скаже, чим відгукнеться на її бесіду, чим пригрозить. Ступа тим часом і пальцем не кивнув, навіть не поглянув на неї погрозово, йому начебто заціпило від Меланчиного богохульства; я теж вважав це богохульством, бо позику, оте щорічне видирання останньої копійки у розореного війною народу, можна хіба що назвати чистим злитком сліз, поту, кривавиці, віднятої "добровільно" у голодної дитини скибки хліба... і цей злиток дорогоцінний — гріх кидати під ноги й толочитися по ньому.

Гріх на цей злиток, Меланіє, плювати.

Я так тоді сказав...

Я повинен був це сказати, я не мав права промовчати; я стояв посеред читальні під лампою, що звисала над головою, і думав, що нашу читальню треба або ж рознести по бревенцю, або ж підпалити, щоб її не було, щоб ми не мали куди сходитися, щоб ніякі уповноважені разом із своїми кулеметами не придивлялися зі сцени до наших душ... нащо їм наші розчахнуті душі, у яких видно добро й зло, видно найпотаємніше, до якого чужому зась, бо хто знає, як порахує, зважить побачене в наших душах товариш оперуповноважений Ступа?

Він одначе тепер кивав погрозово пальцем... кивав він пальцем кому? Скам'янілим людям? Язикатій Меланці? А чи мені самому?

Траплялися також на нашій сцені напрочуд веселі інтермедії, що нагадували давні ярмаркові, на яких не було ні погроз, ні цинізму, ні людського переляку. Пам'ятаю, як

ми усі, геть чисто забувши про наші денні жалі та біди и про те, що за читальняними стінами пливе, як волохата чорна потвора, осіння ніч, захоплено й легко, з усміхом слухали, як Мирон Мацюпінька — сільський наш бубніст, звинувачував рідну жінку, свою Аннище, в тому, що вона, поки Миронцьо спав, розпорола бубон з обох боків. "Ви дивіться-но на неї, — викрикував Мацюпінька й силоміць виштовхував Аннище на сцену. — Дивіться-но на це стерво старе, яке запродалося гамериканській розвідці й за її підмогою вчинило саботаж... таки саботаж, бо чим тепер будемо скликати поспільство до читальні, де сповіщається через товариша Ступу мудрі рішення нашої совіцької і теж рідної влади. Я тебе, Анно, на правду питаю, за скільки долярів продала нашу пролетарську справу, бо нагла кров 'тя залле? Отвори-но, жінко, писок, най люди і влада тебе чують і най тебе судять...

Мацюпінька випричитував цілком серйозно, і нам усім котроїсь хвилини здалося, що він вірить у свою балаканину й взаправду переживає за понівечений бубон; але ж ми всі також добре знали, що Мацю-піньці не потрібні ні бубон, ні совіцька влада, ні Аннище, він лише потішався з себе, безжурного і безтурботного, і з бідної Анни, що чипіла посеред сцени. У засмальцьованій кабатині, у дірявій чорній хустині, взута у величезні кирзаци, вона була схожа на стару обскубану сороку, яка щойно злетіла зі смітника й оце розглядалася вправо-вліво, нервово смикаючи головою; жінка, напевне, вперше за ціле життя звисока, власне, з висоти сцени споглядала на людей, дотепер сновигала попід ногами, і від несподіваної високості її брав страх; а ще більше вона боялася мовчазного Ступи, що сидів за столом нахмурений і злий, погладжуючи приклад кулемета.

Іншого разу Аннище з своїм в'їдливим характером швидко заткнула б Миронцеві зубасту пащеку, вона це міх-мах уміла робити, сьогодні, однак, не зважилася, не пробувала й перечити, тільки божилася, що ніяких гамериканців, люди добрі, не знаю і знати не хочу, ніхто ніякого зламаного доляра не давав, я, товаришу опер, бубон мусіла порізати, бо Миронцьо бубном голову мені набубнив, що аж дурію і сняться мені чорти: і ввечері, чуєте, вибиває та вибиває макогоном руж-ні марші, за ним, за старим, допадаються до бубна дітлахи. І я взяла ніж...

Хіба, товаришу Ступо, з того всього гармидеру не здурієш?

Бубон, великий, череватий, розкраяний з обох боків, стояв тут же на сцені як речовий доказ злочину, і Горопахи, яким він добряче дошкулив, споглядали на нього весело, мовляв, так тобі й треба. Одні лише хлопчиська, сільські збитошники, яким, бувало, Мацюпінька давав побубнити, бриніли незадоволено.

Горопахам було цікаво, як вив'яжеться з цієї ситуації товариш оперуповноважений, люди потаємно очікували, що він втрапить, як щупак, на Мацюпінчин гачок і зачне кидати громи на американських імперіалістів та українських буржуазних націоналістів, і вже поспільство Горопах наперед до цього готувалося, але на цей раз обійшлося, минула гроза для янків і бандер, а тільки було Ступою похмуро сказано, що нам, товариші громадяни, доведеться без бубна скрутно, треба ж якось селом управляти і кожного ставити на своє місце, щоб не забувався, а тому наказую вам, Анно: оскільки

нової псячої шкіри нині не дістанеш, хоч собак в селі до дідька, то мусите за кару завтра особисто через ціле село — най усі бачать — понести бубон до шевця, до Сороки, щоб зашив дратвою.

Село плескало йому в долоні; ми при потребі й без потреби навчилися плескати в долоні; ми того веселого вечора раптом зрозуміли, що дуже буде нам сутожно жити без бубна. Жартую? Не знаю... зате знаю, що наступного дня не вельми жаліли стару Аннище, яка двигала поперед себе бубон до шевця.

А ще котрогось суботнього вечора на сцену вихопилася Старша Сестра — так здавна називали Софію Корчувату, яка колись сповняла в церковному жіночому братстві службу так званої Старшої Сестри; на сцену ця висока, гостролиця чорнява жінка вихопилася непрошеною, оперуповноважений товариш Ступа пробував перегородити їй дорогу, це йому не вдалося, жінка була вперта і ні злих позирків, ні навіть розпростертих його рук не забоялася. "Бо я, — сказала, — нічого вже не боюся, ні Сибіру, ні Соловок, ні Караганди, ні твого машингвера на столі отут, негаздівський сину. Я знаю... я знаю, ти такий... ти почнеш мені приписувати агітацію проти совіцької влади, ти мене, як вже бувало не один раз, знову обзовеш сукою, вовчицею чи якимсь страшніше... чи якимсь чорніше... це, чоловіче, твоє право, тепер настало твоє право. А моє право материнське. Я до тебе нині прилюдно, при чесному народі, товаришу Ступо, звертаюся, прошу, як уже тисячу разів просила: віддай тіла моїх синів. Я не прошу їх у тебе живих, ти не Ісус Христос, щоб їх воскресити, — віддай мені їх бодай мертвими. Я їх поховаю і буду знати, на якому гробку поставити свічку. Я так мало прошу: свічечки на гробку. Розумієш? Чуєш мене? Ми ж бо християни, які хоронять своїх небіжчиків, а я чула... а ти не чув?... а ви, люди, не чули, що нібито з таких мерців, як мої сини, у Бистричанах, там, де на дохторів вчать, виварюють кісточки: оце тобі ручечка, а оце тобі ножечка, а серця, кажуть, заспиртовують у слоїках... і може, десь там у слоїку серця моїх синів".

— А ти, жінко, як гадаєш?! — не стерпів і нагло крикнув оперуповноважений. — А ти, жінко, гадаєш, що твої сини не заслужили слоїка зі спиртом, щоб люди бачили: кам'яні у них були серця. Ну да, смішно говорити, що комусь їхні костюмахи знадібні для науки, тепер таких ... тепер трупів багато. Зате скажу тобі, бабо, точно, що десь їх зарили, як собак... десь кинули, затоптали, посіяли кропиву, щоб сліду по них не лишилося. Щоб сліду...

Ступа аж задихнувся від злості, від високого фальцетного крику; село іще ніколи не бачило його такого страшного і такого безсердечного; Горобахи потерпали, що він зараз припаде до кулемета на столі й почне ним косити; і дехто вже був готовий упасти під лаву, сховатися; Ступа ж лише пив воду з графіна, й чутно було, як гризли скло його зуби.

Ніхто з нас, і я в тому числі, не зважився у цю хвилину перечити знавіснілому оперові; Горобахи хіба що мовчки їй співчували і жаліли по-людському; ми бо прецінь виділи, як їй було скрутно вдовувати й тримати в руках ґаздівство, тих п'ять моргів ґрунту, шкапину й корову з телицею та ще й ставити на ноги трьох синів.

Всі три її хлопці пішли у повстанці.

Ціле районне енкаведе, кілька сільських так званих "гарнізонів яструбків" не один рік полювали за боївкою "Дуная", який хитрував, як тільки міг: то раптово виходив із своїми боївкарями "на акції" в кілька сіл одночасно, мовби під своєю командою мав цілу сотню УПА, то учиняв засідку у лозах над Бистрицею і розстрілював валку районних активістів, що на вечір возами поверталися додому, то зникав із терену, пропадаючи десь у лісах і зворах, або ж закопувався у підземні криївки й довго не давав про себе знати.

То була його тактика.

Ніхто, звичайно, й не здогадався б, що командантом боївки був найстарший Софійн син Ярослав, а менші Петро та Василь ходили в його охороні... і ніхто не припускав, що боївка мала криївку не десь у глухих нетрях, а таки близько під селом, у гайку, що зветься Дубниками. Аж поки котрийсь із Ступиних тайняків, сексотів не вистежив: і тоді цілий гарнізон струбків та ще купа енкаведистів у синіх кашкетах обступили той схрон. Ступа кричав у нору, щоб, до холери ясної, бандити добровільно здалися, так, буде суд, і може, буде людське милосердя або ж людський гнів — товариш Ступа скрізь любив виступати від імені людського. Криївка на милосердя не сподівалася, з-під землі добувалися глухі автоматні черги, за чергами по хвилині клацнув останній одинокий постріл. І стихло все...

Коли ж лаз до схрону розкопали, то виволікли на сніг шість трупів. Їх, як тоді було заведено, посторцували під стіною коло читальні, і Миронцьо Мацюпінька бубном скликав людей, щоб упізнавали своїх; траплялося, що батько не впізнавав сина, а сестра — брата, очевидно, таке невпізнання, відцурання від своїх небіжчиків карбувало людям душі, але страх перед глумленням та перед висилкою у Сибір таки перемагав, і селяни, загорбившись під своїми хрестами, відцуравшись сина чи брата, через те самі себе люто ненавиділи і розходилися мовчки.

Софія Корчувата не відцуралася від своїх хлопців, це було понад її сили, власна безпека не мала для неї значення, тепер ніщо, ніякі страхи не мали над нею влади; вона, неначе біду передчуваючи, вранці подибуляла, провалюючись по коліна в сніги, за хату, в сад, і звідти, з видноти, бачила, як у Дубники побігли енкаведисти; жінка напевно знала, де переховуються сини, бо перша прибігла до читальні... прибігла й упала перед синами, і обіймала їх, і розчісувала пальцями їх закривавлені чуби, і щось примовляла до них.

Ступа тоді замахнулася на неї, хотів відштов'хнути від постріляних, але стримався, не гаркнув навіть і не здер з неї лика, глузуючи, як це він умів, опер, видно, помітив у її очах розлите божевілля, потоп цілий, безодню... і, видно, злякався людської безодні: раптово перед ним розверзлося жінчине пекло. І він відступив.

Тим часом солдати уклали трупи, як дрова, в кузові студебекера, машина рушила — і тільки чорний дим, як сум, осідав на столочений сніг. Софія бігла за вантажівкою, ловила, здається, в пригорщі той чорний дим, поки не впала... і гребла сніг під собою, і проклинала страшно світ, і вирегочувалася з себе, з Горопах, із цілої України, і ніхто,

навіть сам опер Ступа не зважився затулити їй оскаленого й запіненого рота.

Зрушилася жінка з розуму.

Може, тому її відразу й не вислали до Макарових телят, як це практикували з "бандитськими" родинами, з такими, як казав товариш Ступа, не мендальничали, на фіру — й гайда до білих ведмедів.

Згодом, правда, Софія притихла, душа її, певно, зсохлася, як квасолина; весною щось там жінка скородила, щось там садила на городі, на межах і в ровах випасала дві кози і тільки зрідка пригадувала задавнений обов'язок, приходила до сільради, до того ж таки Ступи просити, щоб повернули тіла її синів.

Так було і тієї суботи на сцені в читальні. Ступин крик на Софію не діяв, вона стриміла перед ним мовчки, очікувально. Опер, здавалося, ось-ось вдарить її, зіштовхне зі сцени...

І я таки зважився; я таки переміг самого себе; я мусив це зробити, адже я сам обрав роль народного апостола, яку сповняв ціле життя. І хай собі Ступа біснується, а я, неначе молодий, вибіг на сцену, обняв Софію за плечі.

— Підемо, Софіє, звідси, — попросив її.

Ступа брудно матюкнувся.

8

Котрогось надвечір'я Софія Корчувата придибала до мене додому. На вулиці сіяло мжичкою, в голому садку поміж деревами, як поміж сиротами, бавився в лапанки осінній вітер, у відчинені двері веранди струменів терпкий дух опалого листа. Душа просочувалася, як губка, вологістю і студінню. А вона, Старша Сестра, стояла на порозі веранди боса, в одній лише кабатині. Осіння мжичка, холод її не брали, жінка стояла прямо, трохи навіть гордовито, начебто наперед хотіла мені показати, що особливо їй не потребує мого співчуття. Сухе чорняве обличчя було загострене, очі зблискували пекучо, а зморщені спечені губи стягнулися в тоненьку нитку; вона вся була напружена, як лук, і, здається, кожної митті була готова оборонятися, пустити у ворога стрілу. Я відчув її напругу і її неприязнь, навіть ворожість, мені було не по собі від її приходу, нас нічого не в'язало, я не був перед нею винним, тому мав намір попервах спитати, чому це ви, Софіє, заблукали до моєї хати із огніваним серцем, однаке не вимовив ні слова, просто не встиг нічого сказати, бо вона поклала палець на губи й показала очима на двері, що вели до кімнати.

— Я би вас просила... я би вас дуже просила, щоб ми тут, на веранді побалакали в штири очі, — сказала вона на диво м'яко. — Я буду вас по-давньому кликати "професором", га? — додала вибачливо. — Я боюся... я не хочу, щоб мій прихід побачила ваша пані Ірина. Чула-м, що вона слабує...

— Лежить, як завжди осінню лежить, коли надворі мряка і студінь... мряка і студінь їдять їй легені, — мимоволі поскаржився.

— Я боюся вашої жони... боюся чи соромлюся? — сама до себе говорила Софія. — Йшла сюди й молилася: Господи, одверни від мене її очі. Я нічого не змогла б відповісти, якби пані Ірина мене спитала, як я наважилася переступити цей поріг? Я

повинна була б покропити свої ноги свяченою водою.

— Чого б то? — спитав я здивовано і запросив сідати, показуючи їй на плетене з лози крісло. Сам сів навпроти, відчуваючи, що набираюся цікавості й що між нами засновується неприязнь. — До нас багато різних людей приходить... ціле село. Двері відчинені вдень і вночі. — Я сказав це не для красного слівця, це було правда: перед Горопахами мої двері ніколи не були зачиненими. У нас нічого не замикалося, ми не боялися ні саморобних і примітивних злодіїв, ні облавників "червоної мітли", ні хлопців з лісу; окрім книжок і життя, ми нічого не мали... так, окрім життя, книжок і честі. Ми почувалися у безпеці, нас оберігало ціле село, живі й мертві, кілька поколінь моїх учнів, і я мав щиру втіху з цієї оборони, був гордий нею... і може, надто гордий.

— Бо мої сини і ваш Роман, пане професоре, були собі ворогами, — відповіла навпростець Софія. — Ви забули? Вони так взаємно себе ненавиділи: ваш Зеник за червону Україну, а мої хлопці за Україну — синьо-жовту. Пам'ятаєте, як, бувало, перед війною в читальні один одному доказували, аж пара ішла, аж кулаки один одному показували? А по війні, якби здибалися, то свою суперечку, певно, розстріляли б автоматами. Так колись мені сказала ваша пані Ірця.

Вона говорила правду; я уявляв її дебелих, присадкуватих хлопців, упертих, сильних і... і мого сухорлявого синьоокого Зеника, що мав тонкі, мовби для скрипки чи для фортепіано призначені пальці. Цікаво... цікаво й страшно, хто перший ударив би з автомата, коли б зустрілися на одній стежці. Роман чи Корчуваті?

— Пощо марно згадувати минуле, — відбивався я від спогадів... відбивався, а душу безперестанно дірявили автоматні черги. — Лежать у землі й ваші хлопці, і мій син. Мого Романа спалили у концтаборі коло Любліна, а попіл розвіяли.

— Він за совіцьку власть згинув, за оце пекло, що маємо тут. А мої — за Україну, — сказала Софія жорстко і прямо. — Ваш Зеник із такими, як Ступа... — Вона іще мала намір щось додати, щось сказати люте, образливе. Я вхопив благальне її за руку.

— Не треба, — попросив. — Мій син теж снів Україною. — Я пригадав Романові вірші, які він мені читав; скільки у його віршах текло, струмилося болю за наші вікопомні кривди; Роман у своїх віршах не кричав про наш біль. Вірші його були тихі, навіть шепітливі, й цей шепіт проймав душу більше, ніж крик.

— Бодай ви, пане професоре, знаєте, скільки є на світі тих Україн, га? — спитала несподівано Корчувата. Це питання, мабуть, тільки тепер, у цю ж мить шибнуло в її зболеній голові; встромила в мене очі, як два розпечені шворні, й очікувала відповіді. — Слухайте, скільки є на світі Україн, котра із них свята, правдива, а котра — фальшива? Чому наші хлопці... ті, що в лісі, й ті, що зі Ступою, взаємно себе поборюють... за які України вони лягають в могили?

За верандою, за розпацьореним мокрим склом, на яке тут і там поприліплювалося, як тонкі прозорі долоньки, виноградне листя, дотлівало сонце; призахідне проміння підпалило село, мою веранду, і виноградне листя, що було схоже на розпростерті людські долоні, кер-вавилосся червоним.

— Як це просто, Софіє, — сказав я і посміхнувся своїй простій і ясній думці. —

Україна на світі тільки одна. Тільки оця, що за вікном... тільки та, якою живемо і дихаємо і в яку ляжемо спати. — Я розхвилювався і в мене заболіло серце. Не треба було, мабуть, щось доводити цій жінці, переконувати; я відразу відчув, що мої слова її не переконали, не зворушили навіть, вона жила Україною своїх синів, нею перейнялася, і її, Україну, розуміла; сини її навчили таку Україну любити.

— Одні красні слова, пане професоре, — нахмурилася Софія. — Я не сподівалася від вас... Україна за вікном, пане професоре, уярмлена більшовиком... нема, отже, України, є потолочена, спалена земля. Хіба не бачите, що робиться?

— Кожний розуміє Україну по-своєму, — навіщось я сперечався. — Мій Роман, наприклад, бачив образ України... України для всіх.

— Хочете сказати, пане професоре, що мої сини воювали, гнили у схронах, проливали кровцю, тільки жадаючи України для себе... кожен для себе... кожен пайкував її на п'ять чи на десять моргів ґрунту... кожен хотів за України стати війтом, міністром чи й президентом? Так? — Зрештою, вона не чекала моєї відповіді, вона її просто не потрібувала; вона засміялася сама до себе, але сміх її був смутний. — Я ніколи не чула, щоб мої хлопці поміж собою говорили про якісь посади чи про вигоди. Що ні, то ні. — Вона дивилася перед собою просто, мовби відчинилися перед нею двері, за якими розстелилася далечінь... і у цій далечині вона побачила своїх синів. — Україна була для них світлом... а вони, мої соколи, були мотелями, які летіли на це світло, на цей вогонь, щоб згоріти дотла. І знаєте: цікаво мені, чи ви інколи думаєте про моїх синів, про їх смерті? — повернула до мене голову. — Чи, може... чи, може, ви на боці свого сина... ні, ви не можете бути на боці свого сина, хоч ви його любили. Роман і Ступа в одному іконостасі. Якби ваш Роман воскрес... якби він побачив, що Ступа виробляє у наших Горобахах. Тисячі й тисячі Ступ на нашій землі. Роман від них би відвернувся. Він був би з моїми синами.

Ні, я не подумав, що вона має рацію, не впевнений, що мій син пристав би на терор. Я так і сказав їй:

— Не знаю, чи пристав би він на терор, на смерті.

— А що робити, — зітхнула Софія. — Мус, професоре. Ворог обсотав землю сексотами, зрадою, підкупом, обіцянками про якусь щасливу червону Україну, і треба... ой треба проти цього воювати. Бо червона Україна — це обкервалена земля.

Я слухав її і думав, що ніяка вона не божевільна. Очевидно, сум за синами часом затьмарював їй мозок, але це миналося: сьогодні її очі були чисті, виплакані й вимогливі. Я здогадався: це люди навмисне робили її божевільною, рятуючи від висилки... ціле село було на її боці.

— А знаєте, професоре, — сказала Софія згодом, — чого я прийшла до вас... не прийшла, прецінь, сперечатися з вами, я вас люблю і шаную. Хочу вас попросити, щоб ви поїхали до Лисичан до начальника районного енкаведе: най мені покажуть, де поховані мої сини. — Сіла на поріг, спустивши ноги на приступці, і здалося, що готова тут сидіти довіку... була готова тут висидіти мою згоду.

Була смішна, бо я без довгої надуми, без виважування і сумнівів сказав, що таки

завтра поїду в райцентр й викладу товаришу Пополудню її просьбу... і чом би, зрештою, не попросити, могла й раніше до мене прийти, мені самому якось на гадку не спадало. Чи я комусь відмовляв, якщо траплялася біда, чи не заступався за людей за Польщі й за німців, а тепер тим більше.

Вона чомусь не повірила жодному моєму слову; вона, напевне, подумала, що марною обіцянкою чимдуж випроваджую її з веранди, бо не подякувала навіть, лише споглянула на мене суворо й допитливо. А може, Софія просто втомилася, вичерпалися усі її фізичні запаси. По очах, по обличчю було видно, що її душу обсотує тихий байдужий туман; очі побіліли, усміхнулися і подобріли.

Вона йшла до воріт уже зовсім веселою, мугикаючи якусь співанку. На стежці раз по раз оберталася до мене й пирскала сміхом... і гасила сміх долонею.

А вечір лежав, як мокрий лис, попід тинами й пильно слухав.

9

Начальником районного енкаведе у Лисичанах був майор Іван Ми колайович Пополудень; він прийняв мене одразу, як тільки-но черговий біля вхідних дверей доповів по телефону, що такий-то й такий проситься до нього, до майора, на розмову.

Пополудня я знав не віднині, він, бувало, приїжджав до мене нібито для того, щоб "порозкошувати" серед книжок у моїй бібліотеці й пригадати своє далеке довоєнне ще учителювання в Запоріжжі.

Середнього росту, сухорлявий, в окулярах, з-під яких уважно і спокійно дивилися сірі очі, він справді був схожий на вчителя, на цивільного інтелігента, на якого випадкове одягли військовий мундир; таким він був завжди, у кожний свій приїзд до нас у Горопахи, таким ґречним і уважним зустрів мене у своєму кабінеті. Рука його була в потиску кріпка і дружня, а усмішка — привітна: здавалося, він чекав на мене з самісінького ранку; і поки я тиснув Пополудневі руку, і поки я грівся у його усмішці, мимохіть пригадалися бандерівські "летючки", у яких писалося також про Пополудня... писалося, що хоч він українець із старого козацького роду, однак давно запродав душу москалям, а нема на світі страшнішого чорта, ніж запроданець. І тому, вислужуючись, не має межі в жорстокості на допитах: у застінках ламає кістки й з живої жертви здирає шкіру. Колись, до речі, я показував йому цю підкинену листівку, він лише всміхнувся і розвів руками. "Що зробиш, — промовив суворо. — Таке життя і вічна боротьба: ми — їх, вони — нас. Тільки недовго вже їм... кубла їхні розтолочемо, — додав із притиском, і постійна усмішка на губах згасла, окуляри зблиснули холодно й гостро, як змах кинджала, а обличчя витяглося, зблідло, стало невпізнаним. Та й що, зрештою, я міг знати про нього, про начальника районного енкаведе. Та й навіщо мені знати?

Він попросив мене сісти, простягнув коробку "Казбека" і промовив:

— Куріть, Северине Петровичу... куріть та розповідайте, де ви набралися сміливості, щоб у білий день на людських очах зайти до енкаведе? Не боїтесь?

Я його не розумів; я так йому й сказав, що не треба великої сміливості, щоб відчинити двері, за якими... най буде... стоїть вартовий з автоматом... і ще може бути,

що у вашу контору вхідні двері широкі, а вихідні — вузькі або й зовсім замуровані. Але що це має мене обходити?

— Я не про цей страх, — відповів Пополудень. — Я про інший, про той, завітрішній, коли до бандитських схронів донесуть про ваші відвідування районного енкаведе. Це не так безпечно, Северине Петровичу. Як я вас обороню, га? Чи ви, може, заворожений? — Пополудень зиркав на мене весело, виглядало, що він начебто зі мною жартує, однак я помічав, що весела його нута — роблена. — Чи не боїтесь, що ввечері прийдуть ті, з лісу?

— Може, й справді ті, що в лісі, прийдуть... А скоріше — ні, — важив я на терезах. — У схронах, гадаю, теж не запідозрять, що старий учитель Северин Гайдаш комусь там за щось продався, топчучи стежку до енкаведе. Вони, ті, що в лісі, теж знають, як і ви, Іване Миколайовичу, що мені нічого не треба... ні хліба, ні ласки, ні тридцять срібняків. Я ніколи не служив ніякій владі, зате завжди служив людям. Як міг. І люди за мною — горою. — Не треба було аж так розкриватися перед ним... навіщо йому, майорові енкаведе, знати, що в цьому млині післявоєнному, який жорнував у нашої Галілеї, я нікого не боявся... нікого й нічого: ні кулі, ні брехні, ні удавки. Навіщо було йому знати, що цю дивовижну безпечність створили мені люди, яких я вчив або ж учив їхніх дітей та онуків; вони, може, творили цю безпеку інтуїтивно, з природної потреби віддячитись; я ходив поміж ними, поміж людьми, чистий і білий, із німбом навколо голови... і вони хотіли мене бачити в німбі, і хотіли цілувати мені руки.

Як духовному отцеві.

Мені здалося, що я був їхнім вітцем.

І що є негідного в тому, що вчителя цілують у руку? Не служака ж бо він якийсь, який за гроші відсиджує у школі свої години, а коваль, що виковує душі.

Я ніколи так гарно про себе не думав; може, я хотів вирости, стати більшим... стати над майором енкаведе? Пополудень поскрипував чобітьми у великому, виповненому сонцем і тютюновим димом кабінеті й зрідка вціляв у мене своїми окулярами. В будинку панувала тиша... така пронизлива тиша, що, здавалося, нікого тут, окрім нас двох, нема, і я знову пригадав бандерівську листівку, в якій писалося, що тут вдень і вночі лунають зойки катованих.

— Хочете, Северине Петровичу, бути добреньким для всіх? — раптово спитав майор, зупинившись навпроти мене. Зняв окуляри й заходився витирати їх хустиною. Білі руки його тремтіли; так, руки його тремтіли; я тепер побачив, що обличчя його було бліде, зморшки сіклися густо і глибоко, а очі — червоні, невиспані. — Хочете ходити поміж вогнем... стріляють-бо справа і зліва, спереду й іззаду. Такий час... такий час не знає жалю. А ви настановили когось там розжалобити, напоумити, комусь допомогти і... і сподіваєтесь уціліти, чи не так? — В його голосі відчувалася щирість; майор, певно, трохи дивувався і, певно, трохи мені заздрив.

— Як бачите, ходжу поміж вогнем і, дасть Бог, буду ходити до смерті, — сказав я Пополудневі, а чи... а чи сказав самому собі, ми, прецінь, і себе виковуємо повсякчас. — Я так ціле своє життя живу. Кожний має свої принципи: ви — свої, я — свої.

— Даруйте, але не розумію принципів, та ще й ніби підфарбованих любов'ю до ближнього, в яких нема ніяких принципів, — промовив майор розсерджено. — Ось до вас позавчора надвечір придибала Софія Корчувата, мати вбитих у бункері бандитів... розумієте, мати цілої бандерівської боївки, яка немало натворила шкоди радянській владі в районі... скільки вони знищили наших товаришів... й попросила, щоб добренький Северин Петрович Гайдаш вивідав у начальника районного енкаведе, де закопані трупи її синів, щоб поставити за їхні бандитські душі свічки, щоб помолитися, так. І добренький, принциповий начебто директор школи, зглянувшись на материнські сльози, залишив удома хвору дружину й на попутних примчався в енкаведе. — Пополудень кидав мені в обличчя слова колючі, іронічні, але робив це без крику, стримано, навіть ввічливо-усміхнено; і тут до мене дійшло, що його усміхненість — це лише звичка панувати над собою, маска. Я повинен був, певно, обуритися, огніватися на нього, бо яке йому діло, хоч і начальнику енкаведе, до моїх принципів, нема у них нічого антидержавного, мої принципи мені й людям чесно служать багато років, одначе промовчав. Мене вдарило обухом інше:

Пополудень уже поінформований про мою розмову з Софією Корчуватою. Звідки? Хто причаївся під верандою і підслуховував, нанизуючи слово на слово?

Мені уявилося гігантське, таки вселенське Вуха, яке висіло між небом і землею, і кожний шерех, шепіт, порух гніву, зітхання, а може, й невимовлене слово з найдалшого, з найглухішого кутка ловило й куди слід передавало.

— Вуха у вас чутливе, товаришу майор. Волохате... тисячі волосинок, як щупалець. І всі слухають, слухають, — сказав я Пополудню.

— А як же інакше, — відповів він, не криючись. — Маємо справу з ворогом. Тому мусимо все знати й все бачити. Методи значення не мають. Триває боротьба. Хто кого... І тому всі засоби добрі, говорили в давнину. Ці засоби, якщо аргументувати їх вашими ж принципами, теж служать загальному добру...

Про яке добро він говорить... Та, зрештою, я не прийшов сюди сперечатися з начальником енкаведе... я прийшов сюди просити, щоб його люди принаймні показали, де поховані Софіїні сини. Так і сказав майорові. Він присунув стілець, сів навпроти мене й довго дивився мені в обличчя, однак помітив, що він мене не бачить... він думав про щось своє, окуляри його були сліпі, й аж потім, урвавши мовчанку, промовив:

— Ми, товаришу Гайдаш, енкаведе, установа, яка викорчує бандитські гнізда, а не похоронне бюро.

— Але ж я сам бачив, як ваші хлопці, енкаведисти, скинули трупи в автомашину й повезли в Лисичани, — спробував я заперечити.

— Що з того? А якби й привезли сюди, то чи я зобов'язаний знати, де закопають стерво? — відповів він збайдужа. А вилиці в нього ворухнулися, рука на столі стиснулася в кулак.

— Люди ж ми, — правив я своє. — Це так нормально: мати хоче знати, де поховані її сини. Це так по-людському, розумієте? Що з того, що вони були вороги. — Я ще на щось сподівався. Я не вірив, що він нічого не знає про Софіїних синів. Слухайте, як це він

може не знати, коли між небом і землею висить вселенське волохате вухо, яке все чує?

Я був наївний?

Я дурень із дурнів?

Пополудень однак мовчав.

Він мовчки попровадив мене до порога, а коли я взявся за клямку дверей, промовив:

— Почекайте. Може, й справді маєте намір ходити по бритві й при цьому не порізатися... і може, справді милосердя і добро — це те, що має бути найдорожчим у людському серці. Тільки я у це не вірю. Так, не вірю. Ненависть панує у душах людських, вчителю. Ви думали над цим? — Він помовчав, очікуючи, певно, моєї відповіді.

— Ось тиждень тому, — продовжив він, — чули, може, бандерівська боївка, засівши в лозах над Бистрицею, під самим райцентром вважайте, висікла кулеметами групу наших товаришів, що трьома возами поверталися пізно ввечері з Коноплянок... організовували там колгосп. Убито секретаря райкому Басинця, піонервожату Світлану Сенцову, Федора Зайця із земвідділу, начальника пошти Гриба і ще двох солдатів. І мене там убито. Власне, лише випадок уберег мене, я теж мав бути у цій групі, але замість мене поїхав Григорій Дацекевич, капітан, мій заступник, що пройшов Крим і Рим і всі фронти на додачу.

А тут замість мене упав. То як же, громадянине Гайдаш, тут бути з вашою проповіддю милосердя? Якби ви були молодшими... якби ви не були вчителем, то крикнув би, як послідньому: пріч із моїх очей! Він таки не стримався, таки крикнув. І не подав руки.

10

Поки що я не знаю і знати не хочу, чому мене кличе до читальні товариш уповноважений; може бути, що десь у мені, у глухому закапелку мого єства уже насторожився сполоханий птах, може бути, що я інтуїтивно здогадуюся, чому мене кличуть до читальні, але я сам собі не хочу у цьому признатися, яке мені діло до товариша Ступи, я не боюся ні його викриків, ні його погроз, ні смердючого мата, не боюся навіть розчепіреного на столі кулемета, що чорним оком недрімливе поглипує на читальняний зал (Господи, той кулемет схожий на пса, що готовий стрибнути на тебе); я давно виріс із страху, я навіть можу зауважити товаришеві Ступі, що не пасує тримати людей під кулеметом... кулемети для поля, для бою, а тут жінки, діти, діди й вчорашні фронтовики, яким ще сняться атаки й котрі знають справжнє призначення кулемета.

Але якщо не боюся товариша Ступи та його кулемета, то чого ж так довго чалапаю вулицею, завертаю у перевулки, немовби щось загубив, зупиняюся то тут, то там біля чужих воріт і нібито когось визираю, жду, що ось-ось скрипнуть ворота і на хвіртку вийде ґазда або ж ґаздиня і ми удвох почовгаємо цього вечора до читальні; я мимохіть ловлю себе на думці, що навмисне розтягую дорогу, роблю її довшою, звивистою, я немовби відсуваю читальню кудись у дебри, щоб до неї можна було дійти хіба що на

світанку.

А може, й не варто до неї заходити?

Вечір випав дощовий, густий, аж дихати було важко; здавалося, що з неба сіялася мокра сажка, і було таке відчуття, що чорнота обліпила тобі ціле обличчя й руки, й ти увесь обсипаний і просякнутий чорнотою, і душа твоя теж скніє в чорноті, ледве поблимує, як ось блимають по-мертвецькому жовті вогники у вікнах ха'т; вогники ці були схожі на кволе квітування болотяного латаття; цвинтарне, глухо шуміли над лататтям невидимі у високості дерева.

Із-за котрогось дерева, із-за плота, як ножем, ударило мені в обличчя світло ліхтарика.

— Стій! Руки вгору! — прохрипів пропитий бас, ховаючись за променем світла. І я не здивувався б, якби слідом за окриком прошила темряву автоматна черга; я уже звик до стрілянини, настав-бо такий час, коли стріляють з відваги й з переляку, коли стріляють, щоб нібито знищити старе й посіяти нове.

Хіба автоматом щось добре посієш? І чи насправду добро повинно утверджуватися автоматом... і взагалі жорстокістю, смертями, примусом?

Я рук, однак, не підняв, не з відваги так вчинив, просто я впізнав по голосу Петра Когутика — трубка з місцевого гарнізону самооборони.

— Чого це ти, Петре, людей лякаєш? — спитав я. Він мовчки обійшов навколо мене, став позаду й наставлене дуло автомата торкнулося мого ребра. Навмисне торкнулося? Випадково?

— Надто довго йдете, вчителю,— сказав Петро, й кожне його слово було схоже на замерзлу рибину.— Товариш Ступа послав мене за вами, щоб привести. Щоб прискіпити.

— Живого чи мертвого? — спробував я пожартувати. Когутик тюпав за мною мовчки, і автомат, певно, дивився мені в спину.

Чого б це автомат повинен дивитися мені в спину?

Чого б це кулемет на сцені повинен дивитися мені в груди?

Я запитував про це свого сина, свого Романа, що загинув десь, розвіявся попелом на полях під Майданеком. Ми, бувало, до війни, коли він приїжджав на вакації спершу з бистричанської гімназії, потім із Львівського університету Яна-Казимира, немало дискутували про землю і про владу, про ту Україну, що починалася за Збручем... ми мисленно Збруч-річку переходили вбід, й обітована земля лежала перед нами осяйна, вільна, весела, принаймні такою її бачив мій син... бачив і вірив, що до цієї землі, до Великої України прилучиться також Галичина, в боротьбі за возз'єднання він вбачав смисл свого життя, і я, слухаючи його, насправду не знав, чи маю тішитися сином, а чи маю над ним плакати.

Я колись його остуджував — і тоді річка-Збруч глибшала, ставала прірвою, через яку ніхто не міг перекинути кладку, бо не все аж таке радісне за Збручем відбувалося, це тобі, сину, здалека так видається, що там заледве не рай на землі... а в тому більшовицькому раї, чуєш, газети пишуть, вимерли від голоду шість мільйонів

українських селян... шість мільйонів... шість... а в тому раї арешти й розстріли; а в тому раї не довіряють навіть твоїй партії, вам усім, галицьким, польським та білоруським комуністам, і розігнали більшовики вас, відреклися від вас як від зрадників. Як це можна зрозуміти?

Мій син мовчав; він, певно, сам багато чого не розумів... не розумів ні голоду, ні арештів; він, певно, не розумів, як світла начебто ідея вживалася в буднях з жорстокістю, із смертями; і, може, він сумнівався, і було йому боляче за шість мільйонів загиблих з голоду, він, може, плакав за ними в душі... і душа його кривавилася, та коли німак у сорок першому зайняв Львів і рушив топтати нашу землю кованим чоботом, Роман зв'язався з комуністичним підпіллям, ходив на диверсії, писав і розвозив летючки... писав, що настане час і знову над Львовом замайорить червоний прапор.

Я якось відвідав його у Львові, власне, кликав додому, в село, мовляв, перечекаєш в затишку лиху годину, в школі знайдеться для тебе робота, та й не голодно так, як у місті, і картопелька своя, і буряк, і хліб мама спече, і якась курка порпається на подвір'ї.

Осінь тоді була. Сорок перший рік. Над Львовом, здавалось, урвалася хмара, й дощ перішив уже не одну годину, брукованими вузькими вуличками котилася брудна повінь; і було боляче дивитися, як серединою вулиці, взявшись, немов діти, за руки, брели понуро старі євреї і єврейка; промоклі наскрізь, байдужі до дощу, до холоду, до води, що збивала їх з ніг, вони кудись йшли собі та йшли посередині повені, посвічуючи своїми жовтими опасками на руках.

Ми з сином довго спостерігали крізь вмите вікно за цією жалюгідною парою, яка не мала права повернути з проїжджої частини на тротуар, і було нам боляче за цих двох старих зневажених людей... і було нам боляче за нашу безпомічність, ми не ризикували вихопитись на вулицю, щоб вивести старих людей на тротуар, привести їх у тепле помешкання, дати гарячої гербати; за цими двома старими людьми пильно зорили поліцейські, гестапівські очі... зорили за ними кулемети та автомати.

— То лише починається, — порушив мовчанку мій син. — їх зігнали до купи, в гетто... зігнали й цілими тисячами вистрілюють. Ти чув про це, тату? — спитав він мене і палаючими очима блиснув мені в обличчя. — Ти вчив мене з колиски, з першого кроку творити добро. Так? — Він вхопив мене за руку; він не дав мені відвернутися, потупити погляд. — То як я маю сховатися, втекти, щезнути у тихому закутку, їсти з чистим сумлінням мамин хліб, учити дітей пізнавати письмо, коли ось світ залитий брудною повінню... і серед повені, видиш, ідуть на смерть люди. Хто їх оборонить?

— Але чому ти?! — скрикнув я, вмить забувши про високі ідеали, проповіді, які виголошував і вкладав синові у серце. — І що ти вчиниш супроти сили... супроти страшної машинерії, що пре й пре на схід, розтолочуючи під собою силу совіцьку. Вони вже десь у дебрах Росії, в глибинах далеких. Що можеш ти... що можуть твої друзі супроти цієї сили? Застрелити якогось німака із-за рогу? Що значить один німак, коли їх мільйони і мільйони, і всі зубаті, і всі при зброї?

Мені здавалось, що Роман не зможе мені відповісти, що я загнав його в тупик, але він, не криючись, бо чого, власне, мав би від тата ховатися, десь з-під стола, з потаємного, мабуть, сховку, добув стос листівок, надрукованих на картках учнівського зошита... одну листівку він простягнув мені. Машинка друкарська була стара, та й "машиніст", мабуть, трапився недосвідчений, бо літери вистрибували то вверх, то вниз і сиділи на учнівських лінійках, як ластівки на телефонних дротах; а все ж око звикало до ластівок, згрібало їх до купи: було там написано, що головне тепер не впадати в розпач. Звичайно, нічого доброго нема, гітлерівські орди топчуть нашу землю, та недовго, ні, недовго їм топтати. Настане час, і покотяться вони назад, розтрошені, і знову над Києвом, над Львовом, над усією нашою землею замайорить червоний прапор. Треба сьогодні у це вірити, віра — це могутня зброя, чуєте, браття і сестри!

— Це ти писав? — спитав я Романа, який не спускав із мене очей. Йому, вочевидь, хотілося побачити мою реакцію.

— Може, і я, — відповів він, посміхаючись. — Я їх писав, а сьогодні вночі маю розклеїти.

Я уявив осінню мокру ніч, темні, як ущелини, вулиці Львова, припишкі кам'яниці, брами, патрулі, постріли... і серед виру нічних небезпек від муру до муру, від брами до брами перебігає мій син, розклеюючи листівки, що кличуть вірити в перемогу Сталіна над Гітлером.

— А сам ти... ти віриш, що так станеться? — спитав я Романа. — Віриш у червоний прапор?

— Якби не вірив, то хіба брався б за це діло... хіба я зв'язався б із підпіллям, із старими моїми приятелями? Ніби тобі не відомо, що за кожну нашу листівку гестапо готове тричі послати тебе на смерть.

Я хитав головою, про три смерті з ним погоджувався, нині не треба аж цієї підпільної прокламації, щоб тебе тричі послали на смерть, нині досить одного бунтівного слова, ненависного погляду. Лише погляду... Мене цікавило інше: наскільки він щирий і правдивий з самим собою? Може, він бачить свою смерть у романтичному ореолі борця? Може, мій син не уявляє, що значить зникнути з лиця землі... а головне, в ім'я чого зникнути?

Та як я міг запитати про це Романа навіпрямки?

Дош тим часом не переставав. Вулицею далі котилися униз, кудись у каналізаційні люки брудні буруни, і я знову уявив сина посеред ночі й посеред брудних цих потоків.

— Ти хочеш про щось мене спитати, тату? — обізвався по довгій мовчанці Роман. — Я бачу, що ти щось вишіптуєш про себе, — посміхнувся він, радий, мабуть, що підмітив мою звичку: інколи свої думки, немовби для того, щоб вони одяглися у форму, я попередньо вкладав у шепіт. Про це знали тільки моя дружина і син.

— Мабуть, моє питання буде стосуватися не тільки тебе особисто... так, не тільки тебе воно торкається, воно до багатьох, і до мене в тому числі, — заговорив я, ходячи по кімнаті. — Тобі відомо, що я завжди намагався триматись осторонь усяких партій... я переконаний, що кожна партія, якщо тільки ти стаєш її членом чи й лише симпатиком,

диктує тобі свої порядки, умови, примушує собі служити і, примушуючи, каже, що так треба в ім'я народу.

— Це стара наша суперечка, — перебив мене син. Я тільки тепер, чомусь тільки тепер помітив, як він змінився з літа, коли був на вакаціях удома. Обличчя його, схудле й видовжене, постаріло й посуворішало... суворості йому, певно, додавали рудуваті вуса; я подумав, що у вусах, у довгій семінарській шевелюрі він ховається від себе молодого і від комсомольця тридцять дев'ятого року. — То пощо тепер починати її наново? — запитав він сухо, неприязно.

— Не про партії хочу сперечатися, — спохопився я. — Просто до слова прийшлося. Хочу цим підкреслити, що я начебто стою збоку, що я сторонський...

— Людина сьогодні не може стояти осторонь, коли війна, — промовив він, здивовано поглянувши на мене. — Ти вчитель, тату, і отже, не можеш назватися сторонським, тобто чужим. Як будеш завтра вчити своїх школярів? Невже ти їм не скажеш... не знайдеш мудрого способу вимовити хоч би одне слово з цієї летючки? — Він, певно, відкривав мене для себе; він, певно, розчаровувався в мені; він, певно, дотепер мав мене за кращого і за розумнішого.

Але я не хотів ставати в його очах ані кращим, ані мудрішим, я стовбичив посеред кімнати, в яку заповзали сутінки, і говорив:

— Господи, чи нема вчителеві чому вчити своїх школярів? Є такі поняття, як "мама", "земля", "хліб", "любов", "добро".

— Так, існують ще й такі поняття, але ж по землі, по любові, по матерях, тату, сунуть і топчуться траками німецькі танки! — майже аж вирикнув він.

— Власне, я хотів спитати... це головне: ти впевнений, що коли німці відкотяться назад, то совіцькі танки так само не потопчуть і добро, і любов, і матерів? Хіба ти забув про голод тридцять третього року, про арешти й розстріли? Ти забув, урешті, що в наших-таки Горопахах, коли в тридцять дев'ятому прийшла радянська влада, то енкаведе арештувало Дмитра Бойчука, Василя Качура, Штефана Данилишина та ще кількох. А вони ж були комуністами, фундаторами твоєї ж партії, одними з перших прорубували "вікна на схід". Ходили, щоправда, чутки, що вони не підкорилися Комінтерну, не самоліквідувалися, а далі продовжували підпільну комуністичну діяльність. Комуністичну, чуєш, а не якусь іншу, буржуйську, як це у вас прийнято говорити. А за це дістали кару... за це прикотило вночі чорне авто... чорний ворон — і слід за ними пропав. Ти думав над цим?

— Ти думав над цим, — спитав я знов.

Роман сидів, схиливши голову на руки. Перед ним лежала купка віддрукованих на машинці летючок, які він сьогодні вночі повинен розклеїти по місту, і він, мабуть, думав про безпеку, що чигала на нього на кожному кроці, і розмірковував водночас над моїми словами, бо довго не відповідав, немовби навмисне перечікував, щоб у кімнаті споночіло і я не зміг би запримітити муку на його лиці.

— Хочеш знати, тату, правду, — почав він невпевнено, сумніваючись у чомусь, — то повинен тобі... повинен признатися: моя голова розколюється од цих же питань, якими

ти щойно мене закидав, мов розпеченим камінням, — посміхнувся він. Коли Роман посміхався, то робився дуже схожим на Ірку, на свою маму: посмішка злагіднювала його риси, виповнювала м'якістю, світлом; і в такі осяяні хвилини я найбільше його любив. — Я багато чого не можу собі пояснити... якісь фатальні помилки... якісь ворожі підступи... якесь страшне непорозуміння. Ти, одначе, скажи мені по-батьківському одверто: хіба винні прапори, якими сьогодні благословляють, а завтра витирають ними закривавлені руки? Я вірую у прапор благословенний...

Гірко як...

Мій хлопчик, мій Роман вірив у червоний благословенний прапор і за цей прапор розвіявся сірим попелом на полях під Любліном, а його батька ведуть під дулом автомата на ясні очі оперуповноваженого товариша Ступи.

Цей теж перегризе горлянку за червоний прапор. Я уявляв себе на місці старого єврея, який чалапав, високо піднімаючи ноги, посередині львівської вулиці, що вирувала брудними потоками, того осіннього надвечір'я, коли я приїжджав до Романа; я аж раптово зупинився, і під ребро штрикнуло мене дуло автомата... і бачилось мені знову, як старий єврей упав у жовті каламутні води, а стара жінка силкувалася його підняти, все промовляючи щось до нього; старий пробував звестися на коліна, це йому не вдавалося, він борсався і хлюпався у жовтих водах (а хтось реготався на тротуарі), аж поки не вдарила автоматна черга, і старі обоє впали в жовті води... і було страшно, що львівська вулиця виявилася такою глибокою, бо вода обох їх проковтнула (а може, на цьому місці провалився брук?).

— За що їх, Романе? Люди ж, — запитував я розпачливо сина. Сьогодні, однак, не було коло мене сина, його ніде нема, він проріс зелом чи деревом під польським Лобліном, зате торкнув мене за лікоть струбок Петро Когутик... торкнув вибачливо, але вимогливо.

— То чого ж стоїмо, директоре? Чекають там на нас. Справді, в читальні на мене чекали. Товариш Ступа кивнув зі сцени головою, рукою показуючи, щоб я сів на передню біля сцени лавку; на сцені так само, як кожної суботи, стояв на столі розчепірений кулемет, націлений дулом на зал, і так само попірхували й чаділи гасові лампи, і так само саля горбилася принишкло, ховаючи в коміри голови, і лише дітлахи попискували, як миші, і так само товариш Ступа походжав гонорове по сцені й повчав людей, як мають жити в будущині без власної землі і без коней, без Бога й без інших буржуазних пережитків. О, товариш Ступа красно говорив про майбутнє колгоспне життя: гуртова радісна праця, пісні, на полях трактори та комбайни, душа селянська скине з себе правічну силу землі, тягар і розкріпачиться, випрямиться, гляне вгору, щезнуть біди, ти вже не будеш, як тепер, вдень і вночі боятися посухи, мокви чи граду, за тебе будуть думати мудрі агрономи. За тобою, один з другим, стоїть наша партія, товариш Сталін.

Я заслухався; я знову мимоволі згадував розмову з сином про благословенні чисті прапори, і... і мені сьогодні теж хотілося повірити у них, у ці прапори, у щасливе майбуття моїх краян. Може, й справді, не такі страшні чорти, як їх малюють? Може, й

справді, людина врешті розігне спину і погляне на небо й на те поле інакшими очима і побачить, що поле — це не тільки жито та картопелька, а також жайвори, квіти, пошум колосся і золоте мрево, яке гойдається над цілим тихим світом. Здавалося, цей суворий капітан у виблищених чоботях і портупей, підтягнутий, лобастий чисто виголений, тримає у своїх долонях невидимі нитки від золотавого мрева і від дзвіночків польових жайворів, і, що говорити, селяни з глибин читальняних сутінків, із смороду махоркового диму споглядали на нього зацікавлено й привітно, їм, взаправду, в'їлася в душу, як їдь, земля, оце неродюче Кам'яне поле, і, напевно, чимало з селянського гурту хотіло б якось звільнитися від нього, од свого триклятушого поля, як від каторжного хреста, тільки... тільки страшно їм було залишатися опори під ногами, не уявляли, як будуть лягати спати без вічного клопоту, що завтра треба сіяти або ж сапати, косити чи возити, поки санна дорога, гній на поле...

Замилування опером минулося, лишень він перейшов до другого "номера програми", як він сам сказав. Тепер Ступа вичитував прізвища тих, які саботують м'ясопоставки, як і тиждень тому, та ще не розраховалися з державою зерном й картоплею. "А це явний саботаж, шляк би вас ясний трафив, — входив у злість товариш Ступа. — Я знаю, бандити з лісу підмовляють не квапитися годувати совітів, бо нині-завтра вибухне війна з Америкою і все переміниться. А я вам, громадяни, авторитетно заявляю, на Америку й на бандитів не сподівайтесь, я до останнього зеренця вимету у ваших коморах, бо ваш святий обов'язок перед державою здати хліб і до хліба... на ваш хліб чекають робітники в місті, всі, хто відбудовує знищене війною народне господарство.

— А ми їсти не хочемо! — раптом хтось з середини, із сутінків вигукнув відважно, і товариш Ступа мало не спіткнувся на сцені. Він зупинився і, вдивляючись у салю, що аж западалася, здавалося, від страху й покори під землю, свердлив поглядом людську масу.

— Ну-ну, — сказав поволі, ледве не пошепки. — То хто там такий відважний і голодний, поміваєш? Виходь на сцену, тут умить нагодуємо.

Ступа ще очікував, що хтось таки підведеться зі свого місця, але минали хвилини, читальня далі німувала. Тоді Ступа засміявся.

— Ви думаєте, я не дізнаюся завтра, хто нині в Горопах зголоднів? Ви думаєте, що нема в мене чутливих вух і пильних очей? Одначе я вже сьогодні переконаний, що це вигукнув ворог, подонок, який постійно годує у схронах бандерів, а радянській владі показує дулю. Хіба минулого тижня не були арештовані Федь Долішний та Прокіп Мельник за те, що на "буфони" збирали гроші для бандитів? Не журіться, "трійка" у Бистричанах дасть їм на повну катушку, а сім'ї поїдуть на висилку в Сибір. Бо як же інакше виполювати з нашої нивки чортополох. Чи як кажете, громадянине Гайдаш? — оперуповноважений несподівано звернувся до мене.

За шкільною звичкою я підвівся з лави, похнюпивши голову; мені не хотілося підносити голову; я боявся, що коли підведу голову й зобачу очікувально-ввічливе по-

езуїтському усміхнене обличчя оперуповно-важеного, то не стримаюся і скажу таке, що давно повинен був сказати... я повинен йому сказати, що негоже, чоловіче, отак говорити з людьми, цілитися у нас кулеметом і погрожувати Сибіром. Що тут балакати, товаришу Ступа, час справді складний, переломний. Ви ось тут агітуєте за радянську владу, а вночі городами прокрадуться нишком ті, що в лісі, й теж скажуть селянинові: давай хліба, давай сала, самогону. І спробуй-но не дати... І чи дивно, що стоїть селянин... стоїть бідний наш Іван посеред Кам'яного поля й боїться глянути вправо або ж вліво?

Промова моя на сьогодні була наготовлена, я носив її на язичку, як у кишені, збираючись при нагоді кинути її у вічі товаришеві Ступі, однак якимось чином не зважувався, а простіше сказати — й на мене мала вплив магія його безпардонного мату. Я, виходить, боявся Ступи? Він і мене залякав. І я знав, що й сьогодні теж не зважуся виказати йому прилюдно наболіле, і за це себе ненавидів. Теж мені оборонець народу...

— Ну, ну, громадянине Гайдаш, ми чекаємо вашого мудрого слова, — все ще чипів посеред сцени товариш оперуповноважений, націлившись у мене простягнутою рукою. — Скажіть-бо: хіба не ворог кожний, хто жалує для радянської влади буханець хліба... а влада, може, тим хлібом нагодує осиротілих дітей фронтовиків. Чи, може, вчителю, вам не шкода виголоднілих дітей?

Він іронізував наді мною.

Він начебто стояв тепер під благословенним прапором, і я думав, що Ступа має рацію: гріх не нагодувати голодних дітей. А ще я подумав, що своїм праведним прапором він затуляв горопахівську нужду: ой, не часто й горопахівські діти їдять той хліб... чи не частіше їдять лободу, а вівсяний корж — для них теж немала розкіш.

Але й цього я йому не сказав, та йому, власне, й не були потрібні мої відповіді, йому не залежало на них; йому залежало на тому, щоб принизити мене, показати свою владу наді мною, це я тепер зрозумів, тому й приведено мене сюди під дулом автомата.

Читальня ожила в пошептах, у перемовах, хтось за моїми плечима пирскнув сміхом, і не знати було, що означає той сміх ... сміялися з мене, з мого боягузства? Чи просто було комусь смішно, що оперуповноважений тримає по стійці "струнко" директора школи й "зицирує" його, як найостаннішого школяра.

— Ви, громадянине Гайдаш, не мовчіть, не задля того, щоб ви мовчали, покликано вас перед людські очі, — вже іншим тоном, сухим, офіційним заговорив товариш Ступа. — Ми покликали вас, щоб ви отут перед людьми відзвітувалися, як вчите та чому навчаєте наших дітей. Люди хочуть знати... я теж хочу знати. Прощу на сцену.

Я було зробив крок, щоб таки видибати на сцену, й одразу призупинився. Що означає цей нагальний мій звіт, хто його вимагає і кому він потрібний? І чому це я повинен звітувати перед Ступою? Він хто такий? А крім того, чому мене, старшу людину, виставляють на сцену? Для посміховища?

— Вибачайте, але не маю чого робити на сцені, товаришу Ступо, — відповів я твердо. — Я не якийсь артист... І ніякого звіту робити не буду.

— Я все ж таки прошу, громадянине, на сцену, щоб вас усі бачили... — стримував

себе товариш опер. Я відчував: баглося йому крикнути, скомандувати, він не звик, щоб йому перечили. Права його рука імпульсивно раз по раз хапала за кобуру пістолета... йому страх як хотілося погрозити мені зброєю, проте не давав руці волі, лише механічно то розстібував, то назад застібував кобуру.

Була це мука для його знервованих рук.

— І не просіть, і не наказуйте, — промовив я у напруженій тиші, і кожне моє слово у цій тиші було важке: передні ряди в залі аж попригиналися, боячись, певно, щоб котресь моє слово не впало на їхні голови і щоб завтра їх не покликали за свідків. — Мене й звідси, з місця видно кожному. — Мої ж слова мені самому додавали хоробрості, я ж нічого не втрачав і нічого не здобував, я не був винен у нічому ні перед оперуповноваженим, ні перед Горопахами. — Я у Горопах, щоб ви знали, вчителю більше тридцяти років, і тут, у цій салі, певно, сидить дві третини моїх учнів учорашніх, позавчорашніх і ще хто знає колишніх... і коли вони щось мають до мене, то хай спитають. Хай, якщо заслуговую, кинуть у мене каменем. — Я повернувся до салі, до людей, сотні пар очей поглядали на мене і стривожено, і зацікавлено, колишні мої і теперішні учні не могли второпати, чого від мене вимагає Ступа. Упокорення? Поганьблення? За що? В людських очах світилася підтримка, я майже фізично відчував цю підтримку, вона була схожа на невидиму стіну, на яку я міг опертися; людям було втішно, що їхній старий учитель не піддається оперові.

А може бути, що підтримку людську і втіху я вигадав для самого себе? Що я, старий, знав про людей, які сиділи на'лавах у читальні, окутані смородом гасових ламп, лютим самосадам і сірим невиразним присмерком.

— Ну то що, громадяни славного села Горопахи? — понад мою постать, понад мою голову крикнув у салю товариш Ступа. — Будемо, отже, мовчати?! Нема вам, отже, що сказати?

Читальня не дихала; і ніде не було видно навіть зирку, люди потупили очі, позападалися в дими, в сутінки, і сліпе сяяння двох лампічок, що похитувалися на дротах під стелею від людського зітхання, від дихання, не мали сили висвітлити бодай одне лице, одну простягнуту руку.

Оперуповноважений чекав, він таки сподівався, що хтось підніме руку; я сам був упевнений, що "якусь руку", якщо на те пішло. Ступа наперед проінструктував, дав завдання, але й ця рука не зважилася скинутися вгору.

Ні, так і не зважилася.

— Ну, а якщо так, — не розгубився Ступа й задоволене потер долоні (він любив потирати долоні, це була його звичка, а ще він любив у долоні плювати. Було таке враження, що він ось-ось візьметься за топорище); він начебто цим потиранням вигострював руки, цілого себе гострив. — Ну, якщо так, то дозвольте мені, громадо Горопахів, від вашого імені спитати товариша Гайдаша, хто йому дозволив у радянській школі проповідувати радянським учням релігію, приносити на уроки церковне розп'яття... і це розп'яття всіляко розхвалювати? Було таке? — він притупнув ногою. — Це остання краплина нашого терпіння, громадянине Гайдаш.

Я гірко всміхнувся; гіркота залила мою душу; я стояв перед людьми згорблений і знищений... мене знищив, зрадив, ударив під дих котрийсь з моїх учнів, яким я недавно приносив розп'яття — прекрасну мистецьку річ, що засвідчувала вічний потяг людини до бунту й до краси. Хіба я не так говорив вам, мої школярі, даючи кожному з вас у руки стародавнє розп'яття, щоб ви могли відчутти живе дихання невідомого майстра, щоб ви торкнулися своїми пальцями його гарячих пальців... щоб ви поєдналися, щоб ви відчували єднання.

Яка ж тут проповідь релігії? Хто мене зрадив, шепнувши брехливо у зарослу рудим волоссям мушлю вселенського енкаведистського Вуха?

А може, й не содіялося ніякої зради? Діти ж бо є дітьми. Похвалилися вдома, а вселенське Вуха всюдисуще.

— Це смішно... — і я таки засміявся голосно, полегшено. Мені було радісно, що хтось з моїх учнів лише випадково проговорився удома... так, лише випадково, злого, навмисного тут не сталося. — Смішно мене звинувачувати в проповіді церковщини тільки тому, що я приніс до класу мистецьку річ. Мистецьку? — крикнув я на цілу салю. — Музеї в цілому світі повні таких речей, що колись служили церкві. І що з того? Церква, як відомо, використовувала красу, взяла її собі на службу. Той невідомий майстер вирізьбив розп'яття, може, й не для того, щоб до нього молитися... вирізьбив для того, щоб показати свою муку, ребра свої сухі, руки свої спрацьовані.

— Досить розводити антимоцію! — не втерпів-таки й скрикнув, перебиваючи мене, опер Ступа. — Ми знаємо, що ви красноуст, але я не дозволю... не дозволю отут у клубі морочити людям голови розглагольщиною про церковну красу. Факт залишається фактом: до школи ви принесли культову річ... і вчили наших дітей їй поклонятися. Хіба не так?

Правду кажучи, я розгубився: може, я таки вчинив помилку, принісши до класу розп'яття? Бог із ним, із тим невідомим стражденним майстром, що жив двісті років тому. Кому нині треба знати про його пориви й про його страждання?

А чому б і не знати?

— Я вчив дітей поклонятися талантам... а ще я вчив, що нічого на світі не пропадає: ні зло, ні добро, ні краса, — відповів я спокійно. Розгуба моя минулася, я вже в нічому не каюся.

— Ми знаємо вашу проповідь добра, — погрозив мені Ступа пальцем. — Хіба не ви, Гайдаш, заманюєте до своєї хати дітей і даєте їм читати книжки, що видрукувані бозна-якими видавництвами й бозна-які у цих книжках закладені ідеї. — Оперуповноважений Ступа нападав на мене, як шуліка, зверху, зі сцени, котроїсь хвилини мені здалося, що він не втримається, злетить і сяде мені на плечі, зігне в каблук і вдарить виблищеними чобітьми поплід ребра.

Я мовчав; що я мав казати в обороні своїх книжок, до яких допускав кращих учнів... допускав і вчив книжки любити. Сказати йому. Ступі, що нема в мене жодної ворожої книжки, що це принаймні несерйозно вважати шкідливими деякі книжки тільки тому, що їх видали не радянські видавництва. Невже шкідливий також Апостол

першодрукаря Івана Федорова, бо видрукувано його чотириста років тому?

Але я продовжував мовчати.

Я зрозумів, що і розп'яття, і мої книжки — це тільки привід; оперуповноваженому забаглося потоптати мене перед людьми, принизити, а може, підготувати ґрунт до чогось страшнішого... до того, щоб позбутися мене з села?

— І ще які я маю гріхи супроти Горопах і супроти радянської влади? — врешті спитав Ступу. Пригадав сина, Зеника, що десь проріс бадиліною на полях попід Любліним... і згадав його червоні праведні прапори; ці прапори благословенні овіювали мене не вельми чистим вітром.

— Розкажіть ще селові, як ви їздили в район в енкаведе, де, піддавшись намові бандерівської вовчиці, а може, бандери вас купили, і ви, куплені, продані, випрошували трупи синів тієї вовчиці, щоб могла їх поховати нібито по-християнському, по-людському, начебто вони чогось людського заслужили, окрім презирства. Я маю на увазі Софію Корчувату. Що, може, неправда? Може, й тут будете відпекуватися, що керувалися проповіддю добра і краси? Хіба усе разом, до купи взяте... і ще багато інших ваших делішек, про які я знаю, не дає мені права трактувати це як ворожу діяльність?

Оперуповноважений походжав по сцені розпалений і дуже собою задоволений; він нарешті розчавив мене, знищив, я йому заважав у селі, дотепер мусив на мене зважати, остерігатися, він пам'ятав, що я міг дійти, шукаючи справедливості і милосердя, не лише до району, а й до самої Москви.

Який він сліпий і жалюгідний. Що з того, що в нього розстебнута кобура пістолета, що кулемет стоїть на червоному столі, що з того, що, по суті, він виголосив мені вирок! За мною стоять Горопахи, учні сьогоднішні, вчорашні й позавчорашні, я понад тридцять років учу їх добра, вони знають кожен мій крок, я не таївся перед ними нічим, і вони теж не таїлися переді мною.

Я люблю їх у цю хвилину особливо глибоко; я вірив, що моя наука проросла в кожного в душі і кожен сьогодні стане в моїй обороні.

— Най люди скажуть... най присудять, що було ворожого у моїх вчинках, — сказав я тихо. — Хай вони посвідчать.

Я був упевнений...

О так, я був упевнений, що ціла читальня зараз встане й підніме вгору кулаки, не злякавшись націленого зі сцени кулемета; я цілком був упевнений, що опер зійде зі сцени посоромлений. Я й не оглядався на салю; я не просив у людей помочі, я вірив у їхню підтримку; я споглядав на Ступу, і мені було його жаль; він ціпенів посеред сцени, заклавши по-наполеонівському руки на грудях; кулаків його не було видно; але минали довгі хвилини, саля за моєю спиною німувала... так, саля німувала, і я тепер уже виразно побачив Ступині кулаки: в обох сціплених кулаках він тримав людські душі, і я зрозумів, що сьогодні Горопахи не стануть мене боронити.

І я не знав, хто сьогодні був більше потоптаний: я чи Горопахи? Я не міг дивитися людям у вічі; люди не могли дивитися мені у вічі; люди мене зрадили.

І я пішов од них геть.

Мама скрипнули дверима, поклали дійницю на лаву і, зітхнувши, сказали:

— Облава, сину. До школи нині не підеш.

Був ранок пізньої осені. Густий туман, як хмара, впав на село і стояв непорушне, залято: за вікном не було видно ні вулиці, ні садів, нічого, і не було чути ніякого згуку, собаки не гавкали і не піяли півні, було таке враження, що Горопахи втопилися у білій безодні вище голови, вище дзвіниці й церковних смerek, і все, отже, живе в селі вимерло, захлинулося білою білизною, і лише ми з мамою якимось чудом урятувалися.

— Звідки ви знаєте про облаву? — спитав я маму недовірливо, і в ту ж хвилину пожалів: я помітив, що, цідячи молоко, мамині руки тремтіли, і цідилко дрібно цокотіло об криси горщика, а на її обличчі застигла тривога.

Мама боялися облав, ляк був безпричинний, у нас нічого такого підозрілого сині кашкети не могли знайти, було, однак, наприємно і боляче, що два-три енкаведисти або й більше вломлювалися на подвір'я, в хату й високими металевими прутами-щупами методично виштуркували, шукаючи бандерівських схронів, в саду, в стайні під яслами, проштрикували вилами й щупами сіно в stodolі, в хаті зазирали в кожний кут, перевертали скрині з одежею, пильно розглядали кожен книжку, яка потрапляла їм під руки, нипали на горищі, й при цьому котрийсь з солдатів уважно приглядався до мене й до мами, чи не полотніємо з переляку, що вони, солдати, ось-ось натраплять на хитро замасковану криївку; це був, так би мовити, психологічний дослід, випробовування, однак мама сиділи на лаві незворушно, закаменіло, і від неї, здавалось, відскакував підозрілий і пронизливий солдатський погляд і взагалі уся енкаведистська ворожість. Під час котроїсь чергової облави я відкрив для себе, що солдати не просто вишукують бандерівські краївки, вся їхня руйнація, квапливий обшук, коли часом і образи скидали зі стін, а заболоченими кирзаками навмисне затоптували вишпурнуті зі скрині мамині сорочки, мимоволі свідчили, що вони нас ненавидять, мають за кровних ворогів; завойовники горланили сороміцькі слова, замахувалися прикладами, дуже часто могли й украсти якусь річ — хустину чи рушник на онучі, від них смерділо горілкою, очі щулили у вузькі щілини, й звідти цідилася зненависть, їх, зрештою, можна було зрозуміти, ці рослі, плечисті дядьки перейшли усі фронти, там вони на кожному кроці зазирали смерті у вічі, там вони поховали у чужих землях свою молодість і своїх друзів, і тепер уже стільки часу після війни, коли їх чекали вдома, за кожним деревом, за вуглом, за парканом підстерігала їх на нашому Кам'яному полі смерть.

Через багато років, у шістдесят четвертому, напровесні я їздив на етюди по Шевченківських місцях; мене манила прозорість, глибини горбатих полів, якийсь особливий настрій, який панував тільки у Моринцях та Кирилівці; я трепетно й поспішно замальовував плахти озимини, головасті дуплаві верби, що випромінювали сум, традиційні білі хати, безліч разів малював тополі, що у провесняні дні стояли немовби у зелено-мерехтливих німбах; тополі в Шевченковому краї були схожі на святих... а може, були вони схожі на козацьких мучеників, на страчених гайдамаків?

Мені здавалося, що я тут відкрив для себе душу України; тут кожна могила, байрак, урочище, дорога дихали минувшиною, яка начебто була розлита в повітрі, в просторі і яка таїлася в кожній грудці, в деревині, в камені.

Хіба дивно, що я почувався тут, як у храмі?

Одного надвечір'я, коли в маленькому маршрутному автобусику повертався з Моринець до Кирилівки, де квартирував, розговорився з красивим, сказати б, "козацького типу" дядьком. Був він, очевидно, столярем, бо біля нього на сидінні лежали обмотузані верьовками кілька рубанків, поруч стояли дві пилки, увесь він пахтів свіжими гиб-лівками, ядерним духом сухої сосни. І якраз йому, цьому симпатичному дядькові, я, наївний, теж переповнений провесінню, розповідав про тополі, що мерехтіли на горбах, світилися зеленими ніжними німбами... і були тополі схожі на святих... і були, може, схожі на страчених гайдамаків; дядько з рубанками слухав мене уважно, навіть здивовано... навіть кілька разів сам глипнув в автобусне віконце, шукаючи на пагорбах тополь, що видалися приїжджому художнику за святих, а потім, підкручуючи козацькі вуса, сказав:

— Чую по вимові, що ви — западенець. Так? Ну-ну, дали ми вам після війни житні. — І не знати було: хвалився він, що давав мені й моїй мамі "житні", а чи просто вихопилося в нього... вихопилося далеким спогадом?

Я похнюпився; мені було боляче й соромно слухати його хвальбу. Він, мабуть, уловив мій настрій, бо додав:

— Що хочете, я у внутрішніх військах служив. А в Западній що тоді діялося... настоящая гражданська війна. Хіба знаєш, хто і звідки у тебе стрілить? Наш комвзвода, бувало, перед початком операції вишикує нас і каже: "Ви, братці, не очень с местними панькайтесь. Всі вони приховані враги!" І мав він, певно, рацію, наш лейтенант Богомолів, бойовий взводний — грудь в орденах, бо стрілила йому в груди, в ордени, рахуйте, дівчина, що вибігла з хати. Ми ту дівчину буквально посікли автоматами. А може, й не посікли? Може, вона жива і стала вашою жінкою? — Він засміявся з свого невдалого жарту. Ми довго мовчали, поки він знову не обізвався:

— Минулося, слава Богу, коли брат брата... — і пішов із своїми рубанками й пилками до виходу.

Я дивився йому услід, кремезному, у потертій фуфайці й кирзових чоботях, і згадав котрусь із чергових облав у Горопахах, коли поза нашим городом, унизу над Унявкою-річкою у вільшняку удосвіта спалахнула перестрілка: враз захлинулися кулемети й автомати, чути було також вибухи гранат. Очевидно, бандерівська боївка, заскочена зненацька в селі, спробувала прорватися боєм крізь обруч облави, це їй, однак, не вдалося, енкаведисти, очевидно, були поінформовані про можливі бандерівські стежки, засідка у вільшняку стояла кріпко, і боїв-карі, хто не впав від кинджального вогню, городами повернули в село.

Попри нашу хату на вулицю протупотіло двоє чи троє втікачів; бренькали за ними кулі, дірявлячи нам ворота і криничне цямриння, а сусідська стодола спалахнула від запальних куль; пожежа аж заревла, застогнала від ненажерливої своєї радості і

жбурнула жменю іскор на Тодорову, на сусідську стайню. Мама мої закричали й вхопили навіщось верету, мовби цією веретою можна було погасити, прикрити пожежу (і заволали, заскиглили наші сусіди високими голосами аж попід небо, за ними заревла худібка і страшно, дико затрубів Тодорів кінь);

мама справді готувалися гасити веретою вогонь на своїй стрісі, бо кинули верету в цебер з водою і вхопилися в сінях за драбину. Споконвіку мокрими веретами солом'яне село рятувалося від сусідського близького вогню, і мама про це пам'ятали... мама про це пам'ятали, одначе того ранку не встигли й відчинити двері, як у сіни увірвалося троє задиханих солдатів, один із них, тонкий, високий, як мотовило, з перекошеним, злим обличчям, із наготовленим до стрілу автоматом, без шапки, руде мокре волосся спадало йому на лоб, і він тим своїм рудим волоссям раз по раз струшував, а маму... ухопив маму за горло, здушив, жбурнув, як сніпок, у кут і кричав, здавалося мені, гучніше від гоготіння близької пожежі:

— Де ти, курво бандерівська, сховала бандитів! — Пальці його на маминій шиї судорожно тремтіли... пальці його впивалися своєю силою і владою, їм хотілося натиснути, щоб мамине горло хруснуло. — Ми бачили, як сюди-но через твоє подвір'я, блядь твою, побігло двоє.

Рудий енкаведист був безтямний у своїй злості, і йому, мені так здавалося, було дуже просто стиснути мамине горло, і його ніхто не питає про смерть якоїсь жінки, смерті списували без особливих ускладнень, це я вже встиг зрозуміти, і, мабуть, це розуміння додало мені сили й відваги, бо я кинувся на рудого, на його автомат, на його білі очі, на його запалену ненависть, і крикнув, що моя мама чесна вдовиця, він, солдатюга, не має права по-брудному її обзивати... наш тато загинув на фронті.

Рудий солдат не відповів мені, не встиг щось заперечити, не посмів не повірити, видно, в моєму відчайдушному лементі було так багато щирої правди, що солдат лише кліпав рудими своїми віями і... притиснув мене по-батьківському до свого плеча і, не оглядаючись на маму, стенив плечима, що й тут, у бандерівському селі, є вдовиці фронтовиків, і покликавши другого бійця, що нишпорив у хаті, вибіг за поріг. Крізь відчинені двері я бачив, як він перемахнув наш перелаз... ні, не перемахнув, не перескочив, звідкись, певно, із-за церковної огради, обступлений зусібіч бандерівець, бачачи свою погибель, відстрілювався направо й наліво, і, певно, відстрілювався він з кулемета, бо черги строчилися глухо, не так тріскуче, як із автомата, а в перерві поміж стрілами бандерівець викрикував, що москаль не візьме... не візьме... не візьме його живим!

Рудий солдат, як зломаний надвоє, упав на нашому перелазі, він був іще живий, іще силкувався встати, мама мої помітили його посмикування і кинулись до нього, а бандерівський кулемет ударив знову — ми з мамою лежали посеред подвір'я на спориші, а рудий солдат, розстріляний, мабуть, утретє або й учетверте, ніяк не хотів умирати, він люто, клято лаявся, аж поки смерть над ним не змилосердилася.

Облави в Горопахах, як, зрештою, в усіх інших селах, не мали якоїсь закономірності, усталеного, сказати б, порядку, все, очевидно, залежало від агентурних

даних, планів районного ескаведе, траплялося, що сині кашкети не обступали кільцем наше село місяць або й два, а інколи навідувалися двічі на тиждень; облави були завжди несподівані, як громи посеред осені, і про кожну з них оперуповноважений товариш Ступа міг похвалитися, що набої не були потрачені надаремно: то в перестрілці вбито двох-трьох й більше повстанців, які пробували прориватися крізь застави до Монастирського лісу; писалися, очевидно, в районі й інші переможні реляції: виявлено бункери з харчами і зброєю, в читальні, в кількох метрах від стола, на якому товариш Ступа щосуботи розкладав свій кулемет, у хитрому сховку поміж двома перекриттями сталі виявили склад друкарських машинок, паперу й готової підпільної літератури. Жодна облава не обходилася без арештів, і не всі, зовсім не всі арештовані були винними, на 10 — 15 років колимських таборів засуджувала "трійка" на вулиці Чкалова в Бистричанах так званих бандпідсобників, які були винні тільки в тому, що котроїсь ночі нагодували боївку... нагодували, мовляв, а не донесли оперові. "Трійка" не хотіла й чути, що боївка була озброєна до зубів, що кожному життя мило.

Інколи облави мали цілком "господарське призначення": треба було виконати план набору робітників на шахти Донбасу, й тоді, йдучи валом, енкаведисти вишукували переважно підлітків до шкіл фезео; але й "господарські" облави часом не обходилися без крові, а тим паче без лайки, без плачів, без тривоги, що годинами висіла над Горопахами.

Сьогодні облава починалася навдивовиж мирно й спокійно: ніхто ніде не стріляв, не матюкався, ніхто за ніким не біг і ніхто не втівав, білий густий туман затопив собою світ, загатив, як ватою, і нічого у світі, окрім вати, не існувало: ні хат, ні дерев, ні людського голосу, ні скрику ворони, а може, не існувало й самого світу; котроїсь хвилини, за-чумлений туманом, я подумав, що мама, мабуть, теж помилилися, ніякої облави нема — і заходився збиратись до школи.

— Господи, — зітхнули мама, — яка може бути, дитино, школа? Коли облава, науки нема. Ніби не знаєш?

— Але ж глухо навколо, — пробував я сперечатися.

Мама не обізвалися ні словом, вони всілися на лаві коло вікна, вдивляючись у клуби туману, обличчя їх зблідло, напружилось, а губи вишіптували чи то молитву, чи примовку від біди, від кулі випадкової, від вогню; я подумав, що мої мама бувають зором і словом туманний цей потоп і бачать солдатів у синіх кашкетах, які проколюють щупами подвір'я за подвір'ям, хату від хати, одначе роблять свою роботу на відміну від попередніх разів мовчки, мляво, вони неначе понапивалися туману, цієї білої отрути, і збайдужіли... і не страшно їм небезпека, що кожної хвилини може черкнути автоматною чергою чи вдарити гранатою, і їм, солдатам злагіднілим, начебто й шкода було задерев'янілих, очікуючих лиха газдів і газдинь.

Мама обома долонями потерли обличчя, виглядало, що вони сухими руками вмивалися від жури, одначе їхнє обличчя від цього не посвіжіло, а ще й більше посіріло.

Неначе мама вмилися попелом...

— А таки йде облава, Васиliku. Таки йде, — повторили пошепки, надслуховуючи.

— То най собі йде, — заспокоював я маму. — Чого нам боятися. Та й чи вперше.

— Хіба ти забув, що ми позаминулої облави ледве не згоріли. Пожежі там і там. Страхи. Та чи й знаєш, що в такому вирі треба християнинові боятися? — запитували вони й водночас відповідали.

Потім вони заходилися проціджувати молоко, а мене послали до стайні порати корівчину, бо біда бідую, а Лиську треба вичистити, викинути з-під неї гній й постелити свіжої соломи.

— Робота-бо, сину, не очікує, не рахується ні зі смертю, ні з облавниками навіть, її треба робити — і на цьому світ стоїть. — Мама гейби виправдовувалися, що посилають мене до стайні. — Тільки-но не висувайся надвір, бо кулі літають, як джмелі, — наказували.

Я люблю порати худібку, небіжчик тато з пуп'янка привчили до згребла й до щітки, було у цій простій роботі якесь таїнство, чар, зріднення людини з твариною, і худобина, певно, відчувала ласкаву людську руку, бо аж вигиналася від задоволення і постогнувала стиха. У стайні приємно пахло гноєм... і може бути, що хтось, прочитавши про стаєнні приємності, іронічно посміхнеться, мовляв, тим селякам, де б вони не жили й що б вони не робили, вічно пахне гноєм, а я усе ж таки признаюся, що любив цей ядерний чистий дух; крім того, наша стаєнчина разом із коровою і ядерним духом стійла іще пахла сіном, соломою, зерном, свіжим молоком; улітку в стайні було прохолодно, взимі — парко й затишно. Ляжеш, бувало, на сіно в яслах і слухаєш, як за стіною, обтуленою загатою, вирує і лютує зима... там зима, морози, а тут літо, тут пахне сінокосом, тут тиша і мир, лише Лиська вряди-годи почісує собі поміж рогами об драбину.

У зрілі вже мистецькі свої роки я поклав на мольберт полотно і взявся малювати... ні, не вбогу нашу стаєнчину, обтулену кукурудзяними околотами, і не корову — нашу годувальницю, що допомагала нам із мамою вижити в найскрутніші роки, коли на трудовень видавали двадцять грамів жита наполовину з стоколосом... я задумав тоді намалювати "Дорогу на пасовище", картину, в якій хотів передати давнє своє замилювання землею і худібкою; я мав потаємну думку визорити на картині хлоп'ячу свою душу, яка колись розкошувала в яслах на сіні і слухала, як ремигає корова, як чухає вона рогом об драбину, як за стінами стаєнчини пливе, обертається, як колесо, великий білий світ.

По правді сказати, я не передбачав, що "Дорога на пасовище" забере в мене скільки часу й нервів, дарма що чогось такого особливого не вигадував, під рукою мав десятки ескізів, зроблених на нашій-таки горопаській дорозі, що пленталася на громадське пасовище; я повертався до картини не один рік, вона все видавалася недосконалою, в ній ніяк не могла воскреснути й поселитися хлоп'яча моя душа, і я бився й бився сам з собою, з фарбами, з пензлем, прагнучи ту душу воскресити.

Картина, як на перший погляд, замислена просто: дорога на пасовище кривуляє поміж зеленими житами й картоплями, що цвітуть синім і білим; дорога була де

рівниста, підсипана шутром, де баюриста, з невисохлою після дощу грязюкою; дорога була покраяна колесами возів, зліва — коров'яча стежка, ребриста й жолобкувата, вибита ратицями не одного покоління худоби; але й худоб'ячі сліди і сліди коліс на цій дорозі не були головними... головними були густо розтрушене сухе зело, прив'ялене польове квіття, пасемце зеленого жита, вирваного з корінням, очевидно, якоюсь пажерливою худобиною, а між цим зелом, між квіттям ледве жеврів вінчик польового маку.

Праворуч на греблі зарослого ситняком рова сидів хлопчина десь під дванадцять років, босий, у згрібній сорочині, пелехату свою біляву голову схилив на коліна; хлопець дивився на дорогу, на таку прозаїчну, буденну, й по очах, по усміху на губах, з усієї його постаті можна було прочитати, що добре йому отут сидіти, що дорога, жита, картопляне поле й три старі головасті верби, що мов польові сторожі стриміли оддалік на греблі над ровом, до щаму в серці були йому рідні, і він не збирається шукати в житті інших доріг, бо хто сказав, що польова дорога на пасовище не випадає для когось щасливою.

Вся картина була пронизана сонцем, радісним світлом, теплом, що струмилося з дороги, з полів, з далекої смужки лісу... і золотисте це сяйво, може, душа моя хлоп'яча були злегка підбарвлені тривожною загравою.

Може, за вербами, за лісом сонце хилилося до заходу?

Мої критики, як це інколи трапляється, зрозуміли "Дорогу на пасовище" цілком інакше. Один із них писав, що, мовляв, Василь Бережан, згадуючи прокляте минуле Кам'яного поля, малює нам малолітнього бідолаху, сільського пролетарія, який змалку журиться важкою трудовою дорогою... і нема, нема, люди добрі, на цій вибоїстій дорозі добра, бо худібку хлопчині доведеться пасти куркульську.

Дивіться, не марно ж гасне в грязюці вінчик польового маку: художник навмисне акцентує на трагічній червоній плямі — це гасне і нидіє людська душа.

Я в думках сміявся з того "мудрого" критика, але не протестував, ні, й нікому не пояснював свого задуму. Єдине, що я зробив, — це не погодився її продати ні Міністерству культури, ні навіть за великі гроші моему знайомому хірургові — людині багатій, він залюбки колекціонував живопис і на ньому, щоправда, розумівся.

Я повісив картину на чільному місці в своїй майстерні поруч з іконою Різдва Христового, яку колись роздобув у нашої сільській церковці і яку першою спробував відреставрувати. Багато моїх друзів "Дорогою на пасовище" любувалися, говорили про її прозорість, про жевріння розтоложеного маку на дорозі та про багато інших речей, але тільки Петро Степанович Грицай, який заворожив мене чаром реставраційного мистецтва, навідавшись якось передвечір'ям до моєї майстерні, зобачив у ній щось зовсім інше... щось...

Він побачив картину вперше і я, знаючи його вибагливий смак і критичний склад характеру, побоювався, що зараз він підкрутить солом'яні вуса й заходить шпетити мене за недогляди, за поверховість, за щось таке, що видасться йому недовершеним і поспішним. Він, проте, не помічав, як полотно було зроблено, як воно було виконано,

на якому рівні... дивовижно, але технічний чи, точніше сказати, мистецький бік його мовби й не турбував; по довгій мовчанці Грицай сказав, що знає таємницю моєї картини: хлопець на греблі над дорогою нічим не журиться, він іще не доріс до журби, він розкошує запахом дороги, цим зіллям зісушеним, цим пасемцем жита, цим непідсохлим ще після дощу грудням і цим золотистим підчервоненим сонячним промінням... і це пахне йому рідна земля.

— Пахне і грає, — говорив мрійливо Петро Степанович. — Ти чуєш, як за цими вербами грають і грають сопілки, що їх скручують напровесні з вербової кори, коли гілка лише обливається соком і кора на ній зелена і м'яка. Ти сам-бо, майстре, не чуєш, як грають вербові сопілки?

Ви чули колись, як грають вербові сопілки? Тільки вони, сопілки, мають низький тужний голос, на них ніхто в селі не вивівкує, це було протиприродне, сопілка з вербової кори знала тільки низькі нути, котрі висотувалися, здавалось, з самої землі, з соків, із кореня... сопілка, зрештою, сама пахла землею і соком, вона була терпка на смак... на все життя залишився на губах її терпкий смак.

...Однак до полотна, до мольберта й до пензлів було мені іще далеко, того осіннього ранку я сповняв звичну сільську роботу — обходив нашу корову, згребло й щітка мовби аж приросли до моїх рук, і за простою цією роботою, запаморочений стаєнним духом, заспокоєний, я геть чисто забув про облаву, аж поки нагально не зателенькав на дзвіниці дзвін; церковна огорода була недалеко від нашого подвір'я навскіс через дорогу, і дзвін влетів до стайні, як переполошений кінь.

13

Колись на нашій дзвіниці висіло, мабуть, з десятків дзвонів — малих, середніх і один величезний, басовитий, на крисах якого було відлито його ім'я — Гавриїл, але в сорок третьому німці забрали їх на переплавку, на патрони, лишився тільки один менше середнього з дзявкотливим неприємним голосом. Правда, дзвонар Гриць Боднарів і на цьому одному вмів дзвонити по-різному: коли хтось в селі помирав, то дзвін відбамкував печально, сумовито, на Службу Божу в неділю кликав людей до церкви урочисто, сказати б, весело, а на пожежу вигав-кував дрібно, квапно, аж захлинався.

Останнім часом, дарма що від запальних куль пожежі в селі траплялися дуже часто, Гриць Боднарів на сполох не кликав, бо ніхто, зрештою, гасити пожежу не поспішав.

Не було дозволено...

Сьогоднішнє бамкання не було схоже ні на "вмерше", ні на "пожежне", як казав Гриць, на дзвіниці орудував хтось недосвідчений, бо дзвін теленькав то поспішно, шалено, то забивало йому дух, мовби втомлювався від бігу, то цілу хвилину або й дві перечікував і перепочивав, щоб знову панічно залемментувати.

Одинокий наш дзвін на дзвіниці справді мовби викрикував "рятуйте" та "рятуйте", й мені зробилося страшно від того, що дзвін заговорив до мене по-людському, що я зрозумів його лемент, і в цю мить, у мить мого найвищого страху, десь поруч, за стайнею, скреготнув кулемет.

Я вибіг на поріг.

Білі тумани або ж були розполошені нагальним дзвоном, чи роздерті пострілами, бо порозліталися тумани на клапті, і я мимоволі подумав, що сьогоднішній туман не був схожий ні на хмару, ні на море, як це мені раніше здавалося, просто нині вдосвіта позліталися в Горобахи зграї білих гусей, вони прикрили село крилами, а тепер ось птахи сполошилися, і нема їх жодного... лише пір'я поміж стодолами у садах розсипалося тут і там... і село лежало беззахисне, чорне, голе у своїй осінній непривітності.

Над селом за нашою стодолою вийшло бліде, як вівсяний корж, сонце.

А дзвін тельняк і тельняк.

А кулемети далі грали, і я вже здогадувався, що стріляли по дзвіниці, по дзвоніві, по дзвонареві, і дзвонарем там був Михась Юрчишин, сусідський підліток, старший від мене на три роки; його мама Катерина кричала на цілий світ: "Михаську, ти здурів?! Перестань-но дзвонити! Ти що... ти що, не чуєш, що по тобі стріляють?!"

Вона бігла на дзвіницю рятувати сина, який бозна-чого... чи з непевності тривожної, чи з гарячки, чи з якоїсь потаємної, тільки йому відомої причини вхопився за дзвонівий шнур; Михасько, звісно, матиного крику не чув і не чув кулеметних черг, що влітали, як шуліки, крізь прорізи вікон й подеколи навіть подзьобували дзвін (і дзвін злякано зойкав), хлопець, напевно, був переповнений тільки лементом дзвона, тільки слово, крик "Рятуйтеся!" вкладав він у цей лемент, він сам себе не пам'ятав, він уже теж був дзвоном і металевим тривожним його лементом... був, аж поки куля не зачепила плече, й рука вмить охляла, випустивши шнурок.

Тим часом крутими сходами стугоніли на верхотуру енкаведисти, за ними летіла Катерина Юрчишина; солдати скручували Михаськові руки, а Катерина його обороняла... обороняла й все запитувала:

— Михайську, дитино, чи ти напrawdę здурів із тим дзвоном! Що то було?

Хлопець й не пручався в енкаведистських цупких руках, з вер-хотури було йому видно ціле село, на багатьох подвір'ях в різних кутках стояли запряжені у вози коні... коні теребили в давальниках січку, а їх господарі клали на вози клунки з шматтям, мішки з мукою, торбини з сухарями і свіжим печеним хлібом.

— Хіба не видите, мамо, — відповів Михась. — Вивозять же... Його вели з дзвіниці під автоматами блідого, із закривавленим плечем; Катерина Юрчишина вже й не пробувала доганяти сина, ні його обороняти, вона так і залишилася ціпеніти на дзвіниці, не в змозі відірвати очей від клунків на возах на подвір'ях близьких і далеких, і тепер Катерина починала розуміти вчинок свого сина... виходить, він хотів усіх тих, кого нині мають виселити в Сибір, попередити, щоб устигли порятуватися, зникнути, запастися під землю.

Разом із Катериною Юрчишиною ціпеніли усі Горобахи; не існувало слова страшнішого від слова "вивезення", навіть смерть відступала на задній план, бо коли ти у цю ж таки хвилину вмреш, то тебе принаймні поховають у рідній землі, а висилка в Сибір означає глумлення над твоєю душею, бо тебе виривали з коренем від землі, де ти

народився, виривали від усього того минулого — сумного чи й радісного — від сусідів, добрих і не вельми, від татової й маминої могилок, від стежок, на яких ти виростав, від цілого звичного тобі світу; люди, що були приречені на висилку, здогадувалися, що їх попереду чекає тайга, каторжна робота, голод, бараки або ж землянки, безправність перед різними операми; а ще люди ці знали, що їм і їхнім дітям заборонено будуть сьогодні і завтра всі дороги на Україну...

Та чи, зрештою, люди, що приречені на вивезення, були впевнені, що доїдуть до глухих сибірських закапелків, хіба до них не докочувалися лихі вістки, що в довжелезній дорозі у товарняках спалахували епідемії і люди гинули, як мухи, і не кликали до них лікарів, не існувало для них ніяких ліків.

Навіть людського погребення не було: загортали мерців у верети, обдротовували й покидали на обочинах запасних колій, де зупинялися ешелони, а вже куди далі мандрували мерці, то цього ніхто не знав.

Хіба від такої долі не заціпенієш?

Люди кусали губи, аж кров виступала, але ніхто не плакав, не кричав, не пробував, відпрошуючись, комусь цілувати руки, навіть діти пройнялися затягим нелюдським оціпенінням, таким надлюдським болем, що аж замерзав їм цей біль у душах, і потім ціле життя ходили вони з цим тягарем замерзлим.

Вивезення тривало в тиші, в напрузі, в якомусь начебто іншому, дерев'яному світі, де люди механічно й без поспіху запрягали, хто мав, свого коня, а в кого не було, то сільрада відряджала фірмана-сусіду, укладали в драбини свої манатки, припасені наперед харчі і тут же поміж сухарями тулили дітей, цілували пороги залишених напризволяще хат і виїжджали на вулицю.

До кожного воза був приставлений енкаведист...

За ґаздами ревла в стайнях худоба; тільки худібка мала право голосу; худібка, правда, й усе інше залишене добро належало від цієї хвилини державі, потім сільрада ним розпорядиться, та поки що худоба прощалася з своїми господарями, і жінки на возах затихають пальцями вуха, а сльози котяться, як перли із льоду, чоловіки ж поклепують своїх ґаздинь по плечах, заспокоюють, мовляв, якось воно буде, якось біду переживемо, перетерпимо.

І така тиша котилася селом, немов вулицями дибуляла чумна смерть, лише колеса возів поскрипують і скреготять обіддям об каміння на дорозі, і лише солдати в синіх кашкетах, зобачивши на котромусь возі дівчину, жартують голосно, весело, примовляючи, що на Сибіру, знаєш, які женишки. Ще подякуєш, красотко, що вивезли тебе, витурили з цієї розворохобленої Галілеї.

І регочуть, сушать зуби, схилившись на свої металеві щупи; однак і сміх їхній... так, і сміх їхній замерзає у повітрі, як птах у йорданські морози.

Сьогодні Горопахи не вперше переживають вивезення: уже тричі відбувалися схожі "операції", попередні, щоправда, не були такими багатолюдними, брали спочатку по чотири-п'ять родин, сьогодні ж на руках оперуповноваженого Ступи був список, "спущений із району", в якому значиться двадцять сім родин — майже ціла вулиця.

Найпершим стояло в списку прізвище старого директора школи Северина Петровича Гайдаша.

Гайдаша?

Вчитель і дружина його Ірина, немовби наперед очікуючи свого воза, сиділи вдягнуті в пальта на порозі своєї хати і про щось зрідка перемовлялися. Він був у капелюсі, і осінній вітер, налітаючи поривами з городів, здирав той капелюх з голови, і Гайдаш мусив тримати його за криси обома руками; Гайдашева дружина, "пані Ірина", як її за старою звичкою, називали в селі, горбилася в теплій шалі і зрідка покашлювала в кулак: всі в селі знали, що пані Ірина має слабкі легені і часто кашляє кров'ю.

Двоє старих на порозі виглядали безконечно самотніми, загубленими серед людського оціпеніння; їхня самотність вразила навіть мене, хлопчиська, котрий іще не вмів сповна вимірювати глибину людського горя; я торкнув за руку маму і сказав, що піду і нарубаю директорові дров, бо щось не видно, щоб нині у них із коминка курилося, мабуть, старі нічого не варили.

— Я спражила молоко, понесу їм зараз, — подивилися на мене мама, і в їхніх очах запроменилася ніжність. Було їм приємно, що у них росте не байдужий до людського горя син? Не знаю... та й знати нічого не хотів, не думав про мамину ніжність, не було часу думати, бо закрипили вчителеві ворота і на розлоге подвір'я, на поруділий рум'янок в'їхав своєю клячею Семань Бойко; він, тримаючись за дишель, розвернув воза перед верандою, і поки він розвертав, ми з мамою здогадалися, що також будуть вивозити Гайдаша.

На подвір'ї появилася два стрибки з карабінами, а поміж ними голова сільради Петро Щирба, про котрого в селі казали, що він сам себе їсть, бо був худий, як риб'ячий хвіст, і нібито через худо-бизну в його голові не трималася купи жодна думка: слова не міг вимовити без заїкання. Він числився "головою", "владою" про людське око, бо двох його попередників убили бандерівці.

— Н-наказано, г-громадянине Гайдаш, щоб і ви з панею своєю збиралися, — тупцював перед ґанком Щирба. Миршавий, у короткій підрубаній для зручності шинеліні, у кирзяках з широченними халявами, в заяложеній рудій шапчині Щирба був схожий на городне опудало; з усього, проте, було видно, що Щирбі ніяково, навіть тяжко сповняти свою службу, він оглядався на "яструбків", очікуючи, може, від них допомоги, то зиркав на дорогу, чи не появиться Ступа, а вчитель з дружиною не звертали на нього уваги, він мовби й не чинив перед ними, його гейби й не існувало, як не бачили вони також Семаня Бойка з його возом і шкапиною.

— Є наказ із району... вас теж... теє на Сибір, — знову заговорив голова. — Ото й воза вам, форшпан, рахуйте дали, щоб не пішки йшли.

— Бо Сибір далеко, — реготнув від криниці котрийсь із стрибків. — Якраз на цій клячі, ги-ги, поїдете.

Стрибки були сторонські, це учитель знав напевно, він був переконаний, що жодний з його учнів не посмів би так жорстоко з ним жартувати, однак у бік криниці й не глянувши, і на тупцювання Щирби, на його слова заїкуваті далі не звертав уваги.

З висоти порога, з веранди він дивився на ворота, на дорогу, на село, і в погляді його пробивалося очікування. Мене пронизала думка, що старий наш директор школи усе ще не вірить, що приїхали і його вивозити з Горопахів, він, певно, вважав це за помилку.

А може, він ждав, що ось-ось прилетять на його ворота горопаські ґазди, жінки, діти, дівчата — безліч його учнів, котрі так часто дякували йому за науку, за добро, за порятунки від біди, за заступництво перед владою, за те, що вчив садити сади й закладати компости, за те, що будував із ними читальню і привчав читати книжки... і сьогодні за всі добродієства село оборонить його від несправедливості, не дасть жбурнути його на фіру в солому й везти до білих ведмедів.

Село повинно було його оборонити ще того вечора, в читальні, коли оперуповноважений Ступа звинувачував його в смертельних гріхах... уже тоді хтось мусив би крикнути Ступі в лице, що це неправда; але тоді ніхто не крикнув, не шепнув навіть у кулак, кожен думав про себе, кожен був просмерджений своїм страхом, і оперуповноважений ще тієї суботи заніс Северина Гайдаша у списки для виселення.

Якщо тоді, тієї суботи ніхто не крикнув, то хіба крикне сьогодні? Хіба оборонить? Хіба промовить добре слово? Тиша ж бо яка гнітюча, низька, як стеля в могильному склепі, село закліло, як комаха в допотопній краплині смоли, село в тиші, в смолі начебто й рухалося, сповняло якусь роботу, вимовляло якісь слова, однак люди не були присутні ні в роботі, ні в словах, люди були присутні лише в страху, страхом дихали й раз по раз позирали на свої ворота: чи не скригнуть, чи не з'явиться на подвір'ї ненависний Ступа або Щирба і не скаже: "Ану збирайся, ґаздо. Настала твоя черга їхати на переделку".

Старий учитель, мабуть, і сьогодні вперто не хотів, не умів і не міг себе примусити виміряти пропасть селянського страху бути вирваним з корінням із своєї нивки, бути потоптаним; він був людиною сміливою і гордою, сміливість і гордість прищеплював не одному поколінню горопаських школярів, і вони, школярі, не один раз за цю науку цілували йому руку, немов священику; ах, цілували, а сьогодні зрадили, як і тієї суботи... зрадили... зрадили, як останні боягузи; а сьогодні жоден із горопаських ґаздів не зважився стати на вчителевих воротах, щоб не пустити на подвір'я Семаня Бойка з його шкапиною, заїкуватого Щирби і двох стрибків із карабінами на плечах.

Втім, у глибині душі вчитель, мабуть, здавав собі справу, що ніхто в Горопах не має сили викреслити його ім'я зі списку приречених на виселення, нема сьогодні на світі правди й справедливості, панує тільки ненависть... ненавистю, злом, зброєю хочуть утвердити добро. Хіба це можливе, Господи Боже?

А все ж учитель наш таки очікував сміливця, а якщо не сміливця, то принаймні школярика з п'ятого класу, який підбіг би до розрегота-них стрибків і спитав би: "За що берете нашого директора? Що він винен? Хіба не він навчив мене прочитати слова "Мама... тато... рідна земля... Україна"? Хіба не він?"

І тепер у зрілі роки, і колись, як щойно почав виростати з коротких штанців, мене гризло й гризе запізніле сумління: чому я не став тим хлопцем, котрий би вимовив в

обороні свого вчителя добре слово? Адже я бачив, як учитель, сидячи на порозі, очікував мене.

Мене?

Не дочекався він ні мене, ні когось іншого; а голова сільради тупцював перед ним у своїх величезних кирзаках і, певно, по коліна вибив перед ґанком яму; а на дорозі, за ворітьми тим часом стали з'їжджа-тися з кутків фіри з виселенцями і шикувалися в колону; тоді Гайдаш врешті звівся з порога, допоміг піднятися дружині й сказав:

— Ми зараз будемо готові.

Вони справді повернулися з хати дуже скоро: він з двома потертими валізками, пані Ірина — з вузликом.

А поки старі збирали в хаті пожитки, сусідка через перелаз, метка, як ластівка, бабця Маруня встигла впхнути в драбини Семаню Бойку пошивку з печеним хлібом, ще й притрусила її пластом соломи ("Від-даш професорові в пересильному лягрі в Брошневі, — наказувала фір-манові. — Бо хліб, чула-м, у дорозі на Сибір, як Бог у церкві"). Мої мама теж були винесли рукавець з сухарями (у той непевний час у кожній хаті сушили сухарі), але Гайдаш маминого приношення не прийняв, відсторонив його рукою, сказавши:

— Не треба нам нічого, сусідко... нічого не повеземо з Горопах, окрім жалю. — Голос його затремтів, розколовся. Учитель поспішно підсадив свою паню Ірину на сидіння коло фірмана, а сам вшолопався в соломі і, обнявши руками коліна, навіщось крикнув Семаневі (а чи крикнув самому собі, моїй мамі, цілому селові, веселим стрибкам, заїкуватому голові сільради, врешті — цілому світові?), щоб їхав, холера ясна, бо пора, бо дорога далека, люди добрі!

І пригнув крису капелюха на очі; здогадувався, що він не хотів бачити наших зрадливих Горопах і нашої осені, що визолочувала сади.

Семань Бойко цмокнув на свою шкапу.

Довжелезна валка возів рушила з Горопах у полудне; і аж тепер село отямалося від оціпеніння, мовби тріснула й покришилася крига, що замурувала була людські душі — і потекли вулицями людські плачі; я не тільки чув цей стоголосий лемент, я, здавалося, своїми очима бачив його плин, що котився від оседку до оседку вулицями й перевулками й вдарявся посеред села у стіни церкви та читальні; люди, ті щасливці, які сьогодні уникли виселення, стояли на своїх воротях, і хоч верхи на коні сюди-туди метався оперуповноважений Ступа, і хоч скрізь на подвір'ях вешталися стрибки й енкаведисти, відкрито оплакували своїх сусідів ("Мамо, а може, вони оплакують самих себе, завтрашніх виселенців?"), а ті, що на возах, яких везли в Сибір, випрошували в сусідів прощення за старе й дурне ворогування, за стару сварку, за підхромлену курку, за підорану межу; на возах у цей полуденок не було винних і невинних, оперуповноважений та інші "пани з району", що складали списки на виселення, зрівняли Софію Корчувату — матір трьох повстанців і старого Гайдаша, всі вони стали рівними, однаковими, сірими, ворогами совітської влади.

Я, немов малий, торсав маму за лікоть і запитував: за що ж усіх наших людей і

старого вчителя так покарано; мама й не чули мого запитання; а тим часом хтось із газдів на возах цих приречених, що скрипіли й тарахкотіли селом, чи то із хмелю самогонного, чи із жалю, з відчайдушності, притлумлюючи плачі, крики, вигуки прощання, кількоповерховий мат, затягнув "Вічну пам'ять"; і спів цей поховальний, що складався лише з двох слів, виспіваний якимось голосистим ґаздою аж попід хмари, у першу мить приголомшив усіх громом, розгубленістю, люди, певно, не відразу й второпали, кого це сьогодні ховають, у першу розгублену мить "Вічна пам'ять" стосувалася когось іншого, далекого й чужого, це того начебто чужого везуть сьогодні до ями, а ми ж живі, ми жи... Та помилка небавом була виявлена, в наступну мить "Вічна пам'ять" співалася для себе, люди побачили, що то їх везуть до ями... везуть під дулами автоматів, під штиками, а ще навколо пси і пси. І вони, самі себе ховаючи, теж підхопили "Вічну пам'ять"; здавалося, печальні ці два слова співали небо і земля, і даремно тільки товариш Ступа, скаженіючи, стріляв угору з автомата, наказуючи замовкнути. Його ніхто не слухав; що значить якийсь автомат, якась команда супроти "Вічної пам'яті"?

Спів тривав, аж поки валки возів, попереду й позаду якої їхали для сторожі на вантажівках з півсотні солдат (а на задній машині стояв розчохлений, готовий до стрілу крупнокаліберний кулемет), не вигой-далася за село; жалібний спів чи впав сльозою на поля, чи розчинився в небесній прозорості, чи полетів за журавлями в чужі краї, однаке Горобахи ще надслуховували, ще люди не розходилися з воріт, чогось очікуючи. Очікуючи чого? Воскресіння? Постання з мертвих?

Надвечір оперуповноважений товариш Ступа привів до вчительової хати купу стрибків, і всі вони веселі, добре підхмелені оберемками виносили на подвір'я книжки з Гайдашевої бібліотеки, скидали їх на купу. На самий верх товариш Ступа жбурнув розп'яття Ісуса Христа, яке колись Северин Петрович приносив до нашого класу на урок історії. Потім він облив купище книжок гасом і саморучно черкнув запальничкою.

Книжки горіли довго, неохоче, Ступа нервував, а гасу більше не було, він штуркав ожегом у книжкову купу, часто то одну, то другу книжку настромляв на палицю і піднімав вгору... і тоді піднята книжка спалахувала, як підпалений голуб. Але книжок було сотні, кожну на палицю не піднімеш, товстезні томи ніяк не піддавалися вогневі, вони начебто були для вогню недоступні, і це опера кидало в люті.

Та що він міг із ними зробити? Топтати їх? Розривати навпіл, наче четверо? Я запитував маму, чому опер так ненавидить книжки, мама затуляла мені рота й затуляла долонями мені очі, а я із затуленими очима бачив пожарище на вчительовому подвір'ї, що ярилося, як свіжа велика рана.

Книжки диміли, криваво поблимували, цілий вечір і цілу ніч, їх ніхто уже не стеріг, і мої мама принесли серед ночі вихоплену з-під недопалків грубезну книжку; вранці я прочитав, що книжка називається Апостол і була надрукована двісті років тому в якомусь Кре-хівському монастирі...

— Буде це пам'ятка по вчителеві, — сказали вранці мама. — А крім того, книжка-бо церковна, божеська. Колись, як виростеш, прочитаєш... божеське-бо потрібне для душі.

— То чого ж те, що потрібне для душі, спалюють? — запитував я маму, дивлячись крізь вікно на чорну купу недопалків, що ще диміла на Гайдашевому подвір'ї.

— Хіба я знаю, сину, — відповідали безпорадно мама. — Хіба я знаю, що діється на білому світі? Може, вже книжки не потрібні для душі... бо якось казав Ступа в читальні, що й душі нема. Є пара...

Вранці повернулися з пересильного табору на залізничній станції Брошнів-Осада спорожнілі вози; і коні, і фірмани виглядали наче потовченими, змученими; коні ледве переставляли ноги й вони вже не мали сили тягнути вози... вози були важкі, від вчорашнього зойку і сліз.

Останнім приплентався своєю шкапиною Семань Бойко. Він зупинився перед ворітьми і поклав на місток Марунчину пошивку з печеним хлібом.

— Не взяв професор і всьо, — пояснив коротко Семань. — Нащо йому наш хліб, коли ми від нього відцуралися?

ЧАСТИНА ДРУГА

ДАНИЛО ВЕРБЕНЬ

1

Його майстерня була на горищі над четвертим поверхом будинку на розі вулиць Маяковського і Конопницької, і я добре задихався, поки крутими залізними сходами, що видзвонювали під моїми черевиками на цілу притихлу каменицю, вихопився на верхотуру. Художник Василь Васильович Бережан, однак, не чув, як дзвонили й гуділи залізні сходи, зрештою, він зовсім не звернув уваги, коли я рипнув привідчиненими дверима, переступив високий поріг і опинився в розлогій, ущерть залитій сонцем майстерні; художник малював, власне, він сидів, згорбившись, перед мольбертом, обома руками підперши голову; в правій руці, як антена, тремтів довгий тонкий пензель... і тремтіння це тривало довго, може, й цілу годину або й увесь рік, художник ніяк не зважувався покласти мазок; він, певно, забув про пензель і про палітру, і про все на світі. Перед ним у глибокому старовинному кріслі терпляче сиділа, закинувши ногу на ногу, зовсім гола, лише в босоніжках та з однією ниткою червоних коралів на шії немолода, але ще свіжа жінка. Признаюся, що в майстерні серед плеса яскравого світла, що лилося через величезне вікно, прорізане в даху, осліплений цим світлом, я однак найперше побачив жінку, а вже потім — художника; заскочений несподіваною сценою, я хотів було шмигнути назад за поріг, я, певно, злякався безсоромно оголеної жінки, але вона й не ворухнулася, не зробила спроби затулити груди, навпаки — посміхнулася мені привітно, заохочуюче, мовляв, чого ти, старий чоловіче, злякався, не бачив голої жінки, заходь-но, будь гостем й цієї хаті, де повно сонця, де пахнуть фарби і сушене зілля, де, якщо хочеш, можеш надивитися на мою вроду.

Напевне, що цього всього жінка, побачивши мене на дверях, й не думала, це я сам вигадав... я мусив вигадати якусь причину, виправдання, бо справді, не міг я звідси втекти, як хлопчак, і-не міг одірвати від неї очей — вона це розуміла, знала притягальну силу своєї зваби, бо таки посміхалася мені, і усмішкою своєю заворожувала.

Я присів на поріг.

Я пробував одвести від жінки погляд, нипав очима по майстерні, як злодій, жмурився від світла, знаходив очам ще якусь роботу, а вони, очі, все одно поверталися раз у раз до оголеної жінки, до її повних грудей, до розпущених каштанових кіс, до її по-жіночому стиглого стану і бедер; жінка не була красунею, в обличчі, крім загадкової усмішки, нічого такого особливого не було, вона була просто розквітлою жінкою, яка давно зазнала радості материнства і котра сьогодні знала, що вона красива не очима чи витонченою ніжкою, а якраз зрілою своєю жіночістю.

Але скільки могло тривати це мовчазне споглядання? Годину? Дві? А втім, чи я знаю, скільки часу горбиться художник перед своїм мольбертом і перед жінкою, не в змозі поворухнути пензлем. Може, з самісінького ранку? З учорашнього дня? Із позавчорашнього? З початку світу? Поправді кажучи, мені самому хотілося сидіти на порозі безконечно, споглядати голизу жінки... і мимоволі ж думати про свою молодість, жаліти, що вона, моя молодість, минулася, і згадувати іншу жінку, молоде пружне тіло моєї Юстини... моєї Юстини, котра уже третій рік лежить спаралізована, й нічого від неї, тієї молодої, не залишилося, окрім очей, повних запитання: чому мене Бог покарав паралічем, чому мене Бог покарав колгоспними цукровими буряками, під час копання яких восени у дощ, у грязюці мене обвіяло стуленим вітром?

Ой, смутку мій Юстино...

Я геть чисто призабув, що приїхав до Бережана з певною метою, що внизу чекає мій латаний-перелатаний "Москвич", що я взагалі приїхав до Львова не сам собою, а за дорученням громади, від цілого Черчена; мені подобалося сидіти на порозі, гейби в затінку під липою, і спостерігати, як під широченним вікном у стелі, під сонцем розквітає і світиться ніжним світлом дивне створіння. Відпливав, розсотувався мій смуток... смуток мій став гірко-солодким, як мед, що назбираний із лісового зілля, мені давно не було так добре й затишно на душі, як у цей час, коли сидів на порозі і спостерігав за жінкою, її світло переливалося в мене й перемінювало мене, робило набагато молодшим... молодшим і щасливим. Я не дивувався, бо давно знав свою здатність, незважаючи на пенсійний вік, відкривати для себе щось незвичайне... і здатний цим новим і незвичайним захоплюватися і ним збагачуватися. Ні, я не мав бажання оту жінку пригорнути чи бодай торкнутися її плеча, мені доволі було сидіти непорушне на порозі, дивитися їй у вічі й слухати самого себе... і слухати, приглядатися внутрішнім зором, як у мені, десь у глибинах, у потоках крові блукають спогади про щось невловиме, про минуле...

— Може, на сьогодні досить, Василюку? — спитала жінка глибоким грудним голосом. І, не чекаючи згоди художника, легко підвелася й без поспіху пішла в куток майстерні за фіранку. Мене вона тепер начебто не помічала, нібито я і не сидів цілу вічність на порозі, нібито я не любувався її світлою наготою; я відчував у душі жаль, що вона зараз одягнеться, вийде і зникне назавжди з мого життя й не залишиться в мені ніякого сліду по ній... ні сліду, ні іскринки, нічого.

А може, залишиться в моїй душі її усміх, погляд, світіння її тіла? Хіба це вже так

мало? Чи багато?

Я був смішним, правда?

Я підвівся з порога і вже готовий був спуститися сходами вниз, зовсім забувши, що приходив сюди, у майстерню художника Василя Бережана, не для того, щоб ловити загадкову посмішку оголеної жінки... я прийшов із чимсь іншим, із дуже важливим, головним... і те головне потрібне не лише мені, а усім нам, а я, одначе, забув про головне, я думав лише про себе... і ще я думав, що колись восени, у замрячену сльоту буду згадувати жінку, що світилася оранжевим сяйвом.

Я був егоїстом, так?

Проте я був таким, і хай люди в Черчені, які послали мене до Бережана з важливою потребою, вибачають мій егоїзм... бо хіба люди знали мене до кінця? І хіба я знаю самого себе?

Жінка, проте, не дала мені змоги забудькувати переступити поріг і очманіло, як уві сні, піти сходами униз на вулицю до свого полатаного "Москвича"; вона вийшла із-за ширми вже одягнутою, в голубій сукенці і білих босоніжках, проте одяг, як мені здавалося, не приглушувала, не гасила сіяння, що випромінювалося з неї (а чи я не фантазую, може, її сіяння лише жило в моїй душі?); жінка раптом підморгнула мені по-змовницькому, цілком по-батьарському (і водночас — дуже по-жіночому), обійшла колом кілька разів художника, що далі сидів перед мольбертом, встромивши зір кудись поперед себе, у порожнечу, мовби там, у порожнечі, в глибинах відкривалися йому інші світи і він прагнув їх пізнати; жінка то зовсім зблизька, то здалека, майже від самого порога, де я сидів, приглядалася до полотна на мольберті.

— Невже, Васиliku, сьогодні я інша, не така, яка була вчора? — запитувала художника, торкнувши його за плече і показуючи на свій портрет, що тільки-но проявлявся на сірому заґрунтованому полотні.

— Ніби я знаю? — підвів голову художник. — Я нічого не знаю, Дарко. Я малював тебе вчора, позавчора і місяць тому... майстерня повна тобою, а я тебе розгадати не можу.

І справді, я тепер помітив, що вздовж чоловічої стіни на лаві, прислонені до стіни, були розставлені портрети цієї жінки... портрети більші й менші, одягнутої і зовсім оголеної, жінка на всіх портретах була начебто однакова, однаково посміхалася, однаково примружено й трохи легковажно споглядала на світ сірими очима, проте навіть я, неофіт у малярстві, рідкісний, ой дуже рідкісний гість на художніх виставках, помітив різницю: жінка на всіх полотнах була іншою, і я осягнув муку Василя Бережана, який прагнув пізнати суть цієї жінки, її душу, її тайну.

— Може, Васиliku, й не треба ніякої тайни розгадувати? — засміялася жінка і погладила його сивіючу чуприну (гладила, милувала, як дитину). — Хай я так і залишусь тайною, га? Це навіть цікаво: жити з жінкою вісімнадцять років, виховати двох синів, часом покрикувати на неї за те, що десь там на кухні пригоріло, чи за те, що недоладно випрасувала сорочку... так, жити з жінкою, вицілювати кожну ямочку, голубити її, бачити, як вона пере брудну білизну, як хворіє, як плаче, як січе,

трапляється, кулаками, розсердившись... і що тут, питаю тебе, цікавого, глибокого, непізнаного? А проте... — Вона стонула плечима, розвела руками, й не знати було, для кого її жести і мова були призначені: для мене, для Бережана, що, виявляється, був її чоловіком? Чи саму себе запитувала? Чи вона теж хотіла пізнати жіночу свою сутність?

А чи це було звичайне і нормальне жіноче кокетування? Господи, а чи це не означало: жінка просто була щаслива, що її люблять?

Іншого разу я напевно спитав би, чи це добре повсякчас жити тайною, сьогодні не було часу на запитання, жінка підхопила зі стола торбину й попростувала до дверей... і вже з порога обдаючи мене вишуканими парфумами, сказала:

— Тут до тебе прийшли, Василюку. — І поцокотіла обцасиками вниз по залізних сходах. Художник оглянувся.

— Ви до мене?

Він був високий, сухорлявий. Довгобразе обличчя виглядало втомленим. Очі його ще були немовби невидючими, сліпими, він іще вдивлявся в просторінь і ще думав про жінку, про її сутність, яку хотів пізнати. Бережан не був ані патлатим, ані бородатим, як це прийнято серед мистецького братства, не носив він також вусів. Коротко підстрижений, у білій, розстібнутій на грудях сорочці з засуканими рукавами, був схожий скорше на хірурга, ніж на художника.

— До вас, — сказав я. — Власне, я приїхав до Петра Степановича Грицяя, до вашого вчителя... приїхав, а він, як ви знаєте, сліпне. І плаче: "Що з того, що мені лише під сімдесят, я ще хлоп потужний, але що варті руки без очей".

— Так, я знаю, — нахмурився Бережан. — Я знаю... приїжджаю до нього чи не щотижня. Розумію його сльози: страшно жити в пітьмі сьогодні й завтра... і до кінця. Та ще страшніше, коли людина не може взяти в руки пензель чи скальпель. На нього чекало ще стільки роботи. — Бережан несподівано для себе розговорився, трагедія його вчителя, видно, карбувала серце; він ходив по майстерні взад і вперед, і я бачив, що він теж уже немолодий, хода його була важка, прожиті роки сідали йому на плечі і горбили вниз. — То що ви хотіли... і хто ви такий? — спам'ятався ураз, зупинився і непривітно зміряв мене поглядом. Йому, певно, було неприємно, що хтось чужий вторгся у його світ.

— Та я собі ніхто... я собі пенсіонер, звуся Данилом, пишуся Вербень, мешкаю у Черчені, що в трьох кілометрах від Рогача. Є таке містечко на Опіллі, година їзди зі Львова. Чули, може? — відповів я дещо розгублено. Мені не сподобалася його непривітність; і не в мені самому річ, річ в тому, що художник, цей Бережан, міг мене просто не вислухати, не зацікавитися справою, з якою я до нього приїхав, — Треба було справити на нього добре враження, похвалитися, що я "не простий пенсіонер", маю якесь... ну, бодай аматорське відношення до мистецтва, до історії, до фольклору. Я їжджу селами й містечками, замальовую старовинні споруди, церкви, замки, каплиці, хрести... маю цих малюнків дванадцять альбомів... маю біль у серці за спалене, за зруйноване. Однак я не зважився похвалитися ні словом, і художник далі міряв мене насупленим поглядом; я далі був чужим у його світі.

— Ну й що з того, що мешкаєте в Черчені, коло Рогача? — Бережан не приховував роздратування; художник, очевидно, був незадоволений самим собою, своєю роботою, а тут, вибачайте, приплентався до нього в майстерню якийсь сільський дядько, якийсь Вербень, про котрого ніколи не чув і чути не хотів.

То мені повернутися з нічим? То, виходить, Петро Степанович Грицай гірко помилився, посилаючи мене до Бережана? Він рекомендував його не тільки як знаного художника, професора, висококваліфікованого реставратора живопису, а й, і це дуже важливо, як людину, якій дорога наша минувшина.

— Бачите, є в Черчені церковця Святого Духа, походить з сімнадцятого століття. Власне, це ротонда, мурована. На північній стіні від підлоги до верху майже намальовані Страсті Господні — від Тай-ної Вечері до Покладення у гріб. Так собі намальовано, примітивно, грубо. Старі люди переповідають почуте від своїх родичів, що в минулому столітті жив у Черчені маляр, такий собі саморобний сільський богомаз Крицун, який нібито й був автором того мальовидла. — Я почав оповідь здалека, маючи намір зачепити в його душі реставраторську струну.

— І що з того? — Бережан не слухав мене, він нічого не хотів знати про нашу церкву Святого Духа, йому, мабуть, важило якнайшвидше мене позбутися. Якнайскорше. Я його розумів: я не мав права на нього гніватися; я так нагальне й непрошено переступив його поріг. Одначе я не міг відступити.

— Слухайте: цього літа я помітив на північній стіні у церкві, що мальовидло Крицуна почало лущитися, — продовжував я свою оповідь. — А внизу над підлогою відлупався також шматок тиньку, з-під якого виглядає інше мальовидло, напевне, старше, первісне, яке чомусь хтозна-коли було заштукатурене. Так я думаю. Там, де відпав тиньк, видно ефес шаблі... шабля зламана... може, шабля козацька. Я вдався до Грицаця, знаю Петра Степановича не віднині, щоб він приїхав і поглянув, що воно й до чого. Він не один раз бував у нашій церковці, обходив цілий наш край, Опілля. А він — сліпне. Тому й прислав мене до вас, професоре. Каже: най Бережанове серце отвориться.

Бережан мовчав, мої слова, як небесні птахи, літали попід хмарами, він не хотів їх ні бачити, ні чути, і я стояв безпорадно перед його байдужістю, як перед ідолом. Як я міг тую байдужість розлупити й схвилювати, зацікавити його зламаною козацькою шаблею, що добувалася з-під пласта штукатурки? Вхопити його. професора цього мудрого, художника, реставратора, й потрусити, розворушити, вдарити врешті.

Господи, розвій його байдужість.

— Знаєте... — художник знову став за свій мольберт, — знаєте, добродію, я давно не реставрую... реставрація забирає так багато часу й душі, що нічого не залишається для власної творчості. Вчитель же мій, Грицай, ви самі бачили, втратив зір через сліпанину над старими дошками... а мистецтво, може, втратило великого мистця, який не намалював жодного полотна. — Бережан тепер розмовляв м'яко, він начебто відпрошувався від роботи, яку я збирався завдати йому на плечі.

— То ще не знати, де втрачено, а де здобуто, — відповів я трохи зухвало. — Хто

зважить і виміряє, що важливіше й вагомніше: один раз, другий, третій малювати жінку і так і сяк, любитися її тілом і порпатися в її душі чи, скажімо, видобувати з-під забуття, з-під руйнації часом щось святе для нас усіх... образ давній. Тут не йдеться про реставрацію, лише про розкриття... — Випалив я нерозсудливо, немовби перед кількома хвилинами й сам не грівся у сяйві жіночого тіла, немов мені самому не було цікаво, трохи страшно й водночас солодко стояти перед її усмішкою, перед її тайною; очевидно, я розумів, що мені нема чого втрачати, Бережана, з усього видно, не можна буде вирвати з цієї сонячної майстерні, від мольберта, на якому стояло полотно з обрисами голої жінки. Бережан, зрештою, міг мені показати на двері, я не мав ніякого права вичитувати йому мораль, до чогось спокушати.

Не мав? Хіба не дала мені цього права громада в Черчені? Чи не мав я прохання обласного краєзнавчого музею, за яким числилася церква Святого Духа, у якій свого часу збиралися відкрити музей атеїзму? Хіба для нашого мистецтва, для цілої нашої культури не має значення питання: а що сховане на церковній стіні під бездарним мальовидлом минулого століття й штукатуркою? Хіба не ранять мене до крові, до стогону уламки козацької шаблі? І чому... так, чому вони повинні ранили тільки мене?

Я був готовий наговорити Василю Бережану, поважній людині, професору Художнього інституту, художнику й реставратору, цілу купу образливих і, напевне, несправедливих слів, і він це, очевидно, відчув, бо повернувся до мене на кріслі-крутильці й мовчки очікувально ждав. Голова його'никла донизу, буйна сивизна, як перший сніг пізньої осені, разила мені очі, а руки його безвольно лежали на бильцях крісла й були схожі на птахів, що сіли перепочити.

— Ну, то чого ж ви замовкли? — промовив він спроквола. — Продовжуйте, ради Бога. Це так нині модно: звинуватити поета, що копальня вугілля не має своєї пісні, що композитор не вибренькав спеціальний марш для ветеранів, що письменник не створив повісті, скажімо, про пожежників. Ви теж прийшли й агітуєте, як це важливо розкрити в церкві Святого Духа старожитній, може, з сімнадцятого козацького століття стінопис. І, певно, всі... і ви, і ті, що сьогодні витрібовують: пишіть, творіть, відновлюйте, — мають рацію. Виходить, що тільки я не маю рації... я не мав права на самого себе, на свої власні міркування, пошуки. Хіба це також не важливо: зрозуміти суть жінки? Обійдіть усі галереї світу, тисячі мистців малювали жінок, прагнучи розгадати їхню тайну... а може, прагнучи просто по-людському заглянути жінці в душу? А ви кажете...

Бережан уже не чекав моїх заперечень чи доказів, він був переконаний у своїй правоті; це не вимагало доказів; художник був переконаний, що й сьогодні він робить теж важливу, теж потрібну роботу... сьогодні він живе душею і красою цієї жінки... тільки однієї жінки, але й цього досить, бо хіба в очах цієї однієї не зачаївся цілий сучасний світ, небо і земля, пекло і рай, насолода і ненависть, підступність і кохання? Як передати, як змалювати усе це пензлем?

Я мовчки переступив його високий поріг, і, не прощаючись з Бережаном, потюпав униз залізними голосними сходами.

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

Я й не сподівався, що він колись зважиться повернутися до моєї майстерні; я забув про нього думати, він стерся з моєї пам'яті, бо життя котилося своєю колією, я далі чипів біля мольберта, і було мені часом радісно, коли вдавалося проявити пензлем, як чарівною паличкою, раніше не знану рисочку жіночої душі; і тоді на полотно падав промінчик, тепле сяйво (а може, було це сяйво облудним вогником?). А ще більше, ніж радості, я зазнавав смутку, коли топтався, як проклятий, біля мольберта, відчуючи безсилля... відчуючи, що не можу ані взяти в руки отой теплий промінчик, що мені явився, або ж бодай приблизитися до блудного вогника, розпізнати його, дізнатися: студений він чи гарячий, добрий чи злий? А моя Дарка, закинувши ногу на ногу, гола й прекрасна, сиділа переді мною неприступно далека, мінлива, інакша, ніж була вчора чи позавчора.

А все ж...

А все ж я сказав би неправду, що старий Данило Вербень із Черченя цілком випав із моєї пам'яті; він інколи приходив до мене вночі, коли не спалося... власне, не приходив, а лише, немов з'ява, показувався здалека, виринав невиразний, розпливчастий із нічних присмерків, я й не встигав розгледіти його обличчя, він промовляв щось до мене, але слова топились в темряві, як камені в каламутній воді (я бачив, як вони падали мертві на дно). Був це докір? Прохання? Нагадування про себе? Не знаю... та, зрештою, я і знати не хотів, і Вербень розчинявся в пітьмі, зникав, залишаючи мені щось жалісливе, тужне і... і заздрісливе; я йому напевне заздрив: якийсь роботяга, якийсь пенсіонер, столяр із примітивної мебльової фабрики — і раптом болить у нього душа за мальовидлом на церковній стіні? І чого, власне, це мальовидло повинно його боліти? Чому воно має тривожити його, а не мене, художника й реставратора?

Я вставав з ліжка, перехилявся через вікно, поглядаючи на сонну вулицю, таємно сподіваючись побачити там Вербеня, що сидить самотній на трамвайній рельсі.

Він, одначе, появився в моїй майстерні не зі снів, не з остиглих нічних трамвайних колій, а цілком реально десь через тиждень після перших відвідин. На цей раз прийшов із Петром Степановичем Грицаєм. Дивно, але я не гнівався на цього в'їдливого бадіку, в душі навіть зрадив йому, хоч, можливо, радість була невиразна, бліда, а може, й не було це почуття радості, просто мені було приємно знову побачити людину, якій я не встиг при першому побаченні щось дуже важливе сказати.

Данило Вербень не був із першого погляду симпатичним чолов'ягою і не був "підходящим типажем", як інколи говорено поміж нашою братією, яка орудує пензлем та різцем. Середній на зріст, щуплавий, з блискучою лисою головою, із задертим носом і з молодими гострими, як цвяшки, очима, він був схожий на виблищений у долонях зів'ялий ціпок.

— Ти мой, Василику, не крився, що ми до тебе увірвалися непрошено, — бубонів басом Грицай. Він стояв безпомічно посеред майстерні, високий і худий, зовсім білий, у чорних великих окулярах. Сліпота до решти віднімала у нього світ, а він до цього

рабунку, до свого нещастя ще не встиг звикнути, бо час від часу знімав окуляри, мовби то вони заслоняли йому день; без окулярів широко розплющені його очі безперервно моргали і сльозилися, тоді він, осліплений слізьми цілком, простягував руки, розчепірені його пальці конвульсійне тремтіли, ворушилися, і було таке враження, що пальці ловлять і ніяк не можуть зловити світлий промінь; якби йому схопитися за цей промінь, якби промінь увійшов йому в очі... якби прозрів. Я у ці хвилини ненавидів численні стародавні ікони, полотна, різьбу іконостасів і "царських врат", над котрими він сліпав день при дні, рятуючи від руїни; він їх воскрешав, дарував друге життя, дбаючи про збереження найменшого усміху, доброти, гніву чи й сльози на стародавніх ликах... і за цією радісною і пекельною роботою руйнувався сам, найперше ж руйнувалися очі. — Розумієш, я не міг не прийти сюди, Васиliku. Навіть коли б Данило, давній мій приятель, не пожалівся, що ти відмовився поїхати у Черчен, то я однаково прийшов би до тебе спитати: "Чому, Васиliku, не їдеш до Черчена?". Я знаю, ти зараз збунтуєшся, ти скажеш: Я маю, до холери ясної, право на власну творчість, я ось б'юся не один місяць над жіночим портретом, б'юся, як об стіну — і солодко мені жити й у цьому солодкому борінні, так? Але я твоє право на творчість не збираюся віднімати, відраджувати, кажучи, що, окрім жіночої душі, є ще щось на світі важливе, і може, те важливе, цілком далеке від нинішнього твого інтересу, має якийсь зв'язок... якась пуповина єднає його з нинішньою твоєю мукою? Може, це буде ключ до дверей, які ти прагнеш відчинити, Васиliku? Чи як ти думаєш, Даруню? — повернувся він до кутка, де за трельяжем поспішно одягалася моя дружина.

Вона дотепер не обізвалася ні словом, нічим не видала своєї присутності. Як тільки-но рипнули двері й вона зобачила Петра Степановича, то схопилася з крісла й майнула за трельяж, немов сліпець міг би вректи її наготу. Він якимсь чином відчув її присутність... почув шарудіння сукні, дихання, запах парфумів чи просто був "згори" переконаний, що я й сьогодні маю свою Дарцю.

Так, я малював Дарцю, жону свою любу, а переді мною товпилося жіноцтво цілого світу... сьогоднішнє жіноцтво й позавчорашнє, тисячолітнє. Що могло бути спільного між розписом на стіні церковці Святого Духа в Черчені й вічною жіночою загадкою?

— Може, й ваша правда, Степановичу, — подала голос із свого кутка Дарця. — Майже кожен день мучить мене... і завше залишається не-задоволений. Ні, Боже борони, — засміялася, — не мною незадоволений, а самим собою. А я, однак, відчуваюся винною... ніби я винна, що світ глибокий, як безодня. Кави хочете?

Ми мали львівську розчинну каву, про яку говорили, що в ній більше "розчинного" ячменю, ніж кави, але й така бурда гуртувала нас коло столика; ароматний запах заспокоював, додавав затишку в душі... запах кави робив із моєї майстерні, повної різного малярського причандалля, гейби салон для нескінченних філософських розмов. А може, не в каві суть... суть у присутності моєї Дарки?

— Якщо ви прийшли агітувати мого Василя, щоб він поїхав до того Черчена, — щебетала дружина до Грицяя, — то повинні-сте знати, що і я ваша союзниця. Так, передовсім — ваша, — звернулася до Данила Вербеня, що сидів коло столика якось

боком, було йому незручно сидіти на низькій табуретці, взагалі, він почувався ніяково, це я помічав... я помітив, що філіжанка з кавою тремтить у його руці.

Я не приховував неприязні до нього.

Я не люблю людської впертості, тим паче впертості якогось дилетанта, який пробує судити своїм нерозвиненим смаком про мистецтво... класти мистецтво на зуб і визначати, що є у ньому, у мистецтві, першим, а що другим чи третім. Взагалі, мій добродію, ви впевнені, що в мистецтві є щось "перше" і "друге"? Якщо воно "друге", то хіба це мистецтво?

— Я тут ні при чому, — відповів Данило Вербень на люб'язність моєї дружини. — Я тільки у цій справі посол, мене люди послали. В мене, гадаєте, нема своєї біди, клопоту? Але мушу, бо люди кажуть: Їдь, Даниле, до того Львова. — Він, певно, відчував мою неприязнь і, певно, відчував, що його особистість, отой гострий ніс, цупкість погляду, колюча посмішка були мені несимпатичні.

— Справді, Васиliku, — старий реставратор намацав мої руки і стиснув їх у своїх долонях, — чому ти не хочеш відірватися на день та поїхати на Опілля? Подивись-но на черченські мальовидла, на зламану козацьку шаблю. Це нібито мій обов'язок... черчани, щоб були здорові, бажали мені цей хрест, а може, й славу першовідкривача завдати на плечі. Вони забули, що я старий і сліпий... і під хрестом зігнуся, впаду. Тому на тебе його, той хрест, перекладаю. Ти вже не ображайся.

Що я міг йому відповісти? Знову повторити те, що вже говорив упертому ходакові з опільського села Черчена? Знову мав я посилатися на особисті творчі задуми? Учителю мав право передати свій хрест, свої обов'язки учневі, це повинно статися рано чи пізно, і я мушу цей хрест нести.

3

Звідки я міг знати, що якраз цієї миті панувала у світі ТАКА хвилина, ТАКИЙ час (він буває білим або ж чорним), коли мовлене слово здійснюється, коли слово стає каменем або ж пташкою, кулею або ж дарованим життям, щастям або ж прокляттям. Тієї хвилини доля поклала мені на плече хрест, і я поніс його на свою Голгофу... я його ніс, згорбившись, і часто падав, розкривавлюючи коліна об колюччя... і в мені, ще не відаючи того, що станеться попереду, зачинався плач по самому собі; я ще не знав, що час люто й вперто буде прями безнастанно свою нитку, немов павук, і з нитки цієї сірої, з мотуззя кропив'яного можна буде зіткати хіба що нашійник для пса, що виє безперестанку.

Ви мене чуєте, люди?

Я довгий час, безконечні місяці не міг опам'ятатися після того, що сталося; після потопту (орда по мені потопталася всіма своїми копитами) я нічого не міг з собою зробити, я лежав у майстерні на облупленій канапі, руки й душа до нічого не мали охоти, я був спустошений, як колосся на дорозі, без єдиного зеренця, і здавалося, що вже ніколи не візьму в руки пензель. Господи, про який пензель могла йти мова, коли не було бажання жити.

В душі, в нетрях її присмеркових вили собаки чи вовки, я міг годинами

прислухатися до того моторошного виття, нічого на світі не існувало, навіть не існувало страху перед божевільям.

То чи треба було слухати свого вчителя і мандрувати з Данилом Вербенем на Опілля? І не було б хреста, Голгофи, розпачу, подиву перед людською ницістю, я далі малював би свою Дарцю, шукаючи в ній тайни жіночої душі?

А може, це і є життя, може, це наука: треба пройти всі пекельні кола, щоб твій талант став мудрим?

Чому ж дорога до висот, до Єрусалиму на горах усипана терном?

Ні, не того самого дня, коли Вербень із Петром Степановичем Грицаєм приходили до моєї майстерні, ми поїхали до Черчена. Сталося це на третій чи на четвертий день, я запасся необхідними документами, потім сів поруч із Вербенем в його полатаний "Москвич", і ми рушили з міста; я міг, звичайно, взяти свою "Ладу", але Вербень сказав, що вона буде нам заважати, міська "Лада" не звикла до сільських доріг, зате його "Москвич", як колгоспний терпеливий і покірливий кінь, який безвідмовно лізе в усякі баюри, в пісок і ніде не буксує, і нічого йому не стається, двигун працює на будь-якій рідині, яка тільки здатна горіти, а крім того, "Москвич" уміє ждати десь в улоговині на краю ліса, він собі попасає, і ніхто з випадкових людей, яких інколи повно в лісі, не відкрутить з нього ні дзеокала, ні колеса: ніхто на старе не лакомиться.

Не марно Данило Вербень прирівнював свій автомобіль до колгоспного коня, щось таки сиділо в ньому, в автомобілі, неквапне, сільське, байдуже до машинерної суєти і людських натовпів на львівських вулицях, він нікого не обганяв, усім уступав дорогу; дещо швидше "Москвич" пофуркотів за містом на рівній і чистій дорозі.

— Дуже не тисніть на педаль, Юрковичу, бо ще ваша машина розсиплеться, — пожартував я, помітивши, що Вербень прискорює їзду.

— Не бійтеся, — засміявся старий, блиснувши цілим рядком "срібних" зубів. — Я ж не дурно казав, що мій "Москвич", як колгоспний кінь, до всього звиклий. Коли вдариш батогом чи й пужалком, то побіжить. Я боюся, що вам знудиться повільна дорога: Опілля і близько, і далеко.

— Що розуміємо під Опіллям: певну традицію, кілька районів Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей? Я начувся від Петра Степановича... він любив оповідати про свої мандри по цьому краї. Опілля, сказати б, він аж підняв понад інші краї, нібито воно найкраще, нібито там що не крок, то рай для художника. Я з ним, бувало, сперечався: "Кожний мистець має свій рай: хто — гуцульський Космач, хто — Дземброню, хто — Седнів на Чернігівщині, а хто — степи..."

— Ви добре сказали, Майстре Василю, що кожен художник повинен мати свій творчий рай. Мене, однак, турбує, що всі ми, так би мовити, рядові будівники комунізму, часто нехтуючи рідною землею, шукаємо землі обітованої в Сибіру, в Казахстані... шукаємо раю в комунізмі, що колись має настати... шукаємо на курортах, в легкій роботі й у ще легшій музиці. Як на мене, то лише рідна земля може бути раєм... раєм і пеклом водночас. — Старий замовк і посмутнів. За кермом автомобіля він не був тим іронічно-їжакуватим, яким я побачив його у своїй майстерні, його

міркування, поспільне шукання раю мені сподобалися: ця людина вміла думати. Бо як просто і геніально: твря рідна земля — це водночас рай і пекло, і ти мусиш пережити, перейти всі пекельні кола, які вистраждовує твоя земля, і маєш зазнати щастя від її ж добра. Я тепер починав розуміти, чому Вербень із такою впертістю відривав мене від мольберта в майстерні, він насправду не був байдужим до того, що в маленькій церковці в Черчені з-під штукатурки показалися, блиснули з передминулих віків уламки козацької шаблі; його, певно, кололи ці гострі уламки, кололи і рубали... і боліла його душа, він хотів довідатися, кому ця шабля належала і хто її зламав, бо все це діялося на його землі, на його Опіллі, а отже, це стосувалося його особисто.

Я ловив себе на думці, що, мабуть, дещо ідеалізую Вербеня, він був мені несимпатичним, а зараз малюю навколо його голови золотистий німб; що говорити, ми, художники, люди настрою, і часом малюємо золотисті німби навіть тим, які заслуговують, щоб їм намалювати роги.

Потім із плином часу я поступово переконувався, що старому Вербеню можна було малювати німб і роги, він був різний, однаковий і постійний він був лише в ставленні до раю і пекла; я бачив його злим і добрим, мудрим і впертим у своїй прямолінійності, веселим і засмученим, але зате ніколи не бачив його байдужим.

— Я колись у дитинстві хотів кимось бути... не просто бути ксьондзом чи війтом, чи вчителем, я хотів, може, стати поетом, а може — малярем, та я, власне, твердо й не знав, ким мені хотілося бути... хлопчисько ж... але в хлопчачій моїй душі, пам'ятаю, жило жадання сказати людям, що чую, як дзвонить у присмерках, розсіваючись по травах, роса, що розумію, про що перемовляються поміж собою смереки, що дні бувають витончені й ніжні, як скрипки, а бувають також дні чорні, сірі чи й червоні, або ниці, або ж простромлені наскрізь вилами, і кров капає на осінні садки, — згадав Вербень про минулі свої роки й поривання. — А проте люди... ніхто й не довідався, що в мені щось сиділо... ангел, певно, сидів. Я у шість років залишився сиротою, у старшої сестри, у Катерини, бавив дітей, потім у брата Тодора пас худібку. Згодом привчили мене до сапи, до січкарні, до плуга, до коси, до роботизни щоденної... не мав я часу на признання... та й не було кому признаватися до того, що в мені сидить ангел, та й боявся комусь признаватися, щоб не реготали: "Ги-ги, в Данька Вербеня ангел сидить, а може, то не ангел, може, дідько?". Кому я мав висповідатися, що мій ангел підстерігає, як ростуть трави, і розуміє, про що розмовляють птахи, мій ангел піднімає мене понад землею, і літаємо ми в прозорій синяві, аж серце співає... а трапляється, ангел бере мене за руку й водить по ріллі, по стернях, по камінні... кров капає з душі... і болить мене душа.

А потім... ех, потім...

Згодом засмоктала мене сирітська доля, вічна робота сільська кинула мене під ноги, потопталася, а там — війна... я так і залишився з чотирма класами і одним коридором, як то говориться. Найбільше, чого я навчився, — це столярського ремесла.

— Хіба це мало: навчитися робити чесний хліб? Сіяти і орати... — сказав я, потішаючи старого.

— Ет, і ця наука стала непотрібною. Забрали мене в колгосп... і довго хліб наш насущний був гірким. — Вербень замовк, насупившись, зробився знову їжакуватим, злим, і навіть старий автомобіль, здавалося, уловив перемену його настрою, бо раптом загарчав, смикнувся.

А мимо дороги бігли поля, ліси стояли на пагорбах, як полки, з ярів, з-поміж горбів визирали чепурні села; власне, це вже було Опілля, воно починалося десь там, де із "Станіславської цісарки" шлях розгалужувався на Тернопільщину, але помітної різниці між "звичайними" та опільськими селами і полями, чогось такого характерного, романтичного я не помітив; я був, очевидно, наївний у своєму жаданні романтичного... жадання це, певно, висотувалося з давніх оповідей про цей край Петра Степановича Грицяя, і тепер мимоволі ожили в мені, заіскрилися жаринки в попелі.

Справжнє Опілля почалося лише тоді, коли Вербенів "Москвич" звернув із асфальту на піщану дорогу, що починалася поміж двома горбами; високі горби теж були білі, з поруйнованих їх схилів, із глибоких нутрощів визирали, як ребра, пласти вапняку; кам'яні брили, темні гущаки терену на вершинах горбів, обчімханий вітрами присадкуватий дубисько, що ріс у підніжжі і був схожий на покаліченого воїна, надавали двом горбам вигляду воріт, початку, сторожі.

Горби стерегли початок Опілля?

Очевидно, я помилився; я впевнений, що цього "початку" не помічав Грицяй, який тут бував не один раз, ні тим більше Вербень, ні сила-силенна інших мандрівників, які звертали з асфальту на піщану дорогу; початок починався лише для мене, він зродився у моїй душі, це був особливий настрій, особливе бачення світу; сталося в мені незбагненне, хтось начебто торкнувся смичком скрипки, й вона заграла, мелодія була біла, чиста, як дівчина, а її почув, як тільки-но ми минули вапнякові горби... я піддався мелодії, мені хотілося, щоб вона ніколи не згасла у моїй крові. І разом із тим я потаємно від самого себе знав, що це омана, навіювання, бо власне нічого ворожбитного не починалося за двома горбами, дорога тут бігла звичайна, втоптана безліччю самоскидів, що возили з недалеких кар'єрів білий, як сніг, пісок і цим піском дорогу щедро посівали. Обабіч вигрівалися на сонці то розлогі колгоспні поля, то рукавці людських ділянок, то визирали з густих сливових садків сільські котеджі із характерними заломленими вниз дахами; звичайними були й сіножаті понад Золотою Липою і над численними потічками — баглося лягти в густі трави й покотитися ними кудись... у серцевину трав'яну, в їхні глибини й там заснути.

Однаке я не помічав буденності земної; я ще ніколи не відчував себе таким глибоким художником, як тут, мені тут були доступні всі кольори, всі потаємні чари фарб, і я чув у собі силу передати пензлем замрію, вроду цієї землі; я раз по раз хапався за мольберт, який прихопив з собою, і раз по раз ловив себе на бажанні попросити Вербеня, щоб зупинив свій дриндулет, і я вискочу з його нутрощів, піду луками й почну малювати...

Вербень, очевидно, або відчув мій настрій, або знав силу очарування краю, бо сам зупинився на обочині й сказав:

— Най мій кінь, Майстре, відпочине. А ви, якщо хочете, малюйте... малюйте хоч до вечора, хоч цілу ніч і завтрашній день... і ціле літо. — Він засміявся, гостроносе його обличчя випогодилося, колючі від природи очі дивилися на мене лагідно, весело... і ще, може, Вербень споглядав на мене хитрувато. Мовляв, потрапив ти, Бережане, в Опілля, а тут чари на кожному кроці, тут панує правічна ворожба.

— А як же церква Святого Духа і малювання на стіні... і зламана козацька шабля? — спробував я боронитися. — Уже полудне, чи встигнемо за дня?

Він знову засміявся:

— Куди нам поспішати? Хіба ми з вами не вічні... і вчора були-смо, і завтра будемо і вовік. Якщо ми вже тут, якщо вирвалися з асфальту, то до Святого Духа дійдемо. — Він помовчав, обдумуючи щось своє. І додав підкреслено поважно:

— Слухайте, а може, на правду вам треба постояти тут край піщаної дороги чи полежати в траві... чи збігайте-но униз (видите, стежка поплелася) до потоку й помийте ноги. Може, тут потрібне омивання від усякого дріб'язку?

Омивання?

Вербень споглядав на мене уважно, навіть прискіпливо, його очі знову поблискували, як уламки скла, і я стояв перед ним безпорадний, не можучи оборонитися ні від його питання, ні від гострого погляду; ні, дотепер, правду кажучи, я не думав про омивання та очищення, у цьому, здавалося, не було потреби... а може, не було нагоди подумати про очищення? Може, дотепер я плив по життю легко й безтурботно, не оглядаючись назад? Невже там, позаду, нема в мене гріхів?

Господи, та ж я не бездумний, я не трава, по якій топчуться безбоязно, не дерево, що не пам'ятає вчорашнього дня, не вітер, якому байдуже, що овівати — собори чи купи гною, я навіть не сонце, яке однаково ogrіває праведника і грішника. Хіба я мало змарнував часу, відриваючи його від свого творчого строку, на реставрацію рідної старовини... хіба, отже, я не жив великими і шляхетними поривами, не дбаючи про славу й заробіток? Хіба я не топчуся місяцями перед мольбертом, прагнучи розгадати сутність жінки мого народу? Хіба...

Але чого я виправдовуюся? Перед ким? Перед Вербенем, що, закуривши, сів на обочину дороги, притулившись плечима до заднього колеса автомобіля? Перед самим собою? Перед потребою очиститися? Але ж від чого... від кого... від якого бруду маю очиститися? Ну, може, винен я, що частіше малював лише красу, веселі села, соняшникові поля, осяяні електрикою міста. Княжу гору в Галичі, осідлану мачтами високовольтних ліній, людей у святочній одежі, що вибігли на поле, де перший колгоспний трактор розорує межі, труби газопроводу, що вповзали в Карпати, так званих передовиків із іконостасами урядових нагород на грудях? А що я мав малювати? Тільки красу і правду? Добро і зло? Життя в його щоденному потужному плині, де є місце радощам і смутку? Смерті?... Де б я тоді виставлявся? Хто б купив картину? Який музей, скажімо, придбав би моє полотно, яке мучить мене з дитинства... я з дитинства пам'ятаю, як вивозили на Сибір моїх краян... мовчанку пам'ятаю, що заціпеніло гусли над валкою підвід... пам'ятаю в кузові автомобіля розчепірений на високих ногах

кулемет із обслугою в синіх кашкетах... чомусь той кулемет уявляється мені хижою птахою, що дзьобом націлилась на згорблених на підводах людей. А за тим кулеметом, за синіми кашкетами біжить і біжить слідом людський зойк.

Чому я цього не намалював? Не знав, як намалювати стиснуту в зубах мовчанку чи людський зойк? Боявся? Боявся, що хтось з правління художницького... хтось з начальства обласного, яке інколи любило навідуватися в майстерню, щоб спорожнити келишок і "побалакати на мистецькі теми", наткнеться випадком на цю картину, на розчепірений хижий кулемет, на зубасті зірки синіх кашкетів, почує людську муку й покиває пальцем: "Но-но, товаришу Бережан, ти знаєш, чим це пахне?"

Доволі, що замолоду я намалював портрет Северина Петровича Гайдаша — директора Горопаської школи після його повернення із заслання, з Сибіру; на полотні живе презирлива до всього на світі, не віруюча в ніщо стара людина з голим черепом і малими вусиками під хрящуватим носом; презирство в його очах відштовхувало, а затаєний смуток, невимовний біль у кутиках опущених губ, страждання примушували... а таки примушували знову й знову дивитися вчителю в вічі і майже фізично відчувати, як він тебе ненавидить.

Я знаю, що цей портрет мені вдався, я працював над ним ціле літо, і ціле літо Гайдаш мені позував; він, бувало, тижнями не обділяв мене ні словом, начебто я особисто завинив в усіх його лихах, але й траплялося, що пережите та вистраждане проривало мовчанку — і вже не було стриму його жалю. І що з того? Нікому цей портрет я не осмілювався показати, боячись, що мене спитають: "Чому ця людина обпалює нашу прекрасну радянську дійсність ненавистю? Хто він, власне, є? Куркуль? Бандпідсобник, що повернувся із спецпоселення? Невже він ніколи не зазнавав у житті радості, любові?"

Гайдашів портрет дотепер припадає пилюкою на стелажі, подалі від очей, а разом із ним припадає пилом моя душа.

Невже й моя душа засмічена?

Однаке чому я думаю про це у сю ж хвилину й чому терзаюся начебто безпричинно? Невже й справді Опілля, земля оця, розстелена переді мною, відчинена й безборонна, вимагає мого очищення?

Я жбурнув у ситняк мольберт і рушив, як сліпий, навмання у траву. Стояла косовиця — благословенна пора на землі. Сонце висіло над головою, як добрий Бог. Чисте небо підпирали де зблиски хрестів на церковних банях, де водонапірні башти, де ліси на горбах, а позаду, за Вербеновим "Москвичем" небо тримала на собі вервечка головастих верб — і не було в цьому нічого дивного: так повинно діятися на землі, кожен-бо тримає світ на своїй голові. Трава сягала по коліна, а де-не-де я потопав у ній до пояса; буяння трав, мільярди розсипаних зірок, що горіли жовтим, червоним, білим і фіолетовим цвітом, брали мене в полон, дурманили соками й запахами, і я хмелів, відчуваючи, що розчиняюся в травах, зливаюся з квіттям, з небом, із хрестами на церквах, з вербами понад потоком.

Аж потім, упавши хмільно в копанку, що колись служила на сіножаті межею, і

отверезілий від бризку води, що хлюпнула мені у вічі, я помітив, що земля, сіножаті, починаючи від дороги, а далі — понад потоком і аж ген-ген до горбів, були розмежовані усохлим вільховим гіллям на рівні ділянки; на ділянках тут і там, як бузьки на болоті, білили косарі: по двоє косарів було подекуди на ділянці, по троє, а більше — по одному, а скраю косила одна-єдина жінка... може бути, що на луках косило іще кілька жінок, я їх, напевно, не бачив... я бачив лише цю одну, до якої ішов навпростець, сам цього до кінця не усвідомлюючи.

— Гей, ви там! — крикнула мені жінка навстріч. — Траву не топчіть, бо й так покручена вітром. — Вона зупинилася, посторцувала косу, дістала з кушки, що висіла на чоловічому ремені, камінь і заходилася косу мантачити. Робила вона це вправно, по-чоловічому... і по-чоловічому твердо стояла на ногах, боса, а за нею на косовищі виднілися дві прим'яті глибокі колії — сліди від ніг.

Не була вродливою; була кругла на обличчі, присадкувата, налита соками, молоком, роботящою силою вигравала ціла її постать. А проте, розгарячена роботою, у підітканій вище колін спідниці, в крапчастій, зісунутій назад хустині, пов'язаній по-молодицькому, у білій розхристаній на грудях сорочці, вона мимоволі вабила своєю відкритою, зазивною жіночістю; жінка була ціла кольорова: біла, рожева, червона, а старосвітська крайка, що оперізувала її стан, була зеленою, і очі теж мала зелені, збитошні; від її розпашілої, веселості струмилася ніжна струна... так, струмилося, упиралося в мене щось дуже матеріальне, і я подумав, що ніколи я так у живі очі не здивався із силою жіночої зваби... і ще я подумав, як зберегти в пам'яті оцю струну, зберегти, щоб і завтра, коли стану малювати з своєї Дарки жіночий портрет, вона грала, жила в моїй душі.

Як же мені цю струну перевести у фарби, в кольори?

А може, нічого цього не було, може, я дивився на цю жінку надто по-художницькому, заворожений літом, травами, чистим небом? Вона, звичайно ж, помітила мою завороженість, бо посміхнулася:

— Ви чого такий... такий, — і покрутила пальцем коло скроні. — Випили, може? — Міряла мене поглядом сміливо й насмішкувато.

— Та ні, — почав я виправдовуватися. — Не випив, але, очевидно, без вина захмелів. І ще я здивований. Слухайте, невже на Опіллі жінок примушують косити? У наших краях, на Підгір'ї, косовиця — не жіноча справа.

— Це тоді не жіноча, коли в хаті маєш ґазду. А коли ти вдовиця і дітлахи твої ще дрібні, то не питаєшся роботи: "Ти, небого, в штанах чи у спідниці?". Тим більше в косовицю... трави ж перестигають і тверднуть, як дріт, а дні минаються, як солом'яний вогонь горить. Тому хапаєш косу й біжиш.

— Чом би когось не попросити, щоб допоміг, — продовжив я розпити.

— Кого? Когось з чоловіків? Якби на ніч попросила переспати, то прибїг би один із другим, бо чужа завжди солодша, — пирскнула сміхом і ще більше розчервонілася. — А до коси не прибїжать, знаю хлопське те кодро. А ви от... ви вмієте косити?

В житті я ніколи не косив, не було часу навчитися, рано пішов із села, одначе

мовчки узяв у неї косу і став у загінок, у "ручку". Навіщо я це зробив? Хотів похизуватися? Потаємно собі жадав, щоб милували мене її зелені очі... хотів врешті спробувати смак селянської роботи? Не вийшло. Коса мене зовсім не слухалася: або вдарялася "п'ятою" об землю на рівному місці, або ж носакom заривалася в купини, або ж ковзала по волоттю трав.

І я зупинився, задихавшись.

— То-то, чоловіче міський. Тяжко з невмінням і тяжко з умінням. А корівчині потрібно на зиму зо дві фіри сіна. Ще добре, що голова наш нібито милосердний: дає косити на колгоспному за третю пайку. Накосиш дві копиці, а третя — тобі. Такий колгоспний порядок, — зітхнула вона.

— Дуже ваш голова милосердний... колись у старі часи у дідичів жали аж за одинадцятий сніп, — іронізував— я.

— Ет, що ви, міські пани, розумієтеся на патичках. В інших колгоспах за четверту пайку косять. Що зробиш, коли сіна треба корові, бо діти без молока ростуть пиняво. Та й сама, якщо не п'єш молока, то... чоловіка не дуже й хочеш, — засміялася. Підморгнула мені. Поплювала в долоні.

Вона косила по-чоловічому розмашисте; я бачив, як під сорочкою ходили лопатки, як сорочка на лопатках темніла від поту. Мені було її жаль і було мені соромно перед цією жінкою, перед близькими й далекими косарями, що, немов хлопчисько, піддавшись поривові, побіг по травах, топчучи їх, а столочені трави косити важко.

Важка косарська робота пахла терпким духом прив'ялих трав; я черпав і черпав у душу трунок косовиці і упивався ним, а коси вичахкували в травах, як невидимі паровози: літо їхало Опіллям.

Звідки я міг знати, що саме тут, на цих сіножатах, ще нічого не відаючи про хрест, я завдав його собі на плече і поніс.

Б'юся з думками, сумніви мене obsідають. Може, я сам винен? Може, хрест був мені конче потрібний? Може, під його вагою пізнав щось істинне чи, принаймні, пізнав самого себе? Хіба не'перебігали дорогу начебто доброзичливці з порадами: "Отямся, нащо тобі хреста, нащо тобі Голгофи, нащо тобі того Єрусалиму на горах? Відречися... відречися і жий собі, як дотепер жив, і малюй, як дотепер малював, тихо й сумирно".

Я запам'ятав просте слово "тихо". Слухайте, люди, хіба можна творити потихо?

Біла піщана дорога довго бігла через сіножати, повз кукурудзяні й пшеничні лани, а далі запетляла, як скалічений заєць, поміж горбами у присмеркових букових лісах; Вербенів "Москвич" на рівнині котився аж з підскоком, і начебто аж помахував, як молодий жеребець хвостом, а в лісах біг притишував, мовби дивився собі під ноги, щоб не спіткнутися об жиляки коріння, що виповзало на дорогу. Іноді автомобіль зовсім затихав, немовби йому не вистачало віддиху, сили, й тоді нас моментально obsідала лісова тиша; але й лісова тиша, старі буки, що потужно перлися до неба, жорстоко притопчуючи під собою підросток, теж пахли прозоро й чисто сіножатами, отим цілющим прив'ялим духом трав... я сам наскрізь пропахся сіножатним духом і вже ніяка сторожа на Опіллі, сторожа в лісі, в полі, в селах, на дорозі не могла мене

зупинити яко чужинця, подорожнього, що пахне чимсь чужим; я почувався своїм серед своїх, і було мені від цього на душі світло; я навіть посміхався до себе, бо світлості було в душі аж по криси, аж вихлюпувалося в очі, в кожную зморшку на моєму лиці. Старий Вер-бень лише косував на мою усмішку, він знав потаємну силу свого краю, щемливого духу покосів і був задоволений, що везе в "Москвичі" не якогось там розпанілого й збайдужілого фахівця з питань стародавнього живопису, а людину, насправді-таки очаровану землею. Пізніше, коли цілі дні я простоював перед стіною у церкві Святого Духа і спершу шкробачкою згрубша, а потім скальпелем по трісочці знімав пласт вапна з примітивним малюванням новочасного богомаза, під яким відкривалася мені майже неушкоджена фреска кінця сімнадцятого століття, а навколо мене вирували і боролися добрі й злі пристрасті, пізніше, отже, я зрозумів... ні, це не було логічне розумування, сухе й розважливе, воно було інтуїтивне, приховане, це було розкошування душі набутих по дорозі в Черчен, що без цього мимохіть придбаного скарбу я був би бідніший, інакший, може, й не спроможний відчутти ваготу відповідальності, яка звалилася на мене... вагу і чар хреста, який я ніс. Мені були потрібні й Вербеневі ущипливі докори в майстерні, що мене, мовляв, не ранять до болю, не штрикають в серце уламки козацької шаблі, і потрібна була неспішна дорога зі Львова аж сюди до опільських букових лісів, і потрібна була молода вдовиця з косою посеред сіножаті, і потрібні були головасті верби, що на видноколі підтримували небо, і саме небо, його голубо-молочна глибина, чаша, виповнена запахом скошених трав. Безліч деталей... оті колії від коліс на чистому піску, вмиті вікна в хатах, оце лелечине гніздо на телефонному стовпі, отой обривок якоїсь пісні, що залетів мені в душу, — усе наготовляло мене до роботи і школило.

4

Черчен я побачив аж у полудне, коли ми вигулькнули з лісу й зупинилися на вершині горба; чимале село лежало в улоговині, оточене зусібіч полями, що, немов розстелені зелені, жовті і білі полотнища, нерівне покряні, прострочені ярками й стежками, лопотіли на вітру і пнулися, викочувалися все вище й вище на ланцюги горбів... а горби, далекі та близькі, зібравши на своїх вершинах ліси, стояли, як полки, боронячи досягання хлібів.

Село розбіглося по садках, вистрілюючи в небо хрестами телевізійних антен.... і тільки церковного хреста поміж кучугурами дерев, буянні зелені я ніяк не міг побачити.

— Не туди дивитися, Васильовичу, — промовив Вербень. — Святий наш Дух стоїть за селом праворуч, в долині. Бачите... бачите липу, як парасолю попід хмарами, а під липою — присадкувату церковцю. Сіла, як бабця під деревом, і спочиває... і дрімає собі.

— В усіх наших селах церкви переважно будували в центрі на мальовничих пагорбах, щоб село щомиті могло намілюватися красою, щоб зблиски хрестів на банях, зрештою, нагадували людям про Бога. А ваш Святий Дух відбіг від села, йти до нього на молитву далеко, кілометр або й два. Взимку снігу тут, певно, намітає. — Було справді незвично побачити самотню церковцю ген-ген від села — немовби від села відлучену.

— Я собі міркую, — відповів Вербень, — що наш Святий Дух не для краси лише стоїть, не для молитов тільки й не для любування. Ви побачите: це маленька фортеця, що стерегла Черчен протягом століть. Ну, а хто йшов з села з молитвою до нього, то мав час заглибитися в самого себе... молитва, як поезія, пливе з глибини людської душі. Й сама молитва — це поезія! Атеїсти можуть заперечити, але я міркую, що мудрагелики даремно відняли у людини право на розмову з Богом, власне, на розмову з самим собою, на осмислення самого себе, на творення поезії. Хіба ні?

Він не чекав від мене відповіді. Для нього, очевидно, не мало значення, що я думаю з приводу його міркувань. Вербень не мав за мету мене в чомусь переконувати, він сам був переконаний у тому, що говорив.

— Та лишім поезію, Васильовичу, збоку й поїдемо до церкви не через село, а навпростець польовою дорогою, — озвався він по хвилі. — Нібито невелика військова хитрість. Виграємо якийсь час.

— Хіба Святий Дух має ворогів, і хіба комусь залежить, коли люди дізнаються: а хто зламав на стіні козацьку шаблю? — Я мимоволі насторожився.

— Я повинен був вам сказати спочатку... попередити, — промовив Вербень, сідаючи за кермо. — Це теж, очевидно, маленька військова хитрість, — додав він невесело. — Боявся вас сполошити. Тепер скажу. Різні є люди, Васильовичу. Скрізь і щодня точиться війна між добром і злом. Чом би наш Черчен повинен бути винятком? Та не в шаблі, Майстре, річ... вони про шаблю ще нічого не знають. Їм розходиться вирвати у нас ключ від церкви... викинути корогви, образи і різне начиння, напхати церкву стендами з папірцями та фотографіями і сказати: ось вам, люди, атеїстичний музей. Учіться не вірувати в Бога, вчіться його ненавидіти. Хіба не так? А ми, громада тобто, проти: хай храм залишається храмом, дарма що в ньому не правиться, хай до Святого Духа приходять люди подумати про життя і смерть. Кому це зашкодить? Слухайте, кому це зашкодить, що я, людина, хочу подумати про життя і смерть? Може, я від того думання стану кращим, га? П'ять років уже йде війна... у цій війні поки що ми стоїмо вперто вкопані в шанці... стоїмо, бо маємо ключ від Святого Духа, і ніяка влада, міліція, прокурори не знайдуть ключа від дверей, а двері там дубові, ковані залізом, мури грубі, а на віконцях попід дахом — ґрати. Відмичкою Святого Духа не відімкнеш, ні. Ви не думали, що хтось... усі ми поробили до храмів злодійські відмички? Душі людські теж заходжуються відмикати відмичками... і тому страшно нам, що протяги у нас гуляють, як у забутих без вікон хатчині? Вам не страшно, Майстре?

Він правив своїм латаним "Москвичем" вузькою польовою дорогою через пшениці, що золотилися навкруг і перешіптувалися м'яко, а мені було боляче, що я, художник, людина, вважайте, не без імені, творячи свої картини з димарями заводів, з голубими тракторами, що на людську начебто радість переорювали межі й викорчувували коріння зв'язку селянина з землею, що, малюючи рожевощоких доярок із медалями на грудях (і дуже часто ці медалі та ордени були незаслуженими, фальшивими), я насправді робив із дроту злодійські відмички до людських душ. Слухайте, невже насправді я робив злодійські відмички?

Невже справді?

— Ви мені не відповіли, Майстре, чи вам не страшно... чи ви не боїтесь протягів у людських душах, що протяги випорожнюють нас догола, і ми, голі, котимося, як гулки бубни? — нагадав своє запитання Вербень. — Втім, можете не відповідати. Це не так просто відразу сказати: боюся, страшно мені. Або й нема страху... — він торкнувся моєї руки.

— Я думаю, як ми потрапимо до церкви, коли ключ утаємничений... коли він, той ключ, є і його нема, — повернув я розмову в інше русло.

Я боявся розмови про порожні душі?

— О, ключ ми не те що утаємничили, — засміявся Вербень, — ми його загубили, його нема. Це так мовиться для влади, коли дуже вже нападують. Мовляв, шукайте, товариші. Насправді ж ключ завжди під рукою. — Вербень вирішив нічого від мене не таїти. — А коло ключа громада призначила сторожа. На нашому боці й обласний музей... Святий Дух є начебто його філіалом.

Він зупинив машину, і польова дорога, виповзши з-під коліс, далі попетляла без поспіху поміж пшеницями, врешті впала в пшеничну безодню і десть там загубилася, а ми, перебрівши річку, що ледве сльозилася поміж камінням, опинилися на тамтому березі; уздовж берега й далі, окреслюючи навкруг церкви Святого Духа коло, горбилися насипані вали; вали, мабуть, були колись високі та грізні, тепер нічого грізного від них не залишилося, вони розповзлися, злагідніли, однаке службу свою служили далі, створюючи настрій оборони і замкнутості; вони боронили невелику муровану з великих брил церковцю і сотні, може, низеньких, тесаних із вапняку христів, що, дбайливо побілені, святочні, були схожі на дітей у нових сорочечках; хрести були характерні, пелюсткоподібні, одні з них стояли рівно, інші похилилися, ще багато лежало горілиць на землі; час порозрівнював могилки, розмив і стер, а чи й вигриз із христів імена й дати і тільки на деяких можна було прочитати чи, власне, вимацати пальцями окремі літери і цифри. Лише на одному хресті, отому, що під кущем калини, я прочитав, що тут спочиває Нестор Ключар, який помер 1769 року, маючи від роду 73 роки.

Вічна йому пам'ять...

Я не відразу помітив, що напис був поновлений, літери позолочені, й тому вони так швидко впали мені у вічі. Я хотів знати, чи є ще дотепер у Черчені рід Ключарів, і спитав про це Вербеня. Ми йшли стежкою поміж хрестами до церковці, і я повинен був думати про смерті, про похованих тут людей, а чомусь думалося про живих, про Ключарів сьогоднішніх. Очевидно, винен у цьому був високий чистий день, побілені веселі хрести, калинові кущі, що росли гуртами то тут, то там і вже видзвонювали почервонілими коралями; хрести тут не нагадували про смерть, вони були тільки знаками з минулих століть, витворами каменярьського мистецтва. Сувора кругла церковця, більш схожа на оборонну вежу, аніж на Божий храм, поблимувала заграбованими віконцями-бійницями, і було таке враження, що вона пильнує, зорить, чи із-за горбів, із-за лісів не виповзають ворожі полки. Тут, у долині, оточеній валами, в

затишку панував особливий настрій: віяло тут бадьорістю, святочністю, і душа твоя не ниділа й не горбилася; дихала тут історія; у мене було таке передчуття, що ось-ось відкриється мені щось дуже важливе, потрібне нам усім; я собі навів, що потрапив у світ, де одночасно існує минуле й сучасне, живі і мертві, й найдивніше було, що живі і мертві оточували мене живим єдиним гуртом і промовляли до мене живими словами, і споглядали на мене живими очима.

Очевидно, я помиляюся і реальність перемішую з містикою, але... але, що є містичного в тому, що прапредки живуть у тобі реально, ти є ланкою єдиного ланцюга, початок якого губиться у пільмі історії? Інколи лише тебе проймає страх, коли тобі здається... коли тобі начебто сниться наяву, що ти вже колись жив, любив жінку дуже вродливу, яку ти чомусь учора зустрів на львівській вулиці, що ти вчинив якесь добре діло... і начебто про це добродчинне діло записано у старих діарушах, а опісля... опісля когось ти зрадив, щось запродав, когось зрікся і врешті, каючись, упав від гусарської шаблі в полі під Берестечком.

— А що Ключарі, — перервав мої роздумування старий Вербень, — Ключарі, як і всі ми на цій землі, вічні. Бачте, ондечки під липою кладе сіно у стіжок чоловік, який зветься Павло Ключар... і, до речі, так збіглося: він сторож церковного ключа, ключар, отже. Втім, ніякий це не збіг... може, його роду так приписано з правіку: знати, де сховано ключ. Це дуже важливо — знати.

Офіційна його посада: хранитель Святого Духа, молодший науковий працівник. Музей у Бистричанах навіть платню йому призначив. Правда, мізерну.

Високий, худючий чоловік, якому минуло вже за тридцять, уздрівши нас, устроїв вила в копицю і рушив нам навстріч. У білій полотняній сорочці і в таких же штанах, босий, він напрочуд природно вписувався у краєвид із старою липою, Святим Духом, з побіленими хрестиками й копичками сіна поміж ними; він був тут конче потрібний; я раптом зрозумів, що без його присутності ця кругла улоговина виглядала б покинутою і самотньою, він її оживляв простою селянською роботою... ходячи босоніж по запалих могилках і вищибуючи косою пашу худібці на зиму, він продовжував просту роботу прадідів...

Знову містика?

Ключар подав мені руку. Біляве, гейби з льону вичесане довге волосся, що спадало на плечі дрібними кучериками, дугасті, пшеничного кольору брови й вуса підковою, довгобразе аскетичне обличчя — ціла його постать нагадувала апостола з народної ікони, доброго і лагідного, котрий прощає людям усі гріхи... прощає з першої зустрічі, з першого потиску руки. Ніякова, аж начебто винувата усмішка, ласкавий погляд посивілих від доброти очей наводили на думку, що Ключар належить до сучасних схимників або ж до якоїсь секти добродчинів... належить до блаженних, що не від світу цього. Одначе, коли ми знайомилися, потиск його руки виявився твердим, цілком хліборобським, що свідчило про його рішучість.

— Хочу, Павле, залишити Василя Дмитровича на твої руки, — промовив Вербень, поглядаючи на свого "Москвича", що залишився на тому березі річки. — Сам знаєш:

стара сама лежить, а невідомо, чи донька Ганна прибігла з поля на обід... а якщо й прибігла, то чи впорала господарку свою і нашу. А ти вже тут не крийся, не замикай на ключі ні Святого Духа, ні нічого, що навколо нього... ні тим паче — самого себе. Чи як кажете, Майстре? — повернувся до мене. — Додому, гадаю, не квапитеся. Ночувати будете в Павла, у нього, сказати б, хата на два покої, чисто й тихо. Ввечері здибаємося. — І він поспішив до свого "Москвича" на тамтому березі ріки.

— У нього дружина лежить спаралізована... вже три роки, — пояснив Ключар.

Я справді не поспішав додому; я прецінь художник і реставратор... та річ не в тому, що виявиться під пластом штукатурки на церковній стіні, і річ також не в тому, що мені баглося намалювати це старе веселе кладовище, копички сіна на ньому, правічну липу й високого сухорлявого апостола, який робить на гробах сіно... мені хотілося просто тут побути, походити, подумати, наплакатися а чи насміятися.

Насміятися на кладовищі?

Ми спершу з Павло Ключарем під липою пообідали: з'їли по шматку сала, по байді хліба, який запили молоком. Та, зрештою, не має значення, що ми їли і пили, має значення лише те, що в мені тривало пригадування: мені здавалося, що колись давно, сто чи й тисячу років тому, я уже розмовляв із цією людиною, з Ключарем, і бачив я оцей високий день, копички сіна, хрести, що мов дітлахи стояли в білих сорочечках; виглядало, отже, що я вже тут колись був і тепер повернувся сюди вдруге.

Чи, може, я жив тут завжди?

— Мені теж тут любо, — промовив Ключар, ніби вгадуючи мої розмисли, й усміхнене поглянув мені у вічі. Він сидів на пласті сіна, прихилившись плечима до копички. — Як вам сказати... тихо тут і мудро... мудрість приходить сюди гола і свята: замислися-но, чоловіче, чого живеш на світі? Не подумайте, що я дивак якийсь, "філзоф", ні. Я собі сільський і звичайний: маю ґаздівство, садок, п'ять соток полуниць, котрі в нашому селі з-польська називають "трускавками". І як усіх, точить мене буденщина, мов шашель, і кожен сам собі лік шукає на неї: той горілку, той посаду, той гроші, той колекціонує жінок, з якими переспав, а я втікаю від шашеля до Святого Духа, кошу тут сіно, зцілюю душу і пильную від єфрейторів церковцю... а щоб я відчув вагу того пильнування, то громада таємно доручила мені ключ, — при цих словах він торкнувся пазухи, однаке я побачив на шиї лише чорний ремінець. — Втім, про таємне це доручення знає ціле село, і влада, зрозуміло, теж. Однак вона поки що не насмілюється відкрито виступати проти громади. До часу... Тому мушу бути постійно на сторожі.

— Єфрейтори — це хто? — перепитав я, бо насправду не зрозумів, про кого мова.

— Службісти ревні... з місцевих родаків, яким понашивали на погони по одній личці, — відповів він серйозно. — Генерали, як водиться, далеко, полковники і майори теж неблизько, а єфрейтор завжди під рукою і завжди він послухний. Йому тільки пообіцяй ще одну личку. Вам хіба старий Вербень не оповідав, що єфрейтори від імені народу збиралися "освоїти" церкву Святого Духа під атеїстичний музей? Так ніби народ "бажає"... не знати, який це "народ", бо наші сільські люди не дають "освоювати"... і

загубили ключ від церковних дверей. — Добре бодай, що в музеї, в області нас підтримали: не варто порушувати усталене в Святому Дусі. — Пшеничні Павлові вуса затеплили посмішкою, а руки теребили на грудях важкий масивний ключ.

— Очевидно, це немала честь носити такий ключ і... відповідальність. А ще — сміливість. Влада здатна прийти політику. — Я не хвалив його заради тільки похвали, я відкривав для себе цю лагідну й сміливу людину.

— Ваша правда: вічна настороженість. Трапляється: зриваюся вночі... приверзлося, що єфрейтори підважують двері й рвуться до Святого Духа. І я біжу стрімголов. Хапаю вила й біжу.

— Я щось не вірю, щоб єфрейтори, як ви кажете, вночі ламали двері, — сказав я. — Гм, мабуть, теж розходиться, що подумують про них люди.

— Марниця, — заперечив Ключар. — У них свій вимір порядності.

Добре все те, що благословляє начальство. Інша річ... так, інша річ, що єфрейтори хочуть мати про людське око чисті руки. Тоді вони знаходять особин, які за гроші беруться за будь-яку брудну роботу. Коли б Святий Дух не був змурований з каменю, то з нього давно залишилася б лише купка попелу. Вірите?

Правду кажучи, не вірив, так, мені доводилося чути, що в тій чи іншій області попід Карпатами загорялися церкви, а в скансенах горіли стародавні хати й шпихліри. Горіли. Я, однак, пожежі списував на випадок, на зіпсовану електромережу, на залишений без догляду каганець. Та щоб спеціально... щоб навмисне нищити... ні, в таке мені не хотілося вірити.

А може, я фальшивив перед собою?

Передторік у жнива я малював Дністрові береги, є таке місце, мною дуже улюблене, за селом Городницею. Я там буваю щороку; я люблю малювати ріку, коли хвиля котиться на хвилю і вода дрібно видзвонює, як порцеляна, і люблю малювати ріку розгнівану, каламутну. Тоді ріка тече, немовби осліпла, безпам'ятна, вона не має часу оглянутися й побачити, що береги обабіч світяться сонцем... так, сонце сидить на берегах, а Дністер нічого не бачить, бо в нього скаламучені, здичавілі очі.

Передторік у жнива скаламучений, лютий Дністер вихлюпнув на берег майже під мій мольберт дерев'яну обгорілу подобу святого Ніколая; це була примітивна різьбярська річ, розмальована білою, зеленою та золотою фарбами, але на грубо витесаному обличчі святого було стільки гіркоти, затамованого болю, що я повірив: примітивний той різьбяр мав непересічний талант.

Втім, може, гіркота і біль на Николайовому лиці не створені художником, різьбяр тут ні при чому, винні палії, які, очевидно, підпалили каплицю, де стояла півметрова статуя святого, або ж викинули його з церкви, або ж гаком зірвали з ніші на фронтоні будинку й жбурнули у вогонь.

Я нічого не знав про страждання святого Ніколая, але привіз його додому, він, обгорілий, полущений, стоїть у мене в майстерні на підвіконні; я ніколи про нього не думав, не згадував і тоді, коли вибирався в далеку дорогу, дарма що знав: Николай оберігає подорожніх, моряків і рибалок, що ловлять рибу.

— А інколи влітку, як оце в косовицю, — продовжував свою думку Ключар, — я беру з дому верету і ночую отут у копиці, зовсім не думаючи про підступи єфрейторів. Принаймні, мені не хочеться думати.

— Не сумно вам тут... не страшно врешті? — поцікавився я. — Усе ж таки — цвинтар.

— Ні, — заперечив він кивком голови, — нема страху, навіть отого, що зветься "не по собі", теж немає. Певно, я звик до місця. Ну, а втім, який це цвинтар, коли останнього небіжчика тут поховали майже двіста років тому. При війську будучи, я служив у Пермі, на Уралі, там наша рота зчаста заступала в так званий "караул № 2": стерегли військові склади. Навколо ж складів попри самі колючі дроти — могили й могили. Стоїш, бувало, на варті — ніч, осінь, вітер.... вітер гойдає, шелестить і поскрипує численними вінками, видзвонює усяким залізяччям на огорожених могилках, і рух такий стоїть на кладовищі, як у циганському таборі... і страх тебе бере... і стискаєш автомат у руці, аж із шийки приклада капає, здається, вода. А мерці... так уявляється тобі: мерці, піднявши вгору руки, тримаються за колючий дріт, готові його перескочити чи перекусити, тисячі їх і тисячі... і ти готовий по цих тисячах ударити з автомата.

Це був страх.

Тут же страху нема; там були тисячі уявних мерців, там було чути повів тління, сморід зів'ялого чатиння, а тут... тут тиша, спокій, недоступне для упирів чи для того, що в дуплі сидить: місце тут освячене. Втім, спробуємо переночувати тут обидва таки цієї ж ночі?

Я відмовився, і не тому відмовився, що злякався (начебто наша земля не на праху предків тримається?), а тому, що не був внутрішньо готовий до такої поночівлі.

— Ну, то вибачте, — почервонів Ключар. — Це не так просто, я розумію, ходити ночувати на цвинтар. Та й навіщо, правда?

— Чи ви самі знаєте, чому ходите сюди посеред ночі? Ну, розумію: наглядаєте за церквою. Та, очевидно, є й інші спонуки, інша потреба.

Ключар не відповів; узяв граблі й заходився вигрібати з-поміж хрестів сіно, а я обіруч носив сіно до копиць. Ми якийсь час працювали мовчки... і мені котроїсь хвилини стало смішно: я приїхав зі Львова гребти на цвинтарі у Черчені сіно? Ключар чомусь зволікає відмикати церковні двері, щоб я врешті подивився, що "показується" з-під штукатурки на церковній стіні. Хоч, якщо по правді, я теж не спішив до Святого Духа, було приємно носити оберемками сіно, дихати його пахощами і ... і згадувати дитинство, тата, наш оборіг, де ми, бувало, тато, мама і я, на свіжому сіні спали.

Господи, як це було давно. Та й чи правда, що воно було, діялося?

— Чого ж, — обізвався згодом Ключар, — є у мене дві спонуки. Перша, Майстре, може вам здатися трохи смішною: село має тисячі очей, стооко воно, отже, стежить за кожним, хто "у ньому живе. Тепер уявіть, скільки цікавих крізь шпарини в парканах, із-за фіранок стежить за мною, коли я з веретчиною на руці дибаю у сутінках на цвинтар ночувати. Я ув тих цікавих очах начебто виростаю... є щось у мені таємниче, забобонне,

бо ж не дурно ходжу ночами на цвинтар. І ця потаємність, як колись накреслене свяченою крейдою коло, лякає забобонних людей, а тверезих остерігає. Це мені на руку, я відчуваю себе в більшій безпеці... це, мабуть, важливо, коли носиш ключ від Святого Духа, й про це, мабуть, здогадуються сексоти платні й добровільні. Бачите, який я з вами відвертий. — Ключар спробував засміятися, але це йому чомусь не вдалося, сміх скривився болюче на губах і погас. Видно, Ключареві не подобалася роль потаємного дивака, якого не варто чіпати.

— Крім того, є друга спонuka. Власне, вона перша і основна: я приходжу сюди вдень і вночі з потреби... з потреби вдихнути в себе віру, що не марно живу, не для того лише, щоб накопити корові на зиму та щоб продати в Рогачі кошіль ягід, хоч це теж чесна робота. Я шукаю тут зв'язку теперішнього часу з минулим. Розумієте? Я відчуваюся зв'язуючою ланкою... однією рукою я тримаюся за те, що було, другою — за теперішність. Може, я беру на себе забагато, але так я думаю, і нічого з собою не можу зробити. Так я відчуваю. Ви мене розумієте? — Він обпер граблі об копичку, яку обчісував, і пішов, високий, молодий і, здавалося, осліплений від упевненості, що існує на світі для чогось вищого. Я потюпав слідом за ним і тішився, що людина знайшла себе для високого; він був стократ щасливіший од тих, що вимудровують ракети, доять корів і вибудовують атомні станції.

— Я хочу вас зрозуміти: ви такий молодий, тридцятка, може, лише минула, інші метушаться, шукають грошей, романтики, БАМів... шукають і часто не знаходять. І ходять спустошеними до старості. Вам же пощастило. Якийсь існує секрет? — Я зупинив його на стежці.

— Секрет? Та ні... Це приходило поволі. Я вчитель за професією... але прогнали мене з учительства. І не знаю, що зі мною сталося б... певно, зламався б... потоптали б мене кирзаками, кинувши під ноги. Або ж подався б на БАМ заробляти довгий карбованець, модно це нині й патріотично. Та, на щастя, підтримав мене старий Вербень.

Ми йшли поміж хрестами; Ключар до хрестів схилявся, вимацував їх рамена довгими пальцями і натрапляв, певно, на літери, бо враз забував про мене, виймав з кишені блокнот і записував упізнаний знак: ім'я, чи літеру, чи цифру. Видно, він не хотів змиритися з тим, що хрести безіменне мовчали, він учив їх говорити і сам учився їх слухати.

— Вербень якось мені й каже: Чого ти, Павле, журишся, що вигнали зі школи? Звідки ти знаєш: може, це Божий знак? Ти пишеш вірші... отож напиши книжку про Святий Дух, про Козацьку могилу, що біля нього насипана, про білі хрести, які не навівають суму, а тільки будять згадки і надію. Піди, піди-но, Павле, в нашу Страдчу долину, між старими валами, посиди під Святим Духом, набери в душу запаху сіна і торкнися хрестів. І побудь на стрілецькому кладовищі, біля надгробників січовиків, про яких сьогодні не вільно й згадувати... а якщо й згадуємо, то попередньо обливаємо їх гноївкою.

— То ви й поет, Павле? — Мені було соромно, що з самого початку не розгледів

споріднену душу; я повинен був дізнатися про це з його очей, з його посміхи.

Я так йому й признався: нібито я мистець. а людей не розпізнаю. Може, тому так тяжко малюю жіночий портрет, шукаю у душі якщо не дна, то бодай змісту, берегів.

— Докопатися до глибини завжди важко, — зауважив Ключар. — Тим паче мистцеві. Бракує часом міри, щоб її виміряти. Але ви маєте рацію: ми так мало знаємо про себе. Усе більше ковзаємо та ковзаємо по поверхні. Письменник, скінчивши університет і усівшись десь у теплій редакції, пише свій роман із пальця, і другий, і третій теж із пальця, з газет, із вражень так званих творчих відряджень і від установки, що панує і давить: "Пишіть, як повинно бути, а не так, як воно є в житті". Навіть видатні письменники... був тут один, люблю його твори і шаную... начальство його привезло в Страдчу долину, в село... з начальством, отже, він походив поміж людьми, поговорив, поцікавився "глобальними" проблемами, щось занотував до записника, а люди дивилися на нього замкнено, вони відкриваються лише без начальства. Ви це знаєте? Чи ні? Художники... не хочу вас образити... малюють не те, що в людини на душі, а те, що в передовика на грудях: значки, ордени, медалі. Це легше... легше малювати блискучі медалі, ніж зазирати в душі. Нема часу. Всі спішать. Завтра виставка про передовиків сільського господарства, а він картину "Молодіжна ланка" змальовує з фотографії і несе її перед світлі очі членів журі... і світле журі задоволене: "Сучасна, актуальна річ". Що, хіба не так?

Або той же газетяр приїжджає і розпитує доярку про кормові одиниці, надії, плани, передовий досвід, соцзобов'язання — і поспіхом шкрябає в газету напівправду, з якої та ж таки доярка насміхається і водночас починає у неї, півправду, вірити. Це страшно: починати звикати до фальші, немов до чистої правди. Начальство в районі теж товчеться лише навколо сівби, навколо жнив і силосування соломи... і ще начальство має тисячі інших важливих державних і партійних проблем... а ніхто не приїде до Вербенової Катерини, яку спаралізувало восени на буряках, і не спитає: "Що тебе болить, жінко?". І не приїде до мене й не спитає: "Що пишеш, поете? Плачеш ти чи співаєш? І чому твої вірші ніхто не друкує?".

ПАВЛО КЛЮЧАР

5

"Коли душа моя міліє, як пересихаюча річка, і на бродях вишкіряється слизьке каміння, що смердить тванню, а час, той чорний чорнокнижник, по краплині вливає в мою душу, у мою кров отруту, що зветься байдужістю... і байдужість пливе у моїх жилах, як сонна сліпа риба, я котрогось дня... вчора чи позавчора пригадую, видобуваю з моєї пам'яті зеренце, принесене з правіку, і дізнаюся од нього, що треба мені рятуватися. Я тоді уподібнююся до скаженого пса, котрий, запінений і лютий, летить навмання в не відомі йому краї, де нібито проростає зілля... досить того зілля взяти на зуб, досить, щоб воно бризнуло, увійшло в кров — і сказ минеться.

Лише не всі пси добігають до невідомих країв, в одних не вистачає сили і вони падають на дорогу, ще інших вистрілюють. (А ще хотів би я знати, чи живуть, затаївши хворобу, скажені собаки, одягнучи намордники?)

Я щасливіший од пса, я ж бо єсьм людина, сотворена на подобу Божу, і тому відоме мені зілля від людського, так, від людського, а не собачого сказу, і зветься той сказ не по-медичному просто: байдужістю. Коли ти байдужий, то нічого тебе не болить, не бере тебе жура, за нічим ти не плачеш і до нічого не прагнеш, і тяжко себе примусити ловити в собі сонного звіра, звір мурликає собі, як кіт, риба... риба мурликає, як кіт, у неї м'яка шерсть і її нелегко зловити, але ти мусиш її зловити за зябра й жбурнути в помийну яму, бо завтра буде пізно рятуватися, може статися, що сонна риба проковтне твоє зеренце, припасене з правіку, й ти не побіжиш навіть, як той собака, наосліп шукати зела від сказу.

Шукайте зела від сказу.

Риба врешті-решт загигає і смердить падалиною, а я радію і йду в Страдчу долину до Святого Духа; по-різному долину над Золотою Липою називають: одні кажуть "Страдча", і в цьому слові скигнуть страждання, інші кажуть "Стратча" — є у цьому слові літера "т", що схожа на шибеницю, і чується у цьому слові страта. Хтось страждає? Хтось когось страчує? Яка різниця — біль один; я приймаю обидва наймення, однаково болить і страта, і терпіння.

Признаюся: попервах, байдужістю отруений, ще сонний, неумитий, блукаю навкруг Святого Духа, і його пощерблене каміння стін, і похилений хрест на бані, і ковані двері до мене не обзиваються ні словом, ні звуком. (А може, обзиваються, кричать, просять, ранять мою душу до крові, а я болю не чую?)

А я болю не чую...

І попервах старезна липа, що кроною своєю крислатою стереже Святий Дух від грому, від гармат, від вітру, приймаючи на себе пориви бурі й кулеметні черги (і мені здається, що липа живе в долині від сотворення світу, ще, приміром, не текла тут поруч річка, а коли потекла, то на честь старого дерева назвали її Липою), вдавала, що мене не знає (вона знала вороння на гіллі, горобця у дуплі і вітриська, що сидів на листку, як метелик), що я її не обходжу.

І попервах декілька десятків кам'яних хрестів, які я вибілюю вапном кожного року перед Великоднем, вибігають мені навстріч лише як камені, лише як знаки чиеїс смерті, давньої і забутої, яка не викликає бодай задуми, не то що смутку; кам'яні білі хрести жахаються моєї безпам'яті і нишкнуть у високій траві... і схожі вони в травах на зайців, що стрижуть вухами. Смішні.

І попервах вали доокруг долини були лише горбами насипаної колись землі, на тих горбах розрослися лопухи і кропива, і зело польове теж міцно взялося корінням, а корчі терену тримаються купно й цупко, як отари овець; поміж ними червоніють дівки в намистах — кущі калини. А в жовтій глині на валах лисиці риють нори, і ще, може, бігають там ласиці — звинні звірки, яких я боюся, бо нібито вони спроможні впиватися людині в горло й смоктати кров, і ще, може, змії гріються на сонці кублами... і нема підступу до змій і ласиць, вони однаково заговорені забобонами і досвідом.

О так, сидить досвід людський на старезній липі, як сивий сокіл. Хіба стрілиш у нього... хіба його зречешся?

А ще попервах річка, Золота Липа, поза валами текла лише водою, хвиля за хвилею, не мали хвилі ні запаху, ні пам'яті, вічна вода текла вічно молодою й вона начебто не мала нічого спільного з берегами, з нічим і з ніким, вона текла незалежно і водночас услужливо: хочеш напийся з неї, не хочеш — помий ноги чи колеса свого воза.

Вода вічно кудись спішила.

І ти попервах лежиш на валах або ж на поляні поміж хрестами, баламкаєш ногами й по-святотатському посвистуєш, з лінощів, з нео-хоття не помічаючи, що невидима сила, поганський Пан, який зветься тут Чаром, бере над тобою владу; ні, ти не піддаєшся, ти ще пам'ятаєш про сонну рибу, ти ще посвистуєш, ти ще насміхаєшся з себе, що, мовляв, прийшов дивак ізцілитися в Страдчій долині, аж поки не причується мамин голос, один Бог знає, звідки мамин голос вилунується: може, із трав, може, то калина промовляє до мене, може, в липі сидить мамин голос, а може, кам'яні хрести облиті, як білою поливою, маминим голосом? Я нічого не знаю, а лише прислухаюся і чую, що мама кажуть про гріх свистати в святому місці.

Гріх? Що воно таке? Слово з Біблії? Щось злочинне... щось зрадливе... щось солодке... щось криваве? Ніхто мені не відповідає на питання, та ніхто й не відповість, я повинен сам дійти до суті гріха своїм розумом: ой, це так нелегко уявити гріхом свист поміж старими могилками... але, коли вже тобі нелегко, коли в голові зажорнували думки, то це значить, що запала в душу тобі крихітна іскорка: ще в тобі поки що темно, ще кров у тобі тече сукровична, та Чар знає своє діло, він зводить тебе на ноги, веде тебе поміж хрести... і вже нема хрестів, на їх місці стоять хто по пояс, хто по коліна, а хто по саму шию закопані в землю люди: молоді і старі, жінки в намітках, дівчата у вінках, а діти сидять на запалих гробах, підібгавши під сорочечки ноги; на людях одежа з минулих віків, і на них — зброя, що вже давно своє відстріляла; цих людей уже давно нема, вони мертві, з їхнього праху виросла трава, але якимось чином я знаю, це, певно, підказує мені Чар із Страдчої долини, що душі їхні не повмирали, товпляться вони в чистилищах, немов на вокзалах, очікуючи суду: кому — до пекла, кому — до раю, а кому назад повертатися на землю в новому вже обличчі; якимось чином я знаю, це, певно, обзивається в мені голос крові, що ніхто з цих численних людей мені не чужий, кожен із них — мій корінь з минулих віків; я на цих людей схожий, і люди на мене схожі, такі ж вони всі довгобразі, біляві, як я, тільки на моїх губах ще змійється посвист, а в кутиках уст — гіркота, а в очах — забудькувата збайдужі-лість, а на їхніх обличчях карбується докір; вони всі мене запитують (німо запитують, одними поглядами, карбами зморщок), що невже я забув про основне: ми тут перебуваємо з первовіку. наші первені в кожному корінці і в кожній травиці, так було, так є, так буде, і ти теж — від нас, чуєш? І чи ти знаєш, що нам тяжко перебувати в нижніх світах через твоє збайдужіння, через твоє безцільне блукання? І невже ти забув, що ти вічна суть на цій землі... вічним же не подобає носити в собі сонну рибу, яка тільки їсть і п'є і перетравлює твою здорову кров на сукровицю.

І я помічаю, що в кожного з моїх прабатьків в кулаці стиснута свічечка... і всі тії

свічечки простягають вони до мене: "Засвіти!"

Господи, чим я засвічу тисячі тисяч свічок?

Господи, чим я засвічу бодай одну свічечку? Чим? Криком роздерта моя душа, а серце болить, немовби в ньому теслярі висвердлюють діру, а голова розколюється на дрібні черепки; Господи, я не знаю тайни вогню. Не знаю... не знаю... колись, може, знав цю тайну, але загубив необачно, притоптав на чорних радах, і тепер страждаю, тисячі тисяч свічок прабатьки мовчки простягають до мене... прабатьки терпляче ждуть, їм нікуди спішити, вони ще очікують суду в чистилищах, вони раді б стати перед суддями із засвіченими свічками, і це означало б, що їх пам'ятають на землі, й за це не один гріх буде їм прощений. А я безпорадний... а я убогий, а я нищий... без вогню, без іскри, збайдужілий — чим маю свічі засвітити? Може, каяттям? (Скільки ми каялися і наново чорно зраджували). Може, кров'ю? (Застрели мене, стрільчику, срібною кулею). Може, співанкою? (Співаємо при горілці, співаємо в червоних шароварах та з дерев'яними шабельками).

То чим маю запалювати свічки?

Я знаю, що Пан цієї долини, який зветься Чаром, чатує незримо за моїми плечима і чекає... і чекають терпляче тисячі простягнутих рук.

І мені серед муки й страждань, у конвульсіях, у крику нічого іншого не залишається, як тільки-но зсувати з своєї душі струну, тонку і чутливу, натягнути її між липою та хрестом на бані Святого Духа, і натягнути її поміж тереном і калиною, і натягнути її від бадиліни до бадиліни; це велике чудо переростання душі в струну помічають усі в Страдчій долині; вітриська приносять з старих бойовиськ кличі й лопотіння стягів: птахи сідають на струну і співають "Христос воскрес"; і колгоспний матюк, мов кулак реп'яхів, погойдується на струні; і чує струна, як росте у полі жито, а в травах тут і там зацвітають маки; і поміж збіжжям, поміж травами торкається струни мамина співанка, яку вона мені наспівувала, коли я лежав у колисці; я починаю розуміти слова... це таке диво: починаєш чути й розуміти слова, які дотепер були глухими і мертвими; це таке, люди, диво, коли в твою душу западають, засіваються і колосяться мамині слова "Ой спи, дитя, колишу тя...". Спи й виростає.

Вам, люди, смішно від того, що я плачу? Тверезі засудять мене, що став сентиментальним? Що мені до того... що мені до присудів, коли від моїх слів запалюються свічки.

І рушили мої прабатьки вниз, в інші світи на суд із засвіченими свічками, для них яснішою стала безконечна дорога, а я стояв обіч Святого Духа, знаючи, що в руках моїх прабатьків горіли не лійові прості свічки, були це полумінці пробудженої моєї пам'яті про них..."

6

Не знаю, навіщо я прочитав художнику зі Львова свій речитатив? Для того, щоб наситити власне самолюбство й похвалитися, що я теж, мовляв, служитель муз? Для того, щоб просвітити його: пам'ятай, подорожній, не проста ця долина над Золотою Липою, що зветься Страдчою, є тут, походжаючи навколо Святого Духа, над чим

замислитися? Чи, може, без усякого змислу — доброго чи злого, пробував добирати ключа до його душі, щоб душу його відчинити, як відчиняють храм або ж звичайну сільську хату, щоб вона, душа мандрівника, виповнилася усім, що є у Страдчій долині?

Він слухав мене, схиливши голову; було це коло старезної липи, що крислатилася над Святим Духом, художник оперся об її репавий, якби поораний глибокими зморшками стовбур, а я стояв на стежці; і він і я у цю мить перед тим, як я почав читати речитатив, були чужими, один одному незрозумілими, і мої слова про Страдчу долину зірвалися майже пошепки теж із страждання; Боже мій, навіть святі кутки рідної землі не знаємо й ходимо по ній, як по мертвому камінні з інших планет. Ми з Бережаном дотепер були немовби іншої раси, іншої віри; я подумав, що він перебуває у дрімучому сучасному язичництві, де панує егоїстичність, байдужість, де безжально викорчуюють коріння, що зріднює людину із землею; і тоді, стоячи на стежці, мимохіть, мовби вцілила в мене блискавка, я збагнув необхідність повернути його у свою віру. Бо як перед поганином відчиню ковані двері Святого Духа й підведу до стіни, питаючи: "Чия та зламана шабля, художнику, хто ж її намалював і коли? І хто ж її поламав?.."

Коли він підвів голову і глянув на мене допитливо, в його очах я уловив далекий прихований докір, що був схожий на хитливий місячний промінець, котрий упав крізь щілину в глибокий колодязь.

— Ви сумніваєтеся в мені? — спитав він згодом. — Якийсь міщух у джинсах, коротко підстрижений, по моді... якийсь, може, й знаний митець, професор з інституту приїхав в Опілля... приїхав до Святого Духа з цікавості лише, з художницького, так сказати, обов'язку або й потаємною задумою: на розчистці фрески у сільській церковці можна добре заробити. Так?

— Ви психолог, Майстре, — сказав я йому, не криючись. — Хоч трохи по-інакшому я думав, не так прямолінійно. Але суть...

— Суть, очевидно, я сам зрозумів, — перебив він мене. — Суть розкрилася мені годину тому, коли я опинився на сіножаті, яку баглося змалювати. Та перше баглося збігти стежкою униз до потоку, що хлюпався поміж травами, і вимити руки, ноги... очиститися. Таке знаходить на художника перед новою роботою, і не обов'язково тільки перед новою роботою на Опіллі.

Так і повинно бути: очиститися перед початком акту творчості. Кажуть, один поет, навіть сидячи в тюрмі, перед тим, як писати вірша, одягав чисту сорочку. Хоч, думаю, однієї сорочки замало.

Я мимоволі проникався довір'ям до Бережана; мені було соромно, що передчасно прирівняв себе до апостола. Хоч... вини моєї не було: хіба я мало набачився тут молодиків та осіб поважніших, котрі завертали з асфальту в пошуках гострих відчуттів на природі, хіба вони не вирегочувалися тут з дівулями поміж хрестами... хіба поміж хрестами не вихрипували ритми їхніх магнітофонів? І хіба не приїжджали сюди художники малювати наші хрести, бо вони "романтичні", бо так мило поєднується білий різьблений камінь з таємничими нерозбірливими знаками на них, із соковитістю

трав, з липою, з небом... бо, врешті-решт, сколихнулася мода на ретро, на ікони, на хрести, на свічники. І чому б Бережану не заразитися цією пошестю?

— Ви давно пишете вірші? — Бережан узяв мене під руку і ми рушили стежкою.

— Хіба я знаю, що те, писане мною — поезія? Я нічого не знаю. В даному випадку це такий собі речитатив, псалом чи молитва до самого себе. — Я говорив правду: бувало, ціліснічкі ночі я мучився цим питанням. А тут трапилася нагода...

— Я на поезії не дуже розуміюся... ну, не фахово розуміюся, — мовив він задумливо. — Та й записані критики часом не відрізняють поезії від віршування тільки, творчості — від ремесла. Я особисто виважую, якщо можна так сказати, вагу поезії током крові: якщо почуте або ж прочитане не вибухло в кожній моїй клітині або ж не заморозило з ніг до голови, або, як музика, не навіяло спомину або настрою, або ж не примусило замислитися... то я відкладаю набір поетичну збірку, хай вона й відомого поета. Цілком можливо, що суджу про поезію по-дилетантському, не перечу, кожен має право на власну думку. А щодо прочитаного вами... а прочитане вами, — поправився він, — вимагає іншого суду. Це щось схоже на молитву, правда? — Бережан не стверджував, а тільки гейби мене запитував.

Ми довго мовчали й прислуховувались до тиші, що сіялася довкола, як роса, і здавалося навіть, що у цій тиші, в росі, було чути, як скручується в трубки й випаровується зеленим духом скошена мною вранці трава. Стара липа сонно, як сова, поблимувала ліниво срібним листям, поміж яким золотим полумінцем горіло, пахтіло, принаджувало бджіл густе метеличчя цвіту... і невидимі у високості бджоли на одній басовій нуті виспівували липі хвалу. Мир панував на землі; білі хмари зрідка пропливали на чистому небі, і були вони схожі на мимовільні образи поета, які бозна з чого зароджувалися, неясні, до кінця неусвідомлені... і невимовлені й невиспівані, невідомо куди зникали.

— Хіба це не добре, якщо мій вірш був би схожий на молитву? — спитав я несміливо.

— Чого ж, — Бережан замислився. Може, прочитаний мною речитатив — я сподівався — ще жеврів у ньому, ще грів, і мистець зблизька до нього, до прочитаного, приглядався. — Чого ж? — повторив. — Навпаки. Поезія чимсь таки рідниться з молитвою, і молитва, і поезія призначені для душі. Вам не здається, що я говорю ересь... Коли б почули мою ересь фахівці від літератури — кинули б у мене камінь. Або закаменували зовсім. — Він аж згорбився, оглянувшись, немовби й справді хтось уже кинув у нього каменем. — Як не говоріть, а душу треба будити: кого поезією, кого плачем, криком, молитвою. Пам'ятаю, як мене, малого, мама вчили "Отчєнаш"... вони були доброю вчителькою, не силували зубрінням, ні. Кожне слово з "Отчєнаша" в їхніх устах ставало пташкою, що навпростець летіла до Бога. Я переймався маминою вірою і щирістю... я бачив, як Бог, старезний добрий дід, брав у руки мої ластівки, пестив їх, гладив, і мені було добре на душі, святочно і чисто. Наївно, правда... То вже потім втовкмачували нам примусово у голови: Бога нема, а молитва — це безсилля людини перед складністю життя, її насування перед труднощами, уповання на вищі сили. Не

замислювалися ті, хто силоміць культивував атеїзм, що людині часом конче потрібно послухати саму себе... послухати тих ластівок, що товчуться, як у клітці, в наших грудях.

Бережан говорив гарно й розсудливо; біля коси й біля грабель, і навіть біля Святого Духа ходячи, не почувеш щодень такої бесіди, тим більш що вона зачіпає краєм те, що я насмілююсь називати своєю творчістю, і за це був вдячний Бережану, а найбільше — Вербеню, який розшукав його у Львові.

— Що ж, дякую за добре слово, — ніяковів я. — Інколи й добре слово потрібне поетові, тим паче такому, що на відлюдді. Соловію, як не говоріть, потрібний сад або ж принаймні вільха над потоком.

— Ой, мабуть, соловію з вільхи важко друкуватися? — поглянув на мене допитливо. — Не та тема: архаїзми, хрести, первені, містика, історія. "Радянській людині все це не нужно, дайте радянській людині марші й бадьорі пісні звеличень соціалістичних звершень". Так вам відповідають з видавництв, правда? Я інколи спілкуюся у Львові за філіжанкою кави з поетами і чую їхні нарікання, — пояснив Бережан. — А крім того, вимоги... команда тобто, для всіх митців одна: "Левой! Левой!". Ось спробував би я вималювати Святого Духа в оточенні білих столітніх хрестів і цю незнищиму столітню липу, що гуде бджолами, і мудру тишу, що навіює роздуми... і ніхто, повірте, не взяв би моє полотно на виставку. Ну, а про те, щоб його купив музей, то й мріяти нічого. — Він розвів сокрушно руками, і були у цьому жесті жаль, безвихідь; а ще мені здавалося, що він начебто вибачався за те, що підкоряється команді "Левой!".

— А я ось не марширую, — сказав я Бережану дещо згорда і відчув себе щасливим, що можу похвалитися елементарним: "Я не марширую під команду "Левой!", для мене не існують ефрейтори, які командують". — Зате, щоправда, мене не видають.

— Я можу, хочу зрозуміти поета: для нього є щастям побачити своє вистраждане слово надрукованим... надрукованим, прочитаним і почутим. Це так важливо, щоб тебе почули, правда? — Бережан зупинився на півслові, певно, роздумував, що його судження можуть завдати мені болю. — Ти написав, а нема кому прочитати... і ніхто тебе не почув або ж почула маленька горсточка... і глухо навколо, стіна і чужина? І нема присутності Бога з пташками на плечі? — Його довгобразе лице зблідло, й мені здавалося, що Бережана різко заболіла глухота, якою відгородили мої поетичні спроби від людей. — Та що вдієш, — зітхнув. — Ви, мабуть, постійно перебуваєте в стані війни з товаришами ефрейторами, так? — Він зупинився, поклав руки на мої плечі й одним рухом повернув мене до себе... рух був схожий на обійми, однак я здогадався, що художнику забаглося подивитися мені у вічі, йому було професійно цікаво заглянути у вічі людині, яка перебуває у стані війни з товаришами ефрейторами; я його розумів: я був винятковим типом. Небагато, мабуть, знайдеться хоробрих, які не бажають ходити під рукою ефрейторів... він сам, славний художник, реставратор, професор Василь Бережан, мусить приятелювати, мабуть, з ефрейторами, зазиває їх до своєї майстерні та заливає коньяками, і малює їхніх жінок і тещ, і носить ефрейтору свої кращі полотна як дарунок на іменини і просто з пошанівку. Від ефрейтора-бо залежить: дістанеш ти

звання "заслуженого" чи "народного", закупить тебе музей. Міністерство культури або ж розбагатілий колгосп, що створює для форсу сільську картинну галерею. Від єфрейтора також залежить, що напише про тебе газета й взагалі чи напише.

Ти щодня сіпаєшся у єфрейторському хомуті.

І я повинен був усе це виказати в ту саму хвилину, коли він, обійнявши мене, заглянув у вічі, і в його голові, певно, склалися, може, перші штрихи мого портрета: він мене побачив самотнього, нікому не знаного? Він мене пожалів?

Однаке я промовчав, не хотів ображати людину. Окрім того, хіба він винен? І чи він один марширує в хомуті "левої"? І чи маю я право в чомусь йому дорікати? Якщо поправді, то хто з нас має рацію? Я, "внутрішній емігрант", "вільний поет", який пише собі, що хоче; цей "вільний поет" гордиться своєю волею і незалежністю, а вірші його, немов вівці, нипають у тісній кошарі... хто їх там чує... хто бодай уздрить їхню самотню смерть? Чи, може, таки має рацію професор Бережан, який учора й позавчора малював фальшиві полотна, а перед-торік відреставрував разом із бригадою своїх хлопців Соколівський іконостас XVII століття, а нині створить картину, на якій буде возвеличений Святий Дух, старезна липа й присадкуваті білі хрестики на цвинтарі... він назве свою картину для того, щоб ввести в оману єфрейтора, "Хрести над минулим". На його виставці люди розшукають бодай одну правдиву роботу, будуть довго ціпеніти перед нею і схвильовано роздумувати про себе, про тих, хто жив сто чи двіста років тому. І ластівки сідатимуть людям на плечі. Хіба це мало?

Втім, хай нас розсудить час.

— Я переконаний, так засвідчує історія, — промовив Бережан, — що порожнеча й глухота навколо вартісної мистецької речі котрогось дня зникають, бо і єфрейтори не вічні. Цілком може бути, що порожнеча не розвіється протягом одного дня, витвір правдивого мистця може поступово, заледве потепліє і повіє південний вітер, дірявити заскорузлі сніги й пробиватися до сонця. Пам'ятаєте "дрібну цвітку" Шашкевича? Тільки-но, хто знає, коли білий цвіт проб'ється крізь сніги. Завтра? Через рік? Через сто років? Уявіть собі: сто років будуть йти потоптом, кирзаками гупаючи, збайдужілі покоління по дрібних і ніжних пелюстках. Що лишиться з білої квітки? І може статися, що внуки й правнуки взагалі не потребуватимуть якогось скромного польового квіту... хіба в нашій історії один раз уже так не було? В нашій історії так багато зради й відступництва. Тому я думаю: чи не варто йти на компроміс? Ні, Боже спаси, я нічого вам не раджу, це вас не стосується, я говорю про себе: хтось мусить залишитися спузарем коло ватри й підтримувати вогонь. Люди ж простягають руки до вогню, їх треба обігріти... бодай обігріти. — Бережан набив тютюном люльку, і запальничка клацнула в його долоні, як револьвер. — Мені шкода, що ніхто не чує вашої молитви про Страдчу долину. Я зрозумів його натяк.

— Не вмію йти на компроміс, добре це чи зле, але не вмію, з самого початку не піддався намові й через те постраждав. Так було легко й просто зрадити себе, — відповів я йому. — Досить було поступитися, і я нині, ймовірно, ходив би в поетичній "обоймі". І не скнів би в глухому Черчені, не косив би траву для маминої корівчини на

старому кладовищі. Життя напевно склалося б інакше. Тільки... де є гарантія, що в тому іншому ситому житті знайшлося б місце для молитви про Страдчу долину. Та й чи став би я ключарем при Святому Дусі?

— Це для вас так важливо: бути ключарем? — спитав Бережан, знову пильно глянувши на мене. Він мене впізнавав; він малював мене в уяві, вилущував у мені головне. Цікаво, цікаво, як він мене бачить, що в мені є головним? Дотепер, скажу по правді, я не звертав уваги, хто і як мене бачить, хто й що про мене говорить: одні судили, другі дивувалися, треті стискали незрозуміле плечима, четверті крутили пальцями по скроні, мовляв, розсипалися клепки в Павла, Ключаревого сина, ще п'яті вважали мене невдахою, шості мали за релігійного й радили вступати до духовної семінарії. Черчен — село немале, у кожній хаті ґазда й ґаздиня з своїм розумом. В районі ж, у Рогачі, начальство косило на мене оком однозначно: не наш.

Я був різним для різних людей, ніколи не намагався виглядати в їхніх очах кращим, не спростовував якоїсь приписуваної мені риси, і через це, а не тільки через нічліги в сіні коло церкви, вважали мене "таємничим". Я був сам собою; був у злагоді з собою, а це вже немало важило в житті. І я хотів таким себе побачити на полотні професора Бережана.

— Так, для мене важливо носити на шиї ключ від Святого Духа. Я, так би мовити, при народному ділі. Це теж, гадаю, є оберігання білої цвітки... тієї Шашкевичевої.

— Розумію і хвалю, — сказав Бережан. — Обтулюєте квітку долонями, дихаєте на неї теплом, бо навколо мороз. Це так потрібно.

Тільки, — зітхнув, — таким способом "білу цвітку" не порятуєш, знаю це по собі... або ж порятуєш лише тимчасово. А хто ж поворожить: скільки-но лютих зим попереду? А байдужі в кирзаках сунуть й сунуть: несть їм числа. — В його голосі сколихнувся сум: він теж журився, як зберегти дрібний білий цвіт.

— Якщо ж пробуджувати байдужих, дати їм по іскорці, по гран-чику з тієї ватри, про яку ви говорили, Майстре? Я хочу вірити в пробудження. — Бережан слухав мене уважно, це, зрештою, була його теза: не дати погаснути ватрі; він лише не міг уявити, яким чином я, походжаючи навколо Святого Духа, збираюся пробуджувати збайдужілих.

— Колись... ще по останній війні при вході на цей цвинтар споконвіку стояли закопані два дубові стовпи, на них — поперечка з невеликим дзвоном. Існував звичай: кожний, хто переступав ворота цвинтаря, вдаряв два-три рази у дзвін. Ніхто нині не оповість, що то означало. Таким способом сповіщали мертвих, що йдуть до них живі? А чи людина, вдаривши у дзвін, скидала з себе суєту, буденщину й входила поміж могили з чистою душею? Я, наприклад, обстоюю останню версію. Як просто й мудро будили душу: додзвонювались до неї.

На Бережанових устах блимнула гірка усмішка.

— Давно це діялося... душі були тоді доступніші й відмикалися вони на голос дзвону. А сьогодні... а сьогодні є душі, яких не розбудиш гарматою. Хто, приміром, сюди, до Святого Духа, повертає? Стариня з села? Заблуканий турист зі Львова або з

Бистричан? Художник, який вишукує для своїх полотен архаїку? І ще хто?

Я йому відповів, що сюди приходить багато, навіть дуже багато з навколишніх сіл, містечок, зі Львова; це традиція давня, як ще сюди ходили на прощу. В тридцяті роки до старої традиції доточилася нова: тисячі й тисячі людей протоптували сюди стежки. Ще й тепер буває, що Черчен запруджують автомобілі... Думаєте, марно районне начальство косить оком на Страдчу долину? Вони лякаються традицій, бояться, що байдужі, не дай Бог, спам'ятаються.

І тут, Майстре, настає моя черга. Я кожного байдужого зустрічаю на тому самому місці, де були стовпи із дзвоном, і читаю їм вірші чи молитви, чи як хочете назвіть те, що пишу про Страдчу долину. В районі погрожують: "Ти, Ключаре, замовчи, це проповідь релігії, чи містики, чи й взагалі націоналізму, ти ще не нюхав Іванової хати, а таки — понюхаєш".

Я їм вірю, Майстре; це так їм легко запакувати Ключара до Іванової хати або ж до божевільні. А хто ж тоді стоятиме біля дзвона, коли мимо сунуть, як потопт, байдужі?

7

Та й чи в усіх воскрешають душі? Хіба кожний, хто стає на стежку, що веде у Страдчу долину, прислуховується до молитви, що я написав, чи завдає собі труда замислитись над сказаним мною? Є, є такі молоді... молоді і старі, котрі аж горбатіють від думок, начебто я завдаю їм на плечі усі ці предковичні білі хрести, а разом із хрестами завдаю також добродійства і гріхи тих, які лежать під хрестами; завдаю, отже, пам'ять, і ще завдаю кожному на плечі церкву оцю, Святого Духа, несіть, двигайте, сходіть потом і кров'ю, падайте й підводьтеся, і йдіть, прямуйте далі з цим: тягар ваш призначений і для тих, що прийдуть після вас. Високо-бо на горах Єрусалим.

Знову й знову моє серце кривавиться від жалю — ступає на стежку, що веде до Святого Духа, ох, як багато глухих і сліпих; їх так багато, що часом я починаю сумніватися: навіщо я тут? І навіщо цим глухomanам і німакам моє слово? Й чому вони заблукали в Страдчу долину? Я колись спробував спитати їх, міських парубків і дівуль, що вони тут загубили? А вони реготали: "Ти, папаша, чудака. Що тут можна загубити чи знайти? От нудно нам на світі жити, шукаємо новизни". Нудно їм...

Я безсилий перед їхньою знудьгованістю, вони теж безсилі, і світ безсилий, бо нічим їм не може допомогти; вони, безсилі, байдужі, знудьговані, скидають свої рюкзаки поміж хрестами в тіні старої липи, роздягаються догола — вигріваються; їдять ліниво, п'ють теж ліниво, час від часу водять дівчат у корчі...

А над Святим Духом верещить магнітофон про те, що треба жити, поки живеться, і любити, поки любиться, а решта — тринь-трава. Решта — тлінь?

Я слухаю це верещання і мовчу; коли б я був священиком, то відслужив би цілу Службу Божу за очищення їхніх душ; коли б я був мітинговим оратором, то докрикувався б до їхнього сумління; коли б я був лікарем, то лікував би їхні хвороби.

А я лише знаю, що в їхній крові пливе сліпа сонна риба... А я лише невдаха-поет, і моє слово вони не почули — Коли б я мав той дзвін, що висів правіками біля входу на цвинтар... коли б я його мав. Може, бодай його вони б почули? Чи почули б?

Але ні, нічого цього професору зі Львова я не розкажу, не пожаліюся, нащо йому знати мої жалі.

...Десь вночі посеред літа з погашеними фарами прокрався польовою дорогою мотоцикл. Два молодики з рискалями, перебрівши річку, заходилися розкопувати хрест, що потрапив під їхню руку скраю. Хтось, певно, уже колекціонує вироби народних каменярів і за старовинний хрест пообіцяв молодикам не одну сотчину.

Я тоді якраз ночував біля Святого Духа, вхопив вила й хотів крикнути... але не крикнув, не було потреби, світив ясно місяць, і при місячному світлі я видався, певно, тим злодіям примарою з того світу. Вони втекли, злякавшись до смерті, кинули навіть лопати, а потім снувалася в навколишніх селах та в райцентрі поголооска, що в Страдчій долині ночами ходить Страх.

Та пощо тобі про це знати, Майстре зі Львова? Це тільки мій біль...

Чи тільки мій?

8

Я очікував, що він сам питає, чому Страдча долина так називається, чому власне вона Страдча; я боявся передчасно його сполошити, бо хіба не траплялося з деякими начебто поважними туристами, які заледве почувши історію Страдчої долини, чимдуж зникали на своїх автомобілях, оглядаючись, чи хтось випадково або й навмисне не позаписував номери, а безмашинні розчинялися в житах, як посеред зеленого страху, і самі себе виправдовували: "Ми в ніякій долині не були... не знаємо... не чули-сьмо... а якщо туди й заблукали, то з глупоти своєї, припадкове".

Чи не могло щось подібне трапитись з Василем Бережаном, адже старий Вербень, з усього видно, нічого йому про Страдчу долину не оповідав, мовляв, цвинтар то й цвинтар, хрести, липа, предковічна церковця, що по коліна запалася в землю, що тут "такого"? Вербень привіз його з однією метою: подивитися на фрагмент фрески, що виглядала з-під відпалого кусня штукатурки. Я повинен був про це пам'ятати і оберігати художника від зайвих стресів.

Але він сказав:

— Ви знаєте, Павле... може, це завинив ваш речитатив, молитва... так, дуже це схоже на молитву... чи винен я сам, що настроїв себе на таку нуту... так, настроїв, бо й боляче, бо й сумно, і світло в мені... а може, винен навколишній світ, що тут мене оточує, але ось сиджу я з вами, Павле, полудную, розмовляю про бозна-що, а в моїй душі щось плаче, це властиво й не плач, воно швидше схоже на тривожну музику, що пливе у твоїй крові. Так буває, коли слухаєш музику: звідусіль на тебе падає лавина звуків, немов водоспад кольоровий, і ти аж зіщулюєшся, аж сліпнеш, вони дуже різкі і різні, їх багато, короткі, довгі, глухі, уривчасті, протяжні, але ти знаєш, що вони не головні... головна скрипка, що час від часу виринає з-під напористого плину мелодії, сідлає її, мелодію, пливе по ній, як човен, і залишає за собою борозну. Я собі, отже, ламаю голову: Чому ця долина одночасно Стратча і Страдча?

Я міг узяти його під руку й одвести далі від цього питання; я міг, але не посмів. Ми стояли якраз на північному боці цвинтаря, за Святим Духом, навпроти Козацької

могили; з Козацької цієї могили, за переказами колись високої, залишився невеликий горб, у підніжжі якого стримів дубовий зчорнілий, як залізо, хрест, сподак якого вже не один раз підрізали від гнилизни і знову закопували... і знову він виглядав, дарма що був присадкуватим, кріпким і плечистим козарлюгою. Я чомусь вважав цього присадкуватого, грубо обтесаного хреста за вартового: за його раменням обіч Козацької могили вишикувалися рядами по шість сто вісімнадцять могил стрільців Української Галицької Армії, які поховані тут у 1919 році. Він, хрест цей дубовий, начебто собою їх заслонив, він був "дозволений", "законний", і тому мав право когось обороняти, приймати на себе удари. Тому, може, він стояв чорний, як жаль.

Стрілецькі могили тулилися щільно одна до однієї, начебто стрільці й по смерті ходили в багнетні атаки... і в запалі бою вискакували на вал над річкою і тут залягли: низенькі, з цементу литі хрестики були майже непомітними серед високої трави і серед кущів калини; здавалося, що стрільці рядами лежали з крісами наготові й вдивлялися в близькі опільські горби, очікуючи сурмача, який би знову покликав їх до бою. Сурмача, однак, не було чути, десть, певно, заржавіла сурма чи, може, зрадив сурму сурмач, досить того, що стрільці напружено ждали, а щоб вони, поранені, переболені, перемучені до краю, з двома-трьома набоями в патронташі, не проспали сигналу, щоб сонце їх не засліпило й не заколисало, хрест на Козацькій могилі взяв на себе обов'язки дозорного.

Він розправив рамена й надслуховував.

То мав я вдати, що нічого цього нема: ні Козацької могили з дубовим хрестом, ні стрілецького цвинтаря, ні очікування сурми? Повинен я був пройти мимо й не почути такого природного запитання художника: "Слухайте, а чому ся долина називається і Страдчою, і Стратчою?"

Я розповів йому, що знав.

Була це легенда? Був це переказ, що передавався від покоління до покоління? Була це оповідь стародавнього хроніста, ім'я якого забуто? Папір його хроніки давно зотлів, став прахом, а вистраждані й написані ним слова... а чи переповіджені слова поколіннями... а чи виспівані слова в пісні — а чи перебуте й пережите гніздилося, вкорінилося й жило в людській пам'яті. В людській пам'яті жила сльотава осінь 1648 року, коли полки Богдана Хмельницького відкочувалися втомленим валом з-під Львова й Замостя на схід, не здійснивши задуму гетьмана взяти під свою булаву Волинь і Галичину. Разом із козаками також покидали рідні краї покозачені сотні з повстанського полку знаного на Підгір'ї Семена Височана, який мав Отиню обіч Коломиї за полковий город. А на п'яти їм наступала, квапилась до своїх родових гнізд шляхта з гайдуцькими і жовнірськими загонами.

— Ви собі уявляєте, Майстре, той відступ, тую втечу з вітцівщини? — спитав я Бережана. Він не відповів; Бережан задивився на пощерблений дощами й вітрами дубовий хрест на Козацькій могилі, й мені баглося, щоб він мистецькою своєю уявою перенісся в дощовий осінній день 1648 року; ні, не тільки, щоб уявив, не тільки, щоб побачив той день здалека, як марево, як спогад, а щоб давній минулий день став для

нього реальним, сьогоднішнім, щоб він, Бережан, увійшов поміж гурти вершників на охлялих конях, поміж напівбосу піхтуру з мушкетами й косами на плечах, з шаблями на мотузках через груди і з вилами в руках; я хотів, щоб він відчув, як тяжко місити босими ногами студену грязюку; я хотів, щоб він заблукав поміж валки возів з жінками й дітьми, пораненими і хворими, щоб плачі, прокляття, накази, іржання коней, револів, що падали на коліна і спускали дух, як люди, — увесь розпач втікацький, прощавання з отчою землею, лють на Хмельницького, страх перед помстою шляхетською над збунтованим хлопом осідали в його душу на дно, щоб він це знав, щоб він це пережив, йому це конче потрібно не лише для того, щоб пізнати історію Страдчої долини, це йому потрібно на щодень для роботи над будь-яким полотном, не обов'язково історичним, хай навіть над картиною з колгоспного буття.

Бережан далі мовчав, задивившись на дубовий хрест; було у цю хвилину два Бережани, один теперішній, який щойно приїхав зі Львова, мовчазний і напружений; другий же Бережан ожив аж у сімнадцятому столітті, у нижчих світах; я взяв воскреслого за руку, й ми так рушили з людськими гуртами на схід; нам було жаль покидати ці розтолочені копитами поля, що споконвіку годували нас хлібом, і ці темні ліси на горбах, повні звірини, і ці річки, в яких матері змивали нам голівки; інколи закрадалися до нас ниці думки про те, щоб скоритися й залишитися у котромусь із зустрічних сіл, загубитися серед осіннього мрева, але по дорозі ми надбували на розграбовані, на спалені дідицькі маєтки, на поруйновані католицькі костьоли й спорожнілі дзвіниці... із католицьких дзвонів ми, покозачені посполиті, виливали гармати, і нас, як вовків зацькованих, гнав уперед страх перед шляхетською відплатою. Ми не могли розтлумачити їм, шляхті, по-доброму, що чернь невинна у своїй зненависті... ненависть завжди, як ріка, що виходить з берегів, як повінь, що затоплює простори — і нема на неї ради... в нашій хлопській ненависті ви самі завинили, панове... винні ваші пейсаті орендарі, шинкарі, яким ви віддали ключі від наших святинь, винні ваші езуїти, що потоптали нашого Бога. І хіба дивно, що ми взяли в руки шаблю або ніж, або вила, і, ковтнувши волі, зачумлені волею, пішли косити все, що ляхом зветься?

Та кому це скажеш, до кого промовиш тверезе слово, перед ким оправдаєшся? Та й чи потрібно? Та й чи хтось би нас зрозумів?

Інколи на привалах, коли ми поспіхом ховали померлих в дорозі, появлявся з своєю сотнею сам полковник Семен Височан; він висідав із сідла, легкий і моторний, кидав у могилу на груди мерцям грудку землі і потішав нас неголосно (а може, він говорив до тих нещасних, що лежали в могилі?), що ми недалеко відступаємо... відступаємо на Україну, на козацькі землі, щоб набратися сили, вигострити шаблі, підкувати коней... ми сюди мусимо повернутися, бо це наш дідичний край, чуєте?

Хтось йому вірив, полковнику Височану? Ой, леле...

Полковник і його сотня сиділи на добрих конях, вони поїхали гострити шаблі, а нас, піших і босих, голодних і майже беззбройних, одного дня наздогнала польська корогва... наздогнала задніх, найбільш, зрозуміло, охлялих — і заходилася смерть вистелявати землю трупом. Врятували нас настромлені на гастро коси й вила; ми

ощетинилися хліборобським цим святим знаряддям — і шляхетські шаблі нас не досягали, а коні їхні харапудилися і вили, як пси, присідаючи на задні ноги, а за нашими плечима тим часом відчинилися ворота монастиря Святого Духа з мурованою церквою посередині й дубовим частоколом доокруж на валах.

Трапився нам Святий Дух на нашій мученицькій дорозі.

У ті непевні часи ціле Підгір'я було забудоване чи то шляхетськими замками та замочками, чи то монастирськими стінами, чи то церковцями з частоколами навкруг, і навіть багатші кметі у селах клали міцні ґражди, обкопували їх ровами і осторожували високим парканом. Була необхідність повсякчас боронитися від татарви, від шляхоцьких взаємних наїздів, а часто й від жовнірських шайок, найманців із чужих країв, що розповзалися повсюдно, немов саранча.

Монастир Святого Духа був невеликий, чернечої братії в ньому не нараховувалося й десяти осіб, і, якщо поправді, то в мирний час по-дорожний дивувався, що, мовляв, не вельми мудрим був будівничий Святого Духа, муруючи кам'яну круглу церковцю, насипаючи вали й лаштуючи частокіл у долині понад Золотою Липою. Долина-бо і є долиною. Чи не краще було класти стіни ген-ген на тих горбах? Святий Дух із доброю залогою став би неприступним. Одначе здатель, будуючи церкву при дорозі, та й ще при броді через Золоту Липу, думав про доступність, мовляв, ось я, Святий Дух при дорозі й при броді стою для кожного, хто потребує оборони... і не треба вам, страдники, бігти аж на горби, бо поки добіжете, то впадете від кулі, від татарської стріли або ж наздожене вас аркан. А Святий Дух поруч, забіжи в його ворота, бери зброю і стань коло стрільниці на заборолі: бачиш, ворог попереду. Це багато значить, коли бачиш ворога попереду себе.

Ми боронилися за частоколом Святого Духа три тижні; регіментарем над нами став тутешній ігумен Данило, який, певно, замолоду зачерпнув ратного досвіду на бойовиськах, бо вмів розставити людей при стрільницях з луками і мушкетами, а якщо жовнірство лізло на частокіл драбинами, то ігумен мав під рукою ватаги з тими ж страшними косами, що вистромлювалися з-поміж зубів частоколу; і вмів отець Данило дати лад численному жіноцтву з дітиськами, що насоталося на дворищі Святого Духа, як бджіл у борті.

Одним тільки не міг зарадити обложеним ігумен Данило: не міг їх нагодувати. Кілька десятків коней, припасене в монастирі збіжжя — усе було з'їдено ще першого тижня... і тяжко було слухати, як вдень і вночі, спросоння навіть, плакали діти й випрошували в матерів хлібця... хліба... хліба скибочку... шкуриночку... або ж яблучко, мамо, або ж брукви... а безпомічні матері, висхлі, як скіпки, обвуглені голодом і журбою, ломили від розпуки руки й божеволіли від жалю; і божевільне хапали отця Данила за поли ряс, підперезаної жовнірським із шаблею пасом, і просили рятунку своїм дітям.

Чим він міг їм допомогти? Молитвами? Кажуть, ночами, перевібивши варту, він у своїй келії жбурляв пас із шаблею в кут і до ранку лежав перед іконою Спаса, вимолюючи в нього ласки для обложених. Молитва не допомагала, шляхта-бо не

знімала облоги, а ігумен Данило не вмів творити чуда, як Христос, який нагодував одним хлібом гурти голодних.

Коли діти і жінки до решти знемогли, змертвіли від голоду — божевільно рвалися до воріт, щоб відчинити їх, бо за ворітьми мусить знайтишся щось їстівне: якась падалиця, колосочок, корінець, бруква на полі, жолудь у лісі. І це головне: знайти щось їстівне, якусь бодай жменьку, голод страшніший від жовніра, що чатує за частоколом. І тих жінок треба було проганяти від воріт, в'язати їх, чим попало, й отверезувати: спам'ятайтеся.

Як могли спам'ятатися, коли на руках вмирали їм діти? Так тривало до того дня, поки з-поміж жіноцтва й дітвори, що від дощу й осіннього холоду тулилися в церкві, як вівці в кошарі, вийшла висока й суха жінка в білій намітці й у чорній одежі. Наш Бережан, очевидно, помітив її в гуртах ще раніше, ще вчора чи позавчора, бо побивався в думці, що не має з собою полотна і фарб, ця жінка навдивовиж видалася йому знайомою: вона була в нього в гостях у майстерні у Львові? Він її бачив десь на вулиці? Йому снилися оці запалі в ямах, залиті ущерть болем очі? Він уже колись пробував намалювати гіркоту в кутиках потрісканих, наче вогнем обпалених губ, оті дві зморшки, що краями її лице, як шабельні рубці рани? І він уже колись пробував малювати її молоду сивизну? Господи, пробував, але це йому не вдавалося, сивизна — це не лише пасмо волосся з-під намітки, це внутрішній стан, це ціла посивіла душа... сивіли в неї очі, обличчя, руки, навіть кожний її рух був сивим.

Як передати сивизну руху пензлем? Ви знаєте? Ви пробували? Ні, художник не був упевнений, що якраз цю жінку він колись бачив, що якраз вона йому снилася, що саме її сивизна мучила його, але він не здивувався, коли вона підійшла під церквою саме до нього, мовби до давнього знайомого (а він сидів охляло під стіною, дощ хлюпотів, і сизо, важко було на світі), взяла з його колін важкий мушкет і кинула його наосліп позад себе. "Нащо він тобі? — спитала, коли Бережан спробував на неї огніватися й оглянувся за зброєю. — Ти своє відстріляв, убив і поранив, може, не одного... і дивно, що ти вмієш стріляти, я думала, що ти придатний лише до пензля. І таки краще орудувати пензлем, творити, славити життя, ніж стріляти, це так протиприродне для тебе. Та що зробиш, коли й мистцеві треба вміти вбивати. Це так страшно... Ще страшніше, коли до твого мушкета нема куль і пороху... а діти мруть... а жінки пасуть траву... як олениці, розжовують її і годують дітей, ніби цією жвачкою можна врятувати від смерті... ні, таким способом смерть лише приближують. Тому прошу тебе: йди й скажи отцю Данилові, що нема іншої ради, лише здатися ворогові". "Чому мене обрала, жінко, для того, щоб я поговорив із ігуменом? — відсахнувся Бережан. — Хіба не знаєш, хіба не чула-с його проповіді: "Мертві-бо сорому не знають. Будемо стояти в Святому Дусі до загину". І хіба не всі ми одностайно, і жіноцтво тут сутне теж, не запрягалися: "Будемо стояти, святий отче". Тепер я буду вмовляти його: відступімся від запряженого? Це так схоже на зраду. Я маю підмовляти його зрадити самого себе? Ні, не беруся, — боронився художник. — Я тут чужий начебто посеред вас... я з верхніх світів, тобі самій треба його умовляти, він тебе послухає, Маріє!"

Марія?

Звідки він знає це ім'я?

"Чернець прожене мене з келії, — журилася Марія. — Він осліп у своїй непохитності, він, як кремій: або вистіймо, або — вмеремо. Це так легко вмерти, — оглянулася Марія по дворищі з Святим Духом посередині. — Тут так легко вмерти... — Її зір блукав по розквашеному дворищі, зупинявся то на пагорбках свіжих могил, то на поруділих купках повстанців, котрі сиділи попід стінами Святого Духа. Вони отупіло дивилися поперед себе й нічого, певно, не бачили, але з рук своєї зброї — хто що мав — не випускали. З неба сльозився дощ, і людські сліди в багнюці виповнювалися водою. — Тут так легко вмерти, — повторила вона через хвилину. — Смерть чигає на тебе тут і там, за частоколом. Можеш навіть заснути, скоцюрбившись, і не прокинутися. А в діарушах колись запишуть похвально: "Впали всі до одного в обороні самих себе, своєї волі і Святого Духа". Красно, правда? — Вона сумно посміхнулася, немовби в майбутньому тому діаруші прочитала своє ім'я. — Я теж, може, не з боязливих, я, прецінь, Марія... але на тверезий розмисл... так, пане Бережане, вчора, позавчора, щодня я терзаюся думкою: "Чи годиться, чи славно це, чи мудро сходити в могилу жінкам і дітям? Ну, вигибне тут, всохне паросль сьогодні — з чого завтра виросте ліс?" — "Ой, чи виростуть тоді в лісі гінкі дубчаки, що кронами зашумлять попід небо? — сумнівався Бережан. — А якщо виросте покруччя, що по-рабському постелиться по схилах яруг, де клубляться гадюки?" — "Де ти, чоловіче, бачив ліс, щоб у ньому не росло покруччя. Так створено Богом: поруч росте криве і пряме дерево. Іди, іди, Бережане, до отця Данила", — підганяла, просила його Марія.

("Марія? Звідки я знав це ім'я? Ма...")

"Він мене питає: "Що тобі, пане Василю, до нас? Ти ж бо з інших, із верхніх світів, із прийдешнього?" — боронився художник. Йому не до вподоби була місія, яку покладала на нього Марія. "Так і скажи ігуменові: не буде прийдешнього, якщо нині вигибнемо до ноги. І ти, пане Бережан, теж не народишся. Хіба не зрозуміло?" — сказала Марія, і Бережан виразно побачив перед собою розстелену аж до виднокола, голу, без єдиного корінця мертву пустелю.

("Маріє! Маріє, звідки я тебе знаю, хто ти й звідки?")

Марія, мовби зіткана з світла й мряки, розтанула в пустелі, зникла, Бережан не встиг й спитати, чому саме його, мистця, а не, скажімо, воїна обрала для розмов з отцем Данилом, невже мистець відповідальніший за майбутнє, ніж людина зі зброєю?

Отець Данило лежав хрестом на кам'яній долівці келії перед образом Спаса; кволий, блідий, як первоцвіт, вогник лампадки ледве осяю-вав обличчя Христа. І Бережан здивувався, що у сірих сутінках виразно розгледів прислонену в кутку до стіни шаблю в позолоченій піхві. Виглядало, що Спас споглядав на шаблю, присвічуючи собі лампадкою, на шаблю власне були звернуті його очі, він, певно, розмірковував, чому Божий чоловік, отець Данило, який з обов'язку ієрейського повинен проповідувати любов і милосердя, бере в руки оружжя і сіє ним смерть. І хотів знати Спас, що власне вимолює у нього чернець, лежачи на слизькій підлозі вже не одну годину.

Спас начебто за весь час облоги не виходив із Данилової келії й нічого він не знає, що діється навколо.

"Ти ж бо, отче, повсякчасно присутній поміж нас, — промовив Бережан до ченця, піднімаючи його з каміння. — Ти ж бо єсть нашим регіментарем, і відомо тобі, що небагато з-поміж нас лишилося мужів, придатних до бою... хто поранений, хто болящий, хто охлялий від голоду. І нема куль, нема стріл. І шаблі наші пощербилися. Ляхи про нашу скруту здогадуються, і давно, отже, могли б узяти приступом Святий Дух... а не беруть, чекають, що яблуко саме дозріє і впаде їм на долоню". — "Якщо й вигибнемо до ноги, то однак будемо непокореними, — стояв на своєму ігумен. — І що тобі, Бережане, до того... до наших смертей? Ти ж бо із верхніх світів, із прийдешності?" — таки спитав ігумен Данило, майже слово в слово повторивши передбачене художником. "Як я у прийдешньому відбудуся, коли сьогодні вигинуть жінки й діти?" — відповів Василь Бережан, навчений Марією. Тільки, мабуть, тепер, у цю ж хвилину він зрозумів по-справжньому, чому саме його обрала Марія для розмови з отцем Данилом. Хочеш, пане Василю, народитися в майбутньому, то здолай упертість ігумена.

(Маріє, де ти й хто ти? Стою і волаю: прийди до мене і відхили з обличчя паволоку, най я тебе впізнаю. А може, ти поруч, досить мені простягнути руку — й відчую твоє тепло?)

"Чом у світах верхніх і нижніх я ходжу поміж компромісами, як поміж навислим камінням... кожної митті каміння може мене розчавити, а я, однак, протискаюся в кам'яні щілини, обламуючи ребра, і повзу, як вуж, а де — плазую на колінах, а де — я згорблений, а де я випрямляюся на повний зріст і бачу над собою молочну бездну неба. І тоді я себе люблю, випрямленого і гордого. Так, люблю випрямленого... а чом ненавиджу плазуючого? І чи взагалі пасує мистцеві вимацувати поміж гострим камінням щілини, щоб бодай на півкроку посунутися вперед? — катував себе Бережан. — Чом я не такий цілісний, не такий негнучкий, як ось отець Данило?"

Він сам собі не міг відповісти.

Чи остерігався порпатися в собі й висвічувати потаємні, засновані павутинням закутини своєї душі?

Чи нині бракувало йому часу?

А чи настала година сумнівів для іншого? Для отця Данила?

Отець Данило, хлюпаючи по грязюці чобітьми, згорблений, мовби наліг грудьми на чепіги плуга, обходив ранених, які сиділи попід стінами Святого Духа в покривавлених сорочках, задубілі, з погаслими очима; поранені про щось його розпитували, чогось випрошували, аж їм тріскалися губи, а він хилився перед ними, немовби вклонявся їхнім болям, і йшов пріч, все нижче горблячись і все важче переставляючи ноги.

(Маріє, ти живеш у його сумнівах і стражданнях?)

Потім отець Данило увійшов до церкви і уступив поміж жіночі гурти, немов у потолочене ордою зелене жито. Жінки перед ним розступалися, даючи дорогу, а дітлахи, зчорнілі, як обморожене квіття, ховалися перед ним за мамині спідниці.

Жінки його боялися, маслакуватого, неговірного й затятого; вони його з недавніх пір почали ненавидіти і поміж собою судили за те, що не зміг їх оборонити перед шляхтою і даремно тільки покладали надію на нього, на ковану його монастирську браму і на частокіл... так, сестри, не зміг нас піп оборонити, а тепер він супротивиться, щоб просити в ляхів милосердя, щоб бодай нас із діточками вирятувати з цієї пастки. Йому, ченцеві, байдуже, що діти наші голодні, що пасемо траву й корчимося в судамах і вмираємо. Жіноцтво з-перед кількох днів, осмілівши від горя, розпускало язика все голосніше, і їх клятві слова долітали до заборол, де переважно перебував ігумен поміж повстанцями, що крізь стрільниці пантрували за шляхтою. Чи чув він їх, жінок? Напевно. Та не озирався, немовби жіноча лайка його не обходила, жодне гнівне слово його не ранило, він був заворожений від людського страху, від безнадії, від дріб'язку, навіть від смерті заворожений вищою метою — не впасти перед ворогом на коліна.

Сьогодні, однак, жіноцтво не впізнавало регіментаря, поміж ними мовчки човгав чоботиськами простоволосий дідок у полатаній рясі, з нагрудним хрестом, підперезаний пасом із шаблею.

Хрест означав милосердя.

Шабля означала смерть.

Шабля вдарялася об каміння і жалібно видзвонювала; і власне шабля, така сьогодні недоречна, важка для ченця, явила нині не затятого регіментаря, що настановив битися в Святому Дусі до останнього подиху, а звичайного дідугана з короткою гострою бородою, вихуділого до того, що, здавалося, вилиці на обличчі витесані гострим долотом із мореного дуба й можна було об них поранитися. Очища в глибоких ямах моргали сльозливо, як перед іконою лампадки, в яких вигоріла олива. Чернець, правда, до нікого не обзивався, ні до жіноцтва, ні до дітей, нікого не жалів, нічого не обіцяв, жодне слово не впало з його запечених уст, але жіноцтво відчувало, що він сьогодні зламався... і жіноцтво мовчки заплакало над ним, і жодна пащекувата молодиця не зважилась чимсь його образити, докорити, обпекти сльозою.

Чернець обізвався лише тоді, коли до нього підступила Марія. Бережан не бачив, звідки вона з'явилася: чи вийшла слідом за ігуменом з церкви, чи зійшла з-поміж жіночих гуртів, чи зійшла із зацілованої ікони, що висіла біля дверей у бабинці, чи вона зродилася з стогону пораних, чи вишепталась із опалого листя...

Вона очікувала отця Данила на стежці. Вклякла й поцілувала полу його ряс. Він зупинився й поклав їй на голову руку... він довго не знімав із жіночої голови руки, і видавалося збоку, що у цю мить жінка на колінах була йому потрібна для опертя, для того, щоб не впасти.

"Це ти, Маріє, послала отого пришельця з верхніх світів, щоб підмовити мене створити ворота й здатися на ласку ворожої шаблі? — спитав жінку чернець. Ні, він їй не докоряв, голос його прямився журливо, а руки по-старечому тремтіли. Художник Бережан сидів одалік під кущем, прикрившись од дощу веретою, і думав: "Пощо я зійшов у нижні світи, в минуле... пощо мені все це бачити й чути, перейматися ним, щоб воно мене боліло, щоб я ходив із серцем, як із незарубцьованою раною? Чи, може,

мистцеві потрібно, щоб його серце боліло, як відкрита шабельна рана?"

"Я сама не наважилася тебе просити, отче. Ти мене не послухав би, я лише білоголова, жінчина... я лише Марія. Ізограф же прийшов із верхніх світів, він не народиться, не виросте, не навчиться нічому, не візьме в руки пензель, якщо ми тут усі, жінки з дітьми, вигинемо. Це правда... і вищої од цієї правди нема, отче. І я дякую, що ти її почув".

Старий далі журився:

"Ой, як важко здатися на ласку ворогові. Хіба це не є зрадою самих себе і Святого Духа... адже Дух — це і віра, кріпость наша. Хіба це теж не є правдою, Маріє? Тяжко мені рішитися... тяжко, бо запишуть наступні покоління, що ігумен Данило зневірився", — старий зігхав, теревив хрест на грудях. Сумнівався. Бережан майже фізично відчував його душевні боріння: то розверзалася бездна, то пливла над світом прозорінь, така чиста й дзвінка, що аж виспівувала в полі кожна бадилина, то накочувалося клуб'я хмар, що смерділо мокрим погари-щем і трупом.

"Не прийдуть, отче, наступні покоління, ніхто не запише ні добра, ні зла, не запишуть по тобі ні імені, ні діянь, нічого, якщо не осягнеш істини: відступити, залягти в борозну, вижити, — сказала Марія. Вона знову поцілувала край його ряс, звелася на ноги й додала: — Невже ти забув, що маємо фортецю неприступну й незнищиму? Хіба Дух не означає нашу незнищимість, отче?"

І пішла.

(Маріє!)

Ігумен Данило й не подивився їй услід; жінка, певно, його не переконала, ціле життя він боявся зрадити самого себе, цієї засади дотримувався замолоду в битвах і цього навчав іноків у монастирі, і молитви його до Спаси теж були сповнені просьбами: "Не карай мене, Господи, колінкуванням перед ворогом"; і храм цей кам'яний збудував навмисне при дорозі й при броді, назвавши його Святим Духом, для того, щоб тут кожний, хто потребує оборони від навколишнього світу, у кого сумніви, немов шашель, точать душу, міг ударити калаталом у монастирські ворота. Йому радо відчиняли: заходь, очищайся, кріпися духом.

Сьогодні ігуменові здавалося, що зраджує не лише самого себе, свій гордий характер, мудрість, набуту з життя і книг, а й також зраджує храм, ним збудований. Але дорога скінчилася — виходу не було: таке випробовування послав йому Господь, і хочеш-не хочеш, а мусиш скоритися.

Мусиш.

Він окликнув Бережана і, опираючись на його плече, піднявся східцями на вежицю над ворітьми. І, мабуть, з очей Бережанових, з обличчя чернець вичитав мольбу: "Чом я маю бути свідком твого упокорення, отче? Чи мало я надивився за ці тижні в огряді Святого Духа? Мозолі в мене криваві на руках, бо я щодня копав і копав могили. Увільни мене сьогодні... бери собі когось з повстанців, із тих, що стояли з тобою на заборолах, вони тобі ближчі".

Чернець заперечливо похитав головою.

"Ти ж бо перший заговорив зі мною, щоб Святий Дух відчинив перед шляхтою ворота во ім'я спасіння жінок і дітей. Хіба, отже, тобі не цікаво, ізографе, подивитися на моє посоромлення? Якщо ти цього не побачиш, якщо муку мою не візьмеш з собою, то як зможеш розповісти про нас, минулих, у своїх верхніх світах?"

Вони стояли обидва відкриті перед цілим світом; з висоти вежиці споглядали на стирловані, пориті шанцями поля, на купища вигаслих кострищ, на безладне товписько наметів, примітивних буд з пагілля, покритих шкірами і веретами. Зовсім близько з південного боку тулилася до монастирського боку притихла річка. Над цілим видноколом лежала немовби розстріляна мушкетами тиша; тиша, правда, виявилася фальшивою, бо враз біля самого вуха Бережана бренькнула, як джміль, куля, і він зблизька побачив вишкірену смерть, а вже потім почув мушкетний постріл.

"Гей ви, панове в полі! — випрямився на весь зріст і розправив плечі ігумен Данило і блиснув понад головою зірваним із грудей хрестом. — Не стріляйте! Єсьм регіментар Святого Духа ігумен Данило... і хочу трактувати з вашим старшим, щоб припинити пролиття крові". Тепер голос його звучав гучно і рівно, і Бережану здавалося, що гайдуки чи жовніри, що сиділи в шанцях навкруг монастиря, брали ченцеві слова в хапливі долоні, немовби вони були відлиті з важкого срібла.

І хоч із шанців вигулькнув, як хорт, гайдук у жовтому і побіг до наметів під горбами, де посередині зеленіло просторе шатро польського регіментаря, хтось з поля вистрілив ізнову, куля вцілила в піднятий отцем Данилом хрест... хрест хитнувся, сипнув іскрами, в полі жовніри зареготалися, а в огряді Святого Духа жінка якась заплакала високо й тонко, мовби посилала свій зойк до самого неба.

Бережана кортіло впасти на поміст або ж принаймні сховатися за заборолом, його проймав страх перед третім вистрілом, а жовніри, скаженіючи від люті, що три тижні топтали в грязюці перед схизматським курятником, не можучи його взяти на спис, знову набивали мушкети.

"Не бійся, — заспокоював Бережана отець Данило. — Тобі інакше призначено вмерти, не від кулі. І не сьогодні. Адже ти із верхніх світів..."

Він мав іще щось додати, але не встиг, на тамтому боці Золотої Липи появилася кавалькада вершників, було їх, може, з десять, убраних по-різному і схожих швидше на ватагу волоцюг, ніж на королівських жовнірів; та, певно, це й не були жовніри, а лише гайдучня, слуги, дрібна гола шляхта — люд увесь пихатий і жадібний до рабунку. Виділявся з-поміж них шляхтич у блискучому панцирі і в червоній шапці з двома когутячими перами. Кінь під ним танцював, нетерпеливився.

"Ти пізнаєш мене, святий отче? — крикнув шляхтич з коня. — Єстем дідич на Черчені Януш Черченський. Говори, хлопе, що маєш казати, бо мені печеня вистигає", — засміявся глузливо (Господи, як запахло голодному Бережану смажениною). — Хочеш проситися?"

Отець Данило мовчав, ухопившись обома руками за край заборола... чорні його пальці вгризалися нігтями у чорний дуб, а обличчя блідло від болю. Здавалося, він не стримається, гнів у ньому клекотів, очі побіліли. Проте узяв себе в руки й відповів

спокійно:

"Здаюся. Та ставлю вимогу, мосьпане".

"Ніяких вимог! — верескнув дідич на Черчені. — Ніяких, до дябла! Які можуть бути вимоги у збунтованого бидла?!"

"Вимога одна: не зачіпайте жінок і дітей. Хай розходяться по своїх хатах, по попелищах. Тобі, мосьпане, і королю вашому не вигідно рушати жінок із дітьми. Хто ж бо виростить нових женців, які будуть жати твоє жито?"

Дідич і на війні залишався дідичем, він оглянувся на стирлові поля і уявив їх засіяними житом, і, певно, побачив у житах зігнуті спини женців, бо подобрів:

"Най буде!" — погодився Януш на Черчені, не радячись із своїм почтом, бо що, зрештою, важила для дідича рада купки шляхоцьких голодранців, які й шаблю носять на мотуззі.

"Дай слово гонору!" — кував гаряче залізо отець Данило.

"Даю. Най чують усі! — Януш на Черчені підняв угору два пальці. А з рештою як домовимося, з тими хлопами, що шаблі взяли і збунтувалися? І знищили мій двір?"

"Воля твоя, мосьпане. Як регіментар над залогою кидаю тобі до ніг свою шаблю... але духом не скоряюся. А як слуга Божий молю сили небесні, щоб ти був милосердний, бо хіба вони, піддані твої і нашого короля, винні, що забаглося їм волі? Якщо ти їх скараєш, то ще раз кажу: "Хто твої поля виоре і засіє? Хто буде худобу пасти? Ти про це подумай, ясновельможний, коли будеш чинити над ними суд і розправу". — За цими словами отець Данило вийняв із піхов шаблю і жбурнув її униз; шабля не долетіла до вершників, упала на березі річки й засвітилася сумно на цілу землю.

"Іди й скажи нашим, щоб відчинили ворота... щоб жіноцтво виходило, щоб кожен, хто може порятуватися, — хай рятується, — попросив ігумен Бережана. — І сам рятуйся... і не забудь нічого, що тут сьогодні бачив. Розкажи тим, які у верхніх світах, що ми, минулі, часом зраджували самих себе, вимолювали часом навіть рабство, щоб тільки не всох наш корінь. Іди". — Старець обняв Бережана, поцілував і відштовхнув від себе.

"А ти, отче?" — не рушався з місця Василь Бережан.

"Я тут помолюся, щоб храм мій не розкидали, щоб Святий Дух далі стояв на сторожі при дорозі й при броді, бо й завтра знадобиться якійсь душі страждальній ударити калаталом у його двері... і двері відчиняться, щоб прийняти людину, яка збідніла духом. Іди..."

Скрипіли внизу ворота; жіноча юрба з дітьми неспішно і боязливо викочувалася з огради, розсівалася по полю... спершу йшла більшими купами, потім купи ділилися на громадки, згодом замаячили на голому полі поодинокі постаті, і отець Данило, спостерігаючи за ними, думав, що це біліють у полі посіяні зеренця майбутніх поколінь.

"Господи, — молився він перед полями і перед Богом, — чи я винен, що сьогодні посіяв разом із тими, які в прийдешньому постануть, також рабів... також донощиків, скорпіонів, що будуть самі себе пожирати".

— Що ж було далі, що сталося з отцем Данилом і всіма його людьми, які лишилися біля Святого Духа? — спитав мене професор Бережан.

— Ніхто нічого не знає про їхню долю, — відповів я. — Ніде нічого не записано. Нема ні пісні, ні легенди, ні бодай згадки. Чи згинули всі в останньому бою, чи мовчки рушили орати дідицькі лани? Хто про це оповість? У нашій історії більше невідомого, ніж відомого. Англійці уже в чотирнадцятому столітті ретельно записували в державні хроніки, яке вино любив їхній король, в якого купця те вино купили. Ми ж бо про свої трагедії не залишили в кодексах бодай два-три слова.

— Це так, — погодився Бережан. Він розглядався навколо, немовби хотів когось побачити... немовби на когось очікував; він пильно надслуховував, нібито десь тут поміж хрестами й калиновими кущами загубився чийсь голос, а може, одне лише слово, яке хотів віднайти і почути. Врешті Бережан протер обличчя обома долонями, і виглядало це, як умивання... він умивався, певно, від задуми. І вже повеселілими очима поглянув на мене. — Це так, — повторив, — у нашій історії безліч забутого, потопленого, аж страшно, що ми такі злочинне забудькуваті. Кажу це не для красного слівця, не задля гучної патріотичної фрази, кажу це як практична людина, яка розуміє, що все пережите й перероблене нашими дідами й прадідами, їхні зради, подвиги й смерті, збагачує нас із вами, сьогоднішніх. Я не знаю, яким чином збагачує, як тее багатство помацати, зважити чи виміряти, знаю лише, що минуле, з правіків, з першопочатку сидить у нас. Це щось схоже на бездонну глибину, яка існує, але ми боїмося чи не вміємо досягти її дна. Мені, приміром, здається, що я уже колись тут був, я начебто все зблизька бачив і пережив те, про що ви, Павле, розповідали. І навіть болить мене рука від важкої шаблі... і хтось мені підказує, нашіптує, що коли б я не тримав тієї пощербленої шаблі, то був би безсилий узяти в руки пензель, правда? Якась містика...

Я не став його відговорювати, я не хотів його образити; я думав, що у ньому обізувалися первені, й він зрозумів, що в ньому сконденсовані віки. В кожній краплині крові, в кожній судинці сидить історичний досвід... у кожному з нас він сидить, ми тільки про це не знаємо або ж не хочемо знати, часто він замуrowаний від нас нами таки самими, а ще замуrowаний обставинами, освітою, щоденним життям; він спить припи-люжений, часом висхлий, немов мумія, і тисячі, мільйони з нас умирають, не підозріваючи навіть про первоцвіт, який вони носили в собі. Мені було приємно, ні, це не те слово, я був вражений, що своєю оповіддю про оборону Святого Духа увів Бережана в його ж таки власний минулий світ. Боже мій, яка велика магія слова! Я не робив цього навмисне, так трапилося... так трапилося й зі мною, коли мені заборонили вчителювати... заборонили, й мені здавалося, що я загнаний у тупик, у безвихідь, а виявилось, однак, що є і безвихідні дороги, на одній дорозі здивався мені Данило Вербень, який сказав: "Хіба не знаєш, учителю, що дороги стеляться не тільки в просторі, а й у глибину також? На просторі, десь там на роздоріжжях можуть чатувати люди в погонах і з автоматами, які спроможні тебе далі не пустити. Вони кажуть, що мають на це право. А на глибинних стежках ніякої сторожі нема. Подумай над цим,

учителю".

Я узяв Бережана під руку, й ми повернули на стрілецький цвинтар; тепер я мав його не за випадкового приїжджого реставратора, просто цікавого художника зі Львова, мені чомусь здавалось, що я здобув близького друга, а може, й брата... ми обидва маємо скреслі душі, що знають глибинні шляхи, і це нас єднає і братає; це так чудово жити із скреслою душею, коли ти свободний і нічого не боїшся: ні смерті, ні Колими, ні забуття, ні чорного людського наговору.

Ми йшли поміж стрілецькими могилами, не минаючи ні одного позеленілого з бетону вилитого хрестика й ні одного напису на них; ми вголос — то Бережан, то я сам — вичитували й вичитували прізвища полеглих, і це було схоже на військовий переклик. Рядові стрільці Української Галицької Армії, десятники, четарі, усі ці звичні Іванюки, Василюки, Семигени, Коритки, Косачі, Гриби немовби оживали... немовби вони напевно лежали рядами з крісами наготові, чекаючи команди рушати до бою; ми, однак, до бою їх не кликали, не тривожили їх сну, це вони самі, стрільці й четарі, йшли за нами слідом і тривожили наші душі, запитуючи мовчки: "Чом про нас забуваєте, братове? Боїтеся? Чим ми перед вами й вашим часом завинили? Тим, що хотіли України вільної, не притоптаної чужим чоботом держави. То ви тепер важите на терезах, яка Україна краща — синьо-жовта чи червона, і кожний з вас знає теж, що ніякої, навіть червоної України нема, є тільки Москва і Москва... а ми тоді не вміли важити, не мали часу фальшивити, ми просто стояли за Україну на цих горбах проти ворога і за неї вмерли".

— Хіба тут у дев'ятнадцятому проходила лінія фронту між українською та польською арміями? Були великі бої? — спитав мене Бережан.

Я показав йому на горби, що обступали здалека Страдчу долину.

— Там дотепер попід лісом можна побачити старі окопи, що їх тут називають "дикунками". Я вам покажу, якщо будете мати час завтра або ж післязавтра, — сказав я. — Це вже, Майстре, не легенда про отця Данила, це чиста і правдива історія. В селі ще є люди, які пам'ятають, як стрільці вмирали, маючи в ладунках по п'ять набоїв, і як їх ховали.

— У Страдчій долині, — промовив задумливо Бережан, — не відаєш, де кінчається легенда, а де починається чиста, як ви кажете, історія. Зрощено все... кореневища глибокі.

— Зате дійсність наша починається, до речі, он там на старому валі, де край стрілецького кладовища. В останньому ряді могил з шести залишилась одна, п'ять зруйновано, зрівняно із землею. Лопухи тепер на цьому місці, кропива. Ходіте, покажу, — запропонував я.

Він піднявся слідом за мною на вал. Могила хорунжого Дмитра Климишина вибігла над саму річку... і тут хорунжий самотньо застиг, і не знати, чи був він очарований пшеничним полем, що розкинулося перед ним, чи наздогнала й вцілила в нього польська куля.

— Хто ж той ряд могильний порушив, розкопав і затоптав, а хрести, певно, розтовк

на порох? — спитав мене суворо Бережан. З його обличчя, зблідлого й нахмуреного, я прочитав осуд: "Чом ти, ключар коло Святого Духа, не оберіг ці могили? Чи ти бодай переписав прізвища із зниклих хрестів?"

— Це було ще до мене... я ще був просто вчитель, штатна одиниця районе по імені Ключар, — боронився я. — Щодо руйнування стрілецьких могил, то, думаю, існує таємна вказівка з району чи з області: поступово могили розкопувати. Поступово. Одну за одною. Непомітно. Щоб устигли виростати лопухи й вкорінювалася на їх місці кропива. Хіба ви цього не знали... це для вас, Майстре, новина? — запитав я й розізлився. — Ви ось запитуєте про п'ять зниклих могил і звинувачуєте... я бачу, що звинувачуєте, не відпирайтеся: де я був, чом бодай прізвища полеглих не записав. А вам відомо, що у Львові на Янівському кладовищі бульдозери начальницькі зрили не одну сотню стрілецьких могил... так, розрили, розтоптали, стерли з лиця землі, а надгробними хрестами виклали вулицю, а зверху залили асфальтом? Ви цього не знали? Га? Хоч одне прізвище з тих згладжених ви донесли до своїх дітей... донесли й попросили: запам'ятайте його, того стрільця, який упав за Україну?! — Очевидно, я не мав права кричати на Бережана, але я таки кричав; очевидно, він сам завинив, що викликав вовка з лісу. Втім, кожного разу, коли приходжу на це споганене місце, то виростають у мене псячі вуха і я злюся на підленьких людей, котрі вночі, перебрівши річку, підповзли до могил, як змії, і заходилися їх розкидати... землю, певно, розсівали, а хрести понесли з собою в мішках. Хто вони? Скільки їх було? На кожного по могилі?

— Мушу признатися: я не був на Янівському кладовищі поміж стрілецькими могилами, — знітився Бережан. — Як хочете це розцінюєте, але не був. Не мав часу? Відкладав на завтра? Боявся, що хтось із сексотів сфотографує мене й донесе, куди треба? Пояснення, мабуть, можна знайти... пояснення, але не виправдання. Я, правда, чув про львівську вулицю, викладену хрестами. Навіть колись... — він не закінчив, махнув рукою. Довго мовчав, блукаючи поглядом поміж хрестами. — Навіть колись, йдучи цією вулицею, пам'ятаю, подумав: чом не западеться піді мною земля? Чом я не стану посеред вулиці й не закричу на цілий світ: Гей, чого ми такі підлі, що боїмося самих себе, своєї історії, чому топчемося по ній та возимо по ній гній?

— Однак не пустили й пари з вуст. І це так природно. — Ні, я не став його осуджувати. — Це називалося боротися з українським буржуазним націоналізмом. Хто посмів би протиставити себе цій "боротьбі", що була схожа на кам'яну брилу, яка котилася згори й підминала все і вся під себе, кришила на порох? Так було вчора, позавчора, так є сьогодні, хоч Сталіна уже давно нема.

— Але ж страх лишився... страх! — аж простогнав Бережан. — Сталін смертний, а страх незнищимий. — Бережан знову запалив люльку; він ковтав дим, кашляв і знову ковтав, і виглядало збоку, що він димом тамує страх. Я так подумав. — Знаю по собі: видавлюю з себе страхопудство, вичавлюю, як гній з болячки, інколи здається, що я уже вільний від нього, що його нема, а він раптом показує роги і б'є тебе копитами в груди. І ти мертвієш. — Він розвів руками й подивився на мене благальне, немовби прощучи: "Ну, не суди мене, грішного, сам знаю свої гріхи. Каюся, очищаюся од них і

знову грішу".

— Я ось перестав боятися, — вихопилося в мене мимоволі. Похвалився? Може, й так, але це була правда. — Це так чудесно жити без страху. Є десь тюрми, табори, настали після Сталіна нові пани, що панують над нами сьогодні, підкрутивши бровиська, але я їх не боюся. І не тому, що я не злочинець, що нічого злого не замишляю проти влади... це само собою зрозуміло. А тому, що я душею розкутий, не залежний від людей і від світу.

Я, певно, переборщив, бо Бережан посміхнувся, гіркота блимнула в кутиках уст, і похитав заперечливо головою.

— Не вірю, що людина може бути не залежною від світу. Навіть ви, який має свої порахунки зі світом, не можете на світ не зважати. Ви обороняєтесь перед цілим світом Страдчою долиною, а Страдча долина боронить вас. Я чомусь впевнений, що ви не кожного, хто припадково заблукає до Святого Духа, водите поміж сумні стрілецькі ряди. Щось не видно тут ні протоптаних стежок, ні китички квітів на котрійсь могилі. Ви мусите рахуватися із світоглядом людини, з її, може, ворожістю до мертвих стрільців, і врешті, мусите рахуватися з її, тієї людини, побоюванням: "А раптом хтось помітить, що я броджу поміж могилами січових стрільців, які хотіли якоїсь України". Ще. мусите також зважати, як на те пішло, на офіційну думку, скажімо, на думку секретаря райкому партії або ж начальника районного кадебе, які припишуть вам пропаганду реакційної націоналістичної романтики. Хіба не так, дорогий мій Ключаре?

Він мав рацію, я поспішив похвалитися повною незалежністю від світу; він легко поклав мене на лопатки, і я не пробував навіть боронитися. Та і як я міг, зрештою, боронитися, коли світ і в заповітній моїй Страдчій долині також копав на мене ями і розставляв сильця. Хіба два роки тому в ніч на Перше листопада, в роковини постановня Західно-Української Народної Республіки, в роковини, як колись писалося, Великого Зриву, хтось невідомий не вивісив он на тій калині, що посеред стрілецького кладовища, синьо-жовте полотнище, і по мене першого тоді приїхали з району, бо я Ключар, бо я значений, бо, мовляв, нікому іншому не спало б на думку нагадати Черчену та цілій околиці, що перед війною першого листопада на стрілецькі могили приходили процесії з молебнями, промовами і прапорами? І хоч нічого мені слідчі довести не могли, бо я таки не був причетний до цієї акції, я зрозумів, що кожної хвилини знайшлися б добровільні "свідки", які криво посвідчили б на мене. Це так елементарно — знайти "свідка"...

Вони мене випустили, і я дістав велику науку: ні, Страдча долина не оборонить мене від жорстокого світу, я не зумію од нього втекти, сховатися, він мене підстерігає на кожному кроці.

То пощо тут вихвалявся про свою незалежність од світу? Я сплутав духовну свободу з незалежністю від обставин; обставини, як відомо, бувають вище нас.

— Лишім про це... про страх, про свободу від світу взагалі, — промовив Бережан. — Навіть чернець, котрий присвятив себе вищій ідеї, не свободний од світу у своїй келії, і через те Тіло своє зсинцьовує канчуком. Ми пов'язані з світом тисячами ниток. То

лише молодим і наївним ідеалістам здається, що вони птахи небесні, котрі живляться Божою росою і насолоджуються ангельським співом. Тому я вас запитую, Ключаре: який може бути ангельський спів, коли хтось, навчений спеціально, чи заляканий, чи зненависнілий, чи з дурощів та із прагнення вислужитися, плазує вночі з ризиками і розкопує могилу, може, свого діда, і хтось його за це хвалить або ж він сам перед собою нічним цим злодійством пишається? А ми мовчимо... а ми боїмося... і ви, Ключарю, теж боїтеся крикнути з розпуки.

Я мовчав; я міг йому заперечити. Але ще не настав час.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

1

Сьогодні я переступив поріг...

Було каторжно, тяжко перенести свій потворний духовний горб через поріг, щоб потім, мовби враз воскреслий, випрямитися, набратися хоробрості (як, бувало, напровесні в полях зачерпуєш у легені густого й паркого, як молоко, земляного духу... і разом із запахом землі ковтнеш також жменю жайворонкового співу) й скинути з себе тягар багаторічного страху, непевності, незримі, але завжди сутні кайдани собі під ноги... скинути й, стиснувши зуби, потолочити їх на друзки й солодко (аж серце заходиться) слухати, як вони потріскують, репаючись, мов старе череп'я.

...Сьогодні я переступив самого себе.

Хочете кинути в мене каменем, звинувативши, що довгі роки блукав по світу з горбом, не помічаючи ні його потворності, ні не відчуваючи його тягару?

Хто перший хоче кинути?

Ти? Він? Вони?

Почекайте! Спершу, ніж мене каменувати, погляньте на себе збоку, власне, зазирніть у власну душу. Після цього, я чомусь упевнений, у вас відпаде охота кинути в мене каменем. Ми всі, а не лише мистці, живемо з горбатими душами; ні, ми, звичайно, не винні у нашій потворності... потворність стала нормою, буденним явищем. Якщо хтось поміж нами ходить без духовного горба, то він дивак або ж каліка. Правда?

Та правдою також є те, що поміж нами живуть герої.

Колись наші внуки розповідатимуть своїм дітям бувальщину про те, що за глибокими морями та за високими горами на п'ятій частині світу жила собі й мучилася Земля, яку замкнули на замок. Найстрашніше, що мешканці цієї Землі навіть гордилися своїми замками, бо звикли до мовчання, до покори, до страху, до фуфайки засмальцьованої, до кирзаків.

Правнук, слухаючи бувальщину, питає:

— То правда, що в них були згорбатілі душі?

Знаєте, чого я боюся?

Боюся, що мій правнук нічого цього не питає; я боюся, що й він звикне до згорбатілих душ.

Я вірю у тайни.

Є таємні знаки на землі й на небі, на кожному з нас.

Я переконаний: і тайна у тому, що мій старий вчитель реставраторського мистецтва Петро Степанович Грицай скерував Данила Вербеня з Черченя якраз до мене. Бо хіба мало у Львові знавців стародавнього живопису? Він міг порекомендувати іншого, не я один у нього вчився.

Є тайна в нашій із Вербенем мандрівці зі Львова до Черченя; все, що відкривалося мені, — розгойдані на горбах і в долинах поля і ліси, цікаві витрішкуваті хати в садках, сіра нудна стрічка асфальтованого гостинця, зустрічні здіблені, немов бики, вантажні автомобілі, жінка на сінокосі з косою над Золотою Липою, запах скошеної трави — усе увібрало в собі тайну, перед якою я стояв, як перед кованими дверима, прагнучи її розгадати і водночас — я знав це достеменно — було мені й шкода, якби раптом я тую тайну розгадав. Щось би я втратив у душі від цього розгадування; розгадане — це завжди пустеля, на якій, окрім гіркого полину, нічого не росте. Колись, пам'ятаю, в дитинстві, сидючи у верболозах над річкою Унявою, я випадкове підглянув, як роздягалася, щоб скупатися, доросла сусідська дівчина Оріся, в яку я був "закоханий". Вона й гадки не мала про моє підглядування, скинула через голову спідницю, потім — сорочку. Голизна тіла мене вразила своєю звичністю, нічого в Орісі не було "аж такого", і в душі я кепкував із парубчаків, які, "просвічуючи" мене, казали, що кожна дівчина — це ціла солодка тайна. А я з-поміж кущів побачив одну дівочу відкритість... ну, груди, ну, чорний кущик нижче живота — і більш нічого.

А може, до тайни треба було дорости, як доростають до карабіна, до чепіг і до пера?

Бо й справді: є тайна в кожному таки слові, є зерно, яке хочу розлушити... і боюся його розлушити.

Є тайна в нашій розмові з Ключарем; на цей раз тайна схожа на срібну рибку, що плаває в прозорому океані наших душ, ми ніколи цієї риби не бачили, ми лише здогадуємося, що вона існує; а може, коли ми туманіємо і дерев'яніємо, обростаємо глеєм, то рибі стає тісно в нашому естві, і тоді вона б'ється, як у саку, тріпочиться — і будить нас.

Є, очевидно, тайна в моїй сміливості, що я, врешті, переніс свій потворний горб через поріг і потовк його на череп'я: згинь і пропади.

Існує тайна в дрібному різьбленні липового листка, в жовтому суцвітті зелазвіробом і навіть у польоті бджоли... за бджолами, коли вони перелітають з квітки на квітку, прядуться золотисті павутинки; бджоли світ заткали золотистим саявом, і тому цілий світ пахне медом.

Слухайте, може, ми самі?..

Одного дня ми відкриваємо, що тайна тайн таїться у нас самих; ми ціле життя шукаємо ключів до самих себе і часто не знаходимо.

А якби знайшли?

Я переступив поріг...

І коли ми з Ключарем опинилися в церкві Святого Духа, то перше, що я відчув, —

це чийсь невидиму присутність, чийсь очі, що споглядали на мене зацікавлено, доброзичливо й водночас насторожено; погляд стріляв у мене із неосяжних глибин а чи з безмірної висоти, він просвічував мене наскрізь, і душа моя стояла перед ним оголена, як перед Христом на Страшному суді.

Круглий невеликий храм, званий серед спеціалістів ротондою, будівлею у наших краях рідкісною, вражав суворою простотою. Грубезні його стіни, муровані з кам'яних блоків, були, окрім північної округлої стіни, необштукатурені, а тільки побілені вапном;

і хоч вапно давно посіріло й стіни були схожі на напнуті вітрила із згріб-ного полотна, вони, проте, мали охайний вигляд. Різьблені "царські врата", їх позолочений виноград, що полущився від часу, були розчинені навстіж, і здавалося, що із-за престола ось-ось тяжко видибає ігумен Данило й привітає нас у своєму храмі, і гордо скаже, що в Святому Дусі нічого не змінилося: так само на "царських вратах" росте й плодоносить виноград; так само хмуриться, немов брова святого, почорнілий іконостас; так само долівка, що викладена каменями-ріняками, вишіптує, повторює кожний людський крок (і кроки людські злітають високо під баню, як голуби); так само, як із самого початку постання храму, тут пахне сухим житнім полем, що проситься під серп. Нема тут ні сирої затхлості, ні спертого смороду застарілого людського поту й воску; нема тут безлічі вишиваних рушників, що поробилися модними в теперішніх церквах, не провели сюди також електрику й парове опалення. Панував у храмі прадавній Бог.

Мене вабила північна округла стіна, я вже бачив на ній мальовидло Страстей Господніх... я здалека бачив, що мальовидло на цілу стіну потріскалося, фарба поскручувалася в спіралі, одначе я не відразу кинувся до стіни, до цього мальовидла, задля яких власне приїхав у Черчен, щось мене неначе притримувало біля дверей, не давало зробити ні кроку, чийсь око пантрувало за мною.

Чиєсь?

Очевидно, це душа моя, оголена й чутлива, споглядала сама за собою... споглядала і бачила, як у дзеркалі, підтоптаного чоловіку спортивного типу, який розгублено, а то й злякано озирався по церковці.

Наляканого?

Попервах я собі не признавався, що страх ударив мене, як батогом, несподівано й підступно в ту ж саму хвилину, коли церковні двері відчинилися і ми з Ключарем переступили поріг; я ще себе обдурював, що це, може, не страх, не осторога навіть, а тільки хвилювання перед важливістю роботи, яка мене очікувала; коли ж побачив площину мальовидла десь метрів три на три, то, може, злякався лише обсягу, а не змісту роботи — так я себе потішав.

Поступово потіха моя блідла, миналася, не міг я далі сам від себе загулюватися брехнею, а правда ж була гірка: я злякався єфрейторів, про яких ми з Ключарем, тюпаючи цвинтарем, щойно розмовляли. До того, поки церковні двері не були відчинені, єфрейторів можна було не боятися, вони сиділи в Рогачі, у Львові, Києві чи ще десь, я до них протерся, був слухняним, бунтував тільки сам на сам-у майстерні або ж ще часом у кав'ярні з двома-трьома приятелями, в бесіді з якими не виважував слова.

І ще котив біду на єфрейторів у розмовах із Петром Степановичем Грицаєм. І більше, мабуть, ніхто не чув мого сміхотворного, шепітливого бунту.

П-с-с! (Палець на губах).

Ось тільки в розмові з Ключарем дав собі волю, перед ним дивним чином я нічим не таївся, і навіть не знаю, чим це пояснити; чи таке уже тут повітря, такий настрій панує у Страдчій долині, чи тут заблукана людина скидає з себе одежі, зіткані з олжі й призначені для світу й для єфрейторів, і стає сама собою?

Та одна річ розмова, якісь слова, думки, речитатив, білий вірш, якісь зітхання, чиста сльоза — чим це загрожує єфрейторам? Зовсім інша річ — розчищена, явлена світові фреска, на якій зображено... ні, я не знаю, я ще довго не буду знати, що на тій фресці під штукатуркою і новим мальовидлом зображено, але я здогадуюсь, що воно дуже важливе... якась особлива тема, якась небезпечна, бо марно її зненавиділи і хтось (тогочасний єфрейтор?) наказав осліпити її вапном і затулити уста й по новій штукатурці намалювати щось дуже безпечне, звичне, оці Страсті Господні. Новина про таємничу фреску покотиться селами, цілим Опіллям, люди згадають, що колись вони приходили до Козацької та до стрілецьких могил на прощу, з корогвами, з співами, щоб тут купно помолитися за Україну, щоб постояти під склепінням Святого Духа... постояти й зачерпнути чогось. Те "чогось" не мало імені, не кожний міг пояснити, чи це дух, чи сила, чи каяття, чи прозріння, чи причастя, але досить того, що після Страдчої долини починала себе людина запитувати: "Хто єсьм?"

А якщо тепер потечуть людські ріки до Страдчої долини?

А якщо сьогодні почнуть себе запитувати: хто вони, чиї діти?

То що станеться? Повстануть супроти єфрейторів? І єфрейтори звинуватять мене у всіх смертних гріхах? Не знаю, не можу уявити, що можуть вчинити зі мною єфрейтори, але вони здатні на найчорніше зло. Замкнуть мені доступ до виставок? До поплатних замовлень?

Викинуть мене зі Спілки художників? Вирвуть із моїх рук пензель і розтопчуть мій талант? Ну, припустимо, останнього не зроблять, бо тут вони безсилі, талант і пензель завжди при мені... хоч не явлений людям талант, задушений, обснований павутиною, загнаний у сирі катакомби, де нема сонця і неба, поступово завмирає, корінець за корінцем його всихає, аж поки не облетить останній листок.

А якщо я не здамся? Якщо буду боротися... буду боротися з підлістю, із забуттям, із знеславою, із жінчиними наріканнями на убоге життя і, може, з її ненавистю, і, незважаючи ні на що, буду малювати... буду малювати в катакомбах, а колись, як вигинуть єфрейтори, мій правнук прийде в підземелля, відчинить скриню, де складу свої полотна, і здивується яскравості, чистоті моїх фарб і незнищимості мого духа. І тоді воздадуть мені належне... воздадуть після пережитого, після терпіння, після смерті...

Чи я готовий до катакомб?

Чи я готовий?..

До мене підступив страх.

Очевидно, я сказав неправду, страх не щойно підступив до мене. Страх перед єфрейторами сидить у мені здавна, він вповз у моє нутро, як слизький вуж, ще того передвеликоднього дня, коли я, будучи студентом, приніс із сільської дзвіниці чорну ікону й з-під оливи, бруду, напластування новіших фарб видобув віконце, в яке виглянуло чисте обличчя Богородиці. І мої мама, замість того, щоб порадіти синовому відкриттю, просили залишити немудре, на їхню думку, заняття, бо воно може пошкодити мені в інституті.

Страх заповз у мене в ті темні читальняні вечори, коли оперупов-новажений Ступа під дулом розчепіреного на сцені кулемета обіцяв нам, і мені малому теж, райське життя в колгоспах або ж, що траплялося частіше, крив нас триповерховим матом, що ми поспіль бандити, американські "шпіони", куркулі й підкуркульники, сліпі кроти з бандерівських схронів, які не розуміють і не хочуть розуміти переваг нового життя, яке прийшло під Карпати. "Якщо ви, скурві сини, не розумієте по-доброму, якщо душі ваші темні, як махорка, то чи не ліпше замість того, щоб вас перековувати, пустити по вас кілька черг із цього кулемета? Так було б простіше й надійніше, бо де гарантія, мать вашу, що з вас... навіть з підлітків, із пущівірінків, виростуть справжні радянські люди?"

І він, опер Ступа, в довгій шинелі наопашки, в блискучих чоботях, припадав великими загребущими руками до кулемета, мовби й справді був готовий нас усіх розстріляти. Я тоді бачив, бо стояв близько біля сцени, як тремтіли його руки і як стискав він щелепи; я зажмурювався, холодіючи усім тілом, нагинався все нижче й нижче до підлоги, кожної миті очікуючи кулеметної черги.

У мене тоді почав виростати потворний горб.

О ні, не один я горбатів душею; оперу хотілося бачити усіх нас заляканими, згорбатілими, і він свого добивався, бо люди розходилися з читальні, як тіні; жодного слова, сміху, крику, жарту, зітхання не чула тоді ніч, ляк приголомшував і замурував роти, і лише, мабуть, я один, вхопившись за рятівну мамину руку й впиваючись нігтями в її долоню, запитував пошепки: "За що нас, мамо. Ступа так тяжко ненавидить, що всіх би вибив?". Мама затуляли мені рот і сполошено озиралися, а навколо ніч, як чорна повінь, дощ цяпотить, поза плотами в бур'янах припишкли енкаведисти з "гарнізону", а десь поза стодолами, поза городами у вільшняках прокрадаються в село бандерівці, і, нахилившись до мене, вишіптують у вухо, немовби боялися, щоб котресь їхнє слово не зблиснуло в темряві і щоб по ньому, по висвітленому слову, не вдарили наготовлені кулемети. "П-с-с, дитино. Піц не говори, бо такі часи непевні й ненависні настали. Треба нам писок замкнути на колодку, а в Сірка очей позичити. Кожному посміхайся, навіть лютому ворогові... і сам себе бійся. Панує страх на світі — кара Господня і більше нічого".

А глумлення над директором моєї сільської школи Гайдашем?

А червоний, як рана розрублена, попіл із його підпалених книжок?

А плачі, як тужні ріки, що пливли землею і небом, коли вивозили наших сусідів на Сибір?

А полювання вчительське на школярів, які на Різдво збиралися колядувати?

Хіба ж я забув, як везли на фірі до Бистричан зв'язаного й обсинцьованого Митра Корольюка — трохи дивака сільського, який у Рубчах, у буковому лісі, випасав колгоспних телят... випасав і попід деревами виспівував молитву "Боже великий, єдиний, нам Україну храни". Хтось підслухав... хтось доніс. Митра, правда, не арештували, а тільки спровадили до шпиталю для "хворих на голову", бо нібито нормальна людина не буде молитися за Україну попід деревами в присутності телят.

А головне, за яку Україну молився той бідний Митро, який так і не повернувся із божевільні?

А виключення з інституту Петра Паламаря, мого приятеля, котрий нібито підписав листа до ректорату з вимогою відзначити Шевченкову річницю; з ним виключили ще трьох інститутських бунтарів.

А отари сексотів, що, невидимі, мов збудники чуми, оточували мене скрізь і всюди, ловили кожне слово, погляд, вираз обличчя... ловили й доповідали, кому слід.

Господи, яке безмір'я пласких, немов блощиці, рудих на колір і гірких на смак, зеренець страху засівало життя в мою душу — з них виростали хаші, в яких вилежується змії; траплялися роки або й десятиліття, коли змії спав тихо, обростав мохом, обплітало змія корінням дерев і трав, спадало на нього листя, що поступово ставало перегноем... і на перегної, на гумусі колосилося жито й розквітали бриндушки. Життя ж бо є життям. Мені інколи починало здаватися, що ніякого страху в мені нема, що змії у мені здох: кого б то я мав боятися, здобувши в мистецтві й серед людей визнання та ім'я?

Деколи я настільки забувався, що дозволяв собі мати власну думку з приводу полотен Панаса Завади, котрого у сімдесятому засудили на п'ять років за нібито розповсюдження універсалів Центральної Ради; я говорив на спілчанських зборах, що мене не цікавить політичний світогляд Панаса, я найперше його сприймаю як талановитого мистця, його твори не арештуєш, вони живуть і будуть жити попри чийсь заборони. Я так і сказав: "Вони будуть жити". Тоді — із-за стола президії підвівся товариш Подолук — наш куратор із обкому, людина ввічлива, тиха, з постійною вибачливою усмішкою на тонких губах... я ніколи не чув, щоб товариш Подолук на когось прикрикнув, щоб комусь клеїв ярлик, як це уміли робити інші куратори; він зовсім не був схожий на єфрейтора й на давнього оперуповноваженого Ступу; це був з вигляду рафінований інтелігент при краватці й завжди в бездоганно випрасуваному костюмі; він любив при нагоді продекламувати строфу, скажімо, з Байрона або ж — Тагора; особливо любив, перехиливши лисувату, продовгувату, немов огірок, голову на праве плече, декламувати Тагора. Я мав враження, що цього поета Подолук штудіював наскрізь, бо таки знав його віршів чимало, але найчастіше він декламував на різних зібраннях художників чи письменників вірш Тагора, в якому сказано: "Людям нещасним, о праведний Боже, жаху позбутись, коли допоможеш? Допоможи їм, заляканим, стерти страх перед ближнім, раджою і смертю. Щоб не принижував. Боже, віднині жах нездоланний людину в людині".

Досі для мене залишається загадкою, чому Подолук повторював повсякчас цю індійську молитву. Щоб продемонструвати нам свою начитаність? Щоб нас, малярів і письменників, відчувати від страху? Щоб ми почувалися вільними у своїй творчості? Якщо так, то це була наперед продумана облуда, зверхне глузування над нашими пензлями і перами... так, глузування, бо Подолук любив у своєму присмерковому обкомівському кабінеті, де на стіні Ленін день і ніч читає "Правду", відчиняти сейф і одна по одній діставати звідти "Справи" з прізвищами письменників, режисерів, художників, і при цьому вихвалявся, лагідно посміхаючись, що такі "Справи" ним заведені чи не на кожного з нас, бо кожен із нас може стати "ненадійним", бо кожного з нас або ж десь критикують, або хвалять, або на зборах принагідних тереблять кісточки, або ж згадують нас, не дай Боже, різні "голоси із-за горбів", або ж відряджають за кордон, або пишуть на нас анонімки, або представляють до орденів, і йому — нашому ангелові-храни-телеві треба знати, хто й чим дихає, хто з наших родичів має п'ятнадцять років Колими, хто був виселений на Сибір чи в Караганду, хто має вуйка в Америці, а кому стрийна в четвертому коліні, що мешкає, приміром, в американському Мініаполісі, висилає тричі на рік пакунки з шальовими хустками, і хто вдома тримає старі книжки, і хто милується іконами, хто — керамікою...

Серед інших "Справ" лежала в сейфі і моя папка, Подолук якось спробував мені її показати, мені було б неприємно читати про себе доноси начальству, що мене, приміром, чекісти витягли зі схрону десь там під Коломиєю. "Поміг йому Бог не зазнати сибірської висилки, а шкода... шкода, товариші, бо вовка завжди до лісу тягне, його, Бережана, хлібом не годуй, а дай реставрувати ікони — патріархальним душком од нього тхне".

Невелика також була радість читати вирізок — газетну рецензію, в якій професор Дудак — "демократичний" сталініст, як він себе називає, розмазує маслом і медом мою картину "Львів із Високого Замку", на якій багато димарів, багато диму, багато дахів, багато антен — прикмет соціалістичного міста (а для виставки я намалював цю мазанину за одну ніч), і навпаки — майже перекреслює мою серію "Львівські середньовічні подвір'я", що складається з п'яти невеликих полотен, бо, мовляв, там мало сонця, повітря і багато тісняви, облуплених стін, заґратованих півничних віконць.

І ще в колекції Подолука вилежувалися рапорти стукачів, що десь-колись я не так сказав, не так поглянув на бюст Брежнєва, криво посміхнувся пам'ятникові Леніна, не запальне й не щиро плескав у долоні при партійній потребі.

Там, у сейфі з австрійським орлом на дверцях, були зібрані й замкнуті на секретний замок усі наші гріхи й проґрішення, добрі наші справи й можливі політичні помилки, покаяння та очікування вироків.

Над синіми папками "Справ", над нашими долями сидів, схиливши голову на праве плече, товариш Подолук; сидів і цитував нам Тагорову науку про потребу позбутися страху.

Отож на моє гаряче казання в обороні картин художника Опанаса Завади товариш

Подолук, затаївши лагідну посмішку в кутиках тонких синюватих губ, зауважив:

— Ох, як ви помиляєтесь, Василю Васильовичу. Настане час і народ, і ми, і ви разом із нами, з партією, бо ви — теж партія, збере мазанину Завади і спалить на попіл... спалить, щоб не каламутити чисті душі радянських людей. Так буде... — І він знову посміхнувся й неквапно оглянув притихлий зал.

І ніхто з нас навіть не пискнув на знак протесту.

І ніхто з нас не пішов геть, ніхто... І я в тому числі; я чи не найбільше злякався своєї хоробрості, що виглядала у як каменем придавленій тиші хлоп'ячим донкіхотством.

Ми сиділи, зігнувшись у три погібелі, і свердлили очима підлогу.

Він просто зневажав нас.

Цитуючи Тагора, Подолук, як я згодом зрозумів, і не прагнув приголомшити когось знанням східної поезії; Тагорову молитву до Бога, щоб увільнив нас, грішних, від страху, Подолук призначав для зворотної мети, для того, щоб при потребі й без потреби заради спорту нагадувати нам постійний обов'язок боятися.

Обов'язком мистця є боятися?

Тагорова молитва служила йому за вуздечку, якою посмикував то вправо, то вліво ("Левоу, левоу, левоу!!!"), а часом ремінною вуздечкою бив нас по очах, і душа наша сліпла.

Уявляєте осліпленого мистця, котрий малює радощі "соціалістичних перетворень"?

Уявляєте глухого музиканта, який вслуховується у клекіт трудового дня?

2

Кожний з нас як умів відганяв від себе страх, віддаляв його чи лише притамовував. Може бути, що ніхто відверто не признавався, що певний пласт його творчості — це старосвітські замовляння від страху: були романи-замовляння, були поеми, були ролі низького рудоливого вождя з борідкою клинцем, який бігав по сцені, заклавши руки в кишені камізельки, й виспівував, що "є така партія"; були полотна з рожевими свинарями й такими ж поросятами; були люди з орденами, які (нібито ми цього не знали?) їх не заслужили; були на наших полотнах міста, над якими сходили веселки, а в тих веселкових містах, мов на глум, лише по дві-три години подавали людям воду.

Але тихо — ш-ша...

Труднощі на те і є, щоб їх переборювати і йти вперед до світлого майбутнього. Що, хтось там, невмиваний, стоїть із кляпом у роті, хтось у чорних окулярах, хтось лукавить, фальшивить, бреше!

Пс-с-с...

Інколи, коли ми випадково збиралися в пивничці "Лис Микита" й попивали каву з коньяком, до нас підступав старий патлатий поет у масивних рогових окулярах, який рідко бував тверезим, а, будучи п'яним, сміливо кожному з нас виговорював ув очі, хто є хто, розпанахував наші виразки і смороди, наші страхи, плазування, а себе виставляв стукачем кадебе і цілком напавду, поклавши палець на губи, просив нічого "такого" при ньому не говорити, бо тоді він змушений буде донести... так, змушений, бо інакше донесе хтось інший.

Ми слухали його коли з острахом, коли гидливо, а коли й з жалем... і, жаліючи його, наливали повну чарку.

Поета звали Богданом Плетуном.

Коли ж, траплялося, старий поет приходив до пивнички тверезим, правда, аж синім від перепою, то являлася мені цілком інша людина — ласкава, добра, готова позичити приятелеві останнього карбованця, напрочуд увічлива й соромлива; він, здавалося, соромився самого себе, бо під час розмови червонів і раз-по-раз загулював лице розчепіреною долонею... і тоді з-за розчепірених тремтячих пальців пробивалися, як джерело поміж камінням, його вірші, складені вчора, позавчора чи таки сьогодні вночі. І тоді ми забували про його начебто конфіденство, про пиятику, про брутальні образи, завдані нам, при столі сидів тяжко, як колодою придавлений, згорблений поет, котрий насправду тонко відчував світ і бачив його не тільки очима, а своїм єством; бачив руду комаху, то різьбила листочок калини; бачив вітра, що спав у покинутому воронячому гнізді; розмовляв із садовим добрим богом-дідком, що виріс на лікоть, який удень спав у дуплі старої груші, а вночі підливав дерева; і дерева, і люди, і заблуканий поміж травою жовтий квіт заячої кривці, і їжак, що шарудів і порхав ув опалому листі, і біла ласиця, що мала нору під корінням розщепленої громом яблуні, і садовий бог, і сам поет — всі були братами і жили в одному колі, якому нема початку й нема кінця.

І ще в кожній новій Плетуновій книжці постійно ніжно і тужливо звучала струна про білу дівчину, яка явилася йому один раз у житті... один раз чи сто разів поцілувала... одну ніч чи цілий вік він із нею переспав на верховинському сіні, і сіно липнєве, рута любовна пахла попід небеса, а щастя мандрувало землею, немов Ісус Христос. Потім дівчина зникла, як лісова повітруля, ні сліду, ні слова, ні життя, ні смерті. Він ціле своє життя її шукає і кличе... кличе й не докликеться. Є у нього жона, яка народила йому сина, були в нього замолоду любки, що аж сипали іскри і сіно під ними димілося, було йому солодко з жоною і з усіма, хто давався любити, а перше кохання йому сниться. Вона десь тут у гурті людському, вона поміж житами, вона у дрібних хвилях стрімкої води; він її кликав пошепки, й пошепки душа його плакала, сльози пробивали собі нори поміж пальцями, і сльозами він неначе омивався й очищався від скверни.

Колись я сказав йому про очищення слізьми, поет був тоді напідпитку і був, як завжди в такому стані, злоязикий, гострий і, певно, лютий на цілий світ, бо ураз ухопив мене обома руками за рамена й потряс... і засміявся самими зубами.

— Ти мой знаєш чим оплачую право просльозитися і право, холера ясна, власним серцем сприймати світ? Ти взагалі, Бережане, уявляєш, чим платить поет за один лише спогад про ту дівчину, яку любив і недолюбив, бо щезала моя Дарка в сибірських пущах у сорок сьомому. Ти, мой, не дуже мені вір, не каже поет правди у своїх віршах, що нібито вона щезла, як повітруля, і стих її голос. Це, брат, лірика... це так тільки у вірші, а в плині крові живуть інші слова з переказів моїх знайомих, що вціліли в сибірах, з фрагментів листів, з кількох куплетів співанки-хроніки, що вилетіли з тайги, як обпалені морозом голуби... слова, чуєш, про те, що Дарка повісилася після того, коли

три конвоїри зірвали з неї одєжину. Голодні брудні пси смерділи похоттю на увесь Сибір, а вона, Дарка моя, лежала посеред лісу й кликала мене... і кликала... і кликала. І знаєш: живе у моїй крові її крик, такий виразний, аж страшно..А я, скурвий син, з безпоміччя, з безхарактерності заливаю, гашу її крик і мої строфи ненаписані горілкою... в болото свої строфи втоптую, в багно, щоб захлинулися. — Плетун не випускав моїх рамен з своїх рук... а руки його костеніли, бралися тремтінням, дрож передавалася мені, поет немовби влізав у мою душу своїм тремтінням, очима, що сльозилися, чорнотою у двох повздовжних зморшках на лиці, посинілими губами. Я опирався його напорів, мене лякала Плетунова напористість і відкритість (відкритість уявлялася мені, як поле, що потолочене копитами), а може, остерігався підслухача, котрий міг сидіти за сусіднім столиком; а якщо по правді, то в моїй душі не було місця для чужого болю: мав чи не мав я право жити у власній душі, як у теплій хаті, обтулений зусібич загатою (вікна були закладені околотами супроти голосів зі світу й супроти вітру з поля), натоплений, осяяний трійцями, що пахли медом; панував у хаті затишок, роїлися думки, як бджоли, милувався з своєю жоною і виношував замисли нових полотен.

Нащо мені була чужа біда?

Плетун помітив мій супротив, бо враз охляв, поклав руки на стіл і згіржливо похитав головою. Довге волосся впало на лице.

— Боїшся моєї відкритості, правди моєї гіркої боїшся, так! Боїшся, любчику, мене пізнати таким, яким я є насправді? Ліпше тобі зі мною, коли я фальшивий. Безпечніше? А що — резон. Нащо людині у наш небезпечний час знати болі й таємниці, чи, не дай Боже, щастя свого приятеля. Спокійніше жити в невіданні, правда? — Плетун урешті замовк, налігши грудьми на стіл. Дрімав. Ні, згадував щось, морщив лоба. І таки прийшло забуте на ум — добув із кишені пласку пляшку, жадібно припав до неї, аж цокотів зубами. Горілка допомгла, бо звів на мене уже повеселілі очі, ніби перед хвииною й не розхлюпувався із них біль і крик, і сказав спокійно:

— Взагалі, старий, усе дуже просто: займаюся літературною проституцією. В січні складаю сумний віршик на смерть Леніна, в лютому друкую в обласній газеті віршований фейлетон, в якому таврую заокеанського українського патріота, який вижебровує у земляків долари на пам'ятник жертвам голоду в Україні 1933 року. О, холера ясна, даю я тому патріотові бобу, бо він збирає центи і долари для того, щоб пропити... бо ніякого голоду не було, ніхто без хліба не вмер. Усе це вигадки куркульські. Ми про це з тобою добре знаємо, — і він по-змовницькому підморгнув. — Ну, а в березні, як належить, славлю в усіх виданнях радянських жінок. У квітні знову: над Ульяновськом, понад широкою Волгою зоря зійшла ясна. У травні — вірш про Перемогу. У вересні... у вересні всі поети, заплющивши від задоволення очі, славлять возз'єднання 1939 року. У жовтні вихваляю "Малу землю" і "Цілину" дорогого нашого Леоніда Ілліча. В листопаді, звісно, революція, боротьба, залп "Аврори", новий світ і нова людина. В грудні — іменини в Ніни Федорівни — рідної жінки нашого Першого секретаря. Я для неї теж пишу довгого вірша...

І так щороку.

Щороку несуч новенький, щойно з копита віршик Ніні Федорівні. Вона сплескує білими ручками й вигукує: "Эх, какие милые стишки. Я их берегу для семейного музея", а сам Перший, старий червононосий п'яниця поблажливо попліскує мене по плечу, потім дістає пляшку вірменського коньяку, і ми, чуєш, розпиваємо на рівних, майже на "ти". Він дивується, звідки я черпаю таку силу-силенну любові до Ніні Федорівни, до вождя, до Першотравня, до Жовтневої революції, до Дня прикордонника й до всіх інших об'єктів оспівування, а я, чуєш, скромно прикриваю долонею очі і зітхаю, що, мовляв, не збагнеш душі поета... моя ж душа повна любові, як копанка води.

Боже мій, яка облуда... Де ж та любов ночувала... ночувала ворона на вільсі.

Боже мій, як мені баглося, Бережане, вхопити пляшку та ogrіти нею по голові Першого, але я з пересторогою кивав пальцем на самого себе й ліз до Першого цілуватися; ми цілувалися, як сизі голуби. Я мусив цілувати совіцьку владу в задницю, бо вона вдавала, що забула про мої п'ять років тюрми, які я відсидів чесно, й дозволила себе оспівувати...

Плетун помер раптово тут таки в пивничці "Лис Микита": висмоктав ураз півлітру, заснув на "своєму фотелі", в якому завжди любив здрімнути на правах постійного відвідувача, й більше не прокинувся. Ховали його з помпою: була довжелезна вервечка вінків, був оркестр, привезли грудку землі з Покуття, де поет народився. Сам Перший промовляв і вихваляв небіжчика за чесне служіння партії і народу. На надгробку на чорній мармуровій дошці вирізьбили його ж, поетові-таки слова: "Помру я на посту, оспівуючи любов, і перо моє не заржавіє..."

Тепер приходять колеги на його могилу в річниці смерті, з жалості чи із службового обов'язку кладуть в'язочку квітів, читають епітафію, що теж, власне, є брехнею: не було в поета ніякого поста, у газетних віршиках і віршованих фейлетонах ніякі духовні скарби він не стеріг, це була, так би мовити, "ідеологічна зброя", яку він примусово кував, оплачуючи право ходити попід руку з садовим богом, із Паном, котрий узимку спав у дупластій груші, а весною вицілював кожну яблуню, й вони рожевіли від його дотиків.

Осіннього дня я застав біля його могили незнайому дівчину: була дівчина висока, чорнява, у розпущених косах заплуталося струшене першим морозцем хрещате ясенове листя. Вона принесла поетові букетик пізніх айстр; квіти палахкотіли на чорному мармурі, як жменя полум'я; од цієї жменьки вогню похмуре низьке склепіння цвинтарного дня ставало вищим і теплішим.

І шибнула мені в голову думка: слухайте, це прийшла до поета його перша любов, оспівана у віршах й безслідно втоплена у сибірських дебрях... була й нема, і нема кому за її душу помолитися. То, певно, вона прийшла до нього за молитвою і за свічечкою і ще, може, за тихим смутним віршем про їх перший поцілунок?

Я знав, що фантазую, дівчина була реальною, як цей сплющений під сірим склепінням неба осінній день. А все ж я спитав:

— Ви любили цього поета?

Вона круто повернулася до мене гострими грудьми (плащ майнув, як чорне крило) й сипнула іскрами розгніваних очей.

— За що його любити, пане? За брудні пасквілі на тих, що хотіли волі Україні? Чи за оди Сталіну?

Вона свердлила мене очиськами, а слова свої немовби відкушувала зубами. І була вона впевнена в своїх судженнях.

— Любити... не любити, то справа така, — я чомусь узявся покійного поета боронити. — Були в нього й інші вірші, повні смутку, любові і надії... він постійно писав про дівчину, яку колись любив.

— То чого ж мусив себе зраджувати? — запитувала незнайомка.

Що мав їй відповісти? Що існують подолюки?

— Таке життя... такі умови в суспільстві. — Втім, я не мав бажання з нею сперечатися. Та й про що сперечатися? Хіба вона не мала рації, запитуючи наївно: Пощо себе зраджувати?

Я мало не скрикнув із розпачу, що нахлинув на мене, як пекучий сірчаний дощ, і дівчина, певно, помітила на моєму лиці гримасу болю, бо посміхнулася. Але не змилосердилася. Сказала:

— Ви що, приятель цього трубадура? — показала пальчиком на могилу. — Ви теж себе зраджували? Мені вас жаль, пане. Бо не знаю, чи вам колись принесуть на могилу букет айстр, як я оце принесла Плетунові... принесла як знак вдячності за те, що він умер.

Деся ударив грім?

Деся розчахнувся старий цвинтарний клен?

Чи запалася поетова могила?

Дівчині було байдуже, що б там не сталося, хай би навіть розкололася земля. Навіть не оглянулася. Пішла. В чорному широкому плащі, в чорних на низеньких обцасиках чобітках... чорне волосся куйовдив вітер.

Коли ж стихли її кроки в шумовині опалого листя, я запізнило пожалів, що не кинув за нею знак хреста, як колись старі люди відхрещувалися від злої сили. Правда, я не знав, чи дівчина означала добро, чи навпаки — зло, лихо, я тільки знав, що не мала вона милосердя ні до мертвих, ні до живих. Така собі максималістська особа. На тобі, поете, квітку за те, що ти вмер. Ні більше, ні менше...

А може, так і треба? Чому вона повинна повестися інакше? Хто кому забороняє зневажувати навіть мертвих? Хоч якщо душа м'яка і добра, то невже для заблуканого поета не знайде краплини прощення, свічечки маленької полум'я?

Чи мертвому багато треба?

Я чомусь ждав, що дівчина в чорному плащі повернеться і промовить: каюся. Скорий суд — неправий суд; та й на цьому судилищі не було дано слово поетові, щоб оборонявся, щоб прочитав вірш про садового бога, з яким ходив поміж яблунями попід руку, й про Дарку, яку ніяк не міг докликатися з сибірської глушини.

Не міг докликатися колись...

А нині, прибравши образ дівчини у чорному плащі, її душа приблукала з далекої далини.

То це був її суд над поетом?

Свят! Свят!

Сутеніло на цвинтарі; на чорному мармурі догоряли айстри, і я боявся до них доторкнутися, щоб не обпекли.

3

Коли я хотів відпочити душею, втекти від щоденного дріб'язку й начебто серйозних "творчих задумів", тоді вішав на дверях майстерні кусень картону, написавши на ньому: "Мене сьогодні у Львові нема". Це означало, що ніхто ні з друзів, ні будь-яке начальство, навіть рідна дружина не мали права мене турбувати. Хтось на тому картоні дотепно дописав фломастером: "Його не тільки нема вдома, його нема в цілому світі".

Ніхто, звичайно, не допитувався, що таке "таємниче" і "надгеніальне" вимальовує художник Бережан, окрім, може, рідної жінки, такі картони появлялися на дверях багатьох майстерень задовго до мого напису, всі знали, що в "заборонені" дні дехто з мистців приводив у майстерні гостя із Києва, з Міністерства, який має вплив на закупівлю картин; навідувався до майстерень також сам Перший з обкому, який любив "по-простому" випити й закусити, й любив, щоправда, поговорити про живопис, котрий знав і колекціонував. Були в "заборонені" дні скандали: рідна жінка котрогось з наших колег ловила на "гарячому" незнайому молоду особу...

Оповідая це зовсім не для того, щоб обмовити своїх колег, я так само грішний, як і вони, замолоду й у мене були "незаконні натурщиці", були й дотепер трапляються начальницькі пиятики, й тоді моя майстерня цілий місяць смерділа часником і цибулею, бо Перший любив "натуральну" закуску. Та попри все, находили на мене напrawdę такі дні... вони находили інколи щомісяця, інколи раз на квартал, а бувало, що й цілий рік не прилітала до мене маленька пташка-малинівка, не сідала на мольберт й не вищебечувала цілком по-людському: "Хіба ти забув про мене... про мене й про той світ непомітний і тихий, що пливе мимо тебе, а ти не бачиш його краси, не гойдаєшся на його тихих водах? І тобі не шкода кожного втраченого дня?"

Пташку на мольберті вигадала моя дружина, звідки ж бо у гуркотливому й задимленому місті появилось б маленьке чудо в малиновому пірці, а проте мені хотілося вірити, що в "ті" дні, коли я вішав на дверях шмат картону й зникав із цілого світу, малинівка таки до мене прилітала. Яким чином... у яку шпарину вона проникала на моє піддашшя... може, вилітала з моєї уяви, але досить того, що вона сиділа на мольберті і пильно спостерігала, як я видушував із тюбиків на палітру свіжі фарби, знаходив на стелажі серед стосів своїх полотен невеликий — сорок на тридцять — картон й брався до роботи. Власне, картина, що називалася "День, який я підглянув", була начебто готовою, але я залюбки хапався за пензель, і він, мій пензель, щоразу вторгався в день, який я підглянув, — і роботи завжди йому вистачало.

Я мав враження, що буду працювати над картиною ціле життя; ціле життя буду

вдивлятися в густі, але прошиті наскрізь сонцем зарості малини, серед якої на передньому плані з-поміж кущів визирає несміливо малюсіньке гніздо. Очевидно, в іншу погоду малинове листя повністю заслонює гніздечко від цікавого ока, і ніхто, отже, не знає, чи є у ньому писклята а чи пташка ще висиджує яєчка; на картоні віє легкий вітер — і листя тріпоче, і хиляться сріблясті малинові стовбурці, і сонце омиває теплом і світлом ковчезок гнізда, і кожний різьблений листочок, бадилинку, і навіть кропива, що любить сутінь, повернулася до сонця жалистим лицем. Вітер, що віє із заходу, то гасить червоні ягідки малини, прикриває їх листям, то раптом відслонює їх на кожному кущі... і вже малинник, як нічне небо, світиться червоними зірочками, на кожному стовбурці яріють достиглі ягоди, на яких, борячись із вітром і тріпочучи крильцями, тут і там працюють бджоли; а на висохлій високій бадилинці, що стирчить понад кущами, поважно розпустив крила жовтий метелик, звичайна капустянка. Я радів цьому метелику, його чистій жовтизні, як і коричневому кольорові засохлої бадилини, мені баглося, щоб на картині вітер розгойдував від берега до берега ціле плинище і буяння кольорів, щоб плавалося срібло із червінню, зелене із золотим, буре щоб переходило в біле, щоб усе разом, як буває у натурі, перемішалося і злітувалося... і водночас щоб нічого не пропадало в масі, щоб усе залишалося одиничним, щоб ніяка стебелина, листок, руда вільхова сережка, що погойдувалася поруч із китицею калини, не втрачали свою виразність. Я прагнув, щоб із моєї картини віяло солодким духом достиглих ягід, щоб пахла терпко кропива, щоб нагріта сонцем земля дихала легким туманцем; я хотів, щоб моя невелика картина вміщувала у собі всесвіт — простий, доступний, знайомий з дитинства, в який можеш зайти, сісти відпочити або ж навпаки — натрудити мозок думками про марну суєтність життя, про вічний колообіг світу, бо... бо он виглядало з-під листя крихітне гніздечко, а в тому ж гнізді або ж яєчка, або ж пискля, або ж чубиться самець із самичкою.

Світ наш простий, і світ наш затаєний у тисячі таємниць, і хто знає, чи варто до всіх таємниць добирати ключі. Може, досить лягти на купу старого хмизу в малиннику на пагорбі за моєю хатою в селі, піддатися його, світу, чарам, і тоді відкриється тобі гніздо малинівки, і заграють на сонці кольори, і запахнуть усі достиглі ягоди разом із розпареною кропивою, і побачиш, як тонко Бог вирізьбив малиновий лист, і як "сонечко", немов вертоліт, злітає з твого пальця, а руда мурашва снує уверх і вниз по всіх стовбурцях, квапиться кудись поміж хабаззям — і нічого тобі більше не треба, окрім цього спокою душевного, оцієї скромної краси, мудрого миру, в якому для кожного є місце, є робота, є життя.

Колись я вперше подібне пережив, побачене й осмислене мене потрясло; колись я ненароком заглянув у вікно світове, за яким гойдалося гніздечко з одним яйцем, схожим на велику зеленкувату краплю. Кожної митті гніздечко могло перехилитися і яйце могло викотитися і розбитися, але цього не сталося, все в міру було виважено — і вітер, і будова гнізда, і навіть яйце не могло бути ані більшим, ані меншим.

То невже я тоді торкнувся світової гармонії?

Хто міг відповісти на це питання? Зрештою, я не очікував від когось відповіді, я

шукав її сам у собі — і безліч разів знову й знову припадав до свого малювання, що називалося "День, який я підглянув".

Чи це була моя найкраща робота? Очевидно, ні. Критики знайшли б у ній певні вади, а найперше — перевантаження деталями, що заважало, може, зосередженню думки, але свій "День..." я любив, мені ніколи не надокучувало його допрацьовувати — щось змінювати, а щось додавати, там пригасити колір, а там — підпалити; ні, ні, це не було тупцювання на місці чи копірсання в самому собі, це було, може, сходження углиб натури, пізнання і єднання з нею.

Моя дружина, якимось розглядаючи картину, попросила:

— Слухай-но, Василюк, я не можу оцінити, що ти намалював, може, це ще не шедевр... може, взагалі мазанина. Або й щось насправду путнє, яке і через сто років буде хвилювати людей і буде примушувати їх розмишляти... і люди прийдешні теж побачать, як вітер віє у малиннику й вигойдує на стовбурці гніздо. Я б тебе попросила, щоб цю річ нікому, навіть у престижні музеї, не продавав... не варто, очевидно, показувати її також на виставках. Бо навіщо? Щоб начальство скривилося... щоб "передові" відвідувачі писали у книжці відгуків свої обурливі оцінки. Мовляв, той митець їде на БАМ, щоб оспівати геройський труд, той співає пеан дружбі радянських республік, той славить партію, той поповнює ленініану. А якийсь, вибачайте, Бережан заліз у корчі. Чи не смішно? Тому я раджу підібрати добру раму, принести "День" додому й повісити у нашій спальні. Добре?

Й Дарка цмокнула мене у руку, зазираючи при цьому у вічі; я аж схвилювався від цього поцілунку: колись у моєму селі цілували жінки чоловіків у руки лише з великої пошани.

Я, правда, таки збирався жінку послухати... збирався — день, другий, місяць, поки не забув про обіцянку й про поцілунок; поки котрогось надвечір'я до майстерні не постукав сам Володимир Іванович Подолук — обкомівський куратор від мистецтва. Нічого надзвичайного у його відвідинах не було, він мав звичку приходити в наші майстерні для "ознайомлення і керівництва творчим процесом", а точніше — для контролю за творчістю. Подолук і всі, які за ним стояли, вищі й нижчі ефрейтори боялися, щоб ми нишком не малювали чогось такого... такого, що випадає з рамок соціалістичного реалізму.

Усміхнений, як завжди у бездоганно випрасуваному костюмі, у невиразного кольору краватці, з червоним значком Леніна на лацкані, він правою рукою вітався, а лівою раз-по-раз прилизував майже зовсім лису голову. Очі його з-під скелець масивних окулярів стріляли тобі в лице підозріло, пильно, й коли Подолук довго зупиняв свій окулярний обстріл на тобі, то здавалося, що він пронизує тебе наскрізь.

— Ну-ну, — казав Подолук, — давно я не був... що тут поробляєте? Чи, може, не раді гостеві, га? — Він ввічливо сміється, показуючи рядок бездоганно білих зубів; він умів сміятися зубами.

А проте я по-дружньому беру його за вузькі плечі, мало не обіймаю і воджу його по майстерні, і показую зо два десятки картонів, привезених мною з Гуцульщини; я цими

роботами, якщо по правді, тішуся, нема там гуцульського етнографізму, краси, а зате є гуцульські "роботи та дні" у гірському колгоспі: є полонина і нічна ватра, є будова хати, є показовий Палац культури в оточенні смерек, є старосвітське розпилювання дощок на трачці, є на цвинтарі сивий грабар, що оперся на рискаль, а за грабарем — могили та могили, які він насипав за життя, є підхмелений лісоруб, який дрімає, сидючи під облупленою, як стара єврейська корчма, сільською "Берізкою", є церковця з похиленим хрестом на бані, і є вуйна Параска, що сидить за ткацьким верстатом, є діти, що купують коней у Черемоші, є голова колгоспу — владний лобатий чоловік, який сидить за столом, поклавши важкі п'ястуки на столешницю, і є там гойна молодичка, білява, зеленоока відьма, в яку закохане — це я знаю точно — все чоловіцтво села (і мені здається, що теж перебуваю серед того чоловіцтва).

Я так і признався Подолюкові, щоб його трохи розвеселити.

— Чи вам про дурниці думати, про любасок із Гуцульщини, коли наступають на вас неприємності? — Він не договорив, навмисне розтягував собі задоволення; солодко було йому спостерігати за мною. Булькаті його окуляри фіксували, певно, мій стривожений погляд і раптово зблідле обличчя; він тішився, що я поступово, як утопленик водою, наливався непевністю, і в цій непевності, як у калабані застоюваної зеленої води, я переставав бути мистцем, на дно баюри втоптувалося моє ім'я; у непевності я почувався винним без вини, як в'язень перед енкаведистами.

Ні, мої нові роботи Подолюка сьогодні не цікавили, він прийшов з неприємною звісткою, це було відразу видно з його усміхнених зубів.

Я безпорадно оглянувся; я мимоволі зиркнув на полущений образ Христа на старій іконі, що висіла в кутку на стіні, й подумав: "Боже, де ти на цій земній юдолі набираєш цілі копи неприємностей, які обсідають нас? Кожного дня кожному, кому тільки не заманеться, мистця можна звинуватити в пристрасті до національного, що, зрозуміла річ, сусідує із націоналізмом, у формалізмі, втечі від сучасності, в прихованому небажанні оспівувати радянську дійсність, в потягу до патріархальщини.

О, тяжкі гріхи наші.

Подолук мав приємність від того, що нанизував, як коралі на нитку, наші вольнії, як кажуть, і невольнії прогрішення. То викличе в обком й поспівчуває, що вчора на засіданні бюро обкому негативно прозвучало ваше прізвище: зазнаєтеся, майстре, не буваєте в колгоспах, на заводах, нема портретів передовиків; то конфіденційно повідомить, що є сигнал: Бережан захоплюється іконами й навіть малює їх для продажу. Що, це не правда? Ніхто й не стверджує, що це правда. Але сигнал є сигналом. А хіба на цей раз теж не підтвердите сигнал, що ви десь-колись нарікали на обласне начальство, яке нібито спеціально зволікає з будівництвом нового приміщення Музею... нібито, хе-хе, партійне начальство спеціально очікує, щоб коштовні ікони, що зберігаються у непристосованому приміщенні, зіпсувалися від вологості. Невже ви, Василю Васильовичу, запідозрили партію в недбалому ставленні до національних скарбів, хоч... хоч ще треба довести, чи ікона в комуністичному суспільстві матиме естетичну вартість. Що, ви не так сказали? Перекрутили ваші слова? Але ж диму без

вогню не буває. Пам'ятаю, які блискавки ви кидали з приводу підпалу бібліотеки у Києві... були, були там далекосяжні натяки. Та це я так, до слова, щоб ви пам'ятали, щоб остерігалися. Народ, знаєте, заздрісний, злий, а ви, товаришу професор, на видноті.

Іншого разу Володимир Іванович пізно ввечері потелефонує, що так і так, сьогодні на виставці "Люди й час" у Карпатській галереї в книзі відгуків прочитав не вельми приємну оцінку вашого триптиху "Бойківщина, яку я люблю". Пенсіонер, здається, на прізвище Гордієць, людина заслужена, пише, що на ваших картинах забагато похмурості, мало там відчувається радості. Художник (від слова "худо" — ха-ха), пише пенсіонер, виносить на перший план стару бойківську хату, оборіг, лавку біля перелазу. Далі — білий кінь, що пасеться. На другій же частині триптиха — косовиця... Косять бідні бойки траву вручну. А на третій частині... Хіба це сучасне бойківське село, хіба так працюють наші горянії? — запитує вас, Василю Васильовичу, шановний пенсіонер, і він має рацію... так, має, бо те саме я вам говорив на засіданні виставкому. Хіба я вас не попереджав: збіднюєте сучасність. Де телеантени на дахах, де лампочка Ілліча, де на вулиці сільськогосподарська машинерія? Нема ніяких ознак того, що Бойківщина живе в достатку. Хоч би "Москвича" якого намалював, що забрів на подвір'я, — була б значуща деталь. А так виходить, що дуже смутно живеться нині на Бойківщині, художник нібито навмисне нагнітає похмурість. "Треба, отже, спитати з художника, з того Бережана, — пише пенсіонер, — чом він зводить наклеп на радянську дійсність. І притягти його до відповідальності".

Аякже, до відповідальності. — Але ж бо я малюю... малюю так, як хочу! — вибухаю я без остороги.

— Ніби я не розумію тонкої натури мистця, — стелиться, струмиться єлейно усміхнений зубатий голос Подолюка. — Тільки ви триптих намалювали не для себе, а виставили його в галереї. І тим самим почали розмову а чи суперечку з масами. Що, ні? І хтось із маси, рядовий трудящий, стверджує: це є очорнення радянської дійсності. І має на це право.

— Я теж маю право... — ще намагаюся себе виправдати. — Ну-ну, — далі стелить у трубі м'яко товариш Подолук. —

Мінкульт теж має право вибору після виставки. В кого купить, кому —відмовить.

І ти вже знаєш, що на твоїй картині поставлений хрест.

Й лихо в тому, що тінь від хреста падає на всю твою творчість, на твоє право вільно творити... бодай відносно вільно.

Тебе розбирає лють.

Тобі хочеться жбурнути телефонну трубку у видовжене кінське обличчя товариша Подолюка; тебе однак стримує його перестерігаюче "ну-ну", й ти кладеш трубку на важелі делікатно і тихо.

І ненавидиш себе за це.

Третього разу Подолук зустріне тебе на вулиці й бере "бика за роги":

— Це правда, Василю Васильовичу, що у сорок восьмому вас викурили зі схрону під

Коломиєю? У Шепарівському, здається, лісі? Ви, як стало тепер відомо, співпрацювали в референтурі окружного проводу ОУН? — Ти німієш спочатку від "несподіваної" новини, потім — заїкаєшся від обурення. Ти готов... Ні, ти, чоловіче, до нічого не готовий. Ти стоїш, немов обгорілий пеня, стоїш, як злочинець, що вже засуджений до розстрілу.

— Хіба я стократ не перевірений? — врешті приходжу до свідомості. — Якась свіжа напасть. Ох, життя наше...

— Перевірений то перевірений, — прилизує свою лисину товариш Подолук, — але... Анонім щось знає про вас таке, до чого не змогли докопатися наші органи. Диму без вогню не буває — я це завжди повторюю і маю рацію. Втім, не сушіть собі голови... — Він подає суху й тонку, як дощина, руку і йде геть, певно, страшенно задоволений собою. Він своє зробив, посіявши непевність, а ти вже доведи, якщо можеш, що ти не верблюд.

— Хіба верблюди, Володимире Івановичу, бродять на Гуцульщині й задивляються на таких ось чарівниць, — кивнув я на портрет зеленоокої гуцулки. Він не зрозумів, при чому тут верблюди, але я й не збирався роз'яснювати, що в думках пов'язав сьогоднішнє з минулим. — Стосовно неприємностей, то вони для того і є, щоб їх пережити. То що сталося?

Подолук мовчав; ходив по майстерні колами; зір його зупинявся на розставлених картонах, привезених із Гуцульщини, інколи ковзав по стелажах, потім раптом кидався по закутках. Тепер Подолук був схожий на великого павука, що обсотував мене павутиною; я буквально фізично відчував, як павутиння заліплювало мені рот, очі, вуха.

Я задихався.

— Вашою справою займаються органи на Дзержинського. На цей раз цілком серйозно, — сказав він і примружено з-під окулярів поглянув на мене.

— Займаються... органи? Мною? — спитав я. Вдавав здивованого, навіть байдужого. Та це була неправда; я відчував, як неприємний холодок побіг по спині. Серце кинулося в біг. Слово "органи" здавна має у мене свій знак, свій зловісний малюнок: густо загразоване вікно.

— Так, і вами теж, — ствердив Подолук. — Більше, однак, займаються Олексою Степанюком, якому ви давали рекомендацію для вступу до Спілки художників. Було таке? — допитувався Подолук.

Я мовчав; я обдумував ситуацію, мені не хотілося сказати навіпростець "так" чи "ні"; я зловив себе на підленькій думці (звідкись надпливла ця думка, виповзла з щурячої нори): "Даремно я колись зв'язався, потоваришував навіть з Олексою Степанюком, старою людиною, яка багато пережила. Чом не був вибірливим, шукаючи собі приятелів?". На цьому я наступив думці, як щуреві на хвіст і назад запакував її у нору. Залишилася в душі гіркота, незадоволення собою.

— Справді я давав Степанюку рекомендацію, — відповів я навіпростець, радіючи з себе. — Він чудовий медальєр. За одну тільки серію медалей, присвячених героям Громадянської війни, його варто було прийняти до Спілки. Я так і писав у

рекомендації... і тішуся, що у Києві на неї зважили.

Подолюк хитнув докірливо головою. Зітхнув:

— Ну-ну, я мав вас, Василю Васильовичу, за розумнішого, принаймні — за обережнішого, — промовив він спроквола. Підступив до стелажа і, мовби забувши про нашу розмову, довго перебирав картини, деякі витягав із стоса, прислоняв до стіни, вибираючи освітлення, й вистоював перед ними по декілька хвилин. Коли йому потрапив на очі "День, який я підглянув", то тричі жбурляв у мене зирки окулярів, вимагаючи чи то пояснення, чи, може, жадаючи висловити захоплення. Одначе мовчав і... мовчки врешті поклав картон на місце. Мені, по правді, була байдужа його думка про "День", я навіть ще не перейнявся пересторогою, що над картиною зависла небезпека; я не думав про якусь свою картину, вдалу, чи не дуже, тепер це значення не мало, має значення лише факт, що Степанюком знову зацікавилися органи.

Я сказав би неправду, коли б почав виправдовуватися, шукаючи якогось виходу: адже я знав, що органи зацікавилися Степанюком ще у сорок п'ятому, тоді ж його було арештовано, й він повернувся до Львова тільки в п'ятдесят сьомому. За що його було засуджено? Чи я цим цікавився? Чи нікому не відомо, що в сорокові роки кожен міг бути арештований, засуджений, розстріляний, замордований або ж виселений на Сибір? Хіба не так трапилося з директором моєї сільської школи Северином Петровичем Гайдашем?

Признаюся по щирості: я полюбив Степанюка з першого знайомства. М'який, несміливий і через те, певно, мовчазний, він був трохи безпорадним у нашому жорстокому світі; навіть колись я сумнівався (й дотепер сумніваюся), що він насправду чимсь завинив перед "державою і народом", перед слідчими й суддями, які запроторили його на Колиму; я колись навіпростець спитав, певно, трохи нетактовно, звідки він, такий тендітний з вигляду, хирлявий, черпав силу для каторжної праці на колимських шахтах. Степанюк, пощипуючи звично руді вуса, відповів, сміючись:

— Ми, очевидячки, не знаємо остаточно, і добре, що не знаємо, яку кріпость... яку міру сили фізичної і духовної відпустив нам Господь. Таємниця з таємниць. Я бачив на Півночі, коли, здавалось би, сталеві й мужні розтріскувалися на друзки й гинули. Інші згорали, як свічки. А я димів собі поволі, бо вдома очікувала мене майбутня дружина з майбутніми дітьми.

І він знову засміявся.

Справді, Олекса Степанюк оженився вже після звільнення з Колими. Панні Стефі, двадцятирічній дівчині, що успадкувала по родичах будинок у Винниках коло Львова, Степанюк сподобався не тільки завдяки м'якому характеру, рудуватому козацькому вусові, а й статечним поведженням: умів кланятися ввічливо, умів цілувати жінкам руки, умів вести "світську бесіду".

Він мав рацію, коли жартував, що вдома очікувала на нього майбутня дружина з ненародженими дітьми. Його Стефа була жінкою плодитою: щороку народжувала йому то доньку, то сина, а якогось разу — близнят. Інший на його місці посилав би жінку на підпільні аборти, а він тільки пригортав пухленьку Стефцю до себе й,

виціловуючи їй "руці", жартував:

— Ми з Стефою лише розсмакували, що то значить любов. Правда, жінко? Крім того, не забувайте, мосціпанове, що я із сорок п'ятого по п'ятдесят сьомий спав на нарах і жінки мені тільки снилися.

Я інколи з своєю "половиною" бував у Степанюків. На подвір'ї, що заросло пахучим рум'янком — марунькою, у занехаяному садку, в Олексиній майстерні, в кухні пані Стефи — скрізь можна було побачити то ряд череватих на ціле відро голубців ще "австрійської" роботи горшків, то різьблені уламки церковних хрестів, то під піддашшям височіла ціла купа старих меблів бозна-якого віку і якого стилю, то якісь колеса, жорна, терлиці, точила, ковані заденки багацьких возів та різного іншого скарбу, який був "конче потрібний" панові господарю. Дивно, що ватага його дітлахів — більші й менші — почувалися серед цього, здавалось би, хаосу, цілком вільно, й найцікавіше — нічого не нищили й не виносили на вулицю, їх татусь, бувало, хвалився: Я створив їм на подвір'ї та в хаті мікроклімат, у якому зароджується талант.

Не знаю, що виросте, які таланти прокляються в його нащадків, однаке сам Олекса Степанюк був майстром на всі руки: захоплювався художньою фотографією, займався живописом, показав себе талановитим медальєром, залюбки ліпив червоних теракотових чортиків, бабусь із козами, веселі типи підгірян. Степанюкова "дрібнота", як він називав свою теракоту, незважаючи на високі ціни, в художньому салоні відразу розкуповувана, з цього, власне, художник і жив. Його можна було осуджувати за те, що марнує талант, розмінює на дрібнички, що пробує себе в різних видах мистецтва, і його за це таки шпетили, а він, як звичайно, посмикував вус і розводив руками:

— Здаюся, — казав, — панове-товариші. Певно, маєте рацію. Але я такий... я не можу робити щось одне, мене вабить спробувати й те, і се, й інше. Такі руки маю холерські. — І він показував широкі, як лопати, долоні, пообтовчені пальці. — Ще до того, панове-товариші, душу маю скривджену: сиділа вона довго в криміналі, а тепер хоче літати. Чи, може, в радянського художника душі нема? — закінчував Степанюк іронічно.

І йому на деякий час давали спокій; його спокій був ілюзорний, поки не вступив до Спілки художників України, поки його медалі не здобули всесоюзне визнання, поки хтось не нашкрябав анонімку, що...

— В чому, власне, Степанюка звинувачують? — спитав я Подолюка. — Знову хтось наклепав.

— Не наклепав, Василю Васильовичу, — поправив мене Подолук, — а написав куди слід правду.

— За ту "правду", за давню свою вину Степанюк спокутував на Колимі сповна, — намагався я пом'якшити офіційний тон Подолюка. — Ну, працював чоловік за окупації фотографом у тутешній українській газеті. Мусив же заробляти якимось на хліб, чи як кажете? Хіба його минуле, його молодість, ну, його давня вина негативно впливає — скажемо так — на його нинішню творчість? Не може художник відповідати за те, що він, малим будучи, пісяв у штани. — Я давно мав охоту посперечатися з Подолюком.

Дотепер я або ж погоджувався з ним про людське око, або просто мовчав. Сьогодні настав час, коли мовчання урвалося.

— Я розумію ваш пафос, Василю Васильовичу, — Подолук криво посміхнувся. — Для того й прийшов у майстерню, щоб пафос трохи притрусити попелом. Боронячи чи виправдовуючи Степанюка, ви фактично бороните себе. Що, хіба ні? Адже відомо, й пишеться про це в анонімці, що ви з Степанюком близькі друзі, буваєте у нього вдома. Власне ви підкинули йому ідею створити також серію медальйонів — українських гетьманів. Ну й ви, звісно, проштовхнули його до Спілки. — Подолук знову ходив по майстерні колами; він знову, щось пригадавши, зупинився біля стелажа й довго зблискував окулярами над моїм "Днем, який я підглянув".

— Я й не підозрював, Василю Васильовичу, — промовив він потеплілим, неначе змашеним маслом голосом, — що ви щось подібне малюєте. Багато тут вітру, експресії, буяння... і тиші. Дивне поєднання: вітер і тиша.

Я зрозумів, що картина йому сподобалася. В мене заскімлило серце: поміж нашим братом художником говорилося, що, мовляв, Подолук нишпорить по майстернях і вибирає "собі в дарунок" картини. І мусять хлопці дарувати. А що вдієш? Щоправда, в мене Володимир Іванович до сього часу нічого не випрошував. Невже похвала моєму "Дню" означає "дай"?

Однак я не мав наміру розлучатися з картиною, надто вона для мене дорога, багато в ній моєї душі, роздумів і шукань. Я вдав, що не почув похвали, обережно взяв із його рук картон і поклав на верхню полицю.

— Не підозрівав я також, Василю Васильовичу, що ви... ну, як би це полегше сказати, живете подвійним а чи й потрійним життям. Одні ви на виставках, на зборах, так сказати — на людях, інші ви в своїй майстерні... інший у вас немовби пензель. А ще ви інакший, я певний, у довірливих бесідах із Степанюком, — продовжував Подолук у тому ж дусі.

— Хіба ви не здогадувалися, що кожний справжній мистець не може бути однозначним... не може бути, як обтесаний стовп. Мистець — різний. Колись один мій учитель казав: Художник не може бути дубом, який родить тільки жолуді. Мистець — це райське дерево в людському саду, на дереві цьому приживлено безліч прищепів... і тому він цвіте різними барвами, тому його плоди теж неоднакові, бо цвітіння і запліднення — це шукання, сумніви, боріння.

— Почекайте, — підняв руку Подолук. — Красиво говорите й... ллете воду на мій млин. Якщо художник не цілісний, я маю на увазі Степанюка, якщо він хитається то вправо, то вліво, якщо душа в нього двояка і трояка, то чи це не означає, що в металі його медальйонів прихована їдь фашистського прихвосня, який не просто, ні, не просто "заробляв на хліб", як ви твердите, в тутешній українській газетці безневинними фотографійками. Маємо неспростовні докази... це вже відповідно перевірено, що влітку сорок першого року Степанюк їздив чи не по всіх тюрмах західних наших областей... так, спеціально їздив до Станіслава, Стрия, Дрогобича, Золочева й фотографував гори трупів замордованих в'язнів. Потім видрукував у газетці цілу серію "Жертви

московського терору". В архіві мені показували підшивку цієї газети. Страшно дивитись... а ще страшніше читати текст під фотографіями: в кожному слові брехня і хула в адресу нашої партії, радянської влади та органів.

— Відомо... відомо, однак, що гори закатованих таки були, — вставив я несміливо. Тема була слизькою і небезпечною. — Хтось... десь розповідав, я чув. У селах по відступі Червоної армії люди висипали могили в пам'ять про ці жертви.

— Цілому світові також відомо ще з літа сорок першого, що в'язнів у тюрмах фактично винищили німецькі окупанти та їх прислужники-оунівці. Про це тоді повідомляло ТАРС. Я сам читав. Наш уряд рішуче заперечив нашу причетність до розстрілів. — Подолук зняв окуляри і, протираючи їх, споглядав на мене ясними очима. Він цілком вірив у те, що говорив, я був у цьому переконаний. Про себе цього сказати я не міг: я пам'ятав, як на початку липня сорок першого року тато з мамою їздили на "вселюдські похорони" до Бистричан; пам'ятаю, коли вони увечері повернулися, то були обоє страшні, заціпенілі, усяка робота домашня падала їм з рук, а слова, певно, затвердли в грудях, бо до мене не обзивалися; а ще пам'ятаю вечірню мамину молитву: вона біла поклони перед образами й вголос запитувала Господа Бога, як міг допустити, щоб совіти людей у криміналах кого постріляли, кого порубали сокирами, а з кого паси дерли, а кому очі виймали. А ти, Господоньку, дивився на цю масакру з висоти й не брав до серця людську муку. Чи ти, Господоньку, сили не маєш, чи не маєш блискавки і грому, чи нема в тебе припасених кар?

— Історія розбереться... — почав було я, але Подолук відразу перебив:

— Історія вже сьогодні все розклала по своїх полицях, Василю Васильовичу. Гадаю, ви вірите офіційній заяві радянського уряду з приводу розстрілів сорок першого року. У нас чисті руки. Так. Чи ви схильні вірити писанині Степанюка?

— Я його писанини не читав... і ми з ним на цю тему не розмовляли, — відповів я сухо.

Це була правда. Степанюк ніколи не вихвалявся своїми фоторепортажами з тюрм сорок першого року. Втім, всі обминали тему розстрілів, це була страшна тайна, табу, яке обходили здалека. Син крадькома клав на батькову могилу квітку й крадькома молився за татову душу. Поки могили не розрівняли бульдозерами.

— Одначе шкода, що ви не знайшли часу й не розкусили ворожу суть свого приятеля. Що, ні? Я переконаний, що коли б у сорок п'ятому році слідство знало про Степанюкові фотографії, то прокурор зажадав би карі смерті.

— Цілком можливо, — погодився я. — Тоді життя в очах Феміди так мало значило. Війна виплекала в людських душах, особливо в душах прокурорських, жорстокість. Закон прокурорський короткий: "К стене".

— Ви не про те говорите, любий мій художнику, — узяв мене під руку Подолук. — Ні, не про те. Жорстокість. Прокурор. І тепе, і теде. Тим часом справа досить серйозна. Степанюка неодмінно виключать зі Спілки. Його мусово треба виключити... викреслити, так, викреслити з усіх списків і заборонити займатися творчою працею. Хай запишеться в кочегари. Так вирішено.

Тільки тепер, очевидно, я зрозумів, як низько нависли над Степанюком чорні хмари; рукав хмаровий захоплював у своє жерло й мене.

— Але ж від цього рішення постраждає наше мистецтво, Володимире Івановичу! — вигукнув я благальне. — Мистецтво й дрібні Степанюкові діти.

— Зате виграє народ... і те ж таки ваше мистецтво, — холодно відповів Подолук. Він прикривався народом, як щитом; зрештою, не він перший, всі дбають про цнотливість народу, всі знають, що народові потрібно, а що йому шкодить.

На жаль, я цього не сказав Подолукові, протест бунтував у мені, я, однак, не зважився збунтуватись відкрито, я тільки просив поставитися до митця милосердно.

Просив відпустити старі Степанюкові гріхи? Просив, отже, й за себе, за своє мимовільне прогрішення. Проте це було марне приниження, я не міг достукатися до здорового глузду єфрейтора, та, мабуть, доля Степанюка вирішена без нього, без Подолука, вищими інстанціями. Дивовижно, але вищі інстанції з особливою ненавистю, так, із ненавистю воювали за "ідейну чистоту мистецтва". Ніби вони в мистецтві аж так розумілися... ніби вони самі не є фарисеями, які в душі не вірять у те, що проповідують. Можеш бути злодієм, можеш бути хабарником, можеш мати дві-три коханки — ці гріхи в очах "вищих інстанцій" прощаються за першим разом, гріх же ідеологічний — гріх смертний, і нема йому прощення.

— Милосердя, якщо на те пішло, ви самі потребуєте, товаришу Бережан, — обізвався паперовим голосом Подолук. — Просите за Степанюка, про себе ж не думаєте. З ним розберуться... до речі, розберуться органи. А ось ви, його покровитель, станете перед партійним судом своїх колег. Справа тут, як ви розумієте, не в догані.

Справді, річ не в догані. Я уявив себе на партійних зборах у нашій художницькій організації, на які приплентаються, з дозволу сказати, митці, котрі малюють лише портрети Леніна, Брежнєва та інших членів Політбюро; туди прийдуть ремісники від скульптури, які заробляють великі гроші, продукуючи для колгоспів та райцентрів пам'ятники Леніна й фігури солдатів-визволителів; будуть там мистецтвознавці, які вихваляють примітив "Зустріч Леоніда Ілліча Брежнєва на Львівському вокзалі"; розсядуться там "заслужені художники", які сьогодні готові малювати свинарок, завтра — чекістів, післязавтра — артистів. Все залежить від тематики чергової обласної або ж республіканської художньої виставки і взагалі від кон'юнктурного вітру. Ці люди, на мій погляд, глибоко нещасні, бо, маючи, талант... а таки є серед них люди талановиті, спляють його на фальшивих вітварях. Там передні місця в залі займуть сивоголові місцеві "класики" з рядами орденських планок і ветеранських значків. Ніхто не пам'ятає, за що їх колись — очевидно, відразу після війни — прийняли до Спілки і які полотна вони створили. За червоним столом засядуть товариші начальники, які вершать діла нашої організації, роздаючи замовлення на начебто творчі роботи, а також ошасливлють нашого брата почесними офіційними званнями, орденами, путівками в санаторії і будинки творчості, закордонними мандрівками, персональними виставками та іншими благами.

Ті, хто сидітиме за червоним столом (а посередині товариш Подолук), володіють

нашою творчою свободою; окриком, погрозою, заборонаю, обіцянкою посадити сад, у якому защебечуть солов'ї, вони правлять нами, як сліпими кіньми в кантарках: гатьта, вішта, вйо! Тільки окремі з нас, одиниці, рвуть посторонки й повертають на свою дорогу: пишуть книжки, які хтозна-коли будуть видрукувані, малюють картини, яких, може, ніхто не побачить, складають пісні, які співають подумки. Це, очевидно, сміливці, герої, і ніхто не може передбачити, що їх очікує попереду: слава, тюрма, забуття?

Я належу до тієї великої групи мистців, які вважають себе людьми чесними і прагнуть своїм мистецтвом служити рідній культурі, йдучи при цьому на компроміси: ставлять Богові свічку й чортові огарок; я знаю, що "чесні" теж прийдуть на збори, коли мене будуть судити; вони сядуть позаду великим гуртом і будуть поміж собою перешіптуватися, будуть з глибини залу мені співчувати, але ніхто... а таки ніхто не стане в моїй обороні, це я знаю з багаторічного досвіду. Навпаки, хтось-таки із "чесних" виступить і скаже щось таке невиразне, повзуче, необов'язкове, мовляв, всі ми грішні і треба нам посилювати пильність.

Пильність у мистецтві?

Я бачив себе на цих зборах, обступлений ворогами, заздрісниками, просто неробами, ідейними до яскравої червоності бездарами; вони ж бо потішаються наді мною, скільки схочуть; вони вже мені пригадають всі мої гріхи і мої чесноти... гріхи піднімуть на корогви, а чесноти потопчуть; вони напевно забудуть Степанюка, бо із Степанюком простіше — його викинули зі Спілки, й готово, а мене треба "виховувати й виховувати". А "виховувати" — це значить "тримати в чорному тілі", щоб ти знав, що над тобою є обком, партком і "общественное мненіє".

Чи зможу я перед червоним столом і чорною радіою моїх колег оборонити Степанюка й самого себе? Ні, вони мене не закаменують, але червоний стіл спільно з чорною радіою буде розпинати мою душу, і я із розп'ятою душею буду довго малювати на торцях багатоповерхових будинків композиції на теми "Леонід Ілліч Брежнєв — великий ленінець" або ж "Ленін крокує попереду".

Що з мене, з мого таланту лишиться після цих мальовидл? Зароблю у червоного стола дозвіл малювати членів Політбюро? Недавно на першотравневій демонстрації я бачив такі портрети, їх урочисто несли залізничники; з трибуни викрикували "ура", а я в душі реготався: всі наші вожді на портретах були вдягнуті в чорні, немовби залізничні мундири.

З трибуни далі лунали заздравниці, а я згадував, що недавно на вулиці Маяковського два міліціонери впили в свою буду на колесах, щоб відвезти у витверезник, Семка Коцюха. Чолов'яга він дебелий, сильний і як міг відбивався від міліціонерів, але стражі порядку крутили йому руки і сторч головою пхали в дверцята. Коцюх викрикував на цілу вулицю, щоб скурві сини не ламали йому руки, бо він не хто-небудь, не якийсь маляр від парканів, а "єсьм Коцюх, що намалював цілий тузін вождів для Залізничного району міста Львова. За вождів і п'ю..."

Його повезли в буді, як гицлі возять псів. Я дивився йому вслід, і було до болю

шкода Семка: він подавав колись, як кажуть, великі надії, про нього писали, що сходить на обрії новий оригінальний талант. Він жадібно малював пейзажі — то полтавські, звідки був родом, то гуцульські, то заворожувало його Подністров'я. Був у Семкових пейзажах особливий чар, який не висловиш словом. Може, це була залюбленість у материзну? Не випадково він малював переважно старі карпатські ґражди, білі під соломою полтавські хатки, верби і тополі, лани соняшника, що цвіли й світилися на цілу Україну.

Якось мене вразила його велика картина, на якій, розсуваючи рами, лежало де поросле бур'янами, а де голе до чорноти, зтирловане копитами поле, через яке хтось поклав одну-єдину борозну. На сірій потрісканій скибі тут і там стирчало кволе жито.

Жито, здавалося, вмирало на очах.

На засіданні виставкому Семкова робота називалася "Перша борозна по війні", але ще до того він признався комусь там із приятелів, що картина називається "Колективізація"; хтось комусь доніс, "Борозну" сполосували ножами, щоб, не дай Бог, хтось не заплакав над ріденьким житом, що жовкло, як голодні діти, а сам Коцюх на довгі роки потрапив у немилість.

І спився з розпуки...

І кажуть, що нічого уже не може створити, окрім портретів членів Політбюро.

То невже?..

То невже подібне й мене очікує? А чом би й ні? Чим я кращий від Коцюха? Хіба не однакові для усіх нас пошиті кантарки, немов для полохливих коней? Хіба не така сама спотворена горбом душа... а в тому горбі іржа проїла діру, крізь яку просочується по краплині крик, що будить змія... змій зветься страхом.

"То невже маю зректися приятеля, як Петро Христа? Невже таки зречуся?"

У кожної людини на життєвій дорозі трапляються свої Голгофи — великі, трагічні, високі, менші й зовсім незначні горбики, не на всі Голгофи людина виносить свій хрест, інколи хрест людину розчавлює, іншого разу хрест залишається покинутим у підніжжі гори, й ніхто начебто не зауважує нашого хитрування. Буває, що свою Голгофу обходимо бічною стежкою.

Котроїсь хвилини я подумав... я завагався і оглянувся: чи не варто зійти на бічну стежку?

— Гадаю, Володимире Івановичу, що на зборах могли б розібратися, вияснити з Степанюком і без мене? — я таки раптом звернув на бокову стежку, обходячи, може, й незначний горбик Голгофи. Якщо ж сказати по правді, то раптового нічого не було, в хащах моєї душі підняв голову змій. — Коли б на це була ваша воля... від вас, прецінь, а не від Першого залежить. Ви здогадуєтесь, що я маю на увазі? Врешті-решт, я справді без вини винний.

Господи, я просився у єфрейтора: я по-нищому впав на коліна (провадив мною змій) і повз до Подолюка, щоб обняти його за ноги. Власне, я уявив себе плазуном, і ніколи, мабуть, так себе ненавидів, як у цю хвилину.

Змій, проте, був сильніший за мене.

Подолюк мовчав довго й суворо; він пропікав мене окулярами наскрізь, щоб переконатися в щирості моїх слів: він, здавалося, зважував кожне моє слово на долоні.. зважував і любувався ним. І був собою задоволений.

— Ваша правда, — обізвався врешті. — Ми ж бо ніби приятелі, давно знаємося. А суперечки... та й чи від нас залежать наші незгоди? Служимо-бо вищим цілям, ідеї, поступу. Чи як кажете? — Він тільки тепер сів у старе, оббите червоним оксамитом крісло, в ЯКОМУ я любив часом дрімати.

— Спробую якось владнати з начальством. Вас не буде на зборах, в Угорщину поїдете, є нагода вивчити, як там поставлена реставраційна справа. Поїдете? — потирав він сухі, як дощечки, жовтуваті руки.

Ми сиділи до пізнього вечора, пили коньяк, баландрасили про се, про те; він хвалив мої картини, особливо ось ту, де ходить у малині вітер і гойдає крихітне гніздечко; так, ми пили коньяк... а я поклав свій "День" під промені сонця, що заходило, червінь підпалювала гніздо, вітер його похитував, а Подолюк нахилив голову то вправо, то вліво, примружував присліпкуваті очі — зробився добрим, домашнім, попустив краватку, а згодом і здрімнув із півгодини у фотелі: я тим часом пакував "День, який я підглянув" у цупкий папір і перев'язував червоною стрічкою. Очевидно, я міг запакувати Подолюку якусь іншу картину, адже ця була надто мені дорога, та що я вдію, коли саме ця йому сподобалася. Треба ж було чимось жертвувати, щоб відкупитися, я ще намалюю не один підглянутий день, на цьому світ клином не зійшовся.

Не зійшовся?

То чому ж у моїй майстерні посутеніло і посмутніло, мовби винесли з неї живий вогонь?

Темно.

Птахи небесні... ха-ха, сірома міська, посмітюхи обсіли моє горішне вікно, прорубане в даху, й зазирають цікаво в майстерню, цвірінькають на всі простори львівських дахів про те, що я цілу ніч пиячив сам із собою і що я зривався раз-по-раз із фотеля, оббитого червоним оксамитом, засвічував свічку і нипав по майстерні, бо нібито мряка заповонила всі кутки, а чорти вимкнули електрику, і я не міг натрапити на свій мольберт, а пензлі літали в повітрі, як лилики, і я ніяк не міг їх ловити.

Так сміялися горобці.

Горобці звірінькали, що я зрадив самого себе.

Втім, нічого такого не трапилось... горобці з птахів піднебесних знову стали львівськими брудними посмітюхами, мене обминули, завдяки Подолюкові, громи й блискавки, Олексу Степанюка, щоправда, викинули зі Спілки художників; він, на щастя, мав у запасі ще одну професію — знаменито розмальовував помешкання, загрибаючи лопатою грошву. Життя пливло далі, як ріка, і струї в ньому джерели-лися то сині й зелені, аж у них задивлялося небо, то котилися каламутні й нудні "барани", й тоді збігалися пси з цілого Львова й вили на берегах, що, підмиті, обвалювалися в бездонні ковбури.

Так мусило статися.

Сталося це осіннього надвечір'я у сірій львівській мжичці, коли сизий брук, якому сниться прадавній цокіт кінських копит, старі монастирські та університетські мури, заболочені по вуха квартали нових забудов, розхристані, роздягнені до чорноти міські дерева, пониклі, як вороння, прапори, — ціле місто й люди в ньому до останнього рубчика просочилися вологою і дрижаками. Тоді директор Музею — такий собі Мудрий Цьомко, насправді ж Цепелій Іванович, низенький, жвавий у бесіді, як млинок, з білявим хлопчачим чубчиком і хитрими зирками очей (хитрість Мудрого Цьомка повсякчас була прихована й тільки зрідка вишмигувала, як миша з нори, й відразу зникала) після цілогодинного вмовляння, коли, здавалося, слова, як гиблівки, хрустіли під ногами, після робленого хапання за серце, трагічних театральних поз втиснув мені під пахву новенький симпатичний портфель малярської марки, на який скинулися хлопці з реставраційних майстерень, з двома пляшками доброго коньяку і коробкою цукерок. На додаток "на збагачення духовності", загорнувши, як хліб святий, у білу платину, Цьомко втиснув у портфель невелику домашню ікону; це була так звана Федорівська Богоматір з минулого століття, музейної цінності вона не мала, тисячі й тисячі схожих Богородиць, прихилившись до свого Сина, розійшлися по білому світу. Я спробував притримати Цьомка за руку.

— Пусте, — відмахнувся він. Голос мав сопранний, йому б у церковному хорі пускати попід куполи херувимські голуби. — Сам знаєш: річ нібито стара, але трафаретна. Це раз. По-друге, Богородиця не занесена в ніякі музейні реєстри. Потретьє, тутешнє начальство, щоб знав і нікому не казав, для високих достойників у Москві не соромиться запускати білі рученьки у наш фонд зброї... люблять пістолетики гуцульської роботи. Тепер ти поняв, що ми з тобою агнеці? — Він мав звичку повторяти оте "поняв" при потребі й без потреби; але ні його метушливість, ні "поняв", ні хлоп'ячий чубчик, ні навіть прізвисько не підкопувалися під його авторитет знавця давнього українського малярства.

— А раптом Подолук виставить мене з дарунками за двері? — брав мене сумнів. — Раптом зіграє роль ідейного й непідкупного.

— Я думаю, що когось іншого він, може, й вигнав би з хати, лише не тебе. Увесь Львів знає, що ти йому "друг і товариш і брат". Принаймні, з певного часу почав тебе хвалити й ставити як приклад. Ти йому чимсь догодив. І тому братія реставраторська, Василюку, обрала тебе за посла: мусиш умовити Подолука, що спеціальна виставка відреставрованого живопису, різьблення, мосяжного начиння, кількох комплектів меблів — підсумок роботи наших майстрів, стане подією у культурному житті Львова й області, а то й — республіки.

До його слова прислухаються секретарі обкому й пішаки з управління культури. Най дурні не бояться "релігійного змісту". Ти, певно, чув: виставка готова, а хтось... десь... загальмував, перестрашувався. Словом, лише ти, Василюку, спроможний вислуховувати мудрі Подолукові нотації. Мене ж від них шляк трафляє. Поняв?

І він весело, але таки вперто витурив мене з свого кабінету на дощ.

Сутеніло.

Я подзвонив Подолюкові додому, узяв трубку його син.

— Ні, папані ще нема, Василю Васильовичу. З хвилини на хвилину чекаю, — відповів він. — Що передати?

— Та я хотів би відвідати вас... неофіційно, по-домашньому, поза обкомом. Маю з татом розмову. — "Це, певно, — подумав я, — добре, що Подолюка ще нема вдома. Скажу: "На хвилинку до вас заглянув. Тиждень тому були ваші іменини: п'ятдесят вам стукнуло. Хочу повіншувати".

Як добре, що згадав про ювілей. Є зачіпка.

— То приїжджайте, — обізвався у трубці Подолюків син. — Адресу знаєте? Революційна сім, квартира п'ята, третій поверх.

Двері відчинив високий, худий, довгорукий юнак із русявою борідкою і перев'язаною тасьмою ріденькою косичкою; був він злегка зизокий. Нагадував буддійського монаха.

— Ні, папані ще нема. Дзвонив, що скоро буде. Маманя у відрядженні. Я, отже, — господар, і звуся Адасем, — відрекомендувався хлопець. Зрештою, я його добре знаю, він вчиться у нашому Художньому інституті, цікавий графік.

Подолюкова квартира, як і у всіх начальників, була обставлена багато: кришталь капає зі стелі й іскриться в сервантах, меблі — югославські, китайська ваза, японська апаратура, що грає, співає і показує. Килими — аж нога потопає. На стінах... на стінах гостинної, що мене дуже вразило, висіло дві чи три копії, правда, в добротних рамах, картин Айвазовського і Шишкіна.

— Вас здивувало, що папаня не повісив жодної картини львівського, як говориться, мистця? — Адась, зауважив, що я чипів посеред гостинної з своїм портфеликом дещо розчарований. — І вашої в тому числі, Василю Васильовичу, — вколов мене на додаток хлопець. Стояв, схрестивши руки на грудях, і відверто глузливо посміхався.

— Як сказати... — зам'явся я. — Взагалі ти маєш рацію. Я сподівався, що татові дарують... що в тата ціла галерея. В усі часи художники дарували свої твори меценатам. Хлопець заледве не розреготався.

— То мій папаня — меценат? Він начальник від літератури, живопису, скульптури, театру. Так, йому носять... возять, як прийнято у нашому передовому суспільстві. Хто несе начальнику печене, хто — варене, хто — антикварний годинник, хто — старовинний фоліант, хто — набір меблів, а художники носять свої картини. Звичайна річ. — Адась виявився хлопцем іронічним. Мені подумалося... я хотів так і, думати, що його ріденька борідка і віничок волосся на потилиці — це своєрідний бунт... бунт, може, супроти власного батька, а не тільки проти того, що комусь безплатно привезуть з колгоспу півсвині чи декілька центнерів картоплі.

— Хто що потрібує — той відповідно свої потреби й задовольняє. Батько твій кохається в мистецтві...

— Облиште, Василю Васильовичу, — запротестував Адась. — Ми з вами вже

вияснили, що він не кохається в мистецтві, що він тільки начальник над усіма нами. І наді мною в тому числі. — Хлопець задивився у вікно, в темряву. Вечір, як повеневий розлив, плив вулицями, площами і скверами. Немов бакени на великій ріці, засвічувалися вікна будинків. Очевидно, жилося Адасеві вдома не вельми затишно, якщо він має батька лише за начальника. — Тепер настала пора уточнити й переконатися, як мій папаня шанує, просто-таки падає на коліна перед майстрами тутешнього живопису. — В Адасевих очах майнула мстлива тінь. Послушник чи монах буддійського монастиря, виявляється, міг бути огніваним, злим. Рідка його борідка дрібно тремтіла. — Як бачите, на стінах нашої хати нема ні однієї львівської картини. Папаня нічого не вішає з принципу: а раптом котрийсь із живих майстрів вструже щось... викине політичного коника. Ну, скажімо, назве козу дідьком. Розумієте? Тому всі підлабузницькі приношення папаня складає в буцигарні. — І він розмашисте розсунув вузькі двері, що визгнули на роликах. — Бачите? Папаня сміється... при мені сміється, очевидно, для того, щоб я пам'ятав: і мої твори колись якийсь начальник від мистецтва замкне до буцигарні або ж викине до пивниці щурам на сніданки, бо вони "не затверджені згори", бо вони "не перевірені часом", бо "народу потрібні картини без формалістських витребеньок", бо "націоналізм повсякчас переодягається, міняє обличчя і шкіру". — Хлопець аж задихнувся, коли поспішно, навалю вигукував почуті, певно, від батька "мистецтвознавчі оцінки". — То ото ж-бо мій папаня сміється: понаносили підхаліми образів, які на стіну не повісиш, а викинути шкода.

Буцигарнею Адає назвав маленький покоїк при кухні, де в передвоєнні часи ставили ліжко, шафу й вішали на стіні розп'яття — було це житло для домашньої прислуги. Мале заґратоване віконце впиралося в задню стіну сусіднього будинку. Покоїк був буквально запруджений аж попід стелю картинами в рамах і без них; я впізнавав руку відомих майстрів, які заповідливо писали на зворотному боці своїх картонів і полотен: "Дарую з любов'ю...", "На пам'ять дорогому...", "Хай ця скромна робота прикрасить Ваше житло..." і так далі. Мені було гірко читати посвяти Подолюкові; мені було гірко бачити в кутку аж три бюсти товариша Подолюка різця талановитого нашого скульптора. Так, мені було гірко... мені хотілося розреготатися від сорому за нас усіх, а першою чергою за самого себе. На підлозі під ногами тулилася до стіни моя картина, мій "День, який я підглянув".

Мав я скрикнути?

Повинен був заплакати?

Зобов'язаний був скрикнути зубами, обуритися? Може, й так, бо немало любові вклав я у свій "День"; я вклав, а хтось його зневажив.

Втім, чи я не заслужив зневаги?

Навіщо, мовби навчившись театральних жестів від Мудрого Цьомка, прикляк і, немов сліпий, торкнувся пальцями маленького гніздечка малинівки, що чудом тримається на стовбурці малини, не падає в кропиву й не перехиляється, щоб не випали з нього яєчка. Я хотів на дотик переконатися, що це таки моя картина, що гніздо малинівки далі гойдається й не падає.

І напала на мене хвиля внутрішнього плачу: я оплакував і проклинав своє боягузтво, яке цей юнак назвав підлабузництвом.

— Якщо хочете, то візьміть свою роботу назад, Василю Дмитровичу. Вона таки насправду добра. Колись, якщо її в нашій буцигарні не з'їдять миші, то нащадки скажуть, що її творець мав непересічний талант... Скажуть, що художник Бережан вірив у незнищимість життя, у цупкість його коріння. — Адає говорив дещо піднесено, але щиро, й мені хотілося вірити в правдивість його слів. Зрештою, пощо б він мене потішав? Та й характер, бачу, має не підлесливий.

Та картину я не взяв; ні, не тому не взяв, що було незручно перед Подолюком, коли він раптом опам'ятається і почне її розшукувати. Я уявив свою картину в образі чистої дівчини, кохання мого незайманого, якого добровільно зрікся і віддав розпусникам на потіху; вона, бідолашна, пішла по руках, поки її не знеславили, поки не зсинцювали й, мов непотріб, не жбурнули в кут: тепер вона нікому не потрібна, хочеш — забирай назад.

Я позадкував від власного творіння, як від прокаженого; я відчував, що топчу черевиками власну душу, і душа моя далі ридала й кричала від болю, але я сціпив зуби і пішов до дверей.

...Вже внизу, клацаючи на східцях капцями, наздогнав мене Адає. Тицьнув у руки забутий мій портфель і, несміливо обнявши за плечі, промовив неголосно:

— Ет, не журіться, Василю Васильовичу. Перетерпиться. Котрийсь з моїх приятелів, молодик, звісно, пам'ятаєте, на вашій лекції в інституті твердив, що мистець народжений для радості. Ви подивилися пильно в його бік, похитали головою і заперечили: ні, радість приходить через терпіння, як через горнило — залізо.

Втім, хочу вас попросити: папані моєму ні слова про вечір. Нащо йому знати, що ви плакали. Колись я втечу від нього. — Тут, на сходовій клітці, при тьмяному освітленні Адає виглядав пригніченим. Де й поділася його весела іронічність. — Не можу далі терпіти. Спалив якимось мої гравюрки. Увесь час нагадує, чий я син. А чий я син, Василю Васильовичу?

Я повинен був його підбадьорити, але не зміг, мовчав приголомшено. Всі добрі слова витекли з мене, як кров. Та Адає і не чекав розради, подався бігцем сходами вгору.

А я вийшов із брами.

Далі сіявся дощ; голе дерево на тротуарі, клен, пошкрябуючи вікна на третьому поверсі, просився погрітись біля людей. І власне це осіннє шкряботіння примусило мене підняти вгору навстріч мжичці обличчя. І я побачив у тисячах вікон тисячі вогників.

Був серед них і мій вогник надії?

Шибнула мені в голову, коли стояв посеред золотистої кам'яної тиші Святого Духа, думка: Чи прийшов би я сюди... чи дали б мені люди в руки скальпель, шкробачку, щітку й попросили б: розчисть оцю фреску, воскреси її, коли б мій "День, який я підглянув" висів у Подолюка на чоловічій стіні.

Опісля я багато разів повертався в думках до цих перших хвилин перебування у церкві Святого Духа; що того дня я вийшов з-поміж черченських христів цілком інакшим, новим, одначе слід вони залишили... залишили рубець, який постійно нагадував про себе. І повірте, коли в твоїй душі існує рубець, то мусиш зважувати свої вчинки, слова, а то й помисли, бо рубець може заболіти, облитися кров'ю; рубець у душі не роговіє, не розсмоктується і не зникає.

Опісля я не раз оповідав знайомим і приятелям, а поміж приятелями, як водиться, були й вороги, як Вербень віз мене зі Львова до Черчена, як я відкривав для себе Опілля, як моя душа насичувалася чистим духом липневого сіна, як визирали з високих трав, немов хлопчак в білих сорочках, приземкуваті білі хрести, що розбіглися довкола Святого Духа; як я бачив січових стрільців, що рівними рядами лежали на всіма забутому, без єдиної квіточки, без спомину і без єдиної сльози, на своєму кладовищі; як Святий Дух, заледве я переступив щербатий його поріг, виповнивсь людьми сучасними й минувшими; і як я, оточений цим людом, існував одночасно в давніх століттях і в дні теперішнього.

Хтось мене слухав, розумів і по-доброму заздрило, і признавався, що сам колись в іншому місці, теж святому, (а святості місцю може надати навіть польова криничка, навіть самотній дуб на узліссі), пережив схожий празник душі; а хтось, слухаючи, морщив чоло і вишіптував чи то молитву, чи то заклинання, ще вишукуючи подумки свій храм Святого Духа, до якого іще треба дійти... дійти й у ньому судити самого себе, своє мистецтво, свою ницість, страх; а хтось увічливо гасив іронічну посмішку, мовляв, чи я не розумію елементарних речей, на кожного з нас знаходить жадання очищення, сповіді, бо ж треба йти далі й вище; а ще хтось інший, уважно вислухавши мої терзання і з обов'язку суто стукацького шкрябав "куда следуєт" донос, що так і так, член Спілки художників, професор Художнього інституту Василь Бережан перебуває не тільки під впливом патріархальщини і всякої чортівщини, а й, чуєте, пускає сльозу за січовими стрільцями 1919 року, а це вже, самі знаєте, чим пахне...

А ще хтось надто вже раціональний у наш раціональний час, скептичний, рівний, як обтесаний брусок, і в кого душа теж вигибльована до блиску і немовби аж покрита емаллю, мов кухонний казан, на якій не зачепиться ні біль, ні сльоза, ні усміх, ні ненависть, зверхньо поплескував мене по плечу й казав, що мовлене мною про Святий Дух, про мої переживання — це тільки наслідок надто романтичного сприймання світу і прагнення драматизувати цілком нормальну ділову умову: "Я, товариші шанувальники стародавнього живопису, беруся відслонити фреску з-під штукатурки, якщо вона насправді існує, а ви гоните мені за роботу грошву. Віз і перевіз. Усе на цьому світі просто, приятелю Василю".

І, може, скептики мають рацію?

Про яку рацію, про простоту й про гроші можна було думати, коли я стояв перед північною округлою стіною Святого Духа, яка, як уже було мною сказано, на відміну від інших стін, тільки побілених кам'яних мурів, була обтинькована, а в правому її

нижньому кутку тиньк відлупився, розкривши добрий шмат — може, тридцять на тридцять — старої фрески, і я побачив на ній кілька кущиків пожух-лої трави і два уламки шаблі: ефес і пощерблене лезо; шаблю, з усього видно, ковано у сільській кузні невибагливе, ефес, власне звичайну дерев'яну ручку майстер приклепав трьома гвіздками. Стародавній маляр знав збоярське ремесло і шаблю малював з натури.

З-під тиньку виглядало також ребро тесаного стовпа. Ще вище — величиною з долоню — просвічувалося, як відблиск далекої пожежі, малинове тло.

Без сумніву, під тиньком таїлося ціле давнє мальовидло. З невеликого відлупленого віконця не можна було судити ні про його, стінопис, композицію, ні про величину; якщо фреска намальована на площині всієї стіни, то тут справді на мене очікувала гора роботи. Одне я знав тепер достеменно: я повинен, я мушу її розчистити. Вже із завтрашнього дня беруся до роботи. Мене захопила тайна зображення, що там під тиньком? І мене вабили барви. Як не дивно, але фарби майже не поблідли. Виходило, отже, що фреска, як тільки-но була намальована, ще свіжа, комусь не сподобалася, хтось її злякався чи зненавидів і наказав замурувати її навіки.

Господи, як я хотів би знати, що такого грішного намалював прадавній ізограф, якщо велено було його малювання забути?

Хто відповість?

Я оглянувся, немовби хотів у людському натовпі, який ще перед хвилиною уявлявся мені в церкві, зобачити давнього мистця. Він десь тут... дух його тут сутній. І, певно, сутній той, якому фреска не сподобалася? Якщо ти є тут, то чому не обізвешся? Чом не станеш перед людські очі? І хто ти? Покажи своє лице.

Господи, невже в усі часи були ефрейтори, були подолуки, які пильнують "чистоту" мистецтва? Виходить, їхній корінь правічний, вони лише міняють обличчя і жонглюють словами, а вирок у них один: заборонити. Того непокірного, що малює чи пише заборонене, у часи середньовіччя наказували стратити, спалити, згноїти в підземеллі, веліли відрубати по лікті руки, як тому кобзареві гайдамацькому, а в часи новітні — розстріляти, втопити в студеному морі, очорнити або ж назвати божевільним.

Як легко назвати митця божевільним, як просто тицьнути у нього вождівським перстом і крикнути натовпові: закаменуйте його!

Я стояв перед загадковою і ваблячою стіною Святого Духа й майже зримо відчував присутність, смердюче дихання ефрейторів; тут-таки, у церковці вони лежать покотом на кам'яній долівці і моляться про людське око, а насправді пильнують, гострять вухо; ефрейтори затаїлися поміж хрестами на цвинтарі, в полях і лісах, вони всюдисущі... і всюдисуще збирали каміння; я бачив це гостре каміння, що розколить мені череп й вийме очі, змій у моєму естві бив люто хвостом і піднімав голову й сичав вогнем... і я вмирав від страху, зціплюючи зуби. Одначе я не міг умерти навіть тоді, якби в мене поцілила кулеметна черга; я стояв перед загадковою стіною, перед зламаною козацькою шаблею, і перед очима давнього мистця, мальовидло якого заштукатурили. Він вийшов з стіни, як живий, і споглядав на мене уважно, очі його мене підбадьорювали, а руки начебто аж підтримували мене. "Ну, доки ми будемо боятися

когось... чогось остерігатися... навіщось оглядатися на задні колеса. Ніби тобі не дано крил, чоловіче? Спробуй, злети. І здобудеш себе самого".

Котроїсь митті я уздрів себе на білому коні зі списом у руці; ні, не сидів я на коні хвацько, в постаті моїй відчувалася невпевненість, ноги в стременах делькотіли, спис у руці був тонким і кожної хвилини міг зламатися. Зате змії під кінськими копитами звивався жилаво й опалював мене сірчаним вогнем. Мене розбирала охота стиснути коня острогами й полетіти геть від змія, від обов'язку його вбити. Ніхто не побачив би моєї втечі, я сховався б у майстерні, сів би перед мольбертом, на якому стоїть недокінчений портрет моєї оголеної дружини й шукав би у її оголеній красі сутність жінки.

Проте...

Проте я уже не міг утекти, я вже був інакшим, я мусив бути інакшим. І я... майже без пам'яті замахнувся і вдарив змія списом.

Бризнула чорна кров.

Невже це з мене витекла чорна кров, бо стало мені легко й радісно і трохи щемно на душі, як тоді... як колись у дитинстві, коли на Великдень навколо нашої церкви святили паски і співали... люди, небо, земля, липи церковні, дзвони на дзвіниці співали "Христос воскрес!".

— То що скажете, Майстре? — спитав Ключар, торкнувши мене за плече. — Виджу по вас, з лиця читаю, що таки варто було відривати вас від роботи в майстерні.

Я не відповів.

Тиша сіялася золотим пилком у сонячних променях.

— Христос таки воскрес, — сказав я самому собі, а Ключар посміхнувся.

ПАВЛО КЛЮЧАР

6

Сьогодні, як завжди влітку, вечір прийшов у село пізно; сидів він під селом у пшеничних нетрях, поглядаючи на дороги і стежки, й очікував терпеливо, коли скінчиться день і завмруть усі роботи в полі; поля, чи то колгоспні лани, чи клопоть людської ділянки, влітку витискали з селянина сто потів і щоденно надточували йому роботу; нитка прялася, здавалось, без кінця: то одне впорай, то друге, то третє — косовиця, скажімо, чи сапання...

Та все ж надійшла така година, коли на стежках і на курних дорогах, що бігли до села, появилися люди: хто їхав із поля на ровері, хто — на мотоциклі, жіноцтво з колгоспних буряків везли вантажівкою, а більше тюпало пішки. Отоді вечір і рушив слідом за людьми і заходився сіяти ніч: темрява, як жито в непрогрітій ріллі, спершу росла неохоче — село, поля, лісисті горби навколо Черчена заледве посіріли, стали м'якшими, і аж потім, немовби діставшись корінням до родючого пласта, ураз пішла розростатися вгору і вширину. Ще люди й до хат своїх не наблизились, а вже навколо цілий світ заріс ніччю, немов правічним лісом; десть у цих нічних глибинах утонув місяць — ми з Василем Бережаном заледве добрели до мене додому; усе ж таки міській людині, яка не знає вибоїстої сільської вулиці, важко ходити навмання, "напам'ять", це

мої сільські ноги знали на нашій Королевій вулиці чи не кожен камінь, горбик, а в дощ — баюру.

Я привів Бережана додому, й ми домовилися, що він буде у мене мешкати увесь цей час, поки у Святому Дусі не розчистить фреску. Звичайно, ні Бережан, ні тим більше я не уявляли, скільки це займе часу, я сподівався, що йому у нас з мамою сподобається: наша хата стоїть на самому кінці Королевої вулиці серед старого саду, який заклав ще мій дідो Федір. Сад, правда, мало родить, лише "дідові грушки" — п'ять ще на диво міцних грубезних дерев, котрі за моєї пам'яті завжди були грубезними й високими, майже кожного року плодоносили. Яблуні й черешні майже пояловіли, їх здалось би давно викорчувати й посадити нові, але ні я, ні мама ніколи й не подумали старі дерева корчувати. Це була немовби пам'ять нашого роду... немовби в кожному стовбурі, в конарах, у корінні живуть душі Ключарів, яких уже давно нема на світі. Крім того, ми звикли жити серед дерев, було нам серед них затишно й безпечно. Довжелезна хата на дві просторі світлиці, з сіньми й коморою, обступлена зусібіч деревами, припадала низько до землі й була схожа на великого білого і доброго звіра, що вигрівався серед розмореної зелені; хату перебудували на свій смак наші тато, вони були знаним теслею, сокира їх слухалася... та власне сокирою тато заробляли на хліб, бо поля було у нас мало. Теслями були також мої брати Роман і Зіновій, обидва загинули на полі бою:

Роман наклав головою в Карпатах на Дуклянському хребті, там тисячі й тисячі впало наших краян, мобілізованих до Червоної армії і недовчених, молодший, Зіновій, у сорок восьмому загинув під Надвірною від енкаведистської кулі: воював в УПА за Україну. Батько мій, Онуфрій, до речі, теж був на фронті сапером, повернувся додому з орденом: він був добрим робітником, коли хати будував і коли війну воював. Властиво, як це не парадоксально, Романова смерть на Дуклі й батьків фронтовий орден врятували нашу родину від виселення на Сибір... хтось таки доніс енкаведе про нашого Зіновія. Тата з мамою довго тягали по енкаведистських канцеляріях й усе допитувалися, де середущий син. Батьки кликали у свідки ціле село, щоб посвідчили про те, що навесні сорок четвертого Зіновія та ще багатьох парубків і молодих газдів угорці, які відступали з-під Коломиї, загребли на "форшпан"; був у нас чудовий білий кінь, якого тато чомусь назвали Серпнем; коня ми того вигодували з лошака і всі ми його любили і він нас усіх любив, здалека іржав, впізнаючи маму й тата, і хапав губами за руки, випрошуючи шкоринку хліба. Отож із Серпнем і помандрував наш Зіновій в мадярському обозі в Карпати; деś за Болеховом, у горах, наздогнала їх совіцька гармата, стрільне вибухло на дорозі й посікло Серпня на кавалки, Зіновій же повернувся додому з батогом... повернувся, щоб попрощатися: зібрався в Українську Повстанчу Армію, бо один окупант, як він казав, відступав, а другий — наступав, а ми, як трава під ногами, і Бог нас не оборонить, якщо не візьмемо зброю в руки. Він був у нас начитаним хлопцем, знав, що й до чого, ще змалку крутився коло читальні — у хорі співав, і фестини організовував, і за бібліотекаря був, і на сцені грав різні ролі. На все це Зіновій знаходив час, звісно, увечері, по роботі в полі, бо поле — і любе, і прокляте — вимагало щоденної роботизни: то ори, то заволочуй, то сій, то сапкуй, то коси, то

картоплю підгортай — вічне коло, якому нема початку і кінця. Кажуть: хліб круглий і робота сільська, отже, теж кругла, рахуйте, робота сільська вічна.

У колесі вічному кружляв також наш Зіновій, і вистачало йому на все часу й сили. Влітку спав на сіні під оборогом, а взимі у яслах у стайні з худобиною... і тато, бувало, йшли його будити із дзбанком води, бо сонце давно зійшло, а мама воду у тата 'відбирали. І вони обоє потому стояли десять-п'ятнадцять хвилин мовчки, щоб Зіновій додивився свій сон, бо, мабуть, прийшов із читальні, коли півні піяли.

Тато, правда, коли вони всі троє, тобто з Романом і Зіновієм, гострили вранці на точилі сокири, збираючись до когось там теслювати, воркотіли, що Зіновій даремно товче собою по читальнях, тоте товчення не для хліба, хлопче, з книжок, із співанок, із вистави в козацьких шароварах на ґаздівство не доробишся, чоботи не купиш і полюському не оженишся. Бог дав нам у руки, крім поля, тесло... на теслі життя наше тримається, а ще на плузі, на косі.

Зіновій любив в'язати з татом ціпи, але не сварливо, ні, був він хлопцем жартівливим і бесідливим, і часом таки переконував тата, що й сокира без людської душі, без її високих поривань, без високого співу, скажімо, в церкві, без коляди під вікном у Свят-вечір, і без вашої, тату, молитви, коли ви виходите вранці в наш сад, на його край, стаєте над Золотою Липою, що біжить живим сріблом поміж берегами, і молитесь... і молитесь, і думаєте про сонце, що сходить, про Господа Бога, що стоїть за вашими плечима, про росу на конюшині, про нашу молоду ще маму, якою ви залюбувалися, коли вона розчісувалася, як дівчина, перед люстром... сокира без цього людського духу була б тільки викованим куснем заліза, призначеного для того, щоб нарубати дров, а не для того, щоб вибудувати хату або й церкву.

Тато погоджувалися із Зіновієм і посміхалися у вус, кажучи, що тобі, сину, не теслярем теслювати, а бодай священиком стати або ж адвокатом: умієш прикласти слово до душі, як липовий листок до рани. Але ж бо, чуєш, триває війна... а ще до війни, до "перших совітів" не було за що послати тебе до Бистричанської гімназії.

Зіновій не став ні священиком, ні адвокатом, він власноручно не встиг вибудувати жодної хати... було тоді не до будування, весною сорок четвертого у наших краях переходив фронт, німці відступали, совіти наступали, села горіли, скрізь пахло трупом і димом, а не свіжими трісками з-під теслярської сокири.

Зіновій повернувся з "форшпану" вночі, сусіди його не бачили, й це нас опісля врятувало від Сибіру; кілька днів він відсипався в stodolі, а на третій вечір, коли ми збиралися лягати спати, зайшов до хати попрощатися; він так і сказав: я прийшов, тату, і ви, мамо, і ви, братове, прощатися, бо йду в ліс... йду воювати за Україну. Настав мій час. Він, видно, заздалегідь готувався до цього кроку, бо був у жовтуватому мадярському мундирі й у добрих із короткими халявами німецьких чоботях і навіть роздобув десь карабін.

Мама схлипнули, як риба на березі, але не промовили нічого, не відмовляли... мама мої походять з доброї родини, не багаті, але свідомі, дід мій по матері, Олекса, у вісімнадцятому служив в Українській Галицькій Армії. Мама знали безліч пісень, і

стрілецьких в тому числі. Я думаю, що Зіновій і я опісля не на читальняних тільки книжках виховувалися, а на маминих стрілецьких співанках... вони постійно чи то в полі, чи взимі за кужелем, чи коло печі співали собі "для душі", а ми слухали... а її співанки переливалися нам у душі, разом із співанками переливалося також те, що називається Україною. Я дотепер не можу точно переповісти... не можу вкласти у вірш... і не зміг би змалювати на папері перебране з маминих співанок почуття. Чи це любов? Чи це сум і журба? Чи це історія? Чи це молитва? Чи це німування, коли стоїш посеред горбатих полів і слухаєш, як потріскує жито і як підпateľомкує у житніх нетрях перепел? Чи це наша Страдча долина з Козацькою та стрілецькими могилами, із Святим Духом, із маленьким надмогильним хрестиком, на якому каменярь викарбував, що тут спочиває мій прадід Петро Ключар?

Я знаю: це Україна.

Мама, отже, лише схлипнули й заходилися укладати до "рубцака" хліб, солонину, часник і навіть пляшку самогону, а тато, однак, казали Зіновію сидати поруч себе на лаву й, обнявши його за плечі, почали відраджувати, мовляв, ти, сину, спершу добре подумай, поки рушиш із дому в партизанку... бо рушиш, чуєш, на певну смерть.

У хаті стало тихо, як у небі, були в цю мить присутні поміж нами всі святі, що зійшли з образів, був Бог і була Діва Марія, і всі ми, земні, домашні, і всі наші добрі небесні опікуни споглядали на згорбленого Зіновія, який сидів на лаві й обома руками тримався за цівку карабіна; було таке враження, що світ хитається і падає, а Зіновій шукає опори у зброї і на неї виключно покладається; він гладив мушку карабіна, як дівочу голівку.

— Може, й на смерть, тату, — врешті він обізвався. — Бо війна — війною... тим паче партизанська смерть підступна, чатує на тебе за кожним кущем. Та я йду. Нас багато. І шкода, що не йде зі мною Роман. — Він поглянув докірливо на старшого брата. — Тепер настав такий час, що не дадуть тобі поцюкати сокирою людям на радість. Совіти нині-завтра об'являть мобілізацію і кинуть нашого хлопа німцеві в зуби. М'ясо гарматне... І гадаєте, тату, вас із Романом обминуть?

Тато довго скручували цигарку з самосаду, мама піднесли їм гранчик із груби, і синій дим кружальцями снувався попід сволоком; ми всі ці кружальця пасли очима, аж поки вони не розвіялися... і всім нам баглося, щоб гнітючі думки теж розсіялися й зникли разом із димом.

— А певно, що совіти хлопа в селі не залишать... хлопи наші їм небезпечні, нині один візьме стрільбу в руки, завтра — другий і почнуть стріляти їм у спину. Що вони, совіти, дурні? Але коли й візьмуть нас до війська, то на фронті є шанці, є генерали, що вміють воювати, є сила... і ти, жовнірику, в тій силі разом із усіма, ти можеш упасти, а можеш і врятуватися, — розмірковували тато. — Що ж ти, Зіновію, разом із хлопцями, з такими ж, як і ти, можеш протиставити силі? Ти з карабіном, допустимо, чи з автоматом, ну — ще з гранатою, а він, москаль, пре проти тебе з танками, з вороплянами, з ученими псами, з хитрощами, підступом, із зрадою. То знай, сину, на вашій партизанській війні за кожним кущем не тільки смерть, на кожному кроці

виплодять гаддя — конфідентів, сексотів. — Тато простягнули Зіновію, а потім і Романові мошонку з покритим самосадам, і ми з мамою вперше побачили, як наші хлопці при татові закурили. Це означало, що тато мав їх за дорослих.

— То так, — хитнув головою Зіновій, — страшна проти нас стоїть сила... страшна якраз своїми підступами і хитрощами, а не танками й літаками. Ми це знаємо. І знаємо також, що нас у полон не беруть. Ми, певно, таки приречені на смерть, якщо Америка не почне війни проти Сталіна. Але... — Зіновій помовчав, немовби вагаючись вимовити щось дуже важливе чи, може, сумне, бо поглянув на маму... й мамі підбадьорливо посміхнувся. — Але чи не є нашим призначенням... так хоче Бог і так потрібно Україні... чи, отже, не є нашим призначенням сьогодні вмерти, щоб завтра на нашій крові зійшли, як молоде жито, нові борці. І так триватиме доти, доки не встане Україна.

— Красно говориш, сину, а я, однак, боюся, — призналися тато, і голос їхній зрадливо затремтів. — Чого ж, я вірую, що дух у тебе і в твоїх друзів кріпкий... дух — це теж сила немала. Біда тільки, що залізо, куля сліпа не пробує дух на кріпость, а кладе тебе на землю, як сніп. — Татів голос коловся на дрібну мідь і деренчав глухо в грудях; з татових очей викотилися дві сльозини, вони такі були великі, як пацьорки... мені вперше цього вечора стало лячно. Я метнувся до мами, що ціпеніли біля печі суворі, бліді й дуже гарні.

— Скажіть щось Зіновію, — просив я маму. — Най нікуди не йде. Мама пригорнули мене до себе, гладили мою голову і, усміхнувшись, сказали:

— Чи ти, Павлуню, коли б був великий, не взяв би карабіна, щоб рідну землю боронити? Хіба ти не мій син?

— Ото власне нині й пожинаємо засіяне тобою хлопцям у душу. Засіяла своїми співанками та всілякими казками про Україну, — гнівно шарпнулися до мами тато. — Маєш, скаламутила Зіновію душу. Добре, що бодай Роман має тверезий розум. — Тато мої огнівані, вочевидь, ще жили в мирному теслярському світі поруч із сокирою, точилом, пахучими смерековими трісками, кольоровою "квіткою" на зведених кроквах нової хати; тато вірили, що ось скінчиться війна, руйнація, згаснуть пожежі і їхній теслярський світ знову воскресне... і тоді вони, тато мої, увійдуть у той простий і зрозумілий світ разом із синами.

Потім ми всі проводжали Зіновію до кладки через Золоту Липу. Пам'ятаю, він подав мені руку, нахилився і шепнув на вухо, щоб я чим-скоріше виростав і приходив йому на зміну.

— Де ж тебе шукати? — спитав я, ухопившись навпомацки за його карабін. Ніч панувала над нами глуха, чорна, немовби цілий світ запався у безодню: ні голосу, ні собачого гавкоту, ні вогника блілого. Лише дерева в нашому саду сонно перешіптувалися та ще зрідка, як риба у саку, сплескувала хвилею Золота Липа. Зеник зник відразу, як тільки-но перейшов кладку... зник не з очей, бо ми вже на кладці його не бачили, він зник із нашого надслуховування. Як дух, розвіявся він серед полів, і більше ми його ніколи не бачили, він пропав у глибинах підпільної боротьби, прийнявши псевдонім, як тоді вимагала потреба, і тільки зрідка до нашої мами

добувалася з підпільних глибин скупа звістка, що живий, здоровий, воює, а далі, як Бог дасть. Після сорок восьмого й ці два-три слова, як білі ластівки, вже не сідали на наші ворота. Ми не знали, чи Zenko загинув, чи разом з іншими куреннями Української Повстанчої Армії пробився крізь Чехи на Захід, чи втрапив у руки енкаведистів й вони, якщо живим залишився після їхніх застінків, наракували йому сто років каторги на Колимі.

...А тієї першої ночі, коли Зіновій закинув на плечі кріс і розчинився в густій темряві, наші мама до хати не вернулися. Сиділи на березі Золотої Липи, через яку перейшов Zenko, аж до самого досвітку, і не допомагали ні татові, ні Романові, ні мої просьби, мама немовби нас не чули й не помічали навіть, коли тато обтулили їх, щоб не змерзли, фуфайкою; тато казали, що наші мама молитвами вистелює Зіновієві важкі шляхи, а Роман додавав, що мама, певно, чують кожний Зеників крик; Зіновій, напевно, вже хто знає де, в лісі, поміж друзями, а вони, мама наші, все надслуховують та надслуховують, чи не чатує на нього небезпека; а я собі думав, що наші мама просто сидять під вільхою, де кінчається наш сад, там, де його омиває річка, і плачуть... і плачуть самотужки, бо не вміють і не хочуть плакати на людях...

7

Про мамів написані стоси томів, із них, як із цеглин, будуються храми; і ходять у материнські храми поети й просто сини, і просто добрі люди, ходять люди у храми молитися; у молитві до матерів перебуваючи, повертаємося у сині дитячі роки, в дива давно призабуті, торкаємося дзвінка, що його повісив жайворонок попід небесами, і душі наші зчерствіли й зсохлі, як дубова кора, оживають, немов у ріллі зерно, і зеленіють у полях, що називаються життям; і душі наші, осквернені безбожжям, сліпі й обпльовані, омиваються у чистих водах, прозрівають і шукають Бога в собі й навколо себе; і душі наші озлоблені, зубаті, як собачі пащеки, добріють, стають ласкавими і м'якими, як весняні трави, в яких в'ють гнізда полохливі птиці; і душі наші, випалені чорною безнадією, безплідні, засипані попелом і піском, голі, засіваються сподіваннями, немовби ярим ячменем; і тіла наші, зболені й зчервивлені, начерпуються силою — світ тобі відкривається, як Господні небеса, а на воротах відкритих написано: Іди, працюй, радуйся, прикрашай землю і своє життя, твори добро і любов.

Кожен по-своєму в залежності від хисту й від жадання кладе для матері храм: той будує пишний палац і оздоблює його золотом, а вежі його сягають попід хмари; той зводить храм з широкими вікнами й дверима... всі вікна й двері навстіж відчинені, бо вдень до храму вкочується, немов великий хліб, сонце, а вночі блимає рогами місяць; той кладе похмурий камінь на камінь, аж земля під муром угинається і потріскує натужно, а двері виклепає залізні й вузькі, щоб ніхто чужий до його храму не пропхався; а той кладе церковцю з тисового дерева і різьбить її красно, а стіни вибілює набіло, а доріжку до церкви вистелює буковим листям... листя виблискує червоним золотом і пахне воно осінню... в листя осіннє по пояс забрідає лісовий вітер і не може з полону вирватися... і добре йому тут, тепло, затишно, і в лісах осінніх панує тиша.

Я знаю: в усіх храмах намальовано тільки один образ, і подібні на цьому образі жінки: жінки усміхнені й водночас сумовиті, жінки ласкаві й водночас суворі, жінки ніжні, немов янголи, ніжність навколо них світиться німбами, й водночас ці жінки по-земному огрублені, немовби вони ходять щодня на колгоспну роботу. Їх погляди звернені до нас, вони вдивляються в наші душі, вони впізнають нас і не впізнають, ми їм начебто рідні й водночас відчужені, вони радіють нами і судять нас, вони нас ненавидять і прощають нам гріхи. Ніхто у світі не прощає зради, а матері її інколи виправдовують, якщо зрадив її син; ніхто у світі не прощає вбивці, а мати обцілює свого сина, засудженого за вбивство на смерть, і просить у суддів милосердя; й тоді, коли син відцурається від неї, від матері своєї, церковця стоїть, немов обдерта жебрачка, й усі стежки позаростали до неї терням, та, власне, син дороги до церковці й не пам'ятає, він давно забув, які в матері очі, які в матері руки, який у матері голос, її образ стерся у ньому, згорів на попіл, а мати, проте, просить Бога не карати її сина, бо він, Господи, не винен у своїй забудькуватості, може, то я винна, може, світ винен, може ти, Боже, сам завинив...

Мамо...

Стою перед образом вашим і пробую малими своїми силами досягнути велику вашу тайну... потуги мої марні, бо глибина таємниці невимірною, бездонною, а любов ваша невичерпна, а мудрість материнська ніким не збагненна, і так буде тривати, поки сонця й світу, поки люди будуть любитися і будуть народжуватися діти.

Я теж побудував своїй мамі Докії церковцю на березі Золотої Липи; мамин образ висить на іконостасі посеред святих апостолів... апостоли прийняли її поміж себе... тільки апостоли витають у блакиті небесній, немов на подіях пливуть з минушини в теперішність, а мої мама завмерли посеред спаленого рудого житнього поля, а над рудим житом і над нею нависло небо, як соловецьке склепіння, а над нею вороння грає, а над нею сонце чорне, а над нею вихори червоні крутять червоні стовпища. А поруч сохне на краю поля, на краю світа один-єдиний дуб; а в маминих очах прихована, немов крадена, журба. Чи вона поміж людьми на весіллі, чи вона на городі підгортає картоплю (і сапка видзвонює об кам'яне наше поле), чи вечорами слухає мої вірші і турми слів літають понад нею, як голуби, й усі хотіли б сісти їй на плечі; чи годує корову й курей; чи бринить на її губах співанка й веселить очі; чи спить вона й сняться їй, може, молоді жаркі сни, а схована журба, замкнена сімома замками й скручена воривками, як відьма на Івана Купала, довбає і довбає її серце.

Журба схожа на ворона, а у ворона дзьоб кривавий, закривавлений; а у ворона око хиже; а у ворона пір'я колюче; й ніхто не знає, де ворон літає і де журба закопана; і світ, коли б мамину тайну пізнав, дивувався б, що вона скапалася, як свічка на вітру.

Я свою маму намалював осяяну тихим внутрішнім світлом: десь далеко-далеко догоряє сонце, і земля укривається пільмою, як квітка згорнутими пелюстками, і бузюк клекоче в сутінках, загубивши дорогу до гнізда; мамині очі ловлять останні сонячні промені — світяться очі в запалих ямах; добувається світло із покарбованих зморщок, як молоде зело з-під скиби; в кутиках стиснутих губ, як бриндуш-ка посеред моху,

блимає усмішка; світяться її важкі гудзуваті руки.

Спитають колись мене люди...

Так, питають колись мене люди: як же твоя мама, поете, така маленька, як вівсяний сніп, у сорочці своїй біленій, у виляючій спідниці, у хустині, на якій давним-давно відцвіли ружі... як же твоя мама, поете, боса й зовсім безборонна забрела у зчорнілий край журби. Дивись-но: ступає вона босоніж по груддю й по тернині сама-самі-сінька, й ніхто їй руку не подає, і ніхто кладку на ясний берег не перекине.

І можуть спитати мене люди: чом, поете, твоя мати не зчорніє

у чорній журбі, адже світ до неї непривітний а чи й ворожий, а вона в журбі світиться, немов лампадка... і не гасне лампадка з роками, неначе безмірні в неї запаси світла.

Я хотів би вам правду сказати, люди...

Я хотів би...

Але мої мама палець на уста кладуть.

Мої мама палець на уста кладуть, а це означає пересторогу, бо ніби ти, сину, забув, що журба моя потаємна, як підземна ріка, ти і я — і більш ніхто про неї не знає, а світ про неї, про журбу, не здогадується, не маю права світові сповідатися і на людях пускати сльозу. Хіба ти забув, сину, що я своєї журби боюся?

Вона своєї журби боїться, вона своїх сліз боїться, нікому своїх сліз не показує, хіба тільки найтемнішій ночі; а коли глупа ніч надпливе у легкому човні і хлюпне хвиля темряви з-під її весла, тоді мама виходять на берег Золотої нашої Липи, до тієї кладки, якою перейшов колись Зіновій, сідають собі під вільхою, під деревом, що червоніє від змаху сокири, і слухають... і стають мембраною, а може, струною, що ловить в полон сні ластівок і бджіл; і ловлять хруст листочка, що обламався з гілки й полетів на землю, немов мотіль, шарудячи крилами; і чує вона, як росте у нашій старій криниці трава, що зветься коза-баран; і переповнює її золотий дзвін пшениці, що котиться десь там попід горбами широкою рікою; і нипає Ті слух по лісах, по ярах, всотуючи у себе шерехи, писки, страх, плач зайчати під межею; і чують мої мама, як каміння росте на бродях Золотої Липи; і впізнає вона сторожку ходу колгоспних злодіїв, що орудують уночі, немов сови: той несе з ферми півмішка комбікорму, той з поля двигає піввоза буряків, той колосся нарізав курям, а той — волоття конюшини, а той — повзаючи, тягне з рядків моркву.

Мої мама сидять посеред ночі, посеред океану на білому камені, а мелодія звуків і шерехів пливе повз неї і крізь неї, вони у ній озвучуються й пливуть собі далі або ж топляться в річці, або ж губляться в травах, або ж западаються в нори; всі звуки, шерехи, шелести, зітхання мою маму і не цікавлять, вони, немов антена, що націлена на інші світи... вона націлена на Зеникові кроки, на його голос, на його постріл, на квиління поранене, на передсмертне його зітхання, на придушений шепіт у глибокій криївці десь у лісових дебрях.

Десь у дебрях ти існуєш, сину мій Зіновію?

Десь воюєш?

Десь любиш?

Десь дзвониш кайданами?

Десь проклинаєш мене?

Десь умираєш щоденно у тисячний раз?

І воскреснеш колись?

Озовися, сину мій Зіновію!

Дарма. Нічна симфонія пливе крізь неї і повз неї без Зеникового сліду, і пливуть, пливуть роки у ясенових подіях, і вже посивіло її волосся, і дарма вона сидить під вільхою і волає беззвучно на цілу просторінь ночі; "Гей, Зенку мій, озовися!!!"; і дарма вона скликає птахів нічних і денних і запитує, чи не виділи вони в лісах, у ярах, на чистому полі юнака з карабіном, що пішов за Україну воювати. Може, він, птиці небесні, лежить поранений і нема кому завити йому рани? Може, впав у сибірських снігах і нема кому його підвести? Може, в тюрмах підземних сохне з голоду й нема кому подати йому скибочку хліба? Може, лежить він непогребений серед поля і круки викльовують йому очі?

У нього очі були сині...

У нього волосся було біле, як льон.

І сам він молоденький, як молодий явір.

Птахи денні і нічні мовчать; звірі нічого про Зенка не чули; вітри, що котилися світами, давно не бачили юнака, що пішов воювати за Україну. Лише Господь Бог, старезний дідуган, якому мама били поклони щоночі й шепітливими молитвами не давали йому спати, піднімав її обережно з колін і казав... і казав Господь: "Ти, жоно, не побивайся, не вимучуй мене своїми благаннями. Їх тисячі й тисячі було, юнаків, які воювали за Україну, і серед них пам'ятаю Зеня з карабіном... так, пам'ятаю, бо, прецінь, пам'ятаю про кожную комашку, що повзає під корою струхлявілого дерева. Ти його чекай, жоно, сина свого... чекай, якщо навіть він упав від кулі в полі або ж згинув у тюрмах, або ж з'їв його голод, або ж замерз у сибірських снігах,— він повернеться. Що з того, що він умер? Він вернеться — кажу тобі. А ти чекай. Хіба не єсть твоїм призначенням чекати й сподіватися?"

Бог переступив сажневим кроком Золоту Липу і зник у всесвіті, а роки плвли в ясенових подіях чередою.

То як я міг малювати її образ начорно, коли очікування її було світле?

Тато, бувало, їй колись дорікали: То ти, Докіє, винна що Зеник пішов і зник. Вічно ти співала й співала про червону калину, яку треба піднімати.

"Але ж комусь, Михасю, тую калину таки треба піднімати, — мама на те казали, і очі їхні зблискували вогнем. — Але ж комусь треба... бо потолочена калина, і кров з неї тече, і корінь сохне..."

8

Котрогось року, здається, за Хрущова, серед літа допиталася до нашої хати дебела, сувора з вигляду жінка, але вже схилена на ціпок; жінка назвалася Гафією Кукурудз із села Братишани, що по дорозі на Надвірну. Приїхала у Черчен спеціально.

— Пишетесь Ключарами? — спитала вона, сідаючи на лавку в нашому саді. Старосвітські ткані бесаги поклала на землю біля ніг і пильно озирнулася навколо.

Тоді ще жили тато; тоді ще мама були молодою; вони обоє, тато і мама, трохи недовірко й сполохано поглядали на незнайому жінку. Мама немовби щось передчували, вони підсвідоме здогадувалися, що прихід цієї жінки є знаком, попередженням, бо аж зблідли... і тяжко було їм пережити кілька хвилин, тяжко було перебути в невідомості й тривозі, вони хотіли б чимдуж невідомості позбутися (і віддалити її хотіли на завтра, на післязавтра, на рік), бо линули до Кукурудзихи, як до рідної, припрошували до дзбанка з кислим молоком і мало не хапали жінку за руки.

Гафія Кукурудз, однак, не поспішала з головними словами, спершу обходила словами малозначними, мовляв, гарно тут у вас на півострові, поруч річка видзвонює, і поле пахне, і сад погойдується, шумить. Рай.

— Чи мали-сте, ґаздине, сина, що звався Зіновієм? Чи жив він у цьому раю? — врешті спитала, і, певно, проти своєї волі спитала, мала намір довше посидіти в нашому саду, нікого не тривожачи, щоб до передчуття тривоги мама з татом звикли, бо затулила долонею уста.

Було пізно.

Мама не скрикнули й не кинулися до незнайомої, лише схлипнули і аж хитнулися (а може, це земля гойднулася?), тато встигли обняти їх за плечі... обняли й заспокоїли, і мої мама посміхнулися, правда, гірко й сумно.

— Ніхто вже й не пам'ятає, нанашко, чи був на нашому обійсті рай, — промовили мама навдивовиж спокійно. І тільки вони знали, скільки цей спокій їм коштував. — І люди, сусіди тобто, і, певно, дерева в саду, і, певно, ріка наша забули, що в тому раю походжав колись хлопець, якого звали Зіновієм. Якщо б дерева про нього пам'ятали, то їх би зрубали. Так, їх би порубали, — повторили мама. — Ніби не знаєте, нанашко, чого дерева рубають? — Мама відповідали непрямо, слова їх були схожі на ластівки, що то сідали на вориння, то раптом сполохано злітали вгору, немовби хтось цілився у них зі стрільби.

Жінка, що назвалася Гафією Кукурудз, хитала головою; я тільки тепер помітив, що вона була дуже стара: і руки в неї тряслися, тому й опиралися на ліщинуватий ціпок, і велика сива голова в чорній хустині, по-старосвітському пов'язана, теж тряслася, а губи ворушилися. Правда, трималася вона незалежно, погляд мала допитливий, суворий: очей ще старість не забілила.

— Марно ви мене боїтесь, жінко, і ви, ґаздо, — обізвалася вона докірливо. — Я вже застара, щоб чинити зло... буду вмирати скоро. Чую смерть за плечима. — Вона оглянулася й махнула поза плечі ціпком, немовби свою смерть відганяла. — Тому й прийшла до вас, люди, щоб висповідатися: я знала вашого Зеня. Його кликали в підпіллі "Чорнотою". Був він колись... був...

Мама озирнулася на тата, а тато кивнули головою, мовляв, кажи цій сторонській жінці, яка знає псевдо нашого сина, правду.

— Був? — шепнули мама. — Чому був... колись? — Тепер мама прихилилися до

старої, узяли її за руки, і термосили, і зазирали у вічі. — Був... то значить, що його нема?

— Ніби ви, жінко, не здогадуєтеся, що його нема, бо ж копу років не дає про себе знати? Хіба ви не звикли до його смерті? — запитувала стара. Кружляла навколо, заходила здалека й зблизька.

— Та де... де б я могла звикнути до його смерті, — відповіли мама. (Губи їх — сині, а попід очима — чорно). — Я звикла, кажу вам правду, до смерті старшого сина. Він десь на хребтах у Карпатах упав і лежить на Дуклі. Мені-бо прислали похоронку... похоронка — це немовби хрест на гробі на нашому сільському цвинтарі. А Зеника я очікую живого. Ніхто ж бо не видів його смерті.

— Ой жінко, — заломила руки Кукурудзиха. — Я її, синову смерть, виділа, — промовила спроквола. Голова її важко впала на груди, очі встромила в землю.

— Коли то сталося? — спитали тато. Голос їхній був ламкий, хриплий.

— Давно, — відповіла Кукурудзиха, не підводячи очей. — У сорок восьмому, пам'ятаю, на Спаса, серед ночі. Моя хата коло лісу недалеко... Монастирем ліс називається, корчі підповзають мало не до порога. Була мені біда з тією лісовою близькістю. Вночі — наші хлопці: бабцю, відчини. Голодні були, звошивлені. Я їм сорочки прала і нафтою голови мастила від вошви. А вдосвіта надбігала з району якась "Червона мітла" або "Чорна кішка", то ще якась холера... та всі з автоматами, та всі люті, як пси, та один із другим ставлять мене під стінку й кричать: "Растреляємо, суко, еслі не прізнаєшся, что бандеровцам помагаєш". А я з-під стінки... а я тую стінку, чуєте, нігтями довбаю й плачу: "Нащо розстрілювати, коли й так скажу, що деколи партизани з лісу приходять. Що ж маю робити? Прийдуть і наказують:

"Бий воші, бабо, бо то більшовики".

Совіти в синіх кашкетах реготалися, що скоро бандерівців в схронах та по лісах воші стереблять, потому "визволителі" наші ретельно перевернуть усе в хаті до нитки, спичаками подвір'я перетикають, кожного разу схрона шукали, криївку, і біжать далі в село. А я стою, під стінкою, чекаю пострілу.

І чи один раз так діялося...

Вночі перед Спасом більша сила совітська, як саранча, налетіла на ліс. Хмара їх була. Цілий день у Монастирі грали машингвери й гримали вибухи. Що діялося в лісі — не знаю. Хвалилися потім командири з району, що три машини вбитих бандерів повезли до Бистричан. А одного недобитого, пораненого в груди й в обі ноги, видно, не запримітили, він цілий день лежав у болоті. Можете собі уявити, прошу вас, який то був для того хлопця страсний день... а може, й не день, може, він і не бачив дня, бо сховався в кріп'я і ніч заступала йому очі.

Однаке хлопець не хотів вмирати посеред лісу самотнім... не хотів, щоб вороння ним живилося. Він повз і повз цілу ніч, вмираючи щораз і щораз воскресавши, поки на світанку не зобачила його на своєму подвір'ї біля криниці... коло кам'яного жолоба, з якого напуваю корову. Він лежав на крисі жолоба, і я думала, що партизан вмер, а він руку встромив у воду і ворушив слабо пальцями... і, певно, вода тримала його при

житті. Що я могла з ним зробити?

Признаюся вам: і страшно мені стало, бо кожної миті могли наскочити енкаведисти, і жаль мені було хлопця. Лежав він увесь обкервлений, мундир подертий, лице заросле, чорне, в правій руці мав револьвер... револьвер той був увесь у глині. І я зрозуміла: він кулю в револьвері заладував для себе.

— Не кваптеся, нанашко, — перебили мої мама і взяли благальне Кукурудзиху за руку. — Най він іще поживе...

Гафія Кукурудз замовкла. Тиша тривала довго, цілу вічність, мабуть, мої мама стовбеніли біля не баченої ніколи криниці, де лежав наш бідний Зеник.

Аж тато врешті спитали:

— І що було далі?

— Далі... я занесла хлопця до хати і поклала на лаву, спершу вийнявши з руки зброю. Він блимав білими від болю очима й шептав... і шептав, щоб я стрілила йому в голову або в серце... тепер уже можна йому вмирати, бо принаймні буде похований.

А я розірвала на півки стару свою сорочку й обмивала страшні його рани літеплом, а на чоло клала мокру шматину. От вся була моя поміч... — Стара важко дихала, переживала, видно, давно переболена. — Що я більше могла? — і заплакала. — Що я більше могла зробити, щоб втишити його муки? Покликати дохтора? Де він? Молитися Богові? О так, я молилася... молитви мої зливалися з сльозми, з стогоном пораненого, його маренням. Він зривав з себе бандажі, мої молитви і сльози, видно, не помагали, хапався сідати... сідав і падав, як сніп, і все просив віддати йому пістолу.

Так тривало цілий день.

Надвечір заснув чи втратив пам'ять, бо лежав тихо, як дитя в колисці. Я сиділа біля нього й відганяла мух, що лізли в лице, і був він мені у цю хвилину, повірте, рідним сином. Щось мені так стало давко на душі... якось по-новому стало на душі, ні, не скажу, що це нібито нове почуття, чи як його назвати, було радісним... бо яка то радість, коли ось хлопець вмирає. Було мені сумно, так, душа моя тліла, але й... але й солодко було. І ви, люди добрі, не судіть мене, не подумайте про мене нічого злого, я потім зміркувала, що то обізвався в мені почуття материнства. Я до старості дожила, а такої медовості не зазнавала, жила собі самотинне під лісом, хлопи чомусь обходили мене боком, я їх, певно, відстрашувала... така з виду нефайна, кістлява була. Замолоду це мене мучило, бо, прецінь, не з дерева витесана, хотілося дитинки, потім хотіння минулося на цілі віки, аж... аж воскресло щось, мовби я сиділа коло свого сина, воскресло щось солодке, рідне, материнське.

Воскресло й вмирало, чуєте...

Я плакала, уткнувшись в ноги пораненого... я ніколи так не плакала, ніколи мій жаль і розпука не були такі бездонні, і я не знала, як порятуватися від безодні, що розверзлася переді мною, від болю, що краяв моє серце на кавалки.

На лаві лежав мій син.

Я бачив: мої мама заперечливо покрутили головою; вони не хотіли ділитися з кимсь навіть своїм болем.

— Ні, — таки промовили вголос. Але Гафія Кукурудз не звертала на маму уваги.

— Так мені стрілило, жінко, в голову... і не перечте, — сказала суворо. — Так я хотіла; так напоумив мене Бог; так краялося і плакало моє серце. Ні, не було це гріхом, що я усиновлювала собі чужого сина. Як це не страшно, добрі люди, як це, може, не людському, але, бігме, в тому риданні, в плачі я була щаслива: я мала над ким і за ким плакати.

Стара Кукурудзиха всміхнулася, підвела голову й по черзі споглядала то на маму, то на тата.

— Я щось таке торочу несусвітнє? — спитала, все ще усміхаючись; усмішка скрасила її вилицювате й довгоносе обличчя. — Чи ви мене розумієте? — зітхнула, і похмурість її спеленала. — Чи зрозумів би мене цілий світ? Та й, якщо поправді, чи розуміла я саму себе? — Вона стиснула плечима і попросила в тата закурити. — Це я тоді, в сорокових, навчилась труїти себе. Тільки й розради, — затяглась глибоко димом.

Кашляла тяжко.

Ми всі терпляче очікували, поки вона відкашляється і думкою повернеться до своєї хати під лісом, що називається Монастир. Там лежав на лаві Зіновій.

— Ага, на чому я скінчила? — спохопилась Гафія, помітивши, мабуть, наше чекання. — О, згадала. Видно, я надто голосно плакала, бо хлопець на лаві кліпнув кривавим оком і ворухнув спеченими губами. Ледве розібрала його уривчастий шепіт. А він запитував, як ся називаю.

— Гафією, — відповідаю. — Нащо ж тобі, дитино, моє ім'я? Не бійся-но, не зраджу, енкаведистам не видам, — образилась я, дурна. Мені здалося, що він шукає по хаті чужих, тих, яких я повинна б привести, поки він спав, бо блудив очима.

— Я й не боюся, вуйно, — промовив він спокійно так, упевнено. — Чого б я мав боятися? І кого? Я вже стою... я вже стою... я вже стою, — повторив він три рази, — поза межами страху. Буду вмирати, — тихо вимовив. При своєму розумі був, здалося мені, свою смерть обдумав.

— Ой, — кажу, — пусто говориш, хлопче. Ти молодий, кров молода — смерть перебореш, — пробувала від чорних думок його відігнати. — А взагалі — мовчи, кожне слово коштує тобі здоров'я. Доктори забороняють.

— Де ті доктори, вуйно? — намагався посміхнутися і не міг, бідний, кривився від болю. — Смішно тут згадувати про якихось докторів. А говорити забороняєте... дайте наслідок сказати декілька слів важливих і небезпечних для моїх батьків. Слова мої, вуйно, можна продати ворогам... скажуть вам "спасібо", дров на зиму привезуть і хату перекриють. Та ви цього не зробіть... правда, не зробіть? Перехрестіться, прошу вас. — Бесіда його була хаплива, слово через слово, він квапився, відчував, що відпущено йому мало.

Я хрестилася мовчки і мовчки ковтала сльози. Він дивився у стелю... дивився, певно, в небо, пригадував щось, бо брижив чоло.

— Не болить мене, нічо', вуйно, аж дивно, що не болить, що мені добре і що можу з вами говорити... що можу при ясному розумі заповісти вам, щоб колись... якщо не

боїтесь... якщо ліпші часи настануть... дати звістку моїм мамі й татові, Ключарі пишуться... Ключарі з Черчена коло Рогача... дайте звістку, що їхній син Зіновій загинув. Сто разів його прострілили, й він упав... Він упав, а ви будьте обережні, вуйно, щоб себе не наразили й моїх родичів на Сибір не спровадили. Добре? Най моя смерть буде вашою таємницею. — Промовляв він отак слово за словом, часом попереднє слово забував і повертався за ним... а я збирала його слова, як пацьорки на нитку, щоби-м не загубила.

І знову хрестилася, сама собі присягаючи, що хлопцеві слова впадуть у мою душу і проростуть там таємно, і буду їх носити таємно... таємний хрест буду носити в собі.

Так, таємний хрест буду носити в житті...

— Бог дасть, синку, що встанеш... я тебе догляну... я тебе зіллям полікую... тобі, молодому, рани не страшні, — плакала я над ним... над вашим сином... над моїм сином. — Ще, — кажу, — візьмеш свій револьвер і підеш ворогів воювати. Ось побачиш.

Він осміхнувся... ні. не мені, сам до себе, може-, до вас, тату з мамою, може, до свого револьвера.

— Ой, де, — зітхнув, і хлюпнуло йому в грудях. — А пістолю, як умру, зі мною поховайте. З чим явлюся перед святим Петром, вояк я прецінь...

Отак ваш Зіновій говорив зі мною перед смертю. Це були його останні слова... останні слова про те, що він вояк. Ні, наслідок ще мене попросив, щоб я заспівала йому щось. Я не вміла співати ні партизанських жалібних співанок, ні стрілецьких, що за Польщі в читальнях і на фестинах співали, ні навіть дівочих про кохання, не мала я замолоду охоти до співанок... кому мала співати? Сама собі? Знала тільки одну, давню, ще мама мої небіжка під куделею співали, що червоне сонце сходить, червоне заходить, молодий й жонатий до дівчини ходить.

Ой ходить він, ходить...

Я співала, а ваш син умер. І бийте мене, і кленіть за те, що-м принесла вам чорну вість. Та мусіла-м. — Кукурудзиха вхопила мамині руки й стала їх обціловувати.

Мама наші кам'яно мовчали; вони й не схлипнули, лише закусили губу вперто й дивилися кудись поперед себе невидимо... дивилися або ж у минувшину, або ж вдивлялися в той край за Бистричанами, де вмирав наш Зенко.

Тато глухо і тяжко ридали, обнявши яблуню, билися головою об її стовбур. Дерево, здавалося, тремтіло від тяжкого чоловічого плачу, і ще здавалося, що листя на ньому жовкло, обривалося й розпеченими клаптями міді сканувалося по одному на землю.

— Де ж ви його поховали? — мама врешті вийшла з своєї замкненої тиші, як із усохлого лісу, що вмер од людського болю. — Бодай по-християнському, по-людському поховали, щоб душа його не блукала неприкаяною? — Мама були білі, як папір, очі горіли сухим вогнем. Мені, малому, був незрозумілий страшний їхній спокій, замуrowаний у собі жаль: я пробував притулитися до мами, узяти їх руки у свої, я хотів їх бачити такими, як тато — розплаканою, м'якою. Однак мама ласкаво відіпхнули мене від себе, вони мене мовби й не бачили, цілий великий світ звузився й уперся у стару жінку, яка принесла звістку про Зеникову смерть.

— Як могла, моя люба, так і поховала, — зітхнула Гафія Кукурудз. Висока зростом, широка в плечах, костиста, вона никла перед маминим сухим і неплакучим поглядом; вона немовби виправдовувалася, що принесла в родину смуток. — Пам'ятаєте, які часи панували небезпечні? Прийшов хлопець з лісу, й ти дала йому води — і вже совіти рокували тобі Сибір. Переховала на горищі — Сибір, а хату палили. Омила йому рани — Сибір або тюрма. Заплакала над убитим — це ще більший злочин, бо ти бандерам співчуваєш і за ними плачеш — це теж криміналом пахло.

Але тієї днини я нічого не боялася... не боялася і вже... задерев'яніла. Чи, може, жаль узяв мене лютий: такий молодий, такий самотній, далеко від тата й мами лежить на лаві.

Обмила його, як могла... власне, лише обличчя і руки, лице і руки помила, і ноги... аби йшов до раю чистими ногами, й з чистим лицем став перед Господом, і свічку дала йому у руки. І дванадцять "Отченахів" і дванадцять "Богородице Діво" проказала; інших молитов за упокій його душі я не знала. Як настала ніч, то сповила його у верету, обв'язала, як дитину, поклала на ґринджоли, якими взимі вожу з лісу дрівця, і потягла... і потягла, чуєте, не на цвинтар, і за це мене не сварить, іншої ради не було, бо замало однієї ночі, щоб аж на другий кінець села на цвинтар дотягти на санках мерця, треба було, мабуть, цілі дві ночі, бо то мука... ти п'ять-десять кроків зробиш і стоїш, віддихуєшся. Крім того, на дорогах чатує на тебе якщо не енкаведист з району, то вже тутешній стрибок напевно... а ще підглядає із-за плота сексот.

Серед поля, на "Ксьондзовому окопі", яке стояло облогом... худобу там півсела пасло... лишилися ще незасипані німецькі шанці. Сварить мене, але що я інакше могла собі зарадити. Тільки й того, що дно поглибила, до свіжої землі рискалем добулася, аби хлопцеві м'якше було лежати... м'якше й чистіше, бо дно шанця вже було поросло бур'яном, та й каміння понасипалося.

Ото й усе...

Хіба ще скажу: ніч стояла ясна. Присвічував мені при похороні місяць... висів місяць так низько за плечима, як і у місті ліхтар на вулиці. Звізди, як янголи, крильцями мерехтіли на небі. Я відкрила вашому синові лице, щоб надивився наслідок на світ, на місяць, на зізди... щоб запам'ятав, як пахне вночі поле. Потому сіла коло нього, заспівала йому впівголосу "Вічну пам'ять"... і так виглядало з того неголосного мого співу, що я начебто заколисую його до сну...

Мовчання тривало цілу вічність, воно широко розлилося, як море, і як море, мовчання було глибоким; і не було в тому мовчанні ні нашого саду, ні хати, ні неба над нами, ні вітру попід хмарами, ні сонця... лише ми троє — тато, мама і я, а з нами стара Гафія Кукурудз сиділи на пустельному острові... сиділи на землі біля Зіновія, загорнутого у верету, й стиха наспівували йому "Вічну пам'ять".

Коли ж сумна мелодія припала низько до борозни, до скиб і заплуталася поміж травами і там згнула, мама спитали Гафію:

— Чого-сте, нанашко, так довго... так пізно після похорону до нас прийшли? Ми Зіновія в'одно чекали й чекали.

Гафія Кукурудз обома руками оперлася на ціпок і, здавалося, маму не слухала, думала про щось своє, бо заговорила про поле, про "Ксьондзів окіп", на якому поховала Зіновія. Ще рік, ще два ходила вона до того місця, де була його могила. Якось не втрималася й на Зелені свята встромила поміж груддя свічку. Свічечка горіла на ціле поле, хтось з села те полумінце бачив, а ще хтось додав, що нібито бачив: ішла полем жінка з свічкою, і ясність була від неї. Потім німецькі шанці машинами зрівняли, обліг погноїли і посіяли жито.

— Таке збіжжя родить там щороку, як гай, — казала Гафія Кукурудз. — А що пізно до вас приїхала... хіба, чуєте, буває запізніла лиха звістка? Най би вона повік загубилася, як потовчений гріш поміж камінням. Ні, не боялася-м, що стану вороною, бояла-мся за вас, що хтось вивідає, чого я приходила, донесе, і будете мати клопіт. І так роки за роками. Тепер нібито легше стало, га? Хрущов, кажуть, тих, кого Сталін на Сибір вивіз, повертає додому. Чи то правда?

— Чи їм можна вірити? — засумнівалися тато. — Ті, що вивозили, ще й тепер панують.

І тато оглянулися навколо насторожено.

Гафію Кукурудз лишили ночувати.

Мама гостили її, чим могли; постелили їй у другій хаті, тобто у прохолодній світлиці через сіни, потім прихилилися до одвірка й попросили:

— Не гнівайтесь, нанашко, але заспівайте мені ще раз тієї співанки, яку ви співали, коли мій Зіновій умирав... ну, тієї, що червоне сонце сходить і червоне заходить.

Гафія Кукурудз уже на постелі після вечірнього "Отченаша" тихо заспівувала, гейби на одній струні грала... та все тую струну долонею тамувала, а мама, заплющивши очі, лише ворушили губами.

9

Можна було відкласти поїздку до Зіновія на осінь (так радили тато), але мама мовчки покрутили заперечливо головою і стали збиратись найближчої неділі. Тато мусили відпроситися на день-два в колгоспі, бо "маємо весілля у родичів під Надвірною, усією хатою їдемо". Про "весілля" було сказано й сусідам, яких попросили доглянути корівчину і курей. Сусіди, може, не дуже вірили в наше сторонське весілля, з маминого лиця не могли вчитати весільного настрою, але попоратись на обійстю не відмовилися.

Братишани — велике село, до якого із Бистричан півгодини їзди автобусом. Десь у саме полудне ми були на місці. Хатина Гафії Кукурудз, жінки, яка "з палицею ходить" (так про неї кажуть в селі), справді втекла від гурту аж попід ліс, стернища колгоспних полів оточували її зусібіч, як золотисті полотна.

Гафія Кукурудз стояла на воротях, і було таке враження, що вона нас очікувала щодня.

— Спочинете трохи, — запросила до хати, чистої і білої, по-газдівському доглянутої, що ховалася попід крилами старих ясенів. — Напийтеся квасного молока. Бо спека...

Мама неохоче переступили поріг; було видно, що вони нетерпеливляться; раз-по-

раз кидали бистрі зирки на поля, шукали, певно, Зеникову могилу; вони її, певно, уявляли високою, з хрестом, а біля хреста — кущ калини.

Насправді ніякої могили не було. Поле стелилося рівно, розлого, облягаючи з півдня село, а з півночі загонами, немов морськими затоками, поля забігали в дубовий ліс, що називався Монастирем. Мені, правду кажучи, баглося в ліс під тінь дубів, але Гафія провадила нас у відкрите поле; вона тюпала попереду, вперто дзьобаючи палицею стерню. Поля лежали тихі, зімлілі під жарким сонцем, що плавило стерню на чисте золото. У сизій імлі понад землею плавали, немов острівці, купи соломи з-під комбайнів, поміж ними поважно нипали бузьки.

Ніде не було видно ні жнивдаря, ні пастуха; ген-ген на обрії червоніло кілька комбайнів.

Врешті Гафія зупинилася й почала пильно розглядатися.

— Десь тут... десь тут були танці, — промовила вона безпорадно й почала палицею тут і там копирсати землю. — Десь тут я його поховала. — Жінка мало не плакала, кружляючи по стерні. — Тепер і сліду, люди добрі, нема, все розрівняли трактори, переорали і затовкли. А я така була впевнена, що раз-два місце віднайду. Даремно тільки вас розтривожила.

Справді, ніяких слідів німецьких окопів не було видно, хоч подекуди поміж стернею жовтіли плями жовтої глини, але хто знає, чи це була дика земля з німецького шанця. Кружляли й ми з татом, перевертаючи каміння, що траплялося під ногами. Мені здавалося, що під котримось каменем відкриється мені тайна... а може, під котримсь каменем я знайду Зеників револьвер. Лише мама стояли на місці заціпеніло, відчужено, і з їхнього обличчя не можна було прочитати: чи вони розчаровані, чи вони огнівані. чи збиралося їм на плач, чи клекоче у їхніх грудях крик? Тільки тепер, у зрілі роки, я зрозумів розпач матері, яка поспішала на синову могилу... поспішала, а могили насправді нема, є поле, є сонце розпечене над стернями, є пахучий дух соломи, є туркування бузьків, є безпорадне нипання старої Гафії, а з могили нема ні знаку, ні прикмети — нічого.

— Знаєте, Петре, — звернулася до батька стара жінка, до матері вона підступити не сміла, навколо матері немовби відчувала накреслене, а то й викопане коло. — Я, бігме, не винна-м. Роки, як вода, все змили. Ніякого знаку... знаю лише, що отут на краю поля... що ліс був неподалік. А точно... хіба вкажеш тепер? Один Бог із неба видить, де Зеникові кісточки лежать.

— Хто знає, може, так і повинно бути, нанашко, — подали мама голос. Були цілком спокійні; споглядали на нас ласкаво, усмінене.

Але руки... власне, дивлячись на їхні руки, я помітив, що мама не були ані спокійними, ані ласкавими, вони ридали в душі, і руки їх цю муку видавали: пальці корчилися в судомах, стискалися в кулак і знову розпрямлялися, долоні певний час були відкритими, мовби мама збиралися когось обняти, але через секунду вони вибухали... так, вибухали сціпленим у кулак інівом. — Може, так і повинно було статися, щоб Зениковою могилою стало ціле широке поле... і цей ліс на додаток, де

його поранили. Може, він для цього жив, для того й боровся і задля цього загинув, щоб злитися з цим полем. Адже не поле — Україна. Правда, Павлуню? — спитала мене й пригорнула до себе.

Гафія Кукурудз їй не зрозуміла, вона, певно, хотіла бачити сльози, чути прокляття, тому споглядала на маму стривожено, навіть злякано: чи при своєму розумі ця жінка, що таке... високе, як у молитвах, виговорює. Зате ми з татом нашу маму знали.

— Сядемо тут колом просто на стерню, — промовили тато. — Засвітимо свічку й помолимося за Зеникову душу. Лишимо їй хліб святий із нашої печі і лишимо грушки з нашого саду.

Тато запалили тоненьку свічку й встромили її поміж груддя жовтої глини; свічечка горіла рівно, тихо, лише один раз полумінь хитнулася вправо: може, то вітер із лісу... може, давня куля свиснула... може, мама зітхнули... може. Зеникова душа дихнула на свічку й дала нам знати: я єсьм тут!

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

1

Во ім'я отця, і сина, і святого...

Я перехрестився, за мною перехрестилися Ключар і Вербень, наші голоси в замкненій ізсередини церкві сколихнули тишу й повільно, кружляючи над золотим озерцем вранішнього світла, що лилося крізь горішні вікна, полинули аж попід баню. Ще ніколи я не приближався думкою так близько до Бога, мені навіть котроїсь миті здалося, що торкнувся його білої одежі, що торкнувся, може, до його руки... торкнувся для того, щоб він поглянув на мене й на моїх приятелів: ми воістину потребували його помічі.

Мене вабила зламана козацька шабля, що визирнула з-під відлущеної штукатурки, і хотілося якраз звідси, знизу, починати розчищення стіни, але я не піддавався легкій звабі, бо, приступаючи до роботи, я мусив знати, чи збереглася фреска на всій площині стіни і чи взагалі вона там колись існувала; мені необхідно було з великою обережністю прошкробувати невеликі віконця наугад на всій площині стіни. Отже, шабля й пожухла рудувата трава, і тривожна червонність — відблиски, мабуть, далекої пожежі мусили мене почекати... мусила давня пожежа під штукатуркою далі тліти, а я тим часом по розкладеній драбині піднявся на висоту людського зросту й на самій середині стіни заходився прошолопувати пробне "вікно" завбільшки з долоню; вже з перших хвилин я зрозумів, що робота чекає мене нелегка й довга, штукатурка за кілька століть заціпла, як камінь, і гостра шкробачка спершу ковзала по ній безпорадно, ледве стесуючи дрібні окрушини вапна.

На моє щастя, непіддатливим був тільки верхній шар штукатурки — кілька міліметрів скаменілої плівки, далі робота пішла легше. Вербень і Ключар стояли вдолі, позадиравши голови, і ловили кожний мій рух; власне, вони мої рухи не ловили, вони немовби підставляли під лезо скальпеля або шкробачки свої серця, це я відчував майже фізично, але так само скальпель у моїй руці ковзав і по моєму серцю, ми всі трое

начебто разом, стишуючи дихання, зчищували у "віконці" штукатурку шар за шаром; ми всі троє разом перебували на самому дні тиші, в якій лише злегка подзвонював скальпель і сипалися крупинки вапна; ми всі троє разом, один одному не признаючись, були начинені, як чимсь сірим і непевним, сумнівом, що за пластом штукатурки ніякого стінопису нема, він дотла знищений і лише внизу над долівкою лишився його шматок... лишився, щоб нас перемучити.

Так тривало довго аж до того часу, поки я не помітив, що біла плівка штукатурки під скальпелем раптом потемніла; я лихорадісно. кваплячись, послинив ватний тампон і, брязнувши залізним знаряддям об підлогу, почав розширювати "віконце" й розчищати його тільки зволоженою ватою. Мені було в ці хвилини і холодно, і жарко, я боявся, що давній стінопис, як тільки-но я торкнуся його поверхні, осипеться, обернеться в порошок і я не встигну його закріпити. Очевидно, минулої ночі я обдумав такий можливий варіант, і приніс у валізці клей, виготовлений за власним рецептом, де головним компонентом був яєчний білок; але я мав також надію на Божу поміч і на мудрість стародавнього ізографа, котрий, напевне, замислювався, що тривалість існування його як творця залежатиме від того, як він приготує свої фарби і як підготує стіну для малювання. Він же, сподіваюся, не просто відробляв у Святому Дусі свій бохонець хліба і дзбан меду; стоячи чи колінкуючи на риштуванні перед стіною, ізограф, який помер, може, триста років тому, творячи щось дуже своє, дуже важливе, мусив бачити перед собою моє обличчя, обличчя Ключаря й Вербеня, тисячі тисяч облич тих, які були вчора, сьогоднішніх черченських колгоспників і завтрашніх поцінувачів його творчості, бо інакше не було б смислу творити. Це стосується, зрештою, не тільки стародавнього ізографа, котрий залишив слід у Святому Дусі, а й також усіх мистців попередніх, сущих нині й майбутніх, кому судилося творити різцем, пером чи пензлем.

Я не помилився у своїх передбаченнях, що прадавній майстре знався на тайнах фарб, бо коли врешті "віконце", завбільшки з полумисок, було обережно промите тампоном, змоченим у перевареній воді, коли з того "віконця" я зняв сивуватий туманець, враз із-під моїх пальців блиснуло й широко розплющилося велике око під волохатою сивою бровою... і від його прямого погляду я аж відсахнувся назад, заледве не впавши з драбини. Людське око в прошкрябаному "віконці" дивилося на мене, на Вербеня й на Ключара суворо й докірливо... в оці тому злютувалися водночас і біль, і крик, і страх, і лють; ні, це око не могло належати ніякому святому, у святих на іконах таких очей не буває, усі святі сумирно-молитвенні, тихі, як небеса передвечірні, а це око було розгніване, розбійницьке, таке, що креше іскри. Стародавній мистець, очевидно, ще до початку новітніх віянь у середньовічному українському малярстві, задовго до Йова Кондзелевича, відкрив для себе глибини переживань людини, око якої блимнуло з-під століть.

Я піддався чарові волохатого розбійницького ока; я його не боявся; я ним тішився... мене також радувала свіжість фарб... а найбільше тішило, що стіна церковна не порожня, що, окрім зламаної шаблі, окрім буро-зелених кущиків трави, на всій площині

стіни є щось намальоване, щось незвичне й небуденне.

Я зліз із драбини.

Волохате око пильно за мною стежило, воно мене підбадьорювало й берегло, під його поглядом я відчував себе у безпеці, страхи мої миналися, вони виглядали смішними й дрібними.

Ключар витер платиною піт з мого чола, потім обняв міцно; Вербень не відривав погляду від протертого "віконця" на стіні, волохате око манило його до себе, а може, й кричало стоголосом, аж тремтів увесь Святий Дух, бо Вербень, немов лунатик, схопився за бильце драбини й попросив у мене скальпель:

— Дозвольте... дозвольте дати світло й другому окові. Хіба не бачите. Майстре, яку муку люту витерплює людина, що на стіні розпростерта? Я буду обережний... я лише зчищу штукатурку згруб-ша, а далі ви докінчите.

Я засумнівався, чи варто давати скальпель у руки розхвильованої людини, яка нетерпляче почне тесати стіну, я тут один професіонал-реставратор, і якщо станеться щось непоправне, то завтра або й через сто років в мене спитають: "Ти де був, майстре, коли amator — сільський чоловік спохопився робити твою роботу... спохопився і..."

Моє вагання тривало коротку мить, в наступну я пригадав, що Вербень і Ключар власне привели мене до цього стінопису, не від сьогодні й не від учора стережуть вони не лише церковцю Святого Духа, а й також усю Страдчу долину з її старим цвинтарем, Козацькою могилою і стрілецьким кладовищем; вони добровільно взялися стерегти і кожен білий хрест, і ковані двері Святого Духа, щоб нехрист не поглушився над святиною, улаштувавши в ньому атеїстичний музей, і сам дух Страдчої долини... її вітер, її шепіт, її задуму. Вони оба тут ключарі добровільні й довічні.

Вербень здогадався про моє вагання і мою острогоу, бо працював повільно й уважно; він умів узяти свою нетерплячку в руки, цей старий чоловік, що, певно, випробовував себе за життя сотні разів, узявся випробовувати своє терпіння у сто перший раз. Ми з Ключарем стояли посеред церкви мовчки, терпеливо. У церкві сіялася золотиста тиша, і тоненький шерех піску, що сипався з-під скальпеля, видавався мені нестерпно довгим скапуванням часу.

Так тривало годину чи дві, чи й цілу вічність, аж поки Вербень не зійшов з драбини, а я зайняв його місце з мокрим тампоном у руці. Вербень розрахував добре, де під штукатуркою мало бути намальоване праве око, але коли я протер розчищене кружало, то замість очікуваного ока під кошлатою бровою побачив страхітливую яму, заюшену чорною кров'ю, що запеклася; на сивій брові теж червоніла кров, и здавалось, якщо довго придивляєшся, що брова то ламається вниз і хмуриться, то піднімається високо, і я уявляв собі ціле обличчя мученика, намальованого на стіні, яке корчилося від болю.

Ключар, Вербень і я стовбеніли посеред церкви, пронизані чужим болем, я не думав про майстерність стародавнього мистця, який зумів цей біль зобразити, я жив... ми всі троє перетерплювали муку людини, намальованої на стіні.

Тисячу разів прилітала, мов птаха з вирію, думка про свободу творчості... птаха була або яскраво опірена, в червоних, жовтих і зелених кольорах, або ж зовсім сіра, як

горобець, або ж чорна, немов вона викупалася у вугільному поросі; птаха відвідувала мене у моїй майстерні у Львові, вдома коло жінки, в будинку творчості у Седневі чи десь над Чорним морем; вона сідала на вікно, споглядала на мене уважно й щось вицвірінькувала або ж викрячувала по-воронячому, а інколи квартирувала в мене на плечі або ж літала колами навколо голови, часом навіть туркотіла дзьобом у тім'я, я, однак, не проганяв її від себе й не сердився, навпаки — придивлявся до неї зблизька. Свобода творчості — це щось більше, ніж офіційний дозвіл писати й малювати все, що тобі забагнеться, і все те написане, намальоване і вирізьблене скульпторами дозволяється оприлюднювати; свобода творчості — це насамперед розкована душа мистця, його уява, і яке кому діло — чи натовпу, чи естету, чи єфрейтору, що я виношую у душі і що я завтра сотворю: Бога чи Диявола, Життя а чи Смерть, Добро чи Зло? Чому вони хочуть закувати мене в ланцюжки нібито в ім'я якоїсь "вищої мети"?

Очевидно, кожний мистець в різні часи таки сушить собі голову над проблемою свободи творчості і потішає себе, що він вільний від усяких заборон, я теж не був винятком, але, мабуть, лише в Черчені, в церкві Святого Духа осягнув, що справжня свобода приходить до тебе лише тоді, коли твій розкований талант потрібний, як майовий дощ оцій землі пшеничній, і оцим рікам, що течуть споконвіку поміж зеленими берегами, і цьому людові незліченному, не відомому тобі, сірому, який ніколи про тебе не чув й тіапевне чути не буде... та і не захоче про тебе знати; оцьому небові, перехрещеному білими пасмами диму з реактивного літака і цими ж літаками розстріляному; і оцій головатій вербі при дорозі, об яку боком чухається заблукана корівчина.

Цілком може бути, що ми беремо на себе забагато — нібито ми справді потрібні цілому світові; світ, може, й не здогадується про твоє існування, ти єсть дрібна комашина попід зорями, отаке собі тонюсіньке зелене чатиння на старій, аж сивій смереці, однак свобода виповнює твою душу, як весняні води гірську улоговину, від розуміння єдності зі світом, в якому ти народився; свобода додає тобі сили, ти, чоловіче, мусиш бути сильним, бо колись настане судний день, ти вийдеш навстріч натовпові, нацькованому єфрейторами проти тебе, і скажеш їй, немитій, волохатій й смердючій товпі: азм єсьм, каменуйте мене. Заведено ж все так поміж нами: спершу каменувати, щоб із бігом часу обплъованого мученика записати в святці. Я думаю, що мистець має бути великим і без каменування, бо як інакше піднімеш хрест і понесеш його на свою Голгофу... і немає значення, хто витесав цей хрест: ти сам з егоїстичних міркувань, з потреби грошей, бо ж не птахи ми небесні, чи з потреби суспільної, чи навіть з наказу єфрейторів. О Господи, ом이니 мене від прокляття нести хрест на Голгофу з потреби єфрейторської; дорога на Голгофу єфрейторську, дарма що фальшива, але устократ крутіша, усипана терням і битим череп'ям... а ти йдеш цією дорогою босий, лютий і сам собою оплаканий; і не можеш зійти з дороги фальшивої чи правдивої, бо не кожному дано зректися самого себе; сама природа мистецтва вимагає жертвності, зрештою, хіба саме мистецтво як діяння — не всепожираючий вогонь? Хтось може сказати, що коли вогонь гасне, то після нього залишається попіл... попіл

розвіє вітер: і що, мовляв, залишиться з твого хрестного ходу на Голгофу? То й чи варто горіти і падати скривавлено під хрестом, чи не ліпше обминути круті дороги, голгофи й мандрувати собі просторами, де нема ні каміння, ні терену, ні навіть єфрейторів, і десь-колись, як настане час, на краю безжурних степів заснути тихо, будучи в згоді з тишею просторів, з людьми, поміж якими ти жив, з Господом Богом і самим собою.

Не мав сумніву, кожен із нас котрогось дня вийде на свою околицю і стане перед ованою безжурних просторів... я теж не один раз витерплював сумніви і не один раз зрікався шляхів, що вели на Голгофу, зрікався і плентався посеред тиші безжурними дорогами; і було мені добре й безпечно в бездумності, я славив сьогоднішній день і дарований мені сьогоднішній кусень хліба, я себе переконував, що завтрашнє чи сторічне мене не обходить, усе, що мною люблене, переболе-не, пережите, зражене чи навпаки, — піднесене на скрижалях, стліє, як те листячко з дуплавої верби, що опало передторішньої осені, як тільки-но розсипеться на цвинтарі моя могила. Та водночас, коли усе ж таки звертав із дороги тихої, на якій ноги вгрузали в теплий м'який пил, і вгризався в нетрі, в каміння, в бескиддя горбате, коли падав стрімголов у пропасті на ребра гострих скель, коли обступали мене зусібіч скам'янілі міста, в яких плодилися змії і багато-чисельні племена збайдужілих людей, над якими панували всевлад-но єфрейтори... і єфрейтори цькували на мене збайдужілих, вкладали їм у долоні каміння і підмовляли мене або вбити, або осміяти, або оббрехати, бо чому ж раптом той і той, і той теж — байдужий, а той і той — заляканий, а я із страху свого дрімучого, що був схожий на змія, виповз на білий світ. І диво дивне: якраз тоді, коли я горбився під хрестом, знемагаючи під його вагою, коли ноги порепалися від колюччя, коли натовп викрикував "розіпни його", переді мною розкривалися євангелії, вщерть списані іменами, подіями, добрими вчинками і зрадами, смертями й коханнями; в євангеліях жили люди, які давно повмирали й могили їхні забуті, а помисли їхні, стремління, навіть зблиски очей, навіть поцілунки, якими обсипали вони своїх коханих, навіть їхня ненависть і їхні молитви були записані в євангеліях... а євангеліє це вміщалося в мені, в душі, минулі часи й минулі мої предки були закодовані в мені, в струменях моєї крові. Можна було збожеволіти від розуміння, що твоя душа так близько, на коротко пов'язана з правіком, що власне ти є живим продовженням правіку; і можна було звихнутися розумом від того, що небеса, які розверзлися перед тобою, розкрили таїну: ніщо на світі не пропадає намарне... не пропаде ні діяння, ні слово, ні пісня, ні прокляття, ні дитячий плач, ні куля чи стріла, що випущені із-за вугла; мисль, слово, діяння, робота через століття або й через тисячу років дивним чином можуть ожити й повторитися в мені чи в моєму внукові, чи в чиємось синові, чи на якусь голову спаде тисячолітнє закляття; і можна від великої радості, що не один ти на світі, що ти не самотній, як палець, що ти поєднаний на цій землі з каменем на дорозі, з корінням дуба, що стоїть на узліссі, обчухраний вітрами й обвуглений блискавками, змахнути крильми й піднятися в піднебесні високості; а можна було зростися, переплітаючись з травами, або ж злитися з ріками, або ж восени впасти кленовим листям на брук і нишком слухати, як по тобі топчуться люди, яких ти

вигадав, наділив душею і тілом, малюючи їх у своїй майстерні на розі вулиць Маяковського і Конопницької.

І коли з-під штукатурки на північній стіні Святого Духа зиркнуло на мене, на Вербеня і на Ключара витріщене, повне болю червоного, крику, страху й люті око, коли відкрилася замість другого, правого ока кривава яма, котра, одначе, теж споглядала на нас, мовби яма була видющою, то я заціпенів не тільки від того, що перетерплював біль, що його зазнав мученик, намальований на стіні, а ще й від пригадування... пронизала мене думка, що оце око, оцю яму, висвердлену, мабуть, розпеченим шворнем, оцей крик болю, страху й ненависті, що падав зі стіни, були вже мною десь бачені, десь я чув цей нестерпний крик; чи бачив я на давніх іконах, чи малював оці очі хтось з моїх колег або і я сам, чи вони, раз намальовані на стіні Святого Духа триста років тому, жили підсвідоме в моїй пам'яті, це було дано мені від народження; чи вони мені колись приснилися; чи вони колись сиділи на сухому дереві посеред спаленої землі, яке я колись малював... вони, очі, сиділи на голих і чорних конарях і кричали на цілий світ, а в моїй руці замерзав пензель.

3

Ні наступного дня, ні протягом, мабуть, цілого тижня я не навідувався до церкви Святого Духа; Ключар лише один раз якогось ранку поспитав, коли будемо далі розчищати стінопис, я сказав, що будемо, але не сьогодні й не завтра, хай у наших душах спершу уляжеться крик, що вирвався з-під кількасотрічної штукатурки, хай ми порозмислимо: чому колись... десь... вчора... сьогодні... повсякчас оце око страдницьке і рана, випечена шворнем, жили у нашій підсвідомості; моє пояснення могло видатися дивним, плутаним, але Ключар зрозумів мій настрій, він разом із Данилом Вербенем теж, мабуть, не мав відваги стати перед очима на церковній стіні, ми мусили осмислити відкрите, натішитися ним як мистецьким явищем, перечекати, поки освоємося з ним.

День чи два ми з Ключарем навіть не починали бесіди про стінопис; Павло зранку брав косу і граблі, а я прихоплював мольберт і декілька листків картону, й тюпали ми до Страдчої долини; йшли в людських гуртах, що поспішали на колгоспну роботу, часом обступала нас череда корів та овець, що сунула на пасовище під лісом, часом обганяв нас трактор, а фірмани, які цілою валкою, піднімаючи вище дерев пахучий пил дороги, квапилися в поле за скошеною конюшиною худобі, запрошували нас у свої драбинясті вози; інколи з бокової вулички, гейби із засідки, вискакував "уазик" колгоспного голови товариша Чобота, одначе голова ніколи коло нас не зупинявся, а тільки жбурляв нам косий свій погляд і натискав на газ.

Монотонне гарчання тракторів, дерев'яне торохтіння возів, закличне іржання кобили, що стратила з виду лоша, потріскування батога й курвамамна лайка пастуха, різкий і високий, немовби її вдарили ножом, скрик кози, глухий і мовчазний тупіт кирзових чобіт у грубому пласті дорожньої пилюги, пахучий дух сільської вулиці, настояний на пилу, на претертій соломі, на розчавлених залізним обіддям коліс камінні і коров'ячих кізяхах, слабкий повів польового вітру, що по дорозі закашлювався хатніми димами... і тому вітер розтрушував над селом польове скошене зело, що пахло

знахарським трунком, який підсилював любов... а трунок цей ворожбитний іскрився в прозорій чистій сулії ранку, наскрізь пронизаний сонцем; і ціла ця повінь світла, тепла, звуків, запахів пливла безпоспішно, повільно, але й навально, нічого, однак, при цьому не руйнуючи, а тільки обмивала по дорозі кожну хату, тин, дерева, бадилинку кожну і всяку людину в полі чи на подвір'ї, і кожну пташку посеред гілля, і мурашу на стовбурі старої яблуні; і мені з Ключарем було затишно, спокійно посеред людей на вулиці, посеред хат і садків, посеред розтрушеного над селом духу прочахлого зела, серед худоби й машин; я почувався своїм у Черчені... я тут був своїм не тому, що стрічні старі ґазди піднімали, вітаючись, хто солом'яні, хто поруділі міські капелюхи, що погорблені від роботи жінки казали мені "славайсу", а тому, що тільки в щі дні в Черчені скільчилася, немов яре зерно, проросла стожильним коренем, укоренилася, отже, ясна, мов сонце, упевненість: ніхто мене тепер не заманить на безжурні й байдужі простори, та й, очевидно, ніде нема байдужого раю, є або сліпота і глухота душ, або ж є олжа, злучена зі страхом. Господи, чи має право мистець бути глухим і сліпим, якщо відкрилося йому, немов соте пекельне коло, віковичне, ще, певно, від сотворення світу страждання твого народу, і хрест твій, і Голгофа твоя — це тільки краплина з бездонної чаші людського страждання, і пити з тієї чаші — твоє призначення.

Це було чи не найголовніше й найболючіше моє відкриття після денних і нічних моїх роздумувань, після розмов з людьми і після мовчазних молитов до Бога; призначення пити з чаші терпіння, усвідомлення цієї необхідності розкувало мою художницьку свободу, поруйнувало навально всі дотеперішні рамки, погрози і заборони, в Черчені мене начебто вивели на високу гору, з якої відкрилися мені глибинне чорно-синє небо, гірські хребти, безмежжя нашого чорнозему, і зіштовхнули вниз, мовлячи: Пливи, чоловіче, долами і горами, а навіть і небесами... пливи, й ніхто тобі не подасть ні весла, ні компаса, ти сам собі стерновий, весляр і суддя, пам'ятаючи, однак, про залиті болем і передсмертним страхом очі твого народу, що намальовані на стіні Святого Духа".

Я малював; малювання це було неначе розмова з самим собою, проникнення в самого себе; я малював то побілені хрести на цвинтарі навколо церкви, то ряди занедбаних стрілецьких могил, то старезну липу і під її крилом — присадкувату ротонду Святого Духа; я малював, а Павло Ключар викошував у Страдчій долині траву, сушив сіно і складав його у пластінки. Ми не розмовляли з ним, але я відчував, що ми обидва думаємо про мученицькі очі, що видобулися на світ із-під штукатурки; ті очі не давали мені спокою ні вдень, ні вночі; вночі серед тиші й пільми, коли я, розгубивши сон, виходив у Ключарів сад, вони спозирали за мною із-за кожного дерева і на кожному дереві із-поміж гілля світилися криваво, й очі ті літали наді мною в темряві, немов якісь жалібні, небачені в наших краях птахи... літали, кружляючи, і скрикували людськими голосами (тут і там скрикували, близько й далеко, пелена нічна, здавалося, була зіткана, мов із чорного прядива, із цих зойків); я уявляв, що у закривавлених цих птахів, у ці очі хтось невидимий стріляє, і вони, вцілені в серце, або падають у сонний чорнозем і там, у глибинах чорноземних, замовкають, або ж, рятуючись від куль,

сідають мені на плечі й скиглять, немов голодні діти, а я слухав їх... слухав і чув, як їхня туга, біль їхній, крик, що спресований, мов камінь, до шепоту, переливався мені в душу.

Це була магія мистецтва.

Я по-чорному заздрих невідомому тому митцеві, який на стіні Святого Духа предковічно колись намалював страдницькі очі; так. заздрих і викликав його дух із тамтого світу, щоб спитати: "А де той ключ, пане-майстре, яким ти відкрив мою душу, увійшов до неї і розкошуєш в ній, немов за різдвяним столом?". Ізограф появлявся тут як стій, був він у полотняній сірій рясі, волосся спадало на плечі пінистою хвилею, а лоб білів високо й гордо; ізограф сів поруч зі мною, так само, як я, оперся плечима об стовбур яблуні, під нашими ногами внизу плюскотіла об береги Золота Липа, за Ключаревим садом проторохкотів на дорозі мотоцикл, з далекого відчиненого чийогось вікна доносилася до нас ритмічна африканська мелодія, і тому не вірилося, що поруч сидить ізограф, який прийшов із нижніх минулих світів; він сидів мовчки, аж поки я не спитав його отак просто, як колегу з сусідньої художницької майстерні, де він роздобув потаємний ключ, яким відкриває людські душі. На моє запитання він посміхнувся (і як я у темряві міг бачити його усмішку?), довго мовчав, врешті промовив стиха, скоріше сам до себе, ніж до мене: "Питаєш еси, немов отрок, якого вчать лише розтирати барви кам'яним товкачем. Кожен мнстець повинен мати свій ключ, чи не правда? Це так просто, чоловіче, і вочевидь... складно. Часом ключі добираємо роками, майструємо їх самотужки й навпомацки, бо ніхто не знає напевне, як той ключ виглядає, з якого заліза, з якої барви, з яких потрясінь і думок він кується. Світ вражень — це нектар, мнстець — бджола, тисячі тисяч цвіту, пахучого або ж отруйного, збирай лише нектар і сотвори правдивий мед. Це приписи алхіміків, брате. Ключ таким способом кується довго, терпеливо, многотрудно.

Є щасливі щасливці (а може, вони Божим промыслом позначені?), котрі знаходять свій ключ відразу... він лежить у поросі під ногами, їм надібно лише підняти його, омити від бруду й вкласти у замкову щілину. А ще повідали мені, що ключ може... приснитися... лише треба зірватися з ложа, схопити пензель і вдарити ним по левкасі. Чи це ключ... чи це натхнення... чи це твої мислі враз вибухнули прозрінням?" — Ізограф надовго замовчав, здавалося, він забув про мене й ловив вухом чужий вихилястий ритм африканських тамтамів, що виплоджувалися з чийогось горластого магнітофона; і видно, тамтами його оглушували, бо хилився донизу й загулював долонями вуха. "Може, брате мій, — обізвався несподівано, — ніякого ключа не існує... існує лише тайна творчості. Бо хіба мало таких, які терпеливо збирали нектар, а в їхніх сотах стигла трутизна... а хіба мало таких, які знаходили легко ключ під ногами і встромляли його в замок... хіба мало таких, яким снилися ключі, вони сприймали сни за натхнення, а, проте, і той, і той, і той стоять перед дверима, ключ їхній в замку, а душа не відчиняється... і ніхто тобі не розкаже, чому вона не відчиняється". "Одначе ти не належиш до невдах, майстре, — сказав я йому. — Ти увійшов у мене і пануєш ув мені". "Навіть про себе нічого не знаю, — признався він сумовито. — Зате мені

здається, що... — Ізограф обірвав слово, в думці, певно, іще їх зважував, потім продовжив. — Мені здається, що про ту пару очей із стіни Святого Духа знаю багато... та й не одна там пара... та й не одні тільки там очі, ось побачиш, коли відслониш ціле моє малювання. Я не один рік його малював... і не так довго я його малював, як довго мандрував землею, слухав її, споглядав на неї коли заворожено, коли заклято, ходив поміж людьми, які живуть у любові й у ненависті, сіють жито й зраджують вітця-матку. Певно, належу до тих, що збирають многотрудно нектар, і коли Господь Бог допоміг, що утворився з нектару мед, то..." "Ні, твій мед не солодкий, майстре, він навіть не гіркий... він солоний, немов ропа. (Ти чув колись, щоб мед був солоний?) В солоності цій густій розчинені суцільний лемент, передсмертний жах і лютий порив, ключ у висоти", — перервав я ізографа не вельми ввічливо. Він тяжко зітхнув: "Хіба мистець винен, брате, що земля повниться лементом і розпукою? Не можу я малювати тихі води, ясні зорі, зелене жито і дитя в житі у сповитку, коли небо наді мною чорне і земля моя чорна, а диявол, чуєш-но, грає на бубні коло пекельних воріт". "Ти кажеш, пане-майстро, "диявол грає", маючи на увазі день учорашній і день сьогоднішній? — перепитав я його здивовано. — Але ж готі очі, тобою мальовані, мають триста років. Хіба нічого не змінилося за триста чи за чотириста літ на цій землі?" "А ти-но походи землею, припади до неї, послухай... і поплач, і скреготни зубами, і проклени, і возненавидь, і возлюби її. У множеств! цьому, може, здибаєш деь мене... деь здибаєш, пізнаєш моє ім'я, ключ мій до людської душі відшукаєш і свій ключ, певно, здобудеш... — І він знову усміхнувся, і я в темряві виразно бачив, як блимнула тепло посмішка, немовби біля його губ хтось посвітив свічкою. — І збагнеш, брате, що біль наш триває". Він звівся на ноги, високий і сухий, полотняну торбу перекинув через плече. "Але я засидівся, — сказав, — дорога довга і робота попереду немала. Прощавай, брате".

Я ж, прецінь, добре знав, що він походить з нижніх світів, які давно минулися, і думалося мені, що його труд теж давно минувся, він своє, що йому призначене, зробив, а проте, виходить, я помиляюсь. "Ти — як Вічний Жид. Нема тобі спокою", — обняв я його за плечі. Чи жалів його? Чи дивувався? Чи шукав у нього опори для себе? "Гадаєш, твоя доля легша, брате? Гадаєш, ти не еси теж Вічним Жидом? Мистецтво — це вічна робота, радість і прокляття. Навіть якщо ім'я твоє буде забуто, все одно ж колись... хтось... той новітній заходиться шукати твоїх слідів, подиху, думки, щоб продовжити тебе й утвердити себе. І так буде тривати до кінця світу. А поки що — шукай мене, брате". І пішов легким кроком людини, що звикла мандрувати пішаком, на стежку до кладки через Золоту Липу.

ДАНИЛО ВЕРБЕНЬ

4

— Тепер, мабуть, буду ціле своє життя шукати мистця, який залишив по собі стінопис у церкві Святого Духа, — признався якось мені Василь Бережан. — Навіть тоді, коли уся стіна буде розчищена й будемо знати, що на ній намальовано... коли, може, деь у кутку знайдемо підпис і дізнаємося його ім'я — я однаково буду шукати.

— Хіба до цього часу ви не шукали? — відповів я запитанням. — Хіба мистецькі

пошуки, як на мій хлопський розум, не є пошуками того, що вже було... хіба молоде деревце приймається на дикому ґрунті? Хіба, врешті, пошуки самого себе... ні, не тільки самого себе на художницькій ниві, не є пригадуванням сили й таланту, закладених у тобі дідами й прадідами?

Бережан дивився на мене уважно, довго, і я мав враження, що у даному випадку він розмірковує не над темою мистецьких пошуків, пошуків самого себе, він, певно, роздмує, чому я, якийсь столяр, пенсіонер, селях із-під Рогача, раптом зажурився чимсь таким віддаленим від села й від того, що я кожного дня роблю. Адже він бачив на моєму подвір'ї стайню, а в ній — корівчину й підсвинка, і бачив немало курей, що порпалися в гною, і заходив до моєї столярської майстерні, яку я сам собі збудував із плениць й цегли, повну різного ремісничого начиння, гиблівок і трачиння, що пахло лісом. І ще, крім того, він знав, що в хаті котрийсь уже рік лежить до пояса спаралізована моя Олена, а це означає, що мушу сам і зварити, і в хаті дати лад, і худібку нагодувати, і дріб, і город свій з картопелькою доглянути, щоб не заріс бур'янами. А де сапка, де сокира, пила, рискаль, де робота цілоденна й важка, там, чоловіче, мало залишається місця для "фільозофування". Він, прецінь, селянський син і знає, як важко людині на селі, окрім зими, знайти якусь хвилину, щоб прочитати книжку або газету: колесо днів і робіт обертається невблаганно, і ти мусиш за ним встигнути. Бережан бачив мене у цьому колесі й, певно, мав на гадці поцікавитися, як я бодай зрідка вибігаю з буденного крутіжу, однак щоб не бути нетактовним, повів розмову на загальні теми... і може, в цій загальщині хотів вилущити думку про мою особу.

— На кожному кроці... я говорю про наше художницьке середовище... і говорю, насамперед, про тих, які в наше середовище, немов рибкам в акваріумі, підсипають сушених черв'ячків і вприскують певну порцію кисню, що зветься сучасністю, що, мовляв, єсть народ, котрий нашу творчість зважає на терезах... що треба у цей народ іти... що народ тебе зрозуміє або ж навпаки — відкине й потолочить забудькуватістю... що треба малювати людей із народу... і ми слухняно малюємо доярок із коровами, рожевощоких свинарок із поросятами, голів колгоспів, героїв праці, ветеранів, учених чи ще там когось; про наші полотна пишуть статті, хвалять нас, що, мовляв, художник проник у психологію того чи іншого героя сучасності, що полотно дихає правдою життя, що мистець зумів схопити не тільки подобизну портретованого, але й викресати на чолі певну думку.

— Почекайте, — сказав я. — Хіба ви з цим не згодні... ніби вам не було приємно, коли вас хвалили й, купляючи те чи інше полотно для музеїв, платили грубі гроші. Що, ні? — І щоб зм'якшити удар, додав: — Господи, але ж ми люди, жити якось треба... жити, щоб малювати і знову терзати себе, каятися,

— Не про каяття річ, — запротестував Бережан. — Про інше... Я давно переконався, що ми не знаємо душі народної... яка вона... велика чи куца, глибока чи жабі по коліно, шляхетна чи підла. Не знаю, чи є добро у чистому вигляді, так би мовити, рафіноване, і чи зло тільки люте й нема в ньому вкраплення жалю чи розпачу.

Я чим довше живу, тим глибше переконуюся, що життя пливе повз... повз наші полотна, мольберти й пензлі. Ми вихоплюємо з нього "щось", але де гарантія, що те "щось", той момент найбільш характерний... але де гарантія, що це не тільки фотографія, ілюстрація? Ми ж бо не увійшли у воду, в ріку, що тече навальне, каламутне, по горло, й не можемо визначити швидкість її течії, ми на березі... ми на березі сліпі або ж вдаємо з себе сліпих й ніби не знаємо, що за нашими полотнами, в тому числі й за моїми, на яких так багато сонця і блакиті, розпаношилася олжа і кривда; наші картини стали куртинами на сцені, щоб прикрити наготу правди. Хоч... — він замовк на півслові і, зімкнувши повіки, не то уявляв якусь картину, не то пригадував щось колись бачене. — Хоч... скажіть мені, Вербеню, отак у штири ока, що єсть правдою на нашій землі? Ось тут я говорив про ріку, що пливе мимо нас, каламутне й навально... а хтось таки правду виловлює в ріці, й кожний обертає її на свій спосіб і робить з правди курву. Бо той її обмие від бруду, а той одягне в шовки або ж у вишиванку, той навпаки — обілле її гноївкою і виштрикає вилами очі, той — взує у срібні черевички, а ще інший — вижене босою на мороз.

— Так діялося споконвіку, Майстре... відколи світ, правду фальшували, але й від правіку люди прагли її віднайти, скупати в чистих водах. Деяким це вдавалося, — зауважив я.

— А вам? — спитав Бережан напівжартома-напівсерйозно. Що я міг йому відповісти? Я тільки сказав, що причисляюся до тих мільйонів, котрі шукають правди і пробують по правді жити.

— Ой, це нелегко... це нелегко, Вербеню, — сказав Бережан. — Знаю по собі.

— Мені, уявіть, таке життя не здається важким? — заперечив я. — Важливо знати, до чого ти прямуєш і що шукаєш. Важливо усвідомити, що ти не шурубчик якийсь там... що ти на цій землі страх як потрібний і важливий, без тебе тут ніяк не обійдуться. Тоді настає полегша.

Очевидно, дотепер я сам собі усього цього не говорив і на сволюку в хаті не викарбував свої постулати... постулати свої я намацував у потемках, немов сліпий; я йшов від порога до порога й на котромусь порозі спотикався і падав, на котромусь сідав перепочивати й витирати піт, а котрийсь переступив легко.

— Розкажіть про себе, Вербеню, — несподівано попросив Бережан. — Знаємося, щоправда, мало, всього кілька днів, але ж одну роботу робимо й, з усього видно, будемо її робити ціле літо. Але навіть не в роботі суть... суть у тому, як мені здається, що душі наші обзиваються на той крик... на ті очі, що ми їх відкрили в Святому Дусі.

Я відмовився. Про що оповідати? Живу, як живеться. Що я трохи інакший, ніж мої сусіди? Сусіди посмішковуються добродушно, що маю "бзіка" в голові, але, мабуть, кожний має свого "бзіка". Різниця лише в тому, що мій "бзік" в усіх на виду, а інші його приховують, маючи з нього свою користь. Я теж, очевидно, маю хосен. Та чи варто цим хвалитися?

Ми розмовляли з Бережаном у "голуб'ятнику", тобто на другому поверсі моєї хати; голуб'ятники свого часу були дуже модними в районній архітектурі, й тому в усіх селах

Рогачівського району майже кожна нова хата стояла з "голуб'ятнею" на дві кімнатки.

Щоправда, більшість сусідських голуб'ятень лише з фасаду про людське око мають вигляд другого поверху (на деяких вікнах висять фіранки), а за фасадом, за вікнами і за фіранками — звичайнісіньке горище з двома простінками, де тримали скрині зі збіжжям, мукою, сушеницю, а на стінах — вінки цибулі і часнику.

Я із своєї голуб'ятні зробив одну велику й світлу кімнату. Сам змайстрував стелажі, приніс сюди з-під повітки ще дідом майстрований дубовий столище з різьбою по боках, який колись служив нашому родові скринєю, де тримали печений хліб і чисту білизну, і ліжком при потребі, бо був широкий і довгий, і добре на ньому діти робилися... і на тому столі споряджали мерців. Одне слово, "голуб'ятня" була мені і бібліотекою, і робочим кабінетом... лише прошу не сміятися з приводу "робочого кабінету".

Мушу признатися, що люблю свою "голуб'ятню"... люблю за те, що у ній, вщерть забитій книжками, купами газет і журналів, "писаними мисками", які я колекціую, і горшками, бо ж Черчен колись славився гончарями, добре мені працюється... наводить на мене тут святочний настрій; а ще люблю за те, що із широкого вікна відслонюється праворуч вид на ціле село, а ліворуч — розстелилися поля, що змінювали барви залежно від пори року, від сонячного освітлення і від плину хмар на небі; поля перед моїм зором не стояли на місці, вони, як зелені, жовті, чорні, попелясті й бозна ще якого кольору полотнища, гойдалися в мареві й котилися ген-ген аж до горбів, порослих лісом. Щоправда, не кожної днини, хіба що взимі, я вибігав по сходах на свою голуб'ятню, щоб попрацювати за столом, отак собі для душі попорпатися в книжках а чи надивитися через вікно на село й на поля — я кручуся щодня, як вивірка в колесі.

Мій гість Бережан довго вистоював біля відчиненого вікна, за яким текла, як чорний дикий мед, пахуча липнева ніч; а найбільше припадав до книжок і журналів, будучи, мабуть, трохи шокованим полицями книжок і журналів, виданих "за царя Панька, коли земля була тонка" і які можна побачити хіба що у спецховищах наукових бібліотек.

— Слухайте, — запитував він мене, — де ви їх... оце багатство поназбирали? — і обережно гортав том "Історії України-Руси" Михайла Грушевського. — Це така рідкість... і така небезпечна рідкість, небезпечніша, мабуть, ніж вогнепальна зброя. — І він посміхнувся сумно. Згодом додав. — Я колись в дитинстві бачив, як мого сусіду, директора школи, вивозили в Сибір, а його книжки палили на подвір'ї. Дотепер маю "Апостола", що його мама мої вихопили з полум'я.

— Тепер уже не палять, — відповів я. — Ми прецінь — "цивілізовані", "найпередовіші"... а щоб ніхто у найпередовішому суспільстві не сумнівався, стару книжку, що начебто і сіє сумніви, замкнули на колодку. Я їх скуповую, де можу... в старих людей на горищах трапляються скарби... а ще скарбів шукаю в Рогачі на складі утильсировини. Купи там... в купах і порпаюся. Маю і дарованих багато, один священик, вмираючий, заповів мені цілу скриню старих видань, що чудом уціліли на плебанії. Вічна пам'ять і дяка отцеві Григорієві. Очевидно, я надто розбалакався, мені треба було зупинитися, одначе це було понад мої сили, я міг промовчати про себе, але

тільки не про книжки, я, мабуть, про кожную книжку з своєї бібліотеки міг би розповісти якусь історію — і на це, як кажуть у Черчені, нема ради. — Ось прошу... ось тритомна Українська Загальна Енциклопедія, "УЗЕ", як називають її книгомани. Їй нема ціни, а мені її задарма дав знайомий різьбяр із Косова. Я йому по сотці за том хотів заплатити, він образився: не все нині грішми виважується. Я тоді червонів від його слів. Очевидно, в УЗЕ багато гасел застаріло, бо життя і наука на місці не стоять, я її ціную не за наукову вичерпність, а за подвиг її видавців та авторів, котрі, чуєте, за "моцарства польського" в тридцятих роках, в якому шовіністам від одного лише слова "українець" перекривлювало писки, створили три грубезні томи: читайте, навчайтесь, брати мої. Кажуть, "УЗЕ" за "моцарства" коштувала грубі гроші — треба було, щоб її придбати, телицю вивести на ярмарок.

Різьбяр той косівський збирався подарувати енциклопедію в бібліотеку скансену, що його розпочали будувати над Рибницею, знаєте, — де водоспад Гук. Уже з гір і гражду гуцульську привезли й наново по бервенцю склали, і ніби церкву Довбушеву з Космача планували на пригірку покласти; назбирали також кераміки, різьби гуцульської, одежі, книжок — хто чим міг, люди допомагали музей... а він, музей, тобто гражда, однієї ночі спалахнув, як свічка. Різьбяр мені казав: "Я збирався дати "УЗЕ" якраз до музею, най би люди набиралися розуму. Якщо ж "хтось" навмисне носить за пазухою грань... чув-єм, що й у Києві найголовнішу бібліотеку спалили, то най такі порядки шляк графить. А про вас, Вербеню, чув я багато, маєте від мене дарунок". І він загорнув "УЗЕ" в білу платину, як колись косарі завивали хліб.

— Втім, — я таки мусив спам'ятатися. — Я міг би вам. Майстре, про кожную свою книжку бандики гнути... особливо про книжку стару.

— Про себе оповідати не хочете, а про книжку — можете, — зауважив Бережан.

— Гадаю, що розповідь про якусь книжку — це також рядок із мого життєпису, — сказав я. — Книжки, я думаю, зробили з мене чоловіка... зробили, зрештою, таким, яким я є: де обтесали, де поглибили, де чогось дуже важливого додали. Хоч, щоправда, відомо, що людину формує оточення... про моє оточення, про тридцяті передвоєнні галицькі роки, коли я підростав, пишуть мудрі й не дуже мудрі писарі, що, мовляв, у селах панували суцільне жебрацтво, безробіття, темрява неписьменна, а горах — голод. Якась начебто суцільна мряка під низьким небом. Що, ні? Очевидно, все це було, але й були люди, які підставляли плечі під нависле небо і піднімали його... робили його вищим... і пробивалося з-поза їхніх плечей світло. Пам'ятаю зимові вечори в нашій черченській читальні: чимала зала вщерть заповнена жіночими й чоловічими кожухами, байбараками, латаними кабатами дітлахів, над якими чадила під стелею одна єдина лампа, а на сцені за довгим столом сидять три-чотири хлопці, таки наші сільські хлопці від плуга й від коси, і, немов "Апостола" в церкві, — читають почергово щовечора по дві-три години історичну повість Андрія Чайковського "На уходах". Сая, оте жіноцтво, що мало б прясти кужелі, чоловіцтво, котре встигло нарізати січки, нагодувати й напоїти худібку, нишкли в читальні... і в сутінках лише було чути, як хтось або зітхне тяжко, або скреготне зубом, або засопить люто, а жіноцтво сплакувало; і всі

разом вірили у світ, змальований письменником; і бачили себе у тому далекому козацькому світі. Розумієте, Майстре, люд сільський, начебто темний, затурканий, аж стогнав і від болю і від захвату, занурюючись у свої первопчатки і пізнаючи себе. Книжка творила чудо, здирала більмо.

Між тим людом спрацьованим був і я; мені здається, що якраз у читальняні вечори я заразився, якщо можна так сказати, любов'ю до книжки. Сільський зашмарканий хлопака в маминому кабаті доглу-пувався, що в книжці затаєне щось дуже важливе, мудре й ворожбит-не, яке конче мусить пізнати; я хотів стати ворожбитом, щоб наворожити людям білий хліб, легшу роботу, врожайне поле й турму овець... так, я хотів теж стати письменником.

У четвертій класі, пам'ятаю, я відважився зізнатися у цьому бажанні прилюдно — це був підсвідомий порив, злет горобця чи хлоп'яча безрозсудливість... хто знає, що це було, але в домашньому завданні на тему "Ким ти хочеш бути, коли виростеш?" я написав: буду письменником. Мої ровесники попризнавалися у своїх розволоханих зошитах, що хочуть бути війтом, ксьондзом, шандарем, крамарем у кооперативі, січовим стрільцем, фірманом на жовтій бричці, якою їздив наш директор школи Ян Шепарович, просто ґаздою, але багатим; і це були нормальні бажання, і тільки моє виявилось ненормальним.

Вчителька пані Єва Єжанська веліла моє писання прочитати уголос перед цілим класом. Спершу я не второпав, чому саме мені випала така велика честь, і тому читав із зошита голосно й, мабуть, не без гордощів й не без радості: о, видите, хлопці й дівчиниська, я до ворожбитства додумався, я не знаю, як це бажання в мене виникло, може, читальняне читання підказало, але я хотів би, щоб від написаного мною у когось скапнула сльоза або щоб хтось зціпив кулаки. Та чим довше я читав і чим сміливішим я ставав у своєму вимріюванні, тим сильніше натикався на стіну, яку хтось вимурував між мною і моїми ровесниками в класі; мої слова, здавалося, з розгону вдарилися в кам'яне мовчання і розбивалися, немов горнятка з-під молока.

Поки хтось не пирскнув сміхом.

Я підвів голову: уже цілий клас підсміювався, а Йванко Гуків, що сидів у кожному класі по два роки, крутив пальцем по скроні, й це означало, й криві смішки теж означали, що я написав дурницю; я шукав підтримки у вчительки, але й вона, висока й худа, затулила рот хустинкою, щоб не розсміятися.

Я чипів перед ровесниками своїми і плакав, огніваний на вчительку, на ровесників і на самого себе. Хоч... якщо вдуматися, то не було чого на когось гніватися, і вчителька Єва Єжанська, і мої ровесники добре знали, що в мене не було ні батька, ні матері і що мене почергово "тримали" то котрась із старших заміжніх сестер, то брати Теодор і Юрко — всі вони на той час були жонаті, і я в їхніх родинх спав у запічку, доношував жіночі кабати, латані сорочки з дорослих і величезні шкарбуни, в холяви яких, щоб не хлюпалися по литках, коли треба було підбігти, накладав солом'яних віхтів. Посилали мене до школи лише взимі, бо вліті переважно пас худібку або ж брали мене в поле полоти просо чи льон, а коли орали весною і восени — то я водив коней.

Вчителька Єжанська власне так мені й пояснила: дурно, хлопаку, сьорбаєш носом, твої фантазії — мішок половини, з якої не всукаєш очкура, бо для того, щоб стати письменником, треба закінчити гімназію в Рогачі й вищу школу у Львові... а твоя школа, хлопаку, — граблі і гній.

— Господи, — зблід Василь Бережан, — невже вчителька була аж такою безсердечною. Було їй смішно... було їй заздрісне, що хлопська дитина, сирота, горобець сіренький, намірився випурхнути через вікно кудись поза вила й гній?

— Я не сказав би, — боронив я свою давню учительку. Вона вмерла геть-геть по війні, перебравшись з Рогача в Бистричани; колись випадково я набрів на бистричанському цвинтарі на її могилку з маленьким кам'яним хрестиком, а на хресті дощ роз'їдав карбований напис, що тут спочиває Єва Єжанська, скромна вчителька з Черчена. Я прикляк на її могилу й виговорив "Отченаш"... я давно, зрештою, простив їй дитячий мій плач, вона, в принципі, будучи реалісткою, мала рацію: бачила перед собою хлопчика босого, не стриженого й не дуже вмитого, в кабатині, рукави якої по лікті виблискували смальцем... бачила справді перед собою горобця, якому не долетіти до високих гімназій та університетів, крила-бо мав маленькі, підрізані, їх вистачає тільки для того, щоб перелетіти з гноярки на гноярку або ж шмигнути прудко до корита з вівсом, насипаного коням, і вхопити зеренце.

І вхопити зеренце...

— Як я зрозумів, Вербеню, — я любив, коли він мене називав "Вербень", бо ж не міг назвати "товаришу", "газдо", по імені й по батькові або ще якимось інакше, — ви тоді перед учителькою Єжанською і перед своїми однокласниками відреклися відразу самого себе й прилюдно закопали свій талант, — наступав на мене Бережан. Він близько до серця брав мою розповідь або й виставляв себе на моє місце, адже був молодшим від мене лише на вісім-десять років і міг теж подібне пережити. Втім, він своє теж пережив.

— Хто заручиться, що був у мене якийсь талант і що начебто я його закопав? — пробував я боронитися. В душі, однак, обізвалося скигління, немов ожив далекий мій плач перед цілим класом. — Мені здається, що якщо хтось має до чогось талант, то закопати його неможливо. Ти його скелею привали, а він все 'дно знайде щілину й пустить зелений пагінець.

— Ой ні, — гаряче заперечив Бережан. — Бо що таке, по-вашому, талант, що таке "Божа іскра"? Я бачу талант у вигляді квітки, яку треба підливати у спеку й обігрівати в морози, й стерегти, щоб її не зірвав лихий мандрівник. Це праця, прошу вас, над собою.

— А я думаю, Майстре, що талант — то ж не якась там квіточка тендітна в городчику... я собі думаю, що талант — це едельвейс, шовкова косиця, що проростає на гірських вершинах і не боїться ніякого дідька... на зло всім чортам квітне і живе.

— Ну, ну, Вербеню, не маєте рації, — Бережан не дав мені до кінця віддекламувати свою тираду. — Не виправдовуйте самого себе. —

І замовк, немовби прислухаючись, як скиглить у мені давній дитячий плач.

— Ет, нема чого журитися, — тамував я нашу суперечку. — Принаймні я за нічим

не жалію... і навіть хотів би похвалитися (щоб тільки не вректи, тьфу-тьфу), що життя мені вдалося, як паска вдається ґаздині. Це теж, скажу я вам, талант — жити на світі.

— Так, Вербеню, — хитнув головою Бережан. — Мудро сказано: талант — жити на світі. — Він походжав по кімнаті, заклавши руки за спину; він гвоє щось думав; брижилось чоло й голова гнулася додолу. — Тільки не від нас залежить... не завжди від нас залежить, — поправився він, — якою дорогою піде наше життя. Ми нічого не знаємо про себе, ми тумани осінні, хоч і вивчаємо себе протягом цілого життя... протягом цілого життя блукаємо у власній душі з ліхтарем у руках... блукаємо, немов у підземеллі, в якому на кожному кроці намуровано анфілади ходів і переходів, тупиків й" накопано "вовчих ям", і ти й не здогадуєшся, що тебе за тим зигзагом чекає і яким ти станеш після падіння у "вовчу яму". Життя — це завжди загадка.

Бережан мав рацію, ми справді самі для себе невідомі незнайомці, адже стародавні недаремно запаслися нитками Аріадни, щоб людина остаточно не заблукала в катакомбах, щоб могла при бажанні повернутися до світла, й при світлі будучи, саму себе розпізнавати.

— Ой, Вербеню, мій Вербеню, — зітхав Бережан, — належите до галицьких "австріяків", котрі тримаються параграфів, як сліпий плота. Я чомусь переконаний, що життя — це не завжди... ні, на жаль, не завжди плавба до наперед визначеної пристані. Частіше здаємося на ласку хвиль.

Я не став далі в'язати з ним ціпи, хоч і мав з цього приводу іншу думку: ми повинні будувати себе самі. Може, це надто... може, приписи — це немов кілля навколо натикано. Комусь така засада не подобається — то його справа, а я особисто намагаюся внутрішнього свого параграфа триматися... тримаюся стерна, бо міг би давно утопитися посеред ріки або ж зачепитися за корч... міг би, скажімо, розпитися і розволочитися, бо маю в руках ремесло і вистругую собі гиблем рублики. Що, може, ні? Міг би я просто зануритися з головою в роботу на меблевій фабриці, а потім удома в своїй стельмашні й більше до нічого носа не пхати; міг би обмежити себе телевізором, газетою або ж легкою книжечкою — нащо сільському столяреві якихось глибин чи висот; міг би я, бо маю спаралізовану жінку, втопитися в баняку з помиями для свиней, адже жінчина хвороба завдала мені на плечі безліч домашнього клопоту; міг би я, врешті, стати злодієм і потягти щось там принагідне з колгоспу чи з фабрики, бо ж тепер модно стало красти. Міг би я нічим не виділятися, нишкувати собі біля нори й грітися, муркочучи, на сонці, немов той кіт, і жити бездумно, як трава... або ж навпаки — вирізнитися, тримати голову над течією і тішитися самим собою: ось який я мудрий, і порядний, і добрий.

І коли я сьогодні можу признатися, що був чесний із самим собою і перед людьми, то це, певно, означає, що мені щастило оминати підступні ковбури, де мене могла захлиснути хвиля, а вир потягнув би на дно. Інколи, правда, таки траплялося, що ногами діставав дна, але завжди, на щастя, вистачало сили спливати на поверхню. І навіть було цікаво боротися з самим собою... цікаво мені жити, набуватися в житті, так, набуватися в житті, як на весіллі.

— Хіба не випадало вам ходити в масці... хіба не наставали такі дні, коли відчуваєш, що маска зростається з обличчям і, Господи, зростається з душею... і не знати було, де ти правдивий, а де ти пробріханий наскрізь, проіржавлений? — чомусь аж вигукнув Бережан. Він, мабуть, мав щось дуже своє, інтимне і потаємне на увазі, бо не очікував від мене відповіді — потягнувся до грубезних моїх альбомів, що лежали на столі. Я мав намір йому відповісти, що живемо в такий час, коли без маски не можна появитися поміж людьми, всі ходять в масках... якийсь відьомський карнавал, на якому панує страх і підозріння... і маску свою кожний здирає, лише опинившись на самоті з самим собою та з Господом Богом, та й то оглядаючись: без маски станеш ворогом або ж дурнем, або безборонне голим. Одначе я запримітив, як Бережан спершу з банальної цікавості зважив в руках один із моїх альбомів, мимохіть ковзнув поглядом, що на ньому написано, потім наче мисленно перерахував усі альбоми, що лежали на столі обіч лампи, бо губи й брови його ворухнулися і, враз забувши про нашу розмову, усівся за стіл і заходився... ні, не заходився мої альбоми гортати з увічливості чи навіть з цікавості: його, мабуть, приголомшило, що в якомусь Богом забутому Черчені, втопленому у колгоспній кукурудзі й у пшеницях, якийсь сільський столяр Данило Вербень, непосидючий і гострий на язик чоловік, в одному альбомі замальовував звичайною кульковою ручкою, зберігаючи скрупульозно кожну деталь, помічену розколину, капелюшок цвяха, удар варварської сокири, надщербленість від кулі на цегляній стіні, розчахнутий хрест на бані, десятки храмів із наших гір і долів, храмів дерев'яних і мурованих, старих і новіших, а найперший із них — Святий Дух у Черчені. В другому альбомі мій гість розглядував хрести, що посіялися в наших селах, як добро сіється, після знесення панщини; а ще були там фігури з розп'яттям, на яких Христос був схожий на вигоłodнілого, що світить ребрами, ґазду; а ще були там замальовані характерні для Опілля пелюсткоподібні надмогильні кам'яні хрести, а ще хрести — "пам'ятні" з-під Львова, Коломиї, Тернополя. У третьому альбомі я зарисовував до сотні криниць, оцямрованих то камінням й дико зарослою папороттю, то зчорнілим дубовим зрубом, то вже по-новітньому замкнені в різьблені ґаночки, що криті бляхою, теж різьбленою по краях; а ще були криниці з вигадливими журавлями у вигляді дзьобатих бузків і просто польові кринички, що по-дитячому пускали з "норів" бульки. В п'ятому альбомі я склав на уявну полицю ґаздівське предковичнє начиння — від маглюниці, що нею прасували білизну й полотна, до мотивила, "качки", розчепіреної на чотирьох викривлених ніжках, на які змотували в клубки пряжу, кушелі, борони дерев'яні, коси, серпи, граблі, плуги з колісницями; багато з цих речей молоде бодай і сільське покоління уже й у вічі не бачило і назв їх не знає; усі ці ступи, в яких "піхали" пшоно й пшеницю на кутю, коловороти, якими сукали посторонки, жорна, точила, праники, діжі для квашення тіста й золільниці для золування білизни, коцюби, хрестики дерев'яні з написами "варта", котрі колись передавалися з хати до хати й означали, що настала твоя черга йти на ніч стерегти церкву. А в шостому альбомі гість мій Бережан знайшов замальовки дитячих народних забавок з дерева, глини, лика й з соломи. В сьомому була різноманітна й дуже вигадлива, розцяцькована бляшками й бубенцями, а також просто

ремінна і мотузяна кінська упряж, ковані вози, ярма, орчики й "штильваги" й навіть ремінний батіг з китицею. У восьмому альбомі я склав переповістки про відьом, чортів, упирів, домових, "лісових дідів", нявок, польових мавок, що в житах живуть., У дев'ятому я вимережав стовпцями топоніміку з навколишніх околиць: усі оті язичницькі Бабища, Раїни, Требища, Могилки, Чортові гори. Золоті й Мідні токи, Холерні горби, Страдчі долини... безліч їх у моєму списку, а ще неосяжна безліч на землі... земля, виходить... не безіменна, все, що є на ній, має ім'я, його тільки треба знати.

У десятому альбомі — конструкції і деталі дерев'яного моста через Золоту Липу; цього моста вже давно нема, на його місці збудували бетонний, але я встиг змалювати кожна дошку, балку, стовпець, спосіб їх кріплення; були ще майстри, які пам'ятали їх назви. Наприклад, поруччя називалося у нас "обіпрець", настил із дощок — "покотило", правий і лівий бруси, які кріпилися шрубамі на "покотилі", хтось влучно назвав "відбийколо": у своїх альбомах, добродію Бережане, я не пробував щось гам художньо фантазувати, змальсувати річ чи будівлю "на загаль", меч і амальовки завжди точні, вони мають свою адресу, назву й навіть приблизний вік.

Очевидно, за один вечір і за один присід мій гість не міг охопити усього, що було в моїх альбомах намальовано, пізніше, протягом літа, поки він працював у Святому Дусі, приходив до моєї "голуб'ятні", заривався в альбоми, щось собі з них замальовував, а щось — записував і, по суті, відкривав для себе, воскрешав для себе — чим я дуже тішуся — той світ, який відійшов у небуття, відплив у безмір часу й більше не повернеться; це було, певно, згадування минулого... згадування, може. дитинства, бо ці речі колись і його обступали: це йому було потрібне для душі, для того, щоб збагатитися і помудріти; він казав мені згодом, що йому потрібний галицькою різьбою мережаний хрест (липа жовта, немов слонова кість), і потрібна присадкувата капличка на цвинтарі серед буянних дерев, і навіть потрібне таке просте слово, як "драпачка". котре щвним чином нагадало йому маму, яка в далекій далечині на тоці в stodolі на простеленій старій вереті дерев'яною зубастою драпачкою, яку притримує ногою, "драпає" льон: обриває коробочки насіння, бо на відміну від конопель льон не можна було молотити, насіння його розплющувалося під билеєм: і це колюче, зубасте слово "драпачка" виводило його душу на майовий дощ... і душа мистецька стовбичила перед намальованим на білому папері простим знаряддям і м'якля, і добріла, і глибшала...

Бережан якось у цьому мені при знався, але я ані не загордився своєю немарною працею, ані не здивувався Бережановій сповіді — це було мені зрозуміло; це йому було потрібно, бо ж не вродить нічого без майового дощу.

Та признання Бережанове станеться трохи пізніше, коли осінь сяде прясти павутиння, а сьогоднішнього косарського вечора Бережан ще не може повірити, що я сам один нагромадив таку гору роботи, і ніяк не хочеться йому вірити... а може. було йому трохи страшно й заздрісне, бо аж відхилився від стола, від моїх альбомів і спитав трохи скептично; скептізм скрипнув сухо.

— Господи, — і здвигнув Бережан плечима, — нащо вам, Вербеню, цього усього, га? Зорано поле, а камінь на камені, — зітхнув.

Мені не сподобалося його питання: тенькнуло мені в голові: невже мистець моїх зусиль не розуміє... чи мо' й справді нікому мої альбоми не потрібні... каміння якесь неврожайне, поле, яке не викине колоса ні сьогодні, ні завтра? Одначе чи я розраховував на когось. на громадську потребу?

— Чого ж, — відповів я йому, заспокоївшись. — Усе це потрібне насамперед мені й ще моїм дітям. Хіба цього мало? Я собі думаю: без цього, що тут намальоване, власне без тих днів і років... го-го, не одного року, поки я малював, не зміг би набутися в житті, як на весіллі. Ми щойно про це говорили, що ні?

Художник мені не вірив.

— Але ж є фотоапарат. Цок — готово. Секунда. Мить. Нащо мозолити себе ручкою?

Чи він перший про це говорив? Чи мало цікавих і скептичних тупцювали за моїми плечима, коли я штрихував дзвіницю чи руїни корчми з передминулого століття... чи мало радили: цок — і фотографія готова. Тим цікавим і скептичним я не відповідав, то марна робота, а Бережанові пояснив:

— Фотоапарат — німа ніч, йому байдуже, що фотографувати — церкву чи орендарську корчму. Мені ж малювати не однаково: коло церкви молюся, а перед корчмою плачу, перед її порогом спорохнявілим земля, певно, ствердла від пролитих доль. Розумієте? — Я боявся пишноти в словах, одначе докінчив. — Коли малюю... в пальцях моїх б'ється серце, так близько моє серце до хреста, що на дірявому куполі і близько до мальованої криниці.

— Коли ви встигаєте, Вербеню? — Бережан все ще сумнівався.

— День, як море, — відповів я. — Вставав у неділю або у свято рано, пакував у мотоциклетну коляску (а потім у старий "Москвич") жінку з дітлахами і рушав на села і в міста. Коли рано встаєш — багато встигаєш. Що, може, ні?

Він міряв мене очима... міряв, певно, мої дні і роботи.

5

Котрогось вечора, будучи в голуб'ятні, Бережан знову навернув нашу розмову про книжки, про гуртове читання в зимові вечори історичної повісті Андрія Чайковського, про мою розбуджену книжками душу, яка настановила собі зробитися письменником.

— Що ж далі, Вербеню, було? — брав мене Бережан за руку й заглядав ув вічі, і світилось ув його очах людське співчуття. — Боже, мій Боже, — хитав він головою, — душа хлоп'яча прокинулася, як брин-душка вибухла білим цвітом, а навколо ні промінчика, щоб не осліпнути в п'їтмі. Тільки вила й гній... тільки... — він жалів мене запізнї-лим, але щирим жалем.

— Ну, чого аж так слїпно, аж так погноєнно, — промовив я, зворушений його жалем. — Це так нині пишуть ті, які виставляють себе за мудрих вчителів, за мойсеїв із Москви, що в тридцять дев'ятому засвітили нам світло, бо нібито тут панувала суцїльна ніч і чавкала її пїтьма, як болото в чоботі. Інша річ, Майстре, що мойсеї потім тотими свїчками припалювали нам у кримїналах п'яти, але це, правда, з іншого євангелїя. Насправді ж так не діялося, не чавкала ніч, як болото в чоботі, бо якби була тут правда, то хїба б ми вижили, хїба б ми не подурїли, не осліпли, не перехрестилися б на поляків,

на швабів чи на румунів, бо нас гнули в ці сусідські каблуки, бо хіба в пітьмі ми всі не стаємо чорними?

В читальні, в "Просвіті" була бібліотека — я її швидко проковтнув, потім нипав по селу з торбиною і випитував у людей книжки для читання. Робив це переважно у неділю, коли ґазда з ґаздинею приходили з церкви, і не на вибір робив, а брав конкретну вулицю і ходив хата від хати. Я боявся, що на котрійсь вулиці, в якійсь хатчині причаїлася особлива книжка, і коли я котрусь халупу випадково обмину, то цю книжку ніколи не буду бачити, не прочитаю її, навіть не торкнуся до неї.

Я цоркав клямкою, ставав біля порога, чомно вітався з ґаздами молодими, а старих — цілував за звичаєм у руку й питав, чи нема у них у хаті якогось друку; я, чуєте, Майстре, розпитував ґазду про книжки, а очі мої, як шпаркуваті злодії, бігали й нишпорили по столі, по лавицях, зазирали на піч й на припічок... очі шукали причаєних книжок. І що, гадаєте, їх не було? Рідко в якій хаті нічого мені не позичали, а так переважно я розживався або книжкою, або часописом, або скриптурами, тобто зошитами, де були бозна-ким і коли переписані старі співанки й коляди.

Різна це була духовна пожива, нерівнозначна, овес, перемішаний з половиною: книжки, про які тепер кажуть, що вони художні, видання отців Василіан із Жовкви, євангелицькі брошури американського друку, писання Донцова і Леніна, календарі й книжки пожиточні, що їх видавали в Коломиї, збірники казок і несподівано траплялися розрізнені томи Михайла Грушевського або "Записки Наукового товариства імені Шевченка".

Я, на жаль, не розпитував, не доріс до таких питань, якими шляхами ці книжки під сільські стріхи примандрували, як вони пережили війну, пацифікацію; деякі з них були новенькими, шанованими, схоронені за образами й самі, мабуть, до святих образів прирівняні, а більшість — обшмулені по краях, просякнуті жовтизною часу або ж поплямовані рудизною — гейби кров'ю. Та якими би мучениками книжки не виглядали, все ж таки у сільських хатах вони жили разом із людьми, чогось людей вчили, від чогось застерігали, когось проклинали або й труїли трутизною — і разом із людьми вмирили.

— Ви читали їх без розбору... без системи? — запитав мене Бережан. Ні, він таки був смішний, цей львівський художник. Я нагадаю: вікова різниця між нами десь на десять років, а це, виявляється, цілий океан часу, прірва, береги океану начебто чимсь схожі між собою і водночас — відмінні. Я колись був на Чортовій горі, це недалеко від Черчена в маленькому заповіднику, де ростуть трави, яких давним-давно нема на навколишніх лугах, і лише на горі вони збереглися з-перед тисячоліття. Очевидно, я теж родом із тієї гори, тому Бережан задавав мені наївні питання.

— Яка могла бути система, пане мій львівський, — я засміявся, і мені баглося розповісти про Чортову гору. — Яка, питаюся, могла бути система в хлопця, який пасе худібку й читає випрошену книжку під "бузьком" на голові, що його робили з мішка, коли йшов дощ?

— Я пам'ятаю... мені мама теж робили "бузька" з мішка, коли падав дощ. Я прецінь

теж пас корівчину, — признався Бережан.

Я подумав, що багато з нас іще недавно були пастухами... це так романтично і так сумно... і так мене серце болить, що ми витрачали свої сили лише для того, щоб не розчинитися в пільмі, щоб не зникнути. Якась кара Божа... так, кара, бо й нині цієї сили ще потрібно.

— Виходить, щось спільне залишилось поміж поколіннями: бодай спогад, що ми колись пасли корів. — Ні, це не була з мого боку іронія. Мені хотілося Бережана обняти. Я любив, незважаючи ні на що, свої пастуші роки й залюбки розповідав про них дітям, а тепер ось — онукам, бо вважаю, що якраз вліті на вигорілому пасовищі, а потім на стернищах, коли гусне серпень, а згодом на всіх покосах і кукурудзянках восени, коли небо прихилиється ближче до землі, а цілий світ стає прозорим, мовби він плаває у небесній чистій воді, я пройшов, маючи книжку в руках, свої гімназії та університети. Що зробиш...

— Ні, я недовго пастушив, — Бережан гейби засоромився тією давньою простою роботою, і це мене засмутило. — У нашому селі була школа ще від "Франца-Йосипа", семирічка. До старших класів я чимчикував до сусіднього села. Не було, отже, часу на пастушення. А потім я ще брав уроки у вчителя малювання. Він, власне, виявив мій хист до пензля.

— В мене хист до писання ніхто й не пробував намацувати, — все ж таки я поскаржився. І була це, мабуть, запізнїла скарга на Єву Єжанську, яка висміяла колись моє "письменництво" перед цілим класом. Я так і сказав Бережанові. — Вас учили професори в школі, а мої професори — тії ґазди, що давали мені книжки.

— Чи книжки, які ви випозичували в людей, назад повертали? — спитав Бережан. Тїнь майнула на його лиці, а очі мимохіть скосилися на мої стелажі.

— Ну, що ви... з тих давніх книжок практично залишилися одиниці, — відігнав я підозріння. — Я позичав переважно стїльки, скїльки міг прочитати за тиждень. Наступної недїлі розносив їх назад. І знову цілував руки бадїкам і дякував, і, мабуть, під час дякування краплилися в очах сльози, жаль було розлучатися з книжкою, бо ґазди часом добріли і книжку мені дарували. Але рїдко так траплялося, бо книжки таки на правду мусили жити в хатї, як жили святї образи, як рїзьблений на сволюку хрест. Я підозріваю, що книжки в багатьох... отут у Черченї й поза Черченем лежать на столї чи встромленї за образи не лише для читання, а насамперед для присутності... нїбито в хатї в образї книжки присутній добрий дух.

— Ну, це ви даремно... даремно ідеалїзуєте книжку, якщо можна так сказати, — не погодився зі мною Бережан. — Є ж бо книжки, що схожі на демонів. Або ж на розкладенї трупи, що наморочать землю смородом. Або ж, як клубище гадюк... і сичать вони, бризкають трутизною.

— Так і є. Книжки, як і люди, рїзні, — підтакнув я. Мене втішило, що Бережан любить говорити про книжки, вмїє, мабуть, їх розпізнавати, хоч як тяжко інодї розпізнати серед них вовкулаку. Зверху наче щось людяне, а всерединї — вовк. — Остїльки є книжки рїзні, як рїзні є люди, — продовжував я, — то за "перших совїтів" у

тридцять дев'ятому році людей почали сортувати й внарештовувати, а книжки заходжувалися палити; нова влада, комісари в перехрещених пасках палили їх прилюдно, напевно для постраху. Я теж палив... Я спалив, правда, свою першу бібліотеку таємно: вночі розпалив у печі, а не в грубі, узяв кочергу й по одній книжці метав у вогонь. Книжки горять поволі, важко, вони корчаться в полум'ї, як живі істоти, як птахи, чорніють, а ти їх довбаєш зверху кочергою і теж чорнієш душею.

6

Майже кожного дня Бережан після трьох-чотирьох годин стояння на риштуванні перед стіною у Святому Дусі вибирався з мольбертом у поля; не знаю, що він вишукував на наших черченських нивах поміж колгоспними пшеницями, кукурудзою і цукровими буряками, поміж вузькими людськими рукавцями картоплі, яку чомусь чи випадково, чи навмисне закосичували маком, що палахкотів біляво в густому кипінні зелениці; Бережан, вочевидь, шукав краси для своїх етюдів і таки знаходив їх, бо малював сказано, немовби боявся, що хтось віднайдену ним красу — оті плахти пшениці, що переткані волошками, чи рівні ряди буряків, що, здавалося, у сонячному меріхтінні здіймалися аж до неба, немов шнурок осінніх журавлів, чи оте зелене, аж первісне буяння кукурудзи хтось відбере або заборонить малювати. Інколи Бережан блукав мереживами протоптаних через поля стежок, що, вигинаючись на горбах і скручуючись у спіралі за бозна-якими законами людських забаганок, бігли в різні напрями, одна в одну, як струмки, впадаючи або ж раптово уривалися перед стіною жита, і тоді здавалося, що Бережан шукає на польових стежках щось давно загублене, а може — щойно відкрите, яке він наздоганяє, щоб зблизька до нього приглянутись, і не має сили наздогнати... і не може втрапити на слід... на слід, може, того ізографа, котрий лишив на стіні Святого Духа свою душу, приховавшиї до часу ім'я; може, Бережан на польових стежках прислухався, аж йому кров грала у вухах, чи ім'я того ізографа не впливе, як місяць на небо, понад пшениці; або ж його ім'я виспіває жайвір у піднебессі, або ж вітер наднесе з безвісті?

А може, в полях художник відпочивав і роздумував над самим собою, себе поглиблюючи й очищаючи, немов криницю, в котру понасипано піску і бруду?

Я рідко товаришував йому у його мандрах, хіба в неділю ми вибиралися удвох, і тоді він уже мене вимучував, бо встромляв на одному й тому ж місці в пшениці свій мольберт і заходжувався малювати, як він казав, "сільського філософа в солом'яному брилі" посеред сліпучо розлитого сонця, що золотило стрішкувате колосся; я потім роздивляв його малювання і починав розуміти художницький задум: людина на цих золочених чорноземах зливається воєдино з природою, вона є лише колоском на безмежжі полів, яке називається життям, і нема на Бережановій картині навіть слабого натяку на те, що людина посеред поля є предковічним бородатим Паном... ні, людину поле вродило, годувало, висушило його соки і поле людину схоронить.

І коли я починав під сонцем умлівати і рішуче видибувати із пшениці на стежку, Бережан покірливо складав своє малярське начиння і починав мене водити другим колом мук: випитував та й випитував, чому оце поле називається "Могилки", а оте —

"Боярське", а отой пагорб — "Вартовня", а оцей ярк — "Татарщина", а дорога, що кривуляє в ліси на горбах, "Закривавлена"...

Як міг, я розтлумачував йому, що наша земля хрещена давніми іменами, і кожне імено має вкарбоване значення... й ще має значення те, що імена свідчать: ми не тільки належимо землі, а й також земля належить нам, пращури її хрестили; він жадібно слухав мої тлумачення й, очевидно, пам'ятав, що і в його підгірському селі різні урочища мали свої узвичаєні назви; він признався мені, що ніколи йому не спадало на думку: земля хрещена, й кожна назва, імено її — це немовби печатка на вічне наше користування.

У такі неділі, очевидно, я теж мав право його перепитати, як він колись мене запитував на голуб'ятні про мої альбоми, мовляв, навіщо вони вам, Вербеню, але я здогадувався, що художник, певно, надолужує колись втрачене щось дуже важливе, переоцінював те, яке вважав за маловартісне, або ж Опілля оголилося перед ним, як молода жагуча жінка, яка начебто й знана до найменшої плямочки на тілі і водночас безмірно таємнича. А ще я підозрював, що він в топонімах, часом затемнених, прислухається до давньої музики слів, до обірваних струн, бо йому конче було потрібне, це теж було пов'язане з малюванням на стіні Святого Духа Та з його власними теперішніми етюдами. Душа його була настроєна на звучання усіх скрипок, що тисячу років грали й вигравали на цих черченських полях, на цілому Опіллі, на всій Україні... і часом, обірвавши свою оповідь, я уловлював, як душа його схлипувала, захлинувшись жалем чи звеселившись почутою радістю, або ж огніувалася до стогону, коли ми надібували на полях червоні таблички на стовпцях, на яких писалося, що це поле має "номер" такий-то; нумеровані поля нагадували нумерованих в'язнів у таборах. А оце поле названо — так було написано — іменем чекіста Решетова, що тут упав у бою з бандерівцями.

— Як же нинішнє чекістське поле називалося раніше, Вербеню? — запитував мене Бережан.

— Називалося "Вдовині помірки". Колись вони належали громаді, селові, отже, й громада, пам'ятаючи про бідних вдів, щороку нарізала по черзі тій чи іншій жінці якийсь морг поля. Усе ж таки поміч. Звідси й імено.

— А вони, ті, що старий світ зруйнували, а новий не побудували, встигли перейменувати... перейменували для того, щоб люди забули про те, що колись громада була "великим чоловіком" і мала Бога у серці. — Бережан хитав головою. — Ніби навмисне... чи таки навмисне все перейменовують, стирають, знищують, га? — Він блискав очима, й сивизна його теж іскрилася і мовби аж потріскувала, немов наелектризована.

— Вам треба, Майстре, повертатися до Львова, — радив я йому жартома. — Бо згорите на Опіллі... і ніхто начебто ваш вогонь не пригашує і не підслуховує. А вдома — камінь на камені... а вдома й на вулиці за сто метрів підслуховують, кому треба, вашу розмову... а вдома на мольберті не домальоване полотно, я бачив: гола прекрасна жінка, задум — ви мені пояснювали, — що мав би спробувати розкрити сутність жіночої душі.

Далебі я не збирався глузувати з художника; проникнення в жіночу сутність — це теж важливо, усі митці світу, мабуть, трепетно торкалися своїми пензлями жіночої душі, одним із них вдавалося бодай для себе з'ясувати сатанинський підступ природи, що називається звабою, обіцянкою насолоди і вічним прагненням людини продовжити себе в прийдешньому; інші відступали, обгризаючи свої пензлі, перед неприступністю загадкової жіночої посмішки; треті шукали в жінці божество, якому треба поклонятися; ще четверті зривали з жінки-богині німб й жбурляли на стирлові простирадла борделів.

Зрештою, жінка — вічна тема в мистецтві, і цілком зрозуміло, що Бережан теж нею захопився, але... але, дивися-но, Бережане, поле оце перехрещене в нову віру, навмисне перехрещене, щоб ти завтра стояв отут без пам'яті. Ти не помітив, брате мій Бережане, що існує зв'язок між нинішнім перехрещеним полем і малюванням на стіні в церкві Святого Духа? І там і тут зла рука стирає пам'ять: там затирає її вапном, тут — вибирає очі червоною табличкою.

Чи після цього міг Василь Бережан поїхати до Львова, щоб повернути собі спокій, коли на "Вдовині помірки" видибав ізограф із церкви Святого Духа, зупинився на краю поля й з-під долоні дивиться усміхнене, тихо, як жінки жнуть жито, як серпи викрешують зблиски, як стеляться по стерні співанки без слів, як під полукіпком у холодку молодиця годує немовля, забувши прикрити біле персо, як важко, із дзвоном лягає в перевесло колосся; ізограф потонув, мабуть, в ідилії жнив, жнивна музика його заповонила, бо старий не помічає, що з борозни цілиться в нього солдат у синьому кашкеті із зіркою, зараз ось-ось скреготне кулемет... і почне кулемет косити ізографа, женців, жито й жінку молоду з немовлям.

І майбутні покоління нічого не будуть про це знати...

— Господи Боже мій, яка кара Божа на нашу землю, — зітхнув Бережан. Мало не скрикнув Бережан.

Я мусив глаїти його, бо не треба аж так голосно, бо й поля, Бе-режане, мають вуха.

— Невже, Вербеню, ми боїмося навіть власного поля? — запитував він розпачливо. Сів, змордований безсиллям, на межу й обома руками вчепився в зелену бороду пиріїв.

Хтось питає:

— А кулемети?..

Що, не було чути кулеметів? Я щось вигадав таке несусвітне? Браття мої, невже не чуєте, як вони нас розстрілюють щоденно... і ми живемо, по суті, будучи розстріляними.

7

Котроїсь неділі, коли дощ застав нас на косовищі й ми мусили ховатися у копицю сіна, Бережан знову допитувався, чи я насправду остерігаюся полів, немовби й вони, Вербеню, нині стали зрадниками й підслуховують орачів і косарів, як боязливий заєць, що стриже вухами під межею; невже вони навмисне нумерують себе нумерами, забувши прадавні власні назви, щоб їм спокійніше спалося по ночах; невже вони поробилися курварськими ланами, яким байдуже, хто й що у них посіє; невже наші

поля, Вербеню, закаменіли й втратили відчуття болю... чи біль вони вже перетерпіли й звиклися з ним і їм уже не болять, що хтось вінчає їх терням, хтось напуває кров'ю, хтось угноє трупом, хтось засіває брехнею, а хтось поливає зневагою? Он, бачите, Вербеню, повзе й повзе, клубочучись поміж масними скибами, гаддя.

Я розгнівався; я йому відповів, що не пасує винити землю в смертних гріхах... земля єсть євангелієм, в якому пластами списано наше терпіння і колись-хтось його прочитає і жахнеться. Я особисто землі довіряю, кому більше довіритися, як не їй. Коли мої хлопці стали підростати, я брав їх за руки і водив у ці поля, у купелі ці пахучі, далі від стукачів, дрібної селянської суєти, і тут, у житах, що напливали на нас хвилями зусібч, я учив молитися за Україну; я співав їм "Боже великий єдиний, нам Україну храни... не дай загинуть у ярмі..."

Пам'ятаю, я ледве чутно тую молитву наспівував, а сам у душі плакав, сльози в горлі клекотали, як окріп, а мої хлопці ніяк не могли второпати, чому їхнього батька розтрушує дрож і чому ми молимося за Україну посеред полів, адже Україна — ви самі, тату, нас учили, скрізь, є вона в дереві, в зелі, у сонці, у слові, в краплині дощу, і чи не можна, тату, молитися за Україну вдома перед образами... ну, може, молитися не вголос, а так, щоб Бог почув, а щоб до колгоспного голови Чобота чи до дільничного міліціонера пташка з молитви не долетіла... вони ж бо її застрелять, а нас — на Сибір.

Мої хлопці мали рацію: Бог приймає молитву скрізь, і в церкві, і перед образами вдома, і в саду, коли сходить сонце, і ніякий колгоспний Чобіт не має сили молитву переймати, однак мене чомусь потягло в поле, тут молитва чистіша і глибша, вона в полі сіється як дощ... так, сіється, бо велика в наших душах спека; спека, зашкарубла потрісканим коржем, і останнє зіллячко у ній в'яне, душа, як каня дощу, цю молитву випрошує... і дощ припускається. Крім того, серед житів ми ближче наблизилися до Бога й до України... й таки ближче. Власне ця думка про наближення виводила мене з дітьми в поле, і поле ставало моїм спільником.

Я учив моїх хлопців:

— Ану візьміть, один із другим, з-поміж жита по грудці землі... чуєте, яка вона, наша земля, на дотик, як її тепло струме-ниться, переливається у вашу кров. Чуєте? Це і є Україна.

Пощо це все я оповідав Бережанові? Хотів похвалитися своїм патріотизмом? Розвіював Бережанові підозріння про зрадливість пшеничних нетрів, де нібито попід межами стрижуть вухами, підслуховуючи, зайці? Чи домальовував у його уяві свій таки власний портрет на тлі скісних ниток дощу?

— Добра ваша школа, Вербеню. Добра... хоч, може. дещо зромантизована. Та що зробиш, коли мусимо ховатися з своєю сльозою і молитвою. Такі часи. — Він довго мовчав, і мені здавалося, що його зморює сон. Дощ шумів напливами, як некошені трави. — Тільки чи ті грудочки, про які говорите, — обізвався він згодом, — не розсипалися поміж пальцями, а вітер підхопив пил, і ні сліду, ні знаку. А ви кажете: Україна. Га?

Нам було затишно сидіти в копиці, тепло; його плече опиралося в моє; сіно,

відволожене дощем, пахло й п'янило, як стародавній трунок; нам, здавалось, було чути, як під струменями дощу на покосі вистрілювали й росли жовтодзюбі перця скошених зел; так, ми чули, як росли трави — душі наші були чутливі, немовби тисячі струн еднали нас із кожною бадилінкою.

Я не поспішав Бережанові відповідати. Чому, зрештою, мають обходити заїждженого львівського художника мої діти? Звичайні вони люди. Ну, може, не мають, як каже моя Олена, в носі рою мух, як має їхній тато, але що з того? Один — інженер у Львові, другий бухгал-ерує у Рогачі, в райспоживспілці. Катерина, донька, в колгоспі порастає коло землі. Та ні, нічого не пропало з того, що я їм у душу вклав, нічого не розсипалося в порошок, і вітер нічого не розвіяв. Ми не торбарі якісь діряві, ми прецінь Вербені.

— Забуваєте, мабуть, Майстре, — таки мусив йому відповісти, — як напластовується родючий ґрунт, гумус тобто. Порошина до порошини, корінець до корінця, думка до думки, зеренце до зеренця, а ще — листя опаде, а ще — Божа роса — і вже нуртує жива земля, вже весна її будить.

— Я вас розумію, Вербеню, і образити не хотів, — сказав Бережан. — Лише спало мені на гадку стосовно гумусу: світ пливе мимо нас широким річищем, корабель його освітлений аж хапає за очі, ілюмінатори відчинені в космоси, в безмежжя людської мислі, а ми... а ми сидимо, не помічені з корабля, в копиці сіна і боїмося, щоб вітри не здули гумус... власне, ми не сидимо, ми розпластані, розіп'яті й прибиті цвяхами до гумусу, бо інакше станеться тут пустеля.

Він так і сказав: "Станеться тут пустеля".

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

8

А ще я був у Черчені "своїм" через те, що мене тут люди впізнавали; вони пильно обмацували мене поглядами, у їхніх очах здивовано засвічувалось, як далекий полумінець скіпки, не то здогад, не то пригадування, і тільки вроджена селянська несміливість стримувала кожного з них спитати мене: "А де ти, чоловічку, так довго барився?"

Виходило, що начебто я тут уже колись бував, оці люди на вулицях і на подвір'ях, в полях і на всіх дорогах колись мене бачили, розмовляли зі мною, і коли я був голодний — ділилися хлібом, а коли був спраглий — виносили до воріт кухоль води; виходило, що колись (Коли? В якому столітті?) я їх малював чи принаймні збирав у свою пам'ять рисочки з їхніх облич, і збирав зблиски з їхніх очей, і злети й насупленість їхніх брів, і сльози збирав із їхніх зморщок, і збирав веселі усміхи з їхніх губ. Я тільки не знав, і черченські люди не могли мені в цьому незнанні допомогти, куди я зібране відносив і на що його витрачав.

Якось мені снилося, що я вже розчистив ціле обличчя, а не лише двоє очей страдника на стіні Святого Духа; мені явився старий чоловік із аскетичним довгообразим обличчям, зарослий бородою, одна чорна і глибока зморшка, як борозна виорана на високому чолі; а грива сивого волосся рвійно відкинута назад; а зрештою,

голові старця була відкинута напружено назад, немовби він моцувався, жадаючи вирватися з того місця, яке йому призначив на стіні ізограф. Старець не просто виривався, він криком ревів на цілий світ; його конвульсійне роздертий рот, розкуйовджена випнута вперед біла й закривавлена борода, посірілі губи, стирчкуваті брови, а найбільше оте живе праве око і страшна кривава яма на місці ока лівого — усе це, кожне зокрема й оглавлене разом, виражало вибух гніву й водночас передсмертного жаху. Людина на стіні, вмираючи, витерплювала пекельні муки й випльовувала з горлянки, вочевидь, люті прокльони а чи кличі.

Таке мені снилося; зрештою, я уже уявляв, бачив муку того страдника; я був ущерть, по горло, як дзбан із розтопленою смолою, виповнений лютим ревом і жахом, мене боліло усе тіло, і волосся на мені дибилося, і я сходив потом, і щоб від мук порятуватися, мені стріляло в голову або ж втекти від страдницьких очей і більше до них не повертатися, або ж їх чимсь засліпити, або ж вишкреба-ти скальпелем. А ще хвилинами баглося й мені завити з болю, і я мусив зціплювати зуби, щоб виття не вирвалося на волю, зате стогін мене потрясав. Я, певно, божеволів, бо котроїсь хвилини мені немовби розкрилася ціла стіна, штукатурка з неї осипалась, і я уже знав, від чого у муках умирає оцей старець. Його обличчя видавалось мені знайомим, немовби вчора я зустрічав його на стежках у колгоспній пшениці; я витирав тампоном його криваві сльози і тамував біль, тулячи долоню свою до його чола, і в думці просив Бога швидкої для нього смерті, бо не було кінця його стражданню.

Виходить... виходить, що начебто я сам малював його на церковній стіні?

Я? Я був тим ізографом давнім, що збирав у Черчені людські риси, вдачі, сльози, болі, гріхи й покаєння, бо інакше не посмів би (та й не зумів би) намалювати страждання і клич на стіні. Виходить, Господи, що все на світі повторюється, люди в Черчені теж повторилися, і тому вони мене впізнають.

А чи напrawdę, Господи, я сходжу з розуму від страдницьких очей, від чужого болю?

Я й не сподівався, що в тишу черченських полів у пору, коли до жнив іще не близько, а косовиця на луках уже минулася, щоднини входять, немов у широкий, до дна прогрітий сонцем і пропахлий розімлілим зелом розлив води, численні гурти людей: запізнілі косарі, що котилися роверами на свої лісові ділянки; галасливі, як шпаченята, табунці дітлахів, котрі по-давньому босоніж мчали до Золотої Липи купатися; з самісінького ранку, немов тії ткацькі човники, туди-сюди снували сапальники на буряках; у післяполуденок розстрілював польову тишу своїм тарахкотінням трактор, що причепом пригойдував із ферм чергову порцію гною — величезне його купище руділо й парувало на краю поля обіч вільхового гайка; раз на день на височенному сухоребром коні появлявся "польовий", тобто колгоспний польовий сторож на прізвище Факадей — миршавий з вигляду чоловічок із "льорнетою" на грудях; шкапища його, наче спеціально тренована, дибала стежкою нечутно, ніби була взута в м'які постолі. Факадей зрідка зводився на заржавілих стременах і, витягуючи довгу й тонку шию, озирає біноклем поле: чи десь-хтось не косить конюшину, чи випадково одурілі від

любіві молодята не витолочують пшеницю. У моєму етюднику є кілька наспіх накиданих штрихів до портрета Факадея, я навіть подумав, що він із своєю шкапою, довгою шиєю, на якій стриміла продовгувата, як огірок, голова, схожий на Дон-Кіхота... такий собі черченський Дон-Кіхот, у котрого, однак, нема в очах донкіхотського стремління творити добро; в довгій його вертлявій шиї, в постійному озиранні, у підозрілому прицілі маленьких очей нишкло щось собаче, сторожинецьке.

Котрогось дня Факадей помітив, що я його маюю, схоплюю, як кажуть, на ходу, бо під'їхав до мене на своєму Росінанті й з висоти сідла спитав, як деркачем проскрипів:

— Нащо вам моя мармиза? Та й чи положено, товарищ, мене малювати? — засумнівався. — Я, так сказати, людина службова.

Я йому пояснив, що таки "положено", тим паче що він на службі. Колись люди схочуть подивитися на Факадея, який служив колгоспним польовим.

— Ну, тоді рушницю намалюйте за плечима, — сказав Факадей і приосанився в сідлі. На ньому була гімнастюрка, підперезана офіцерським паском, і кашкет теж офіцерський. Потім я дізнався, що він у Черчені зальотний птах, демобілізований прапорщик. — Я у голови в'одно прошу рушницю... стріляв би здалека. І боялись би мене.

— Ви хочете, щоб вас боялись? — перепитав я його. Він посміхнувся:

— А хто не хоче... всі, товарищ, хотять, щоб їх боялись. Це я точно знаю. Якщо чоловіка бояться, то це значить, що є у нього сила. — При цих словах Факадей аж засвітився хижо.

Я покрутив заперечливо головою.

— Не можна вам давати рушницю. Заборонено.

— Але ж настав би порядок, товарищ, — стояв на своєму Факадей, начебто справді від мене залежало: дати йому рушницю й дозволити йому стріляти чи хай далі їздить полями лише з нагайкою і біноклем.

— Чи вам, — кажу, — нагайки не досить?

Обличчя під лаковим козирком сіпнулося з досади, але не промовив нічого, торкнув коня кирзаком й потюпав стежкою. За хвилину поглинули його пшеничні нетрі.

Зрідка у хмарі білої пилюки на польових дорогах появлявся "уазик" колгоспного голови товариша Чобота, він зупинявся то біля пшениці, то біля ячменю, то поринав у кукурудзу або ж завертав на бурякову плантацію — адже був господарем, це правда, і мусив, отже, знати, як росте урожай.

Одначе польова тиша, оте розлоге море розлитого сонця і пахощів розімлілого зела топило немилосерно, жбурляло на своє дно людські гомінкі голоси, гарчання машин, подзвонювання мотик, коров'ячі окличі... все гинуло в тиші, і лише над шепетливим морем високо в небі підвішував дзвінок невидимий жайвір; і якоїсь днини перед полуднем я несподівано відкрив для себе, що у цілому світі серед тиші й шелесту хлібів існують тільки жайвір і я, грішний, із своїм малюванням; це так було у самотині солодко й моторошно, що я не втримався, упав на теплу землю і заплакав.

Чого плакав? Хіба інколи знаєш, чому тобі хочеться заплакати?

У моє самотинне малювання посеред полів якось у самий розпал спекотного полудня прийшов чоловік із мішком конюшини. Я не став допитуватися, як його кличуть, мені це було не потрібне, я тільки здивувався, що він підкрався до мене майже нечутно, і я забобонне подумав, що чоловік підповз до моєї верби, під якою я сидів з етюдником, із потаємної нори, бо я аж здригнувся, коли він заговорив за моїми плечима. Був він сорокарічний, кряжистий, у повній чоловічій силі, і таким він себе почував — мав гордовитий, незалежний вигляд. Очі його бігали по моєму пейзажі, а рот кривився іронічно.

— Не подобається? — спитав я, вловивши його ковзку іронію.

— Чого ж, — стиснув він плечима. Був у картатій чистій сорочці, штани на ньому прасовані, виглядало, отже, що чоловік не порпається щоднини в землі чи коло гною. — Файно малюєте, — похвалив він. — Я тільки хотів би знати, якщо не секрет, скільки ви за день таких образів можете намалювати... і по чому кожен із них? Кажуть: дорого.

— Маєте намір купити? — засміявся я. — Чи ви, може, працівник торгівлі?

— Ні, — відмахнувся мій новий знайомий, — я не торгош... я людина проста: працюю пожежником у Рогачі.

— То пощо виважуєте ціною те, що я малюю?

— Отак, з цікавості. Або й із заздрості! — зареготався щиросердечно, широко. — А що, малює людина один день, а продає штуку мальовану по сотці чи й більше. Ніби я не чув, як за ці образи деруть? Простий же хлоп, як ось я, приміром, за 120 рублів мусить цілий місяць прикладати руку до козирка і мельдувати командирові, що готовий сповняти його накази... готовий щодня у вогонь.

— Хіба я тому винен? — Мене образило, що він так легковажно порахував художницькі заробітки (та й чи він один так думає про нас, мистців?). — Між людьми балакають, що пожежники мають багато часу, так? Що ж вам заважає теж малювати й заробляти дурні гроші? — Я таки його підкусив.

— Е, коби то чоловік умів, то хіба прикладав би руку до козирка, — відповів він сумовито. І тут же від суму омився. — Був би собі пан із пензлем... нипав би собі пан із пензликом по полю, малювавав би образи й рублики зшибав би, як грушки, — він аж солодко завів очима, уявляючи, як збивав би рублики з грушок. — Але що з того...

— Кожен робить, що вміє, — поспішив я чолов'ягу потішити. — Бог усіх наділив талантами.

— Що правда, то правда. Я маю талант красти, — несподівано він обізлився. — Думаєте, жартую? А що? Життя навчило. Якби я був в Америці, то... А так, на 120 рублів не розгонишся і всього не накупишся. Коло хати й худобина якась є, і дріб. Мусить чоловік давати собі раду, виходити, як кажуть, на влови: нині конюшини мішок нащибаєш кролям, завтра з ферми поцуплю опалку силосу чи якусь ділетку комбікорму, якщо вдасться. Восени капуста є на полі, буряки, морква, мандибурка — тобто картопля. Не дурний казав: хто годен — той не голоден.

— Але ж ви обкрадаєте колгосп, сусідів своїх, поле оце врешті, — пробував я зупинити злодійське вихваляння. Бачив: зблід чоловік від злості.

— Сміхота, — сплюнув він. Білість на лиці не миналася. — Таке кажете, нібито це поле — людське, а люди на ньому... А люди на ньому, щоб ви знали, приречені Господом Богом на панщизнянську каторгу... от, каторжники дурні.

— Ви мудрі? — Я не розумів його цинічної одвертості. Що він хотів своєю сповіддю мені довести? Що став дрібним злодієм із примусу? Що таким зробило його життя? Що на цьому полі, над яким жайвори попідвішували срібні дзвіночки, чесно не проживеш?

Або ж цей чоловік із мішком нажатої конюшини виводив мене із золотистого розливу польового спокою, ідилії пшеничної на берег реального життя?

Чоловік не відповів, а лише споглядав на мене з жалем та осудом, начебто я перед ним чимсь провинився.

— Ну, ну, — промовив урешті, — малюйте собі. — І закинув мішок на плечі; і залишив мене на роздоріжжі; і, певно, жайвори далі смикали невидимі нитки, що провисли з піднебесся, і, певно, голосне срібло дзвіночків скапувало понад пшеницями... скапувало, а я його не чув.

У мою потривожену самотність посеред черченських полів одного ранку втрапила згорблена жінка у чорній хустині, у такій же старосвітській рясній невизначеного кольору спідниці й у білій-білій сорочці, на рукавах якої синім цвітом цвіли вишиті хрестики; жінка зупинилася біля мене й спитала, чи можна подивитися моє малювання (а я якраз малював загін кукурудзи, що навальне й соковите вибухала буйною зеленню — лапастим листям, на якому іскрилися міріади пацьорок уранішньої роси).

— Дивись-но, — сказала жінка тихим голосом, — земля аж світиться, як молода... ага, як молода у вінку. — І похитала головою. Губи її ворушилися, жінка продовжувала говорити, але вже пошепки. Виглядала вона сумною; на дрібнопосіченому зморшками лиці немовби пропливали хмари, а чи думки... а чи вітер засипав зморшки попелом. Очі, глибоко запалі, у вінцях сірих зморщок, журно пестили мій недокінчений етюд. — А ми, грішні, й не видимо цієї Божої краси... де нам, Господоньку, до краси, коли ти, немов художина робуча.

Мені було жаль старої; було жаль її невикazanого сірого суму, її тонких, як із дикого воску вилитих, сухих пальців, які, видно, у неї затерпали, бо раз-по-раз ворушила ними, розминала. Скільки їй було років? Сімдесят? Трохи менше? У крайньому разі, своє у колгоспі сповна відробила (відробила панщину — згадав я чоловіка з мішком конюшини). То чого дибає спозарання із мотикою? На буряки? Спитав її про це.

— Та на буряки... маю ділянку, хоч давно, рахуйте, своє відробила, дали пенсію аж тридцять два рублі. І за то дякую Богові, — зітхнула сокрушно. Споглядала на мене з глибини сірого смутку й переливала той сум мені в душу. — Ніби, рахуйте, маю право, щоб дали святий спокій з тими буряками... ті буряки з молодих літ висіли в'одно надімною й висіли: як весна, як літо, як осінь... у сльоту, під снігом, бувало, чистиш буряки на цьому... на цьому проклятому полі. Не лякайтеся, прошу вас, що чорним словом обзиваю поле. Що подієш, коли воно, як дракон, висмоктало з людини силу й обернуло в порхавку. Світ замкнувся в буряці, якийсь кримінал, чуєте, заґратований, а в тому

криміналі любилися ми з чоловіком, діти народжувалися, хатчину сяку-таку зліпили, випроводжували дітей до школи. І все за ґратами та й за ґратами. Та хіба не через поле, не через буряки минулося моє життя? Най небо й земля мені простять... колись грудочка землі була для кожного з нас святою, цілували і плакали над нею, і леліяли, щоб добре родила, а нині грудка стала ненависна, ворожа аж...

Я був вражений її бесідою; мені баглося зупинити тихий плін її слів, барвлених не так зненавистю, а більше плачем без сліз.

— Чейже поле не винне, нанашко, — навіщось я її умовляв. Жінка мене не слухала, маленька, сухонька, згорблена на сапилно мотики, вона жила в заґратованому криміналі, і я не мав сили звідти її добути; і тихий сум, відчай, глибоченна, мов прірва, безнадія струмилися од дрібненької її постаті, я майже фізично це струмування відчував... і було мені чомусь соромно, що на картоні світилося красою, переливалося перлами колгоспне кукурудзяне поле.

— Ви, певно, собі міркуєте: здуріла баба на старість? — осміхнулась скупю, й обличчя її посвітліло. — Так? А я, чуєте, при своєму розумі, Бог видить. Я із Богом щоранку розмовляю, як оце з вами, молюся, б'ю поклони і кривди свої виповідаю. У хаті — пустка, мухи бренять, як веретена, а Бог наш мовчить... Бог нібито в змові з колгоспом, з усіма теперішніми панамі.

А пани...

Приходить до мене на подвір'я щовесни наш колгоспний голова товариш Чобіт і такого з себе чемного вдає, хоч його до рани прикладай, як підбіл-зілля. І запитує: "Ну-ну, як ви, бабцю Катерино, зиму перезимували? Чи не бралася вас слабість? Чи не було перебою в магазині з хлібом? Чи стало вам дровець? Чи ваш син Дмитро приїжджав із Бистричан, чи зовсім забув про маму серед машинерії на заводі?"

І котить, і котить Чобіт бочку з медом.

Я, прецінь, знаю, що бочка порожня, він її лише зверху обливає патокою, щоб була солодка, так діється щовесни, коли сіють буряки.

Далі Чобіт забуває про мед і починає головне, з чим, власне, на моє подвір'я повернув. "Ну, — каже, — слава Богу, Катерино, що бігаєте нівроку, як молода, що Дмитро з Бистричан наїжджає і привозить мамі ковбаси. Бо цього року знову довели нам план по буряку, вони зверху план спускають, нас не питаючи, а я ось ходжу хата від хати, як старець з торбиною, і прошу: візьміть, Іванихо, й ви, Петрихо, сорок соток буряків під свою руку. "Ой, — відпрошуюся, — не візьму я, голово, бо мотика поважчала, немовби її цигани з олова викували, і кістки мої скриплять, ноги не ходять, а поперек не згинається, видно, задерев'янів із минулої осені". А він, тобто наш Чобіт, делікатно мені нагадує: "Ви, бабцю, не відрікайтесь від колгоспу навідмаш, в селі, прецінь, живете й будете потребувати соломи й ділянки під косовицю на сіно, корівчину ж тримаєте. А зима йде — велика пані: дровець, голово, постарай та випиши-но вантажівку, щоб вугілля привезти. Торік вам шиферу на хату відпустили... Пам'ятаємо, що ви у нас були передовиком на буряках. Словом, мусимо рятуватися, Катерино, га?" Отак підмовляє солодко Чобіт. "Якщо ж не зможете самі, то маєте в місті сина,

невістку, онуків — най допоможуть бабі. Що, хіба не мають Бога в серці? Не пропадати ж бур'якам у бур'янах. Це ж цукор для трудящих". "Господи, — бідкаюся, — я нібито нетрудяща, нібито не маю права перепочити перед смертю або й вмерти на постелі, а не між рядками в полі?" "Ну, то як вважаєте, Катерино, — відповідає мені Чобіт начебто байдуже, але я виджу, що спохмурнів. — Тільки кожний має своє право", — каже, і я чую в його голосі погрозу.

Я тоді беруся гострити свою мотику. Життя, прошу вас, іде далі, насправду треба на газдівство соломи, сіна, дровець... і потрібно буде мене на цвинтар повезти, наперед мушу собі це везіння на цвинтар заробити в нашого Чобота.

То-то... Якщо навіть за свою дорогу на цвинтар треба наперед у колгоспі відробити, то так поле відплачується мені, га? За що маю 'го любити? — запитує мене жінка й сипле мені в душу сіль.

І я мовчу; я не знаю, що маю їй відповісти; я остерігаюсь з нею погодитись, стати на її бік, бо тоді поле втратить свій чар (а може, його чар — це тільки поверховий глянець?).

— Нащо все це мені виповідаєте, нанашко? — серджуся на неї. Відчуваю, що в мене пропадає охота працювати над етюдом, і бачу, що висихають на листі кукурудзи перлисті краплини роси.

— Ти ж, гадаю, мусиш це знати, бо ти той, що малює. Так діялося здавна: той, що малює, повинен усе знати. Хіба ти не з церкви Святого Духа?

9

Котрогось дня я сидів за етюдником на березі Золотої Липи й малював незораний клинок поля, що спадав до річки; для колгоспних трактористів клинок служив ніби "майданчиком для перекуру", на якому заправляли трактори, насипали в сівалки зерно, розвантажували мінеральні добрива, і тут зупинялася під час жнив колгоспна кухня з термосами. Про призначення клинця свідчили лахміття целофанових торбин із під суперфосфату, чимала купа вапняку, що взявся коржем, та ще хтозна-коли покинутою сівалкою. Щоправда, мене першою чергою цікавив густий розсів польового маку, що палахкотів по всьому клинцю. Але й занехаяна іржава сівалка була доречною на мому картоні: колеса її і сошники уже погрузли глибоко в бур'яни, з десяток кущиків маку нахабно визирали з розкритих жолобків; природа немовби прагнула приховати й злагіднити людську безгосподарність й поступово поглинала купу залізниччя у своїх зелених нетрях.

Забіжу наперед і похвалюся, що пейзаж, котрий я назвав "Рожевий смуток", після чергової виставки, на яку я таки пропхався, був ущент розкритикований, прибитий цвяхами до ганебного стовпа як такий, що паплюжить нашу радянську дійсність, і, звісно, я мав достобіса неприємностей.

Та це було потім, а того дня, коли почав над ним працювати, сидячи на березі Золотої Липи, про неприємності я не мав і гадки, навпаки: працювалося легко, барви "давалися в руки", як любив говорити мій старий учитель Петро Степанович Грицай, погода стояла дзвінка; чиста синява неба, що доокружно єдналося із землею, і разом,

небо й земля, напинали немовби велетенський намет, посередині якого сидів я з своїм етюдником, вливалось тихим спокоєм мені в душу й голубизнило ціле тло пейзажу. Легкий вітерець — радше подих польовий, зрідка ворухив крилом, і тому маки, якби виціловані — де блідо-рожеві, де зовсім бліді, а де яскраво червоні хилилися мені навстріч і розкривалися, щоб їхню красу ухопив пензель.

Поява цієї красивої молодої жінки довершувала та освячувала мій "Рожевий смуток"; я підозрюю, що якраз од неї передався на мій пейзаж її невиказаний, затаєний смуток, якась... весела надщербленість. Згодом, згадуючи нашу польову зустріч, я спершу бачив перед собою кущик розгнівано-червоних маків, що виростили на посміховище з іржавих щілин покинутої сівалки, а вже потім появлялася в моєму спогаді вона.

Її звали Марійкою, Марією Рибкою; було їй, мабуть, за тридцять, але роки ніякої ролі тут не грали, та й визначити їх могла хіба що ворожка: чорнява Марійчина краса, струнка мініатюрність її стану, жвавість рухів, усміхнене личко робили її схожою на "вісімнадцятку", і тільки згодом, придивившись (а чи відчувши?), помічаєш, що в циганкуватих її великих очах час від часу спливає на поверхню смуток, котрий умить висвітлює ціле її лице з пережитими роками, вирізьблює гіркоту в кутиках губ і зморшки біля очей. А так, на перший погляд, вона була юною і в'юнкою, яку і в руках не втримаєш — вирветься, втече, і сміх за нею покотиться: лови!

Вона появилася на стежці, що підскакувала понад Золотою Липою: чимчикувала з поля в село. Боса (легкі капці тримала в руці!), у білій хустині, пов'язаній по-молодицькому, в розхристаній (аж усі перса було видно), злегка покрапленій вишивкою кофтині й у короткій спідниці була подібна на польову мавку. Я так і сказав їй (банальщина, звичайно), мимоволі любуючись її розпашілою мініатюрною красою.

— Хіба мавка гасає по полю з мотикою? — засміялася, одначе, невесело, жбурнувши ненависно сапку на край берега; сапка задзвеніла й бризнула сріблом.

— Хто ж ви така? — мало не плеснув щось не вельми оригінальне, як звичайно говорять чоловіки красивим жінкам.

— Я — Рибка Марія. Не чули-сте? — Була насправду заскочена, що я дотепер не чув її імені. — Ланкова тутейша. Раз мене не знаєте, то ви газет у руки не берете. Вирощую, як це пишеться в газетах, високі врожаї кукурудзи й буряків. Маю два ордени Леніна й Трудового Червоного прапора, їздила-м неодноразово на сільськогосподарські виставки до Москви й Києва, сиджу в усіх, які тільки є, президіях за червоними столами, — говорила вона, не то глузуючи з себе, не то справді собою пишаючись. — Зате я вас знаю... — Марія обійшла навколо мене, зблизька й здалека, нахилиючи голову, немов чорнявий якийсь звірок, приглядалася до мого малювання. — Я знаю, що в Святому Дусі сидите замкнені, щось там шукаєте, відкриваєте... щось... Не скажете, що? Ціле село про це балакає.

— Мистецтво — завжди загадка, а тим більше в церкві посеред Страдчої долини, — відповів їй.

— Це, мабуть, нудно і... трохи страшно щоденно нидіти в замкненій церкві й

вишукувати тайни... вишукувати десь поміж камінням, під штукатуркою старі образи? — випитувала Рибка і чарівно, вже зовсім несумно посміхаючись. Маленькі уста, ямки на смаглявому личку, злегка кирпичний ніс, веселі чортики ув очах відверто манили до себе, заворожували; вона, здавалося, стояла доступна, варто було тільки її обняти, й уже прилинула б до тебе, затріпотіла б дрібно (бо ж недурно зветься — Рибка!). Я, мабуть, піддався її чарам, бо сказав легковажно:

— А ви зберіться та й постукайте у церковні двері, вони вам відчиняться. Допоможете відгадувати тайну Святого Духа. Згода?

— Ні, мені не можна до церкви, — посмутніла й покрутила головою. — Я, прецінь, — партейна і повинна боятися церкви, образів, як дідько свяченої води. Так мене вчили ще в школі, потім — у комсомолі, ну, й коли до партії записалася. Питалися, до речі, мене на бюро: "Чи висять, Марічко, у вас вдома образи?" "Висять, — кажу, — але то мамині. Коли ж заміж вийду, то обійдуся без святих у хаті", — відповіла-м.

— І обходитеся? — Мені чомусь стало жаль цю малу жіночку. — Обходитеся без образів, без Святого Духа, без Страдчої долини, без Козацької могили, без..? — Я аж задихнувся від болю, що запік у грудях. Ось маєш, виросло на Опіллі нове покоління, яке зреклося усього того, що було дорогим для поколінь попередніх; то зречене для них — забобон, опіум, мракобісся? Їм уже нічого не потрібно з минулого, навіть не потрібні страдницькі очі на стіні у Святому Дусі.

— Як вам сказати, — Рибка замислилась і враз, мов квіття, на яке бризнули ядучого відвару, зіщулилася і постаріла. Стояла переді мною щупленька сіра жіночка з похиленою милою голівкою й опущеними руками... з крилами підрізнаними. — Як вам сказати, — повторила. — Та й чи треба казати, чи треба признаватися? — вагалася.

— Очевидно, не треба, — я хотів їй допомогти. Бо справді: нащо мені признаватися в чомусь? Хай дріботить собі додому. Чи я покутник якийсь, що збираю в торбу лупане каміння — чужі гріхи й чужі сумніви... збираю і ношу їх у собі?

Господи, невже дано мені бути покутником і ходити з торбою і напитувати чужі гріхи й чужі болі? Чому вибір упав саме на мене? І чому даровано мені торбину на чужі болі саме тепер, адже до Черчена, до того часу, поки не поглянули на мене зі стіни Святого Духа страдницькі очі, я про своє призначення покутника не думав.

Колись на Гуцульщині мені оповідали, що в одному селі був монастир, в якому перебували дивні черці, котрі перебирали на себе від кожного, хто тільки обдаровував монастир сріблом і злотом, смертні гріхи — душогубство, пограбування сиріт, скотоложство, осквернення святинь; ізбавлені від гріхів грішники поверталися з чистим серцем додому, а черці карали себе канчуками, голодом, студінню і, звичайно, покаяльними молитвами.

Невже я один із них?

Ет, дурне лізе в голову...

Рибка, певно, нікуди вже не поспішала, присіла на самому краєчку берега, опутивши у воду ноги; ріка заговорила навколо її ніг, защебетала, а ноги білили в чистій воді, як алебастрові.

— Якщо поправді, то тримаємо ми з Михасем, із моїм чоловіком, образ Божої Матері у скрині поміж маминою одежею... мами давно нема, а скриню з одежею та із Богоматір'ю бережемо, — сказала, повернувши до мене голову. Ніяковість, як тінь від хмари, проступила на її лиці.

— Для чого бережете? — спитав я. На мене напливала злість, очевидно, була моя злість безпричинна; очевидно, я не мав права сердитися на цю маленьку незнайому жінку... не мав, а проте — сердився. — Божа Матір, образ святий — це лише пам'ятка по матері, так? Як скриня писана, як сорочка вишивана, як, може, коралі з подірявленими монетами цісаря Франца-Йосифа, як запаску, сухозліткою ткану? — Я, мабуть, трохи підвищив голос, бо Марійка Рибка аж згорбилася, аж наче руками хотіла оборонитися від моїх слів.

— Ну, чо' ви такі... такі дуже мудрі й прокурорські, чи як сказати, — обізвалася стиха. — Ні, не лише для пам'яті по мамі образ тримаємо... тримаємо на всяк випадок, для душі. Щось людина мусить мати таке... Ось хату почали класти нову: я з образом і з святою водою всі кути окропила. Посадили садок — то ж на ціле життя, правда? Як же без благословіння Богородиці? Їдеш у дорогу, в ту ж таки Москву, і вже тобі дорога ближча і легша, коли постоїш мовчки перед образом. Звівся на ніжки мій первенець, Юрчик, а я йому: поцілуй бозю, синку. Або й без причини, коли тобі мультко на душі, шукаєш розради перед Богородицею. Пишуть тепер: забобони, мальовидло на дереві чи на цупкому папері, кинь у вогонь — жменька попелу з святого образа лишиться. А проте... а проте, зачерпуєш од нього чогось такого...

— Цікаво, що сказав би з цього приводу колгоспний голова або ще хтось з парторганізації? — Я присів на березі коло Рибки. Сердитість моя невчасна минулася. Хіба вона одна на цій грішній землі блукає з двома чи з трьома душами?

— Нібито вам не відомо, що нікого в колгоспі чи в районі, або й у Москві, окрім чортів із кадебе, не цікавить, які ви є насправді в своїх глибинах? Їм аби зверху виблискувало, аби показник, аби медалька, аби в газеті фотографія. Така собі позолота на трухлявому дереві, на дошці або ж — на іржавому залізі. І нікому нічого... ні слова... обізвуть тебе мішігіною або запідозрять, о, це вмють: "Хтось з твоїх родичів був у бандерах?"

Дивно було чути від неї такі слова. Такі... Чи вона аж така смілива? Чи насправду "мішігіна"? Чи трапилася жінці нагода, щоб википіло те, що давно в ній накіпіло?

— Мені ось сповідається, — зауважив я. — І не боїтесь.

— Не, не боюсь. Чого боятися? Ви ж із Святого Духа... туди Вербень нікого лихого не покличе. Крім того, не повірять, що Марія Рибка — партейна, орденоносиця, передовичка й так далі, на себе щось там наговорювала. Дурна, чи що? Мається ж бо не зле. Слава. Премії. Президії. Ордени. Вечері в ресторанах після ружних нарад. Ну і... начальники в готельний номер стукаються до тебе, просяться, як коти... і ти пускаєш. І він тебе слинить... а ти, холера ясна, не пручаєшся, тобі не гидко, ти давно низько впала, нема чого бабі втрачати, бо ти сама, як свиня в болоті, розімліла від коньяку... і розкидуєш свої білі ніженьки. Не, не задурно, за ті ж ордени, за славу. Що з того,

скажете, що слава фальшива? Хто ж із слави брехню злущить? Хто доведе, що твоя ланка виростила не по 450 центнерів солодких коренів з гектара, як пишуть у газетах, а лише 240? Жінки мої в ланці все знають, але мовчать, їм вигідно мовчати, бо дістають додатково і рубрики, і цукор... їм солодко. А мені вранці гірко...

— Почекайте, — вихопилось в мене, — а як же вранці, коли повертаєтеся із нарад, із з'їздів усяких додому, дивитися в очі чоловікові й синові? — Я не мав права на таке запитання, я взагалі не мав ніяких прав, але обізвався в мені моралізатор. — Чи чоловік не здогадується, Михась ваш?

— Певно, здогадується, не дурний-бо. Та й у селі пліткують. На чужий роток... Але мовчить, пальцем не рушить. Лише чорний ходить. А здалось би, вхопити ремінні віжки та й поїздити ними по мені, бабі партейній. Може, спам'яталась би. — Вона говорила про себе спокійно, відчужено, немов мова йшла про когось іншого, далекого.

— Хіба без реміння не можна? Видно, Михась віжки взяти не зважається, за вами оборонці горою в колгоспі і в районі, скрізь. — Я собі уявляв, як її Михась, можливо, чолов'яга дебелий (бо якраз високі кряжисті чоловіки люблять мініатюрних жіночок), синцює тяжко свою Марійку, синцює й обертає на всі боки, як сніп, а вона проситься: "А бий-но, Михасю, іще моцніше. Бо-м сесе заробила".

— Ні, без віжок не обійтися, — відповіла. — Втім, чи воно, реміння, люте, допоможе? — запитувала саму себе. — Життя, як колесо від воза, увійшло в прорізану колію і котиться собі узвичаєно. Все зв'язано між собою: Михасеві гордощі... аякже, і гордощі Михасеві, що жінка висиджує в президіях, що передовичка, треба врахувати. Тепер ще ружні плати додаткові, премії — хлоп, прецінь, на гроші ласий. Та і я увійшла в смак: рахуйте, і в закордони посилають, і се, і те, і стежку на базу за дефіцитом знаю — вбратися чейже хочеться по-людськи. Та й у ресторані посидіти приємно... і приємно часом, коли тебе голублять чужі... на руках носять, — признавалася щиро.

— Але ж олжа все це, Маріє! — мало не вигукнув я. — Олжа і гнилизна.

— Чи я перечу? Олжа і є, — погодилася сумирно. — Най буде. Блуд, брехня в мені, в кожному з нас і навколо нас. Ніби я сліпа? І нема від неї, від олжі, як ви кажете, куди втекти. Ви знаєте як від неї порятуватися? Я, на жаль, не знаю, — схлипнула. Одначе споглядала на мене сухими палаючими очима (терен горить сухим вогнем). — Ви от ховаєтеся від олжі в Святому Дусі... вам добре, шукаєте там старої тайни або ж власного спасіння. Правда? Де ж я маю порятуватися? Спочити у воду? — Вогонь ув її очах причах, погляд устромився в синю далечину, обминаючи і мене, і мій покинутий мольберт, і трикутник незораного поля з червоно-сизим полум'ям маків та заржавілою сівалкою, і навіть розлите море пшениць лишала вона під ногами; вона була готова перейти в інші світи, це я побачив ув її згаслих очах, і розпачлива її безнадійність хлинула на мене. Я злякався; я раптом повірив, що Рибка готова на все... Рибка давно свою безнадію носить, визріла вона в неї, і я тут ні при чому, я випадково трапився людині під руку.

— Господи, про що ви говорите, — квапливо схопив її за рамено. — До того ж у Золотій Липі нема глибокого ковбура, щоб Рибка могла втопитися. — Я пробував

трагедію її життя обернути на жарт. — Ну, крім того, сина маєте, обороніть його від зла. Ви зобов'язані це зробити. Хто ж більше... А ще: хочу вас намалювати... намалювати хочу не ланкову з орденами, а тільки жінку, яку можна носити на руках.

— То коли ж збираєтесь малювати? — перепитала враз, мовби це було тепер дуже важливе.

— Колись... — пообіцяв я невизначено. — Та буду напевно.

— Як у церкві Святого Духа повідкриваєте всі тайни? Я таки колись постукаю у церковні двері. Відчините? — Жінка говорила одне... говорила про малювання, про церковні двері, а насправді вона перебувала в іншому світі, погляд її блукав в далечині, вишукував чогось... вишукував, може, рятівного човна.

— Відчиню, — пообіцяв, не вагаючись. — У Святому Дусі зміцніє віра, що жити треба і можна. Олжа — це лише леп, який змивається.

— Ой ні, — сказала Марія. — Олжа — це ядуча іржа, що роз'їдає душу. Ая, стоїть моя підірвана душа посеред бур'янів, як сівалка, з якої не висівається... так, не висівається ні одного чесного зеренця. Боюся, що коли стану на порозі Святого Духа, то лусне грім і поцілить в мене блискавка.

— Я буду малювати вас, Маріє, коли ваша душа гола-голісінька забреде запаморочена у ці бур'яни, у ці маки, що обпікають стегна... і буду малювати, коли у вас поцілить грім. — Щось таке я плів; щось таке уявляв; уявляв вже готове полотно, на якому Марія стоїть без єдиного рубчика, по пояс у бур'янах... так, бур'яни по пояс, будяки синім цвітом цвітуть на пуп'янках її по дівочому стирчку-ватих грудей, а в жінчиних очах безодня пережитого болю... а на голові — вінок зів'ялих маків... бліді пелюстки скануються на голі плечі.

— Нащо я вам потрібна... нащо я вам здалася у вашому малюванні й у вашій тайні, яка є у Святому Дусі? — вже сполохано допитувалася.

— Ви самі сказали, що все на цьому світі пов'язане... ми, отже, всі пов'язані тайнами, коріння підземне, невидимі нитки, повів вітру, голоси, що сидять у нас, невідомі й підступні, і Бог знає що ще нас єднає. Ось нині я вам знадобився, щоб могли виговоритися і перепалити на попіл вашу журу... найшло на вас сповідання, може, й проти вашої волі. А ви — мені потрібні... — мої думки, виявляється, скрізь і всюди, навіть тоді, коли розмовляю з принадою жіночкою, кружляють навколо Святого Духа. — Так, ви мені потрібні, як, зрештою, потрібні всі, хто приходить до мене і кого я шукаю.

Марія пирскнула сміхом, вона знову ставала Рибкою, кокеткою, яка вміла й хотіла всім подобатися.

— Я, грішна, втішилася: потрібна я маляреві для того, щоб носив мене на руках. Хіба ви не обіцяли? — і підморгнула лукаво. Була зваблива, близька, і я мусив стерегтися, щоб її не обняти.

Таки буду носити на руках... буду носити, й зблизька буду зазирати в очі, й бачити буду у них сплески болю... цілі вулкани прихованого болю. Хочу довідатися від теперішніх людей: чи біль триває у часі... триває століттями, передаючись від людини

до людини, від покоління до покоління? Один чоловік із моєї тайни, що в Святому Дусі, викрикує біль на цілий світ, і мені здається, що його крик триває у кожному з нас... у ваших очах також, Маріє. Так приблизно я говорив.

— Свят-свят, таке вигадуете. — Жінка не второпала мого намагання стикувати, злутувати в єдиний ланцюг час минулий і теперішній і, певно, подумала про мене як про дивака.

— Ет, — схопилася вона з місця. Взула нашвидкуруч капчики, поправила спідницю й кофтину. — Дурниці якісь тут я наговорила, цілу бочку дурниць. Найшло на мене... Вітер навів... а чи правда, чи брехня? — розсипала дзвінко сміх. — Забудьте все, га?

Я мовчав; я не мав права забувати.

ІВАН СЛОБОДЯН

10

Чи ви, добродію мій Василю, сам отут, у Ключаревому саду перебуваєте? Я не хотів би, щоб тут був хтось третій, щоб людські язики розіп'яли мене на хресті і зробили з мене мученика, щоб хтось із-за воріт або ж при здибанні на вулиці якщо не навпростець словами, то бодай очима, поглядом запитував мене: "Як то, сусіде бай Іване, сталося, що ви утаїли перед цілим світом самого себе... а в тому світі, прецінь, були не тільки запеклі вороги, а й жила також ваша Параска, царство їй небесне, й дотепер не зле маютьесь ваші сини Митро та Григор, та й сусіди ваші не якісь там сексоти, не побіжать міх-мах на енкаведе з доносом, що так і так, Іван Петрович Слободян, колгоспник із Черчена, вічний фірман на худоб'ячій фермі, у якого мозолі пороговіли на долонях від гралей і котрий увесь просмердів-ся гноєм, силосом і стухлою соломою, не є тим чоловіком, якого усі знають... знають як чоловіка відкритого, котрий за пазухою ніколи не приховував чогось такого протидержавного, не був він ані в бандерівській сотні, ні в батальйоні стрибків, які з лісовими хлопцями воювали не на життя, а на смерть, і не брали його до ніякого війська замолоду, бо кривуляв на праву ногу; і не рахувався, отже. Слободян підкуркульником, бо в табулі було записано, що має чотири морги ріллі, морг дубняка молодого на "Вовчих Кутах" і не цілий морг сінокосу понад Золотою Липою. Коли в п'ятдесятому силували до колгоспу, то як стій нашкрібав заяву, хоч з Парасею своєю і хлопцями вночі, щоб люди не виділи, наплакалися, скрегочучи зубами, бо не міг чоловік, ґазда з діда-прадіда, уявити, як то можна буде жити на світі й прогодувати родину без поля, без плуга, рахуйте, й без сивого коника.

Усі ці роки, цілі, вважайте, століття я був інакшим, був скрит-ним, принишклим і фальшивим; жив чоловік у страху, занурили мене немовби в копанку з гнилою водою, і мусиш, хло', цією смердючою водою дихати, нею житися і крізь її каламуття дивитися на світ. Намалуйте собі таке, добродію мій Василю, перед очима: чоловік, скажімо, бабрався в гною на фермі, спав і їв, любився з жінкою а чи хлопців своїх виколісував на коліні, а чи вклякав перед образами з молитвою, а чи в сільській чайні, яка з-російська називається "Берьозкою", вицмулював гальбу пива, а чи в полі напровесні стояв і слухав жайворона (а озимина пахла тобі зеленим розчавленим

соком), а, проте, чоловік не віддавався сповна ні любові, ні роботі, ні п'ятиці, ні навіть сповна не бачив, як світить сонце, і не чув, як його діти вимовляють перші свої слова. Чоловік жив розполовинений а чи й розчетвертований, котрійсь четвертині дозволялося сміятися, і сміх мав право докотитися до певної межі, до греблі, котрійсь четвертині дозволено було плакати, і плач теж мав свою границю; котрійсь четвертині дозволено було поцілувати жінку, але ти мусив пам'ятати, що твої цілунки теж приховані; а ще інша четвертина (чи й половина?) твоєї душі була замурована камінням, її вікна й двері закували в залізо, а всі вільні куточки заснували павутинням.

Ось так я жив і мався, добродію мій Василю, до сьогоднішнього літа й, певно, вмер би я нерозпізнаним, непомітним, вічним колгоспним фірманом, котрий, правда, вже три роки, як пішов на пенсію, якби не зачатила до мене ночами небіжка моя Парася. Я відділився від сина Григора, його новий чворак виблискує вікнами попри саму дорогу, а моя стара халупчина відступила вглиб подвір'я поміж дуплаві яблуні, поміж кропиви й лопухи й запалася по віконця у землю. Григор уже не один раз замахувався на халупу, мовляв, переходьте жити, тату, до моїх покоїв, а я не піддаюся... а я, бувало, стану в хатчині на порозі, візьмуся обіруч за одвірки — тримаю начебто стариню на своїх плечах... тримаю і прошу синиська, щоб мені й хаті дав спокій, добре мені тут під низькою стелею, під сволоком, що на ньому хрест викарбуваний, панує тут спокій, світ колгоспний тече собі вулицею, торохкотить тракторами, десть там на стовпі радіо то співає, то грає, то обіцяє щасливу життя, а мене це анітрохи не обходить, я своє відробив із кіньми, тепер хіба на городі картоплю підгребу та поможу сіно скидати в пластанки чи покривуляю за хлібом до кооперативи. Взимі, коли сніги засипають хатчину попід стріху, я годинами сиджу коло грубки, коло відчинених дверцят... у відчинених дверцятах весело потріскує вогонь, тепло стає густим, як козяче молоко (і пахне тепло димом)... і так я собі дримаю, аж поки грань не береться сизістю.

Це називається старістю, угасанням, добродію мій Василю, правда?

Ночами, однак, я не сплю, сон десть запропащується, тоне в снігах, як поранений заєць, або ж блукає поміж хатами й деревами, я лежу в темряві на старосвітській своїй твердій постелі під кожухом, очі встромлю у стелю, а думки розмотуються-розтікаються на всі боки й у всі часи, я за ними шкутильгаю, придивляюся до спогадів начебто збоку й зверху і наново переживаю давно пережите.

На світанку сон таки зморує мене, а спогади змотує в клубок до наступної ночі... я засинаю, як дитина в колисці... в колисці пливу собі й пливу в бездонні тихі глибини, де нічого нема, окрім тепла, спокою і білої німотності; я не знаю, білий сон, що межує з тихою смертю, триває, годину, дві чи три або й лише кілька хвилин, зате знаю, що раптом задеренчить шибка у вікні, немовби б'є у неї дзьобом нічний птах, і чую Парасин голос: "Це я, Іване, відчини". Я накидаю на плечі кожушину й відсуваю на дверях рублець, що служить замість замка, і Парася переступає поріг... потім сідає на лаву обіч стола і, підперши обома руками голову, довго дивиться на мене. Я сплю чи не сплю, мариться мені це чи відбувається наяву, хто розділить, де межа марення, сну, а де справжня дійсність. Я ж добре пам'ятаю, що жінки нема, вона давно вмерла, вже

дубовий хрест похилився на її могилі, а вона, проте, сидить біля стола, як жива, у вишиваній весільній сорочці, у намітці, у червоних чоботях — у цій красній вбері казала себе поховати, бо нібито родичі на тамтому світі її не впізнають. "Ну чо' ти, Парасю, товчеш собою? — запитую її з постелі. — І вчора приходила, й позавчора?" "Бо тримаєшся верхнього світу, Йване, мов-бис не набідувався, не нагарувався в колгозі, нібито очікуєш на якусь прийдешню радість? — відповідала на те. — А вже, чоловічку, ніякого прийдешнього не буде, вже все, що мало статися, — сталося, все, що ти мав у житті зробити — тобою зроблено. Пора тобі вибиратися. Я вже тобі хату вибудувала, і вже всі наші родичі тебе очікують". "А чи там, де ти є, аж так добре?" — запитую.

Параска ще жодного разу не відповіла, чи добре їй "там", чи солодко, чи гірко, це, видно, велика тайна для живих, вона вдавала, що не чує мого запитання, лице її робилося закаменілим, а очі скляніли й нібито сліпли. Зрештою, я не допитувався, кожний з нас колись дізнається, як маються душі на тамтому світі.

А ви хочете дізнатися?

Параска тим часом зникала; і так повторювалося багато разів; сьогоднішнього досвідку теж повторилося, лише нині вона підійшла до постелі близько, присіла на побішницю і, як колись замолоду, гладила моє лице, чуприну, долоня її не була студена, навпаки — біла від неї тепла ніжність. Вона мені при цьому скаржилася, що скучно їй без мене, п'ятнадцять років минуло, як нас смерть розлучила, час нам, Іванку, знову ходити в парі. І так вона благальне споглядала на мене, і такі великі сльози текли по її лиці, що мені насправду стало її жаль... і може, я вперше піддався на її вмовляння і подумав, що справді настав час вмирати... настав, бо в роки я закотився в сиві і давні, болить мене все тіло, зробився я немічним і нікому не потрібним, бо сини з невістками й онуками живуть своїм життям, я для них тягар, хоча про це вголос не говорять, а онука менша, Наталка, прибігає навіть щодня до мене в хатчину й вищебечує дідові співанки і ружні малюнки малює для діда в зошиті, і обціловує дідову неголену мармизу.

"Я скоряюсь, Парасю, мабуть, таки настав мій останній час: начебто все, що було мені призначено Богом, сповнилося, діти наші стали на ноги, дочекалися онуків. Але, думаю. Бог призначив мені ще один хрест, про який не здогадується ніхто на світі, і навіть ти, люба моя жоно, не випросила в мене тієї тайни і не поділила зі мною її тягар. Така доля. Якщо я вмру, і хрест, який я ніс ціле життя, впаде на мій гріб і зігніє ніким не знаний, всіма покинутий, зостанеться з нього жменя трухлявини. А я собі отак міркую, Парасю: моє призначення в житті було не возити день за днем, немов сповнюючи покуту, колгоспний гній і силос, змащувати колеса у возі й годувати коней і навіть не родити з тобою дітей, а якраз нести й нести цей хрест, бо Господь Бог мені одному з півтисячі таких, як я, дарував життя, наділив пам'яттю і тайною... пам'ять і тайну сесю, жоно, я доніс до останнього краю... куди далі... а дітям нашим передавати остерігаюся, шкода мені їх, бо будуть витерплювати муки мовчання та постійного страху, будуть підозрівати сусідів і приятелів чи ще когось з най-рідніших, що хтось схоче вивідати мою тайну, отой хрест... вивідати й — або продати, бо купці напевно

знайдуться, або просто розіп'яти її на воротах на людські оглядини, на скорий суд і на відомщення. Є, є, Параско, ще й нині в Рогачі, у Бистричанах... скрізь нишпорять дияволи, що хотіли б мою тайну вивідати, купити, видерти з пам'яті, щоб вона згладилася й зааніміла, щоб з моєї пам'яті не залишилося ні білого корінчика, ні просяного зеренця, нічого; вони ж бо, дияволи, й нині суцї, причетні до того, що я бачив і чув... і якщо не вони особисто причетні, то їхні кривні попередники, причетна їхня безбожна релігія, облуда їхня сьогоднішня є прямим продовженням тієї давньої; вони, дияволи, нишпорять поміж нами, панують, чорне перелицьовують на біле, із зерна вилущують ядро, з тіла виймають душу... і блукають бездушні люди по роботах, малим вдовольняючись, як воли вдовольняються жменею соломи. Дияволи ж, що суцї серед нас, ходять з привітними і добрими лицами, з обіцянкою на губах, але усміх та обіцянка — це лише машкара, під машкарою аж клекоче лют... якась незрозуміла, як на мій хлопський розум, звіринність, яку не можна ні виміряти, ні уласкавити, ні пояснити... пояснити хіба можна припущенням, що котрогось дня Господь не запримітив, як із привідчинених дверей пекла викралися нечисті, жорстокі й підступні, й заходилися сіяти зло, плюгавити землю і плодити до себе подібних, а хто їм не покориться бодай у думці, того знищують. Земля наша начинена кістками, де не копни — надibaєш на людський череп, в кожній її грудочці зацаїлося страждання".

"Господи, — хитала головою моя жона. Була вражена моєю бесідою; вдивлялася мені в лице й немовби не впізнавала в мені мене. — Звідки все це ти знаєш, Іванку, га? Якись слова... якийсь біль, про який я раніше не здогадувалася... якись думки. — Ти такий собі простий хлоп із села, нащо тобі знати про нечистих із пекла... нащо тобі горбитися під тягарем чужих страждань? Ти хто... ти тільки був фірманом у черченському колгоспі". Парася осуджувала мене за те, що я, простий фірман, гнуся під хрестом, на якому карбовані людські болі. Чи не досить мені власного болю і переживань?

"Може, ти, Параско, маєш рацію, — відповів я їй, — певно, легше бути лише фірманом у колгоспі або трактористом, чи дохтором у місті, чи ще кимсь, що лише сам за себе відповідає. Такому легко жити й легко вмерти. Та чи я винен, що мені випав цей льос? Чи я сам витесував хреста і завдавав собі його на плечі? Чи від мене залежить, що дарована мені пам'ять про страждання невинних?"

Параска моя мовчала; душа її металася по хаті від порога до стола, врешті вона впала на коліна перед святими образами, і я чув, як її уста палко вишіптували молитву... душа жінчина випрошувала в Бога ласки й поради.

Коли ж підвелася з долівки, то була осяяна внутрішнім промінням... світилася її душа; видно. Господь був до неї милосердним, почув її благання, бо вона, знову нахилившись наді мною, сказала:

"Хіба тобі не відомо, Йване, що навіть гріх смертельний може хтось з ближніх перейняти і взятїї на себе, кажучи: азм винен. Так само може перейняти й тайну, і скарби, і болі, і страждання, кажучи: беру їх на себе, Господи".

"Відомо мені все те, про що, жінко, говориш... відомо, так, але ж хто погодиться

взяти на себе страждання і біль? Це ж бо не кинути зайвий камінець у подорожню торбу... зрештою, від зайвого каменя відмовиться також подорожній", — казав я Парасці. "На маєш, — заперечила її душа, — ніби всі подорожні відмовляються? Хіба ти забув почуте від свого тата чи від діда, або й ще від когось давнішого, що начебто в наших краях то тут, то там, то цього року, то тамтого з'являється Чоловік, який збирає людське терпіння, муку, наругу, сльози, смерті насильницькі і носить їх оберемками в церкву Святого Духа... носить і на кам'яних стінах все списує та списує, щоб ні одна сльоза не пропала, ні один стогін. Ніхто не пам'ятає, як той Чоловік називається, і ніхто не підтвердить, що він учора або сьогодні з тим Чоловіком розмовляв, та ніхто й не заперечить, що його нема й не було ніколи, всі вірять, що він був і є, і тільки його обличчя та ім'я невідомі".

Справді, про такого Чоловіка в нашому селі переповідали, я не один раз чув про нього ружні історії, але чи то могло бути правдою, чи люди собі на потіху вигадали описувача наших терпінь, щоб було легше свої терпіння переносити? Принаймні ніхто дотепер зі стін Святого Духа не прочитав ні однієї записаної там кривди.

Я так і відповів жоні своїй Парасці.

"Бо не всім дано прочитати? — сказала задумливо жінчина душа. Вона теж сумнівалася в правдивості переказів, що дійшли з давнини, і водночас баглося їй вірити, що таки не порожньою стоїть у Страдчій долині церква Святого Духа, повна вона — від підвалин до бані — людськими болями. — Чого ж тоді совіти замкнули церкву й заборонили до неї ходити? — запитувала далі Парася. — Ти не думав над цим, Іванку? А ти, мой, думай і думай: чи нема в Святому Дусі чогось такого, щоб його совіти боялися? Напис якийсь... слово... речення... знак? Хіба ти не знаєш, що приїхав зі Львова майстер-маляр, учений чоловік, який при зачинених дверях висиджує у церкві цілими днями: шукає там щось... малює... дослуховується. Це теж тайна, про неї знають лише Павло Ключар, що складає вірші й тримає ключі від церкви, та ще старий Данило Вербень. Хто знає, чи той львівський гість є львівським, може, в його личині знову появився Той, який списує людські страждання? Піди до нього, Йване, оповіж йому про все, що маєш на цьому світі залишити, передай йому свій хрест і будеш вільним умерти".

Я перехрестився, і душа жінчина пішла у двері; я бачив її в саду поміж деревами, поміж листям, поки не стала білим метеликом.

Я кликав її: почекай! Дарма... Метелик білий.

Нині я цілий день придивляюся до сну, що приснився на світанку, як до стертого гроша на долоні. Що він значить? Може, його вважати лише сном, бо чого не може наснитися старому чоловікові, який збирається вмирати? Але з другого боку я собі міркую: марення старого фірмана, який ціле життя мовчав, бо мав губу, зашиту дратвою, дивовижним чином збіглося із справжнім днем... адже у цьому дні є церква Святого Духа, до якої людям заборонили ходити, і є маляр зі Львова, який перебуває у церкві цілі дні. І хто мені, добродію мій Василю, доведе, що львівський маляр таки не є тим давнім збирачем людських кривд.

Може, будете сміятися наді мною, добродію мій Василю, але я таки хочу вірити, що ви є Той, котрий забирає людські страждання; і не має, чуєте, значення, чи ви людина нинішня чи воскресли з давніх часів — якщо таке можливе — має для мене значення лише те, що вам відчинені двері Святого Духа, а в стінах Святого Духа вмуровано безліч каміння, на котромусь чистому камені, добродію мій Василю, викарбуйте долотом, намалюйте або ж вчаруйте в камінь оцей нинішній літній вечір, оцей сонний пошум Ключаревого саду, оті жовті, як латаття на мочарах, вогники в Ключаревих вікнах; і вчаруйте в камінь, заженіть в глибочезні еподи і в кожную його жилку мене, Івана Слободяна з села Черчен, який зібрався вмирати... і не може вмерти, і не через гріхи не стинає мене смерть, бо гріхи, як гудзи, — косу обірвеш, а через те, що не висповідав комусь пережите, бачене, переболене, а головне — не сповнив те, що мені Господь призначив: допомогти розпізнати людям нечистих з пекла, які дотепер сіють на землі брехню... брехню сіють, брехню жнуть, брехню годують.

Ви, добродію мій Василю, мене слухаєте, а самі думаєте: а хто ти такий, Йване Слободяне, як ти, мудрагелику, навчився розпізнавати поміж людьми дияволів... і чо' ти, Йване Слободяне, ціле життя тоту науку від цілого світу й від самого себе приховував, і чому аж тепер, коли смерть стала на порозі й водно жона твоя кличе в нову хату, ти набрався відваги... ти, мой, повний відваги, як дзбанок води.

Маєте, добродію мій Василю, на таку думку повне право. Я теж мав право мовчати, бо чоловік, якщо вже він народився, має право на життя; сидів на моєму правому плечі ворон і в'одно нагадував про остоорогу.

Історія моя проста, бо просте моє життя, воно було б схоже на життя того клена, що його мої тато, коли я народився, посадили на пам'ятку коло брами: пізно восени, коли опадало листя, а соки переставали шумувати в стовбурі й засинали глибоко в корінні, засипав; взимі клен гнувся під вітрами, що, немов здичавілі пси, налітали на село, й тріщав від йорданських морозів: а наступала весна, і він оживав, не пам'ятаючи ні торішньої осені, ні зими, викидав цвіт і листячко і знову грівся на сонці, як кіт: тихо, тепло, солодко, м'яко. Що більше треба? Я не бавився у політику, мене не обходило, що в Німеччині запанував Гітлер, а в совітів людей позганяли в колгози, до моєї хати поштар не приносив ні однієї газети. Світ мій був малий і круглий, як бузькове гніздо на колесі від воза, і теплий, як вода в калабанях після липневого дощу; я знав тільки поле і плуг, роботу, від якої тріщали жили, й вічну журу, як роздобути грошей на податки й секурацію; зазнавав я, однак, і щастя, так, цвіла така рожева косиця, котру я носив у душі, бо, бувало, ночами тулиться до тебе молода гаряча жінка... і перса її пирскають вогнем і молоком, а в колисці на вервечках посапує мій первенець, Григор... а за вікном пливе пахуча, немов всюди на цілій землі — на дорогах, в містах і селах, устелена свіжим сіном ніч. Відчиню, бувало, вікно, зіпруся ліктями на верцаб і чую в тиші серед ночі, як росте мій син і як росте жито в полі, і як ремигає худобина в стайні, а два мої сиві коники форкають у порожній жолоб; стою отак посеред ночі, посеред всесвіту, безмір часу, аж поки Параска моя, прокинувшись, не встане нишком із постелі та не обійме за плечі й не спитає... слова злітають з губ, як листячко з яблуні:

"Що ж ти, мій Іванку, при місяці стоїш, як сновида?", а я кладу палець на її губи, щоб мовчала, щоб слухала... чуєш, над нашою хатою, над цілим подвір'ям літають та літають янголи й розсівають щастя, немов житнє зерно, а ми вранці зеренця позбираємо.

Одне слово, я жив і був, як переважно малися всі молоді ґазди за два-три роки до того, як Гітлер ударив на Польщу. Відрізнявся я від інших хіба тим, що налягав на ногу й що дуже любив співати. Голос у мене був теноровий, чистий, як вода, без мене не обходилася ні Служба Божа в церкві, ні концерт у читальні "Просвіти", ні тим більше — фестин у Ксьондзовому Лузі. Наш парох отець Лавринюк, бувало, по Службі обіймали мене й цілували, й казали, що мій голос, мій спів, як білий голуб, долітає до Господа Бога і чарує його слух.

Найбільше любив я співати і після того, коли оженився, вечорами в парубоцькому гурті, що збирався просто-таки на моєму подвір'ї.

Що говорити, бувало, наробишся, аж поперек тріщить, бо ж весна, бо ж ореш і сієш, картоплю і кукурудзу садиш, а зійдуться хлопці... станемо колом, покладемо один одному важкі свої руки на плечі і співаємо, що не по правді, козаче, не по правді, соколю, зі мною живеш, бо, як звечоріє, до другої йдеш. Або ж про ту дівчину, що під дубом плаче, а на тому дубі ворона кряче, або ще якоїсь... іще й іще, безліч, чуєте, знали ми співанок... співанки жили посеред нас, як трава та листя. Спів наш спершу випробовував крила лише на моєму подвір'ї і літав навколо парубоцького гурту, потім поступово, бо крила міцнілі, кружляв, як бузюк над стодолю, щоб котроїсь хвилини, відчувши силу, змахнуті широко крилами й попливти над усім селом.

Я оповідаю це вам, добродію мій Василю, не задля того, щоб похвалитися, бо кому нині потрібна моя похвальба, а для того, щоб ви уявили, як співанки брали нас попід руки, як підносили вгору, як у мене самого достеменно виростали крила... і вже, бувало, не парубоцький спів і не лише мій тенор плив білим вірлом понад Черченем, а здавалося мені, я сам літав попід небесами. Одного разу, коли я хвалився своїй жінці про свій лет поміж зіздами, вона напавду стривожилася і вхопила мене за руку і... сміялася, тривожно кажучи: "Ти, мой, Іванку, не заблудися поміж зіздамп, бо що буду робити без тебе?" Це нібито був жарт, але в її голосі тремтіла ревність. Смішна...

Отак діялося, отак співалося, отак у селах веселилися, отак у жалобних співах ховали ми своїх покійників, отак в жартівливих співах проводжали до комори на любощі весільних молодих. Аж поки у мого білого вірла не стрілили з карабіна. Сталося це, добродію мій Василю, на сам Великдень тридцять дев'ятого року. Ви — людина набагато молодша й, може, не пам'ятаєте, що напровесні того року впала Карпатська Україна; якщо не пам'ятаєте, то мусили-сте десь прочитати чи від когось відважного почути, що в тридцять дев'ятому році так зійшлися на небі зірки, що коли вуйко Гітлер, Бог би його побив, загарбав під свою руку Чехів, то Карпатська Україна оголосила себе на цілий світ самостійною державою... держава, щоправда, була, як кулачок, без свого війська й без зброї, без усякої закордонної помочі — таке собі полумінце свічки, що засвітилося в Хусті. Столиця там була. І тоте полумінце не встигло розгорітися, а вже вороги квапилися його погасити: першими вдарили в спину таки чехи, за ними

польський маршалок Ридз-Смігли теж двигнув у Карпати своє військо, ну, а вже остаточно залили полумінце кров'ю панове мадари. Кажуть, що навіть Йосип Сталін страх як втішився, що Україну на Закарпатті задушили, видно, дуже боявся, що горсточка закарпатських січовиків вирушить здобувати Київ.

Знаєте, добродію мій Василю, я інколи ночами, коли нема сну, перебираю, як жолуді для садіння, різні думки, придивляюся до них зблизька, зважую, мовби на долонях; серед перебраного жолуддя є одна насінина, яка кільчиться в мені й проростає... і вже вигуділо б із нього дерево аж попід хмари, коли б я не боявся: що воно таке Україна... земля... народ? Чи ми Богом обрані, чи Богом прокляті? Чи ми заколіничилися й не можемо встати з колін? А коли ми зі скрипом пробуємо лише піднести голову, то наші сусіди справа і зліва, звідусіль беруть нас за чуба і назад гнуть донизу, копають нам яму і розплodжують яничарів.

Можете, добродію мій Василю, не відповідати, бо я не за відповіддю до вас приплентався, мої запитання, на які я сам собі давно відповів, це, очевидно, карби, рани, що ятряться, болять... і біль наш теж високий, як спів, і нема на нього помічного зілля.

Отож коли напровесні тридцять дев'ятого року впала Карпатська Україна, то ціла Галичина й Волинь вбралися в жалобу. Принаймні в нашому селі на Великдень тридцять дев'ятого року не дзвонили на дзвіниці дзвони, як це було зазвичай, а тільки парубчаки били й били клепалами об дошки: тах-тах-трата-тах! Я дотепер, добродію мій Василю, чую у душі не погребений дубовий стук, і може бути, що якраз дубові клепала звучать у мені дотепер... і плачуть клепала, і лютують, і, мабуть, вони породжують оті мої питання про Україну. Ні, добродію мій Василю, ніхто не знає, як пробуджується, під впливом чого пробуджується у людини душа: в одного душу пробуджує молитва, у другого — спів, у третього — книжка, у четвертого — наказ, у п'ятого — тверезі розмисли, у шостого — бесіди в читальні, а ще в когось — конкретний випадок. Мою душу, що дотепер лежала облогом і, крім плуга, коси, сивих коників, моєї Парасі та ще співанок, нічого не знала, розорали... ох, як глибоко розорали великодні клепала.

Коли під тривожне клепання посвятили паски, коли в який уже раз заспівали "Христос Воскрес" і можна було розходитися додому... ніхто, однак, з-під церкви не рушився, клепала не пускали нас від себе, тримали нас: бідних і багатих, старих і молодих, і дітей, і священика, і кількох студентів зі Львова; ми, черченці, були тими клепалами злютовані воєдино; у цій єдності й кріпості ми почувалися сильними й... каліками, так, каліками і сиротами, ми, може, аж скреготали зубами, а по наших лицях стікали сльози.

Я й понині плачу, добродію мій Василю, і поскриплюю зубами, донині клепала б'ють у моїй душі... і хто нині в Черчені може здогадуватись, що в колгоспного фірмана, який просмердівся гноєм і силосом, у якогось Йвана Слободяна б'ються, мов беркути в горах, клепала, й душа у нього, у діда передсмертного, розорана й скривавлена.

Сталося так, що того сумного Великодня тридцять дев'ятого року, стоячи в гурті

разом із жінкою своєю, поруч із ріднею, з сусідами, підмовлений і підштовхнутий клепалами, сумом і гнівом, я раптом заспівав "Ще не вмерла Україна"... лише три перші слова я співав самотинне, спів, як вітер у пшеничному полі, не встиг злетіти високо, він попервах низом, немов валом пшеничним, духом польовим ударив у людські обличчя, і люди теж, як хвиля збіжова, піддалися йому, вітрові, підхопили спів, і вже за якусь хвилину сотки людей навколо церкви співали, стверджуючи, що ми ще живемо, що ми ще поборемося...

І "Ще не вмерла Україна" злетіла вище церковних хрестів. Ніхто, тоді співаючи, плачучи й лютуючи водночас, не здогадувався, а найменше — я сам, що десь далеко є великі фабрики, на яких роблять скоростріли, й виливають до них кулі... і що кулі ці призначені для того, щоб розстріляти мій спів. Зрештою, той сумний Великдень поступово западав під землю, клепала дубові згоріли в печах, і вітер розвіяв попіл, бо події покотилися, як колеса під гору: настала війна Гітлера з Польщею, у вересні нас визволили брати із-за Збруча. Я говорю про визволення без ніяких кпин. Офіцер на совіцькому танку під вітальною брамою, що ми її зробили з жердок, оплели смеречиною і закосичили червоними биндами, промовляв до нас, до черченців, такою чистою українською мовою, гейби перли нанизував на ниточку, мовляв, браття-галичани, дочекали-сьтеся України — держави робітників і селян, дочекали-сьтеся волі, землі, віднині ніхто не буде вас обзивати ні бидлом, ні хлопом, ні хамом, тепер ви господарі на своїй землі, тепер ваші діти будуть вчитися рідною мовою, для молоді простеляться дороги в університети й так далі.

Звали того совіцького командира Максимом Романовичем Непийводою; згодом у Черчені ми пізнали його ближче, бо під його проводом парцелювали дідичівську землю на Грицівці й виганяли з села — так, було й таке — кількох учителів-поляків, потім восени сорокового Непийвода засновував у Черчені колгосп "Нове життя"; і аж тоді, як "в'язали" колгосп, ми зблизька придивилися до товариша Непийводи; за золотими зубами, за перебраною українською мовою і маскувалася хижа душа; я колись собі уявляв: його душу покусав скажений пес. Товариш Непийвода знав, що він скажений, а тому дуже пильнував за собою... пильнував, щоб із губ не капала зелена піна, щоб його золота посмішка не поблідла, щоб ніхто не зазирнув до нього усередину: а як там, усередині, біснується його душа? Лише зрідка втрачав над собою контроль, забуваючи, що завжди має бути добрим, розсудливим, щирим українцем... що має бути братом. Якось взимі сорокового року, коли вивозили з села на Сибір перших десять родин куркулів, як тоді говорилося... ми до тридцять дев'ятого й слова такого "куркуль" не чули, і село наше, кожна хата мерзли на воротах, доглубуючись поволі, що завтра будь-кому з нас можуть наказати: ану, один із другим, лагодь сани, збирай бебехи, клади в соломі дітлахів і котися до Сибіру на муки й на смерть... отож тоді я випадкове підстеріг, як товариш Непийвода проводжав виселенців на санях засклілим поглядом, а зуби мав стиснуті, а кулаки мав сціплені, і я чомусь уявив собі, що він у цю хвилину поливає й поливає цих людей, що їх повезли до Сибіру, і нас, які в селі zostалися, скорострільним вогнем... і було йому з цього поливання втішно, бо коли похорони оті

сибірські зникли за селом і дзвінки на хомутах зааніміли, Непийвода засміявся і махнув рукою, як шаблею рубанув... і тут же, мовби мав очі ззаду й збоку, вловив, що я за ним спостерігаю, поманив мене гачком пальця. Діялося це посеред села, коло читальні, стояв там не я один, цілий гурт новоспечених колгоспників там гло-тився, однак він поманив пальцем тільки мене.

— Слухайте, товаришу-брате Ваню, — промовив він привітно й ледве чутно. Очі його сіяли, а лице — немовби 'го змастили смальцем. — Маю враження, що чимсь я тобі не сподобався... що начебто, як ворог, за мною підглядаєш? — Слова були погрозливі, а уста усміхнені. Це був зовсім не той Непийвода, якого я спостерігав перед хвилиною: стояв переді мною добродушний козарлюга в білому кожушку і в портупеях. Високий, статечний — хоч малюй з нього козака.

А я мимохіть від нього відсахнувся, я таки почув у його словах погрозу і... злякався, і з переляку лепетав, що, навпаки, дуже він мені подобається, люблю, бігме таких чоловіків, таких типових українців, ми, галичани, зроду присадкуваті, ноги постирали об каміння, а бесіда наша покалічена польщиною, а душі наші — хитрі й кручені, як лисячі нори.

Щось таке немудре плів я язиком. Непийвода милостиво, як дітвака, попліскував мене по плечу, все ще не гасячи посмішки.

— Ну-ну, товаришу, ми цих хитрих галичан перекуємо на простодушних і щирих. Чи нам довго? Ось побачиш, — пообіцяв.

Непийвода казав правду: перековка почалася відразу після виборів до Українських Народних зборів у Львові десь у жовтні. Спершу, немов на сміх, заарештували, щоб не були дуже мудрі, п'ятьох сільських комуністів, які за Польщі сиділи по Йванових хатах за свій комунізм, потім узяли голову читальні Бойчука, бібліотекаря Митришина, Василя Жираківського й Дмитра Василюка — обидва хлопці вчилися у Львові на правників; арештовані нібито були ворогами нової совіцької влади і мали супроти неї злі наміри.

Я особисто, простий рільний і навіть член колгоспу, до ніякого гріха не почувався, навіть гадки не мав, що й мене можуть причислити до ворогів... не мав гадки, добродію мій Василю, до того моменту, поки Непийвода не поплескав мене по плечу: він запримітив, що я підглянув його справжнє лице і що душа його покусана скаженим псом, а йому розходилося до пори й до часу не показувати ратиці... ая, грав роль добродію, який у будень і в свято лише сушив собі голову, як би швидше ввести бідного галичанина до раю.

Коли рано-вранці двадцять другого червня сорок першого року Гітлер збомбардував летовище в Бистричанах, а по селах покотилася чутка, що тієї ж ночі німецькі літаки скинули на парашутах у лісах і полях диверсантів, то енкаведисти подуріли: в Рогачі заарештували майже всіх професорів колишньої гімназії, а також понад тридцять гімназисток — сімнадцятирічних пуп'янків; у селах забирали священиків, хлопців і дівчат, які колись в читальнях ставили вистави, читали газети й книжки; про всіх них казали, що то германські шпійони, що вони в запілля гострять ножі на радянську

владу. Полювання на людей чинили ночами, п'ятьма їм помагала... вони були кривняками п'ятьми, рідними її дітьми; п'ятьма ними комашилася, немов голодними щурами, що винюхували поживу. Ніхто не був певний, що сеї ночі по нього не прийдуть, я теж потерпав, дарма що не почувався винним; а ще думалося мені, наївному, що мусили бути підстави для арештів: може, німці декого підкупили, щоб зривали мости й сіяти паніку, може, арештовані чимсь іншим завинили, бо на мій хлопський розум ніхто не має права хапати першого-ліпшого лише через те, що почалася війна. Адже це були, так сказати, радянські люди, десь там на заході, де фронт, армія ніби грудьми цих людей від німоти боронить, а тут цих людей, енкаведе пакує до арештів.

Моя мудра Параска радила, щоб я уступився з дому, перебув біду у лісі або у житах, але я жінку не слухав, почувався, прецінь, чистим, як ангел, чого маю втікати від жони і дітей?

Вони таки прийшли...

Ми ще з Парасею не лягали, чіпіли на лаві, погасивши лампу. Ніч випала глуха, темна, але не тиха, ні — вили пси, і здавалося, що пси роздирали ніч на кавалки. Хлопці наші Григор і зовсім малий пущівірок Митро (Параска вродила 'го на Різдво) спали, янголами заколисані, а ми обоє стерегли їх сон і своїми очима бачили, як насувається, підступає до нас біда; кров замерзала від передчуття тривоги, я був готовий виповзти через задні двері з хати, з цього непевного човна, котрий чимраз більше розгойдувався, і порачкувати поза городами у вільшину, заритися там у купу нарубаного ріштя, але було вже пізно: перед вікнами, на причілку й за хатою хапливо, як чорні спалахи, метнулися тіні, а у вікно легко постукали:

"Відчини, Ваню, це я, Непийвода" — почув я знайомий голос, і обруч страху, що раптом стиснув мою голову, зсунувся, тріснув, і я полегшено зітхнув. Непийвода й раніше, до початку війни, вечорами заходив до мене повечеряти й по-панібратському побалакати або ж просився на нічліг, бо часом засиджувався в сільській канцелярії допізна і не хотів уночі гнати коней до Рогача.

— Хай моя Таня, — говорив бувало про свою молоду дружину — вчительку в райцентрі, — сьогодні сама лягає у холодну постіль. Громадські справи на першому місці, а жінка й діти — то вже потому.

— Ну-ну, то ще не знати, що головне, — сперечалася з ним моя Парася.

І Непийвода безпомічно розводив руками; і такий сердечний був, такий м'який, що я геть чисто забував про колись підглянуті його білі, мов зі скла литі, очі й зціплені зуби, й стиснуті кулаки... кулаками він немов натискав на гашетку кулемета, розстрілюючи тих, яких везли в Сибір, і тих, що ще в Черчені лишилися.

Тієї арештантської ночі я впустив Непийводу до хати без зайвих слів. Намацав на припічку сірник, щоб засвітити лампу, а жінка метнулася завішувати веретами вікна.

— Не треба, нічого не треба, — промовив без погрози Непийвода. — Нема часу. Збирайся, Ваню... І не ризикуй: хата обступлена бійцями. — Він, певно, помітив, що я інстинктивно зробив крок до вікна, готовий скочити в ніч.

— Куди ви його? — схлипувала Параска. В одній лише сорочці, вона світилася

білизною, і здавалося, що було від неї ясно; Параска стояла на порозі, розпростерши руки на одвірки, і цим немовби хотіла мене оборонити, не пустити в невідоме, що ошетинилось штиками. — Діти ж у нас дрібні. Та й він, Іван, нічим перед ніким не завинив.

— Ну да, — обізвався упівголоса Непийвода, — чи я не знаю, що Ваня не винен, у нічому не замішаний? Я за нього ручаюсь. Але... дещо треба в'яснити. Такий наказ. Вранці, Параско Петрівно, він повернеться. Вірите мені?

Облесливо говорив, а в руці тримав наган, я ніяк не міг сполучити облесливі слова з його наганом і москалями, що обступили хату, немов вороже гніздо.

Я хотів вірити Непийводі, що й справді треба тільки щось уточнити, я сам себе заколисував, це була моя надія... а серце билось в ребра, і плив у жилах страх, і цокотіли, як на морозі, зуби. Параска жіночим своїм нюхом, відчуючи мій стан, обняла за плечі й сказала:

— Одягайся, Іванку. Все буде гаразд... все буде... — повторила молитовне й ці два слова справді замінили їй цілу молитву: Господи, змилосердися над нами, не дай пропасти.

Поки я одягався, Параска тим часом збирала в пошивку білизну, куриво, кусень солонини й цілий боханець хліба. Ой ні, добродію мій Василю, жінка ні на півнігтя не повірила Непийводі, "для в'яснення" не потрібно було нападати на хату серед ночі, оточувати її, а в руці, ховаючи позад себе, стискати готовий до стрілу револьвер.

Перед ворітьми замість легкої брички, на якій звичайно наїздив до Черчена товариш Непийвода, стояв глибокий драбинястий віз із вставленими заденками, немовби чубарик, який сидів попереду на м'якому "сидзені", наготувався в поле за картоплею. Коні, чорні, як тіні, дрімали, низько поспускавши голови. Драбини були напхані сіном; мені наказали лягти в сіно горілиць, ще й зверху майже з головою перетертого сіна накидали, два чубарики, мовчазні, гейби їм повідрізали язики, всілися на мої ноги, два спереду стерегли мої руки й голову. Штики проколювали темряву, як гниле яблуко. Непийвода сів поруч із візником. Ми рушили. Я спробував бодай розсунути потеруху з лиця й підняти голову, щоб спитати, пощо аж так секретно мене везти до криміналу, завтра Черчен і так про все дізнається. Замість відповіді москаль ударив мене кольбою в лице.

Я сховав обличчя в сіно й, неначе зійшовши з розуму, реготався з самого себе, з своєї віри у власну безневинність, з чистої української мови Непийводи, яка так мені подобалася, з чотирьох без'язиких чубариків, що стерегли мене, мов бозна-якого злочинця; і ще сміявся я богохульно з Господа Бога, що дарує мені милостиво дорогу до криміналу, дарує темну ніч і віз, що підскакує на шутрованій дорозі; а ще вирегочувався я з того вересневого золотого дня тридцять дев'ятого року, коли на танку під вітальною брамою перебраною українською мовою промовляв до нас, черченців, товариш Непийвода; він тоді простягнув уперед праву руку й розпростер долоню... і розпростертою долонею засівав нас волею, добром, землею, Україною. Після промови Черчен обсипав його квіттям і зерном, а дівки його цілували...

Я теж тоді його цілував.

А тепер з своїм утробним стриманим сміхом, стогоном і плачем я нічого не міг зробити, це напало на мене, як раптовий біль.

— Закрий хавку, Слободян, — обернувся до мене Непийвода. — Ти ще заплачеш... — пригрозив.

— Не тепер мені треба плакати, а тоді... тоді, коли я вас поцілував... коли я вам повірив, — відповів йому.

Новий удар кольби... і другий, і третій загнали мене у глухий кут, я отямився тільки у в'язничній камері.

У Рогачі до тридцять дев'ятого року тюрми як такої не було, австрійська, а згодом — польська поліція обходилися заґратованою пивницею таки під будинком повітової команди поліції, а більших злочинців відправляли до Бистричан, Дрогобича або й до Львова. Брати із-за Збруча не задовольнилися примітивною буцигарнею, вони потребували розмаху й простору — під тюрму був нашвидкуруч обладнаний кляш-тор кармеліток із косяком посередині й високими мурами навколо. Не знаю, куди нові ґазди подівали польських монахинь: чи їх розстріляли, чи вивезли до Сибіру, чи жінки безборонне розбрелися поміж людьми, але назва їхнього ордену припечаталася до тюрми, й дотепер, добродію мій Василю, слово "Кармеліти" означає у нашому краї тортури і смерть. Недурно ж зродилося страшне прокляття, може, чули-сьте: "Аби тебе Кармеліта взяла".

В камері було нас в'язнів із п'ятдесят, зрештою, хто міг нас порухувати, коли ми стояли, заплішені тісно, як сірники в коробці, один попри одного. Ми варилися в густій задушливій спекоті, ціла камера від підлоги до стелі, немов кам'яна чаша, була налита потом, що спливав із нас брудними потоками, ми стояли мокрі до останнього рубчика; і ще камера була начинена калом, бо про ніякий кібель не було й мови, про ніщо людське там не було мови; там трупно, до блювоти смерділо свіжою кров'ю; кров чавкала на долівці під нашими ногами. Поміж живими тут і там, попідпирувані нашими грудьми й плечима, стирчали посинілі мерці з очима, що повилазили з орбіт, з чорними ямами ротів — вони задихнулися від нестачі повітря. Ми всі задихалися, і всім чорніло в очах, і всі ми бачили подзьобані кулями стіни, і всі знали, що ми, кинуті у цю камеру, тимчасові, до нас іще, певно, до опівночі стояли інші арештовані, вони були й пішли, щоб більше сюди не повернутись; хтось із них, учорашніх чи позавчорашніх, кров'ю великими літерами написав на стіні: "Нас усіх тут убили. Боріться!". Ми читали кривавий напис, який теж був розстріляний — по ньому прострочили кулеметною чергою, куля попри кулю, але про супротив ніхто не думав, ми були приголомшені страхом й отупіли від сопуху й тісняви, де тут могла зродитися думка про якусь боротьбу, коли живі стояли поруч із мерцями. Чим мали розколоти товстезні мури й розбити залізом ковані двері? Тут навіть слово вмирало, як вішальник у зашморгу, заледве викотившись з горла. У камері було чути лише передсмертне хропіння й де-не-де, немов із під землі, зрідка виринав стогін або ж поверх нашого натужного дихання, що зливалося в суцільну хрипливу хвилю, хтось розпачливо посилав благання до Бога...

пускав до Бога вутлий човник, що відразу тонує у сукровиці. Нас ніхто не чув: ні Бог, ні енкаведисти за дверима, ні сотні в'язнів, що душилися в інших камерах, про нас, здавалося, усі забули або ж просто ще не надійшла наша черга вмирати. Чи, може, над нами змилюються? То, може, очікуємо черги на помилування?

А чом би й ні?

Повірте, добродію мій Василю, навіть там, на дні пекла, звідки не було виходу, ми сподівалися порятунку: може, нас випустять на волю, бо ж ми арештовані помилково... може, надлетять німецькі літаки, розбомблять Кармеліту, й ми порозтікаємося... може, німецькі війська захоплять Рогач ще до того, поки енкаведисти нас розстріляють?

Посеред дня чи десь за мурами Кармеліти на подвір'ї або й у самих мурах, у їхніх нутрошах, загуркотів потужний мотор; ми дивилися один одному у вічі... і мертвим теж дивилися у вічі й запитували мовчки, що означає цей гуркіт. Господи, питалися, а кожен однак здогадувався, що цей гуркіт означає. Чи ми самі себе обдурювали, чи не хотіли вірити у призначення мотора, чи сподівалися, що мотор підніме Кармеліту, як дирижабль, попід хмари й вивезе поза мури на волю, аж поки хтось тверезий не промовив:

— То нас розстрілюють, браття.

І враз у камері стало тихо, ніхто не харчав, не сопів, не молився, усі завмерли, надслуховуючи, однак, нічого ми не почули, бо чи поглухли від страху, чи загрубі були монастирські мури, чи той мотор страхітливий був звичайним трактором, що оре десь стерню.

Але ж нема ще стерні, ще не почалися жнива...

Не почалися?

Раптом клацнули двері, й на поріг з кулеметом у руках став присадкуватий косоокий червоноармієць, який весело-радісно посміхався, а за його плечима вирости ще два чубарики з рушницями наготові — дула й штики впилися у нас, готові прострочити й простромити наші груди.

Ми хитнулися назад.

Нас усіх пронизала думка: настала остання година.

Але косоокий енкаведист крикнув тоненько:

— Слободян єсть?! Слободян, виходь!

Господи, та це ж викликають мене! Мене? І більше нікого? Я міг не обізватися, хто б мене знайшов серед мертвих мерців, серед мерців живих, серед каламутного сопуху, але я таки обізвався, шибнуло в голові радісне: Чи мо', випустять?

Дивовижно, але спресовані тіла стиснулись ще тісніше — дали мені дорогу — тісний прохід, у який я пропхався до дверей. Енкаведисти тут же кинули мені на голову мішок, котрийсь з них тицьнув дулом у поперек:

— Іди.

Мене вхопили кріпко попід руки й повели; я пробував уявити дорогу, якою мене вели: якісь сходи, коридори, двері, знову сходи — і чомусь мені уявилося, що ведуть мене в нутрошах велетенського дзвона, що крисами своїми увігнався глибоко в землю,

прикривши від людського ока Кармеліту; а в тому дзвоні розщипаються крики й стогони і раз-по-раз лунають постріли, і працює, двигтить потужно мотор; постріли й двигтіння мотора, здавалося, розколюють той дзвін... а чи мою бідну голову розколювали на дрібненькі трісочки.

Врешті вштовхнули мене в якісь двері й здерли з голови мішок. В лице немилосердно, як полум'я, вдарило сонце. Кімната, куди мене завели, була простора й світла, троє вікон виходили в подвір'я, і якби не гуркіт мотора і грати на вікнах, то могло б здатися, що наглядачі вивели мене поза тюрму в зелений затишок.

Слідчий сидів за довжелезним столом якимсь боком, скоцюрбле-но і, підперши рукою щоку, задивився у вікно. Перед ним на столі не було ні паперу, ні пера, а тільки чорнів наган, стояла розпочата пляшка горілки й бляшаний кухоль. Коли ж він повернув до мене обличчя, то я упізнав Непийводу. Він наказав архангелам, що мене привели, вийти за двері, а мені показав на табуретку посеред кімнати.

— Ну, і як тобі, Слободяне, у нас мається? — спитав він весело, зубасто й стрельнув у мене білими невидимими очима.

— Та як можна матися, товаришу Непийвода, коли люди вмирають, задихаючись, стоячи, — наївно я перепитав. Він тут же зірвався з місця і, схопивши наган, підбіг до мене.

— Я тобі не товариш, сволото! — крикнув і замахнувся наганом. Але не вдарив. — А що здихають у камері, то... то куль менше витратимо. Так, менше куль...

— Таж не всі винні... — благав я, даремно на щось сподіваючись. — І я серед них.

— О ні, Слободяне, — промовив він і засміявся. — Ти серед тих, що винні. Хіба не ти на Великдень у тридцять дев'ятому році виспівував під церквою "Ше не вмерла Україна"? Думаєш, не знаємо? Нібито ніхто в Черчені не пам'ятає, що без тебе не обходився жодний читальняний, а отже — ворожий, націоналістичний шабаш: вистави, концерти, фестини. Ти скрізь співав, — кружляв навколо мене Непийвода. Був п'яний; був білий, як папір.

— Так, я співав скрізь, — не став я відмовлятися. — Мав я голос, що тут такого? Не було у цьому ні політики, ні зиску ніякого.

Він аж зупинився у своєму кружлянні; він дулом револьвера різко вдарив мене в підборіддя, аж клацнули зуби.

— Це і є контрреволюція, гад! Ти собі міркуєш, що контрреволюція — це тільки постріли в спину більшовиків чи таємна змова проти радянської влади? Контрреволюція — це і твій спів, яким ти засівав у душі кукіль... ворожість засівав проти нас. Розумієш?

— І що мені за це буде? — навіщось спитав я.

— Нічого такого, — знову засміявся. — Розстріляють. — Непийвода хлюпнув у бляшанку горілки й одним духом випив.

Не можу похвалитися, добродію мій Василю, що був-ем героєм і спокійно вислухав смертний вирок. На якусь мить потемніло в очах, канцелярія з довжелезним столом, сам слідчий Непийвода, голі білі стіни, високі заґратовані вікна крутнулися вправо-

вліво, немов у шаленому танці, й круто полетіли в безодню. Спам'ятав мене Непийвода, який бризнув горілкою в лице.

— Ти слабак, Слободяне, — посмішковувався слідчий і посторцував мене на табуретці. — Смерті боїшся... всі ви боїтесь смерті, тремтите, як зайці, а проте, смерті не минути. Нікому, — сказав, як припечатав. Одначе поглядав на мене без злості, навіть співчутливо. Був блідий, зарослий. Козацький вус звисав донизу мокрий, запльований.

— Але ж повинен бути суд, — я ще на щось сподівався. — Він розбереться по правді. — Мені хотілося жити; я хотів вірити у справедливість совіцького суду. Най дадуть десять років, чи й двадцять, най буде Сибір — тільки б жити.

— Ти забув, що йде війна, Слободяне. Німці нині-завтра тут будуть.

— То й випустіть нас... мене випустіть, — просився я, як дитина.

Він крутив головою.

— Дуже ти мудрий, Слободяне. Хіба можна випустити на волю ворога... завтра ворог ударить тобі в спину. Ти ж фашистів чекаєш... ви всі западенці очікуєте Гітлера, як месії. Хіба ні? Ви продажні шкури... всіх... всіх вас викосити до ноги. — Непийвода був п'яний, але говорив тверезо, розсудливо. Я не бачив на його довгообразому вусатому лиці затаєної ненависті, яку колись був випадково підглянув, страшними були тільки його очі — білі, невидючі, немов литі зі скла.

— Навіщо ж ви нас визволили, коли через півтора року усіх треба викосити? — запитав я Непийводу. Смішний я був і дурний. Очевидно, підсвідоме розтягував час, мені здавалося, що коли скінчиться наша бесіда, то й настане кінець моєму життю.

— Ми визволяли з надією, що вас посортуємо: кого — направо, кого — наліво... кого — на перековку, а кого — козам роги випрямляти. — На губах під вусом синіла, як отруйна поганка, прихована посмішка. Він знову плеснув у бляшанку горілки й ковтнув її одним духом. Виглядало, що його мучила спрага.

— Ми вас зустрічали як братів... — зустрічали Велику Україну, що взяла нас під своє крило. А ви "кого — направо, а кого — наліво". Ось ви — українець, так, з вас образи козацькі малювати, а кажете: українців, нас тобто, треба викосити машингвером. Невже вам не шкода моїх дітей? — Ні, я таки не був при своєму розумі... який тут розум, якщо пробував достукатися до його серця.

— Ну, по-перше, чоловіче, від мене це не залежить: дати тобі волю чи залишити тут. Ти, Слободяне, занесений у список, і лише куля з нього тебе викреслить. По-друге, ти ж бо знаєш: нема для нас, комуністів, значення, чи ти українець, чи мордвин, чи єврей... національність — річ другорядна. На чільному місці — інтернаціональне братство людей.

— Яке братство! — вигукнув я розпачливо, — Коли невинні люди душаються у камері... і ніхто, ніхто їх не питає: вороги вони чи брати?

— Якщо вони тут, то вороги, — знову посміхнувся Не'пийвода, і посмішка його ніяк не поєднувалася зі словами. І тоді я зрозумів, що добродушне його розхмеліле обличчя, блідо-синя усмішка, урівноважений, навіть товариський тон — то лише маска, то лише

вистава, призначення якої я ще не знав.

— А коли й вороги, то хіба не належить поводитися з ними по-людському, по-християнському? — продовжував я сперечатися. Один Бог святий знає для чого це я робив.

— Ми не християни, — відразу відповів Непийвода, — ми не заражені якимсь там милосердям... милосердя нам заважає в дорозі до високої мети. Ми мусимо бути жорстокими... добро треба утверджувати насильством. Такий закон, Слободяне. Класового ворога треба знищувати скрізь і всюди, як скаженого пса. Так було, так є і так буде, особливо у воєнний час... особливо тут, у Галичині, де ворог причаївся майже у кожній душечці, і в твоїй душі, Слободяне, теж. — Ні, він і тепер не кричав, не гатив кулаками по столу, він весело міряв мене очима, що знову ожили й очистились від білого скла, але якраз його веселість і розсудливість мене лякали більше, ніж би він на мене кричав чи навіть мордував. Під його веселим поглядом я скручувався, немов обгорілий листок... це страх мене випалював, і я иовзав, як черв'як, десь у нищих безоднях, де панувала суцільна пітьма і безкрайня смердюча твань. Непийвода помітив мій стан, бо задоволене розлігся у своєму м'якому фотелі й, потягуючи цигарку, позирав на мене насмішкувато. Йому подобався мій страх... мій жах, моє повзання в блювотинні, він панував наді мною, як хотів, і я нічого не міг з собою зробити, не міг себе перебороти, я, прецінь, не був героєм, у мене вдома плакали дрібні діти, я ще не нажився з молодого жінкою, я боявся смерті. Це так природно, добродію мій Василю.

Попри страх, що виріс попід хмари, кільчилося в мені кволе зеренце надії на чудо, на Боже милосердя, на щасливий трафунок, на доброту людську. Тому я спитав Непийводу:

— Певно ж, не для смерті ви наказали мене сюди привести, правда? Я міг і в камері вмерти... там просто вмерти від нестачі повітря.

Він згідливо кивав головою.

— Ну, звичайно, не для смерті. — Зважив на долоні револьвер, потім прицілився мені в обличчя. Бавився. — Але й не для життя, Слободяне. Я дуже стомився, Слободяне. Наша мила розмова, вважай, мій відпочинок, маленьке відпруження, як кажуть галичани. Крім того, мусить охолонути мій револьвер... та й патрони скінчилися. Ні одного. — Він прицілився мені в груди й натиснув на цінгель. У револьвері сухо клацнуло. — Бачиш, навіть вбити тебе по блату не можу, — бідкався. Револьвер жбурнув на стіл. Очевидно, це не був жарт, Непийвода говорив цілком поважно й навіть сумовито, він й справді сумував, що не може мене застрелити. — Але це зроблять інші, — додав відразу, себе розраджуючи. Підвівся з крісла й почав туди-сюди spacerувати попри вікна. — Хіба не чуєш: скрізь стріляють? Кожен має роботу — і бійці, і командири. Такий наказ. Прислухайся. Слухай нашу ненависть, чорт забирай. Ну, чуєш? А тепер підійди до вікна, я тобі картинку покажу... картинка що треба. Придивись добре. Запам'ятай. Повернешся до камери — розкажи про побачене всім, хто ще там живий. Розкажи-но, що ми не знаємо пощади. Нехай ждуть щомиті смерті, нехай страх скручує їм кишки — по них прийдуть. Це і є, Слободяне, суд над класовим

ворогом... суд очікуванням. То як тобі, Слободяне, сподобався мій задум... мій суд, а може — театр. Ну, ну, прошу до вікна.

Я із свого місця, з табурета не рушався, я прилип до нього, аж поки Непийвода не підштовхнув до вікна; він рвучко розсунув білу фіранку... з-поза фіранки, із-поза ґрат відкрилося чотирикутне тюремне подвір'я із костьолам посередині. Власне, спершу я побачив ряд вікон із приробленими бляшаними дашками, щоб люди в криміналі не вловили оком сонця, а вже потім — облуплений старий костюл, а біля нього — свіжовикопаний рів, що був, мабуть, довгий на двадцять — двадцять п'ять метрів; поряд другий рів був уже засипаний, на ньому кілька чубариків у рогатих шапках укладали кам'яні плити, що ними було устелене ціле подвір'я. Чогось так сталося, так мусило статися, що власне оці рови я першими запримітив, а вже потім, добродію мій Василю, розкрилося переді мною пекло: з кількох тюремних дверей чубарики волочили хто за обидві ноги, хто — за одну, хто за руку, хто — за якусь одежину, хто — за жіночі коси... волокли отак постріляних; волочіння було поспішне, чорти в рогатих шапках квапилися чимдуж доволікти трупа до ями. Тут два інші рогаті підхоплювали мерця за руки й за ноги й скидали в рів. Робота ця пекельна, нелюдська, страшна тривала, як мені здавалося, в тиші... було в мене враження, що я оглух, що потонув у крові лагідний літній день з рядами стерезних лип у розлогодному тюремному дворі, й оглухли, захлинулися у червоній палючій тиші хрести на костюльних шпильях; кривава тиша хлюпала хвилями об мури в'язниці і глушила всі живі звуки. Так мені здавалося; я навіть здивувався, коли до мене обізвався Непийвода, що чую його голос.

— То як тобі подобається наш суд, пане Слободяне? — запитував він глумливо. Звичайні, здавалось би, слова, а вони, як сокирою розкололи навіпіл тишу, і в мої вуха полилося рівномірне двигтіння моторів; і тільки тепер, як щось другорядне, я помітив під липами два величезні тракторища, що гуркотом своїм затопили тюремне подвір'я, і якраз їхнє безперестанне тарахкотіння й було тюремною тишею, це я тепер зрозумів; я не міг тільки зрозуміти високого, в півтори людського зросту чубарика, розпатланого й розлейбаного, без паска, який нипав окруж тракторів, тримаючи в руках ланцюг... і той ланцюг він то натягував, то відпускав; я не міг сам собі повірити, немовби побачене було найважливішим з усього, що тільки мені відкрилося: чубарик був прикований до трактора. Я аж притиснувся лобом до ґрат, намагаючись перевірити свій здогад; я поглядом, мабуть, перепитав Непийводу про червоноармійця на ланцюгу, бо він охоче пояснив:

— Так, боець той, Чернишов його прізвище, прикутий. Уяви, він сам попросив, щоб його прикували, щоб випадком не здрейфив, щоб не втік від тракторів, бо мотори тільки він один серед нас знає. І так він ходить... і поборює, глушить смерть, постріли, як ти, мабуть, здогадався, уже котрий день... ходить і співає, що виходить на берег Катюша, на високий берег, на крутий. Тобі страшно, Слободяне, від цього кіна, від побаченого? — Непийвода хапнув мене за плечі й повернув лицем до себе. Ні, тепер його чорноброве вусате обличчя не маскувалося байдужою добродушністю чи навіть пригашеною цинічною посмішкою: очі блимали в глибоких синіх ямах білим

невидючим вогнем, а зуби вилізли хижо з-під вусів.

Одначе я його не боявся; мене пеленала тупа й покірлива приреченість; мені баглося впасти тут на місці й заснути або й вмерти... мені однаково смерті не минути... не минути, тепер я у цьому переконався; я теж утопився в гуркітливій тракторній тиші, захлинувся нею, і було мені байдуже, що Непийвода, немовби сказившись від мого мовчання і моєї тупості, бив мене руків'ям револьвера по лиці, кров заливала очі, я випльовував зуби; і байдуже мені було, хочете вірте, добродію мій Василю, а хочете — не вірте, коли Непийвода гримнув мною об підлогу і місив чобітьми як хотів, я був поза межами болю; мені у вухах чомусь бриніла й бриніла співанка про Катюшу, що виходила на високий крутий берег.

Очевидно, від баченого й почутого я сходив із розуму; а може, таким способом душа моя боронилася бо коли рогаті чорти, покликані з коридора, посторцували мене на ноги і я утер від крові лице, Непийвода, віддихуючись, поглядав на мене здивовано, немовби побачив уперше.

— Овва, Слободяне, ти одначе твердий, — похвалив... і похвалу жадібно запив горілкою. — Слухай, невже тобі не страшно? Невже ти нічого мені не скажеш? — Він очікував якоїсь відповіді; а я й понині не можу собі розтлумачити затіяну ним забаву зі мною. Невже це був для нього тільки театр, півгодинний відпочинок, очікування, поки остине дуло револьвера й поки принесуть нову пачку куль?

Я йому таки відповів, що, очевидно, страх, немов іржавий обруч, має свою межу міцності, котроїсь хвилі він тріскає... людина не може пережити більше, ніж це їй відпущено Богом. Я уже не живу, козацький сину Непийводо, мене вже нема, я уже забув усі співанки, окрім тієї, де Катюша виходить на високий, крутий берег.

Так, я вже не живу...

Тепер він реготався, як учора я реготався на возі, він тішився з мого безумства, з моєї резигнації; він думав, що домігся свого, що малим коштом зламав мене, і наказав конвоїрам відвести мене назад у сорок другу камеру.

— Поживи там... поживеш там, Слободяне, до вечора чи до ранку, хіба я знаю, скільки твоїм Богом відпущено ще життя... і хоч ти затинаєшся, а таки розкажеш їм, там у камері, про бачене тут і почуте. Їх усіх і тебе з ними те саме чекає. Вони, дурні, марно на щось сподіваються, хоч сподівання їхнє закономірне, Слободяне, кажуть, що останньою вмирає надія. Ти оповіддю своєю їх убиватимеш наперед. Утямив? Ти єсть щуроїд поміж щурами — таке твоє призначення. Вони будуть казитися від страху, дертися на стіни, мочитися в штани, а я тебе тим часом, Слободяне, переведу в другу камеру, в третю. По знайомству, рахуй, по блату продовжу тобі життя.

Отак промовляв до мене на прощання товариш Непийвода; він знову був спокійний, усміхнений, не залишилось ні крихітки з його недавнього лютого сказу. Лише очі поблимували білим неживим вогнем, і я подумав, що в личині Непийводи таки сидить диявол. Усі, мабуть, тут дияволи... й оці в рогатих зіркастих шапках, що ведуть мене попід руки, й оті, що на подвір'ї волочать, як падлину, постріляних до ями, й оті невидимі, що ставлять в'язнів до стінки... до стінки... до стінки. Лише, мабуть,

прикований до трактора чубарик має людську душу, бо диявола непотрібно було б заковувати в ланци, серед мук і крові вони почуваються, як щупаки в саджавці: добре їм серед мук, солодко, розкішне, лише горілку їм достарчуй.

І ще тільки один Господь Бог знає, про що я думав, коли чубарики вели мене з мішком на голові до сорок другої камери; ще, очевидно, снувалися і рвалися на клапті, як гниле канцур'я, думки про диявольську потребу енкаведистів насолоджуватися новими тортурами: мало їм розстрілів, довжелезних ровів із трупами, мало їм розлитої крові на кам'яних плитах, мало їм знущань на допитах; товаришеві Непийводи забаглось ще тортувати, виїдати страхом людські душі: отак вам буде... отак ллється ваша кров... отак вас будуть волочити за ноги... отак будете снопами лежати. І не хтось інший, а таки я сам був призначений виїдати страхом душі побратимів... я був призначений стати щуроїдом.

Господи, просив я у Бога, вирви у мене язик.

І попервах, як опинився я у сорок другій камері. Бог помагав мені в мовчанні, дарма, що люди в'одно мене випитували, як повелося на допиті... і ще допитувалися, що усіх нас чекає, невже усіх нас очікує куля, гей, та не може бути, щоб стріляли без суду, без розбору, не може такого бути, щоб над тюрмою верховодила згряя п'яних катюг.

Дивно було це слухати, бо ми в камері теж вмирили без суду й навіть без кулі; повітря було, як драглі, кожне слово коштувало зусиль, але друзі мої знову й знову допитувалися, випрошували відповідь, вимолювали надію, а я залято мовчав... а я, бігме, плакав без сліз, зціпивши зуби; я їх жалів; я бачив, як нас, постріляних, волочили по камінні, як наша кров текла струмками.

Хай вони поки що цього не знають, хай надіються. Я знову стояв плече-о-плече з своїми побратимами і ротом ловив, як риба на березі, повітря; і знову то тут, то там хрипіли й вмирили стоячи люди, мертвих між нами було вже, мабуть, декілька десятків, переважно старих і хворих.

А ми, смішні, боялися розстрілів...

Так тривало до вечора; до ранку напевно у сорок другій камері не залишиться ні однієї живої душі; зайвим було лякати когось завтрашньою смертю чи тортурами; смерть стояла серед нас; і не треба надаремно витрачати кулі. А все ж камера не втрачала надії; хтось богомільний, може, й священик, почав голосно проказувати "Отченаш", за ним уторив другий голос, і третій, і четвертий... і ціла камера, живі із мертвими волали до Господа за поміччю; молитва-волення врешті-решт звелася до двох-трьох слів: "Господи, спаси й сохрани! Господи, зглянься над нами!"

Не знаю, добродію мій Василю, як то сталося, що я не витримав: чи то розпачливе волення до Бога урвало моє терпіння, чи трупний сморід і пекельна духота отруїли мою свідомість, чи втрачав я розум під палючим світлом трьох електричних ліхтарів, що звисали із склепінчастої стелі... досить того, що я крикнув: "Нам, браття, не буде милосердя ні від Бога, ні від енкаведистів. Тюрма наша — пекло на землі, а енкаведисти — дияволи. Там, на підвір'ї штабелі трупів, там земля сочиться кров'ю, там липи сохнуть, там колесує на ланцюзі, як пес, прикований Чернишов, який

пильнує, щоб трактори тарахкотіли й глушили постріли й наші крики. Відкриваю вам мною побачене, браття, не задля того, щоб ви омертвіли від жаху, чого нам більше боятися, нас однаково очікує смерть або тут від задухи, або від кулі, або від тортур. Якщо ж однаково нам судилася смерть, то чи будемо її сумирно очікувати, чи не вдарити... чи не вдарити нам у двері. у стіни... вдарити плечима, руками, чобітьми, головами навіть — ударити — і, може, врятуємося.

Надію, зелений пагінець я посіяв у камері.

Гадаю, що навіть ви, мистці, добродію мій Василю, не спроможні собі уявити, що вчинилося у сорок другій камері... і ніколи ви не зможете намалювати товпище людей, живих і мертвих, які, злютувавшись в один гудзуватий кулак, ударили в двері, ударили й закричали щось відчайдушне, люте й предковичне, що пливло в крові... ударили раз, і вдруге, й втретє. Тоді двері раптом відчинилися, на порозі вирости чубарики, два з рушницями, а той третій, косоокий, — з кулеметом. "В чем дело?!" — тоненько запіяв косоокий і блиснув вишкіреними зубами. Ми не встигли ні відповісти, ні відсахнутися назад, ми були націлені, як таран, на двері, й косоокий умить це уловив. "Назад, мать вашу!", — верескнув злякано і в ту ж хвилину заговорив його кулемет. Правду кажучи, я пострілів не чув, вони втопилися, як каміння у воді, в наших грудях; а ще, може, я не чув пострілів тому, що скошені кулями люди падали не поодинці, а цілим мертвецьким валом; той вал повалив і мене, непоціленого, біля самого порога. Це був мій порятунок. Власне, мене порятував вибух, що гримнув могутньо десь поряд, немов водночас ударили десятки липневих громів. Тюрма наша аж хитнулася, десь задзвеніло скло, що вилетіло з вікон, і в ту ж мить кліпнули й погасли жарівки. Потім я довідався, що це була висаджена в повітря міська електривня, але про це дізнався тільки я один, бо нікому, окрім мене, не вдалося вийти живим із сорок другої камери. Кулемет у руках косоокого на якусь секунду спантеличено замовк, лише на секунду, в наступну ж черги били одна за однією, кулеметові допомагали рушниці. Згодом вдарили три чи чотири гранати.

Уявляєте, добродію мій Василю, яка це була м'ясорубка. Я, скориставшись з темряви і з того, що з першими стрілами впав біля відчинених дверей, виповз із камери й попри стіну плазом посунувся кудись... а куди, й сам не знав, і не знав, навіщо повзу. Коридор, немов підземна нора, був залитий густою темрявою... в темряві металися, матюкаючись, енкаведисти, тут і там зблискували постріли, кожної хвилини могли наткнутися на мене... і таки натикалися, і били мене чобітьми попід ребра, але на підлозі я лежав не один, щокроку я намацував мертві тіла, я теж був нерухомий; я був для енкаведистів трупом.

І знову, коли минала небезпека, повз. В мене не було ні страху, що будь-який енкаведист і в п'ятні може всадити в мене кілька куль, в мене не жеврів навіть гранчик надії на порятунок, на втечу або ж принаймні на якийсь сховок; мене поки що виручали темрява й сум'яття в коридорі, паніка, але ж врешті-решт енкаведе собі присвітить, і що тоді? Втім, якщо чесно признатися, я не був тоді мислячою людиною, я був немовби звіриною, яка випадкове уникла загибелі й котра знала тепер тільки

одне: втекти від куль і гранат, від сорок другої розстріляної камери; я заледве себе стримував, щоб не схопитися на рівні ноги й не побігти. Куди? Тоді ж, знову ж таки, як виполошена з-під межі звірина, пробував намацати в коридорі якусь шпарину, закуток, щоб туди закотитися й завмерти, але намацував лише стіни й залізні двері.

Двері й двері... А хвилини бігли, як схарапуджені коні, їх копита били мене в серце, а я повз позаду цих коней, немов пес із перебитими задніми ногами.

Бог мав мене у своїй опіці. Мої очі вже звикли до темряви, і я виразно помітив навпроти отвір, що чорнів, як брама до пекла; той чорний отвір виявився вузькою сходовою кліткою, що вела на горище. На моє щастя, й ковані ґрати, що перегороджували сходи нагору, й самі двері на горище були чомусь відчинені: тієї ночі їх ніхто не стеріг або просто в метушні про них забули. Через годину, опівночі, відкрилося мені, що незамкнуті двері не означали енкаведистську забудькуватість.

Та це буде через годину чи через дві, а тоді долонями, грудьми й навіть лицем я тамував кожну дерев'яну сходинку, що крикливо скрипіла; тепер воскресла у мені надія на порятунок, а разом із надією оживав страх; я знову ставав людиною, звірине первісне бажання просто втекти від небезпеки минулося, і, опинившись на горищі, я почав осмислювати ситуацію: тут можна переховатися... тут дах покритий черепицею... тут пахне волею.

Господи, як багато важить у нашому житті надія: іще я каменів посеред горища, надслуховуючи й озираючись, а душа моя вже випурхнула з-під тюремної стріхи й уже бігла нічними полями додому. "Ну-ну, — врешті я спохопився, — не кажи "гоп", поки не перескочив, ліпше-но запхайся, чоловіче, в глухий кут, замаскуйся чим можеш, принишкни, бо де гарантія, що через хвилину-дві сюди не навідається енкаведе!

Я метався наосліп по горищі, спотикаючись об дошки, поламані меблі, сінники, купи лахміття; і вже був готов заритися в те лахміття з головою, коли ж протяг, що війнув з-під даху, різко вдарив у лице трупним духом. Очевидно, я цьому не надав би значення, ціла Кармеліта млосно пахтіла розкопаною величезною могилою, якби моє уже нагострене пільмою око не помітило біля димохідного "діда" штабель чогось білого... мовби штабель сувоїв полотна; білизна ця полотняна світилася на ціле горище... світилася й дивним чином, як усе страшне, вабила до себе.

Ні, добродію мій Василю, не були це ніякі сувої полотна, були це складені трупи... але трупи не тих постріляних у камерах, до трупів я устиг звикнути, це були голі жінки. Я не мав сили відійти від них, начебто мені вже не треба було сховатися, мене спаралізувала оголена жіноча смерть. До цього часу я бачив смерть чоловічу — зарослу, грубу, спотворену, а тут палахкотіла в сірій темряві оголена жіноча білизна; і ніхто не міг мені відповісти, чому з жінок перед смертю здерли одягу, чому їх, мертвих, осоромлено? Невже спершу над ними збиткувалася тічка чубариків, а вже потім укорочували їм життя? Втім, хіба я забув, що над тюрмою панують рогаті з пекла?

Рогатим із пекла Сталін намалював на чолах червоні зірки й випустив поміж людей: веселіться, упивайтеся людською кров'ю, не бійтеся ні Бога, ні людей. Це ваш

час, рогаті... Мене охопила лють... Мене охопила лють — і я нею тішився, вона означала, що я живу; лють пливла у моїй крові пекучим струменем, мені баглося збігти сходами в коридор, підстерегти в темряві енкаведиста з кулеметом... допастися до кулемета й сікти... й сікти на мак усякого рогатого, що потрапив під руку.

Порив мій, мушу признатися, був коротким, як постріл, бо не вмів я обходитися з кулеметом, якби навіть трапилася для цього нагода. Надія на порятунок знову роз'ятрила страх, що був притупився, і злість моя знічено й присоромлено пригасла. Ніколи за цю страшну добу так не хотілося мені жити, як тоді, коли стояв коло штабеля мертвих жінок. Душа, тіло, кожна кровиночка в мені протестували проти смерті, проти думки, що отак буду лежати непорушне й без протесту, без жадань і навіть без болю, без права завтра знову побачити живий день; і отак буду лежати до самого Страшного Суду, який настане через тисячу чи через сотні тисяч літ.

Не дивуйтеся, добродію мій Василю, що тримаю в пам'яті, як зерно в жмені, кожную свою тодішню думку, порух, надію, страх, а може, й дихання; я тримаю в пам'яті, як на фотографії, самого себе тодішнього; так, не дивуйтеся, бо опісля не пам'ятаю у своєму житті такого дня, коли б я ту страшну ніч на тюремному горищі не згадував, не придивлявся до неї зблизька... я тую ніч неначе щодня поновлював на чистому папері, й вона з роками не блідла, а навпаки — ставала виразнішою. Так мені здається... а ще мені здається, що на місці утраченої, зблідлої rischi, усохлого деревця я садив нову щепку і підливав її, щоб росла. Це був мій потаємний сад страждання — душа моя удень і вночі блукала у цьому саду й плакала, і лютувала, і бридко обльовувалася страхом, надслуховуючи постійно: а може, у старих енкаведистських списках таки залишилось нерозстріляним моє ім'я і завтрашньої ночі знову приїде по мене товариш Непийвода.

Поки я божеволів від страху й розпуки, чадіючи від трупного смороду, дерев'яні сходи заскрипіли, почулися голоси, й отвір дверей зблизнув червоно, немов розкрита паща тюремного смока. Я не мав часу на роздуми, метнувся поза штабель мерців, припав до них поруч і навіть, пам'ятаю, прикрився чиймись довгими косами.

Із сховку виразно бачив, що на горище увійшло з ліхтарем п'ятеро енкаведистів, які штовхали поперед себе двох молоденьких дівчат; енкаведисти приходили сюди, очевидно, не перший раз, бо впевнено рушили в недалекий від мого сховку кут: тут мали розстелені коци, а обіч — високі свічники, що колись стояли у вітάρях; один із енкаведистів свічники позапальював, а три інші шматували на дівчатах одержу. П'ятий — низенький, присадкуватий, що мав голену голову, й вона виблискувала при свічниках, як мідна куля, стояв збоку й попахкував люлькою. Був, видно, командиром, бо мав на собі перехрещені ремені та ще й при боці ташку. Він водно підганяв чубариків:

— Ну, до дела, товарищі. Ви заслужили ето удовольствие за рвеніе на службе. Только бистрей, бистрей, мать вашу. Очередь ждѣот... другие тоже хотят мѣоду. Начальство, черг побірай, здорово придумало.

Солдати й без його понукань рвали сказано на дівчатах одержу. Одна з них, невеличка ростом, щупленька, з довгою косою, просилася, як могла, цілу молитву склала до енкаведистів: "Краще мене вбийте, солдатики, лебедики, краще киньте мене

під чоботи й потопчіть мою молодість, як дрібен цвіт, але не збиткуйтеся над моєю честю, не оскверняйте душу, бо як я стану перед мамині очі, перед татові очі. А десь є суджений..."

Боже мій, Боже, хто слухав її квиління? Стояла перед рогатими гола-голісінька й затуляла, сердешня, долонями то вид, то груди, то лоно, а вони, регочучись, повалили її на коц, розпростерли й дівча уже ані не боронилося, ані не плакало, у дівчини, я знаю, замерзла душа.

Друга арештована була високою і дебелою, схожа на наймичку в доброго сільського ґазди, яка дні й ночі перемелювала, як кірат, ґаздівську роботу; вона не просилася у ворогів, а тільки відбивалася розпучливо руками й ногами, навіть — головою, і кусала своїх напасників, і плювала їм у вічі, і обзивала по-всякому, не вибираючи слів. Енкаведистів це ще більше розпалювало, двоє здоровенних биків лише постогнували й хрипіли, здирали з неї сукенку, вгризалися зубами в її перса, підламлювали їй ноги й кинули врешті на долівку, а вона далі виприскувала з-під них, аж поки той, що був у ременях, не вдарив її ззаду по голові чоботом. Дівчина зів'яла, стихла безборонне, а рогаті один за одним падали на неї...

Бачив я, добродію мій Василю, гидку цю наругу п'яної солдатні над арештованими дівчатами, які були, як потім я дізнався, гімназистками з Рогачівської жіночої гімназії, і чув задоволене енкаведистське сміхотиння, похабну їхню лайку, похвальбу; я не впускав свого ока з голомозгого їхнього командира, який чи то пильнував, щоб солдати задовольнили хіть, чи то потішався своїми нововинайденими тортурами над бідними жертвами. Всі, всі оті політруки, старші й молодші, комісари й командири, що панували над нами в Кармеліті, навперейми винаходили все нові над нами знущання.

Кажу, добродію мій Василю, "над нами", бо ніколи ні до, ні опісля не почував себе так близько й так дивовижно рідно покровненим із чужими начебто мені людьми, з тими, що вмерли в сопусі й від кулеметних черг у сорок другій камері, і з тими, що лежали вже в ровах коло костюлу, і з тими, що траплялися мені на підлозі в коридорі, і з цими розп'ятими під солдатами дівчатами; я був із ними всіма, моя кров перемішувалась по-побратимськи з їхньою і розливалася струмками на кам'яних плитах, мене боліли прострелені їхні груди, я лежав разом із ними на сонці й очікував свого погребення; усі їхні, живих і мертвих, стогони, воання, прокльони, молитви, послання мисленні родичам у міста й села вміщувалися й клекотали в моїй душі, усі болі були моїми, і, нишкнучи обіч трупів голих жінок, над якими теж, видно, збиткувалися, як над цими двома нинішніми, я думав, що коли, дасть Бог, виберуся звідси, то мені вистачить почерпнутого на ціле життя, а то й по смерті: десь у чистилищі буду тисячу років видобувати з душі передане мені закатованими у Рогачівській тюрмі й буду обп'якатися чужими муками тисячу літ як своїми власними.

Покута це моя і потреба...

Можете назвати мене, добродію мій Василю, філософом, який на старість позбирав трохи розуму, а я собі міркую, що якраз замолоду в Кармеліті пройшов я вищі школи. Хто знає, як би прожив життя, коли б не перебув тих кілька літніх ночей у

Рогачівському криміналі. Може, став би донощиком, що нашіптував би "органам" на своїх сусідів, може, записався б безбожником і скидав би з церков хрести (є серед нас і такі, аби гроші), може, зробився б партійним, щоб бути в колгоспі не фірманом, а бодай би бригадиром, може, був би зрадником і свого часу водив би (як деякі водили) енкаведистів по лісах, винюхуючи бандерівські схрони? Може, обікрав би сироту або зневажив би вдовицю? Господи, та хто знає, скільки б лишилося за мною лихої слави, ганьби, якби не кулет в руках косоокого чубарика, якби не розпростерті при свічках оті білі дівчата під п'яними від похоті солдатами...

Мене, очевидно, можна назвати боягузом, останньою наволоччю, і я можливо, заслуговую на презирство, але, бачучи наругу над гімназистками, я не мав ні сили, ні відваги бодай ворухнути пальцем, щоб тих дівчат оборонити; я був розчавлений, немов черв'як, на якого наступили чоботом; я не відчував ні рук, ні ніг, не дихав, не чув свого серця, лише у розпухлій, здається, голові жила насторога: дивися, стеж за ними й не смій ні сплакнути, ні скрипнути зубом, і не смій зімліти, інакше — видаш себе. Хоч, щоправда, напливали на мене, як крига на ріці, моменти, коли хотілося вмерти, щоб не бачити, що діється на розстелених коцах, на яскраво, немов на глум, освітлених сатанинській сцені. Боже мій, чому я не осліп, чому я не оглух, чому я не вмер вчасно... чому було мені призначення бачити, як енкаведе підтягувало штани, а потім за наказом голомозого командира отій високій дівчині "за кару" забивали в лоно горілчану пляшку. Послухайте, ви можете це собі уявити? Ви можете повірити, що це робили люди? Я знаю, що трапляються серед нас поодинокі виродки, садисти із вивихнутим розумом, але щоб садистами були поспіль люди з державними знаками на чолі... Ви вчений чоловік, добродію мій Василю, але напевно в ніякій табулі від сотворення світу не вчитали, що десь у якійсь країні отак знущалися над жіночою плоттю.

Дівчина тільки один раз устигла скрикнути, бо енкаведист сів задницею їй на обличчя, а ще інші тримали за руки й за ноги, тіло її билось в конвульсіях, гола його білизна спалахувала при свічках кривавим полум'ям. Врешті вона зімліла, бо стихла, а голомозий командир стрілив їй з револьвера просто в лице... і другій мучениці теж стрілив у обличчя, потім солдати поволокли їх за коси до купи мерців.

На цьому сатанинські оргії не скінчилися: ще три чи чотири рази голомозий політрук засвічував на горищі вівтарні ліхтарі, іще знову й знову приводив він сюди арештованих дівчат і віддавав їх на розтерзання енкаведистам. Особисто він свої жертви не гвалтував, він лише походжав, заклавши назад руки, попахкуючи своєю люлькою... і він лише командував кожного разу: "Ану, ребята, давайте за дело. Ану, кто первый? Ану, дайте жизни сукам, щоб помнілі вас і на том светє. А етой по всему — бутылку между ног. І етой тоже бутылку. А етой отреж сіскі, Серьожка. А етой подсыпте в манду битого стекла!.." Так тривало до світанку...

На світанку умовкли на подвір'ї трактори, стихли постріли й крики. Було німотно, глухо, тюрма немовби спала безпробудним сном: всі мерці по-мертвецькому спали. Не знаю, як я зважився зрушитися зі свого сховку, певно, віділила мені відваги тиша. Я

підкрався до дверей, потім спустився сходами й із-за одвірка виглянув на коридор. Ніде живої душі, лише трупи й трупи просто в коридорі... в камерах трупи лежали стосами попід стінами аж до стелі, постріляні вони були й порубані, в кого очі виколєні, в кого животи розпорєні, в кого сокирою поцюкані обличчя. Я ішов поміж ними один-єдиний живий, призначений Господом Богом бути єдиним свідком на Страшному Суді. Енкаведистів не було й сліду, повтікали поквaпне, лише на подвір'ї лежав униз обличчям поцільений, мабуть, своїми в потилицю прикутий ланцюгами до трактора червоноармієць Чернишов.

Бог вивів мене за руку з тюремної брами і перехрестив на життя. Місто іще спало, ніхто й не сподівався, що "визволителі" дали драпака. Я один дибав містом і пси-приблуди чомусь від мене сахалися і скавуліли, як побиті, а якась бабуса, яка вигулькнула з провулка, глянула на мене, скрикнула й затулила обличчя фартухом. Мене, на-правду, можна було злякатися, я був увесь обкервaвлений, зарослий, страшний від пережитого. Бабуса одначе таки спам'яталася й спитала мене чи з жалю, чи з цікавості: "Ти звідки йдеш, чоловіче?" Я їй відповів, що йду з того світу, з самого дна. "А чий ти будеш? З якого села?"

Я не відповів, промовчав. Навіщо щось знати старій жінці... і не тільки їй одній, а й рідній моїй дружині, моїм дітям, моїм сусідам. Світ, як колесо, крутиться повсякчасно, і хто гарантує, що завтра ті, які нині втекли, знову не появляться на колесі й, настромивши на мене штики, спитають:.

— Як то сталося, Слободяне, що тебе куля минула. Ану — збирайся. Настала твоя черга.

За містом у шуварах я упав без тям, без крапельки сили...

ЧАСТИНА П'ЯТА

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

1

Уже декілька днів я п'ю зелене хмільне пиво; першого дня увів мене в букові ліси на піщаних горбах і неглибоких ярах Павло Ключар, а вже в наступні я сам торував сюди стежки: підкотивши штани, брів через Золоту Липу, минав кукурудзяні й бурякові лани й, непомітно піднімаючись стежкою все вище й вище, досягав тієї межі, коли поля лагідно й похило стелилися мені під ноги. Внизу, оперезане суцільним шнурком вільшини, під якою в'юнилася Золота Липа, дрімало в кучугурах садків припишкле село, праворуч за деревами плавав у небі хрест на Святому Дусі; і село, і поля, і Святий Дух гойдалися в золотистому мареві петрівочного дня, безмірний Ноїв ковчег, у якому вмістилося ціле скошене Опілля, ліниво й безгомінно плів мимо букових лісів, а я стояв на березі й думав, що ковчег допливає до жнив.

Ліс не починався одразу, він спершу огородив себе від полів, що ліниво, але вперто пнулися вгору, широкими крайками ліщини й терену, а вже потім стежка з розгону, як сполошена сарна, вбігала під куполи буковини і тут на мить зупинялася, немовби для того, щоб огледітись, вибрати напрям — уже вона помчалася поміж стовбурами дерев, оминаючи осипи піску й брили каміння, що біло й зубасто вищирювались на схилах

горбів. Ліс, дарма, що дерева у високості, прагнучи дотягтися одне до одного, застеляли кронами небо, виявився рідким і світлим; чи тут по-мудрому не один рік господарювала людська рука, чи ліс мав потаємний, тільки для нього писаний закон, але кожне дерево тут мало досить місця для росту й кожному вистачало сонця. Очевидно, старі буки — патріархи цих лісів колись, у давнину, вкорінилися переважно у вологих сідловинах поміж горбами, а вже колами — низом і верхами розсівалася молодь. Криві, горбаті, кволі й несміливі загибали тут відразу — лісові-бо закони жорстокі, й лише здорові та гінкі здобували право сягати хмар.

Я не брав з собою етюдник. Ключар казав, що ми "просто йдемо за грибами", а ходіння з етюдником чи навіть лише з блокнотом — це теж продовження роботи, шукання "красивих місць" для малювання. "А вам. Майстре, треба відпочити, відключитися, забути про крик і жах ув очах, які ви очистили від тиньку на стіні Святого Духа".

Ключар, вочевидь, зауважив, що стіна в Святому Дусі мене виснажувала. Я не спав ночами, особливо після того, коли старий Іван Слободян переклав на мене свій хрест, немовби я насправді був тим міфічним Ізографом, який ходить по Опіллю й визбирує людські страждання; я підсвідоме поєднував жах і біль в очах, що на фресці, з глибиною благання, відчаю тих арештованих дівчат-гімназисток, які випрошували в енкаведистів незбезчещеної смерті; мені котрогось вечора навіть здалося, що очі на фресці разом із Слободяном бачили залиту кров'ю рогачівську Кармеліту, тільки Іван Слободян залято й страшно мовчав, а очі страждення волали на цілий світ.

Уночі, коли я сидів без сну на призьбі Ключаревої хати, смалив свою люльку і чекав нетерпляче ранку, щоб припасти, як до спасіння, до роботи в Святому Дусі, Ключар теж висунувся з хати, сів поруч і, обнявши мене за плечі, спитав:

— Може, на день-два, Майстре, відвезти вас до Львова? Або ж покличемо сюди дружину? Вам треба відпочити, майстре. Фреска нікуди не втече.

Я відмахнувся:

— Ет, дурниці. Який може бути відпочинок? Моє призначення на цьому світі відкрити фреску, очаруватися нею, досягнути глибину терпіння того, хто намальований на стіні. А потім уже — умерти.

— Лишіть, Майстре, розмови про смерть. Вам ще треба намалювати не одне своє полотно. Хто, окрім вас, намалює Ісуса, який сидить задумливо на порозі нашої церковці й споглядає з болем на ялові колгоспні клопоти у Черчені? — Ключар нагадав мені недавню нашу розмову, коли я ділився з ним своїми малярськими задумами.

— Може, потрібно... може, варто намалювати цикл полотен, що називався б "Ісус Христос на Опіллі"? — Я не пам'ятаю, як піддався спокійній розсудливості Ключара; я не помітив, як він вивів мене на поле творчих розмислів. — Найперше я колись намалюю, як розстрілюють Христа в Рогачівській тюрмі. Уявляєте: подзьобана, зранена кулями біла стіна... попід стіною мерці й мерці, цілі їх гори, і лише Христос, розпростерши руки, стоїть поміж ними живий. Іще живий... йому відміряно жити дві-три секунди, напевне, він уже не встигне звернутися до Бога-Вітця свого з жалями, що

покинув його у скрутну хвилину, бо... бо кулемет націлений на його груди... а до кулемета припав енкаведист у будьонівці.

— Отож... отож, бачите, скільки у вас попереду роботи, а ви заговорили про смерть, — обізвався Павло Ключар, — хсАу вірити, що таки намалюєте розстріл Ісуса Христа... ви не маєте права цього не намалювати. Тільки... чи дочекаємось, щоб його прилюдно виставити в галереї. Як, зрештою, я не знаю, чи колись буде надрукована моя книжка. — В його голосі забринів сум. — Та це не має значення... але це також не значить, що не треба малювати задумане й не писати вірші, які кровоточать. Людина, прецінь, живе надією.

— Надія теж не безсмертна. Настає час, і вона вмирає, задихається у зашморгу запліснявілої тиші, страху, побуту... у тому дріб'язку, в якому живемо, — відповів я. — Життя диктує умови. Ми якось уже на цю тему говорили, Павле. Не всі здатні не підкорятися умовам, як ви, наприклад.

— О ні, не вважаю пропадаючими й тих мистців, у яких надія урешті-решт вмирає, й вони піддаються, тонуть у буденщині, — глухо промовив Ключар. — Мистець — не є камінь прибережний, котрого хвилі житейські лише обмивають, не залишаючи на ньому сліду... сліди бруду й піни. Мистець, на мою думку, скорше схожий на прибережне дерево, яке підмито плином ріки, коріння його оголене, чорне, спиває у себе всі сили, добрі й злі, що розчинені у воді. Ніщо не минає безслідно для мистця. Хіба, приміром, Майстре, марно мине сьогоднішнє літо в Черчені? Ви інші, не такий, яким були, коли малювали у своїй майстерні оголену жінку, шукаючи в ній загадки. Ви ж самі недавно у цьому призналися. Я думаю, що сюжет про розстріл Христа теж не виник на піску.

І Ключар замовк; він прислуховувався до ночі, що була тривожною, полохливою: на південному сході кресали небо блискавки.

— Не в сюжетах лише річ, — промовив я згодом. — Що б я у майбутньому не малював, яку б старовину не реставрував, а вже сам як палець не буду. Так мені здається. Буду щоденно відчувати присутність суддів... буду заглядати в чорні провалля людських трагедій. Може, це буде присутність цілої землі, планетарна моя відповідальність? Що я знаю... Ось був у мене, Павле, Іван Слободян, пришкутильгав старий висповідатися, бо не може вмерти... бо не має права вмерти без сповіді, хоч сам не винний. Власне, сюжет Христа розстріляного нав'язав мені Слободян. — Я, однак, не зважився оповісти Ключареві бодай коротко про пережите Слободяном, бо... бо, може, й справді десь існують таємні списки розстріляних, де його ім'я залишилось незакресленим. Що з того, що минуло понад сорок років? Хіба щось змінилося... змінилися рогаті будьонівки на кашкети з синіми околичками і тільки. Усе інше залишилося: звезда, кулемет, допити, доноси, насильство, жорстокість. Правда, голомозі командири прибралися в сучасні цивілізовані форми, в краватки, в білі комірці. А суть... О Господи, ходять по світу в білих сорочках і краватках цивілізовані дияволи.

Я мимохіть перехрестився.

— Слободян, давно мені мама переповідали, вернувся з того світа і тільки. І більше нічого ніхто не знає... — Ключар не помітив мого хрещення. — Та й знати, очевидно, не повинен. Ніхто не вертається з того світу... а якщо вертається — то мовчить. Видно, такий закон. Одначе задля своїх онуків, задля усіх нас Слободян закон порушив. — Ключар черкнув запальничкою, прикурюючи цигарку, й на одну мить омилося від темряви його лице: вдивлявся в ніч... а чи вдивлявся в минуле. — Так, Слободян закон порушив, — провадив далі Ключар, — він порахував, що висповідане вам знадобиться, що якраз ви про те, що він пережив, повинні знати, і вже від вас, з вашої руки піде його сповідь поміж люди.

Я мовчав; я таки не був упевнений, що маю право переповідати почуте від Слободяна; я боявся тривожної сьогоднішньої ночі; я боявся дияволів у краватках.

— Хіба ви ніколи не чули... ніхто вам не оповідав, що влітку сорок першого року, коли червоні відступали, тюрми були запружені трупами? — спитав мене Ключар.

— Чого ж, — відповів я, — переповідали в моєму селі краєни, ті, що їздили в Бистричани у сорок першому році розпізнавати своїх; оповідали про жінок із відрізнаними грудьми, про чоловіків, яким повибирали очі, про обличчя, поцюкані сокирою, про розп'ятого на дверях священика, якому розпороли живіт і вклали туди мертве немовля. Сотні й сотні закатованих. На пам'ять про них... про ці жертви коло читальні в моєму селі висипали високу могилу й вкопали березовий хрест. По війні, пам'ятаю, облавники з псами зігнали до тієї могили старого й малого й наказали тачками, відрами або й жменями тую могилу розсипати. І я з мамою землю носив і носив... А хрест спалили, обливши бензином; і поки горів хрест чорним димом, оперуповноважений Ступа... був такий лютий Ступа... зорганізував швидкоруч мітинг, викрикуючи, що хрест і могила — це наклепи на радянську владу. Трупи в Бистричанській тюрмі — це, мовляв, робота гестапо та українських націоналістів, з цього приводу є офіційне роз'яснення уряду, ще з літа сорок першого року, бо ще тоді, мовляв, фашисти розтрубіли по світу про наші буцімто звірства.

Справді, пізніше, коли я вчився в інституті, читав про це урядове спростування — роз'яснення Міжнародному Червоному Хресту. Згадав я також, що на цю тему була в мене розмова з Подолюком.

— І ви повірили, Майстре? — спитав наївпростець Ключар. — Ціла система... партія... уряд... ідеологія тримаються на облуді. Всі це знають, і всі вдають, навіть партійці, що вони найправовірніші будівники комунізму.

— Я теж між ними, Павле, — зізнався я щиро. — Що зробиш... казала мені недавно одна жіночка: світ зітканий із брехні. Це страшно, якщо вдуматися. Страшно, що ми прагнемо забути свої кривди. Ми — це старше покоління. Молодше про наші кривди нічого не знає або ж не хоче знати, бо легше жити без страху за минуле й майбутнє.

— У страху очі великі, Майстре, часом навіть завеликі, ніж насправді вони є, — промовив Ключар сердито. — Все на світі минуще... світ тече, як ріка. Настане час, коли страх вивітриться з душ, як застояний сморід... або ж притупиться... або ж настає нагальна потреба його не боятися, як це сталося з старим Слободяном. Очевидно, ви

теж не вважаєте себе за відважного, одначе зважилися припасти до стіни Святого Духа. Я теж відважився не скоритися обставинам. Старий наш Вербень відважився їздити по околиці на своєму дриндулеті й зарисовувати старовину, що в принципі владою не підтримується. А чи не було відважним п'ять років тому наше жіноцтво, яке стало в обороні Святого Духа? Заледве хтось помітив, що із колгоспної столярні донесли до церкви спеціально зроблену високу драбину, як жінки, немов ластівки їм цю новину рознесли, кинули ферми з коровами, телятами й свиньми, позліталися алярмове з полів — і таки змусили злізти з драбини Петра Шкрабана, є гакий у нас пияк і ледацюга, який за гроші погодився скинути з бані Святого Духа хреста. Жінки в один голос пригрозили, що сплять йому обійстя, що буде падати на нього каміння звідти, звідки він і не очікує. Ну, попервах, Шкрабан героївився, коли ж міліція, що спеціально прибула з району, церкву оточила, й він, сарака, був переконаний, що над людьми панує страх, що ніхто з крикливих жінок "у присутності влади" не посміє кинути в нього каменем... а одна таки кинула, і друга, і третя... град каміння полетів на Шкрабана, він, правда, вчасно з драбини зіскочив, але двох міліціонерів каміння таки поцідило.

Начальство з району, парторг колгоспний Афоня Пиндилик збиралися Доню Римикову й Параску Качур, віддаги під суд, як найактивніших підбурювачів. Але громада... ціле село збіглося... сказали: влада сама спровокувала інцидент. Якщо жінок будуть судити, то вже віднині ніхто не піде на роботу: ні в поле, ні на ферму, навіть фірмани покинуть коней. Ну, й начальство мусило відступати. Адже це не сорокові й п'ятдесяті роки... годі би швидко пристрасті вгамували. Нині інші часи... треба рахуватися.

Я слухав Ключара й думав, що, мабуть, нема на світі країни, де жінки стережуть не тільки домашні вогнища, а й також святині свого народу. Воістину, я нічого не знаю про жіночу сутність, дарма лише тижнями корпів над портретом своєї дружини. Я, певно, малюючи оголену жінку, шукав у ній вічного поклику продовження роду. І так воно звичайно є, первісне призначення жінки — кохання і діти, але Господь не передбачував, що настануть сатанинські часи, коли нашим жінкам треба буде боронити свої храми, коли вони потайки будуть схрещувати своїх дітей, коли їх, жінок, будуть віддавати на розтерзання похитливим бандитам, щоб обезчещених замучити. Христос, якого розстрілює енкаведист під білою костюольного стіною, повинен також дізнатися про страждання дівчат-гімназисток у Рогачівській тюрмі, про щоденне жіноче кріпосництво на колгоспних полях, де їх вроду, силу, роки і щастя спивають оті безкраї плантації цукрових буряків... про жінок, яких, мов на глум, називають тваринниками, чії білі ноги в гумаках на фермах у гноях і в болоті пухнуть і набираються ревматизму, а руки чорніють і тріскаються. І хіба можна осуджувати ланкову Наталку Рибку, яка мусить спати із заслиненим партійним секретарем чи ще з якимсь начальником?

— Ми народ страстотерпців, — цієї ночі Павло Ключар повторив свою думку, яку він колись виголосив у Святому Дусі, ціпеніючи під поглядом великих очей, визволених нами з-під тиньку на стіні. — Той давній Ізограф зобразив муку... може, муку не однієї

людини, а цілого народу.

Я ще тоді не погоджувався з Ключарем; я йому нагадував, що українців мають за веселий народ, бо ж Україна й крізь сльози сміється, бо ж є співучою нацією, яка, вдаривши лихом об землю, співає собі, дивуючи світ.

— Але ж ви знаєте. Майстре, — зауважив мені сухо Ключар, — що це брехня, що це малоросійські веселощі в червоних шароварах. Які веселощі, прошу вас, які гопакі, коли мільйони загиблих від голоду, коли матері їли своїх дітей, коли... стогін стелиться від краю до краю. Чуєте?

Я учився у Черчені слухати стогін; навіть сьогоднішня ніч напоєна болем; ні, то не блискавиці крешуть небо, то біль наш, то крик, то молитва.

— Я не був, Майстре, — провадив далі спроквола Павло Ключар, — на жодній вашій виставці, тому не стану сперечатися, чи багато на ваших полотнах сміху та співанок, чи багато там сонця і звичайної людської радості від того, що, скажімо, в родині появилось дитя або ж що тракторист Іван виорав загін кам'яного поля, і погідно йому на душі. Якщо навіть ви таку усміхнену картину намалюєте, то навмисне сфальшивите, бо трактористові, що сидить утомлено на скибі, абсолютно байдужа земля, бо він не чує, що земля дихає і промовляє до нього, бо вона — не його земля, вона навіть йому не мачуха... земля і трактор — це лише робота. Чи не так? Нема нічого святого. А без святощів — нема радості. Глухнуть людські душі... глухі ми до Бога, до землі, до неба, до храмів, до самюс себе. Байдужість... чортополох байдужості засівають нам у душі... а байдужих, зігнутих в каблук, спутаних шнурками лише тримати в хомуті. Ви не думали над цим. Майстре?

Допустимо, одначе, що не ви, а хтось інший... хтось десятий чи сотий нібито тільки те й робить, що малює сучасних людей усміхненими у полі, в родині чи в цеху — це замовлене щастя, інакше не візьмуть твою річ на виставку, не закуплять для музею. Шо зробиш — живемо в епоху замовного щастя. У минулі часи ті, що панували над народом, принаймні не вдавали, що довпровадили народ до обітованої землі. Ви — реставратор також, людина, яка знає старовинний український живопис, теж можете підтвердити: на іконах нема безжурних лиць і веселих сцен. Хіба не так? Відколи маю якийсь стосунок до Святого Духа, я купую при нагоді альбоми, буваю в музеях, у церквах... так, буваю, і ніде я не бачив на дошках людської радості. Може, я помиляюся, надто узагальнюю... Матері Божі — переважно замислені, зажурені майбутньою долею свого сина, якого тримають на руках. Ісуси на розп'яттях — це мука і смуток. Бог Саваоф — суворий, гнівний. Апостоли дивляться тобі ув очі й мовби запитують, як ти. Божий чоловіче, на світі живеш і чим промишляєш? Страшний Суд — це страшний суд і до нього нічого не додаси. Тайна Вечеря пронизана тривогою, Юдиною зрадою, що ось-ось має відбутися. Тема Юрія Змієборця — це вічне змагання зі злом. Ви мене слухаєте?..

Так, я його уважно слухав і ще мимохіть прислухався до стогону, що чорно гуркотів, двигтів під землею, як потоплений дзвін. Мене ні на крапельку не здивувало, що молодий сільський учитель, проскрибований поет вишукує у музеях відділ

стародавнього українського малярства, адже він формувався під впливом Данила Вербеня, а крім того, щоденне спілкування зі Святим Духом залишає в його поетичній душі добрий слід. Зате мене приємно вразило, що Ключар шукає в іконах живої людської душі, її порухів, глибин, адже й старожитні ікони, котрі, звісно, малювалися за певним взірцем, несуть... а таки переважно мають на собі печать духу своїх творців. Сільські богомази з недалекого XIX століття — творці народного іконопису, люди безпретензійні, й то залишали у своїх творіннях самих себе: добродушно-хитруватих святих Миколаїв, наївну вроду сільських Марій, погрозливе кивання пальцем вчителя парафіяльної школи Ісуса Христа, грізних і непідкупних Саваофів — волосних старшин. В одного колекціонера я бачив чималий образ, намальований на полотні й датований 1846 роком, який походить з Надзбруччя: такі образи селяни полюбили мати в своїх хатах й тому називали "домашніми богами". На полотні зображена сцена покладання тіла Ісуса Христа у гріб. Але що дивно: маляр або не знав, що в Святому Письмі мовиться, що тіло Христове з дозволу Пілата зняли таємний Ісусів учень Йосиф із Арімафеї і Никодим, який приніс для погребення смирну й алое, або ж свідомо створив апокриф. Він по-своєму уявив цю сцену й по-своєму її намалював: Христа кладуть у гріб єрусалимські чотири діви. На них зелений, малиновий, синій і білий хітони... я думаю, що якраз барвисте вбрання у центрі композиції продиктувало художнику намалювати жіночу групу. Я не міг відірвати очей від образу: ні жіноча скорбота, ні свавільне поводження з біблійним сюжетом, ні яскравість фарб не прикували мій зір... вразили чорняві округлі обличчя жінок, великі, завбільшки, як лопати, розплескані руки й босі ноги. Художник, певно, бачив такі руки й ноги у своїх сусідок, які ще тоді ходили на панщину. А я несподівано у постатях єрусалимських дів упізнав теперішніх колгоспниць. Ісус Христос же був схожий на колгоспного фірмана, який вмер раптово у силосній ямі — доконала його каторжна робота — ціла композиція пронизана безвихіддю українського буття.

Ну, зрозуміло, ікони малювали не для веселощів, вони призначалися до самопокаяння, самоочищення, для розмови з Богом та із самим собою: стоїш на колінах перед грізним і добрим водночас Саваофом та із світильником у руках блукаєш у катакомбах власної душі: ніяке зло не повинно там затаїтися перед Господом і перед самим собою.

— Ви можете нагадати мені, — перервав мої роздуми Павло Ключар, — що святі образи призначені для осмислення самого себе. Чи не так? Стою на колінах перед скорбною Матір'ю і думаю, зважую, запитую: хто я єсьм, чи її, Маріїна журба, не означає, що вона журиться не лише долею свого сина, але й також моєю? Де тут до веселощів?

Проте, як мені здається, і наш світський живопис не відзначається вакханалією плотських радощів, як в інших культурах. Згадаймо, що й загальновідомий Козак Мамай, дарма, що сидить під деревом із кобзою в руках, а побіч нього кінь вороний і штоф з оковитою, споглядає на нас сумовито й замислено: не тішить його кінь вороний і зелений штоф...

Та й звідки радість може взятися. Майстре, коли Україна — земля трагедій. У самому слові, в Україні, чую тривожне клекотання дзвонів. Чуєте, Майстре, навіть сьогоднішня ніч, така начебто лінива й тиха, пронизана тривогою. Земля спить... сплять люди, немов каторжани, мертвецьким сном, а тривога, сум, плачі, постріли, смерті, пожежі, зради, байдужість, і духота й сліпота рабська... і пориви героїв розчинені у цьому літеплі ночі... розчинені, як сіль в воді. Скільки буде потрібно пекучої енергії, горіння, щоб випарити з каламуті білу сіль героїстства.

Ключар надовго замовк. Я теж мовчав; я роздумував над Ключаревими словами; відчувалося, що вони не зродилися оце щойно, поки ми сиділи на призьбі, слова ці були, певно, живлющим чорноземом, із якого проростає його поезія.

Хотілося мені обняти цього милого й мужнього чоловіка, Дон-Кіхота з Черчена. Тільки замість-уявних Сервантесових ворогів чатували на нього вороги справжні. А він їх не боявся.

Інший на його місці, викинутий зі школи, запідозрений у нелояльності, вчитель без роботи, поет із замуrowаними устами — фактично викинутий з плину життя інтелігентної людини, потонув би в сільському загумінку з численними дрібними клопotaми, змирився б із ними і жив би собі приспівуючи, бо ж тоді не мав би він часу прислухатися, чи й серед ночі не клекоче тривожний дзвін. "А якщо й навіть дзвін клекоче, то що? Шо мене обходить? Моя ж хата скраю..."

Ключар не здогадувався, що я, попахкуючи люлькою, кружляю думкою навколо його особи; чим довше триває моя робота в Черчені, тим більше він мені подобається; і хто знає, чи в Черчені я відкриваю середньовічну фреску чи, може, в Черчені з допомогою Ключара і Вербеня знімаю нашарування з самого себе; я й раніше мав підозру, що леп, кіптява осідають на моє лице, про це відверто мені говорив Петро Степанович Грицай, я казав йому, що це, мій учителю, тільки маска, хто нині живе, а тим паче — мистець, без маски?

— То я вже чув, — хитав головою Грицай. — А якщо маска приросте до тебе, і вже її не відірвеш? Хіба що люди допоможуть. Але це буде боляче...

Чи Ключареві спадає на думку, що він провадить мене в чисті води все глибше й глибше, щоб я учився зішкріпати леп?

Не знаю...

— Підемо спати, Майстре, — Ключар підвівся з призьби. — Ніч коротка... ніч кінчається. Вранці помандруємо в ліс за грибами. Згода? — Він, певно, усміхнувся сам до себе, бо голос його був теплий, як вітер із півдня. — То як вам сподобалася моя пропозиція? До речі, я давно збираюся повести вас у наші ліси... це так вам потрібно... вам, який відкриває страдницькі очі. Вам треба просто відпочити, походити поміж деревами... походити и переконатися, що наша історія так само, як у цій ночі розчинені тривога й смерть, розчинена в лісі, вона перебуває в деревах, поміж корінням, вона в травах, у камінні, в піщаних горбах. Вірите мені?

Мені хотілося йому вірити, хоч я й не уявляв, як може бути історія розщеплена в деревах і в зелах, це, мабуть, лише поетичний образ.

— Втім, — додав Павло Ключар, — облишмо історію, йдемо лише по гриби. Даймо собі спокій з усім, що нас мучить... нас мучить нетерпіння, безсоння... до нас приходять люди з своїми стражданнями; нас розтерзують думки.

Спочатку у лісі насправду, забувши про все, ми жили "самими грибами", нипаючи по полянах і попід деревами; гриби нам то показувалися цілими родинами, поодинці, то раптово зникали, прикривши капелюшки торішнім прілим листям чи зеленим аж чорним хвостом папороті. Це діялося чародійство лісу, який відбирав у людини розум і наділяв лише одним стремлінням — знайти гриба. Коли ж наставали хвилини, що здавалося, в цілому лісі нема ні одного козарика, чародійство виводило мене на чисту поляну і сіяло... і сіяло — аж дух захоплювало — навколо кріпкенькими боровичками: перший, другий, третій, четвертий... А коли зрізав п'ятого чи шостого, я відчув, що впиваюся зеленим лісовим вином.

Тим часом чародійство лісове лише починалося, і Павло Ключар цієї хвилини дочікувався, наперед знаючи, що так воно станеться... станеться... станеться... станеться... бо замість гриба під старезним буком, розчахнутого громом, я підняв уламок шийки горщика; і не встиг я подумати про теперішніх лісорубів, що могли розтрощити тут горщик із варениками, бо звідки на високому горбі узялося бите череп'я, як моє око помітило, що між корінням бука червоніє іще один черепок, але вже іншої форми. Я відклав кошик із грибами (я ганебно про них, про гриби, забув) і, колінкуючи, став повзати навколо дерева, збираючи черепки; я, щоправда, не археолог й ніколи реставрацією викопних керамічних речей не займався, але бачив, із яким захопленням стуляв до купи, примірював розчавлені землею і часом предковічні горщики, миски, амфори, ринки та інше начиння, Петро Степанович Грицай, і тому відразу зорієнтувався, що маю справу з дуже давніми знахідками; я хотів було покликати Ключаря, бо думав, що він блукає далі поза кущами, шукаючи грибів, а він обізвався за моїми плечима:

— Цікаво, правда? Тут майже з-під кожного дерева, старого й молодого, "вирастають" черепки. Ваш Петро Степанович датує їх п'ятим-шостим століттям. Очевидно, стоїмо на городищі Білих Хорватів... горб цей поміж тутешніми людьми називається "Замок князя Рога". Ні, ніяких згадок про Рога вчені не знайшли, та й чи знайдуть, князь Ріг та його замок — це лише народна пам'ять, або й лише красива легенда, — засумнівався Ключар. — Хоч... мушу вірити, що якась оборонна споруда тут була. Коли піднімемося на плоску вершину горба, то легко помітимо, що його оточують три нитки валів. А ще видно кручену доріжку, що бігла з вершини у яр.

Ліс, дерева-патріархи, зрілі буки й гінкий молодняк, немов вої, стерегли своїми плечима тайну давнини, одначе з плоскої й зовсім голої вершини горба, що була довгою приблизно кроків на сімдесят-вісімдесят, а широкою — десь на десять кроків менше, мені насправду, вдалося побачити три яруси валів; колись, очевидно, вони були високими, час, дощ і дерева помітно їх поруйнували, проте, й дотепер ще виглядали грізно. Хто їх насипав? Коли?

— Архелоги тут не копали? — спитав я Ключаря.

— Ні тут, та й ніде в іншому місці, — відповів сердито Павло. — Дехто навідувався сюди, збирав черепки, захоплювався залишками фортифікацій предків і висловлював здогад, як, наприклад, наш спільний знайомий Петро Степанович Грицай, що городище належить Білим Хорватам, які сиділи, осідлавши Карпати й створивши обабіч гір могутню державу — Велику Хорватію, і на цьому, на жаль, усе закінчувалось. Розкопки вимагають немалих коштів. Хто зараз у Києві чи у Львові цікавиться насправду Білими Хорватами, історичними нашими коренями, навпаки — робиться усе, щоб коріння усохло. — Ключар був огований, пшеничні брови нависли над очима, що звузилися в гострі щілинки й поблитували звідти, з щілин, зеленим вогнем. — Нема, однак... нема, чорт візьми, на світі такої сили, щоб усі корінці покорчувати, висушити й спалити на попіл. Хіба я вам не казав, Майстре, що наша історія є не тільки в древнесховищах, які, як самі знаєте, хтось планомірно спалює, але й також закодована в могилах, у деревах, у камінні, у кожній бадилині, земля ціла, немов велетенський мозок, нічого не забула. Ось погляньте тут, на лісове городище: тут кожне дерево сягає корінням глибинних пластів тисячоліть і п'є із глибин силу; дерева могли б багато дечого розповісти й, може, таки розповідають, ми тільки не розуміємо їхньої мови. Єдине, чим вони, дерева, прислуговуються нам — це корінням своїм розорюють, розсувають і викидають на поверхню черепки. Мовляв, дивіться, тут жили ваші предки.

Я слухав Ключаря захоплено; я чомусь подумав про полчища наших туристів, що нипають по закордонню і відкривають для себе америки... а рідний край, оці лісові й степові городища, безвісні, зруйновані, перед ними, перед туристами, замкнені; мало серед нас Ключарів, котрі відчиняли б потаємні двері й вводили нас у храми, де нічого нема, окрім руїн, окрім черепків, зате єсть присутність духів предків, їх тіней.

Ми з Павлом Ключарем мало не забули, що прийшли у ліс по гриби; цього дня він водив мене з верха на верх давніми забутими стежками; ми спускалися в яри, на береги потоків, що сльозилися поміж папороттю, яку у цих краях називають "коза-баран"; ми були на пагорбі, що має назву "Храм Баби"; а ще інші більші й менші горби, сідловини називалися "Андріїв Тік", "Билень", "Дуб Перуна" (хоч ніякого дуба там і близько нема). Хіба колись... хіба колись панував там грізний Перун).

Ключар мав рацію: воістину історія наша закодована в самій землі. І хоч ні Ключар, ні Вербень, ні селяни з лісових сіл не можуть пояснити, чому місцини звуться отак, а не інакше, самі назви свідчили: тут ми були, тут ми жили, тут ми сіяли і жали, тут ми лягли кістьми і тут будемо перебувати, поки сонце.

Я був дорешти очарований Опіллям; я тепер дізнався, чому Ключар став ключником і сторожем Святого Духа; я тепер розумію, чому старий Данило Вербень товче собою по цілому краї і замальовує сліди давнини; і тепер я собі з'ясував, чому в Черчені та в сусідніх селах дотепер вірять, що десь ходить Ізограф, який визбирує, вислуховує людські печалі. Всі вони... всі ми народжуємося з прадавніх тайн, із землі, з каменю, з листя, що впало під тяжкі колеса самоскида, а проте не згинуло безслідно. Бо хіба без цих таїнств ми могли б вижити?

Коли ген пополудні ми верталися в село, Павло Ключар чи випадково, чи навмисне

привів мене на узлісся, до запалої повстанської криївки, що була колись вирита під кореневищами грубезного бука; поміж корінням дотепер стирчали здиблені вибухом колоди.

— П'ятеро повстанців підірвалися тут гранатами, але не здалися, — пояснив Ключар. Він зняв свого солом'яного бриля й зашептав "Отченаш" за душі загиблих; я теж думав про душі загиблих, я їх бачив... я бачив хлопців, що сиділи на конарах бука й споглядали на нас.

...Мені було замало одного дня мандрів по лісі; я пив його зелене хмільне пиво наступного дня, і дня третього; я на самоті блукав городищами й капищами; і не заради відпочинку блукав буковими лісами: скрізь проводжали мене очі, визволені з-під штукатурки в Святому Дусі; той, що мав ці страшні очі, теж прийшов на стіну в церкві Святого Духа із піщаних білих горбів Опілля. Тепер я утвердився у цьому достеменно.

2

Я ніколи не забував колишнього директора нашої Горопаської школи Северина Петровича Гайдаша, який у п'ятдесят сьомому повернувся із заслання додому. Мені переповідали, як він стримів на високому ґанку свого спорожнілого будинку й німотно споглядав на село, на людей, які проходили мимо його воріт; день тоді був осінній, сльотавий, вулиця потопала в багнюці, з полів поривами налітала шарга; ті, що чалапали в багнюці попри Гайдашеві розтроснені ворота, скидали капелюхи й шапки, а жіноцтво хилилося перед ним низько: дехто намагався з Гайдашем заговорити, розпитати про своїх, що теж десь там на сибірах, а він, одначе, їх не помічав, опершись об одвірок, дивився невидюще понад мокрі людські обличчя, немов десь там у клубоччях осінньої мряки розсотував та виміряв сибірські свої кілометри... і сподівався, що на якомусь кілометрі появиться небіжка його Ірина.

Коли, бувало, я приїжджав в село до матері, то вона в'одно підмовляла мене, щоб я по-сусідському порозмовляв із професором. Скажи йому, Васиliku, щоб не був ані злий, ані відлюдкуватий, бо на все була воля Божа. Я уже не один раз говорила професорові, що можу його обпирати і в хаті попорядкувати, на городі допомогти. Але де, навіть на поріг не пустив. Фуркнув тільки: "Йди-но собі, жінко, геть. Я ні від кого нічого не потрібую".

Гайдаш тримав на ґаздівстві козу й кілька курей, на городі за хатою садив картоплю і всяку-ружну городовину. Як узимі, так і вліті ходив у фуфайці та у кирзових чоботях; чоботи були сорок четвертого розміру, а він, проте, довбав ними землю, як солдат на параді, — і в старість Гайдаш увійшов жвавим, гострим, Сибір йому хребет не злавав.

По правді кажучи, я не дуже квапився загощувати до мого колишнього шкільного директора. Стримувала мене його неприступність? Чи боявся, що покаже мені на двері? Або ж боліла мене душа, що не можу полегшити його горе? А ще, певно, було мені соромно, незручно й грішно, що я учився, здобував яке не є мистецьке ім'я, що ось тепер жирую у світі виставок, поїздок на пленер, туристських мандрів, купаюся в radoщах реставраційних відкриттів, трачу час на довгі суперечки з колегами в душних

майстернях за келишком горілки. Ну, нехай не всі, о, далеко не всі дні мої і труди вартують золотих рамців, одначе це було здобуття самого себе. Я розбагатів... принаймні на той час мені здавалося, що душа моя не гола. А першого мого сільського вчителя роздягли до ниточки, пограбували в нього все, що мав дороге, лишивши йому лише самотність, і ось котрий уже рік самотинне блукає старий Гайдаш дорогами, котрі давно поросли споришем, і він, певно, здогадується, що мандри його безцільні, а все ж сподівається, що на котромусь роздоріжжі очікує його Ірина, на другому син Роман.

І знову починається нове коло.

І знову...

І коли я бачу на високому ґанку старого вчителя, задивленого в порожнечу, то знаю, що душа його не мовчить, він кличе і ніяк не докликеться свого сина Романа.

І тоді я теж починаю пошукувати й докликуватися його сина:

— Гей-гей, Ро-ма-не!!!

Дивовижно, але Роман таки з'являється з мого дитинства: скрипить наша хвіртка, й на стежці я бачу русявого юнака в круглій синій шапочці з маленьким дашком; гімназист простягає мені цілу бляшану коробку цукерок і при цьому смикає за вухо: "Ти чому, козаче, так поволі ростеш?"

Я почуваю себе винним перед старим учителем, що його Роман живе лише в моїй пам'яті; і маю враження, що люди в Горопахах, відколи Гайдаш повернувся з Сибіру й замкнувся в самотині, як у шкаралущі начебто побоюються старого... побоюються і кладуть собі на карб його висилку до білих ведмедів, Романову загибель, Іринину смерть і навіть старечу його самотність.

Без вини люди винні.

Старого, проте, це не обходить — він собі сам; я не один раз спостерігав, як Гайдаш клепає кирзаками серединою вулиці й не бачив й не чув, як люди несли йому назустріч "слава йсу" або ж "добридень", як хилилися на воротях білі ґаздівські голови, а він далі кресав по-вояцькому чоботиськами й мовби потоптував ними людський пошанівок.

До церкви не ходив і до клубу не знав дороги, до сусідів теж не прорубував перелази; лише два рази на тиждень вибирався до магазину по хліб, дешеві цигарки та інший провіант; поштарка, яку перестрівав на хвіртці, приносила йому пенсію та газету "Бистричанську правду" — і на цьому його зв'язки з сільським світом обрубувалися; виглядало, що Гайдаш сідав у човен, відштовхувався від ненависного йому берега й випливав на пустельні не доступні для нікого плеса.

А все ж мої мама послали мене до нього. Котроїсь неділі я поніс йому в'язку книжок. Двері були відчинені. На веранді й у сінях висіли на кілочках снопики сухого зілля — густо пахло польовою дорогою та витовченим громадським пасовищем. Гайдаш лежав горілиць на облізлій цератовій канапі, димів цигаркою і крізь окуляри дивився в стелю. У кімнаті теж розкішно пахло сухим зелом, і навіть тютюновий дим не міг із ним позмагатися. Було тут чисто, але убого: столик круглий, застелений згорненим по краях обрусом, дубовий темний кренене, що стояв, спершись на дві цеглини, бо передні

ніжки його були відірвані, й через те здавалося, що старий креденс гейби згорбився; зате два масивні стільці з бильцями розчепірились обіч столика по-газдівському; я упізнавав усі ці речі, які, певно, Гайдаша тут-таки, вдома очікували, бо з його хати оперуповноважений Ступа зробив колгоспну канцелярію; лише ясенові ліжка зі спальні, пам'ятаю, Клим Гуцько, що був у канцелярії "сторожем при телефоні", поколов узимі на дрова.

Двері до сусідніх кімнат були зачинені, старий, вочевидь, мешкав лише в одній кімнаті, а решта, де були кабінет, спальня і вітальня, залишалися порожніми; вікна він навмисно забив дошками, щоб хата, як і господар, осліпла й оглухла.

Він не відповів на моє вітання. Довго мовчав. Цигарка диміла в його пальцях, як погасла свічка.

— Ти хто? — спитав, не зводивши й поглянути на мене.

— Сусід ваш, — кажу, — Докії Бережанихи син... Василь, — топтався я біля порога, немов школяр (і таки школярем почувався, як колись).

Він хапливо змахнув із носа окуляри, споглядав на мене прищурено, недовірливо; тривали ці оглядини довго, Гайдаш чи то не пригадував мене, не впізнавав, чи не хотів упізнавати; у примружених очах зблискувала неприхована ворожість.

— Ага, — врешті промовив, іронічно, але стримано посміхнувшись. — А, це ти... той, так би мовити, художник? — І спустив ноги з канапи. — Ну, ну, я читав у газетці, що ти далеко пішов... так далеко, що й не здогониш. — Вже злої посмішки не приховував. Іржаві, коротко підстрижені вуса ворухнулись під хрящуватим носом, як волохата гусениця.

— Скільки було сили й таланту, — розвів я руками. Не впізнавав я свого старого шкільного директора, він, правда, й раніше був різкуватий, але ж колись не доводилося чути, щоб він "тикав" сільському парубкові чи дівчині. Обізлився старий на цілий світ? Чи такою "гостинністю" хотів чимшвидше мене позбутися? — Крім того, Северине Петровичу, ви, прецінь, були моїм першим учителем, пригинали, пам'ятаєте, до книжок. Ото ж і ви випроваджували, так сказати, мене в дорогу.

— Пусте! Я нікого не вчив облуди! — мало не скрикнув.

— Від вас, учителю, я узяв, допустимо, лише добро, — шукав я із Гайдашем згоди. — Але я міг, і, мабуть, таки навчився злого від інших — і це закономірно. Коли б я жив у вежі, окремішньо, а то ж — поміж людьми. Мої професори...

— Твої професори вчили тебе, як треба догоджати тим, що над тобою? — Гайдаш схопився з канапи. В одних шкарпетках бігав по кімнаті, як посолений. — Вчили, що маєш бачити рай там, де насправді смердить пеклом? Овва! І ти, чоловіче, малюєш біле там, де розлито чорний біль? Брехню підштукатурюєш під правду? Ах, холера ясна... Випала якось мені нагода подивитися на твою картину, яку ти подарував Горопахам великодушно... висить твоє творіння на гачку в бібліотеці. І знаєш: було мені встидно, що я вчив тебе писати й читати. Ти намалював Олену Кочмаручку, доярку залишену, з орденами на грудиськах, із Зіркою Героя, а позаду неї, холера ясна, ясночолі корови. Так сказати — тло.

Я боронився:

— Повинен був якось заявити Горопахам, що вчився на художника. А тут газети Олену розхвалювали: герой, маяк...

— Газети розхвалювали... ти що, власного розуму не маєш? — Гайдаш сів навпроти мене й пальцем штрикнув у груди. — Газетярі могли й не знати, що Оленине геройство брехливе. Приїхали, залили їм очі горілкою, та й поїхали, їм що? А ти в Горопахам, холера ясна. Твоя мама мусила би тобі оповістити, що на "маяка Олену" ціла стайня працювала.

— Кажуть, й зірка не золота, а лише позолочена, — відповів я жартома старому. Він рознервовано схопився на ноги.

— О, видиш... ти знав, що й зірка фальшива, що робота фальшива, що Олена не вартує твого пензля... не вартує, а ти, холера ясна, намалював її. Боже мій, скрізь брехня — всі одне одного дурять.

— Якже інакше виживеш у цьому світі? — узяв я старого за руку. — То ви один...

— Лиши мене, — шарпнувся Гайдаш. — Чого ти прийшов... прийшов мене в чомусь переконувати, запрошувати у свій фальшивий світ?

— У вашому світі, Северине Петровичу, теж нема нічого доброго: пустеля, якщо не ненависть — то байдужість... ні молитов, ні сліз, ні прокляття навіть. Хіба лише спогад, тіні від хмар, соломина сонця, що гасне, — відповів я йому. Не треба було ранили старого, але я не втримався. Він із-під ікони Богородиці, й з-під портрета Шевченка приголомшено глянув на мене. Горбатів на очах.

— Іди геть, — промовив пошепки, лютує йому здавила горло. — Іди, — показав рукою на двері.

— Я приніс вам книжки... я подумав, що маєте час на читання. — Очевидно, я не повинен був нагадувати старому, що десь дотліває кволий промінь сонця, яке заходило, це було з мого боку нетактовно.

Гайдаш мене не слухав; він усе ще кипів, й було мені шкода його розпаленого гніву.

— Які книжки, холера ясна? Твої книжки — це теж облуда. Всі брешуть та брешуть, один одному брешуть, і всі це знають. Якийсь театр брехні. Я вже сказав: нічого ні від кого не потрібую. Ше раз прошу винестися з хати. Мені добре без вас, без нікого... без сусідів, без співчуття, без любові чи пошанівку. Я собі сам у світі.

Уже не кричав напоследку; спадала холерична його спека. Чипів посеред хати високий і начебто суворий, принаймні вдавав із себе далі розсердженого: і вуса його коротко стрижені щетинились по-войовничому, і брови, що китицями нависали над очима, і ще на обличчі в борознах зморшок не встиг вистигнути гнів, але громи вже відгрімилі.

— Шо ж, якщо виганяєте, то піду, — промовив я з жалем. — Піду, як інші пішли без "будьте здорові", бо я чув: ви всіх виганяєте. І тих, які з добром до вас приходять, з щирим людським словом, і тих, що з хлібом. Я тільки хочу знати: чим перед вами люди, директоре, завинили? Шо вас тяжко скривдила влада? Шо тоді, коли вас вивозили на Сибір, ніхто не оборонив перед опером Ступою? Як могли... як могли, прошу вас, коли

кулемет дивився на них зі сцени в читальні, пам'ятаєте? Хіба ми всі теж не сушили сухарі? Вам ніхто цього не говорив, що? Ви нікому не давали змоги відкрити рота, відразу випроваджували, так? А я наважусь й скажу: скривдила вас влада, за яку боровся ваш Роман... Роман за цю владу загинув, ви ж Романа виховали. То отже... то отже ви теж винні у своїй біді, ви теж вмурували свою цеглину у цей облудний світ.

Правда, які жорстокі слова? Нащо вони злетілися, як вороння, і б'ють, і б'ють і б'ють клювами старого? Адже я міг вступитися від нього мовчки, забути нашу нелегку бесіду. Бог із ним. Не я йому суддя.

Я злякався, що старий мене вдарить; і він таки замахнувся, але громи його вже відгриміли: він тяжко сів на канапу, обхопив голову руками, а плечі його затремтіли.

Плакав.

І раптом обома руками витер сльози й зиркнув на мене ясно й здивовано:

— То що, холера ясна, я ще світові завинив? А мо', маєш рацію: таки завинив? — Допитувався тривожно сам у себе і сам над собою творив суд.

Це було наче перше наше порозуміння. Нічого, звичайно, в його житті не змінилося, старий учитель так само мовчкувато маршерував до крамниці за провіантом, і так само переймав на воротях поштарку з газетою, і так само прав свої кальсони й сорочки й розвішував їх, сірі і латані, на дроті. Книжки, які я йому лишив, перекинув через штахети під нашу криницю.

Можна було махнути рукою на ображеного владою старого вчителя, він був принаймні устократ чесніший перед кривдним світом, ніж, приміром, мій інститутський професор Захаров, який відсидів у таборах майже двадцять років і, втішений, що zostався живий та ще й реабілітований, навіть нагороджений якоюсь гам медалькою, обласканий, заново причислений до "старої ленінської гвардії", теревенив нам на своїх лекціях з історії партії, що в нього нема ні краплини образи на паргію, Сталін, мовляв, не знав, що виробляло в країні енкаведе... ну, а крім того, в країні тривала класова боротьба: дрова рубають — тріски летять. Я, мовляв, теж опинився у ролі тріски, але це буває... що ж хочете, товариші студенти, вперше у світі будуюмо соціалістичну державу. Шо значить чиесь життя, хоч би й моє, супроти високої мети.

Він усім простив?

Чи щиро?

Чи ночами не сnilась йому Колима?

Чи фальшивив... а сам ночами надслуховував: чи знову по нього не прийшли?

Але не буду судити старого професора, хай він сам себе судить... хай судить за те, що своїми лекціями отруював молоді душі; ми ж училися фальші від нього, від старого покаяника. Він що мав сили старався.

Він?

Ми ж хіба не продовжуємо старатися? Ми... ми ходимо у відьомському замороженому колі й нема з нього виходу.

Нема?

Знаю тільки, що ніхто не має права махнути на Гайдаша рукою.

Другого разу я приніс йому "Апостола", старовинну книгу, яку врятували мої мама, крадькома вихопивши її з вогнища, на якому стрибки спалювали його бібліотеку. Гайдаш й не глянув на мене, він неначе мною гордував, лише простягнув руку — суху, з синіми дрібними жилками й жовтими пальцями від куріння — і взяв важкий фоліант. Лише на мить його обличчя потепліло, а губи затремтіли, ворухнулись...

Однаке стримався; стер із лица лагідність; "Апостола" не розгорнув, лише зважив його в руках, немовби розходилося йому, скільки старий фоліант має кілограмів, і відразу простягнув його назад. Сказав при цьому:

— Я колись любив читати з крилоса послання апостола Павла. Це була насолода для душі. Я читав... церква повна-повнісінька, і всі слухають... і мені здавалося, що, читаючи "Апостола", я і в церкві продовжую учительську свою роботу, як продовжував її в читальні, в гуртку "Сільського господаря" чи в споживчій кооперації. Я був смішний... я був смішний, бо якось стара Тереня, набожна жінка, по Службі Божій зачепила мене на вулиці й спитала, чи слова в "Апостола" написані золотом... бо звучать вони немовби із золота литі, такі вони не наші, великодні, і падають, і падають вони на людські голови, як та-ляри. Так дзвінко, так дивно, так солодко, пане директоре.

Гайдаш посміхнувся; Гайдаш, очевидно, посміхнувся жінці, якої, мабуть, давно нема на світі.

— Хай вам ця врятована від вогню книга буде пам'яткою про часи, коли ви промовляли до людей не тільки з крилоса у церкві. А скільки книжок розходилося поміж людей з вашої бібліотеки, — я налаштувався на мирний лад, мені на хвилину здалося, що Гайдаш подобрів.

— І що з того, холера ясна... що з тих книжок, яка користь? Хто пам'ятає про слова — золоті талари із посланій апостола Павла, які, дарма, що сприймалися лише на слух, як музика, ушляхетнювали душі? Книжки, холера ясна, "будівничі нового щасливого життя" спалили, а читачі моїх книжок стали. Господи прости, стали стрибками, які допомагали енкаведистам вивозити сусідів на Сибір... стали донощиками енкаведе або ж есбістами з криївок, що тяж вішали часом невинних в ім'я України. Ше інші повивчались на педагогів, які бояться на своїх уроках промовити слово "Україна", лише вголос вимовити, лише її згадати; ще інші пишуть в газетках брехливі статейки про "щасливе життя"; а ще інші, як ось ти, сусідський хлопець, малюють доярку із золотою зіркою Героя на грудях, знаючи, що вона, доярка твоя, ніяку героїчну роботу не переробила, і що зірка золота на її цицьці — не золота. Жах! Кого я вчив, і що я вчив, як...

Він таки був невблаганним, цей старий учитель Гайдаш; він судив суворо людей, але й не щадив себе; він впхнув мені під руку "Апостола" й майже силоміць випровадив із хати.

Після смерті матері якось, переглядав наш простенький родинний архів — татові листи з фронту, похоронку на нього, радянські та німецькі поквітування за зданий

контингент зерна, м'яса, картоплі, молока, мамину заяву про вступ до колгоспу — певно, це була перша спроба, яку вона написала, але не віднесла до канцелярії, а вже потім у тій же канцелярії нашкрябала іншу під диктовку опера Ступи. Були в архіві — в паперовій шабатурці — й фотографії, правда, небагато, бо рідко загощав до Горопях мандрівний фотограф. Серед них я звернув увагу на групову світлину: стояли тато мої у вишиваній сорочці, наш сусід директор школи Северин Гайдаш при краватці. Мама мої сиділи в плетеному з лози кріслі з дитям на колінах, певно, це був я. У другому кріслі — такі я бачив на веранді у Гайдаша — сиділа красива білява жінка з розпущеним довгим волоссям; обома руками пригортала до грудей цілий снопище квітів. Усі на світліні були молоді, очевидно, було їм весело позувати перед об'єктивом, бо посміхалися; їх щирі посмішки навіть іржа часу не погризла.

Уже пізніше, здається, я задумав скористатися з цієї фотографії і намалювати портрет директорової дружини; я її добре затамив, її пастельну лагідність, завжди вибачливу посмішку, тендітність і певну млявість рухів; іще малим будучи, я запитував маму, як може "біла директорова" жити з директором, який пирскав, як вогонь. Може, він її б'є...

Мама гладила мою чуприну й посмішковувались з моїх страхів:

"Який ти дурний, Василяшку, — казали, — хіба пан директор щось таке може собі дозволити. Він же дітей учить..."

Фотографія і дитячі враження допомогли мені створити образ жінки, яка любить цілий світ; я так задумав і так мені вдалося. Я ніколи цей портрет не виставляв, але колеги, що приходили до майстерні, цокали язиками.

Може, вдався мені цей портрет зовсім не тому, що я пам'ятав Ірину Юрківну й що фотографія ніби зберегла її безборонний характер, а тому, що з самого початку роботи призначив його старому Гайдашу, це була наче спроба віддачі вчителеві боргів.

Гайдаша цього разу застав на городі: копав картоплю. Був у тих же кирзаках та у фуфайці. В сірому осінньому дні, під низьким волохатим небом Гайдаш виглядав постарілим, зів'ялим. Одначе, зобачивши мене, випростувався та ще й звично наїжачився. Руді вуса стирчали під носом, як щітка з мідного дроту.

— Ну, чого тобі, — відмахнувся від мого "помагайбіг" і оперся вичікувально на високу сапелну. За його спиною, за чорними вербами гойдалося біле марево хмар; із того хмаровиння одна за одною безгомінно випливали ворони; було їх безліч, немовби вони виплоджувалися у сірих хмарових безоднях — кружляли над селом, над полями, над цілим світом.

— Я приніс вам борг, Северине Петровичу, — промовив я і показав на запаковану в цупкий папір картину.

— Мені ніхто й нічого не винен. І ти теж, — відрізав. — Ми на цю тему вже балакали. — Повернувся до мене спиною і заходився орудувати сапкою. Вороння обсіло верби й мовчки спостерігало за двома чоловіками, які стояли на свіжому картоплищі; вороння, видно, сподівалося на поживу, залишену людьми.

— Я приніс борг не вам, якщо вже на те пішло... якщо ви вже такі непрощаючі,

дарма, що сам Господь прощає закоренілим грішникам. Я приніс борг пані Ірині. Дозвольте, віднесу його до хати, — сказав я рішуче.

Він глянув на мене через плече.

— Ірині? — затремтів його голос. — Але ж її нема. — Не був уже таким, як перед хвилиною, невблаганним. Стояв розгублений розтривожений,

— Борги віддають і мертвим, — сказав я. — Хіба не ви колись нас учили, що маємо борги перед предками?

Гайдаш жбурнув сапку й навіщось погрозив воронам, що нахабно перелітали з верб на картоплище.

— То підемо до хати, — промовив тихо. — Вороння тут, — додав, ніби й справді остерігався, щоб вороння не підглянуло, які борги я приніс віддавати його Ірині.

В сінях він скинув кирзакі й відчинив двері до кімнати; було натоплено, чисто і, як колись влітку, пахло рум'янком.

— Закуримо, — сказав примирливо, простягаючи пачку "Аврори".

Зовсім не був на себе подібний, на того Гайдаша — звично суворого, гострого; виглядало, що саме ім'я його покійної дружини мало магічну силу; мало здатність робити його м'яким і терпеливим.

Я розгорнув папір і поклав портрет на стіл, приперши його до стіни. Глибока чорна рама була схожа на вікно; з вікна, з далекої далечіні споглядала на свою зубожілу оселю молода білява жінка, яка сиділа в плетеному кріслі й притискала до грудей величезний сніп квітів; одначе про квіти жінка забула, волошкові її очі шукали, здавалося, Гайдаша... шукали й знаходили, бо сяяли радістю і запитували: "Ну, як ти без мене живеш, мій любий?"

Гайдаш тремтячими руками кинув на ніс окуляри, упав грудьми на стіл, довго вдивлявся в портрет, потім тяжко застогнав:

— Ірцю! Моя, ти Іринко.

СЕВЕРИН ГАЙДАШ

4

...Ти ось малюєш, сусіде, а я, бігме, не знаю, навіщо погодився тобі позувати, сидячи каменем? Піддався я твоїй просьбі? Цікаво мені подивитися на себе збоку: який я є? Чи тліє в мені надія, що смерть не буде мати наді мною сили, я лишуся в пам'яті моїх учнів, яких я у школі учив розуму, добра й правди? Чи це, сусіде мій упертий, є природним жаданням людини лишитися в пам'яті людській... принаймні в пам'яті людей одного села? Я начебто колись немало потрудився для Горопах, власне, робив усе, що міг робити національне свідомий народний учитель: у "Просвіті" був організатором і режисером аматорських вистав; був диригентом хору, бо грав трохи на скрипці, а хто інший, окрім мене, відкрив би сільським парубкам, дівчатам і поважним ґаздам чар хорового співу; в гуртку "Сільського господаря" — було таке товариство — навчав садити сади, заводити пасіки й плантації трускавок, на мокляках, де росли шуварі, багатьох підговорив викопати саджавки й плекати рибу, за яку жида у Бистричанах платили немалі гроші. Навіть компости робити — й то не обходилося без моїх

порад.

Я мусив знати все: історію, фольклор, релігію, народні звичаї, сільську господарку, кооперацію — до мене йшли люди за порадами. А до Ірини, котра кохалася у квітах і травах, приходили недужі, щоб рятувала їх зелом і словом...

Це було моє, якби на теперішній час сказати, громадське навантаження, обов'язок, я був переконаний, і не один раз із цього приводу в'язав ціпи з молодими читальняниками, які прагли в ту ж хвилину "будувати Україну", що Україна — не єгипетська піраміда, яку будували безіменні раби; Україна — храм, котрий повинні будувати національне свідомі будівничі, а не балакучі фанатики. Чому, холера ясна, ми програли війну з більшовиками у дев'ятнадцятому-двадцятому роках, дарма, що ціла Україна роїлася від селянських повстань, хоч степи й ліси від Херсонщини до Збруча були переповнені повстанчим людом, тисячами тисяч. І всі вони або вгноїли своїм трупом землю, або повезли їх у сибіри, або ж припишкли обеззброєні й розчаровані. Вони, скажу я тобі, були героями, але не були організованими, вміли вмирати, але не вміли практично завойоване закріпити; вони поле засівали, але жито не збирали... збирав хтось інший на обох берегах Збруча.

Може, ти пам'ятаєш, або ж мама тобі переповідала, що до мене в розгар української партизанки не раз приїжджали то партійний секретар із району Бородай, то сам начальник енкаведе Іван Миколайович Пополудень. Обставлять, бувало, подвір'я кулеметами, бо ж навколо кипить казан повстанчої війни, й терпляче ведуть зі мною політичні дискусії. Не всі були в енкаведе та в райкомі люди примітивні, люті, садисти, як, приміром, горопаський опер Ступа (пам'ятаєш цього чолов'ягу, холера ясна, який з нагайкою в руках та з ручним кулеметом на грудях верхи на коні товкся по селу і "творив" "нове щасливе життя"); ці районні начальники принаймні хотіли собі з'ясувати: не перший рік триває у західних областях громадянська війна з бандерами, як вони казали, воює немала військова сила. Чорний ліс неодноразово бомбардували з літаків, сплели сітку таємних агентів, у селах створили винищувальні "батальйони" стрибків, а подолати, зігнути підпілля в каблук не можемо. В чому тут секрет, Северине Петровичу?

Я сьорбав із ними гербату, і мали ми, окрім гербати, щось міцніше, Ірина моя смажила яєшню... і було неначе б то по-домашньому затишно й водночас, холера ясна, я почував себе спутаним, зв'язаним і кинутим на вагу: тепер кожне моє слово зважувалося, набирало значення.

— Я звик, товариші начальники, говорити правду... і мене не обходить, чи комусь це подобається, чи ні. Я знаю, що ваш опер Ступа давно на мене гострить клеваки, але брехню ви прочитаєте в газетках, що повстанці, бандерівці тобто — поспіль попівські та куркульські синки, що їм Америка скидає з літаків зброю, радіостанції, мундири й таке інше. А я знаю, що в боївках переважає біднота, середняк. І не за долари вони воюють. Мають ідею... а ідею підтримує народ. Усе дуже просто.

— То значить, кожний, хто стрінеться мені на вулиці — дівчина чи дитина, дідо чи молодик, дарма, що вони неозброєні, мені вороги? Мені? Українцеві? Я ж не німецький,

не польський окупант, — сердився товариш Бородай. — Я жадаю цій землі, цьому народові, братам добра і щастя... добро й щастя несе на своїх прапорах, а якщо хочете — на своїх багнетах народна радянська влада.

— Виходить, силою, багнетом, автоматом заганяєте народ до раю? — спитав я.

— Що ж вдієш, якщо народ темний... якщо народ не розуміє, — стискав плечима Бородай.

— Чого ж ви віруєте лише в силу, в багнет? — роздумував я. — Може, потрібно переконанням, добротою? Ви напевно знаєте, що мій син Роман був комуністом ще за Польщі, за німців воював у підпіллі. Загинув у концтаборі. Так ось, мій Роман, бувало, навертав мене на свою віру: "Тату, — казав, — ідеї комунізму всесильні, бо вони відповідають інтересам трудящої людини: кожен хоче жити по-людському, кожен хоче бути господарем на своїй землі. І кожен із нас хоче мати Україну — вільну, демократичну, в колі вільних народів, де братерство перевите, як обжинковий сніп, червоною стрічкою любові і шани.

— Ваш Роман, Северине Петровичу, був ідеалістом, — зауважував сердито начальник енкаведе. — Відомо: мир наступає після війни. Та спершу війна... війна безпощадна. Ви ось твердите, що бандерівці тримаються завдяки поспільній підмозі народу. Товариш Бородай щойно сказав: народ темний, забитий і заляканий. А щоб він просвітився — усіх до білих ведмедів на перековку... — Він говорив твердо й рішуче; він був готовий хоч завтра-післязавтра випорожнити до ноги всі галицькі та волинські села й міста й повезти їх у білі сніги, щоб набралися розуму й навчилися вірити, що незабаром настане комунізм.

— Але ж усіх не переселиш та не перекуєш, холера ясна, — вибухнув я. Мене не дуже лякало, що енкаведе позирає на мене зизим оком. — Нас, прецінь, мільйони, тисячі сіл, сотні міст і містечок — ціла земля, на якій споконвіку сидимо і яку ви готові обернути в чорну пустку. Бідний мій Роман, мрійник він книжний, який начитався Маркса й Енгельса, якби він почув, яку долю ви готуєте його краєві, то... — Я лише махнув рукою; мені справді було жаль Романа.

— Ну, Северине Петровичу, це згарячу товариш Пополудень так сказав, — рятував ситуацію секретар райкому. — Усіх, звичайно, не вивезеш. Та й не треба.

— Але ж переселили татарів із Криму, усіх, — стояв на своєму начальник енкаведе. — Так було велено товаришем Сталіним, і так було виконано, — з притиском, зло відповів мені Пополудень. — Воля товариша Сталіна — закон. Ми його бійці. Накаже: зробимо. Так було завжди.

Я мав намір відрубати навідмаш, що навіть Йосипу Віссаріоновичу не вдасться з центру Європи пересилити в Сибір дев'ять-десять мільйонів західняків, але вчасно прикусив язика,.. але вчасно згадав про читане в газетах: у тридцять третьому році той же вождь усіх народів й усіх часів хіба не витлумив голодом шість-сім мільйонів українців? Він на все здатний.

І я притих; мені чи не вперше стало страшно; я уявляв спорожнілі міста й села... вороння в порожнечі сірого неба.... здичавілі собаки в бур'янах. І червоний

транспарант від небокраю до небокраю: "Всі дороги ведуть до комунізму".

Не знати чим би завершилася тодішня наша розмова, коли б на тому кінці села, що називається Новий Світ, раптом не заграв кулемет. За ним ударило кілька гранат. Начальник енкаведе скочив на ноги. Схопив свого автомата, що лежав поміж хлібом та чарками, і секретар райкому. На порозі, рванувши двері, виріс задиханий, спітнілий Ступа; ручний кулемет, як завжди, мав на грудях, кожної миті був готовий до стрілу.

— Здається, банда "Залізняка", а їх там чимало, як знаєте, прорвалася до колгоспного гумна й підпалила дві стодоли, — доповів квапливо Ступа.

— Знищити! — коротко розпорядився Пополудень. Слово відрубав, немов кусень колючого дроту. — Знищити, — повторив, на цей раз жбурнувши це слово мені увічі. — Командування беру на себе. — І він вилетів із хати слідом за Ступою.

— А ви торочите, Северине Петровичу, про любов, — заговорив до мене Бородай. Він не поспішав на перестрілку, почувався, видно, в безпеці. — Так, торочите про якусь любов і братерство. Яка любов, яке братерство, коли ось заледве збудували дві колгоспні стодоли... смішно, дві колгоспні стодоли — первістки того щасливого колективного господарювання... стали на заваді вашим борцям за Україну і їх підпалили, їх підпалили, а трьох безневинних селян торік восени повісили, пам'ятаєте... чого ж не пам'ятаєте, це, може, були ваші учні... повісили за те, що першими подали заяви до колгоспу. Опісля ще четверо з сільського активу пропало. Нині вночі маєте свіжий теракт, банда Ганьку Діброву на воротах повісила та ще й табличку почепили на шию: "Так буде кожному, хто вступить до комсомолу". Я сьогодні там був, уранці. Старий Діброва мечеться уздовж воріт... і сусіди стояли осторонь, але ніхто не зважувався... батько не зважувався зняти дівчину з петлі, аж поки солдати не нагодилися. Отак. Страх панує. Боялися, що вночі бандери по них прийдуть. А ви проповідуйте: творіть любов і братерство. Спершу війна, по війні настане мир і любов. Ось згадаєте мене.

— Шо ж тут ворожити, — я відповів. — Жорстокість породжує жорстокість. Ви ж бо знаєте, що в селі панує Ступа; ви ж бо знаєте, як поводять себе енкаведисти; вони начебто в краю окупованому. Мат, бійки, рабунок, гвалтування, пиятика. А то й розстріл без суду. Адже Ступа застрелив самотично Грицька Тимчука, Дмитра Микитина і Василя Дуная, запідозрівши, що вони мають зв'язок із сотнею "Залізняка". В канцелярії так їх катували, що кров дзюркотіла... а Ступа ваш підставляв келих і силував арештованих пити свою кров. Дикунство якесь. Жах. Вночі усіх трьох постріляв, нібито за спробу втекти.

Я собі міркую... мені стає страшно... якщо Ступа з енкаведистами заходилися таким способом будувати майбутній рай, якщо рай повинен будуватися на кістках, то...

Секретар нічого не відповів. На Новому Світі далі тривала стрілянина. Чути було галайкання. На краю села, на "Городищі", де на місці фільварку дідица Загурського влаштували колгоспний двір, курилася чорним димом пожежа.

Не була це лише одна чи перша бесіда з районними вождями, адже у повоєнні роки влада в наших краях панувала двояка: вдень на сільській канцелярії повіває червона

фана, настає вечір — і вже маємо синьо-жовтий прапор; кожна влада з бідного селянина щось та вимагала: уповноважені з району здирали податки, контингенти, хто мав яку шкапину — випроваджували в гори вивозити "норму" лісу. Ше була добровільна "підписка" на позику. Не забудь також дати молоко від корови, яйце від курки, годуй свиню на м'ясо, бо пролетаріат в городі потребує провіанту. Вдень село мусило нагодувати й напоїти ватаги облавників та уповноважених. То хіба не дивно, сусіде, що люди приходили до мене. щоб я ніс їхні скарги й біду до начальників у районі та в області. Мовляв, вас, директоре, послухають, ви як наш тато...

Повинен сказаги, що "тато", тобто я, у взаємини повстанців із селянами не втручався: це все вирішувалося на місці по-доброму або по-грішному.

Ой, було й по-грішному...

Та я розбалакався, холера ясна, немов млинок; вочевидь, я занудьгував за людським словом; я дуже довго мовчав, слова в мені закаменіли і болять мене в грудях; після того, як ти поїдеш до Львова з моїм нортрегом, я знову лишуся самотнім із невимовленими словами, що далі будуть каменіти в мені... як то тяжко носити в собі каміння.

Поки я тут розбалакуюся, ти собі малюєш і малюєш... і я виджу на полотні чоловіка начебто знайомого, дець я такого бачив, і водночас — чужого. Чи я сам себе не впізнаю збоку, чи то ти так мене бачиш, як це прийнято говорити серед мистців. Я на полотні якийсь замислений, застібнутий на всі гудзики, холодний і колючий... і ще, може, трохи гордий. Дивлюся кудись у просторінь, задер гостру бороду, щось там, далеко, бачу... тільки я один і бачу. Ні, ні, не перечу, око в тебе гостре. Я ось такий: вирядився у фуфайчину, кирзакі, відгородився від цілого села й живу пустельником. Так? Най люди знають, що я страдалець, так? Най кається один із другим, що тоді, коли мене забирали на Сибір, то ніякий дідько не замовив за мене слово, так? Все це у мене написане на чолі, так? І все це правда, сусіде мій молодий... кожна рисочка вірно підмічена. Але... але прошу тебе, домалуй до цього усього, якщо вмієш, що душа моя страждає і плаче... плаче тому, що лишився я на старість самотній, нікому не потрібний, зайвий. Ти ось малюєш мене гордовитим, таким, що начебто я відцурався від Горопях, а ти мене питав... а ти, чоловіче, знаєш, що село, а насамперед — молоді ґазди, дівчата, що дець у Бистричанах у магазинах торгують, студентство... вони теж мене не потребують, часом удають, що перший раз мене бачать і йдуть мимо не сказавши ні "славайсу", ні "добридень". Ше й відвертаються.

Оце мене, чоловіче, найдужче болить; значить, холера ясна, я марно жив і не вельми мудро навчав їхніх батьків і дідів... не вельми мудро, якщо їхнім внукам не хочеться підняти перед старим учителем капелюха. Річ, зрозуміло, не в капелюсі, трагедія тут глибша. Я боюся, що старше покоління, яке я учив... я учив не тільки робити компости, а й засівав, гадаю, любов до свого рідного, до землі, пошанівок до старших, до звичаїв, потаємно, щоб не мати неприємностей із владою, щоб дітям не псувати кар'єри, бо ж усі пнуться якщо не в торгівлю, то в медицину, або на бази, або в комірники, або ще кудись на легкий і білий хліб ...так, потаємно, зговорившись із

власною совістю, зрадили власну пам'ять: дідько з ним, із тим Гайдашем, із його наукою, вже Україну бандерівці будували, маємо усього досить. Живий живе гадає.

Я, очевидно, у твоїх очах, сусідо, немовби з неба впав, що, ні? Великий гріх — зрадити пам'яті, відцуратися від неї. Ось ми Бога відцуралися. Ось церкви палять. Ось ночами комсомольці хрести при дорогах, фігури, каплички викорчуюють, а могили зрівнюють із землею. Руїна страшна. Содом і Гоморра. А якийсь старий директор школи Гайдаш щось там торочить про пам'ять.

Пустеля звиродніла щонедень шириться в нашому краю... пісок забуття возять вагонами і сіють, і сіють; пам'ять десь під грудочкою, під каменем — житнє зеренце.

Ти малюєш мене неприступним колючим їжаком...

Якось цей рудуватий і колючий їжак, якщо так хочеш, блукав на Зелені Свята на сільському цвинтарі, зарослому крушиною і молодим ясінням; на численних могилках в чагарнику дотлівали незамаєні дерев'яні хрести... і даремно я пальцями вимацував карбовані долотом написи: імена поросли мохом і потрухлявіли... імена дідів та прадідів. Могилок моїх дітей на цвинтарі теж вистачає, не водилися в мене діти, малими вмирали, один Роман виріс... а ще більше могилок на цвинтарі моїх учнів; я молився за всіх них і за тих, що лежать у чужій землі; я не помічав, робив це, очевидно, машинально, що збираю на цвинтарі квіти: там зірву білоцвіт, тут — горсточку синьо-жовтих братків, набрався чималий букет... я думаю, що у квітах цвинтарних живуть душі померлих. І на тобі... майже підсвідоме або й з учительської солідарності я поклав букет під залізний окремих хрест, на табличці якого було написано: "Тут спочиває невідома вчителька, яка загинула за Україну". Повинен тобі сказати, сусіде, що хтось укопав той хрест глибоко і зацементував добряче ...хтось добрий і сміливий сповнив цей чин ще в сорок сьомому році. Ступа винюхував, чия це робота, але нічого не дізнався, хрест, щоправда, динамітом не зірвали, зате попоролі штиками табличку, то вже потім напис поновили.

Я особисто не знаю, що то була за вчителька, ніколи її не бачив, небіжка моя Ірина розповідала, дізнавшись від сусідів, що дівчина була мальованої краси... зв'язкова якась.

Так ось, я поклав на її могилку букет квітів. Інші могили були підправлені дерном, обсажені квітами, хрести замаєні липовим пагіллям або ж висіли на них міської роботи вінки з синього та зеленого хімічного канцуря. І не встиг я, чуєш, перехреститися, щоб виговорити за душу загиблої "Отче наш", не встиг я ще коліньми відчутти теплу землю, як хтось обома руками вхопив мене ззаду за плечі й повалив... і, лежачи горілиць, я побачив над собою двох молодиків із комсомольськими значками на лацканах. Я був для них доступним, бо лежав горілиць, а вони й не пробували мене, старого, підняти. Врешті я сам якось піднявся, думаючи, що молодики, холера ясна, зайве випили.

Вони були тверезі.

— То ви собі такі геци з старою людиною витворюєте? — спробував. я було їх поганьбити, бо не відразу вловив "політичне підґрунтя" в моєму пошануванні осиротілої

могилки. — То ви чиї такі мудрі будете?

— Не має значення, — загопили губу руський молодик. — Ми тутешні, від тата з мамою чулимо, що ви в школі виховували бандерівців. Більшість ваших учнів пішло в банди. Кров, пролита бандерівцями, отже й на ваших руках.

Ударив мене молодик словом навідмаш. Хотів би я упізнати, чий він син чи онук, якщо назвався "тутешнім", але це значення не мало, мало значення те, що "так" їм сказали тато з мамою або у теперішній школі "так" навчили.

Я не збирався виправдовуватися; я міг би назвати молодикам тих моїх учнів, які стали офіцерами, вчителями, інженерами, і тих, які свого часу записалися в стрибки й нещадно, гірше від енкаведистів, винищували бандерівців. Але правда й те, що великий гурт хлопців подався до лісу... це були кращі мої учні.

— Ні, діти, — тільки відповів я молодикам, — в школі я не вчив ні на бандерівців, ні на комуністів, я усіх учив на людей, якщо так можна сказати.

— Можна подумати, що бандерівка без імені й прізвища, що лежить під хрестом, теж була "людиною", якщо ти персонально приніс їй квіти. Болить тебе за ними серце? — плюнув мені в душу другий юнак, низенький такий, плюгавий.

— О, що болить, то болить, хлопці, — признався я. — Скільки то мудрих людей лягло та лягло. — Мене вже розбирала злість. Я оглянувся навколо... і навколо на могилах були селяни: хто молився, схилившись удвоє, хто поправляв вінки, хто засвічував свічки, а хто й удавав, що він чимось зайнятий, а може, й усі навколо нічого не робили, а лише краєм ока спостерігали за мною і молодиками. І ніхто не зважився підійти; і ніхто не взяв мене в оборону. Я спершу обурився, як колись... як колись, коли нас із Іринкою вивозили. Потім спам'ятався: ніхто не зважився обороняти старого дивака, який приніс бандерівці квіти. Не дуже це безпечно. Навіщо комусь зайвий клопіт. Боялися плями, що впаде на них. У кожного ж родина, робота, якісь плани на завтра... а завтра молодики донесуть, куди треба.

О, сусіде мій молодий, який я того дня стовбичив посеред цвинтаря доступний, відкритий для усіх; я стояв потовчений і розгублений. Мені хотілося крикнути: "Люди, та ж спам'ятайтеся, обтрусіться од страху!" Та кому крикнути, до кого промовити слово. Село залякло на своїх могилах; село вдавало начеб мене й не помічає. Отже село від мене відщуралося, а не я від нього. Чи, може, це було взаємне відчуження.

Очевидно, я цього заслужив... очевидно, все, що мною пережито — це покута за сина Романа. Горопахи не забули, що Роман іще за старої Польщі сидів у криміналі за політику, за те, що зв'язався з комуністами й що з усіх сил прагнув, щоб той "щасливий і справедливий лад", котрий панував за Збручем, укоренився також у нас. І в тому, що сьогодні Горопахи заступили в страху, за те, що вони безпам'ятні, є і моя вина, бо життя і смерть мого сина — це цеглина в будівлі радянської влади... є отже, і моя вина, що ідеальний суспільний лад, про який мріяв мій син і за який наївний хлопець віддав життя, ідеальним був тільки на папері, в теорії, а в житті... а в житті — арешти, розстріли, ненависть, підозри, потоптування моралі, глумлення з усього святого. Я часто замислююся — тепер маю час на роздуми й ніхто мені в цьому не заважає — що

позитивні свої риси людство виробляло протягом тисячоліть, сприяли цьому релігія, родові звичаї, державні ідеології, культура. Ніхто ж, скажімо, не заохочував злодійство або ж доноси. Це вважалося ганьбою. Пам'ятаю, ще в тридцятих роках перед війною, якщо, не дайбіг, сусід перекине на своє поле чужий сніп жита, або ж вночі вкраде остривку сіна, або ж вирубає не на своєму два-три дубчаки, то убогий той злодій був зганьблений до гробової дошки: про його злодійство говорив у церкві з казальниці священик, під церквою в неділю війт прилюдно виставляв його ім'я на поганьблення, в читальні "Просвіти" ґазди не подавали йому руки. Оце, я тобі скажу, був громадський вплив і суд. Нині ж, холера ясна, навпаки — з того, що в колгоспі не вкраде, посмішковуються, як із останнього дурня. Чесність нині не в моді. Боюся подумати, але чи не здається тобі, що річ не в тому, мовляв, крадемо колгоспне, не наше, державне... річ у душевній потребі вкрасти: виплотився інстинкт злодійства. Тисячоліттями людство воювало з крадіями, і заповідь Божу записало "Не вкради", у деяких країнах злодюгам обтинали руки на пострах іншим, а тут за шістдесят років перекреслено набуток тисячоліть. Жах, скажу я тобі.

Звичайно, ніхто навмисне не вчить: вкради. Міліція навіть пробує боротися з поголовним злом. Учить красти саме життя. Людина, в даному випадку колгоспник, була заплішена в такі лещата, що не було виходу: хочеш вижити — вкради. А що, ні? На трудовень видавали грами. Городи обрізали попри самі причілки. Душили поборами. А тут родина, діти малі хліба просять. Ось і мусиш вкрасти. Вже потім, коли й хліб на столі зарум'янився, почали красти із звички. Рефлекс, холера ясна, виробився. Певно, що така сама ситуація і в місті на різних фабриках і заводах, на складах, у склепах, де людям теж платять копійки... а якщо платять копійки на заводі, то, ясна річ, це вже інший бік медалі — така й "ударна" робота: аби з ранку до вечора. Мене дивує: невже в Москві чи в Києві, у тій партії, що нібито стала державною церквою, нема розумних людей... невже, холера ясна, вони цього не бачать? Невже вони так постановили, щоб люди жебракували і ставали ницими духом? Невже вони вірять, що хтось насправду сприймає їхні лозунги, що комунізм ось-ось прийде в Горопахи? Ая, тримай мішок ширше.

Якби мій Роман воскрес із попелу Майданека... якби мій син рушив нашою землею і на свої очі побачив усе те, що виробляють з людьми, із землею, з містами й селами його колеги по партії, то напевно згорів би наново на попіл або ж помандрував би на Соловки. І ще мені здається, що він вимурував би у власній душі не менш страшні Соловки... якби він почув, як гірко я плачу ночами над його долею.

Він заразився більшовизмом іще в гімназії; був там професором математики Пантелюк, колишній січовий стрілець, який взимі чотирнадцятого року потрапив у Карпатах до російського полону, де там навіть зазізнався з Леніним. Ну, а вже на початку двадцятого року повернувся додому стопроцентним більшовиком. Я знав його особисто. Це був високий підтягнутий мужчина, про таких кажуть — спортсмен. Мав високе чоло, довге волосся. А головне, був насправду порядною людиною, вірив у рівність і справедливість. Його арештували за "перших Совітів" разом із багатьма... з

десятками тисяч і розстріляли в Бистричанській тюрмі.

Коли, бувало, Роман, учень старших класів гімназії, приїжджав на вакації додому й до нього почали навідуватися всілякі там кур'єри, які приносили пачки комуністичних брошур та різного підпільного папір'я... коли одного разу на вільхах Петра Соби в Зарубі (ти повинен пам'ятати це місце над Унявою-річкою, бо ковбури там глибокі й зручні для купання, а вільховий гайок служив гейби сільським парком, де ми влаштовували фестини, було там вибитане місце для танців, а для музик хлопці витесали, щоб було де сісти, зручну колоду, я сам з Іриною не один літній вечір провів у Вільховому гаї... співали ми там, політикували, і гризли там нас запекло комарі), коли ж дізнався, що на Жовтневі свята на відзнаку роковин більшовицької революції в Росії мій син на двадцяти височенних вільхах вивісив червоні прапори — мала потім поліція немалу роботу — я запитував Романа, чи добру він стежку вибрав. Боже борони, я не ліз йому в душу не чорнив його комуністичні ідеали, він, прецінь, був дорослою людиною, я тільки просив його зважити, чи ідеали, які він обожнює, справді чесні й людські? "Адже ти знаєш, сину, — казав я йому, — що дорога, яка вже пройдена більшовиками... та дорога, що на Великій Україні, всипана кістками і зрошена кров'ю. Обабіч дороги — тюрми, голод, розстріли. Люди в колгоспах — то почорнілі панщизняні кріпаки, а робітник на фабриці — раб".

Мій Роман був лагідним, усміхненим хлопцем — вдався геть чисто в Ірину: білий лицем, світловолосий, очі — голубі, а характер — хоч до рани прикладай. Зате впертість перебрав від мене, бо небіжка Ірина була м'якою, ніколи мені не перечила.

Роман брав мене за обидві руки, потім обіймав за плечі й тулився по-дитячому до грудей. "Невже я схожий, тату, на божевільного, який, не знаючи броду, кидається стрімголов у річку... не знаючи, чи та ріка життєдайна, чи смертоносна? — запитував, дивлячись мені увічі. — Те, про що ти говориш... про арешти, розстріли, голод — перебільшене устократ нашими ворогами. Якщо й був голод, то спровокував його багачисько на селі, куркуль, як їх на Великій Україні називають. А щодо судів та розстрілів, то мусить робітничо-селянська держава оборонятися від ворога, який їй шкодить на кожному кроці. Я так міркую".

Я запитував Романа, чому власне комуністична ідея припала йому до душі. Маємо в Галичині партії та організації, в тому числі й такі, які жорстоко переслідуються польською поліцією, скажімо, ОУН, організацію, яку не запідозриш в угодстві з окупантом.

Роман, був готовий до такого запитання; він очікував, що рано чи пізно батько, який має на це право, поставить перед ним саме таке запитання.

— Як тобі відповісти, тату? — чомусь схвилювався мій Роман... розхвилювався й очі його спалахнули синім вогнем. — Якщо відповісти високими словами, то вабить мене ідея всесвітнього братства, рівності, відсутності експлуатації людини людиною, задоволення матеріальних потреб: кожному за потребою. Ти собі уявляєш, тату? Нема бідаків і багатів.

— Ой, чи не стануть усі бідні, — таки я не витримав. Якщо по правді, то я не вірив у

рай на землі. Крім того, ніхто не знає, коли, і якого дня, у якому краю той рай настане. Хто його сотворить?

— Ми й так бідні, — вперто відповів Роман. — Я говорю про Галичину. В селі — безземелля, пролетаризація. В місті — нема роботи, а якщо вона є, то для поляка. Рано чи пізно, а мусить настати соціальний вибух... і ми, комуністи, цей вибух готуємо в ім'я щасливого майбутнього.

— Почекай, — зупинив я синову палку трибунатику. — Ти й твої наставники... той професор Пантелюк сушать собі голову завтрашнім щастям для чоловіка, так? А я хочу жити по-людському вже нині. Капіталізм, як ти знаєш, уже не такий вовчий, яким він був сто років тому. Сьогодні він каже робітникові: "Працюй-но, чоловіче, краще й будеш жити по-людському".

— Дурниці, — відмахнувся Роман. — Ти, тату, черпаєш знання про світовий робітничий рух з львівського "Діла" або ж із тикторівського "Нового часу": панички галицькі залюбки оббріхують совітів, а комуністів у цілому називають "агентами енкаведе" та ще й при цьому глузують з "більшовицького раю". Чи не так? Я хочу, щоб ти зрозумів одне: капітал загниває, а все, що гниле — розкладається. Це аксіома. Ніяка ідеологія сьогодні не спроможна щось краще робітникові пообіцяти, накреслити перед ним конкретні обрії, вказати дорогу до цих обріїв, хай і омріяних, окрім нашої.

Я навіть не сподівався, що мій лагідний, податливий син аж до такого ступеня... якби то сказати... аж до такого ступеня наелектризований комунізмом, ідея аж шумувала в крові й зблискувала в очах: торкнешся — згориш.

— Ну, гаразд, — погоджувався я з сумом... погоджувався і жахався, що мій син проникся глибокою вірою в чужих богів. — Ти журишся всесвітнім робітничим рухом, вимріюєш, холера ясна, всесвітнє інтернаціональне братство. А як же бути нам із Україною, з нашою державністю? Ти, певно, пам'ятаєш, що я з пелюшок виколисував тебе не на комуніста, чи на члена ОУН... я тебе виколисував на українця.

Роман інову обняв мене за плечі. Засміявся.

— Якщо по правді, тату, то ти сам винен, що я пристав до капезу. Твій біль за Україну, тату, перелився в мою душу. Одначе ти помиляєшся, що Україну побудує, скажімо, в Галичині ОУН, хоч хлопці там відважні, фанатичні — їм нічого не закинеш. Тільки їх горстка, орден, до того ж методи боротьби — терористичні. Чи. може, покладаєш надії на панків із УНДО, на українських послів у польському сеймі, які випросять для Галичини бодай куцу автономію? Марна надія. Уся їхня метушня — то гра в політику, не більше. А реально... а реально маємо, тату, Україну за Збручем, так, радянську, червону, проте. Велику Україну і нам треба прагнути... нам треба боротися за возз'єднання з нею, з Києвом, із Дніпром. Ти віриш, тату, у возз'єднану Україну?

Я був безсилий погасити Романів вогонь; я міг знову й знову вичитувати йому аргументи з українських чи польських газет про московські політичні процеси, про арешти інтелігенції в Україні, але, дивлячись у нагхненне обличчя, відступав від фанатичного пожарища, що горіло в його очах.

— До речі, тату, — якось по матурі, коли гогувався записатися на Львівську

політехніку, Роман мені признався, що його збираються перекинути через Збруч, — там я на власні очі побачу й тебе переконаю, що Велика Україна — справді земля щасливих людей. Там, очевидно, буду вчитися... в Києві чи в Харкові.

За Збруч Роман не потрапив, бо польський суд нарокував йому п'ять літ. Сидів хлопець у Дрогобицькій в'язниці. Ну, потім настав вересень тридцять дев'ятого... і, думаю, відразу після вересня, коли на власні очі переконався, який насправді медовий совіцький рай, хлопець трохи остиг, розчарувався. Зрештою, це мені могло тільки здатися. Роман далі мешкав у Львові, вчився в політехніці. Зрідка наїжджав до нас із Іриною в село, був стриманий і постарілий років на десять. То вже не був той екзальтований юнак, який був готовий йти з червоним прапором на барикади. Роман і сам це визнавав. Він казав, що нині нема потреби вішати прапори на вільхах, не треба нікого агітувати за радянську владу, ми її тепер маємо реальну. Маю змогу вчитись безплатно, до того ж — рідною мовою, тату. Хіба це не благо, яке принесла радянська влада на своїх багнетах поміж нас?

Мені видавалося, що тоді він сам себе у чомусь переконував; я зрозумів, що від партійної, від політичної діяльності, якою він колись займався, його відсторонили. Тобто його використали ...використали його юнацький запал, готовність пожертвувати собою, наївну віру у комуністичний рай і, коли в нових умовах він став непотрібним, його викинули на смітник. Так, зрештою, було вчинено з усіма місцевими комуністами, їх навіть не визнавали за комуністів, бо, як відомо, Комінтерн розігнав польську, західноукраїнську та західно-білоруську компартії: виявилось, що вони не на сто відсотків правовірні.

Мені було шкода Романа, юнацьких його устремлінь; я думкою проникав у його душу і лякався чорного спопелілого пожарища, яке він ще приховував від світу.

Останній раз я бачив його на Різдво в сороковому, коли він гостював удома. Був зовсім пригнічений. Гірко посміхався, дивлячись на мене і матір'ю, і мовчав; може, мав охоту признатися, що ідеали його розголочені... розтолочені так просто кирзовим чоботом, але гордість не дозволяла йому жалітися. Мовчав. Почав палити цигарки, чого раніше не було, не відмовлявся й від чарки. Навпаки: на Свят-вечір ми сиділи з ним за столом при завішених вікнах і обидва добре цмулили горілку, аж Ірина хитала докірливо головою. Вона все розуміла... сльози крутилися їй ув очах.

Мене розбирала лють.

— Чуєш, — штовхнув я сина в груди, — чуєш, яка приголомшена Різдв'яна ніч? Бо заборонили колядувати... бо "Просвіта" розпалася і мій хор умер... бо багатьох уже арештували, а хто іще очікує арешту, як я, наприклад. Очікую і таємно разом із сином, який виборював більшовицький рай, їм різдв'яну кутю.

Мені баглося його вдарити; мусив на ньому зігнати злість, мусив, бо він таки винен...

Ірина хапала мене за руки.

Роман гейби й не зауважував моєї злості; він був занурений у себе; він навпомацки блукав у своїй спопелілій душі й шукав у ній світлого промінця.

— Багато чого й мені незрозуміле, — зітхнув він. — Ось хоч би взяти недовір'я до місцевих кадрів. Коли ж беруть "тутейшу кадр", то орієнтуються на шумовиння, піну, що спливла на поверхню. Та це півбіди... біда, тату, в повальних арештах. У кожному інтелігенті, в кожній людині, яку поважають, скажімо, в селі чи в місті, підозрівають ворога. Галичина — край ворогів, розумієте, — майже вигукнув розпачливо. І мало не плакав; і мало не вгатив по столі, бо пальці стиснулися в кулак. Злякана Ірина припала губами до його посинілої руки: гасила біль і крик.

Тривожна тиша засіялася в нашій хаті. Роман схилив голову на стіл і задрімав... а свічка, встромлена в хліб, кліпала й умирала... а село далі німувало... а Ірина моя, дарма, що не була аж такою богомільною, вклякла перед образом Богородиці й щиро до неї молилася.

— Арештували професора Пантелюка з Бистричанської гімназії. Того самого... — Роман підвів голову й цілком тверезо поглянув на мене. — Кажуть, що він німецький шпигун. Світ валиться, тату.

Шо я міг порадити? Світ напrawdę валився: із Горопах вивезли на Сибір родину Бойчуків, Василюка, Драгомирецького та ще кількох... уся їх вина була в тому, що мали трохи більше поля й по дві-три корівчини, та що хати побудували під бляхою. Не були вони ніякими куркулями, — я це доводив новим начальникам, — те, що вони мають, доробилися власними руками. Чи знали вони колись відпочинок? Чи з їхніх рук сходили мозолі? Чи не косили, не орали власноручно й чи не кидали зерно в ріллю. Хіба це вина? То за що їх карати, виселяти на чужину.

Я пробував промовити до серця районних уповноважених, але вони лише здвигали плечима й кивали на Йвана Гриву та Петра Качурика — наших сільських активістів, котрі урядували тепер у селі; це вони визначали, кого треба розкуркулювати й везти на білі ведмеді, щоб не пленталися попід ногами, коли розпочато будівництво "щасливого життя".

Коли ж виселяли старого Тимчука, колишнього четаря Української Галицької Армії — приятеля мого давнього, то він упав пластом на землю, цілував її і ревно плакав. Стара Тимчиха, його жона, умить посивіла, біла-біла зробилася, як обсипана снігом... і ця біла страшна жінка тикала в мене пальцем і проклинала до четвертого коліна... і кричала, що то твій Романко навів на нашу землю орду. То чого, пане директоре, вдаєш, що тобі нас шкода, що ти нібито нас обороняєш? Ти винен... ти винен, що нас, старих бузьків, викидають з гнізда.

І я, немов побитий пес, поплентався додому.

Я таки був винен, що мій Роман виборював оце "братерське воз'єднання", оцей "рай". Якби не Ірина, то, мабуть, повісився б від ганьби.

Коли розпочалася війна й Червона армія накивала п'ятами, а тюрми в Бистричанах та в усіх галицьких і волинських містах і містечках відчинились, то цілий світ жахнувся від того, що зробило енкаведе з арештованими. Я був у Бистричанській тюрмі: там труп на трупі; там помордовані й постріляні; там кров на камінні розлита; там пекло під розпеченим сонцем; там живі блукали серед мертвих, впізнавали своїх, а хто не

впізнавав — кликали, немов живих, у камерах, у пивницях, у коридорах своїх Василів, Петрів, Данилів. Імена глухо падали на мертвих... і може, вони мертвих боліли, але їх не воскрешали.

Плачі там кривавилися гомеричні, аж, здавалося, розколювалися грубезні мури.

Тишу густу, сукровичну я тоді побачив... побачив тишу в підземеллях тюрми, де розмурували велику склепінчасту салю, вщент набиту мерцями, що стояли щільно один попри одного; у тиші цій стражденній я помітив, що всі мерці споглядали на нас, живих, очима, що вилізли від задухи з орбіт; мерці нам щось кричали відкритими ротами; мерці нас кликали піднятими руками: допоможіть, змилосердіться. Уявляєте: мерці з піднятими руками? Їх, певно, замурували в підземеллі живцем. І ніхто із нас живих не посмів порушити тишу, і ніхто не окликнув із сотенного гурту свого сина чи тата — ми замерзали перед невидючими мертвими поглядами.

Із тогочасних газет я вирізав статті й фотографії про більшовицькі звірства у тюрмах і про похорони; на одній фотографії, пам'ятаю, за тисячним похоронним походом дибала, опираючись на ціпок, одна-єдина згорблена, з пониклою головою стара жінка; ця жінка дотепер мені сниться, хоч фотограф не зафіксував її обличчя, бо надто низько вона хилилася до землі, одначе, я без фотографа знав: це, ледве переставляючи босі ноги, шкутильгала моя Україна.

З фотографіями та газетними вирізками я подався до Львова, маючи намір показати їх Романові, най би подивився, за що він сидів у криміналі, що він виборов. На Кохановського, де він мешкав, я його не застав, сусіди оповіли, що перед самою війною кудись перебрався, а куди — ніхто не знав. Я ворожив тоді надвое: або він утік з "товаришами" перед німцями на Схід, або ж "товариші" його арештували и дні його скінчилися разом із сотнями інших у львівській тюрмі на Лонцького.

А виявилось...

Пізніше, у сорок третьому, восени приплентався від нього чоловік із запискою, що, мовляв, "я живий, борюся й вибачайте, що завдав вам багато прикрощів. По війні побачимось... все по війні буде по-інакшому". Від себе той чоловік зі Львова додав, що "товариш Зенон" знову у підпіллі".

— З комуністами? — спитав я.

— А то ж із ким? Мусимо допомагати Червоній армії бити фашистів і приближувати визволення.

Я слухав того чоловіка зі Львова, немолоду, інтелігентну людину, може, вчителя, який щодня бачиться у підпіллі з моїм сином, із "Зеноном", і сушив собі голову: "Невже Роман напrawdę вірить, що по війні буде інакше?"

Чоловік зі Львова переночував і зник, я інколи ловив себе на думці, що він ніколи у Горопах і не появлявся, це моя вигадка, це потіха для Ірини, але коли Червона армія вступила у Львів, то Романові друзі написали мені, що "ваш син брав активну участь у антифашистській підпільній організації. На жаль, був зраджений провокатором, гестапо кинуло його в концтабір, у Майданек під Любліном, де й загинув смертю героя. Маємо точні відомості".

Загинув?

Смертю героя?

Боже мій. Боже, за що мене так тяжко караєш, за чиї гріхи дано мені цю покуту? І певно на мої жалі відповіла б стара згорблена жінка з палицею, яка босоніж шкутильгала по бруковій услід за тисячами людей, котрі ховали жертви більшовицького терору в липні сорок першого року. Я довго беріг вирізку з газети — її фотографію, не один день просиджував над нею, і не одну молитву покаяння, немов до Богородиці, вишептав до неї, аж поки Ірина кудись її не переховала.

— Ну, май розум, чоловіче, — розраджувала мене, — не карайся чорно.

— Немов дитину сповивала мене ласкою, пестила мої руки, обличчя, голову. Ти, сусіде мій, намалював її на портреті правдиво... такою, якою була її душа. Ясність її очей, ніжне тихе світло, що випромінювалося з її лица, з волосся, з усієї її постаті, дивним чином переймало, переливало в себе, перехоплювало твій сум і журу й ти начебто від них увільнявся... ти випростовувався. Може бути, що давня Іринина сила й тепер впливає на мене... і певно таки діє, якщо ти малюєш мене з піднятою головою.

Тільки...

Тільки признаюся тобі, сусіде, що ночами, бувало, або плачу, або розмовляю з Іриною і згадую пережите... або ж, немов божевільний, викликаю з п'їтьми жінку з газетної фотографії і запитую її: "Жінко Божа, невже ти віриш, що твого сина скатував на смерть мій син? Він не був причетний до дикої масакри... він тоді вчився у Львові на інженера".

Котроїсь ночі я побачив обличчя жінки з фотографії, дарма, що фотограф її обличчя не сфотографував, надто низько хилилася стара до землі, а я проте, таки її обличчя побачив — п глибоко запалі очі, худе вилицювате обличчя, посічені зморшками губи... губи її вишіптували: "Але ж, директоре, ваш син червоні прапори на вільхах розвішував, пам'ятаєте?"

Одначе, художнику, ти не зважай на мої плачі й молитви, може, й справді через сто чи через двісті років прийдешній знавець мистецтв підведе до портрета цікавих чи байдужих туристів і скаже... і скаже:

"Маємо перед собою портрет невідомого учителя". Під такою назвою він записаний у нашій галереї. Подивіться-но, цей чоловік мав вольовий характер і стійко переносив удари долі. Навіть у біді, у гіркоті своїй — бачите, художник це помітив у кутиках губ та ще в погляді... у глибинах очей затаїлася гіркота. Та, проте, невідомий не капітулює, готов поборотися. Є ще у нього сили".

Очевидно, мій сусіде, це так, є іще в мене енергія, іще я поспішив би людям на поміч, якби хтось покликав... якби хтось покликав... якби я був комусь потрібний... якби ми подали собі руки.

Та запишім мою особу: я вчорашній; я минувся, як торішній сніг. Небіжка Ірина, бувало, кивала мені непомітно пальцем, коли я в розмові з кимсь надто багато уваги приділяв своїй особі... це не було хвалькуватістю, це було наче підсумком чогось зробленого. Принаймні я так виправдовувався перед нею (Вона шептала мені на вухо:

"Признайся, чоловіче, ти таки надто себе любиш?")

5

Чи виправдаюсь за життя чи після смерті перед Богом за її загибель? Де маю знайти найщиріші слова, щоб Бог їх почув, у яких святих книгах вони записані? Чи вони, як ластівки, причаїлись у моєму серці? Бо Ірина завинила перед енкаведе тільки тим, що була моєю дружиною. Вона знала свої цілющі трави, робила з них відвари й різні мазі й лікувала ними кожного, хто просив допомоги... просили, правда, й хлопці з лісу, одначе траплялося, що приносили до неї також пораненого енкаведиста чи стрелка — вона нікому не відмовляла.

Не допомагало зілля, то згадувала "тайні слова", перейняті від матері.

В телячому вагоні, куди натоптали душ сорок, вона, звісно, не мала з собою помічною зілля, помагала людям примовлянням, потіхою, іноді погладжувала заслаблого долонями; комусь помагало, а чимало таки вмирало... найперше відходили діти, за ними люди старші віком, не минала, проте, смерть і тих, які нібито не повинні були вмирати. Охоронники-енкаведисти, вочевидь, у кожному вагоні нашого ешелону призначали по одній Смерті, вона була при ділі, перевиконуючи план.

Та і як було не вмирати, коли нас повантажили у вагони у вересні, везли через цілу осінь аж до грудня майже, а у вагоні студінь, годували ж бурдою із буряків й капусти або і нилими оселедцями, щоб до усіх наших мук додати цілодобову спрагу, не було для нас у цілому світі крапельки води.

Скажу вам: до різних бід наші люди поволі таки звикають... звикали й ми бути бранцями; поволі ми відвикали плакати, коли вмирали наші діти і їх, як бервенця, виносили з вагона, щоб десь закопати; і глухли ми, коли енкаведисти обкладали нас матом; і мовчали ми, зціпивши зуби, коли нас принижували; і стояли ми, неначе голі, в своїй безборонності, коли на стоянках вривалася у вагон варта з вівчарками... вривалися після того, коли ми співали отієї сумної співанки, яку виплакували лісові наші хлопці на похоронах загиблих повстанців... там були слова, що вчора ти був живий і здоровий, а нині, друже, лежиш у сирій землі за Україну, за рідний край...

Сумна мелодія єднала нас, стверджувала в душах спротив, і вона була поминальною молитвою за тих, кого винесли з нашого вагона й закопали в російських нетрях.

Охорона, ситі червонопикі солдати в кожухах, кпльбами автоматів та шпіцаками валянців, брудною лайкою затикали нам роти — і ми затихали, молитва поминальна уривалася.

Найтяжче було миритися з потоптом людської гідності: справляти природні потреби мусили прилюдно біля дверей, було для цього виділено місце й навіть прорубаний жолобок. Ми пробували обгородити це місце верегами — охорона, глумлячись, не дозволяла, мовляв, теплих кльозетів у вагонах інструкція не передбачає, а тому забирайте ваші вошиві рядна й оправляйтесь, ха-ха, прилюдно, світить голими жопами, господа бандьори.

Коли згадаю, що вони з нами робили, то лупиться мені лице від сорому. Були ж

серед нас старі жінки й молодесенькі дівчата.

А як можна було доглядати тих що лежали хворі, що вмирали? Моя Ірина, котра ціле життя навіть мене соромилася, зазнавала тяжких мук, коли її кликала до дверей природна потреба. Я ішов разом із нею, заслоняв веретою як міг... Опісля вона довго схлипувала, уткнувшись мені в плече, й усе вишіптувала: "Я таки не витримаю, не доїду до кінця. Я хочу вмерти..." Я вицілював її сльози, втішав, як міг, Ірина неначе мене й не чула, вона вже була заворожена смертю.

Померла вона серед ночі увісні, я й не чув, коли це сталося, лише вранці помітив, що лежить біля мене нежива... лежала на нарах на боці, притулившись до мене й підклавши під щоку руку. Смерть її була легкою, випросила в Бога таку ласку — на лиці не закарбувалося ні рисочки страждання. Зате для мене прощання з нею було тяжким. Я зашив її тіло в білу верету та ще з трьома чоловіками, коли ешелон зупинився, відніс на "мертвецький склад" — спеціально, очевидно, виділеного на станції приміщення, хліва, збитого з дощок, і поклав поруч інших мерців... багато їх там лежало... багато з них були сиві від морозу, бо діялося це наприкінці листопада на станції Перм-друга. Не було у нас часу наостанку виговорити за її душу "Отченаша", уже останній... і ще своїй Ірині напоследок я мав багато дечого сказати, а може, й огніватися, що залишила мене самого посеред лютої зими й посеред лютого світу, але встиг тільки її поцілувати й перехрестити, бо вартові штрикали дулами автоматів попід ребра: "Бистрей, сука, на следующей станції тебе тоже в отхожее место отнесут. Встретитесь на том свете"!

Мене чомусь не винесли на наступній станції, і потім теж обминала мене смерть. Та й тепер, коли я вже давно вдома, смерті моєї ще нема, вона, видно, задубіла у вагоні, коли везли мене на Сибір.

Ночами, коли не сплю, часом бачу себе посеред снігів, посеред білої і прозорої ночі, а попри мене повільно, без гуркоту посувався довжелезний ешелон; я знав, що цей ешелон везе у Сибір спецпереселенців, тільки не міг второпати, чому я відстав від нього і чому мене енкаведистська варта не скосила кулеметами, коли я утікав у сніги.

Коли ж мимо мене пропливав останній вагон, я помітив, що за ним шкутильгала по рейках жінка... була жінка згорблена, з палицею в руці... була це жінка з тієї давньої фотографії, яку я вирізав із бистричанської газети влітку сорок першого року; я упізнав її відразу; я навіть щиро здивувався, як це вона, немічна, стара, задибала в глибини більшовицького раю, у білу безголосу пустелю. І тут вона оглянулася... і тут стрілила очима в мене. Я впізнав її. Це була моя Іринка...

7

Її звали Одаркою Пилипівною Козаченко; ця стара жінка справді походила з козацького кореня, крита "сімдесятка" її не зігнула й не згорбила; іній сивизни й не торкнувся кіс, які вона укладала на гордо піднятій голові короною, волосся тільки втратило смоляний блиск і трохи пополовіло. Була ростом висока, станом — тонка, підчас розмови мала звичку розмахувати руками; відчувалося, що в житті була замашною і рухливою, такою, що не давала собі плюнути в кашу. Молоді її очі споглядали на світ відкрито й зацікавлено. Лише інколи вона начебто забувала, що на

людях повинна триматися гордо й привітно й що світ повинен її цікавити: жінка посеред розмови раптово замовкала, відсторонювалася від дійсності й уся перемінювалася в слух, здавалося, що, сторожко надслуховуючи, вона на когось очікувала. Хтось ніби мав підійти до неї... хтось ішов... щось говорив... якесь слово ловила й не могла зловити, бо мить, як вітер, покотилася світом... і — тихо навкруг. Так тривало декілька хвилин, але й цього короткого часу вистачало, щоб її на чорно опалив сум: голова починала посмикуватися, очі пригасали, обличчя сіріло й видовжувалося, а руки, що їх тримала на колінах, корчилися, в судомах пальці потріскували, як на вогні патиччя.

— То знаходить на мене, підкрадається, як мряка, або ж ударяє в душу поривно, мов вітер, — виправдовувалася Одарка Пилипівна, коли я їй подав філіжанку води. Вона пила жадібно, зуби цокотіли... — Вітер начебто доносить звідкись... не знаю звідки, голос мого Сашка, його співання. Куди він ходив — завжди наспівував. Бувало й вночі, коли повертався зі степу з оранки (трактористом же був до війни, ви про це знаєте?), то ціла наша вулиця чула, що Сашко Козаченко повертався додому: будив ніч співом. Хтось, пам'ятаю, обурювався, хтось підсміювався... та і я часом співанками тими йому докоряла, а він обіймав мене й сповідався: "Мушу ж я чимсь жити, мамо. Бога нема й молитов ти мене на навчила. До комунізму йдемо, але дорога до нього ще неблизька. Дівчини теж не знайшов — нема кого любити. А душа, мамо, не бубен. Напуваю її співом і милуванням землею, духом землі, що дихає мені в обличчя, коли я орю або ж сію... або ж просто стою посеред степу, як посеред неба". Отак, бувало, говорив мій Сашко. Мав бути з нього великий співак або ж великий хлібороб.

Одарку Пилипівну привіз із райцентру до нашої школи в кабіні військової "полуторки" під охороною цілої ватаги автоматчиків опер-уповноважений Ступа. Я з вікна спостерігав, як він ввічливо — аж було дивно таке бачити — допоміг жінці вийти з кабінки, потім узяв її під руку і завів до моєї директорської канцелярії — вузької, як труна, кімнатчини, в якій заледве втиснулися стіл, етажерка й декілька стільців. Щоправда, Йосип Віссаріонович Сталін почувався в моєму кабінеті привільне — портрет висів на голій брудній стіні самотньо, і я, поглядаючи інколи на нього, ловив себе на думці, що Йосип Віссаріонович заблукав на стіні в клуби сірого туману, в розлив калюж і посеред вирвів — дірок від цвяхів, на яких колись висіли Юзеф Пілсудський і Адольф Гітлер. Власне, самотність Сталіна на безрадісній стіні впала в око товаришеві Ступі, бо перше, що він сказав у канцелярії: на стіні треба повісити також Маркса, Енгельса й Леніна, а вже потім познайомив мене з Одаркою Пилипівною.

Вона виявилась пенсіонеркою-вчителькою української мови й літератури в котромусь із сіл Черкащини; кажу "в котромусь", бо не пам'ятаю назви села, та й, зрештою, назви я не надав значення, важливо було запам'ятати слова опера Ступи, що "ви, товаришу шкільний директор, головою мені відповідаєте — і закарбуйте це собі на носі — за життя і здоров'я дорогої нашої гості. Не дай Бог, якщо впаде з її голови волосок", — погрожував отак товариш опер. "Але ж навколо школи стоять автоматчики,

безпека надійна, — пробував я зняти з себе відповідальність; я не знав, з якою метою приїхала в Горопахи ця стара жінка. "Ні, — сказав Ступа, — Одарку Пилипівну будуть стерегти всі... ціле село, старі й малі... Інакше — всіх спалю".

— Ну-ну, — запротестувала Одарка Пилипівна, — не треба так. Чи комусь я потрібна? — Голос мала глибокий, чистий. — Та й чи приїхала я до ворогів? Находжусь на Україні, на рідній землі, а не на окупованій території.

— Находитесь, Одарко Пилипівно, на території бандитській, — відрізав Ступа. — І тут усякі-такі "нежності", вибачайте, кобилі під хвіст. Тут панує наказ, автомат і граната, бо в кожному... так, у кожному тут сидить бандит. — Ступа промовляв пристрасно, як це він робив на читальняній сцені; сказане було адресоване виключно для мене; Ступа свердлив мене очима. Він ненавидів мене смертельно й ненависті своєї не приховував.

— Я не сказав би, що десь є землі, які родять виключно одних героїв, або ж навпаки — одних лише бандитів, — відповів я Ступі, незважаючи на його сердитість.

Я намагався наперед вгадати, що потрібно цій гордій і владній жінці у нашому селі, що вона тут шукає. З її обличчя однак нічого не можна було вичитати, окрім хіба відкритої цікавості: вона пильно попасала зором то мене, то убогий мій кабінет із самотнім Сталіним на стіні, то припадала до вікна... а за вікном сіявся дрібно жовтневий дощ і зрідка, немов осінь конала в конвульсіях, бився об шибки вітер. Очевидно, приїжджій цій жінці і земля наша, і директор школи, і сірий осінній дощ, і Сталін на сірій стіні не припали до вподоби, бо цікавість поступово поступалася апатії, вона зітхнула й сіла втомлено на стілець.

— Хоч... із товаришем Ступою не можна не погодитись. Якщо тут панує закон кулі й гранати, то, звісна річ, небезпека на нас чатує. На вашому місці, — це я вже адресував оперові, — я таки не залишив би Одарку Пилипівну без автоматчиків. Легше сказати мені; спалю село, якщо з нею щось станеться.

— Що зі мною тут, у Горопахах, може страшнішого трапитися після того, що вже трапилося, — обізвалася жінка і її очі зволожилися сльозами. — Нічого я вже не боюся... і смерті — теж, — зітхнула. — Тому обійдуся без охорони, без автоматів. — Підвела голову й стрельнула гнівливо оком на Ступу. — Я тут перебуваю день-два.

— Дивіться самі, — знітився мимохіть опер. — Мені наказано... я відповідаю за вашу безпеку перед районним начальством.

— Так, я знаю, — відповіла Одарка Пилипівна, — але я маю намір ближче зійтися з людьми, поговорити з селом, в якому вбито мого Сашка. Хочу побачити те місце, де він упав. Ви мене розумієте, товаришу капітан?

Тільки тепер розвиднілося мені, з чим приїхала до наших Горопах ця стара жінка; тільки тепер, як човник на каламутному озері, припливло її прізвище до імені бравого сержанта Сашка Козаченка... припливло, поєдналося, зблиснуло... ні, вибухло вирвою: то Сашко Козаченко її син?

У Горопахах, у навколишніх полях і лісах, у потаємних схронах, на підпільних стежках не було, мабуть, людини, яка не знала б Сашка Козаченка — писаного

красеня, який, мов вірний собака, скрізь і всюди супроводжував товариша Ступу. Одні його побоювалися, другі — лаштували на нього засідки, треті його обминали, дівчата й молодіці потаємно у нього закохувалися, дарма, що був енкаведистом; високий, чорнявий, тонкий у талії жартун, який любив зачіпати на вулиці старого й малого, не міг не впасти жінкам в око. Хоч був тільки сержантом, але носив офіцерський пасок із зіркою та портупесю через груди, порипував також офіцерськими чобітьми. Взимку ходив у зручній фуфайці, замість вушанки — носив кубанку з червоним денцем. Видно, вояка був із нього справний, у тилах і смершах різних не огинався, бо на грудях носив цілий іконостас медалей та орденів. Зрештою, всі в Горопах знали, що Сашко Козаченко — отой красень у кубанці, був воякою відважним, тому товариш Ступа почувався за його плечима, як за фортечною стіною. Дивно тільки було те, що відчайдушний жартун Козаченко тримається знавіснілого опера, який жив люто, із заціпленими зубами, немов воша кожуха. Єднала їх, певно, самогонка: обидва любили випити, рідко коли я бачив сержанта в кубанці не напідпитку. Він інколи заходив до школи, розповідав... так, пам'ятаю, розповідав, що у нього мама теж учителька, вона й його підмовляла на педагогічну працю, але він змалку товкся коло тракторів і сівалок, була йому мила хліборобська робота... милі поле, сонце, вітер, пісня.

— Чому "була"? — запитував якимось його. Він сидів на табуретці перед столом і час від часу пильно позирав на вікна й на двері; він начебто ждав на когось, що мав появитися на порозі за вікном і був готовий зустріти чергою з німецького "шмайсера" — невеликого зручного автомата, який завжди тримав дулом униз у правій руці... він завжди був готовий до стрілу. — Врешті-решт, — продовжував я, — колись закінчиться на цій землі війна. І тоді зможете повернутися в свої степи... і тоді зможете знову сісти на трактор.

— Я того не дочекаю, — мовив він весело. Чорнявий чуб висмикнувся з-під кубанки. Очі сміялися... він пробував насміхатися з того, що говорив. — Уб'ють мене. Передчуваю, — і знову засміявся.

Насміхався з власної смерті?

— Якщо передчуваєте, то чого разом із Ступою воюєте на цій землі? — запитував я його. Мені подобався цей мужній чоловік, який ходив поміж смертями, знаючи, що власна смерть чатує на нього на котромусь перехресті.

— Не в Ступі річ, Северине Петровичу, — відповів він. — Річ у мені... Може, я задався метою утверджувати автоматом добро? Отут! Тому й воюю за це добро. Може, це партія, до якої я вступив на фронті, наказує мені: "Воюй, Козаченку, проти моїх ворогів проти буржуазних націоналістів, проти тих, які хочуть, щоб в Галичині далі були хлопи й пани". Може, я сповнюю свій військовий обов'язок... сповняю наказ, стріляю, воюю так, як велить мені військова присяга? А може, мені сподобалося перебувати отак на цій землі: притиснути десь у куті дівчину, випити, зціпити в кулаку власний страх і летіти наосліп на бандерівські кулі? А ще, може, я озвірів на війні... солодко мені пахне людська кровця?

Було мені страшно слухати Козаченка, який власне й не знав, в ім'я чого він воює в

Горопахах; і було мені шкода Козаченка, який не знав свого призначення, зате знав свою приреченість.

Як і завжди, так і того разу я добув із директорського мого стола пляшку самогону, цибулину й шмат солонини... цей провіант завжди був в мене припасений; ми пили з ним і закусували, бо власне, не для розмов забігав Козаченко до школи... забігав сердега, як сам колись, казав, щоб погасити спрагу; я не жалів йому горілки, я чомусь сподівався, що колись, напившись, він. признається, що палить його сумління, що ночами не дають йому спокою душі людей, яких він згубив у перестрілках на полях, в лісах, в будинках, що горіли... людей, яких порозривав у криївках гранатами.

Але він мовчав: цідив горілку й оповідав анекдоти, або ж добродушно посмішковувався із Ступи, чи наспівував щось, або вчитував два-три абзаци з маминого листа, що прийшов із Черкащини, або ж сумував через те, що вже сьогодні не може кинути автомата й сісти за важелі трактора.

І завжди засиджувався у школі недовго; зривався з місця і, пускаючи поперед себе дуло "шмайсера", вибігав на поріг; за порогом розмови, думки й сумніви миналися — там тривала війна. Котрогось разу по ньому, як він тільки-но зачинив шкільну хвіртку, вдарив кулемет. Сашко впав за ясен; перестрілка спалахнула, як суха солома, і хто знає, чи не знайшов би Козаченко свою смерть ще тоді, якби на виручку не прилетів із енкаведистами опер Ступа.

Одарка Пилипівна ловила кожне слово, що було мовлене чи мною, чи моєю дружиною, чи кимось із учителів, і, здавалося, у кожному почутому слові оживав образ її сина.

Ніхто з нас не говорив про Сашка Козаченка нічого лихого, ми всі ніби змовились і забули, що він, немов мисливський пес, винюхував стежки, що лучили повстанське підпілля з селом, а якщо натрапляв на стежку, то залягав, мов звір, у засідку, або ходив, хитруючи, колами, або підсилав зрадників; і кожна його операція — це перестрілки, бої, смерті в полі та в криївках, пожежі, арешти, виселення в Сибір.

Ні, ніхто із нас у школі, в моєму кабінеті не обмовлювався перед матір'ю, що її син напастував дівчат і молодиць, і, п'яним будучи, вривався до першої-ліпшої хати і вимагав самогону, а хто противився, то сипав із автомата по образах або ж по вікнах. В Палати Перепілки пустив чергу поза комин на піч, де нишкли перепуджені діти, щастя, що їх не зачепило, тільки старшенький Іванко почав зі страху заїкатися.

Ні, попервах усього цього Одарці Пилипівні ми не могли оповісти, навіщо кервавити мамине серце, адже не виховувала вона його на лютого, веселого й п'яного вояцюру... виховувала, мабуть, таки на чесного хлібороба, і тішилася, що любив землю, що любив пісні: він, певно, отаким розспіваним, щирим і простакуватим парубійком жив у її серці, ми це відчули й зрозуміли з її оповідей; ми це вчитали з сумовитих її очей. Одарка Пилипівна, стоячи коло вікна у моєму кабінеті, напевно таким же добрим і розспіваним бачила його на нашій сільській розмоклій вулиці, чула його кроки, його сміх, і ще, мабуть, почула постріл, посвист кулі, котра вдарила в саме серце синового сміху й синові пісні; вона припала лицем до заплаканого вікна й, певно, уявила, як упав її син,

бо схлипнула утробно й, враз отямившись, глянула на нас похмуро... глянула на нас гейби аж припиншклих, і спитала глухо:

— То защо ж мого Сашка було тут вбито? Самі ж кажете: був веселий і красивий. Я ще додам: був добрим мій син. І вам, западенцям, жадав добра... ми ж бо вас, братів рідних, визволили з-під фашистів. Сашко писав мені: "Мамо, буду у Западенції нове щасливе життя". А ви в будівничого кулю. Так?

І вже не було в її погляді суму, зблиснув різко подив, змішаний із гнівом; жінка очима нас обпікала: "Гей, та як ви могли визволителя й будівничого нового життя стерти з світу?!"

Ми мовчали, як німе каміння.

Зрештою, я був готовий відповісти, сказати щось гостре, маю пирскуватий характер, але моя Ірина поглядом просила пожаліти бідну жінку, вона ж бо нічого не знає про наших "визволителів"... вона ж бо своєму синові вірила... синові, який писав про свою будівничу місію... і до того ж, чоловіче добрий, хіба ти геть забув... уже твої власні рани порубцювалися... уже ти не пам'ятаєш, як я виплакувала за нашим Романом цілі нночі? Будь милосердним, чоловіче.

Одарка Пилипівна забагла побувати в класах, послухати, як ідуть уроки, поговорити з школяриками; вона не могла поїхати на свою Україну, не пояснивши самій собі: що за люди, оці западенці, котрі вистрілюють своїх добродійців? Як вони вчать своїх дітей... і на кого вчать? (Господи, невже змалку привчають дітей до автомата?)

Цікавого у нашій школі нічого не було: обшарпані стіни, жолубкувата підлога, довжелезні, ще передвоєнні або ще й з австрійських часів лавки, густо карбовані іменами, хрестиками, а подекуди й сороміцькими словами; обережні вчителі, які повсякчас озираються на задні колеса: вдень інспектор із райвно в супроводі автоматника ревізує школу, то сам Ступа сидить на уроці з кулеметом на грудях, то ще когось дідько принесе, вечір западе — лісові хлопці заходять і запитують: а чого ти, пане вчителю, навчаєш нашу дітвору? Учиш добра? Зла? Підлабузництва? Отруєєш їм душі? Чи обмиваєш їх душі від лепу брехні? Якщо обмиваєш бодай одним словом, то проститься тобі.

А якщо купаєш їх у брехні, то... Свят-свят!!!

Одарка Пилипівна на ніщо в нашій школі не звертала уваги, окрім, мабуть, портретів Шевченка, що висіли в кожному класі, бо навіть зупинилася й притишено мене спитала:

— Чи маєте на це дозвіл?

Я відповів, що Шевченко живе в нашій школі ще з-перед воєнних польських часів, то лише в директорському кабінеті портрети міняються. Влада приходить і відходить, а Шевченко залишається посеред дітей, і хіба потрібно для цього якогось дозволу?

Очевидно, в її школі на Черкащині було інакше, проте, вона нічого не сказала, лише ще раз глипнула на Шевченка, потім ковзнула поглядом на дітлахів — п'ятикласників, які стояли, очікуючи, як це прийнято, дозволу сісти; діти зиркали на

неї стривожено, з-підлоба. Одарка Пилипівна напевно відчувала, як її обпікали холодом дитячі очі; діти не чекали нічого доброго від "чужої", вони тривожилися за свою вчительку-"українку" Віру Кожухівську й за свого директора, пам'ятаючи, що після відвідин "чужих" із району чи опера Ступи в школі завжди починалася якась "кампанія" — то примушували записуватися в піонери або й у комсомольці, то готувати свято "Золотого вересня" — золотого возз'єднання, то алярмове скликали батьківські збори й забороняли посилати дітей до церкви і навчати їх молитов, то знову ж примушували школярів розносити по хатах енкаведистські звернення до "учасників бандитських формувань" з ультиматом: виходьте з лісів, зголошуйтесь до органів радянської влади й буде вам усе прощено...

Одарка Пилипівна, яка, зрозуміло, наших дітей не знала й не могла знати, дитячі зирки сприймала виключно на свою адресу; вона внутрішньо протестувала, прокидався в ній педагог. Жінка стояла поруч із "українкою" Вірою Кожухівською, кілька хвилин мовчки споглядала на клас, потім спитала мене:

— Чи можу я, товаришу директор, бодай коротко порозмовляти з дітьми?

— Прошу, — відповів я, — говоріть хоч цілу годину. Ми з Вірою Йосипівною теж залюбки послухаємо. Дозвольте тільки відрекомендувати вас класові, сказати, що ви є вчителькою з Великої України... у вас великий досвід педагогічної праці.

— Власне, як вчитель української словесності, я хотіла б довідатися... це бажання виникло в мене спонтанно: чи справді у вашій школі панує культ Шевченка? А якщо так — то добре це, чи зле? Втім, не у цьому річ... хочу лише переконатися, чи пошана до Кобзаря не вивішена для людського ока на стіни.

— Ви нас ображаєте, товаришко, — втрутилася в розмову Кожухівська. Була це невеличка на зріст, постійно заклопотана власними дітьми, чоловіком, що повернувся з війни інвалідом, біганиною по господарці, громадськими навантаженнями, бо ж кожний учитель "состояв" при Ступі на побігушках — на своїх "десятихатках" збирав поставки молока, яєць; і не дивно отже, що "пані Віра", як її кликали в Горопах, часом приходила на уроки у замизганому шляфроку, недоладно зачесана, у заляпаних кізяками солдатських черевиках; про те, що вона завжди не мала часу належно підготуватися до занять, я уже й не говорю, тому постійно з того чи іншого приводу я мав із нею "виховні бесіди", вона присягалася, що "на другий раз так не буде", але клятьби швидко забувалися. — Так, ви нас не ображайте, товаришко, — продовжувала гостро "пані Віра". — І мене особисто, і директора, і передусім — учнів. Дух Шевченка завжди поміж нами. Як би ми вижили, товаришко, у сувору цю годину, коли б не Шевченко? Ось поспитайте дітей, чи Шевченко лише на стіні, чи він живе в наших душах. Прошу, Іванку Семенюк, встань та розкажи, що значить для тебе... що значить Шевченко для України.

На задній парті підвівся білявий хлопчина, який проковтнув схвильовану грудку в горлі, й попросив:

— А можу я, прошу вчительки, замість оповіді, бо й так усі знають, що Шевченко — пророк України, продекламувати щось?

І він декламував "Чигирине, Чигирине"; не скажу, що його декламація була артистична, "з виразом", як говориться, з претензією на оплески. Хлопчина, вочевидь, недоріс, щоб осягнути глибину Шевченкової розпуки, він був лише п'ятикласником, а все ж зумів передати настрій запустіння гетьманської столиці.

За першим декламатором підвівся другий, цей уже без виклику, за ним — кучеряве дівчисько погрожувало пальчиком, мовляв, "кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями"; за дівчиною — ще двоє чи троє учнів. Я був упевнений, що цілий клас готовий декламувати Шевченкові вірші; учні, немовби змовившись, ждали конче довести приїжджій учительці з Великої України, що Шевченко у нашій школі живе не для показу на стінах класів, а в серці... так, у серці кожного з нас. І за цю учнівську впертість, проблиски національної гордості, а отже й любові до Шевченка... до Шевченка повсякденно потрібного, я відпускав "пані Вірі" всі її минулі й майбутні педагогічні гріхи.

— Але ж... але ж цих Шевченкових творів нема в програмі п'ятого класу, — сухо зауважила Одарка Пилипівна. — Чи то дозволено... отак самовільно, — вона мимохіть оглянулася, немовби за її плечима причаївся небезпечний звір. — У нас це так би не минулося. Були б неприємності. Я добре знаю: були б неприємності, та ще й які, — повторила й знову зиркнула в куток; у кутку сидів звір, якого вона боялася. Страх на хвилину вибілів її лице. — Спитали б: хто дозволив?

— Хто ж може дозволити або заборонити дихати? — пирснула Віра Кожухівська. Ця маленька щупла жіночка з кумедною косичкою, що стирчала по-дітвацькому наївно, була у цю хвилину схожа на розворохобленого горобця: кругле її личко розчервонілося, брови нависли, як стрижі. — Ви ж бо яко вчителька рідної словесності, не можете заперечити, що Україна живе Шевченком. Його творчість, не порахуйте мої слова банальними, це ріка, цілющі води якої щоднини нас омивають, напоюють, і щоднини нас воскрешають. Шевченко для нас, як Ніл для Єгипту... пустеля бо наступає. А ми не даємось.

Поправді сказати, я і сам не сподівався, що "пані Віра" може бути такою... ну, такою наступальною і сердитою... і ще — красномовною і переконливою, що так важливо для педагога. Я уявив Ніл-ріку, що пливла посеред пустелі... і виходив із його вод Шевченко. Я подумав тоді, як часто ми живемо й працюємо поруч із людьми, яких не відразу можемо розпізнати: хто вони й що вони... і тільки за певної ситуації відкриваються. До цього часу Кожухівська була у нас попелюшкою.

Одарка Пилипівна слухала Кожухівську злякано й здивовано; була хвилина, коли здавалося, що вона скрикне, не дасть Кожухівській говорити, затулить їй рот долонею; на її лиці карбувався чорною тінню страх, одначе вона взяла себе в руки — обличчя її неприступно кам'яніло, а вся вона — оглухла.

Потім пішла поміж партами й заглядала в учнівські зшитки й у дитячі насуплені, відчужені личка; дитячі ж очі споглядали на неї з-під брів, ті очі були схожі на непроникливі сліпі гудзики; я злякався, що мої учні враз осліпли; мені було цікаво знати, що приїжджа стара вчителька хотіла вчитати з глибин олов'яних гудзиків; я

мав намір їй сказати, що обставини вчать дітей на цій землі замикати душі, й ти до замкненої душі, колегю, не достукаєшся. Одарка Пилипівна одначе чи то з простого інтересу, чи з учительської впертості таки шукала ключі до душ й присідала поруч, то коло дівчат, то біля хлопців, і невинно випитувала, чи тобі подобається ходити до школи, ким ти хочеш стати, коли виростеш. Ключі її були давні, як світ, і діти відповідали неохоче, лише Данилко Гром'як — хлопчисько загонистий, розбишакуватий, знаний у цілому селі за свою пащекуватість, сказав, що коли виросте й коли автомат не буде для нього заважкий, то візьме зброю й піде боронити Україну.

Немов вітер увірвався до задушливого класу...

Немов дощ омив дитячі лица, бо всі вони весело глянули на Данила; і лише ми з Кожухівською затерпли: що ж воно тепер буде?

— Шо ж ти розумієш під Україною? — спитала Одарка Пилипівна. Спробувала погладити хлопця по голові, але він відхилився. — Конкретно... оту Україну, про яку пише Шевченко: гетьмани, Дніпро, козацькі могили, степи?

— І цю теж, — хитнув патлатою головою Данилко. — Я собі міркую: та Україна, як євангеліє в церкві, котре ксьондз дає усім цілувати... книжка така свята, світиться золотом, знаєте?

— Знаю, — сказала Одарка Пилипівна.

— Для мене Україна... ну, як вам сказати... — і хлопець зам'явся, здавалося, він зараз махне рукою, бо не відшукає потрібного слова, щоб зібрати до купи думку, і ми з Кожухівською переживали за нього:

Ну, Данилку, не завстидай нас. Маєш прецінь язичок гострий. Скажи, як ми тебе вчили.

Скажи...

Скажи, чуєш?!

Він відповів по-своєму, не теленькнула в його відповіді наша шкільна наука, книжкою там не пахло, не було завченої декламації, пози; хлопець шкандибав босим по землі й оббивав об каміння пальці.

— Мої мама — вдовиця, тата на фронті вбило, лишилося поле — п'ять чи шість моргів... а ще маємо на "Дубниках" пасовище й пів-морга лісу... з того ґрунту мус родині жити, бо звідки інакше... а крім мене, в моєї мами ще двоє, менші, а їсти хочуть, і штанята їм треба купити. І мама кажуть: забирають у нас совіти ґрунт, сиву кобилу й плуг; і ще будуть розбирати стодоли... видирають нам із рук Україну, бо що інакше — Україна? Та я не хочу... я не дамся... я поле не дам, і стодолу, і плуг. Бо як будемо жити? — Хлопець дивився на стару вчительку допитливо й суворо, начебто від неї залежала доля його України.

— Ти ще нічого не розумієш, ти ще малий, — м'яко відповіла Одарка Пилипівна. — Ось виростеш, і сподобається тобі життя в колективі. Добре тобі поведеться.

— У колгоспі добре жить: десять роблять — сто лежить, — несподівано випалив хлопець десь почуту коломийку. І засміявся, уявляючи, певно, тих, які покотом лежать у холодку. "Пані Віра" із-за спини Одарки Пилипівни махала на нього рукою, мовляв,

мовчи, не дурій. А він, мов навмисне, продовжив, але вже без сміху, уже по-дорослому. — Не треба мені підростати, я уже знаю, що то значить робити хліб: і за плугом ходити умію, і заволочую нивку, і беру косу, і худібка взимі на моїй голові. — Він не помітив, як тонко, тремтливо зсукався його голос; хлопець не так гордився хліборобською своєю долею, як розжалобився. Клас притих, лякаючись, що перший розбишака в школі раптом заплаче. Тиша хлопця отямила і він усміхнувся. — Мама наші мені першому насипають у миску страву, першому крають хліб. Примовляють при цьому: газді першість належить в усьому. Ох, як смачно їсти свій хліб, не колгоспний, який мені вділять на трудодні. Свое — то і є, прошу вас, Україна. Коби мені автомат...

Одарка Пилипівна, мабуть, запідозрила, що ми з Кожухівською надоумили хлопця й підготували до розмови з нею; вона раз по раз озиралася на нас осуджуюче. І я мусів утрутитися:

— То правда, Одарко Пилипівно, що Данило Гром'як уміє орати і косити... подивіться на його руки. Ціле село посвідчить. Але неправда є, Данилку, що Україна кінчається на межі твого поля. Може, всі наші біди від того, що Україна кінчається на чийсь межі... і на чийсь межі починається, — поправив я хлопця. — Автомат, про який ти згадав, іще заважкий для тебе. Дітвацтво у тобі брикає.

— Бачите, який ви мудрий, Северине Петровичу, — образився хлопець. — Автомат для мене — заважкий, так, а плуг — якраз добрий? Ну нічого, — я ще виросту! — скрикнув він високим фальцетом. Рудий, пелехатий хлопець, здавалося, спалахнув, як сірник, посеред сірості осіннього дня.

— Вони що, всі в бандерівському дусі виховані... цілі, виходить, сім'ї бандерівські? — спитала Одарка Пилипівна. Данилкова відповідь її збентежила; жінка споглядала на дітей дещо злякано; жінка, вочевидь, уявила, що із-за кожної партії націлений на неї кулемет. — Батьки їх у лісі? Вороги радянської влади?

— Як сказати... хто кому ворог, — відповів я невизначено старій учительці. — Самі поспитайте дітей, де їхні батьки, й чи бандерівські, як ви кажете, у них сім'ї. Переконаєтеся також, що не "бандерівське" мають виховання, — боронив я школярів і, зрештою, самого себе, школу. — Час, обставини, умови, в яких вони виростають — це ті жорна, на яких вижорновується світогляд. Змалку вижорновується, — повторив я.

Вона не відважилася сама рушити поміж партами, щоб розпитати дітей про їхніх татів; я зробив це сам, нічого в дітей не випитуючи; я знав напам'ять усі сільські роди... знав, що в того й у того, і в тієї синьоокої Синички, що сиділа на першій партії, тато загинув в повстанській сотні; а ще в кількох учнів тати засуджені на північну каторгу; а ще не в однієї дитини тато впав на Карпатських перевалах, мобілізований до червоної армії відразу після того, як втекли німці... і німецькі кулемети в горах їх скошили; а в тієї худой дівчинки, що дивиться на світ запалими, як від хвороби, очима, тага вбили повстанці, бо нібито продався енкаведистам; а в того хлопця" що наліг грудьми на парту, бачите, Одарко Пилипівно, бандерівці повісили маму за щось там "політичне"; а в того учня і в тієї учениці... і ще в тієї третьої з довгою косою татів похапали облавники й повезли під багнетом на Донбас — шахти потребують робочої сили; і ще в

багатьох школярників батьки колотяться вдома, чекають в непевності чи арешту, чи висилки на Сибір, чи глумлення усякого, чи колгоспу, чи кари повстанської... чи, може, таки сподіваються, що Бог їм допоможе уникнути жорен.

Одарка Пилипівна стояла посеред класу, опустивши голову; руки її висіли, як батоги; кремезна її постать горбилася; і діти із-за парт, і їхня вчителька "пані Віра" пасли очима мене й приїжджу гостю; тиша замерзала в класі, як чорний лід. Школярки та їхня вчителька не могли знати, що моя оповідь про долі сільських родин не є тільки відповіддю про "бандерівське виховання", є це також відповіддю, чому й за що вбито в Горопахх її Сашка. Очевидно, вона сама й не відразу второпала, навіщо я зайнявся мартирологом п'ятого класу й не пов'язувала мою оповідь з Сашковою смертю, бо торкнула мене за лікоть й спитала тихо:

— Навіщо ви так жорстоко, товаришу директор... прилюдно ятрите дітям рани?

— Наші діти теж ростуть прилюдно, шановна Одарко Пилипівно. Їх теж жорна мелять... я ж казав: мелять їх і мелять. — Я відчував, що ніколи не був так близько споріднений з моїми учнями, та з їхніми живими й мертвими батьками, як у цю хвилину; я їх усіх голубив, пригортав до грудей і їх сльози пекли мене.

Одарка Пилипівна обідала в мене.

Ірина перепрошувала за скромні страви, гостю ж не чекали: чим хата багата. Гостя сиділа за столом насторожена, немов бідна жінка остерігалася, чи не підсилимо до страви чогось отрутного, але моя Ірина (моя лагідна, усміхнена Ірця) поступово її розговорила і заспокоїла. Ми навіть випили по келішку зачервоненого вишняком самогону; і самогон пригасив її осторогу, і ще Ірчині ніжні долоні, що час від часу, як райські птахи, торкалися або ж плечей нашої гості або ж неспокійних її великих рук — очищали жінку від страху. І вона немов скинула солдатську шинелю й визулася з солдатських кирзових чобіт, стала само собою — зажуреною, згорбатілою матір'ю, що втратила на війні сина. Вона дивилася на нас із Ірою довірливо, благала її зрозуміти, й вибачалася, що в школі необачно збовтнула про оте "бандерівське виховання"; вона відкривала для нас із Іриною таємницю, бо тоді це для нас було першим відкриттям, що в радянської людини є дві або й три душі: одна намальована напоказ, для зручності, для начальства, і для власної безпеки, друга схована в глибинах, приспана, як дитина маковинням, і спутана мотуззям... ця глибинна душа призначена для того, щоб бодай зрідка... бодай на самоті серед життів або ж у снах людина могла б звільнитися від мотуззя і терзання. А є ще третя душа... Тяжко бути людиною в такій ситуації.

Вона, гостя наша, так і сказала, що, ой, як складно у наш непевний час бути людиною; вона ловила Ірині руки в свої розплескані по-селянському долоні й не знати, чи вибачалася, чи просилася, чи сповідалася:

— Мусимо приміряти душі на кожний випадок, — сказала. — Мою поведінку... ворожість оту в школі помітили? Правда, помітили, я бачила: ви помітили, так. Це панувала в мені перша душа. Повинна я була політичне визначитися, чи як сказати. Й ви через душу мою оту показну на мене огнівались; гнів ваш, вочевидь, розбудив другу мою душу, приспану, й вона, бідна, ледве не розплакалася... було мені жаль осиротілих

дітей, бо що діти винні. А третя душа є, мабуть, тільки в жінок... це, певно, ангел-хранитель, що даний або від Бога, або сотворений самою жінкою; ангел той денно й нічно літає над народженим тобою дитям. Хтось собі думає, що ангел-хранитель мусить бути лише лагідним і добрим, правда? А як же стерегти без меча, правда? Чи бодай без злості? Хіба назвеш такого ангела — хранителем? Ви повинні мене зрозуміти, це так просто мене зрозуміти: отут, у цьому селі вбито мого сина.

Нам із Іриною було й тяжко і страшно слухати жінчину балаканину про три душі, немов про три одежини, котрі можна при потребі міняти... можна міняти, а можна й повісити їх у шафі й тинятися по світу без душі. Якась вовкулацька філософія. Невже кожен може сотворити для себе потрібну на певний час душу? Досить лише напнути маску і ти вже добродієць, або ж ти — вовк, або ж ти опер Ступа, який під кулеметом учить наших краян "жити по-новому". Нічого не існує святого чи забороненого, або ж бодай стороженого законом? Про який закон, мораль, про яку людяність можемо говори-. ти, коли душа, мов шкура вовкулаки, висить у тебе на клинку — бери й примірай.

Як легко...

Якщо легко, то чого ж вона, ця стара жінка, нарікає, що важко бути людиною. Радянською людиною, так?

Хоч... що ми з Іриною знаємо про радянську людину? Чи маємо право її судити? Чи вовкулацька напнута шкура не є слимаковою хаткою, в якій можна переховатися від доносів, від куль, від приниження, від страхів, від проповіді ненависті. Ми ж бо "визволені" у вересні тридцять дев'ятого, за вісімнадцять місяців більшовицької "волі" встигли лише краєчком ока зазирнути за браму, де починалося пекло, й то за той позирк поплавилися тисячами й тисячами замордованих.

Будьмо терпеливі, Іринко...

Одарка Пилипівна, схиливши голову на руки, які розпластала на столі, схлипувала; плечі її тремтіли, ціла її постать обвуглилась, скоцюрбилась, і не стало гордої жінки з козацького кореня.

— Я чомусь вірую... я чомусь хочу вірити, що мій Сашко жив великою метою: творити добро для цих людей, що в селі... конкретно добро для Горопах. Вони ж йому заплатили злом — пустили в нього кулю, — лебеділа жінка, ковтаючи сльози.

Ми з Іриною мовчали; ми бачили на клинку вовкулацьку душу, озброєну німецьким автоматом.

— Вибачайте, — сказала згодом Одарка Пилипівна, — я тут розплакалася.

Ірина її обняла; моя тендітна Ірця вилася біля гості, як хміль навколо тички.

— Така вже доля випала матерям — оплакувати своїх синів. — гладила вона плечі, голову старої учительки, гріла у своїх долонях її долоні. — В мене теж був син, Роман, і теж, уявіть собі, жадав добра для людей... для цілого краю; він теж був комуністом... ще в підпіллі за буржуазної Польщі був комуністом. Гестапо арештувало його у Львові... і згинув він у концтаборі під Люблінном. Десь там розвіяли його попіл. Ви бодай знаєте, де вашого сина могила, а з мого Романа деревце, певно, виросло, або полин засіявся...

або квітка синя.

Чому синя, Ірцю?

Я смалив цигарку, притулившись у кутку біля теплої кахльової печі і боявся сколихнути тихий плин жіночої журби. За вікнами шибав собою вітер, розганяючи низькі хмари по далеких куточках неба, на чисті небесні плеса викочував несміливе, по-осінньому соромливе сонце. Воно скупю посміхалося, й скупю того усміху вистачило, щоб день за вікнами прояснися і немовби подобрів.

Мені так здавалося.

У тиші, у ясності та в згоді сиділи за столом, обнявшись дві згорьовані жінки, які й не підозрівали, що до закутка за кахльовою піччю приходили на мій поклик Роман і Сашко Козаченко, я їм насипав у клапті газети рубленого тютюну, хлопці слинили цигарки й, закурюючи, один одного запитували:

— За що ми погинули, брате?

І позирали при цьому на мене.

В мене боліло серце: ой, хлопці, вітер на дворі...

Ой, хлопці, як скриплять старі верби...

Вербовий мокрий листок приклеївся до шибки вікна; листок був продовгуватий, тонкий, темний і блискучий, як азіатське око невідомого звіра.

Може, звіром була осінь?

10

— Чи можете мені показати місце, де впав мій Сашко? — спитала опісля Одарка Пилипівна. — Ще прошу: розкажіть, як це сталося? Тільки без героїчних домальовок; про героїчне уже розповідав мені капітан Ступа. Читала я також у вашій районці. Великих слів велика сила.

Ми йшли з нею вулицею, обминаючи калюжі; на нас косилось оком сонце, а з-за фіранок спозирали селяни. Вочевидь, Одарка Пилипівна котроюсь своєю душею відчула, що людські погляди зі своїх сховків вистрілювали кулями, село ж бо напевно довідалося про її приїзд, але кулі її не брали, вона навмисне дибала вулицею відкрито, навіть гордо, і я не міг би вгадати, котра душа у ній тепер жила, очевидно, та перша, яка призначена для людського ока. Вона не бачила невидючими своїми очима ні припишких хат, ні тинів, потрощених облавниками, ні мокрих садків, що різьбилися на подвір'ях чорно-білими грав'юрами, ні навіть цвинтарних хрестів... дубові хрести, попрішкандибали з-поміж гробів ближче до вулиці й нахилилися чи то від вітру, чи з наміром оповісти Одарці Пилипівні про тик, що лежать на гробовиську: кого замучено, кого застрілено, а кого вбито гранатою в криївці; хрести були наївні, стара жінка слухала тільки мою уривчасту оповідь про смерть її сина, і тільки його смерть бачила.

Я повідав їй, що Сашко Козаченко вмер на правду таки вояцькою смертю. Сталося се серед білої-білої днини, коли начебто смерть від кулі не чигає відкрито на людину. Так думала принаймні група енкаведистів, яка, запричастившись перваком, самовпевнено довбала кирзаками сільську вулицю... довбала й порегочувалась із чогось там, і підспівувала "Катюшу", і смачно матюкалася.

Літо ж тоді панувало в нашому селі. Дерева мліли під сонцем, як дівки перед легінями. Сонно зітхали поля житніми хвилями. Тиша пливла неквапно, і лише чекістський гурт, найжачений зброєю, заплив у її золоті плеса, немов піратський хижий корабель.

Попереду гурту, як звичайно, посвистував товариш Ступа, поруч — Сашко Козаченко. Дарма, що літо, а в нього набакир шапка-кубанка. червоне денце палає, з-під кубанки чуб кучерявий. Сашко оповідав щось про свою суджену, про Стефу з Лисичан, з якою збирався одружитися ("Ви про це знаєте, Одарко Пилипівно?") Так мені опісля оповідав товариш Ступа. Очевидно, іншого разу Сашко про Стефу не розповідав, бо нащо це Ступі? Та й нагоди не було. А тут хміль розв'язав язик. Та й, видно, був хлопець закоханий.

Дівча його було справді вишукане... кажу "вишукане", бо мало зелені очиська, а сама руда, аж червона, личко, як папірець, губи — вінчиком. Я колись мав нагоду в Лисці розмовляти з шевцевою донькою... ("Мали б ви, Одарко Пилипівно, писану невістку").

Галасливий, підхмелений чекістський гурт не надав значення, що їм назустріч майже серединою дороги колотив пилюкою підліток. Босий. Простоволосий. Солдатські штани висіли на ньому, як на патику, і мусив їх підтримувати; також завелика теліпалася на плечах кабатина.

Ступа, Козаченко та й інші облавники не раз цього хлопчину стрічали, знали його в лице, котрийсь, може, з чекістів давав йому при нагоді копняка, щоб не плентався під ногами, а котрийсь — людяніший, давав припалити цигарку.

З обличчя хлопець виглядав невиразно: дрібні риси, кирпатий ніс, безконечно байдужі, сонні очі. Чуб вигорів на сонці до білизни. На губах — бліда усмішка.

Прізвище його було Несміян, Михайло Несміян. Дітлахи кликали його Михаськом Затичкою; так, він був затичкою, бо ним, соромливим і послухним, поштуркували хто не хотів, і кожного він послухав і кожному послужив.

Мав такий податливий характер. У школі Михасько не визначався успішністю... та і яка могла бути успішність, коли виростав у великій родині: тато слабував на сухоти, три сестри — молодші. Старша від нього Ганна — дівчина на виданні. Таке мініатюрне було сотворіння, як зеренце, живе, непосидюче, як синичка, й на відміну від Михаська — гостре на язик. Торішньої осені знайшли її в кукурудзі за селом. Хтось її згвалтував... вже мертву, певно, збещестив, земля доокруж була зрита... і рот повний землі, щоб здавити її крик. Того надвечір'я начебто чули її крик, власне лише одне слово "Сту-па-а-а"! Та чи то правда? Хто міг посвідчити, що, мовляв, я чула, так я виразно чула, як дівочий голос викрикував у кукурудзі про Ступу. І хто міг перепитати про цю подію всесильного Ступу?

Хто?

Михасько?

Хирлявий старий Несміян?

Михасько тюпав собі серединою вулиці назустріч енкаведистам і коли б вони не

були п'яні, коли б не забували про свої злочини, то здалека помітили б, що Михасько Затичка тюпає дорогою, схиливши вперто голову, як молодий бичок; і ще могли б запримітити, що хлопець ворухить губами, примовляючи щось до себе, а чи до світу, чи до Господа Бога, а чи таки до них, до енкаведистів, що наближались.

Вони нічого не помічали; лише помітили в останню секунду, коли хлопець, порівнявшись з ними, відскочив убік і блискавично вихопив з-під поли кабатини наган; хлопець викрикнув два слова "Ступі за Ганну" й натиснув на курок раз і вдруге. В опера він не вцілив, сержант Козаченко вмиг ока заслонив собою Ступу.

Заслонив...

Тривало це секунду, чи дві, чи...

І впав Сашко Козаченко.

За ним упав Михасько. П'ять автоматів і Ступів "дехтяр" дірявили хлоп'я, сто куль, може, в нього всадили, і ще їм було мало... і ще бездушне тіло товкли кирзаками. Люди за тинами вмирали від жалю і страху; лють більшовицька заморожувала кров, засипала глибоким червоним снігом літній день; люди за тинами мовчки ридали, трималися руками за мички трави.

Так було...

Так діялося, Одарко Пилипівно.

І ще додаю наслідок, що опер Ступа лежав над трупом вашого сина, пестив лице й гладив чуприну, плакав, і бив себе в груди, що тяжко помститься.

11

Ми з Одаркою Пилипівною стояли на тому самому місці — навпроти воріт Федя Конопчика, де Михасько двома кулями замість Ступи убив Сашка Козаченка. Вулиця, колись шутрована, текла двома коліями від коліс болотом і водою. Різко смерділо кінським гноєм.

Ніяких, звісно, слідів не залишалося од минулорічної драми. Ні, чого ж, слід лишився в людській пам'яті. Хтось у селі склав співанку, просту, протяжну і сльозливу про Михася Несміяна, який поклав життя за честь сестри. Михаськів револьвер у співанці прославлявся, він став навіть срібним, і смерть хлопцева оплакувалася; про Сашка ж Козаченка співанка каже, що це був "москаль" і тільки, і що це він у кукурудзі дівочу честь розтоптав... співанка не сумнівається, що ворогом був таки Козаченко, в ній співається, що всі чубарики однакові, бо вони люди з-під червоної кривавої зірки, і всі вони дихають ненавистю, за ними спалені села, постріляні повстанці, розриті могили, і "наша Ганнуся розтерзана звіром лежить..."

Я думав, що Одарка Пилипівна надовго прикипить до місця, де впав її син, але вона лише зітхнула й, оглянувшись, крадькома кинула на розбаюрену дорогу знак хреста, й щось прошепотіла...

Просила в Бога прощення за синові гріхи?

Накладала на себе покуту?

Опісля підвела голову й сміливо, відкрито поглянула навколо... поглянула й побачила, що майже ціла вулиця Андрусівка пасла її очима; схилившись на ворота, на

штахети й тини, чіпіли чоловіки, жінки й навіть дітиська. Ні, ніхто з них не знімав капелюха, не казав "славайсу", не вітався бодай кивком голови... й ніхто не пожалів її зітханням або й сльозою.

Але й ніхто не свиснув навздогін і не викрикнув чогось лихого, й ніхто криво не осміхнувся, не порадив із її горя. Люди в нашому селі позивали до смертей і навчилися обережності навіть у позирках; людям було, мабуть, цікаво подивитися на жінку, яка породила чубатого енкаведиста... а енкаведиста того вбив несміливий, як осінній досвіток, Михасько Затичка. До того ж жінка була з Великої України; люди, щоправда, ніяк не хотіли мені вірити, що вона з Великої України.

З Великої України?

Не вкладалося їм у головах. Адже знали: більшовики, облавники, енкаведисти, москалі, окупанти, рабівники та руїнники. Не може бути, щоб між нами були хлопці з України.

І Одарка Пилипівна не витримала їхнього мовчазного питання, що стріляло з кожних воріт, з кожного вікна, і з кожної, мабуть, автоматної цівки, потаємно, з-під стріхи, із-за рогу, із-за дерева на неї націленої; вона схилила горду голову й поникло, занурена в минуле, пригадуючи, певно, і ніяк не можучи пригадати ту першу співанку, яку співала малому Сашкові, місила кирзяками грязюку.

Дощ...

Хмари повзли понад самою землею і сільські хати аж поприсідали до землі й змаліли, щоб їх не зачепили, а голі дерева, задихалися в сірій імлі й обливалися студеним потом. Воронячі скрики прилітали з глибин пізньої осені, немов із тамтого світу.

— Тужно у вас, — сказала Одарка Пилипівна. — Ні вітру, ні подиху... якась безпросвітність галицька, якась безвихідність. Тупик. Навіть постріли... стрілянина десь... навіть постріли тонуть у мряці, як у сувоях вати, а кулі розплющуються. — Говорила вона глухо і мляво, прислухаючись до кожного свого слова; голови не піднімала, дивилася під ноги у розвезену твань дороги, а проте йшла, немов сліпа, не оминаючи жодної калюжі.

— Знаєте., я люблю такі дні, — обізвався я. — Люблю вичікувальну тиху пору, коли вмирає осінь і вже на порозі пахне першим снігом. — І це була правда; в такі дні я розчинявся в туманах, у шереху дрібного дощу і в блідому сяйві потонулого у хмарах сонця. Цілий світ і я в тому світі, заплющував натруджені очі й умивався спокоєм, що лився із хмар, із дощу... тим спокоєм, що випаровувався із землі... земля пахла грибами й печеною картоплею. У таку пору я інколи уявляв, що лежу горілиць на возі з сіном, котре ятрить спогадами про минуле літо; віз нікуди не котиться, випряжені з нього коні... завтра ковалі уже підкують коней на "гостро", бо сипле сніг; мороз, як опришок, свисне в пальці; відпочилі коні шарпнуть мого воза і розтрусять сіно... і розтрусять мій спокій. — Й ще тому люблю цю пору, ці тумани, цю стіну непевності, бо кулі, як ви кажете, розплющуються в тумані, котрась з них не долетить до мети і хтось залишиться живим.

Одарка Пилипівна не відповідала; вона думала про щось своє, осібне, її уже не обходила наша галицька безпросвітність й те, що кулі не долітають до тих, яких вони повинні вбити. Котроїсь хвилини я помітив, що жінка приспішила крок, іще приспішила, іще... й мало не побігла, й виглядало збоку, що вона раптом надумала чимдуж утекти, забратися геть з цієї вулиці, на якій загинув її син, щоб позбутися перехресних людських поглядів... позбутися тих очей, що її обсідали, як шершні. Я подумав, що вона втікає від самої себе, від спогадів і, може, від колискової мелодії, яку наспівувала малому Сашкові; у співанці колисковій, певно, молода вчителька вистелявала своєму первісткові барвінком дороги, й мали барвінкові шляхи повести її Сашка у високості, до людяності й мудрості, а дорога однак чомусь збочила, покотилася униз і завела його, озброєного автоматом, у глухе галицьке село, де мусив умерти.

Я пробував уявити себе на її місці: клекотав, мабуть, у її душі вир; у скаламученому вирі злютувалися воедино ненависть до землі, на якій вбито її сина, і материнський жаль, що Сашко доріс лише до енкаведиста, який розгулював у цьому солом'яному селі з автоматом і утверджував, як він писав додому, щастя і добро... ой, щастя і добро, а де автомат — там смерть, там смерть, там... А ще підсвідоме мучив її сумнів, чи насправду можна утверджувати добро силоміць; а ще вона, стара, не знала впевнено, чи колгосп, червоний прапор на сільраді, трудовень, райком і енкаведе, Ленін і Сталін на стіні справді уособлюють добро. Так, варто було в листі до Сашка запитати, чи сам він вірив у добро, скручене в кулю і всажене в патронник автомата. Ну-ну, цього б вона не написала, не посміла б... страшно... адже листи перечитують.

А ще в каламутному її вирі метався, як дикий звір у клітці, мимовільний страх, що за нею хтось стежить крізь проріз прицілу карабіна... стежить і палець його дерев'яніє на курку.

Я ледве її наздогнав; я розумів її втечу, і, розуміючи, був готовий оборонити її від куль й від лихого слова, адже, люди добрі, мати не повинна нести хрест за те, що її син зблудив із барвінкової дороги; я був настроєний просто по-людському її заспокоїти, прогнати страх і навіть посумувати, що на її сина передчасно вилито кулю. Та водночас і поруч із співчуттям мене ятрила — і чим далі, тим сильніше — її філософія про трояке розщеплення людської душі; я не міг їй цього простити; я хотів знати, яка з черги душа провадить її підтюпцем із сільської вулиці... невже вовкулацька... Свят-свят!

Я мисленно перехрестився; я, може, хрестився не так од нечистої сили, як від власного сум'яття й непевності. Шкода, хрест мені не допоміг, в мені поступово кільчилася злість на цю жінку в сірому з солдатської шинелі пальті; так, одна тільки злість мною оволодівала: а таки вона не має права легко втекти від самої себе, від синовієї смерті й смерті Михася Затички; не має вона права тільки себе вважати скривдженою, є ще кривда Михася Затички; вона, стара вчителька, повинна також знати, що існує велика кривда цієї землі, і я думаю, що якраз земля, струми її правічні, вклали в долоню підлітка зброю й стрілили в Сашкові груди; земля не мала сили більше терпіти.

Чи мав я жінці про це говорити і пояснювати?

Чи вона у повноті досягне трагедію моєї землі, яку скроплюють кров'ю, спустошують, як колись татари, набігами-облавами, пожежами, потопом, ловленням бранців? Чи вона здатна бодай замислитися, чому тутешні хлопці, молоді й не дуже молоді ґазди, покинувши любі серцю чепіги, взялися за зброю? Чи ця інтелігентна начебто особа спроможна бодай краєм ока зазирнути в безодню Божої кари, зісланої на наш народ... Бог поділив нас на "східняків" та "западенців", двох братів зробив ворогами, й вони винищують себе взаємно: один із червоною фаною, другий із синьо-жовтою. Один брат осліп від ненависті до "бандитів", до галичан, які не дають запрягти себе в ярмо... а це ж браття галичани, не ярмо, це мать вашу сяку-таку, щасливе й заможне життя без темної сили землі, яка обернула вас у своїх рабів, це ж буде раювання без експлуатації людини людиною, це вивільнення простого трудівника від церкви й релігії, від забобонів і буржуазної моралі. Наша дорога, браття, веде до комори достатку, яка називається комунізмом: їж — розперізуйся; ми принесли вам ключі від цієї комори, беріть ось золоті ключі й кидайте автомати.

А другий брат, теж осліплений від розпачу, від того, що "східняк" служить Сатані... так, служить, чистить йому копита й розчісує хвіст, трубить у трубку про комунізм і при цьому сам добре знає, що за дверима нема ніякої комори, пустеля там, земля в руїні, а душі людські блукають там у фуфайках і в шинельному сукні, й до небес возвеличують олжу, називаючи її правдою.

Як багато треба сказати Одарці Пилипівні, не маючи певності, що достукаєшся до її серця. Та й чи безпечно?

За селом у колодязі лагідного дня коротко скрикнув кулемет. Йому у відповідь довгою чергою проскрипів автомат; кулемет відгавкувався раз-по-раз, аж поки не вдарила граната. На межі осені й зими спалахнула, як віхоть вівсяної соломи, перестрілка. Тривала на землі війна. Я подумав, що кулі, котрі дірявили лагідну сонну тишу, означали те саме, що я збирався тільки-но втовкмачувати Одарці Пилипівні.

Вона не чула стрілянини; стрілянина її не обходила, жінка втопилася у власному горі й далі втікала від самої себе, розбризкуючи чобітьми калюжі. Аж поки не скінчився мій терпець. Гнів мене душив; я постановив зробити цій жінці боляче; я не мав права на суд, зате я мав право як Михаськів учитель вступитися за нього. Я грубо взяв її за лікоть і спитав... і спитав, чи не бажає вона бодай упівка подивитися на подвір'я, де був колись... де виростав хлопець, що звався Михаськом. Жінка від несподіванки зупинилася й повернула до мене обличчя. Вона не відразу второпала, що власне від неї вимагають; її зір був повернутий у середину самої себе... у власну глибизну... а там, у глибизні, в минулих літах сидить на мураві посеред квіття і гудіння бджіл і вигойдує на клінах русяве дитя молода жінка; навколо її голови ясніє німб, молодиця наспівує щось хлоп'яті, голос її медовий, а з-під вій крапляться сльози.

То було щастя.

Так я собі уявляв у цю хвилину молоду Одарку.

Я, певно, був безцеремонний, і таки був грубий, бо стиснув їй лікоть і зупинив

втечу, жінка поверталася у сьогоднішній день і на її продовгастому лиці відбилосся роздратування.

— В чьом дело? — спитала по-чужому, наслідуючи опера Ступу, чи кожного, хто прийшов на цю землю з карабіном. — Ради Бога, — смикнулася, — дайте мені спокій. Нічого не хочу бачити.

— То як же поїдете... то як же поїдете на Велику Україну, не відаючи, що сталося опісля, коли ваш Сашко стояв перед Богом? — Я був упертий і вона, зітхнувши, погодилася.

Я узяв її під руку й ми повернули у вузьеньку вуличку, на якій заледве могли розминутися дві фіри, і котра, мов на сміх, називалася Королевою, хоч не то що королі, а навіть багатші ґазди тут не селилися на домарство. Хатки обабіч стояли старі, з прогнутими дахами й через те були схожі на вироблені у плузі клячі, обтулені з усіх боків загатами, з розчухраними стріхами. Зате, як ніде в Горопах, тут розросталися сади; господарі, щоправда, втикали навколо хат різну садовину не так для краси й затишку, а для того, щоб уліті галапаслива дітвора мала чим пожитися. Сади у цю пору стояли чорні, безлисті, немов тернові вінки навколо припишклих хат.

Обійстя Дмитра Несміяна колись нічим не вирізнялося від інших: халупчина з прибудованою коморою, під вікнами — городчик, повний чорнобривців, далі стаєнчина, збоку — гноярка і нужник із кукурудзиння, а ще далі в глибині — стодола для збіжжя і сіна. І скрізь понатикано дерев: груші, яблуні, сливи. Дерев тут панували самодержавно й будівлям під їхньою рукою жилося безпечно й мирно. Здавалося, що непевний повоєнний час плив тільки вузькою вуличкою, на подвір'я ж його не впускали, як не впускають нечистого хрестика на стовпах коло воріт.

— Існує в наших краях звичай, напевно дуже давній, — оповідав я приїжджій учительці, — прибівати напередодні Водохреща дерев'яний хрестик на воротах... хрестик той кропили свяченою водою й закосичували паперовою ружею. Це була як оберега, що стерегла подвір'я від нечистої сили.

— Хіба помагає? — спитала насмішливо Одарка Пилипівна.

— Самі подивіться... переконаєтеся, — відповів я, коли ми стали перед Несміяновими ворітьми, — що отут вчинилося після того, коли Михасько застрелив вашого сина. Ну, зрозуміло, він помилився, куля була призначена для товариша Ступи, оперуповноважений сам про це говорив. Але це не має значення... і нема великої різниці, — додав я, — між Ступом і Сашком. Не буду вам оповідати... не повірите, думаю, та й не треба вірити. Скажу хіба, що Сашко Козаченко, дарма, що взимі і вліті ходив у кубанці з червоним верхом, теж був для Горопах енкаведистом, а отже — ворогом, окупантом. І цілком по-окупаційному помстився опер Ступа на Михаськовій родині. Ше ваш Сашко не охолов, як опер знавісніло увірвався з своєю бандою на це подвір'я — не помогли ніякі йорданські хрести, ніяка свячена вода. Солдатня з розгону, з воріт стріляла по вікнах, по стрісі — враз спалахнула хата, стодола і стаєнчина. Самого ґазду Дмитра Несміяна, чоловіка вижовклого, вихарканого сухотами, виволікли наперед хати й товкли прикладами й кирзаками, поки, бідний, не віддав Богові душу.

Гафію ж — Михасеву маму заголили, зав'язали спідницю на голові й пригудзували до воріт на посміховище. Ше й табличку наслинили олівцем: "Курва, яка сплодила скажене вовчєня". Меншеньких двох дівчаток поклали, як снопики обабіч їх мертвого тата й, забавляючись, дірявили кулями землю над їхніми головами. П'яний від помсти й самогону, одурілий від вогню, криків, оперуповноважений Ступа під дулом кулемета зганяв на пекельне це обійстя близьких сусідів і наказував (а піна йому з писка пирскала, а червоні глипаки вилізали з очниць), щоб упень рубали садок, щоб ні одного деревця не лишилося... щоб нічого живого не зосталося на подвір'ї: ні деревця, ні куща, ні курки, ні пса, ні зєла зеленого. "Шоб мене бандери до віку пам'ятали! — викрикував та поливав з "дехтяра" короткими божевільними чергами крони дерев.

Ніби дерева щось завинили...

Уявіть собі, Одарко Пилипівно, що діялося тут... настав кінець світу: вогонь пожирав будівлі, лементували діти, тулячись до мертвого батька, металася збожеволіла корова, що вискочила з полум'я, поки її не пристрелив котрийсь з енкаведистів... бідна Гафія, осоромлена перед білим світом, просила в Бога милосердя й викрикувала прокляття Сталіну, а врешті заскиглїла тонко й тихо, як поранена птаха. Чекістська ватага матюками й щупами, якими винишпорювали бандерівські криївки, квапила Несміянових сусідів чимдуж рубати дерева... ану, скорей, мать вашу за ногу! Ну-ну! А самі витоптували в городчику квіти й навіть кропиву попід плотами.

До вечора сад був сплюндрований дотла. Мертвого Дмитра Несміяна повезли в трупарню на цвинтарі, а Гафію з дітьми, геть чисто здерев'янілих та онімілих, забрали з собою до району, а звідти відправили в Сибір. Чи доїхали вони до Сибіру, чи згинули в дорозі — хто про це розкаже?

Ви мене слухаєте, Одарко Пилипівно? Ви ж бо словесник, так сказати, маєте уяву розвинуту... то отже намалюйте собі в уяві пожарище, що підкурювало небо чорним димом; розстріляна корова пухне посеред потопту й великим білим оком стежить за кожним вашим рухом; груші і яблуні лежать обіч своїх високих пнів і листя на пагіллі дрібно тремтить запізнїлим страхом; викорчована, потоптана червона ружа в'яне на сонці... а може, то не ружа, то пролита кров? Навколо попелища стоять онімілі, схилившись тяжко на тини, Несміянові сусіди: старі, молоді, дітлахи, а поміж ними в гімнастїорках учорашні фронтовики, які з іменем Сталіна вмирали на фронті. За що? За оце погарище? За знищення? Адже завтра і їх таке ж чекає. Я теж був поміж людьми; усім нам краялося серце від енкаведистського безумства і всі ми поскрипували зубами... всі ми почувалися розстріляними, потоптаними кирзаками, обплїтованими матом, осоромленими, як бідна Гафія... і всім нам баглося роздобути автомати. Вірите, Одарко Пилипівно?

Навіщо я все це оповідав, наражаючи себе на небезпеку, адже не пеленав слова в лопушшя, кожне моє слово — рік тюрми, рік тюрми, рік... Міг же я, врешті-решт, замовчати, й могла стара вчителька повернутися на Велику Україну з жалем на Михаська... й могла вона Михаськів портрет малювати пензлем і фарбами, позиченими в опера Ступи.

Нібито тепер щось зміниться?

Не знаю...

Знаю лише, що стара жінка перестала мене слухати, й, немов лунатичка, рушила з воріт в заросле кропивою і кінським щавелем подвір'я. Тинялася з кута в кут... щось шукала під ногами... щось надслуховувала; торкалася долонями високих, уже почорнілих пнів і висівала розсипи слів. Була це молитва за воскресіння дерев: "Устаньте, дерева, й знову закучерявітьися, бо страшні ці чорні пні... вони подібні на цвинтарні хрести". Чи дотиком своїм прагла наворожити, щоб пні остаточно спорохнявіли й розсипалися, щоб сліду ніякого не лишилося, щоб ні зарубинки, ні карбу, ні краплини ніде пам'яті не лишилося, щоб цілий світ забув, що на цьому місці стояла хата, а в хаті був батько, й була мати, й були сестра Ганнуса й брат Михасько й ще двоє малих дівчаток; іще була корова в стайні й сокотіли кури на сідалах, був пес Кудлай, що стеріг обійстя, а в stodолі чахкала січкаря й гупали взимі ціпи. Зрештою, хто скаже про що думала й що уявляла Одарка Козаченко на Несміяновому пустищі?

Я їй не заважав, чипів собі на мості, навіть не дивлячись у її бік. Мала набутися на самоті, надивитися на пустище, що стало гейби пам'ятником на честь її сина.

А вона про мене забула; сіла на недопалену хатню підвалину й, схилившись на палицю, яку підбрала, раптом вибухнула плачем.

12

Коли стемніло, в Горопахи на білому коні вступила зима — лапасто посипало снігом. Опер Ступа з своїми енкаведистами міг утішитися: сліди на снігу поведуть до потаємних, хитро замаскованих підземних схованок — схронів, що їх набудували для себе лісові хлопці. І навпаки — сніг для підпілля, для партизанки — це завжди лихо й озирання на задні колеса. Та що зробиш. Бог керує світом.

Я, поправді кажучи, сподівався, що надвечір'ям приїде на "газоні" із своїм табуном облавників товариш Ступа й забере нашу гостю, але він десь запропастився, або й навмисне "забув" про Одарку Пилипівну, щоб лісові хлопці нагостили зуба на матір Сашка Козаченка, а вже він, Ступа, потурбується про засідку.

Так чи інакше, а ми з Іриною залишили стару учительку ночувати в себе. Село пильно пантрувало за приїжджою гостею і я, запримітивши в кухні гладущик свіжого молока, слоїк сметани та інші дари, принесені Ірині близькими й далекими сусідами, щоб "по-людському" погостити вчительку з Великої України, заспокоївся; дари означали, що цієї ночі ніхто не підступить до мого вікна. Село, мабуть, почуло плач на недопаленій підвалині й змінило гнів на помилування, і я тепер не боявся ніяких нічних несподіванок. Хоча можна було очікувати усяких провокацій від товариша Ступи.

Ввечері забігла до нас Галинка Ярошенко — молоденьке чорняве дівча, яке закінчило педучилище й за направленням приїхало в нашу школу вчителем молодших класів. Походила вона з Корсуня, залишила там маму, яка писала їй повні тривоги листи... писала, як тобі, дитино, у тій небезпечній Западенції ведеться, ти просися в начальників, щоб перевели в спокійніші краї. Одна знайома мені говорила, що в Млієві, у школі, є вільне місце. Кажи начальникам: мати стара, хворіє часто...

Дівчина однак не просилася; не похвалюся, що їй, "східнячці", а отже "совітці" було в наших краях легко. Якось вночі таки навідалися до неї лісові хлопці. Стара Гандзиха, в якої Галина квартирувала, опісля посмішковувалася з себе, що з переляку обмочила сорочку, коли відчиняла хлопцям двері. Галинку не рушили, лише спитали: "Чого навчаєш, дівчино люба, наших дітей? І чи знаєш, красуне, "Отченаш", а якщо не знаєш, то навчися. І чи ти, не дай Бо, маєш завдання створювати в Горопах комсомол? Най тебе всі святі боронять..."

Вона хрестилася: "Хай мене Бог боронить".

І хлопці пішли.

Галина під великим секретом переповіла мені слово в слово з тієї нічної розмови, і голос її тремтів.

— То може, таки мені втекти, кинути ваші Горопахи? Шо я тут забула? Свою смерть? Вчитель нині скрізь потрібний, — запитувала мене. Висока, струнка, на чистому й білому обличчі тонко намальовані брови. Ніс мала задеркуватий. Важка смоляна коса. А очі — зелені. Я знаю, що її любили вчителі й учні, що вона в селі прижилася, і що її трохи ревнує моя Ірина... і, певно, в жіночих ревнюшках була своя рація. Навіть самому собі я боявся признатися, що мені подобалися ці зелені очиська... цілий зелений світ — ліси, поля і води примружено споглядали на мене, і від зеленості світової я чомусь хвилювався. Та це була моя, підтоптаного уже чоловіка, тайна, з якою мені було веселіше жити. Тепер я мав би із зеленими очиськами розпрощатися?

Та чи в очах... чи в очах, товаришу директоре, річ?

— Хто ж буде наших дітей вчити, Галино Іванівно? — спитав її замість того, щоб відповісти на запитання. Дівчина мовчки повернулася й пішла.

Того вечора вона сиділа поруч із Одаркою Пилипівною. Ми сьорбали чай і розмовляли про всякий шкільний дріб'язок, і про те, що найвища пора віддати Галинку заміж.

— Час, звичайно, найвищий, — посміхнулася дівчина задумливо. — Тільки за кого? Одні хлопці в лісі, другі хлопці тих, які в лісі, ловлять. Всі зайняті війною. Лишилися каліки, старі, підлітки. — Галина роблено зітхнула.

— То вертайся додому, землячко, — порадила Одарка Пилипівна. — В Корсунь, до мамі.

— Хіба в Корсуні парубків на ярмарок тепер водять? — пожартувала Галина Ярошенко. — Чи я не знаю, що багатьох, ох, багатьох вибила війна.

— Зате в Корсуні безпечно, — Одарка Пилипівна поправила косу на голові — корону свою й оглянула нас переможним поглядом. Сиділа в запряній у горошок ситцевій сукні й саморобному светрі. Лице від чаю розчервонілося, хатнє тепло розморозило її стриманість. Я подумав, що на Несміяновому пустищі до Одарки Пилипівни повернулася первісна її чиста душа, а дві інші, фальшиві, які вона мала про запас, спопеліли в її плачі на підвалині.

А все ж вона зрідка кидала тривожний погляд на вікно. В такі хвилини Ірина обнімала її за плечі, заспокоювала:

— Ну, ну, — лебеділа, — будьте в нас безпечні. Сніг на дворі... тиша там.

І ніби їй наперекір у селі то тут, то там свердлили снігову тишу автоматні черги: Ступа з своїми не спав.

— А ви кажете "безпечно", — хитала головою Одарка Пилипівна. — Як ви живете тут... як ти, Галю, дівча безборонне, не боїшся? Ось мого Сашка, озброєного до зубів, як то кажуть, і то...

— Чого ж, — відповіла Галинка Ярошенко. — Боюся, ще й як боюся. Та мусить хтось вчити наших дітей, — повторила колись мною сказану фразу.

Молодець, бігме, молодець. Ох, як я обняв би цю милу Ярошенчиху, як жартома поза очі її називали в школі. Стримувався проте, згадавши про Іринині ревності.

— Ой файно, — похвалила замість мене стара Когутячка, тобто Анна Когутяк, яка принесла моїй Ірині півкопи яєць "на вечерю". — Внуки в мене ростуть, будете їх вчити. — Стара скромно тулилася в куті біля креденса, тримаючи на колінах малу онуку. Дівча напівлежало в бабиному подолі, як у колисці, й тільки світило очима. Баба відмовилася від чаю, казала, що "гербату липову" п'є лише від перестуди, в розмову теж не впрягалася, а лиш пильно слухала, наставивши вперед праве вухо, й ще пильніше вимащувала очима нашу гостю.

Я подумав, що напевно "в лісі щось велике здохло", як кажуть, якщо Анна Когутяк розщедрилася на півкопи яєць для Ірини — вона дуже рідко до нас забігала, а тут — навідалась. Чи не через те, що в нашій хаті гостює Одарка Пилипівна Козаченко... Козаченко... ох, Козаченко. Господи, та ж сержант Козаченко торік навесні вихвалявся, що його група з двома кулеметами засіла в глинищі "На Буківні" й викосила цілу боївку районного провідника "Сагайдачного".

П'ять трупів виставили того дня для спізнання під стіною сільської читальні; три дні навіжений Ступа зганяв людей упізнавати побитих, щоб "по-християнському" поховати — і ніхто нікого "не впізнав".

Серед постріляних був сам "Сагайдачний" — Петро Когутяк, середущий син старої Анни. Вона, бідолашна, теж його "не впізнала", не мала права впізнавати, бо цілій родині, яка відразу ставала "бандитською", загрожувала висилка на Сибір... а в родині "Сагайдачного" трирічна доня, для котрої він винайшов десь у своїх книжках панське ім'я Соломія, і старший на два роки Гриць, і дружина Софійка — тендітне, ніби й не хліборобське створіння. Всі вони не витримали б довгої дороги на Сибір, окрім, мабуть, кістлявої баби Когутячки, стара про це добре знала й наказала невістці й сама собі: "Мовчімо, не плачмо, не видаваймо себе. Петрові вже нічим не поможемо, а собі нашкодимо. Чуєш, Софіє?"

Побитих, на щастя, як це звичайно практикували, не повезли в район, а таки скинули в яму на сільському цвинтарі. Це була єдина радість для Анни... радість, бо могла крадькома піти на синову могилу, засвітити свічку й помолитися за його душу.

Не знаю, чи хтось у Горобахах впізнавав у "Сагайдачному" Петра Когутяка, мабуть, що ні, бо Ступа або ж той таки Козаченко напевно про це дізналися б — і закурилася б за Когутяками сибірська дорога. Зате Анна запам'ятала Козаченкову хвальбу: "Я

особисто прострочив "Сагайдачного". Мужик був крепкий, ніяк не хотів падати, а я бив із кулемета й бив". Сержант, п'яний і веселий, тинявся безпечно по селу і, завжди сторожкий, на цей раз закинув свій автомат за спину, взяв в руки гармошку, й витинав марші й вальси. Гарно грав сержант Козаченко. І ось тепер Когутячка пасе очима Козаченкову матір; вони, мабуть, були ровесницями, тільки Анна, немов рибина на вітрі, висушена та зав'ялена... та і як такою не будеш, коли сама мусиш орати і сіяти, косити й доглядати худібку, намолочувати совітам контингент, бігати вечорами до читальні на Ступині проповіді, вибавляти внучат та ще й до того сокотити й жалувати тендітну, як весняний первоцвіт, невістку. Старий Когутяк помер ще за німців, а син у партизанці Україну виборював, поки не згинув.

Спочатку Анна Когутяк позирала на Одарку Пилипівну зацікавлено й, може, трохи розчаровано; вона сподівалася побачити якогось страхопуда, відьму, яка породила енкаведиста, а тут, біля столу сиділа й пила чай звичайна стара жінка... ну, трохи ця жінка залишена й неприступна... та й не до лиця їй, старій, викладати, немов дівчині, коси короною. Жінку з Великої України варто й пожаліти, знайти для неї ласкаве слово, адже, що не говоріть, а її сина вбито в нашому краї... і вона не винна, що її Сашко, той Козаченко в кубанці, геть озвірів від засідок, перестрілок і переслідувань, від пиятики також і від енкаведистського свавілля; ні, ця жінка з Великої України навіть не знає, що її син вирізав на своєму офіцерському паску із зіркою карб за карбом на кожного вбитого бандерівця, і цим, бувало, вихвалявся... і був там карбований Петро Когутяк. Господи наш, Господи...

Карб на ремені стара Когутячка немовби раптом зримо побачила і він її обпік... або ж до того карбу мимохіть торкнулася ручкою мала Соломійка... так, торкнулася Соломина й скрикнула, тулячись до бабиних грудей. Дитячий плач сполошив, як голуба на підвіконні, бабині жалі й умив лагідністю, вона горнула до себе дитину, сухе й гостре її лице зблідло, а губи стиснулися в синю нитку, а в грудях розклекоталися, як смола, люті жаркі слова. Ой, як повно в мені клетоту, слова розчервонілися, як каміння на вогні, і я зараз буду ними каменувати стару вчительку... і най їй стане боляче, най вона завіє від болю, як я вию ночами, коли внуки сплять... і най не копить губу, най жахнеться синового карбованого паска.

Одарка Пилипівна інтуїтивно раз-по-раз оглядалася на Когутячку, і я відчував, що ось-ось розірветься поміж ними граната; я не міг до цього допустити, я мусив Когутячку заглаїти. Сів коло неї і поклав, перестерігаючи, руку на її плече... і кілька разів стиснув її плече, мовляв, Анно, схаменіться, у гніві самі себе видаєте, за вами прецінь Сибір плаче, а маєте на колінах малу Соломинку.

Спам'ятайтеся.

Вона переборювала себе цілу вічність, ковтала й ковтала розпечені слова, гасила їх у собі, і клекіт поступово улягався, а білість на лиці зникала. Врешті глипнула на мене вдячно, хитнула головою:

"Я вас, директоре, зрозуміла, я сама собі не ворог".

У кімнаті посіялася незручка мовчанка. Моя Ірина припала до вікна й, щоб

розрядити німотність, сказала:

— Як красно надворі... біло, біло. Люблю вечори в хурделицю. Вийти б із хати та поблукати селом, подихати молодим снігом, що чомусь пахне весною.

— Далеко сьогодні не заблукаєте, — обізвалася Галинка Ярошенко. — На когось відразу наткнетесь... на Ступу або ж на хлопців із лісу.

— Лісові хлопці, як зайці, — усміхнулася у своєму кутку Когутячка. — По першому снігу не ходять, бо Ступа вислідить, як пес. Правда, вже без Сашка в кубанці.

— Ви теж його знали, мого сина? — ледве чутно, не глянувши на Когутячку, спитала Одарка Пилипівна.

— Чого ж, усі ми в Горобахах його пам'ятаємо... його гармонію, кубанку з червоним денцем та автомат. Знаний був, — відповіла уже без усміху Анна Когутяк. Вона знову хмурилася, хмари напливали й напливали, і я знову згадав гранату.

— Ви його тут ненавиділи, так? І ви, жінко, теж? — приїжджа гостя наосліп, немов приречена, тягнулася до гранати, до моєї уявної гранати, що мала поміж ними, жінками, вибухнути. Всі ми в хаті ніби побачили, що граната лежить поміж горнятками й тарелями.... лежить, а вибуховий механізм відраховує секунди.

— Мені один партизан... наш таки хлопець з ліса... нема вже його... оповідав про Сашка в кубанці щось таке... щось... — Анна Когутяк й не помітила посуворілого й замкнутого обличчя Одарки Пилипівни, й начебто не було у нас із нею мовчазної домовленості не робити собі шкоди, і через те я дерев'янів. А вона продовжувала: — Отож я не дуже в ті оповіді вірю, бо про Козаченка ружне повідали, та і я сама не раз виділа, як він біг попереду Ступи, як песик на ланцюжку.

— Але ж, сусідко, — пробував Когутячку зупинити, — про мертвих...

— Хай говорить, — набундючено промовила Одарка Пилипівна. — Я одразу зрозуміла, що ця жінка спеціально прийшла сюди, щоб про Сашка поговорити, щоб...

Анна Когутяк на мить спалахнула... й вона була страшна у своєму гніві: очі побіліли, обличчя й без того аскетичне, виглядало так, начебто з нього здерли шкіру й оголилася жовта гостра кістка. З-під чорної хустини висмикнулося пасмо сивого волосся.

Я заплющив очі.

Граната, на щастя, не вибухнула; а я й не гадав, що Когутячка так вміє володіти собою, життя, видно, навчило цієї складної науки; вона лише зітхнула, знову ковтаючи згустки гніву, і не минуло дві-три хвилини, як жінка, гойдаючи на колінах внучку, продовжувала спокійно:

— Маєте рацію... я на правду прителепалася сюди, щоб з вами здибитися, товаришко чи пані — не вгадаю, як вас кликати. Так, я мала... о, я мала намір вилити цілу ріку жалю на вашого сина, щоб ви тую ріку випили до дна, бо, бігме, маю на це право. Та Бог з вами. Я про інше... я про добро, про те, що оповідав мені один хлопець з партизанки. Сталося так, що хтось виказав Ступі схрон, тобто криївку, де перебував якийсь бандерівський провідник з двома охоронцями. Ну Ступа обступив схрон... повно енкаведистів... ще й на всякий випадок засідки поробили. Бандерівці спробували

пробитися гранатами, але вирвався живим лише один. Та й то у видолинку, куди він скотився, втікаючи, чигала на нього смерть: за дубом лежав у засідці енкаведист у кубанці. Автомат наготові, ось-ось сипне чергою. Проте не стрілив. Енкаведист у кубанці навіть відвернувся, і лише потім, коли втікач зник у кущах, пустив у білий світ чергу за чергою. І хлопець той, утікач, врятувався. А був тим енкаведистом Сашко Козаченко. Я на свої власні вуха чула, як партизан наш, що врятувався, в'одно твердив, що Сашко навмисне не стріляв і дав йому змогу втекти... обізвалася в ньому, видно, українська душа.

Як собі хочете, пані-товаришко, а мусила-м цю історію переповіс-ти, аби-сте поїхали додому з розрадою: ваш син не пролив братньої кровці. Ви Ступу не слухайте, ви мене слухайте... — вмовляла Когутячка нашу гостю.

Ми всі були приголомшені її неправдою, бо чули цю історію, вигадану чи й справжню, давно й не один раз, лише ніхто не міг забожитися, де вона насправді відбувалася... і не було в цій історії імені Сашка Козаченка. Проте, ніхто з нас не моргнув і бровою, ми здогадувалися про потаємний смисл Анниної неправди: їй таки стало жаль самотньої старої вчительки. І страшно було подумати: вона прощала жінці з Великої України смерть свого сина... вони обидві поріднилися через смерті своїх синів. Я думав тоді: гей, добрі й милі люди, як ми себе не знаємо, як ми собі докоряємо, як часом нас мають за бандитів, за націю різунів, а тут одна із нас, сільська вистраждана жінка перемогла братовбивство, помсту, зраду. Й навіть перемогла саму себе.

Ми в хаті припишкли здивовані; ми мовчали, боячись необережним словом, тоном, півтоном зрадити перед Одаркою Пилипівною Когутяччину неправду; ми лише кивали головами, мовчки стверджуючи, що, мовляв, так воно насправді діялося.

Один Бог знає, як Одарка Пилипівна повірила в мальовану легенду Анни Когутяк; вона очікувала від Анни ворожнечі, від цієї гостролицької жінки ворожість віяла, текла, як віє студенню вітер із поля, й бідна стара вчителька спочатку не могла зорієнтуватися, як має повестися із красивою легендою про її сина; вона зазірала нам увічі, запитуючи, що їй робити з Сашковою історією: повірити в неї, відкинути її?

Господи, як хочеться, щоб твій син був колись людиною...

Ми витримували то допитливі, то розпачливі, то Злякані, то вмить звеселілі позирки Одарки Пилипівни, а моя Ірина гладила її руку на столі, мовляв, чуєте, жінко з Великої України, що про вашого сина оповідають у нашій бандитській Западєнції? Ірини підтримка була такою щирою, що Одарка Пилипівна-таки півірила... таки повірила в легенду, що Сашко Козаченко врятував життя одному бандерівцю. Вона схопилася із-за стола... із-за стола схопилася вже інша жінка — злагідніла, добра, усміхнена; вона підійшла до Когутячки, обняла й поцілувала:

— Дякую, сестро, — прошептала.

А мале дівча, Соломинка, відсахнулася від неї і скрикнула.

Ой, і скрикнула.

Потім настала для старої вчительки довжелезна, розпростерта на тисячі кілометрів, притрушена молодим снігом, ніч; жінка не роздягалася й не лягала в

постіль, яку їй Ірина розстелила в моєму покойчику з книжками — чипіла до ранку біля вікна і насторожено, пильно вслухувалась у тишу. Слава Богу, ніде ні стрілу, ні крику, ні голосу, ні скрипу чобіт, ні... ні Сашкової гармошки, їй чомусь здавалося — баглося їй цього — що вночі постукає у вікно Сашко, і боялася, що проспить його постук, не встигне запитати, як то було, сину, насправді з тим порятованим бандерівцем?

Пізнім ранком, коли опер Ступа приїхав її забирати, вона обіруч стиснула мою долоню й, дивлячись увічі, прошепотіла:

— Чого... чого власне приходила та вчорашня гостролиця жінка?

— Щоб ви її назвали сестрою, — відповів їй просто.

ЧАСТИНА ШОСТА

СЕВЕРИН ГАЙДАШ

1

Іще на могилі Дмитра Несміяна в пісній жовтизні дикої землі не проклюнився ні один кільчик; іще Дмитрове обійстя лякало чорнотою погарища; іще ніхто не торкнувся зрізаних яблунь і груш (це станеться аж взимі, коли почнуть тріщати морози), що в'янули неохоче, поволі й духм'яний запах листя наморочив вузеньку Королеву вулицю; іще в Брошневі на пересильному пункті за колючими дротами й під кулеметами приходила до пам'яті Несміяних з дітьми, очікуючи своєї дороги в Сибір: енкаведистам бракувало вагонів для щоденного формування ешелонів, що везли й везли, наче в безодню, людей на висилку; іще ровесникам Михаська Затички привиджувався сам, Михаєчко і його несмілива, як полум'я свічки, усмішка, й вони дотепер не можуть повірити, що за кволим полумінцем затаїлася жертвна сміливість: Михаськова смерть обросла легендою про те, що енкаведисти не змогли хлопця вбити набоями з цілого "дехтяра" й не столочили його своїми чоботиськами, а таки ще живого жбурнули до кузова "газона"... жбурнули, а він по дорозі в райцентр утік, здимів, безслідно, нема по ньому могили.

Іще антрамент не збляк на моєму листі до редакції обласної газети "Бистричанська правда", як одного жнивного дня перед школою в Горобахах загальмував військовий "вілліс", з якого боком висунувся невисокого зросту панок у спортивному, ще довоєнного крою вбранні, у зеленому капелюсі з вузькими крисами й півнячою пір'їнкою за околличкою та в жовтавих на грубій підшві мештах. Я випадково стояв на шкільній хвіртці і відразу охопив поглядом, ніби сфотографував внутрішньою камерою, цю екзотичну в наш кирзовий, просмерділий махоркою час елегантну постать, не минаючи ні його масивних рогових окулярів, ні малинового метелика під бородою, ні тим паче з-панська білих рук і чисто виголеного обличчя; таких підкреслено цивілізованих панків, коли на цілому світі — від Горобах аж до зореносної Москви — скрізь панували (і в тому числі у бандерівських сотнях, боївках, у схронах) чоботи, офіцерські ремені, гімнастюрки, портупеї, кашкети з блискучими дашками й просто з дашками із зеленої матерії, я давно не бачив. І це було зрозуміло: тривала війна. Для цього ж панка, на перший погляд, війна немовби не облягла землю, але це здалося лише на перший погляд. Шойно я побачив, що у "віллісі" сиділи три чубарики з

автоматами наготові: вони стерегли панка від примх війни. Я із їхньої перестороги посміхнувся: що вони могли б вдіяти, якби хтось із-за плота шарнув по ньому з автомата. Ото .наробив би в штани.

— Ось тобі й на, — засміявся щиро панок, блиснувши частоколом золотих зубів, — мені рекомендували вас як гостинного господаря, своєрідного Робінзона й водночас Дон-Кіхота з бандитських Горобах, а ви, Северине Петровичу, так вас, здається, величають, не вельми привітно зустрічаєте гостей із області... гостей, які наїхали з автоматами. — І він знову засміявся. Але тільки одними золотими зубами (Я помітив: зуби були дрібні, як зеренця зжовклої кукурудзи). Очі ж за скельцями окулярів залишилися сумні й холодні. — Що зробиш без автоматів, Северине Петровичу, коли війна?

Я мовчав, трохи спантеличений: він вичитав мої думки.

Він тим часом назвав себе: це був Ярослав Гонтар, письменник, кореспондент обласної газети. Ім'я його було добре знайоме: іще до війни мені потрапили до рук два томики його "Сільських оповідань" і, правду кажучи, сподобалися. Спершу я думав, що автор утратив у Стефаникову колію й через те не буде спроможний сказати про галицьке село своє слово, однак помилився. Якщо Стефаникові герої не мали й гадки відірватися від землі, на якій чорно бідували, й більшість з них не пробувала щось у своєму житті змінити, то люди з Гонтаревих оповідань виходили за межі своїх нивок і запитували подорожніх, де є земля краща й плодючіша, напитували в присмерках, у непевності майстрів, що вистругували човни, щоб свою біду переплисти, а дехто вже самотужки човен видовбував і відштовхувався веслом від берега... і опинявся в містах і містечках, там наймався різати й колоти дрова, підмітати вулиці, на гарбарні брався за найсмердючішу роботу або впрошувався на "колієвій станції" розвантажувати вагони з вугіллям. Гонтареві люди були не менш трагічними, ніж Стефаникові, бо хоч вони розпрощалися із землею, стали начебто інакшими, такими, що усвідомлювали необхідність змінити світ для того, щоб легше їм жилося, усе ж багато з них або згасало від сухот у міських сутеринах, або спивалося, або вчилося красти, або просто байдужіло, задовольнившись найменшим...

Або вішалися.

Власне, ці нові Гонтареві люди, що вийшли на розпутья, мене вразили, бо вже такі типи об'явилися в Горобахах, і чим далі, — тим їх ставало більше; я дотепер не звертав на них уваги, мені здавалося, що село — здоровий організм, а люмпен сільський — це ледацюги, конокради, пияки, які дорешти пропивали вітцівщину, три-чотири постійні арештанти, які сповідували комунізм — це тільки лишай, який поступово минеться. Гонтар відкрив мені очі, що його "нові люди" — не тільки трагічна, але й руйнівна сила, в якій нема нічого святого; "ноі" Гонтареві люди, з яких восени тридцять дев'ятого року комісари рекрутували усіляких активістів, стахановців, бригадирів, ланкових, депутатів і донощиків, у післявоєнний час показали зуби й позаписувалися в батальйони стрибків, що готові, вислужуючись перед товаришами оперуповноваженими, зарізати рідну маму.

По війні ім'я Ярослава Гонтаря стало часто появлятися на шпальтах обласної газети, але, на жаль, він уже не писав оповідань, його тепер цікавили — і він їх вихваляв — конкретні люди, часто з колишніх "нових", котрі заходилися будувати "під зорею радянської влади нове й щасливе життя"; я, щоправда, не дуже вірив у "реальних будівничих", принаймні в Горопахах вони більше руйнували, ніж будували, будівництво "щасливого життя" в газеті висмоктувалося з пальця, так само, як умів Гонтар майже щоденно вибіхувати про "масові звірства українсько-німецьких націоналістів". Його великий нарис про "героїчне" життя і "героїчну" смерть сержанта Сашка Козаченка та про оунівського "бойовика" Михайла Несміяна по кличці "Затичка" став класичним зразком радянської журналістики, де воістину було п'ять процентів правди, а решта — брехня.

Я уявляв автора тієї писанини таким собі розгойданим та забльованим пияком, аморальним типом... ні, я уявляв собі цього, з дозволу сказати, письменника "пуцарем", тобто горшконосом, лакеєм при товаришеві Ступі, то тільки Ступин горшконос міг набрехати на бідного Михаська сорок бочок арештантів й міг прославити Козаченка, який, бачите, тільки й знав, що забавляти сільських дівчат грою на гармонії та навчати їх українських народних пісень, нібито енкаведе, холера ясна, створено совітами для того, щоб сільські дівчата збагачували свій пісенний репертуар.

Ще того ж дня, коли прочитав у газеті опус товариша Гонтаря — каюся, що був такий наївний — послав до редакції скаргу на злочинні дії оперуповноваженого Ступи, описавши вакханалію самосуду над родиною Михася Затички; мені чомусь здавалося, що в редакції сидять гуманні, інтелігентні, а головне — принципові люди, які силою свого авторитету, морального впливу на начальство примусять Ступу відповісти за скоєне.

Ну, звичайно, я помилився... я був лютий на себе, що надто високо цінував редакційних працівників. І ось маєш: "Михайло Несміян — куркульський виплодок. Не один рік бандерівські ватажки у своїх глибоких схронах виховували з нього такого собі примітивного камікадзе, вбивцю, на рахунку якого не одна безневинна жертва...". І далі в такому ж дусі.

І це написано про Михася Затичку, підлітка, який виростав на ріденькому кукурудзяному "чирі" та на картоплі в лушпинні і котрий жив на світі несміливо й усміхнене. Уявляю, що бідний хлопчина мусив пережити, до якої граничної межі дійти, яким гнівом мусив запалитися і яким нехлоп'ячим спокоєм і рішучістю мусив застися, щоб зважитися прилюдно вбити оперуповноваженого Ступу. Інша річ, що йому не повезло, Ступу заслонив Козаченко.

Ось тут, на мою думку, починається поле для письменника, який збирався описати подію, що сталася на вулиці в Горопахах; ось тут, товаришу Гонтар, докопуйся до глибини, до першопричини, до вибуху в дитячій душі, до її муки. Хіба було просто хлопцеві взяти в руки наган і хіба він не здогадувався, що його чекає?

А то: "куркульський виплодок".

Втім, що міг інакшого написати "пуцар" при ступах, п'яна якась почвара?

Замість розгойданого п'яка стояв переді мною інтелігентного вигляду панок, який цікаво розглядався навкруги. Чубарики, що з ним приїхали, зайняли, як казав опер, "кругову оборону".

— Стережуть вас пильно, — не втримався я, щоб Гонтара не вколоти.

— Авжеж, — цілком серйозно відповів письменник, — такі, як я, у радянської влади на вагу золота.

— Цілком зрозуміло, пане-товаришу, — погодився я. — Таких, що розстрілюють кулями... що просто вбивають, у радянської влади цілі полчища. А таких, що отруюють душу словом — одиниці. Звідси й золота ваша вага. — Я, мабуть, ризикував, викликаючи вогонь за себе, мої слова цілком можна було підшити до судової справи й нарокувати вирок. Це так сьогодні просто.

— Вам, добродію, палець в рот не клади, — промовив Гонтар. — Миттю клацнете зубами.

— Я зроду таким вдався, — відрізав я. — Не звук, перепрошую, загортати слова у вату, чи в ще щось м'яке... я звук говорити те, що думаю.

— Прямолінійність, мій пане, не завжди прикрашає інтелігентну людину, — сказав Гонтар і дістав із кишені коробку "Казбека". — Курите? — Я узяв цигарку, він клацнув запальничкою — ми обидва закурили; тютюн був пахучий, я давно такого не вживав, обходився махоркою, дешевими цигарками, а більше — домашнім бакуном. — Ну, а окрім того, я знаю, — продовжував Гонтар, — що в цьому Богом забутому селі ви тільки те й робили, що заокругляли гострі кути... кути між владою і людьми в Горопах... кути між різними оперуповноваженими з району й селянами, обкладеними "контингентами"... і навіть кути між "Штефановими хлопцями" і знову ж таки сільським людом. Ви переважно шукаєте компромісів... без компромісів нині не проживеш посеред всесвітньої колотнечі. Чи неправду я говорю? — Він вивчав мене допитливо і трохи насмішкувато. — Чого ж ви кажете, що не загортаєте слова у вату?

— Бачу, ваше енкаведе досить добре про мене поінформоване. Цікаво, чи знає енкаведе, що мене бито різками прилюдно посеред села... прилюдно бито польськими жолнежами під час відомої пацифікації у тридцять першому році? Була така деталь у моєму життєписі. — Очевидно, я даремно згадав тридцять перший рік, що цьому панкові з когутячим пером до моєї біографії. Я був, як це не прикро признаватися, роздратований тим, що Гонтар говорив правду: дуже часто, коли я боронив громадську справу або ж конкретну людину, то вдавався до компромісу: щоб вовк був ситим і коза ціла. Інколи це вдавалося, а траплялися й невдачі; нерідко я шукав компромісу й з самим собою. Як тяжко я карався, по коліна западався в землю від усвідомлення, що мій син знюхався з більшовиками, як бунтівливе повставав у мені чоловік, який ставив Україну понад усе і котрий не уявляв "інтернаціонального братства" на "інтернаціональній землі" — ідеї, яку сповідував мій Роман; я був інтелігентом у першому поколінні, а всі попередні покоління — не злічити їх — орали і сіяли жито й отже були стокорінням прирослі до землі, до вітцівщини, і тому я не розумів кочівницького безгрунтового комунізму. Син називав мою хліборобську релігією

"куркульською стихією" і, бувало, сперечалися з цього приводу, до білого вогню... і ми цим білим вогнем були розмежовані, ми були теоретично ворогами, а все ж ночами, коли не спалося, коли нудьга запановувала наді мною й штовхала в чорне провалля розпуки, я вишукував у синовій комуністичній ідеології принадні райські острівці — оту рівність, оте — братерство, оту — відсутність експлуатації людини людиною... із тих мальованих рожевою і небесними барвами острівців віяв вітер християнського добродійства, то ж не дивно... тож не дивно, що мій хлопець напився п'яного вітру? У такі безсонні ночі на краю безодні я вибудовував хай крихкі й непевні містки між сином і мною, і це був компроміс із самим собою.

Скажіть-но, порадьте: що я мав робити? Зректися сина?

— До речі, Северине Петровичу, я знаю про вас не від енкаведе, хоч і вони, сподіваюся, мають про вашу особу немало інформації. До війни я декілька разів зустрічався з вашим сином... ми ж прецінь були однопідданими. Він любив про вас розповідати... він любив вас. — Гонтар добув із кишені хустину й витер спітніле чоло. Жнивне сонце розтопило день, немов свічку пахучого воску, й усе навколо хлюпалося, мерехтіло в золотистому осяяні. Він називав вас "фатером", ви знаєте про це? Роман хвалився, що його "фатер" — апостол у Горопах, який прагне усіх помирити, усіх навчити добра, пря потреби допомогти й за кожного скривдженого упімнутися. Шо-правда, Роман додавав сокрушно, що "фатер" не визнає політики, ніяких партій, для нього є лише Бог, є земля, є люди, є людські біди. — Гонтар без мого запрошення рушив на шкільне подвір'я у тінь лип та акацій; він ішов, навіть за мною не оглядаючись; він знав, що згадкою про Романа прив'язав мене до себе.

Я шкутильгав за ним.

Чубарики майже бігцем оточили шкільний сад — потонули в лопухах і кропиві.

— Колись, пам'ятаю, я збирався написати оповідання або й повість, яка мала б називатися "Апостол із Горопах", і прототипом мого героя повинні були стати ви, Северине Петровичу. Я ділився із цим задумом із вашим Романом... — Гонтар присів на трухляву колоду, що лежала обіч садової стежки. Тільки тепер у тіні, де пахло кропив'яним духом, я помітив, що він дуже стомлений... радше сказати, якийсь випорожнений: ні в очах, ні в усмішці на тонких губах, ні на збриженому зморшками високому чолі я не помітив пульсування життя, радості, а якщо хочете — то й відчуття небезпеки. Нічого цього не було. Зовнішня елегантність, нібито європейський лоск — отой метелик під сизою бородою з ямкою, напрасовані штани, начищені черевики й зелений капелюх із півнячим пір'ям — це тільки маскування. Я раптом відкрив для себе, що і його розмова — це теж маскування: він нічим не цікавився, йому нічого не було потрібно, він навіть нічого не боявся... він жив у далекому потойбічному світі байдужості, де не було ні радощів, ні тривоги, любові і смерті, власне, нічого не було... він плив у безбережній і безбарвній тиші, занурений у себе по горло, власне він утопився у собі. Якось не вірилося, що ця людина майже щодня пише в газеті пристрасні, аж гарячі на дотик, гнівні памфлети й статті, вигострені, як багнети... та ще багнети напоєні трутизною, і призначення їх було дискредитувати, змішувати з

болотом, знищувати морально націоналістичне підпілля.

Чи, може, гнів, пристрасть, багнет, трутизна — це теж його маскування і він нічим цим не переймається, йому жити нудно й писати нудно?

— Чого ж бо ви не написали вашу повість? — спитав я Ґонтаря. — Якось мій Роман привіз зі Львова два томики ваших "Сільських оповідань", вони дотепер є у моїй бібліотеці. Я їх хвалив... Герої ваших оповідань — нові люди на галицьких теренах. Це було для мене відкриття.

— Дякую, — Ґонтар стримано поклонився. — На все є свій час... є час, як ви говорите, на відкриття нових людей. І настає час, коли й вони сходять зі сцени, а на їхнє місце поспішають інші. Це закономірність. Такою ж закономірністю є те, що я не зумів, чи не встиг... чи не був душевно настроєний написати повість про сільського апостола, вчителя, котрий учив читати й писати не одне покоління сільських дітей; він учив їх також садівництва та пасічництва, в мочарах, де раніше рохкали жаби, навчав селян копати саджавки й розводити рибу, яку потім возили в діжках євреям у Бистричани... він теж роздобув у німецьких колоністів "батоги" полуниць, до того часу невідомої у Горопах ягоди, котра дуже швидко завоювала городи й була вельми поплатною. Апостол у Горопах мирих людей, які билися за межу, керував у читальні хором, бо трохи грав на скрипці, гасив політичні пристрасті й кликали його люди "в куми" — хрестити дітей.

Ґонтар насправду був досконало поінформований про мою "апостольську" діяльність. Втім, чи лише мою? Тисячі народних учителів від початку століття до наших днів брали на себе роль заступника скривджених у селах і містах, селах і містечках, тисячі... Це наш обов'язок і наша робота, яку ніхто інший за нас не переробить, бо також ніхто інший, окрім хлібороба, не виоре нивку й не кине в скибу зерно.

— Я хотів би тільки додати, — промовив я, — що в теперішній час апостолування набагато ускладнилось, тяжким став його хрест, і крутішою стала Голгофа. Це мав би пам'ятати письменник, якщо він знову повернеться до цієї теми.

— Я не один раз роздумував... припасовував кінець до повісті про апостола з Горопах... я колись цю повість таки напишу. І вже знаю, що кінець має бути трагічним, — відповів Ґонтар стомлено. — І трагічним, прошу вас, він буде не тому, що надто тяжкий хрест узяв на плечі народний учитель, ні. Маю надію, що апостол таки дійде, донесе хреста на Голгофу. Біда, трагедія його в тому, що він залишиться на Голгофі самотнім, ніхто не прийде його оборонити від обстріхування... ніхто не оборонить, коли почнуть його каменувати. Всі осліпнуть й оглухнуть, бо будуть жити тільки своїм страхом. І апостол на Голгофі буде оплакувати свою самотину, ось згадаєте мене, що так станеться. Ніяка собака не згадає про його добродійство; ніхто не відважиться, щоб утерти його смертний піт, бо й це буде небезпечно. Ось який кінець повинна мати моя повість. Може, тому її й не пишу, щоб не стати злим пророком. — Ґонтар говорив ліниво, часом зупинявся, роздумуючи чи над словом, чи над думкою. Я мав враження, що він вибирав слова лагідніші, не хочачи мене образити.

— Ви, мабуть, не любите людей, — промовив я перегодом. — І не вірите в людську

вдячність... чи принаймні в людську порядність. Я нескромно здогадуюся, що під іменем апостола маєте на увазі мою особу. Так? Хочу уточнити: на ніякі почесті, на вдячність я не розраховую, і не вважаю, що якісь мої вчинки, дії були особливими... Це була звичайна сільська робота... ну, може, небезпечна, невдячна, але робота... Ну, а якщо залишуся на Голгофі самотником, коли не знайдеться руки, яка б відвернула від мене вороже каміння... коли їх очі відвернуться від мене... коли не впаде жодного слова в моїй обороні, то буде мені гірко, і, певно, я заплачу.

— Отут, Северине Петровичу, й поставимо крапку в моїй майбутній повісті про апостола із Горопах, — сказав, зітхнувши, Ярослав Гонтар. — Тепер можна мені сідати за стіл і довершити те, що було задумане десять років тому.

— Пусте, — махнув я рукою. — Шось не дуже віриться... та й ви самі не впевнені, що здатні повернутися на мистецьку царину. — Я вагався, чи варто говорити йому прикрі речі. Хоч... чом би й ні? — Плуг у борозні заіржавів, чересло пощербилося, коні, що були запряжені у плуг і колись мали крила і силу... ой, були колись у плузі крилаті коні... стали сухоребрими клячами. Та й сам плугатар забув, як то ходиться за плугом, як то тяжко... і як то радісно. Правда? — Я, мабуть, вистріляв цю філліпіку надто гаряче, але не міг я інакше... звичайно, я був обурений не чорним Гонтаревим пророцтвом; не вірив у його віщування, мій хресний шлях, прецінь, не прорубувався крізь пустельні хащі Гетсиманського саду, він котився поміж білими хатами, поміж людьми і їхніми долями... невже колись люди мене відцураються?

Я зібрався прощатися з Гонтарем.

— Почекайте, — зупинив він мене. — Почекайте, — повторив. — Маю до вас офіційну справу, і то дуже важливу, яка стосується вас особисто, шановний Северине Петровичу. Та спершу я хотів би продовжити бесіду, яка стосується мене, моєї так званої творчості. Я давно не брав участі в дискусіях на літературні теми.

— Цілком зрозуміло, — випалив я у своєму стилі. — Бо ви давно перестали бути письменником. — Боже борони, я не збирався відкривати йому очі на його власну байдужість, на нудьгу, що сиділа на його високому чолі і холодно туманилася в очах... нудьгою він був спелений, як мумія льняним полотном.

— А ким я є? — пробував він усміхатися, продираючись крізь тумани, крізь зарослі й пропасті нудьги. — Я пишу... виходять мої книжки. — Оборона його була слаба, боронився він більше для годиться; йому, мабуть, було шкода самого себе; ні один мускул не поворухнувся на його лиці, а очі за скельцями окулярів були порожніми.

— Ви є бійцем ідеологічної застави на західному кордоні Радянського Союзу — так про вас писали в столичній пресі, — пригадав я недавно прочитане. — Це, очевидно, похвала? І ще там було написано, що ваше перо прирівнюється до штиків цілого полку, а то й дивізії... то ж уявляєте, пане-товаришу, скільки вбито вашим пером душ... вбито й покалічено. Письменник, як я розумію, повинен леліяти душі, плекати їх, підносити, він немов ангел-хоронитель стоїть за кожною душею, що схилилась над його книжкою.

А ви боєць, а не ангел, вам командують стріляти направо або ж наліво, колоти багнетом, бити назад кольбою, чорнити небо, плюгавити землю. Ви послухайте

відповідаєте: єсть!

Інший на місці Гонтаря напевно не стерпів би й або крикнув би, щоб я замовк, або ж покликав би своїх солдат, бо я таки напавду дозволив собі забагато (не було зі мною Ірини, вона зажди охолоджує, стримує мій запал), а він тільки узяв мене під руку, оглянувшись на своїх охоронців.

— Не треба аж так... аж так вибухати, — промовив Гонтар спроквола. — Не треба, щоб нас почули... світ став вухатим зайцем, цілий світ — єдине вухо, що надслуховує і підслуховує. Це, добродію, небезпечно. — Ми поволі проходжувалися садовою доріжкою; сад дрімав у солодкому забутті, і лише бджоли натягували низом від квітки до квітки струни, що бриніли монотонно й заспокійливо. Очевидно, й ми з Гонтарем виглядали збоку здруженими... виглядало збоку, що в запущеному шкільному садку здибалися двоє приятелів, які згадували романтичні пригоди давноминулої молодості.

На сторожі їхніх споминів лежали в бур'янах енкаведисти.

— Ви мене, бачу, зовсім не боїтеся, Северине Петровичу? — спитав Гонтар, прикурюючи нову казбечину. Потягнувся і я до його коробки.

— Не боюся, — признався я щиро. — Бо чого б мав вас боятися... вас, приятеля мого сина? Ви ж бо, прецінь, були одностудцями. Шо-правда, він, фантазер і мрійник, залишився у Львові боронити в підпіллі товариша Сталіна й потрапив у лабету гестапо, а ви, вибачайте, встигли чкурнути в Уфу чи ще кудись у глибину Росії. Але це я так... це ярить у мені, пане-товаришу, батьківський біль. Якщо ж поправді, то чомусь мені здається, що ви не здатні запродати мене енкаведе... хоч не треба й продавати, а лише гукнути он того драбугу з автоматом, що лежить в лопухах, щоб мене арештував, бо я сякий-такий. Ні, у вас не вистачить характеру.

Гонтар ішов мовчки, похнюпивши голову; капелюх із смішним когутячим пером тримав у руці; рідке, немов попелом посиране волосся мокрими пасемцями поприлипало до чола й виглядало, начебто хтось вилив йому на голову миску помий. Моя іронія, як я зрозумів, до нього не доходила, шпичасті слова відбивалися, як горох від стіни... і мені лишалося той горох назад визбирувати. А взагалі на що я сподівався? На його покаєння? На заперечення? Втім, якого дідька лисого я від нього хочу? Хай забирається, та швидше.

— Дивовижно, — призупинився Гонтар, — як син... як ваш Роман не був схожий на свого батька. — Виявляється, Гонтар таки мене слухав. — Він був лагідний, а ви — перчений. Але я на вас не ображаюсь. Я хочу лише спитати (і даю вам чесне слово, що все залишиться між нами): невже ви, чоловік освічений, начитаний... чоловік, який не з книжок чи з газет, а таки на дотик і на запах знає нашу галицьку біду в щоденній її з'яві, не вірите, що радянська влада, яка тепер на наших теренах сторцується на ноги, не є тим лікарем, що погасить наш біль, і злидні, як рани, минуться. Вдумайтесь: чому мільйони згинули в минулу війну, обороняючи радянську вітчизну? Невже всі вони, як ваш Роман, були мрійниками й фантазерами, як ви кажете... це ж були звичайні люди, так, звичайні, з поля, фабрики, не комуністи навіть, а проте, вони йшли і йшли в бій. — Гонтар аж ухопив мене за руку. На його обличчі, як мені здалося, зацаїлося

очікування, моя відповідь мала щось для нього значити, він, може, сам для себе хотів з'ясувати щось дуже важливе.

Я був жорстокий; між нами лежав його брехливий опус про "героїчне життя" і "героїчну смерть" сержанта Козаченка; мене не обходили його переживання, розчарування, чи й навпаки — утвердження.

— Ні, — я рішуче заперечив. — Ваша радянська влада... гірко мені, повірте, за цю владу загинув мій син... — це саранча, яку виплотив і наслав на нас Сталін. Ще до нього був Ленін. Саранча вижерла Росію та Україну — пустеля чорна й страшна. Нема у вашої влади нічого ні людського, ні святого. Хіба я не є свідком того, що робиться в Горобахах... хіба це нормально, товаришу письменник, що дитина, підліток, доведений до відчаю, хапається за зброю і стріляє... і стріляє, мусите знати, не в якогось там конкретного Козаченка, а в самі груди вашої радянської влади. То хто ж вашій владі буде вірити, хто її буде любити... і за що, питаю вас, мають люди її любити? Ви, до речі, теж у неї не вірите і знаєте, що проголошені нею постулати, обіцяне "світле майбутнє" — це звичайнісінький блеф, брехня. В неї, у владу, у "світле майбутнє", в сталінські гаразди не вірили також ті мільйони й мільйони — страшно подумати,— які угноїли собою землю в її обороні, з іменем Сталіна у цю землю падаючи. Апокаліпсис! Гнані вони були примусом, страхом, горілкою, надією, обіцянками, кулеметами загороджувальних банд, і в них не було виходу, бо й божевільний Гітлер не був кращим. Я собі уявляю... я собі уявляю і плачу: мільйони душ стоять у довжелезних чергах дотепер, дарма, що вже стільки років минуло, як війна скінчилася, перед райською брамою, бо відомо, що воякам, загиблим на війні, наперед уготоване царствіє небесное (принаймні "уготоване" теоретично), а святий Петро-ключник від раю, пошкрібує лисину й уперто не відчиняє браму, бо душі вояків рапортують йому, що загинули "за Родіну й за Сталіна", а цілий християнський світ знає — це не могло не докотитися до святого Петра — що "Родіна і Сталін" — це уособлення зла на землі... це пекло. І ви це, пане-товаришу, теж добре знаєте.

Гонтар ані не ворухнувся, ані бровою не повів, ані в оці не викресалась іскорка протесту чи хвилювання. Я мав страшенну охоту вхопити його за пазуху біленької сорочки, щоб трісла в моїх руках, щоб ним потрусити... аж пальці мої від цього бажання тремтіли, а він стояв переді мною спокійний, гейби душа з нього вилетіла... і стала його душа вороною, що сіла он на ясені біля шкільної хвіртки... а тут, переді мною, ціпенів на ногах труп. Господи...

Врешті Ярослав Гонтар отямився, і, мовби між нами не відбулася гостра розмова, мовби я згарячу не виказав усього, що думаю про нові порядки, які встановлює в Горобахах оперуповноважений Ступ'а, знову простягнув мені коробку "Казбеку". Ми закурили й далі рушили садовою доріжкою, поки вона не вперлася в колючу стіну здичавілої малини.

— Ну, гаразд,— зупинився тут Гонтар. Здавалося, він насолоджується малиновим солодким духом і золотим дзвоном бджіл, бо, заплющивши повіки, стояв довгу хвилину.— Ну, гаразд,— повторив він,— де ж вихід, де ж просвіток, віконце для цієї

.страждальної землі? Невже повстанча боротьба, в якій так щедро розливається братня кров, де в чистій ріці великих національних ідеалів — я згоджуюся, що є така могутня ріка, вона пливе безбережно — то тут, то там вливаються струї гнилизни, дрібної і страшної помсти, взаємопорахунків... і пливе там синя струя багацького, куркульського жалю за тим, що уже в них відібрано або ще буде відібрано. Невже ви ставите на тих, що в бункерах, що в лісах і ярах, що прикриваються Україною, немов фіговим листком? Невже ви за них? Ви ж ціле життя підкреслювали, уточнювали й, зрештою, тепер це робите, що стоїте понад партіями, понад політикою, для вас мають вартість тільки земля і народ... мені про ваші ідеали протрубів колись вуха Роман. Невже ви перефарбувалися, переметнулися, Северине Петровичу, на другий бік барикад?

Він налаштував проти мене цілий частокіл запитань, і що мене вразило: питання були гострі, а мовлені вони були рівно, по-службовому монотонно; його слова не мали в собі ядра, і я подумав, що мого співбесідника не цікавить те, що я йому буду відповідати. Душа його далі літала у воронячій зграї й крячала, а бездуховна мумія проходила зі мною в шкільному садку й про людське око вела необов'язкові для неї, чужі й непотрібні розмови. Містика якась.

Та все ж я відповів, що для мене нема ніяких барикад і для мене нема місця ні справа, ні зліва, я стою посеред землі, посеред України й посеред людей, оце і є моя політика. Стосовно ж "Штефанових хлопців" і взагалі національного підпілля, то, по правді скажу: боюся, що їх розчавить більшовицька потуга. Цілком погоджуюся, що в річці, яка розлилася, як море, по цілому краї, є і сукровичні потоки, бруд... і чому б не могли бути, коли хвилі б'ють об береги, лупають каміння, вижолоблюють річища, змивають пісок і сміття. Однак не можна не захоплюватися безкрайнім розливом ріки, її потужним, упертим плином, дарма, що, може, учасники боротьби здогадуються: ворожа сила поступово буде загачувати цей плін... і від ріки нічого не лишиться, хіба що лишиться для нащадків родючий намул... і знову колись, родючістю цією сплечані, постануть нові борці. Мене захоплює приречена жертвність тисячі тисяч, а не якоїсь куркульської стихії, як ви кажете. Але я й плачу... якщо висохне річище народного плину, то залишиться безліч могил... могила на могилі... та ще "чорні во-ронки" й сибіри. Й ще, сподіваюся, залишаться сумні пісні, вони теж для нащадків. Бо гріх був би, коли б люди забули про Михася Несмія-на на прізвисько Затичка.

— Хіба й про нього є пісня? — високо понад окуляри виповзли Гонтареві брови, власне брів у нього майже не було — росли два рудуваті кущики.

— Є. Хіба хлопчина, котрий став в обороні зганьбленої сестри, не вартий стати героєм балади? — Мені самому лише тепер надто вирізьбилося виразно: люди нічого й ніколи не забувають. Шо з того, що ніде нема Михасевої могилки, що його десь кинули в яму й затоптали сміттям, щоб і сліду не лишилося, щоб ніхто не вкопав хреста й не посадив калину. Є зате співанка, вкарбована в пам'ять, яку ніхто не затопче, бо людська пам'ять, як коріння трави: топчи її, викошуй, випалюй або й переорюй, а однаке котрогось мая вона пустить пагінець — і знову зазеленіє мурава.

— Я із вашого Михася витворив такого собі юного фанатика, який залюбки стріляє

в людей,— Гонтар зітхнув і заходився протирати скельця окулярів. Я помітив: пальці його були тонкі, жовті й довгі із загостреними нігтями.— Де ж істина? У баладі, про яку ви говорите, чи в моїй статті, написаній на основі оперативних звідомлень? — Гонтар на хвилину ожив, воскрес, начебто на правду багато для нього важила істина. Скресіння однак тривало недовго, коротку мить... на коротку мить повернулася в мумію душа.

— Коли б ви перед тим, як писати про подію в Горопах, якби на правду схотіли дізнатися, як воно сталося, то приїхали б сюди... Але тепер запізно про це говорити, пане-добродію. Та й кому істина потрібна? Вашій газеті? Дайте спокій. — Я себе стримував, щоб знову не розпалитися. — Мені лише цікаво: пощо ви аж сьогодні завітали до нас? Перевірити, як це у вас називається, правдивість мого листа, якого я надіслав до редакції... тобто мій відгук на вашу статтю? — шибнуло мені в голову. — То поквартесь, то пройдіться, мій пане, селом, розпитайте кожного стрічного, окрім опера Ступи та його поплічників, як воно насправді було з Михаськом і сержантом Козаченком. Іще зрізані дерева скануються соком у Несміяновому садку, а згарище з його хати іще димить.

— Іще димить? — Йому попід очі втома намалювала жовті півмісяці. — Ви мене туди поведете?

— Хоч зараз, — відповів я. Починала надокучати безплідна, як мені здавалося, розмова з Ярославом Гонтарем. Опісля, на Сибірі одначе я згадував цю розмову як дуже важливу, вона виявилася значущою і для мене, й для Ярослава Гонтаря.

— Ну так, я повинен сказати вам, що редактор справді послав мене сюди з метою перевірки вашого листа. Саме мене, й це закономірно. Адже про подію в Горопах я написав щось інше... і отже повинен вас спростувати, — сказав Гонтар і поправив на шиї свого "метелика". Я уявив його в "метелику" та в зеленому капелюсі з півнячим перцем на березі розлитої, як море, збуреної хвилями ріки: від обрію до обрію лилася кров, падали герої і зраджували подонки, скрипіли сибірські переселенські ешелони й горіли, як свічечки, солом'яні стріхи, бомби корчували Чорний ліс, шаленіла від сказу лють окупанта, а пігмей у "метелику" ліниво позіхає в кулак. Його нічого не обходить.

— Вам спростувати — раз плюнути. Це так просто, — відповів я.

— Якщо по правді, то не для спростування і плювання я сюди приїхав, — зауважив Гонтар. — Я прочитав у листі ваше прізвище й пригадав білявого юнака з Львівської політехніки, романтика, мрійника про вселюдське братство. Я знав, що він загинув... і мені, читаючи вашого листа, стало страшно за вас. Ви безоглядні... ви бавитеся з вогнем, розумієте? Ваше апостольство, про яке ми щойно з вами говорили, безперспективне й дуже небезпечне. Я дивуюся, що вас, Северине Петровичу, дотепер терплять... що не заарештували. Незручно, мабуть, радянській владі арештувати батька, який віддав на вівтар цієї влади — скажемо так пишно — свого сина. Це сьогодні незручно, але завтра вашу критику, заступництво за когось, незгоду з тим же Ступою, про якого ви пишете в листі, порохують за ворожі дії. Розумієте? Минулися часи, коли ви безборонне ходили поміж вогнями. Стріляють навкруги. Та й... минулося

ваше нейтральне начебто апостолування... ви не нейтральний — ви на барикадах проти Ступи і проти нових порядків.

— Хочете сказати, що я націоналіст, один із тих, що сидять у криївках? — перебив я його.

— Ви ідеаліст, Северине Петровичу... старий мрійник — добродій, дуже схожий на свого сина. Я приїхав, щоб вас остерегти.

Потім, коли я провадив його на Королеву вулицю на Несміянове пожарище (а за нами попереду й ззаду — автоматники), він спитав:

— Треба думати, що ви такі ж безоглядні й з другою воюючою стороною, з бандерівцями, так? І повірте: вони теж думають, що ви не є нейтральними. Мушу повторити: ходите поміж смертями, Северине Петровичу.

Я не розумів Гонтаря: чого він хоче? Шоб я припишк у своїй норі? Шо йому, зрештою, до того... до моєї долі? Невже старий цинік приберіг у собі якусь краплину порядності?

Він довго стояв на згарищі Несміянової хати, від якої віяло мокрим, прибитим дощем димом; я в думках закликав його, щоб надихувався цим руїнним духом.

На що я сподівався?

2

Ген-ген пізніше, коли я самотній, як голодний вовк, скавулів у лютих дебрях Сибіру, хтось до наших бараків переслав із Бистричан новину, що застрелився Ярослав Гонтар. Признаюся: новина мене, грішного, втішила. Це означало, що Гонтаревій душі набридло орати мертві піски й висівати в безплідну скибу стокolos, що не дає зерна; я думав, що душа до нього повернулася, розколовши показну маску байдужості, в той момент, коли він стовпенів посеред Несміянового дворища і дух погарищний проникав у кожну його клітину; і не мав він більше сили й охоти втекти від всюдисущого смороду руїн ...руїна поселилася в ньому, він врешті сам себе відчув руїнником.

І він пустив собі в рот кулю; мусив це зробити, якщо відчув себе нормальною людиною, якщо осягнув себе, питаючи: хто єсьм?

Я молився за його душу і просив Бога відпустити йому гріхи.

Я згадував його: ні, не в усьому він не мав рації... хоч би взяти трагічний кінець мого так званого апостолування, який він провіщав. Я сотні, тисячі раз переживав ті ганебні хвилини, коли енкаведисти... і не так, може, енкаведисти, як такі місцеві стрибки силоміць, грубо втовкували в драбини, в солому мене з Іриною й при цьому щось веселе приговорювали... щось сороміцьке... щось зневажливе... щось таке, що не вкладалося мені в голову, бо ж стрибки було колись моїми учнями.

Я їх упізнавав... я їх не хотів упізнавати; я пам'ятав їхні імена; я примушував себе їх забувати.

Апостола з Горопах — я був у цьому переконаний — ще міг порятувати церковний дзвін, алярм квапливий, що кликав людей на мій порятунок. Дзвін, щоправда, лементував, проте люди не збігалися мене боронити, кожен мав свій страх. І я, молячись за душу Гонтареву, запитував у Господа: "Невже страх насправду був аж

таким безмежним, більший від любові й довгих літ мого подвижництва в Горопах, де я не тільки навчав, як чесно, мудро і гідно жити, але й повсякчасно ризикував власною екзистенцією?"

Господь мовчав, надто глибоко ми сиділи в сибірах, щоб долетіли наші жалі до нього, і надто багато було нас, покривджених, щоб кожного вислухати...

То ж запитую тебе, художнику — мій молодий сусіде, як ти намалюєш на моєму портреті розчарування сільського апостола, оте його довге очікування людської вдячності, оті запізнілі й через те зжовклі й зблідлі Гонтареві слова про неможливість бути нейтральним у земному житті...

3

Я тебе виглядав...

Можеш вірити або ж не вірити, але нападали на мене, як вороги, самотинні, повні сирітства, жалю і глухої німоти дні і, рятуючись од напасників, я кривуляв стежкою поза городами, обминаючи колгоспний, повсякденно немовби поруйнований ордою двір, і виходив на "цісарку" — стару, ще австрійську дорогу за селом; тут біля покинутого кар'єру, що поріс ситняком і полином, а саме його дно світилося дзеркальцем води, я сідав на пагорбку, де колись стояв, може, пам'ятаєш, так званий "Петрів хрест" — височенний, тесаний із дуба, мовби аж обвуглений від часу й дощів, що його вкопали на місці, де вбило громом тутешнього ґазду Петра Ориня, і годинами дивився на дорогу, визируючи тебе. Так принаймні я пояснював своє сидіння на пагорбі самому собі, бо, якщо зважити на "хлопський розум", то моє визирання було марним і смішним, не мав я ніякої надії на твій приїзд, ти у тамтому Львові жив своїм життям й годі було сподіватися, що котрогось дня раптом спам'ятаєшся, залишиш лекції в інституті, малювання, виставки, поїздки, вродливу свою дружину й чимдуж примчиш в Горопахи до осиротілої після материниної смерті хати, щоб продовжити безконечну роботу над моїм портретом; кажу "безконечну", бо вже й не пам'ятаю, коли ти її розпочав, і не пам'ятаю, скільки разів, приїжджаючи в Горопахи, то ти домальовував мій многотерпеливий портрет, то просто цілими днями стовбичив перед ним, роздумуючи, певно, над метаморфозою моєї особи. Я також маю підозру, що, вдивляючись у мій портрет, ти помічав зміни й у самому собі: ти був інакшим тоді, коли вперше клав на мольберт заґрунтоване полотно й вмовляв мене посидіти кілька сеансів на стільці... ти був тоді ще молодим, око твоє ще не вміло вловлювати й вимірювати глибину тіней й не вміло воно проникати в незвідані світи, у непролазні хащі людської душі; ти бачив тоді ображеного, замкненого в собі гордого, аскетичного ззовні, у потертій фуфайчині й кирзаках старушка, який гостро споглядав на світ, презирливо стуливши губи; власне презирливість, відчуженість від світу, що пробивалась на лиці, відповідали тодішньому моєму душевному стану, і таким треба було залишити на полотні моє зображення, вважаючи роботу завершеною, але через рік чи через два ти чомусь повернувся до мого портрета, він тебе мучив і мучив, очевидно, в художньому твоєму баченні світу відкрилося іще одне, чи двоє, чи й троє нових вікон, через які світ ринув у твою душу, ти навчився мислити пензлем, і коли мій портрет ти знову поклав

на мольберт, і коли я, позуючи, знову сидів перед тобою на стільці, то відкрилося тобі, що іронії й презирливості в мені чи то зменшилося, чи згладилася їх різкість, чи натомість душа моя почала сумувати.

І так тривало кожного разу, коли ти приїжджав додому в Горопахи; ти заледве відмикав двері своєї хати й відчиняв навстіж вікна, щоб із неї, з хати, витікав затхлий неживий дух, а замість нього хата наливалася, як дзбанок, сухим леготом стерні, запахом соломи, до-рожної пилюки, яблук, що достигали в садах, і хапав свій мольберт, перемахував через перелаз і знову всаджував мене позувати, примовляючи: "Ну-ну, що у вас нового чувати, Северине Петровичу?"

Очевидно, так само я міг тебе, мій сусіде, запитати, я ж бо теж видів, що й ти сивієш, що очі маєш глибші, що частіше брови хмуриш у задумі... ти, малюючи мене, шукаєш самого себе, себе поглиблюєш і тішишся, що вмієш себе будувати; мені цікаво було тебе слухати, коли я сидів на стільці, позуючи, і легко було спостерігати, коли ти гриз свої пензлі, жбурляв їх, і ненавидів себе за безсилля, коли я тобі "не давався", ти готов був ухопити мене за рамена й потрясти мої кісточки, щоб я "відкрився"... і тішило мене, коли ти стояв переді мною усміхнений, задоволений від вдало упійманого штриха. Колись, може, згадаєш, сусіде, старого вчителя, своє терзання над його портретом і признаєшся своєму біографу, що це були студії над самим собою.

Що ж стосується мене...

Що стосується мене, то... то я спробував перефразувати відому сковородинську фразу, що "світ мене ловив і не зловив" на протилежне константування: світ мене таки упіймав. І це, бігме, не була капітуляція, зрада самого себе, чи як ще інакше назвати метаморфозу, що поступово оволодівала мною. Іноді з цікавості я діставав із-за шафи, загорнутий у стару сорочку, щоб не припадав пилом, мій портрет, який ти залишав у мене, й зблизька до нього придивлявся. Якби хтось зблизька підглянув моє заняття, то мав би мене за дивака, за такого, який сам собою милується, однак "той збоку" не міг знати, що це не було коханням, а наче впізнаванням самого себе. Я мінявся: три чи чотири роки тому з мене пирскала, мов їдь, люта злість, яка змінилася іронією й презирливістю до світу, потім напав на мене сум, потім підкралася самотність, потім — розпач, що межував із божевіллям, потім ти уловив у моїй душі якийсь світлий оптимістичний трагізм.

Що уловиш, розпізнаєш, мій друже, цього року? Старість, що різьбить на моєму обличчі свої карби? Чи може, розпізнаєш надію... надія, немов далека співанка у далекому полі — мелодія то виринає і біжить на гребенях житніх хвиль, то несподівано впадає у житні нетрі й глухне там, борсається, як голуб у сильці... борсається і таки визволяється, щоб знову позолотити собою гребені полів. Зрештою, на що може сподіватися, яку надію може плекати засушений, як квасолевий стручок, добре таки підтоптаний дідок? Надію на легку смерть? Надію, що життя не кінчається, що ще встигну виорати не одну скибу, й ще кину в скиби зерно... зерно проросте, вижене колос — і ще буде на столі хліб.

Дай, Боже...

Що маю на увазі під іменем зерна й хліба? Чи я знаю? Просто жити? Вставати досвіта, коли ще тумани, як вівці, попасають на землі, коли ще небо на сході, щоб сонце дочасно не прокинулося, затулене наглухо підсиненими пеленами, а птахи у травах, на деревах і в стріхах сплять, як неторкані струни, і тиша глибока, безмірна й сонна панує у цілому сіті... вставати отже досвіта й босоніж походити по садку або поміж яриною і картоплею на городі й чути, як солодно терпнуть в студених росах твої старі ревматичні ноги; власне у цій досвітній мандрівці тільки й відчуваєш, як терпнуть ноги, а ще чуєш, як густо пахне світ всепереможним зеленим соком, і більше ніяких відчуттів нема... і нема ні жалю, ні тривоги, ні очікування дня; ні болю, ні жадання, ні щастя, бо, власне, нема тебе самого, ти розчинений на атоми й висіяний у тумани й у зелений сік, і це неіснування в тиші, злиття зі світом — велике чудо мого повернення у молодість. Принаймні, коли сходить сонце й коли птаство, і дерева, і зела, і роса, і колгоспні спутані коні на леваді коло конюшні, і вікна хат вибухають водночас співом, блиском, вогнистим вітром, іржанням, шелестом листя і трав — і вакханалія ця радісна і божевільна виливається в єдиний дзвін, що дзвонить і дзвонить потужно над усією землею, я почуваюся немовби вихлюпленим із купелі — легко мені, о Боже, чистий я, о Боже, і дужий я, о Боже... І тільки жаль мені, що тисяча днів і ночей, відтоді, як стрибки брутально пакували нас із Іриною у васаг з соломою, аж до недавнього часу були замуrowані в грубезному мурі, замерзлі в чорному льоді, і ще жаль мені, що ніхто інший, а таки я сам був тим мулярем, який мурував навколо себе стіну. Скільки втрачено росяних досвітків...

4

Не спалося.

Ніч була схожа на глибоченну криницю, обмуровану чорним камінням, а на її дні на вузькому ліжку лежав старий чоловік, якому не давали спати думки, що злетілися, як голодні птахи з усіх горопа-хівських садів, до мого убогого пристанища; думки обсідали мене й били дзьобами в скроні; я не витерпів катування, зсунувся з постелі, нашвидкуруч одягся, застелив великий свій стіл білим обрусом і до самісінького ранку розкладав на ньому свої думки й болі, що в мені заболіли, й біля кожного болю, щоб були виднішими й щоб нестерпно боліли, засвічував свічку.

А що перший біль — то скигління, ховане від людей, і молитви до Діви Марії отієї жінки... отієї моєї сусідки, що збирається віддати заміж свою одиначку. Жінка збиралася зробити весілля по-людському, по-християнському: щоб молодята повінчалися у церкві. Адже так вінчалися тато з мамою, діди й прадіди, рідко хто в наших краях "жив на віру". Сусідчине бажання було зрозумілим і простим. Одначе, молодий, тобто майбутній зять затявся: "Не піду до церкви, не забувайте, що вчуса в Бистричанах в інституті, донощики відразу продадуть мене за тридцять срібних, що, мовляв, комсомолец вінчався по-церковному — бувай здоров, мій інституте".

А ще другий біль — то злодійська пошесть. Щодня, як тільки-но звечоріє, Штефан Бараба, той, що доїжджає на роботу в Бистричани, бере під пахву торбу, або курмей, або ноші, й дибуляє на колгоспне, щоб щось украсти. Нині принесе в'язку конюшини

для корівчини, завтра поцупить з току ділетку жита, післязавтра на фермі розживеться торбою концкормів, а настає осінь — двигає мішками, аж, бідний, стогне, цукрові буряки на самогон, а кормовими буряками цілу зиму годує двоє поросят. Якби Штефан Бараба був якимось голяком, а то ж — ґаздівський син, колись його тато-небіжчик колоска не підняв би на чужій нивці, а нині, коли Штефанів син, Василько — дванадцятирічне хлоп'я, наївно докоряє татові, що мовляв, той краде чуже, то славний електрик із "стражі протипожежної" у Бистричанах виправдовується: "Ти, пущівірику, темний, як табака, й дурно тебе вчать у совіцькій школі. Затям собі: нема честі в совіцької влади. Якби мені на роботі платили по-людському, як належить, то не крав би... не крав би, коли б не видів, що крадуть усі — одні менше, другі — більше. Ніби я не знаю, що злодійство — ремесло не тільки небезпечне, а й таке, що немов шашель, дірявить душу й ти наскрізь тим шашелем злодійським просвердлений і просмерджений, але ти ніц не зробиш і не порятуєшся — такий совіцький світ".

А що третій біль — то корчма за задньою стіною сільського магазину, "кооперативи", як колись казали, де в суботу перед вечером і цілий день в неділю, а часто й у будні дні поміж порожніми коробками, поміж сміттям і на смітті розсідаються хто на чому два або й більше гуртів молодих і вже підстаркуватих моїх краянів, тих, що в колгоспі, і тих, що працюють у місті на різних роботах, і кружляє, кружляє поміж ними слоїк або ж заслинена склянка, або й навропростець пляшка з горілкою чи "біоміцином", а потім лежать вони проти сонця обпльовані, спітнілі, обляпані соком рибних консерв, отією знаменитою тюлькою в томаті, і воркують щось про бабів, курварство, або ж гундосять "Шумел камиш", або плачуть на своє безпросвіття, або ж кленуть Бога. Гуртів цих п'яних стає дедалі більше, пиятика стає модною розвагою, до горілки звикають: пляшкою казьонної або ж власного виробу розплачуються з фірманом за виорану присадибу, за привезену з поля солому, за сусідську поміч...

А що четвертий біль — то "мода"; яка поширилася поміж дівчатами: виходити заміж на п'ятому-шостому місяці вагітності.

А що п'ятий біль — то порожня, як пограбований храм, читальня, яку колись називали "Просвітою", а тепер — клубом або ж будинком культури... а в тому будинку начіплено безліч плакатів про близький комунізм, про п'ятирічку, про соціалістичне змагання, про те, що мистецтво належить народові, і скрізь, як замовляння, як знак чорної сили висять на стінах вожді з Москви; цим фальшивим плакатам і лозунгам люди в Горопах ні на краплинку не вірять і тому до клубу не ходять, лише в суботи тут "крутять кіно", а в неділю — танці.

А що шостий біль — то сільське закрите мовчання. Вийдеш увечері надвір і огортає тебе сум, стає тобі маркотно, що ні на тому, ні на цьому, ні на тамтому куті не обізветься парубоцька пісня, не чути дівочих голосів, вечір панує глухий, ніби йому залили вуха смолою, а рот зашили дратвою, а горло здушили петлею — і тихо навкруг, німо, мертво, лише пси гавкають... лише пси, лише котрогось разу я почув, як якийсь молодик, який напевно "обцивілізувався" на військовій службі, виспівував "Широка

страна моя родная..."

А що сьомий біль — то плач Івана Дідушка, який став у Львові якимсь начальником. Я бачив його позавчора, коли він сидів на купі глини коло могили своєї матері на цвинтарі; оддалік лежали під кущами підхмелені й притихлі від чоловічого плачу два грабарі. Навколо Івана стояли насуплені дерев'яні й залізні хрести з поруділим маїнням на грудях, що напевне Йванів плач розуміли. Бо відколи стоїть світ світом, сини завжди проводжали матерів ув останній путь, матерям, синам, усім нам це проводжання дуже потрібне, а Йван Дідушко, примчавшись на похорон зі Львова, материнин гріб лишив під церквою, бо він партейний, бо не має отже права хоронити маму з священиком, і тому він сидить над свіжою ямою, очікуючи, щоб бодай крадькома кинути на деревище грудку землі й при цьому не маючи права ні перехреститися, ні вимовити "отченаш" за мамину душу, ні вголос подякувати священикові, який теж не має права супроводжувати померлого через село. Заборонено. Шезники, нечисті з пекла, демони, безп'ятки, дідьки, аїдники, люцифери, чорти, ті, що в скелях сидять, блудники та інша сатанинська сила, що розплодилася, мов гадюччя в ярах, пильнують кожний твій крок, важать слово, міряють рух...

А що восьмий біль — я бачив, як колгоспні комсомольці, темна махорка, викорчувували фігуру з різьбленим розп'яттям Христа; поклали її опісля на верстат і прилюдно, регочучись і бліднучи від лякливої хоробрості, заходжувались її розрізати на кавалки.

А що дев'ятий біль — вчителі в школі остерігаються вимовляти перед учнями вголос слово "Україна", до України обов'язково додають "Радянська", або замінюють Україну на "Вітчизну", "Батьківщину", за ними теж стежить нечиста сила з партійного пекла, з енкаведе, з районе, орда сексотів.

А що десятий біль — то посіяний кукіль: живи собі, чоловіче, поки живеться, най тебе нічо' не обходить, най тебе чужа кривда не болить; ти собі закарбуй, чоловіче, на носі, що правда є лише в Москві... а до Москви далеко, а ми тут, у колгоспній канцелярії, в районі, в Бистричанах царі й боги, а ви всі "коліщата" й "гвинтики". Розумієте? Понімаєте? Ферштейн зі?

А що одинадцятий біль — то олжа, що скрізь запанувала: брешуть газети, бреше радіо, брешуть начальники великі і малі в містах, бреше їхня партія, бреше колгоспний голова про врожаї, яких нема, бреше крамар у крамниці, бреше письменник, звеличуючи нице, бреше суддя, називаючи злочином зібрані бідною жінкою п'ять колосків, брешуть генерали, що вони боронять мир, насправді ж готуючи війну, нахабно бреше піп у церкві, проповідуючи цноту, а сам щовечора блудить в молодиці, брешуть колишні оперуповноважені енкаведе, що вони закладали підвалини раю, бо насправді ж створили пекло.

А що дванадцятий біль — то доля Орісі Бойчук, є така голосиста дівчина в нашому селі, яка з ласки Хрущова, як і я, зрештою, повернулася з сибірського заслання, її голосом любуються люди в селі, приїжджав також у Горопахи відомий композитор, щоб Орісю послухати, одначе в консерваторію її не приймають, бо її тато Гринь Бойчук,

який мав повстанське псевдо "Орлик", вистежений енкаведистами на вокзалі в Бистричанах, відстрілювався до останнього набою, поки не впав на кам'яні плити, зрешечений автоматними чергами. Родина, як це часто у ті часи траплялося, від мертвого сина й батька не відцуралася, й за це поїхала на Сибір; Бойчука назвали "твердим націоналістом", і за це Оріся дотепер покутує.

А що тринадцятий біль — то ватри на городах, на яких майже відкрито спалюють речі щойнопомерлих дідів і бабусь: діти й внуки бояться "зарази", що нібито зачаїлася у рубцях одежі; насправді ж спалюють за собою минуле, животіючи в сьогоднішньому сірому дні; чорним димом відпливають у піднебесся шлюбні вишиванки й ткани в чорно-білу смужку верети, кептарі, цяцьковані капелями й гаптовані волічкою, злежані в скринях намітки прабабок й зсушені, немов тарані, колись такі легкі й зграбні постоліки.

Зрікаються люди свого минулого.

Біжать од нього, немов й справді створилися перед ними золоті ворота майбутнього.

А що чотирнадцятий біль — то рубають головасті верби, що, мабуть, століттями жили над річкою нашою Унявою, стережучи, щоб її береги не обвалювалися, а дно — не замулювалося, щоб у її плеса ніхто не плював; тепер же із річки роблять канал, добуваючи з-під берегів та із дна дику зелену глину й ринь — і засмічують мертвою дичиною колись врожайні помірки. Якесь знущення над рікою і над полями; ніби-смо забули оте правітьке: винесеш камінь з поля — принесеш сніп до стодоли. А ще: плюєш у воду, плюєш собі в лице.

Верби лежать обіч на берегах, як розпухлі на сонці розстріляні череваті жінки, а розсіяне густо каміння виблискує на сонці хижими очима.

Руїна...

А що п'ятнадцятий біль...

Ні, не стане мені ночі, і не стає мені білого обруса, на якому розкладаю наші болі, що знову в мені роз'ятрилися... та й не можуть не роз'ятритися, коли на обрусі тернове колюччя, і до котрого з них не торкнешся — кров із мене крапить; й коло кожного колюччя свічка горить для зримості й для пам'яті.

Кого маю впускати на світанку до хати, коли ще свічки не скапалися, взяти його за руку й підвести до білого мого обруса... і хто торкнеться мого болю й перебере мій біль на себе?

Ти?

Топиться лід у мені й навколо мене; полум'я свічок, що встромлені в терня на столі на обрусі, лиже тую намерзлу кригу й ручаї мене обмивають, і я зеленію, немов вербова палиця, що встромлена в рахманний ґрунт.

Все почалося з того літнього вечора, коли громи, як предковічні велети, билися між собою, вергаючи один в одного*камені завбільшки в колгоспного бика, й був од цього гук на цілий світ; камені, зударю-ючись, кресали блискавки й при їхньому світлі у моєму вікні на мить спалахували бані горопяхівської церкви.

Потім полив дощ.

Серед буєсті громів, серед шуму й плюскоту зливи, серед розтанцьованих вихрів, що брали струмені дощу в жмені й вигравали на них, немов на струнах, в моє причілкове вікно, що виходить у сад, хтось постукав раз, удруге й утретє. Я не боюся ніякого нічного гостя, тому без запитань вийшов на ґанок. На східцях стояв чоловік у плащі й капелюсі, увесь, зрозуміло, мокрий.

— Можна у вас переночувати, пане професоре? — спитав чоловік і зняв навіщось капелюха. Мене вразило оте староселянське "професоре"; одначе, ні поставою, ні голосом він не був мені знайомий, принаймні мені так здалося не лише на ґанку в темряві, але й тоді, коли переступив поріг кімнати. Невисокого зросту, худе й вузьке обличчя, глибокозапалі очі, пильний погляд. Стояв посеред кімнати з капелюхом у правій руці, а лівою пригладжував коротке стрижене волосся. Мав років понад сорок, але сивизна й не торкнулася чорнявої його шевелюри. Коли я узяв у нього плащ й повісив на клинок, щоб стекла вода, незнайомий простягнув руку.

— Дякую, професоре, за гостинність, — сказав. — Хоч... — він зам'явся, — не варто бути таким довірливим. Світ не є певним і безпечним.

— Не маю чого втрачати... ні багатства, ні навіть життя. Роки мої дійшли до пруга, — відповів я, дістаючи з креденсу карафку з сивою, як дим, самогонкою. Налив йому й собі по келішку. Він випив одним духом і тільки тепер признався, що душа йому застигла під дощем, як драглі, поки причалапав сюди зі станції, з нічного поїзда.

Незнайомий повадився вільно, розкуто; незважаючи на роки, сухорлява його постать виглядала так, начебто була виліплена з цупкого й водночас еластичного матеріалу. Я сушив собі голову; де міг його бачити? Тепер я думав, що ніби були мені знайомі і цей мелодійний чистий, наче з кларнета добутий голос, і пронизливий погляд, що вмів проникати вам у душу, і тонкі, в ниточку зсукані губи, зрештою — уся його зграбна постать, в якій сиділа, здавалося, готова до стрибка рись, когось мені нагадувала.

Кого?

— Ви мене не впізнаєте? — Гість, очевидно, помітив, що я до нього приглядаюся. — Втім, що тут дивного. Та й бачилися ми лише один раз, увечері. І був я тоді молодим.

— Хіба всіх запам'ятаєш? Якби-то чоловік завів був метрику, в яку записував кожного, кого знав. Тисячі імен... тисячі живих і мертвих, — відповів я.

— Я давно належу до мертвих, — сказав гість і припав обличчям до вікна. За фіранкою гуділа, немов млин, літня злива. — І як усякий мертвий, що воскрес, — додав він, — я не хотів би, щоб хтось випадком, бачучи серед ночі ваші освітлені вікна, помітив моє воскресіння. Тому я просив би, щоб ви вимкнули електрику.

Я не рушився з місця; я не любив, щоб у моїй хаті хтось командував. Гість рвучко вдарив долонею по вимикачу. Тепер, очевидно, мені треба було злякатися, мало чого може витворити якийсь чолові'яга, якого ти впустив серед ночі до своєї хати. Але я промовчав; ми деякий час сиділи без слова, аж поки наші очі не позивали до темряви. Він перший не витримав.

— Чого ж ви не запитаете, пощо мені це світломаскування, пане професоре? Хтось... невідомий, чужий уривається до вашої хати й починає порядкувати. Може, божевільний... може, злодій, або ж підсланий кадебе? А ви ніяк не реагуєте.

— Я сиджу й думаю... і гортаю злежані сторінки грубої метричної книжки з безліччю імен, — відповів я, — і ніяк не можу натрапити на ваше ім'я. — Мені насправду цікаво було дізнатися, хто приблукав сьогодні до мого житла.

— Це даремна робота, пане професоре, — сказав гість. В темряві не було видно його усмішки, але я відчув, що вона бринить у його голосі. — Ви ніколи мого прізвища... того давнього й справжнього не чули й не знали, зрештою, я сам почав його забувати. Ви гадаєте, професоре, це легко жити, поступово забуваючи самого себе? Ти є — і тебе нема, — скаржився нічний гість, і я вірив у його щирість. — Тепер я нібито особа з паспортом, пишуся Іваном Джусом, народжений у Бистричанах на вулиці Бельведерській, "номер 76". Стояв там поміж єврейськими склепиками та шевськими майстернями — "верстатами", може пам'ятаєте, старий, міщанського типу, будиночок із двома смішними колонами... будинок разом із колонами по коліна запався в землю. За німців його остаточно розвалили. На Бельведерській було єврейське гетто.

— Нащо мені все це оповідаєте? — перебив я його насмішкувату розповідь. — Нема й не було серед моїх знайомих людей на прізвище Джус.

— Оповідая на всякий випадок. Раптом хтось питає... а раптом хтось бачив, як я закрадався нині на ваше подвір'я. Ніч стоока, все бачить і чує. Додам іще до вашого відома, що я самотній чоловік, живу в Бистричанах, там прописаний, працюю в котельні третього будинку-управління. До того ж я далекий родич вашої покійної дружини. Оце й уся легенда, пане професоре. А взагалі то... — він запнувся, начебто завагавшись, чи розкритися йому до кінця. — А взагалі то ніякий я не Джус, я "Опришко" із тих прадавніх сорокових років. Тепер пригадали?

Громи й далі біснувалися по цілому небі й блискавки краями ніч сліпучою електрозваркою; дощ виплескував землю, як виплескують жінки долонями тісто, щоб спекти з нього хліб. Я слухав канонаду громів, плюскіт дощу, але вони були відсунуті на другий план, на першому плані сидів біля стола Опришко. Господи, невже той самий страшний Опришко з підпільної Служби Безпеки, есбе, якого навіть лісові хлопці обходили великим колом? Запитання до Бога було риторичним, бо я вже напевне знав, що мій гість — то таки Опришко, я його уже пригадав, і його гострий позір, сухе довгобразе обличчя і затаєну силу лісового кота.

— Але ж мені переказували, коли я повернувся з Сибіру, що начебто Опришко загинув, власне згорів на горищі однієї хати в сусідньому селі Чорнів. Відбивався, поки міг, поки були набої. Зосталася від нього обгоріла культя... ні обличчя, ні рук, ні ніг. Шо ви на це скажете? — Очевидно, я не повинен був про щось розпитувати, мене це не повинно було обходити, але я не хотів, щоб між нами залишилось щось недоговорене.

— Маєте рацію, професоре, — відповів Опришко. — Загинув... тільки хтось інший загинув під моїм псевдо. І таким чином енкаведисти згубили мій слід. Я воскрес, коли наша боротьба скінчилася... коли вже встояти не було сили, під іншим іменем у

Кривому Розі, в рудниках. Увесь час там перебував, оце кілька років, як повернувся під Карпати.

— Знову про рибу гроші... навіщо мені ваші тайни? Я людина стара, така, що всякого натерпілася. Живу тепер тихо й непомітно... вегетатую, мов трава. Маю козу й п'ять курок. Приносять мені пенсію. — Я справді не мав охоти вислуховувати чужі секрети, тим більше секрети людини з есбе. Водночас мене насторожив його візит: чого це він ні з того ні з сього постукав у моє вікно? Що власне привело його до мене? Я нічим йому не заборгував, нічим не був зобов'язаний і ніколи не мав ніяких стосунків із есбе. — Що може більше собі жадати чоловік моїх років і на моєму місці?

— Колись ви трохи інакше дивилися на світ, пане професоре. Пам'ятаючи оце "колись", я тому й завітав до вас, до того колишнього директора школи, який скрізь пхав свого носа, дбаючи про добро й справедливість. Ви тоді вважали, що маєте діло до всього... а тепер маєте лише козу. — Опришко немовби кожне слово виконував поодинці з міді, бо в тиші вони здалися мені надто дзвінками. — Ви пам'ятаєте нашу першу зустріч?

Так, я пам'ятав той літній вечір, коли два боївкарі, озброєні до зубів, неговіркі й суворі, прийшли до цієї ж таки кімнати й наказали збиратися: "Вас викликає друг Опришко", — пояснили коротко.

Бідна Ірина спробувала було заступити дорогу, боївкарі не вельми делікатно відштовхнули її за поріг. Жінка схилилася на одвірок, і заплакала. Друг Опришко мав у Горопах і в усіх навколишніх селах славу грізного неусміхненого провідника Служби Безпеки й здібання отже з ним не обіцяло бути приємним. Його боївки боялися не лише енкаведисти і стрибки, котрі полювали за ним роками й не могли вполювати, Опришко де хитрощами, де відвагою пробивався крізь ланцюги ворожих облав, але боявся кожен, хто жив у наших околицях. Не буду казати, що це був страх перед жорстокістю, ні, це був страх ніби перед законом: Опришко своїми рейдами по району, езекуціями над сексотами, стрибками та особливо запеклими активістами радянської влади, постійно нагадував, що кара за злочин, за зраду впаде на тебе неминуче.

Але й траплялися смерті несправедливі...

Вечір був густий і глухий, темрява, здавалося, впиралася в груди, немовби її виплели з грубої волосіні. Боївкарі йшли один справа, другий — зліва, не промовивши за дорогу ні слова. Коли випадкове я спотикався об камінь, котрийсь підхоплював мене під руку. Мали, очевидно, наказ мене берегти. Село, дарма, що ще не настала пізня година, нишкло в тривожних снах, і лише де-не-де блимав у вікні каганець.

Мене привели до хати на околиці села, від якої до лісу махнути рукою. Вікна були заслонені веретами, на столі чаділа з високо підкрученим ґнотом гасова лампа, й ціла невелика халупчина з старосвітською лавою під стіною, побіленим комином, рядком образів на чоловічій стіні й порозвішуваними над постіллю мальованими тарелями, виглядала немов розквітла яскрава ружа; посеред хати, осяяний лампою, сидів за столом, схиливши голову на руки, молодик у совіцькій військовій гімнастсьорці й у вишиваному киптарі, туго підперезаний паском із портупеею.

— Сідайте, пане професоре, — промовив співучим тонким голосом, і я подумав, що він гарно читав би у церкві "Апостола". Навіть посміхнувся, уявивши його на криласі.

Я сів на табуретку навпроти нього і ждав; він дивився на мене довго, колючими очима стріляв мені то в обличчя, то в груди; мене його зирки не лякали.

— Ви хотіли мене бачити? — спитав, усміхнувшись до себе. — І, очевидно, знаєте, з ким маєте справу? — додав і знову пісно усміхнувся. Чи усміх цей означав погрозу, чи навпаки Опришко таким способом вибачався, що його ім'я котилося околицею, як туге колесо колючого дроту?

— Хотів, — кивнув я головою. — Я давно хочу з вами... з кимсь із зверхників у підпіллі поговорити, щоб з'ясувати дещо для себе й, може, дещо вам порадити. Тому й просив, щоб ви вибрали час.

— То я вас слухаю, — кивнув нетерпляче Опришко, і я зрозумів, що він не дуже любить прислухатися до чужої думки. У підпіллі він був цар і Бог, він мав під обцасом провідників, станичних, різних ідеологічних референтів... вони для нього гейби й не існували, адже він уособляв собою караючу руку підпілля і саму Божу кару.

— Мене турбує, пане Опришко, одна обставина... турбує і болить. Маю на увазі той факт, що підпілля дедалі частіше вдається до терору: там когось повісили, там — розстріляли, а того взяли вночі й слід за ним пропав. Кожної ночі якась кривава акція...

— Ви, професоре, не забувайтесь! — Опришко нервово схопився із-за стола й так задерев'янів стоячи. На сухорляве його обличчя хтось начебто наклав гіпсову маску. Руки закрив за спину.

— Я й не забуваюся, знаю, з ким розмовляю, і прошу мене не лякати, я, прецінь, стріляний горобець, — відповів йому зухвало. Очевидно, даремно я роздухував вогонь, але такий уже мій характер. — Мені, може, пане Опришко, справа України не менш дорога, ніж вам, і ви це, напевно, добре знаєте.

— Я знаю також, — відповів він, не міняючи пози, — що ваш син був комуністом.

У мене заболіло серце: я довго мовчав, сховавши обличчя в долоні.

— Я був про вас, друже провідник, кращої думки, — відповів йому, поволі добираючи слова... слова ж бо розлетілися, немовби посеред них вибухла граната. — Мій син — моя трагедія, але, повітре, й він жадав добра своєму народові. Одначе його нема й про нього не будемо говорити. Є я... а вам не може бути невідомо, що я при потребі людській і шкільній буваю в районі та в області, стукаю до канцелярій різних начальників і навіть до районного енкаведе. Приїздять і вони до мене... ось Ступа приходить на уроки. Отже, якщо продовжити вашу думку, що, коли в батька син виріс комуністом, то батько, тим паче чоловік мого характеру, який усюди пхає свого носа, мусить бути тричі комуністом, а простіше — запроданцем... і вам простіше простого кликнути когось із своїх, що десь тут затаїлися за дверима, й наказати повісити мене на сухій вербі. Я у вашому розпорядженні. Нема про що розмовляти. — Я був, власне, вражений не так зневажливою згадкою про мого Романа, як пронизаний жалем: дотепер сподівався, що в підпіллі були про мене доброї думки; їхня думка, очевидно, для мене щось та важила... тим більше для мене, який високо себе цінував... надто

високо.

Опришко вийшов з-за столу й, закривши руки за спину, задумливо міряв кроками хату — від образів до порога. Час од часу зупинявся посеред хати, підвівши голову й устроївши погляд у сліпі заслонені вікна. Чи надслуховував, що діється на теренах ночі, чи прислухався до самого себе? Лише тепер мені відкрилося, що він ще дуже молодий; ходив він пружно, легко, і, дивлячись на нього: мені здавалося, що він кожної миті був готовий до стрибка, до бігу... він кожної миті був готовий до бою.

— Вибачайте, професоре, — промовив Опришко примирливо, зупиняючись переді мною. — Не будемо торкатися вашої батьківської рани. Це ваш біль, я хочу це зрозуміти. Однак, я рішуче не сприймаю вашого звинувачення у сліпому тероризмі: є жертви, бо фактично триває війна, і, якщо хочете, війна братовбивча. Та чи ми її розв'язали? Більшовики кують нам кайдани, а ми надлюдським зусиллям ті кайдани лушимо по скалці. Проти нас енкаведе, партія, військо, уряд, преса, гроші. Це страшна й дика сила, яка не вибирає засобів: куля, бомба, виселення, наклепи, знищення цілих сіл. Особливо, на мій погляд, небезпечним є плекання совітами зрадництва поміж нами. Вони вміють це робити... вони майстри, це треба визнати, виплоджувати гадюччя, яке підступно впускають в наші міста й села, в наші ліси і поля, і в наші душі теж... гадюччя бризкає трутизною й нема іншої ради, мій шановний пане професоре, як топтати його чобітьми. Наш змаг — великий і святий — боремося за Україну... хтось гине в боях, хтось воює в підпіллі, хтось нидіє в потаємних криївках від голоду й задухи, а хтось мусить чавити чобітьми гадюччя. Цей льос випав на мене. Думаєте, пане професоре, це легко?

Опришко не очікував на мою відповідь, йому не потрібне було Моє ствердження, очевидно також, що його монолог для мене не призначався, це скоріше була сповідь самому собі, він себе переконував, що нема в підпіллі важливішої роботи, ніж чавити чобітьми гадюччя.

— Мабуть, маєте рацію: тяжкий повстанський змаг... треба мати віру, що боротьба буде недаремною, й треба мати відвагу, щоб повстати проти орди, котрій несть числа й котра не вибирає засобів... — почав було я, зворушений Опришковим вогнем; вогонь обпалив мою душу.

— Я вірую, професоре, що змаг наш святий, — сказав Опришко, перебиваючи мене. — Якщо навіть усі ми до одного ляжемо кістьми, якщо орда потопом покотиться по нашій землі й зрівняє наші могили... якщо нас, оббріханих, облитих брудом, помиями, якесь покоління або ж забуде, або від нас відцурається, засліплене брехнею, ми однаково знову воскреснемо в котромусь літі й у котромусь новому поколінні. І так буде, поки не настане Україна. Господи, — чомусь стихив голос... голос його тремтів, — яке солодке слово "Україна". Як слово "любов". — Закінчення його було дещо екзальтоване, урапатрію-тичне, він мовби випадково натрапив у своїй душі на оте просте округле слово "любов". Він стояв переді мною усміхнений, притихлий, немовби скупався у чистій воді, і зовсім не був схожий на всесильного у підпіллі есбіста, якому дано право судити й карати.

— Оте ж бо і є, пане Опришко, — сказав я, а хотів сказати ти "мій сину" — як це важливо навіть для майбутніх поколінь, щоб на Україну, на любов, як ви висловилися, не впало ні краплі невинної крові. Я власне на цьому хочу наголосити... для цього й хотів вас бачити. Не можна Добро творити через Зло.

— Мене інформували перед тим, як ми мали зустрітися... зрештою, я давно чув про вашу заповідь: "Творити Добро". І все, що ви робите в школі, чи в селі... що вам вдавалося в обороні людей... справи ці, я знаю, не мусили бути аж якісь великі, часом — побутові, дрібні, сусідські, а ви, проте, вкладаєте їх у скарбонку, на якій написано: "Добро". Правда ж?

Я переконувався, що есбе недаремно їсть свій підпільний хліб:

Опришко вивідав також про мою скарбонку з написом "Добро". І я зрозумів із тону його розмови, що моя "скарбонка" йому чимсь не сподобалася. "

— Ви маєте на увазі "скарбонку" як самоціль? — спитав я. — То отже й творення добра — теж самоціль? Шо маю на це відповісти? Що повинен бути природний потяг робити добро? Очевидно, що так? Але, коли людина, в даному випадку я — народний учитель, силою обставин і в силу свого становища свідомо стаю в обороні людській, і це, так би мовити, стає моєю громадянською потребою і моїм громадянським обов'язком, то що є у цьому непорядного? Думаю, що якраз наша біда... наша українська біда, що ми романтично ставимося до громадських своїх обов'язків... має бути, мовляв, якийсь внутрішній імпульс, підсвідоме навіювання, нашіптування, веління душі. Я сповідаю прагматичний підхід: не варто очікувати імпульсу, а треба діяти... діяти щодня й щогодини, робити все, що в твоїх силах, можеш зробити сьогодні. Зроблене, не соромлячись, записуй на своє конто. І чим довший твій рахунок, чим грубша книжка твоїх добродійств — тим більше будеш поважати себе й будеш поважаний серед людей. Це і є моя "скарбонка", друже провідник.

Опришко слухав уважно; він знову походжав по хаті й чоботи його поскрипували голосно, але ні одне моє слово під чобіт не потрапляло.

— Це, знаєте, цікаво... така прагматична релігія добродійства, — промовив він. — Комуś вона може не сподобатися своєю раціональністю... мені вона теж не припала до серця, я не звик записувати кожну добру справу, зроблену того чи іншого дня... це пахне, на мій погляд, егоцентричною бухгалтерією.

— Мене, вибачайте, ваші хлопці не привели сюди для того, щоб я навертав вас на свою релігію, — спалахнув я. — Мене привели, щоб ви, якщо забажаєте, мене вислухали. Ми вже цієї теми... теми крові й України торкалися. І хоч вам не сподобався мій прагматизм, я, усе ж прагматично міркуючи, прийшов до вас просити, нагадувати чи й вимагати — чом би й ні: боротьба за Україну свята справа і корогви українські мають бути незаплямовані.

Поріг у хатчині був високим, і Опришко, чи то втомившись від безперервного ходіння по хаті, чи просто було йому зручніше приглядатися до мене, яскраво освітленого лампою, що на столі, з певної відстані, але він присів на поріг, обхопив руками коліна й далі сторожко ловив, як плотиць у сачок, мої слова; я це ловлення

відчував майже фізично. Зрештою, ловлення слова — це вже була професійна звичка слідчого: ні одне слово, мовлене співбесідником, не повинно загубитися бо, може, воно колись знадобиться.

— Цілком погоджуюся, пане професоре, що корогва наша свята, та як нелегко нести її незаплямленою в умовах підпілля й більшовицького терору. Прошу прийняти до відома: наша Служба Безпеки якраз створена для береження чистоти корогви... і ми безпощадні до тих, що кидають її під ноги, що витирають об неї масні руки, й ви це, професоре, добре знаєте. Одначе, ви не уявляєте, що значать для боївок безперервні рейди з села до села, з лісу до лісу, з району до району або й на далекі терени, щоб тільки ворог не оточив облавою, щоб не зміг за нами устежити, щоб спалахував бій там, де ми його нав'яжемо, а ноги наші, як кажуть, не куплені... і сніг, і дощ, і невідомість, і голод, і рани, і смерті, і зради. Це вліті. А взимі в криївках, у бункерах сидиш тижнями, мов картина, задихаючись не лише через нестачу кисню, але й від пільми... від пільми, в яку ти падаєш, коли погасиш ліхтар або ж свічку. Й воші, воші, як горобці. І тупіт енкаведистських чобіт над твоєю головою. Уявляєте, як важко нести знамено... а ще важче остерегти його від бризків крові, часом і невинної... трапляється. Виповзаєш, бувало, з бункра, сліпнеш від сонця... і ще сліпнеш від злості, часом нерозсудливої.

— І засліплений злістю, друже Опришко, беретеся карати ґазду, який пожалів для підпілля свині або ж бичка? Караєте також хлопців і дівчат, що стали комсомольцями, бо мріють учитися у вищих школах? Караєте також безневинну жінку, яка десь на вулиці пащекувала що, мовляв: "тоті з лісу" — рабівники, а в тієї жінки лишилося двоє-троє малих дітей. А як легко очорнити у ваших очах будь-кого, нашептати на вухо, що цей чи той продався совітам. Я не можу, наприклад, простити вам смерті Юстини Семенюк, Монашки, як її називали в селі. Якщо по правді, то тільки про Юстинину смерть... і тільки про неї я збирався з вами говорити... а наша бесіда потекла ширше.. бесіда тече, а Юстина стоїть за вашими плечима, друже провідник.

Опришко й не озирнувся.

— Смерть Юстини від рук есбе, — продовжував я уперто, — не принесла вам слави... люди хрестяться й зітхають. Ні, ніхто вголос і не пискне, всі — тихше води й нижче трави... а лише одними очима запитують: чи потрібна була Україні ця жертва? І ще запитують: чом так легко вмерти зганьбленим? Трутизна підозріння, непевності, страху, а ще — розчарування... ох, яке багно розчарування розлилося, затопило нас...

Я міг сподіватися, що Опришко не стерпить моїх докорів, якимсь принагідне мені розповідали, що він має гарячу натуру й до того ж не сприймає заперечень. А тут він сидів на високому порозі каменем, обнявши коліна, й усе нижче хилив голову.

— Не буду виправдовуватися...не буду, — промовив глухо. — Ми помилилися... це страшно, на це нема виправдання. Можна б нашу помилку — Юстинину смерть списати на війну, оборонятись тим, що, мовляв, дрова рубають — тріски летять. Та не буду до цього вдаватися. Ворог виявився хитрішим... ворог розраховував на трутизну, на трупний сморід, що поповз над землею, що заповз у душі. І на цей раз він переміг.

Я сумнівався, чи зверхник із Служби Безпеки достатньо повно уявляв собі ворога,

котрий його обхитрував; він бачив ворога переважно крізь проріз прицілу й при спалахах пострілів; він бачив переважно ворогів мертвих, а якщо енкаведисти потрапляли до його рук живими, то були це або люди жалюгідні, що всикалися в штани, або ж руді запеклі фанатики; він бачив переважно ворога з числа наших краянів, що їх завербувало енкаведе — різних голів та секретарів сільрад, мельників на млинах, колишніх повстанців, що здалися і зрадою заробляли собі на довір'я, людей часом зовсім випадкових, ці останні викликали в нього презирство й на них він жалів навіть кулі.

Ворог же справжній сидів у глибокому запіллі — в партійних кабінетах, в управліннях енкаведе, у військових штабах; сиділи там люди з холодним розумом та з великим досвідом — генерали, міністри, секретарі, полковники, радники й дорадники. А над ними — Сталін, Москва. І всі їхні помисли націлені, чуєш, друже мій Опришку, на тебе, на твою боївку, на тих хлопців, що нипають у лісах і яких гризуть воші, і на тих дівчат-зв'язкових, які, беззбройні, темними ночами обминаючи численні чекістські засади, несуть "грипси" — тонюсінькі трубочки паперу з підпільними наказами, попередженнями, інформацією; коли б ці "штафети" котроїсь ночі враз засвітилися, як свічки, то ми побачили б, що ціла наша земля від Карпат аж до Волині й поза Збруч засіяна вогнями.

Генерали, партійні секретарі, міністри і челядь менша аж до опер-уповноваженого Ступи сушать голови й вигадують пастки, лаштують вовчі ями, годують псів і солдатів, дресирують зрадників з однією метою — проникнути в підпільну сітку, зіткану з вогнів, що їх носять дівчата, щоб потоптати ці вогні кирзаками, стирлувати танками, підірвати бомбами й мінами, облити помями.

Очевидно, опер Ступа з своїм начальством і розробив нескладну й підступну операцію, що закінчилася смертю Юстини Монашки. Тільки людина, яка добре знала, що дівчина-монашка, яка ходила по селу, що називається, з німбом навколо голови й з лагідною посмішкою на довгобразому блідому лиці, могла холоднокровно вирахувати свій хосен від її смерті.

Юстина була колись моєю ученицею, щоправда, не довго, після четвертого класу Марко Семенюк — її тато, ґазда середнього достатку, віддав доньку до української жіночої гімназії, що її утримували сестри-василіанки. Гімназія на вулиці Петра Скарги, що містилася в одній розлогій будівлі разом із монастирем, мала в краї добру репутацію: там дівчат гарно вчили й по-християнському виховували. Єдиний її недолік — це те, що в гімназії було багато монастирського світу, релігійного духу: чимало вихованок після матури, замість того, щоб поповнити, як кажуть, ряди світських жінок — інтелігентів, котрі запряглися б у народну роботу, залишалися в монастирі, приймали постриг. Слів нема: сестри-василіанки робили чимало позиточного на народній ниві — гімназія, бурса, організація дитячих садків, місіонерство й просвітництво. Але...

Одначе Марко Семенюк не був задоволений, що донька після матури записалася, як він казав, у монахині. Та переконати її не зміг, монастирські стіни на довгі роки

відгородили її від батька.

Вона повернулася додому у сорок шостому році в чорній, але вже не в чернечій одежі — василіанський монастир совіти розігнали; черниці розбрелися хто куди, кількох енкаведе арештувало. Гімназію обернули в педагогічне училище, сам монастир став гуртожитком, а монастирську церкву обладнали під спортивний зал. Про це мені розповідала сама Юстина. Вона, до речі, часто до нас із Іриною приходила, брала книжки до читання, з Іриною ткали довгі розмови про безмежжя людського терпіння; я не сприймав її філософії терпіння і покірливості, нерідко встрявав з нею в суперечку: як можна мовчки терпіти, провідувати терпіння, коли в Горопах панує навіжений Ступа, а лісові хлопці згоряють на вівтарі України, як політі бензином пшеничні снопи.

Вона слухала мене усміхнене, лагідно дивлячись мені увічі; вона казала: Бог наш терпеливий і нам велів терпіти... і тільки терпіння порятує нашу землю від більшовицької заглади. Бог з нами! Ми втопані в камінь, ми обвуглені, крик наш пливе у крові, але ми не згинули, ми знову встанемо й випростуємося, як ліс після фаї. О так, у лісі після бурі лежать покотом потрошені дерева... вони лежать, а поміж їхнім зів'ялим пагіллям припишкли полки дубчаків. "Це ми, пане директоре, нишкнем під буреломом, — казала, — нам лише треба вміти витерпіти... й ми витерпимо. Бог з нами".

Юстина не замикалася за ворітьми татогового подвір'я; не звертала уваги ні на чекістів із Ступою на чолі, ні на лісових хлопців, що навідувалися ночами за провіантом. Мала роботу: несла людям науку терпіння. То в цьому кутку села, то в — тому, то таки до неї додому приходили жінки з своїми жалями... сиділи жінки на призьбі під хатою й сповідалися, і плакали, і скаржилися, і молилися, і розкривавлювали свої рани, і викрикували перед нею свою злість, і скидали свої одяжі, показуючи синці й рани.

Юстина ніколи жінок не перебивала, лиш хитала головою. Пов'язана чорною хустиною, бліда, з непогашеною доброю усмішкою на устах, вона виглядала на мученицю, яка перебирала на себе чужі болі, глаїла їх і лікувала. Жінки на призьбах стихали, як малі діти, заколисані плином її бесіди... а в тому плині нічого ворожбитного не було, окрім лагідності, усміху, віри й науки терпіння; а в тому плині світило сонце, наливалися соком яблука, а дівчата наливалися красою і любов'ю, а в полі ходив розгойдано пшеничний вітер, що хмелів від духу скошеної трави. "Треба жити, дорогі сестри, й перетерплювати. Бо що, власне, є життя, як не терпіння? Витерплюйте, повірте в терпеливість не за гріхи, а за те, що Панбіг вас любить і випробує. Не зрікайтеся царства небесного, але й не зрікайтеся, кинувшись у чорну безодню розпачу, ластівочого співу. Час котиться на нас... через нас перекочується, немов велетенські — аж попід хмари — тракторні колеса, а ми шукаймо порятунку й розради в Богів... шукаймо й переживемо всі лиха. Ось побачите".

Котрась жінка котрогось дня спитала сестру Юстину:

— Чи мой, переживемо того Ступу?

— Усіх переживемо, — відповіла Юстина вголос і цілком по-сільському щиро

засміялася. — І Ступу, і товариша Сталіна теж. Ми ж бо вічні на цій землі.

Ми вічні...

Очевидно, до опера докотилися якщо не ці сказані нею слова, то якісь інші підшепти, наклепи... а втім, і без наговорів товариш Ступа щоденно сам переконувався, який великий вплив має на село ота молода жінка, Юстина, в чорній хустині. Довго не відкладаючи, сам явився на подвір'я Марка Семенюка; Юстина вийшла з хати йому назустріч.

— Прошу, будьте гостем, — показала на високу призьбу під вікнами. — Тут зручно сидіти й спостерігати світ.

Опер із своїм нерозлучним "дехтярем" на грудях хвилину повагався, врешті таки присів. Сонце світило йому ввічі й він лискучий свій дашок насунув низько на лоба. Два його енкаведисти пасли небезпеку на хвиртці.

— З вашої призьби світ справді виглядає ідилічним, — промовив Ступа, погладжуючи долонею зброю. — Ніби й нема бандитів і нема оперативників. Є тільки один Бог, — кинув на Юстину насмішкуватий погляд.

— Бог справді є завжди і всюди, — відповіла Монашка.

— Юринда ваш Бог, опіум... — Оперуповноважений Ступа мав намір сплюнути зневажливо, але в останню хвилину передумав і ковтнув слину. Від нього пахло цибулею, самогонним перегаром і ваксою начищених до блиску чобіт. — Я маю надію на свого бога, на "дехтяра". — Ступа показав у холодному зблиску усмішки білі й дрібні зуби, і Юстина аж здивувалася, що вони в нього такі білі й такі дрібні, їй чомусь уявлялося, що Ступа повинен бути ікластий, як вовк. Вона, певна річ, бачила Ступу десятки разів, здибалася з ним та з його зграєю на вулиці, але вони її не зачіпали, обходили забобонне боком, лякаючись, певно, її чорної хустини й чорної одежі. Ніхто не зважувався, в тому числі й веселун Сашко Козаченко з гармонією, зареготатися їй услід або ж приставати з сороміцькими натяками, як це вони залюбки робили з сільськими дівчатами й молодицями. Юстина, щоправда, уступала їм дорогу, сходила на обочину й дибуляла далі, звично тулячи зір у землю.

— Хіба не боїтесь, що одного разу ваш скоростріл заткнеться і ви... — сказала Юстина уявивши ситуацію, коли заткнеться Ступин кулемет.

— На цілому світі будете тільки ви, безпорадний, із своїм зіпсованим скорострілом... навпроти вас буде стояти смерть. Тоді й ви почнете кликати Бога.

— Звідки ви знаєте, що так колись може статися? — спитав Ступа й підвів голову. Задер угору дашок і поглянув, жмурачись, на сонце, — Я перейшов фронт, Крим і Рим... доля і зброя мене берегли. Так буде й надалі. — І нагальне мелькнула йому в голові якась думка, бо протер осліплі від сонця очі й устроїв їх в Юстину. — Ви що, виворожуєте мені смерть... жадаєте мені смерті? — Ступі починала надокучати "культурна", як йому здавалось, бесіда, й він чвиркнув слиною крізь зуби, немовби "культурність" з себе випльовуючи. — Ти потаємно годинами б'єш перед іконами поклони й випрошуєш у Бога смерті для нас, так? Ніби я не знаю? Гадаєш, мені не доповідають?

— Я у Бога нашого випрошую тільки милості... тільки милосердя й ще, може, спеціально милосердя для вас, — відповіла Юстина.

— Ну-ну, це цікаво: монахиня, католичка якась молиться за перемогу радянської влади у цьому залятому краї... це щось нове, — і він стиснув плечима. — Якби про це дізналися бандери в лісі... — реготнув.

— Я молюся за душі людські... за тих молюся, що он на хвортці пантрують у синіх кашкетах... і за тих молюся, що в лісі. — Юстина знала, що Ступа наганяє в селі страх на старого й малого, й було їй дивно, що почувалася з ним вільно й розкуто.

— За це можна й арештувати... за моральну підтримку бандитів, — пригрозив Ступа.

— То в чому ж справа, — відповіла Юстина байдуже. Вона насправду Ступи не боялася; не боялася ні Ступи, ні когось іншого, ні Сибіру, ні Бистричанської тюрми. — Тата я поховала, газдівство наше розвалилося, якась курка лишилася й коза. Поле ось-ось забере до колгоспу. А Бога в мене ви не відберете. Бог буде зі мною і в казематах.

Ступа не сумнівався, що вона говорить правду; слова її були тверді, впевнені; обличчя її зблідло; дивилась просто поперед себе сміливо й рішуче. Зрештою, Ступа наперед, ще до того, як повернути на її подвір'я, здогадувався, що монашка його не боїться, і ця обставина якраз не давала йому спокою; свою спокійну хоробрість, думав він, монашка розносить по селу... розносить, і потолочені ним, Ступою, стебла оживають знову. Йому було любо почувати себе в Горопах таким, що навіває страх і покору... так, жах і покору, бо тільки примус, терор спроможні утвердити тут радянську владу.

— О, я знаю, ти, дівко, готова йти на муки, — Ступа уже не рахувався з словами. — Тобі сниться терновий вінець? — зло засміявся. Схопився на рівні ноги й мало не вдарив її чоботом у груди. Юстина помітила цей стриманий рух, але з місця не рушилася: "Ну, чом не б'єш?" — О, я вже постараюся, чуєш, постараюся, — крикнув Ступа, враз повеселівши, — щоб із тебе терновий вінець зняли. Ауфвідер-зен! — І він, і не глянувши на неї, рушив, посвистуючи, до воріт; Ступа свистав собі й насвистував план, що прийшов йому щойно до голови.

Опісля, роздумуючи над долею Юстини, я запитував мисленно Бога, чому допустив до того, що сталося з нею, адже була вона його. Божою невістою, і бачив він із небесних висот, що монахиня не мала за собою вини, то чому ж, Боже, дав волю Ступі, пальцем це кивнувши, щоб оборонити свою невісту від злого наміру.

Юстину Семенюк арештували відразу після того, коли хтось виказав Ступі, що секретар сільради Ілько Гладун, фронтовик із тутешніх молодих газдів, який носив на гімнастюрці медаль "За відвагу", насправді ж сповнює в підпіллі ще одну роботу: був він у Горопах станичним, мав псевдо "Мирон". Звісна річ, Ступа лютував, що Ілько дурих його як хлопчика, коли вони, бувало, разом пиячили й обговорювали, як би то швидше покінчити з бандитизмом — одних треба винищити до лаби, других — запакувати до Сибіру, третіх — залякати, щоб боялися власної тіні, ще четвертим пообіцяти рай, а п'яті самі змиряться.

Ілько потакував Ступі; Ступа йому вірив; на Ількові виблискувала й видзвонювала фронтова медалька.

І на тобі: Ілько — не Ілько, а "Мирон".

Коли брали Мирона в його ж таки хаті, то він скочив у причілкове вікно, і був би втік, якби котрийсь з солдат навмання в темряві не черкнув автоматом: куля зачепила ногу.

Отож відразу після цієї події й арештували Юстину Семенюк. По-перьх ніхто ці два арешти не зав'язував в один гудз, про ніщо не здогадувалася й сама Юстина. Її звинувачували у зв'язках з бандерівськими боївками, у проповіді католицизму й взагалі у ворожій діяльності. Кілька ночей молодий в'їдливий слідчий на прізвище Климов вибивав у неї криком, погрозами й лагідною підступністю зізнання про свої нібито зв'язки з станичним Мироном; вона про ніякого Мирона не знала, Ілько Гладун був секретарем сільради, фронтовик, має заслуги, пив горілку з оперуповноваженим. Всі в селі про це знають.

Її несподівано випустили, ще й посадили люб'язно у вагон на вокзалі в Бистричанах; слідом за нею нібито через лікаря з тюремної лікарні, де Ількові гоїли рану, Ілько Гладун передав додому жінці "грипе", на якому було вимережано дрібним Ільковим почерком попередження, що він став жертвою енкаведистського агента по кличці "Монахиня"; начебто свого часу він довіряв їй певні підпільні обов'язки, бо хто ж міг запідозрити, що за маскою милосердної черниці сховалася завербована Ступою сука. Стало відомо також, що вона видала криївку, в якій перечікували енкаведистську операцію хлопці з боївки сотенного "Буреверхи"... перечікували, нещасні, а Монахиня тим часом запродала їх на смерть й вони у схроні пострілялися.

Так начебто писав Ілько Гладун.

Горопахи від цієї хижої новини завмерли.

Хтось вірив у написане на цигарковому папері, а хтось — не вірив, хтось взагалі нічого не хотів знати й западався якомога глибше у вириту нору, а Гладуниха розгладжувала цигарковий папірець з округлими, дрібними, як мак, буквами, вицілювала їх сухими губами й навіть винюхувала й приговорювала до них, до букв, гейби до живих пташок, що мають повернутися в Бистричани й сісти в тюрмі Ількові на плече.

І тяжко кляла Юстину.

Клятьба докотилася й до мене, я повинен був негайно поспішити до черниці, вона б мені розповіла... вона або мені зізналася б в тому, що таки видала Мирона, або ж заприсяглася б, що чиста перед людьми й перед Богом; вона мені не збрехала б, я був її учителем, вона не вміла брехати, це я знав давно.

Я винен...

Я не пішов одразу того ж таки дня до Юстини; я чомусь не стулив до купи "грипе" із тюремної лікарні з несподіваним звільненням Юстини; я не спитав самого себе: "чому її звільнили? "Хіба був у Горопахах такий випадок, щоб хтось, потрапивши до рук енкаведе, повертався додому? Широкі двері туди, а назад — вузьенькі?"

Я не поспішив дівчині на поміч.

Тим часом "грипе" того ж таки вечора принесли Опришкові; для певності він особисто звірив письмо на "грипсі" з Ільковим почерком на сільрадівських паперах — усе сходилося.

6

...Її привели на узлісся.

— Суд був коротким. Того ж вечора моя боївка повинна була перебазуватися на інший терен, дорога чекала нас далеко й ми поспішали, — оповідав Опришко, далі нерухомо сидючи на порозі. Тепер однак його зір, як куля... куля свиснула біля мого правого вуха, лише обсмаливши волосся, й втопилася у просторі білої стіни — під образами; стіна розступилася і я здогадувався, що Опришко у сю хвилину перебував у "тому вечорі", на "тому узліссі", куди есбісти привели Юстину. — Так, вона стверджувала, що слідчий в Бистричанах випитував її кілька ночей про Ілька Гладуна, але вона не могла нічого про нього сказати, крім того, що він писарював у сільраді; так, слідчого чомусь дуже цікавило, як загинули у схроні хлопці сотенного Буреверхи, але ж вона ні про сотенного, ні про його хлопців теж нічого не знала, тільки й бачила, як везли їх, мертвих, на фірі попри її ворота.

Я їй сказав, що ми, есбе, інформацію уточнили, все, що вона тут говорить, — чистої води брехня. Маємо докази: пише людина з тюрми, з пекла, що ти продала Ілька Гладуна, а перед тим продала Ступі бункер з бойовиками Буреверхи. А ще перед Буреверхою і його хлопцями були інші смерті й зради. І все це на твоїй совісті. За маскою святоші, що проповідувала терпіння, покору зацаїлася спритна агентка, яка, може, ще перед тим, як розігнали василіанський монастир, була завербована енкаведе.

Я так їй сказав.

Вона не рятувала своє життя, як інші, не виправдовувалася, не плакала, не повзала, професоре, на колінах, а тільки зітхнула, промовивши: "Господи, чому чужі прогрішення перекладаєш на мене? Ти ж бо знаєш: я не винна".

— Я не винна, — повторила вона мені. Я пам'ятаю... я ще глузував з неї... всі з ким есбе мало справу, казали, що вони не винні.

За півгодини було по всьому й ми вирушили в рейд. Ну, а далі ви знаєте, — зітхнув Опришко й звівся на ноги. Зупинився біля заслоненого вікна, привідкрив краєчок верети й припав лицем до шибки. Рука конвульсійне намацувала кобуру пістоля й м'яла тверду шкіру; рука, здавалося, була готова роздерти кобуру на кавалки, вихопити револьвер і вистрелити... вистрелити в ніч, у себе, в мене; власне, конвульсійна метушня пальців на кобурі лише видавала стан Опришкової душі; ззовні він виглядав спокійним.

— Ну, а далі, пане професоре, знаєте, — повторив він, повернувши до мене обличчя.

Далі справді я вже знав і без нього. Поки його боївка рейдувала в далеких селах і лісах, збиваючи з пантелики винищувальні більшовицькі загони, із Лисиничів, тобто з районного нашого містечка, придибала далеко родичка жінки Ілька Гладуна й принесла вишивану задубілу сорочку, на подолі якої кров'ю було виведено: "Гладун,

Горопахи, Гину". Гладунова Параска відразу впізнала сорочку свого чоловіка; не було також особливо складно дізнатися, як сорочка потрапила до родички Гладунихи. Детективна історія виявилася простою і страшною: у районному енкаведе служив конюхом якийсь Горох — дебелий хлопище, який чи зроду придуркуватий, чи його контузило на фронті — ніхто цього не знав, бо Горох був маломовний, люди обходили його боком. Казали: від нього смердить трупом. А ще казали, що йому залюбки давали в пивницях мучити в'язнів — мав від тяжких мук задоволення. Коли Горох напивався, то починав хвалитися, пускаючи з губатого писка зелену піну, що дуже любить толочити кирзаками дітородні органи... любить трошити на друзки, щоб місиво було криваве.

Офіційно Горох возив фірою вдень дрова, сіно, або картоплю для кухні, а вночі складав у драбини ще теплі трупи замордованих тут таки в лисичанській "попередній" тюрмі й невідомі тіла постріляних у лісах повстанців, яких звозили з цілого району, й торохкотів своїм возом на околицю містечка, поза шкірзавод, де були фронтові німецькі окопи. Там мерців і закопував.

Кожної ночі містечко тривожно прислухалося до того, як торохтіла тюремна підвода і як часом п'яний візник, ідучи поруч із возом, добував із темних своїх нутрошів нутрянну мелодію, мертвецький спів. Очевидно, начальство знало про той жах, який посеред ночі огортав Лисичани, коли Горохів віз скреготав колесами об каміння, гуркотів, а сам візник управлявся в співі; нічний жах був начальству на руку — хай усі знають і тремтять: кожного, хто бодай слово вимовить проти радянської влади, чекають драбини Горохового воза.

З труповозіння цього нічного Горох мав свій хосен: перед тим, як укласти мерців в окопи, він здирав із них що було краще: чоботи, сорочку, штани або ж маринарку й ще затемна відносив здобуті трофеї до старої польки пані Казі, яка їх прала, цирувала, якщо були дірки від куль, старанно випрасовувала та ще й до того збризувала "кольонською водою" і спродувала в Бистричанах на товчку. Вирученими грішми ділилися; Горох називав їх, по-дурному регочучись, "бандерівським податком", який одразу ж пропивав. Таким шляхом потрапила до пані Казі Гладунова сорочка, його стоптані, німецького зразка чоботи й сині діагонелеві штани. Пані Казя цілком випадково перед тим, як сорочку намочити, звернула увагу на криваві літери на подолі.

Звернула увагу і прочитала: "Гладун, Горопахи. Гину".

Господи ж, по-сусідству з нею мешкає така собі Дарка Гладун. Може й вона з Горопах?

Те, що було зав'язане десь у кабінетах енкаведе, дві старі жінки не без допомоги Гороха й півлітрівки з червоною голівкою розв'язали без особливих труднощів. Еге, хвалився придуркуватий Горох, пускаючи з рота зелену піну, я відвіз до Авраама мужика в германських кованих сапогах й у вишиваній сорочці, в чьом дело? Чекісти, видно, добре йому дали й мужик у вишиванці іспустив дух. Він лежить лише в калісонах... Ха-ха, стане бандера на суд перед Господом Богом у калісонах... він лежить, мати його, разом з усіма в окопі голий. Холодно йому?

Так стало відомо, що Ілька Гладуна в тюремній лікарні у Бистричанах ніколи й не було, він туди просто не доїхав, його замучили на другий чи на третій день після арешту тут таки в Лисичанах.

Даремно тільки Гладуниха вистоювала з передачами під бистричанською тюрмою. Не вельми хитра гра з "гріпсом" була задумана для того, щоб очорнити Юстину; одним пострілом, як говориться, було застрелено двох зайців: кинули підозріння на бідну жінку, яку есбе поквапилося знищити як агента енкаведе, й водночас заплямували в людських очах підпілля. Мовляв, думайте та зважуйте, добрі люди: ось що виробляють ваші хлопці в лісах. Звичайні вони вбивці.

— Ви надто поспішили, пане Опришко, знищити Юстину, — сказав я навпростець. — Тепер збираємо врожаї. Товариш Ступа на першій же "політбесіді" в читальні порипував чобітьми на сцені перед спантеличеними селянами й не міг приховати радості... він аж променився, коли елейно бідкався, що баядери не пожаліли бідної черниці, яка служила людям і своєму Богові. Та що ж можуть очікувати від зарі-зяк люди прості... можуть очікувати кулі й удавки.

Я теж був тоді в читальні; я бачив, як наші люди хилили голови; хилилися голови від болю, від сорому й від страху певно. Вам, пане Опришко, може, й не дуже приємно чути про це, але я повинен був сказати.

— Ну, доволі, — Опришко рішуче зупинив мене змахом руки. — Найлегше звинувачувати. Так, ми винні, я винен, до дідька, — він аж підскочив до мене, блідий аж синій, і скрипнув зубами. — І я спокутую... спокутую цей гріх. Ви можете повторити, професоре, що ми поквапливі й жорстокі. Я визнаю, ми поквапились, бо ворог скрізь і всюди наступає на пальці, облягає облавами і своїми гарнізонами в селах. І множить, як я уже казав, сексотів. Знищуючи Монахиню, я був переконаний... я мав докази... що попереджую нову зраду. Хто міг гарантувати, що вона не вивідала про інші криївки... вивідала і продасть?

Так, ми люті, жорстокі, як вовки, але ми не перші вдалися до терору. Це вони нав'язали нам правила гри, а ми лише цим правилам підкоряємося. Це вони, професоре, посіяли поміж нами лютість і підозру. Якщо хочете, то вони, більшовики, навчили мене особисто... навчили ненависті і навчили вбивати. Ось ви судите мене, я відчуваю, знаю: судите в душі глибше й суворіше, ніж на словах. І я вас розумію, принаймні хочу зрозуміти. Але й мене ви зрозумійте, мене, не Опришка з есбе, а звичайну молоду людину; мені ще тридцятки нема, я ще рахуйте, не жив, а вже за мною — цілий цвинтар. Страшно, правда? Одначе мушу сповняти свою роботу, це мій обов'язок... я заприсягнувся нищити ворога на кожному кроці вогнем і мечем, як писав колись поляк Сенкевич... нема в мене милосердя ні краплі. Я суцільна, монолітна ненависть і, певно, засліплений ненавистю, допускаю, якби то легше сказати, промахи.

Ні, Опришко не кричав, як почав було попервах. Мова його була уривчастою, слова відкушував поволі й, здавалось, брав кожне окреме слово на долоню і пригладявся до нього, потім струшував на долівку; словами він вистелив долівку навкруг себе — так я собі уявив — і вони, слова, лежали на долівці хоч на вигляд тихі, не розжарені до

червоного, одначе я знав, що на дотик вони гарячі. Й поправді кажучи, я уже не був радий, що надто заглибився в трагедію Юстини Семенюк; кінець для мене теж міг бути трагічним. Шо йому, розлюченому есбістові, перешкоджало вихопити пістоль і...

Він цього не зробив би, я відразу себе заспокоїв; я не маю права про нього нищо думати. Справді ж, не вбивця він якийсь...

— Знаєте, пане професоре, ким я хотів бути в житті? — спитав Опришко й різко повернувся до мене... і я його не впізнав: замість скалок в очах, замість стиснутих губ, замість блілого гніву на худому обличчі я побачив страждання; я злякався, що він зараз заплаче або ж застогне; він обняв мене за плечі й довго, цілу вічність отак стояв заціпенівши; він ціпенів, склепивши повіки, а я, грішний, думав, що він мене не обнімає, він на мене оперся, йому було потрібне опертя, підтримка, без опертя обезсилений Опришко впаде; я відчував на своїх плечах вагу його тіла... вагу його страждання і мені по-людському стало його жаль. — Була в мене мрія — стати священиком... я шевський син із покутського містечка хотів стати священиком, щоб голосити слово Боже, проповідувати любов до ближнього. Тато з мамою були побожними людьми і моїм вибором тішилися. Я готував себе в думках до цієї місії... я був на першому курсі духовної семінарії, коли в тридцять дев'ятому прийшли совіти. Потім вибухнула війна, Львів зайняли німці й по місту розкотилася жахлива звістка, що енкаведисти, втікаючи, вимордували тисячі в'язнів.

Я пішов туди, до в'язниць, не з простої цікавості.

Я в душі був готовий сприймати як справжній божий слуга людські страждання і смерть; я був готовий глаїти лагідним словом розпуку матерів, які знаходили там розтерзаних катми своїх синів і доньок.

Мене занесло на подвір'я тюрми "На Лонцького" — так вона називалася ще з польських часів, разом із сотнями людей, які прийшли сюди впізнавати своїх. Сонце. Спека. Густий, як драглі, трупний сморід. Годовані, як ворони, мухи. Гурти жидів, що виносили трупи із казематів, із підземель, й укладали їх рядами на подвір'ї... жидів, як я потім дізнався, пригнали сюди на спокуту за гріхи жидів-енкаведистів. Плачі — аж попід саме небо. І я там зрозумів, що мої наміри гасити лагідним словом чийсь біль виглядали б святотатством. Матері мусили виплакати. Я навіть підозрівав... я тоді запідозрив, що криками своїми матері прагли докричатися до Бога, щоб повоскресшав їхніх синів; сини, доньки, батьки, сотні їх і сотні лежало на подвір'ї, а ще сотні в підземеллях лежали покладені в штабелі, як дрова... а ще в камерах лежали розкидані, як скошене важке колосся. Скатовані, оголені дівчата. Сокирами розкраяні черепи. В одній камері я бачив розп'ятого на стіні, прибитого цвяхами священика в чорній реверенді, живіт у нього був розпорений навіпіл і в місиво кишок устромили голе немовля.

Повірте, я теж тоді завив разом із матерями, це була остання крапля, мене начебто теж розп'яли й ошельмували, і я мусив завити, як вовк. Я ступив тоді на край, де починалося божевілля; я тоді, саме тоді, на пекельному дні, засумнівався в існуванні Бога, бо як він міг допустити до страшної масакри, він, котрий начебто пам'ятає про

слимачка на дні океану, а про в'язнів львівських забув. Ні, не зі словом треба мені йти до людей... я так тоді постановив, це зроблять за мене інші, не мій це талант... мій талант платити ворогові люто. І хай мені Бог допоможе.

Я тоді перед розіп'ятим священиком перехрестився й понуро, вже не чуючи людських плачів, викинув на львівську вулицю, що також смерділа трупом. Ціла Галичина, Україна ціла смерділа трупом. У мені молився розіп'ятий священик, у мені плакало задушене немовля і ревом ревли тисячі розстріляних; я йшов львівськими тротуарами, слухав самого себе, чомусь до себе посміхався і, певно, виглядав страшним з цією кривою усмішкою... виглядав, певно, на божевільного, бо стрічні люди від мене сахалися.

Дотепер іду та йду львівськими вичовганими тротуарами й дослухуюсь до себе... і такий я є й нічого не можу з собою вдіяти.

— Вибачте, пане Опришко, — я схопив його за руку, жахаючись його страждань. Я стояв над безоднею, над пеклом, що розверзлося — полум'я опалювало мені душу; було мені лячно від безодні цієї людини, і було мені жаль, що на його молоді й не вельми кремезні плечі доля завдала непомірний тягар.

Я знаю: любити легше, ніж ненавидіти...

— Ну, то я піду, — промовив я перегодом. — Одне прошу: хай ваші хлопці якось покажуть мені місце на узліссі, де... — Я не встиг доказати, Опришко випередив мене:

— Покажуть. І перепоховайте її по-християнському. Поставте хрест. Колись, у сотому літі, у вільній Україні розкажіть людям про Юстину й може, згадаєте незлим словом Опришка. — Його обличчя знову стало спокійним, замкнутим, очі зорили допитливо, гостро; я вчитав ув його очах віру, що доживу до вільної України... доживу й розповім про нього.

Я вийшов із хати; вартові есбісти проводили мене мовчки, немовби онімілі, додому. Ніч проясніла, зорі блимали, як свічки у церкві на всеношній. Тиша гойдалася на деревах у садах і зрідка струшувала на землю яблука.

Більше я Опришка не бачив.

7

І ось сьогодні відчинилися двері й із минувшини, із-за грубезної стіни, мурованої з довгих років. Опришко знову повернувся до мене.

— Так, — погодився я з ним. — Я інший, мене люди перекували, та й люди іншими стали. Прийшли нові часи, добрі чи злі, але нові, і я нікому не потрібний.

— Зате вам люди потрібні, професоре, — промовив упевнено Опришко. — Не хочу вірити, що живете тільки самотиною, козою та пенсією? Ви? Ви образилися, що ваші заслуги Горопахами забуті. Ви насправду сподівалися, що ваші заслуги будуть колись оплачені. А якщо й сподівалися, будучи надто егоїстичними, то давно настала пора цієї хвороби позбутися. Це так просто її позбутися: вийти лише на вулицю з розкритою душею, з добрим серцем і сісти в човен, що зветься життям... лише пливти, лише в човні, а не на березі... лише в плавбі відчуваєте, що життя триває і що люди вас далі потребують. Гординю свою, вибачайте, стисніть в кулак... стисніть аж так кріпко, щоб

із неї скапалося каяття. Кажуть, що навіть з каменя, коли є в тебе на це бажання, можна видушити воду. Спробуйте, пане професоре.

Я слухав Опришка й чомусь згадував його давню розповідь про те, як у львівській тюрмі "На Лонцького" він заразився ненавистю. З того часу минула купа років, юнак, котрий хотів стати священиком, увійшов, як кажуть, у зрілі роки... увійшов і живе під чужим іменем, сповнює не свою роботу, не має він, очевидно, ні дружини, ні дітей... нічого не здобув для себе й не вимагає ніякої дяки; і так само не мають дяки тисячі полеглих за Україну... нема України... нема їхніх могил на Україні... нема по них пам'яті.

Я думав про себе: "Чи воно правда, що я усамітнився через гординю? Чи, може, панує наді мною жаль? Чи, може, я розчарувався у людях? Чи, може, в ту прокляту хвилину, коли "стрибки" вмощували мене в драбини з соломою, а кінь нетерпеливився повезти мене з Іриною в Сибір, налетів на мене чорний вітер збайдужіння, що висушив мою душу, і вже давно нема, друже Опришко, на світі сільського апостола Северина Гайдаша, душа його вмерла, по світу нипає тільки тілесна шубатурка.

Одначе я не поспішив остаточно розвіяти в очах Опришка образ того давнього сільського апостола, який колись наважився судити його, есбіста, за невинно страчену Юстину Семенюк; хай буде, що я часом свідомо вишукував привід для "творення добра", вважаючи це творення громадським своїм обов'язком; хай буде, що я умовно, так би мовити, записував у скриптур для пам'яті добродійні свої діяння. За це можна мене осуджувати, але погодьтеся, добрі люди, що треба було мати громадянську відвагу, щоб когось із наших Горопах оборонити від німецького нагая, від оперуповноваженого Ступи, чи й від есбіста Опришка.

— Може, таки варто спробувати стиснути камінь, щоб із нього потекла вода, — сказав я невпевнено. — Може, сьогодні ви для того явилися, впали з дощем із неба, щоб той камінь вкласти мені в долоні?

— Знаєте, я теж ходжу й... й видушую з каменя воду, — підхопив мою думку Опришко. — Не маю від вас тайн... повинен вам признатися, що не тільки гайцую в Бистричанах печі, а й намагаюся щось робити, щоб море байдужості, смердюча його хвиля нас не затопила; ходжу понад берегом, понад пропастю і десь там посеред ночі повішу синьо-жовтий прапор, або ж до Шевченкового свята, яке щороку комуністи забороняють, напишу декілька листівок та розклею їх по місту, щоб люди читали; доста однієї листівки з тризубцем — вже свіжі струї попливли містом... попливли низинно, глибоко, невидимо, і хоч на поверхні нібито панує тиша — місто слухає, пригадує, зітхає, а хтось й стискає кулаки й пригадує, де він закопав дбайливо змщений автомат.

Або ж, наприклад, виріжу з газет слова, складаю і наклею в потрібне речення, в якому закликаю учителів, щоб не забували навчати дітей, що є на світі Бог і Україна. Приколю таке звернення до шкільних дверей... тут і там пришпилю, шкіл багато в місті, і його читають педагоги й дітвора, аж поки переляканий директор не зірве його та не понесе в кадебе. Скажете: бавлюся? Скажете: дрібне усе це, саморобне, надто

поверхове, щоб збурити замерзле плесо? Ну так, це не автоматна черга, не вибух гранати, це тільки пригадування, що лежать в землі наші змащені автомати, що боротьба ще не скінчилася, в попелі ще жевріє іскра. Вогонь спалахне. Хочби й через сто років. Тим часом... я уявляю, що блукаю у пільмі й засвічую скіпки, полум'я їх кволе, жовте, але серед ночі воно видне здалека — і надія оживає. Думаю, що я не один такий вогнепокклонник, бо інакше навіщо державі годувати без-численні орди кадебістів? Значить, невпевнені вони у своїй перемозі і бояться нас... бояться кволого полумінця. Бо сьогодні полумінце, завтра — ватра, післязавтра вогонь спалить байдужість, вітер зжене піну з байдужого моря і в живій чистій воді умиємося. Цим і живу, пане професоре.

Він сів стомлено на стілець у простінку поміж вікнами; опершись плечима об стіну, відкинув голову назад і, заплющивши очі, довго мовчав. Очевидно, Опришко вистраждав кожне слово... кожне мовлене ним слово важило немалий вирок у таборах, адже за кожним словом стояло діло; він міг мені не сповідатися, це надто небезпечно, а проте — висповідався, це було потрібне йому самому, хотів, очевидно, вирватися з глухого кола самоти й конспірації, адже у цьому колі не було нікого, кому міг би звіритися, хто б міг його підтримати, кому міг би передати пережиті небезпеки; ще більше його сповідь була потрібна мені, я розумів, що він навмисне сьогодні вночі прибудив до моєї хати, щоб... Шоб мене "перевиховати"? Шоб мене розбудити? Шоб я знову взув апостольські сандалії й ступив на дорогу, по якій ходять люди? Шоб устроити й у мою долоню запалену скипку?

Скипку я таки узяв; ні, я не призначив її для чогось протидержавного, мені досить було відчувати, що вона є й що обпікає мої долоні, які я стулив жолобком, щоб полумінце не погасло; при кволому світлі раптом, немов у кіно, я зобачив один ранок передминулого року, коли Горопахи сколихнулися (й душі напевне втішилися): на цвинтарі біля каплиці на високій черешні майорів на вітрі синьо-жовтий прапор. Першими помітили його ті, що поспішали на вранішній поїзд до Бистричан. За ними прибігла ціла стривожена вулиця, що впирається у цвинтар. Покликали голову, сільради й голову колгоспу. Дільничного міліціонера в селі не було, а вся інша "сельская власть" "остерігалася", як було сказано, пошкодити слідству, й тому прапор висів добрих дві години, поки з району не примчали кадебісти.

Прапор, щоправда, був непоказний, кольори на ньому гейби вицвіли, але він дивним чином запанував над Горопахами; його, зрештою, бачило не так уже й багато людей, а здавалося, що до нього торкався кожен; кожен ув очах кадебістів винен, що синьо-жовтий прапор з'явився, як Ісус Христос, у нашому селі; ціла згряя кадебістів нипала хата від хати, випитуючи, "хто б то міг націоналістичну ганчірку повісити?"; в підозрілих хатах, на газдівствах "учорашніх бандитів" і "бандпідсібників", що відбули свої кари в таборах і на поселеннях, вчинили брутальні обшуки, п'ять осіб були арештовані, одного тяжко побили, вимагаючи, щоб "признався".

Нічого у них не вийшло, ніхто нічого не бачив, не чув, "ми собі мирні люди і дайте нам спокій".

Так тривало ціле літо аж до глибокої осені. Потім чекісти забралися геть, село занурилося в свої ґаздівські клопоти, синьо-жовтий прапор полетів із черешні, як кольорова птаха, що жила в дитинстві в кожному з нас, у вирій, і про нього почали забувати. А коли люди навесні зовсім про нього забули, він одного ранку знову появився, як Ісус Христос, на цей раз на грушці посеред поля, що зветься "Городищем"; груша якраз цвіла білим цвітом, а поверх білоцвіття, як корона — синьо-жовтий прапор.

І знову почалося...

Авжеж, Опришко мав рацію: скіпки таки палахкотіли посеред колгоспної ночі і їх таки боялися... боялися, щоб не підпалили байдуже море.

— Тільки ж бо ви, професоре, чомусь тоді не розтулили долоні, щоб бодай уявно уберегти полумінець від злого вітру, що дув студено й чорно, — дорікнув мені Опришко.

Я не мав йому що відповісти.

Було мені гірко...

Насамкінець Опришко пригадав:

— Чи не забули-сьте, професоре, де похована Юстина?

Не малюй мене, художнику, грішником, який кається, колінкуючи посеред білої і голої пустелі; не малюй мене, художнику, сліпцем, який прозріває в муках, роздираючи пільму; не малюй мене, молодий сусіде, подорожнім, котрий нарешті втрапив на правдиву дорогу.

Намалюй мене сухим і прямим, як горіхова палиця, дідком, котрий не голився зо три дні, а тому сизий на обличчі, який пасе за селом на рові попри дорогу свою козу, що зветься Парася; коза моя пощипує траву, а я сиджу на гребені рову, і добре мені отак сидіти, і тепло, і сонце світить лагідно, і жайвори сиплять срібло понад пшеницями, і хочеться мені жити ще тисячу літ разом з жайворонами та моєю козою.

Аж тут коза, моя Парася, підвела голову, задерши бороду, й голосно замекала, як колгоспний мотоцикл. Дорогою з села йшло в поле дівча — голінасте, з двома косами у червоних биндах... бинди, немов червоні мотилі, то злітали, то знову осідали на плечі; дівчині було десь зо чотирнадцять років. В одній руці несла клунок — певно сніданок татові, що десь косив на далеких луках, у лівій — бідончик з водою. Я очікував її наближення, чомусь мені баглося дівча зупинити й спитати, скільки воно збирається жити, я збирався їй наворожити тисячу років.

Але дівча, таке білоголове, таке струнке, таке юне з двома кулачками грудей, помітивши мене з козою, спершу потупило вид, а потім взагалі вдало, що мене й не помітило, що мене нема, що мене ніколи на світі й не було, й подріботіло мимо, війнувши спідничкою й не сказавши ні "славайсу", ні "добридень", ні "помагайбіг"...

Як то сталося, холера ясна, що мене начебто нема на світі, що я невпізнаний, чужий сиджу в полях горопаських?

Гей, та де ж мої апостольські сандалії?

...Я лише не знаю, художнику, як ти все це намалюєш? Але на те і дав тобі Бог талант.

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

Мене покликали...

Вранці на воротях, коли ми з Павлом Ключарем зібралися йти до церкви Святого Духа, нас перестріла задихана молодичка — "діжурна" з сільради й чомусь упівголоса сказала, що кличуть мене начальники до "канцелярії"... кличуть та ще й попереджають, щоб я не барився і явився перед їхні ясні очі туй як туй.

— Хто ж то у сільському нашому уряді засідає зрання? — перепитав молодичку Ключар. Був назовні спокійним, принаймні вдавав спокійного, в очах однак пробивалася стурбованість.

Молодичка назвала голову сільради Дмитра Цимуса, дільничного міліціонера Яцину й партійного секретаря з колгоспу "отого голомозого" Афоню Пиндилика. А ще щойно з району примчався на мотоциклі молодий панок з вусиками.

Ключар тужно дивився на вулицю, про себе щось розмірковуючи: брови його біляві, кудлаті, як волоття, то супилися хмарно, то повзли вгору на чоло, а вуста кріпко тримали слова за зубами. Вулиця, що починалася з Ключаревих воріт, піщаною білою крайкою стелилася й бігла неквапом уздовж фарбованих на синьо парканів і воріт, на котрих несподівано для себе я зобачив де чоловіків, де — жіноцтво, а де й двоє — троє дітлахів, що осідлали ворота як коней; оця вулиця біла, оті діди на воротях, оте жіноцтво й дітлашня споглядали на нас із Ключарем і на молодичку з сільради допитливо, очікуючи; я зрозумів, що лютувалася змова між Ключарем і вулицею... змова, мабуть, як вогонь в осінніх сухих травах, нишком покотилася по інших вулицях, по цілому селу. Але не чути було скрипу, нагальної тривоги — ґазди вдавано байдуже покурювали цигарки, посхилявшись на ворота, жінки вишіптували вранішні молитви, а дітлахи і'хали на воротях у світи, які їм снилися. Дими над череп'яними, над шиферними й подекуди солом'яними дахами пнулися у високості голубими колонами — на тлі чистого неба поставав колонадний храм, у якому панувала тиша й гармонія.

Ключар посміхнувся.

— Це ти, Меланко, людей розтривожила й повикликала з хат до воріт? — спитав він молодичку з сільради, підморгнувши їй по-змовницькому. Вона звела плечима. Боса, в старій камізельці, що колись була чорною та вишиваною, у білій домотканій сорочці, що виглядала з-під рясної чорної спідниці, молодиця була схожа на ластівку.

— Боже борони, — перехрестилася, немовби мух відганяла від обличчя. — Нікого я не страшила. Шо я дурна? При уряді нині прецінь. — В очах стрибали бісики. — Ну, по дорозі, хто був цікавий, розповіла-м, що нині мені снілося вороння понад Святим Духом... сон, мабуть, сповняється, бо ось кличуть до канцелярії того професора зі Львова, котрий шукає в стінах Святого Духа замурованих скарбів. — І молодичка оглянувшись, засміялася з своєї маленької хитрості.

— Ну й добре, — похвалив її Ключар. — Ше по дорозі забіжи до Вербена, розкажи старому що й до чого. А в уряді сільському замельдуй, що львівський професор зараз буде. Біжи, Меланко, — і він злегка підштовхнув молодицю за лікоть. — Цілий трибунал зібрали в сільраді, — сказав, — але й нас немало, правда, Меланко?

Вона нічого не відповіла; ніяких роз'яснень не дав мені також Ключар, я сам чейже не віднині знаю, що в Черчені існує мовчазна, ніким не організована, стихійна змова супроти тутешньої влади в обороні Святого Духа; я не один раз спостерігав, удаючи, що це мене не обходить, як кожного ранку, коли погода, як золото, і коли дощ, поблизу Святого Духа кружляв хтось із сільських людей — добровільних вартових, котрі пильнували тієї хвилини, коли ми з Ключарем відчиняли церковні двері... пильнували, щоб ворожа сила не спробувала заволодіти ключем; очевидно, протистояння з владою не було безпечним, це люди в Черчені знали з власного досвіду, а все ж Святого Духа вони не відцуралися. Сидячи або ж колінкуючи перед стіною й визволяючи з-під тиньку по сантиметру творіння стародавнього майстра, я думкою блукав навколо церкви поміж хрестами або ж занурювався в гушаки кукурудзи, тиченої квасолі й у пралісі соняшників на довколишніх городах і пробував розмовляти з вартовими, цікавився, чому вони дорожать своїм Святим Духом, і чи їм не страшно, що котрогось судного дня ворожа сила з Рогача або й з самих обласних Бистричан обступлять Святий Дух танками, обсотають його лінвами й розтрощать церковцю на чотири сторони світу... розтрощать, рознесуть, потоптом пройдуть, а ви й не встигнете церковцю оборонити, це станеться вночі або ж коли запіють кури й сні запанують глибокі; вони із силою руїнною набули практики, досвіду, таким же способом, чув я, розвалили церкви у Бойківських горах, у Яворі, у місті Долині, і ще десь... і ще... і ще... А там церкву підпалили... і там... і там.

Горять свічі аж попід небеса...

Мої уявні вартові лише зітхали, їх не обходило, що в інших околицях сатанинська сила взяла верх, у Черчені, будьте певні, професоре, цього не станеться, ми не допустимо, ми вже один раз перемогли владу, отого Афоню Пиндилика з медальками на гімнастюрці, тепер теж не дамося. І я повертався з уявної мандрівки на своє риштування в церкві духовно наснаженим; я почувався злютованим з невидимими вартовими Святого Духа, вони, дарма, що були поміж ними кволі старці або й підлітки, додавали мені сили й відваги: за нами муром стояло село.

Проте, відвага таки конче була потрібна: я здавав собі справу, з яким монстром затіяв небезпечну гру; покищо ворог зачався чи вражений моєю хоробрістю, чи розгублений сільською згуртованістю, чи навчений попереднім досвідом, що черченців солими руками не візьмеш, але треба було сподіватися: рано чи пізно, а він покаже свої зуби; я думав про його зуби, про кігті, про копита, про його жорна, на яких він зжорнував людські долі, мистецькі таланти перемелював у лантухи розжованого дешевого плазування, і думки ці остерігаючі чомусь закрадалися в мої сні... і сні розліталися навсібіч, залишаючи мене самого на постелі, охопленого й окропленого тривогою; удень, щоправда, тривога під сонцем присихала, залишаючи в душі жовтий сморід, зате вночі підповзала до мене на череві, немов знесилений голодний вовк; вовк клацав зубами.

— До чогось хочуть причепитися... знайшли якусь причину, — промовив в унісон моїм думкам Павло Ключар. — Щось їм стрілило до голови. Видно, ваша робота у

Святому Дусі не припала до вподоби. Ви ж самі кажете. Майстре: Єфрейтори не сплять

Щоб єфрейторам не "стріляло до голови", ще до того, поки почати дослідження стіни в Святому Дусі, ми з Ключарем, якого люди в Черчені називали поміж собою Хранителем Святого Духа (офіційно він числився в обласному краєзнавчому музеї молодшим науковим працівником), побували в сільраді, де я відрекомендувався, що я, такий-то й такий, маю право досліджувати, вивчати, реставрувати пам'ятки історії та культури, й власне прибув у Черчен до Святого Духа на прохання обласного музею... ось офіційний лист із підписом директора музею товаришки Журавель... до речі, вона три дні тому побувала з компетентною комісією у Святому Дусі: мистецтвознавці очікують, що Святий Дух здивує світ.

Дмитро Цимусь, сільрадівський голова, високий і, хоч іще молодий роками, зовсім сивий, уважно вивчав мої папери... так уважно, що аж ворухив губами, немовби вивчав написане в паперах напам'ять; але це, як мені здалося, робилось для "людського ока", назагал Цимусь був чоловіком добродушним, усміхненим, але мусив удавати з себе запопадливого урядника, тим більше, що справа стосувалася Святого Духа, хоч "уряду над церквою", як він казав, сільрада не мала. Після відомих подій, коли районні керівники від культури, агітації та пропаганди вирішили збити з церкви хрест та обладнати в ній примітивний, зрозуміла річ, атеїстичний музей, (встигли уже поруйнувати бічні вітари), Черчен — тихе, покірливе начебто село не то що проігнорувало районне рішення, а й таки відкрито збунтувалося, не порахувалось навіть з міліцією, що примчалася "на алярм" із Рогача; вчинилася сутичка, були крики, полетіло каміння, стався скандал на цілу область, бо ж вибухнув стихійний колгоспний страйк. Після цього ключ від церкви Святого Духа не зберігається в сейфі сільської канцелярії, він узагалі пропав, щез, загубився, упав у криницю...

Шукай вітра в полі...

Цимусеві самому вистачило глузду й стримував інших запопадливих "борців із релігією", а найперше колгоспного парторга Афоню, тобто Афанасія Пиндилика, того ключа не шукати, не ятрити заруб-цьовані рани, до того ж Святий Дух передали у відання Бистричанського музею. Про порядність Дмитра Цимуса свідчило й те, що якраз він рекомендував хранителем Святого Духа Павла Ключара. Котрогось дня, коли я уже працював над розчищенням фрески, Цимусь "службове", як він висловився, навідався до Святого Духа; деякий час тупцював коло стіни, тулив до неї долоні, немов би долонями хотів просвітити й наперед дізнатися, що власне під нашаруванням фарби й вапна приховано; потім обома долонями торкнувся моїх плечей, і я подумав, що цей усміхнений потайний чоловік теж напевне числиться серед тих, кому дорогий Святий Дух.

І тому нежданий виклик до сільради руйнував у моїй свідомості уже усталений образ потайного доброзичливця... хоч, щоправда, випало мені з пам'яті, що окрім Цимуса чекає на мене Афанасій Пиндилик, дільничний міліціонер Яцина та ще примчався з Рогача на мотоциклі якийсь молодик. Можна було тільки здогадуватись, що не для добра зібрався цей трибунал.

— Вигадали якусь заковик у товариші єфрейтори. Чого дивуватися. Вони на те є, — далі підбадьорював мене Ключар, уже стоячи на хвіртці. — Але ви тримайтесь... Документи ваші законні, все оформлено як належить. Ну, а крім того, ви не одні. Розумієте? — За цих кілька хвилин Павла Ключара гейби підмінили: не було на світі лагідно усміхненого поета, дещо повільного, м'якого, якого я звик бачити кожного дня; стояв на хвіртці високий, зібраний у кулак вартовий Святого Духа, його ключар.

Заледве переступивши поріг сільської канцелярії, я відчув якби запах небезпеки; небезпека, потужні струми ворожості вилунювалися насамперед від молодика, що був низькорослий, шуплий, як горобець, дрібоньке його обличчя з метеликом смішних вусиків було стерте, розмазане, невиразне; молодик був сірий на колір: вбрання, сорочка, краватка, волосся зачесане на правий бік, вусики під носом, що виріс завбільшки в жолудь — увесь він був гейби притрушений попелом, і я, окинувши його поглядом, оцінив його вміння бути сірим, непомітним, розчиненим у масі: на таких в гурті переважно ніхто не звертає уваги, він нібито є і його нема.

Сірий молодик не вдався до гри в "цюці-бабці", а "просто з моста" сказав, що приїхав із районного кадебе з дорученням від керівництва, щоб зустрітися з вами, Василю Васильовичу, не в чотири ока, а в присутності радянської влади й громадськості Черчена, тому, як бачите, й сидить тут голова сільради, секретар парткому колгоспу, а також, так би мовити, для порядку, лейтенант Яцина.

Потреба цієї розмови, Василю Васильовичу, визріла виключно з громадської необхідності, а не від забаганки органів чи райкому партії, це прошу мати на увазі. Ми розуміємо вагу, значення мистецької пам'ятки, яку ви, так би мовити, відкриваєте для світу. Свідченням доброзичливого ставлення районного та й обласного керівництва до церкви Святого Духа є згода передати її під юрисдикцію обласного музею... та навіть призначення відомого вам Ключара, який у минулому допускався політичних помилок, на посаду хранителя Святого Духа, мають переконати вас, професоре, що, по-перше: ми цінуємо і шануємо історичний спадок свого народу, бо ж не є якимись безбатченками. Два: ми, навчені гірким досвідом, не маємо наміру конфліктувати з Черченем, з селом, де є передовий колгосп, де багато маяків праці, в якому переважна більшість жителів — люди чесні, працьовиті, одне слово — трударі... і от ці трударі, серед них є люди заслужені, як от, наприклад, Марія Рибка, доярки Гафія Тулумбас, Параска Семенів та інші, звернулися до нас, до органів, із попереджувальним, якби сказати, проханням: не дати повторитися тому, що п'ять років тому відбувалося навколо церкви Святого Духа.

Молодик у сірому костюмі говорив рівно, спокійно, немов читав передову статтю з районної газети, але чим довше, монотонніше він нанизував слова, тим виразніше, сильніше я відчував небезпеку, що липким павутинням обсотувала мене, лякала непередбаченим рішенням, яке міг прийняти цей нібито на поспіх, а напевно таки продумано скликаний трибунал; зрештою, небезпека снувалася не так довкола моєї особи, як навколо Святого Духа, навколо фрески, і я був готовий її обороняти... і був я водночас розчарований, морально подавлений тим, що в Черчені знайшлися люди,

серед них Марія Рибка, історія життя якої мене потрясла, я раз по раз повертався думкою до трагедії цієї вродливої жінки, яка заради фальшивої слави, орденів, сидіння в президіях, премій, солодкого життя, пустилася берега... я, бувало, то винив її, то виправдовував "такими" порядками в суспільстві, або й звалював вину на її чоловіка, своєрідного сутинера, якому було вигідно і зручно мати жінку-передовичку, що приносило матеріальні вигоди; я не знаю, чому я так перейнявся долею Марії Рибки... може, тому, що вона розуміла свій гріх і своє падіння, однак не збиралася нічого змінювати, було їй добре отак жити, і в цьому був увесь її трагізм; я збирався колись намалювати портрет цієї трагічної душі; сьогодні додався до її психологічного портрета ще один штрих.

Я думав, що Святий Дух потрібно обороняти не лише від районних єфрейторів, а й також від тутешніх "трударів", які своїм гострим суперрадянським нюхом нібито уловили загрозу, що віяла від Святого Духа. Ох, країни ви мої, країни... А втім, "тутешні" — це тільки ширма, за ширмою ось цей сірий молодик, приبلуда Пиндилик, районні, обласні, московські єфрейтори.

Хотів би я тільки знати, країни ви мої, в чому полягає загроза від Святого Духа, попереджувати яку ви поквапилися? Мене розбирала злість; мені надокучило відчувати себе в ролі підсудного й дивитися, слухати, як до Страдчої долини скрадливо підкочують клубища павутиння чи й колючого дроту, щоб обгородити його, обсотати зусібіч, щоб не було до нього доступу, щоб заіржавіла по ньому пам'ять. Не можу тільки собі пояснити (а може, пояснення давно живе в моїй душі?), чому власне Святий Дух ізнову привернув до себе увагу єфрейторів? Чи річ у фресці, над розчищенням якої я працюю, чи... Але ж ще ніхто точно не знає, що на тій стіні намальовано, іще попереду багато роботи.

Я так і спитав їх, кожного зокрема, по черзі; спершу спитав молодика з кадебе, потім міліціонера — вродливого парубійка з великими, як сливи, очима, а наостанку — Афанасія Пиндилика, який притулився на стільці збоку (гейби зачався у засідці) й смалив цигарку за цигаркою. Про Пиндилика, тобто про Афоню, як його називали по вуличному, котилася слава як про чоловіка "нервного", але сьогодні він сидів сумирно. Голену "під Котовського" продовгувата голова, видовжене обличчя — огірок на довгій шії. Був одягнутий у військову, чисто випрану гімнастюрку, на грудях висіла планка колодок орденів і медалей, що мали свідчити про його бойове воєнне минуле; окремо коло колодок Пиндилик пришпилював медаль "За відвагу"; очевидно, ця деталь мала говорити про риси його характеру.

Мої запитання стосувалися усіх і кожного зокрема, але відповів мені тільки молодик у сірому; дрібненьке, мале, як кулачок, його обличчя при цьому незадоволено морщилося, мовляв, нам зрозуміло, Василю Васильовичу, ваше прагнення відкрити, подарувати українській радянській культурі ще одну цікаву пам'ятку, якщо вам вірити, з XVII століття... нам потрібні такі відкриття, скарбниця стародавнього українського живопису не так уже й багата внаслідок воєн, лихоліття, національних утисків, часом невиважених дій уже в наш час... ми це визнаємо... ми, прецінь, теж кінчали

університети й дещо розуміємо. Ми з вами, Василю Васильовичу, ми віримо, що... завтра-післязавтра, я маю на увазі близьке майбутнє, фреска у Святому Дусі буде на часі... явиться вона людям в усій красі. Але повторюю: завтра! (Молодик при цьому підняв палець). І прошу не дивуватися, що це станеться, кажучи образно, лише післязавтра. Ви, Василю Васильовичу, дивитесь на речі з точки зору художника, реставратора, мистецтвознавця, але не з точки зору політика, члена партії, який знає тутешні умови, настрої людей. Ваша фреска іще до кінця не відкрита, про неї тільки й чули, що на стіні намальоване страшне, повне крику око якогось мученика, а вже сьогодні фрескою зацікавилися... пішов поголос, ажіотаж. А що буде завтра? Завтра сюди посунуть орди не просто шанувальників стародавнього живопису... посунуть орди, якби то легше означити, національних романтиків, любителів патріархальщини, десидентів, усякої, вибачайте, наволочі. Вам напевно розповідали, що в довоєнні польські часи до Страдчої долини, до Святого Духа, до цвинтаря Січових стрільців і Козацької могили на Зелені свята й також у кожную річницю так званого Листопадового зриву 1918 року, коли постала ЗУНРа, прителеплювалися сюди не сотні, а цілі тисячі...; тут туманіли: молитви, співи, прапори, промови, просто розмови... націоналістичний чад. Тому нині мусимо визнати, що Страд-ча долина стала якби колискою бандерівщини... навколишні ліси кишіли бандерівськими бандами. Думаєте, випадково п'ять років тому спричинився скандал, коли спробували зняти з Святого Духа хрести? Збіглося несвідоме жіноцтво, так... але ми переконані, що за жінками стояли ті, які повернулися з Сибіру, з таборів... вони не перекувалися, вони — притаїлися.

Тепер уявіть собі... адже ви — художник мислите образами, вам не тяжко уявити картину, коли фреску розкриєте повністю і про неї заговорять... коли Страдча долина знову стане місцем для прощі не так до вашого стародавнього мальовидла, як до стрілецьких могил. Ото ж, цією перспективою, професоре, й стривожені прості трудівники, які шукають у нас допомоги.

Тому я тут... я тут у порядку, так би мовити, профілактики, попередження, для доброї поради: нам не хотілось би, щоб вервечка від бандерівської колиски опинилася у ваших руках. Наше завдання: оберегти вас... ваше добре ім'я.

Я мовчав; я давно був готовий до подібної розмови, мене до неї готували не тільки Вербень з Ключарем; іще в зеленій молодості, коли я вперше розчистив маленьке віконце в стародавній іконі, крізь яке поглянула на мене Богородиця, небіжка-мама, спостерігаючи за моєю роботою, обняла мене за плечі й спитали: чи твоє маленьке відкриття, оце віконце на іконі, сподобається в інституті, чи це тобі, сину, не зашкодить? Одначе сьогодні, навіть будучи готовим до подібної розмови, я був приголомшений неприкритим шантажем: у моїй руці, бачите, виявилась вервечка від бандерівської колиски. Не більше й не менше.

— То що ж ви порадите? — спитав я молодика. Очевидно, я таки мав розгублений вигляд, бо він задоволене посміхався.

— Рада наша проста, — промовив серйозно. — І я це говорю не лише від себе, маю доручення від керівництва: залишіть на певний час Святий Дух і їдьте в Карпати на

плерер. Світ прекрасний... сучасний світ кращий, ніж збляклі барви на церковному мальовидлі. — Молодик був упевнений, що свою місію, покладену на нього, виконав; він, очевидно, не уявляв, щоб хтось та не порахувався з рекомендацією "органів"; він уявив, що я лежу розпростертий на лопатках. І, мабуть, якусь хвилину я таки лежав безпомічний, шукаючи виходу з пастки, що її обтикали ловецькими червоними прапорцями. Я міг простягнути руку й сірий молодик вивів би мене на безпечне місце, й за це ніхто б мене не осудив, принаймні вголос, кожний на моєму місці учинив би так само, або майже кожний, з "органами", прецінь, не жартують. Лише я знаю,... я переконаний, що у Львові кожний другий мій знайомий спитав би мене: "Слухай-но, невже ти не поцікавився в "органів", чого вони пхають носа до фресок сімнадцятого століття, яке їхнє діло, хай шукають шпигунів, дисидентів, учорашніх банд-підсібників, бандерівців, хай за ними йдуть слідом, як пси, це їхня робота, але хай залишають у спокої безіменного митця, страдника, твір якого, вочевидь, у сімнадцятому столітті тодішні "органи" теж визнали небезпечними й замурували його вапном... замурували й "осліпили".

Паралель між сімнадцятим століттям і сьогоднішнім днем, що скресла в моєму мозку, була схожа на електричний удар... було таке враження, що я торкнувся оголеного електричного дроту; удар, труснувши, привів мене до тями: важливе не те, що завтра скажуть мої колеги у Львові — осудять за відступ, чи згодяться, що іншої ради не було... важливо, як я сам собі подивлюся ув вічі, чи буду опісля сам себе поважати як мистець і як науковець. Я у ці хвилини якось призабув, що тут таки, у Черчені, маю двох друзів — суддів, які відразу відцураються від мене як від зрадника; та навіть їхнє презирство, я думаю, можна пережити, у стократ важче пережити презирство до самого себе — блукання по всіх колах свого внутрішнього пекла.

Й напевне провідником по всіх моїх пекельних колах був би невідомий мистець з сімнадцятого століття; цей натхненний чернець удень і вночі не давав би мені спокою: сьогодні відібрав би в мене пензель, завтра — змішав би в купу всі мої фарби, післязавтра — кинув би у вогонь мою палітру, а ще котроїсь ночі вийняв би з мене талант, мовивши при цьому: "Нащо тобі, чоловіче, цього Божого дару, якщо ти скорився єфрейторам".

І покотиться мій талант у безодню.

— Мені здається, що до кожної людини приходять такі дні... настають такі дні, коли треба вибирати: є важлива робота, яку мусиш зробити сьогодні, це твій святий обов'язок, справа твоєї честі, і є робота, яку можна відкласти на завтра, — промовив я, відчуваючи незрозумілий приплив утіхи, що потекла моїми жилами. — На завтра, гадаю, можна відкласти поїздку в Карпати на плерер.

— Я у цьому, Василю Васильовичу, не впевнений, — зітхнув молодик. Був схожий на великого щура, що присів на хвіст... сидів молодик на хвості й нервово бігав олівцем у своєму блокноті. — Ви — член партії і повинні знати, чим це пахне. Знаєте? — оскалив хижо гострі білі зуби.

Це була відкрита погроза; іншої зброї єфрейтори уже не мали. Щоправда, вони

могли заборонити далі працювати над розчищенням фрески, могли знайти якийсь формальний привід. Та їм баглося, щоб я особисто відмовився від Святого Духа, а вже потім буде видно.

— Та що ви з ним панькаєтесь! — таки не втерпів, скочив із свого стільця гарячий Афоня Пиндилик. — Здесь по-нашому треба, по-пролетарському...

Ні, він не докінчив, його шарпнув іззаду за хвіст гімнастюрки Дмитро Цимусь.

— Подивіться-но, товариші, у вікна, — сказав він стиха.

Всі припали до вікон. А я вдарив ногою у двері й вийшов на вулицю... я вийшов на вулицю й остовпів: у скверику перед сільрадою, на дорозі, на греблях придорожніх ровів сиділи й стояли чоловіки й жінки — заледве не ціле село зібралося тут купно; я зрозумів, що зібралися вони тут для моєї підтримки або й оборони. Ніде поміж людьми я не бачив Ключара або ж Вербеня, хоч і здогадувався, що цей сільський схід — їхня робота. Зате ген-ген на стежці, що бігла навропростець городами до Страдчої долини, я побачив високу постать у чернечій сутані, щоправда, чомусь у сутані білій та ще підперезану червоним поясом. Чернець був простоволосий, довге сиве волосся розвівалося на вітру й світилося, вибухаючи іскрами, чистим сріблом; я знав, що на стежці, власне, ніякого черця нема, я його сам вигдавав, я його хотів там бачити,

А може, це був я сам?

Це я ішов до Святого Духа й сотні пар очей провозжали мене поглядами; погляди мене любили й оберігали.

ЧАСТИНА СЬОМА

ПАВЛО КЛЮЧАР

1

Ніхто з нас, чоловіків, не знає, звідки появляються у нашому житті жінки; і ніхто з нас, чоловіків, не збагнув іще жіночої суті. Й не дивно, що цим питанням сушать собі голови мудреці, й що мистці, відколи світ стоїть, залюбки пробують оживити на своїх полотнах чи в мармурі або камені небесне сяйво жіночого тіла, що поети усіх часів і всіх народів, починаючи, мабуть, від царя Давида, не можуть розгадати чар, глибину й водночас вічну тайну жіночих очей; ніхто з нас, смертних, не може в жіночих очах із певністю прочитати: чи це кохання, чи це кокетство, чи це обіцянка насолоди, чи це маска холодної байдужості, чи це почуття переваги, а то й зневаги, чи це погляд із минулих правіків, чи це знову ж таки обіцянка, але вже обіцянка вічності, чи й навпаки — пророкування забуття? Жінки схожі на сфінксів у чоловічій пустелі, ми блукаємо навколо них поодинокі й отарами, зазираємо їм ув вічі, виспівуємо їх у піснях, вимріюємо у снах, засипаємо дарунками, будуємо для них гнізда, а вони з висот своєї самотності й розуміння свого призначення минають нас на тісних від натовпів міських вулицях, на розквашених тракторами й худобою колгоспних путівцях чи десь на вузьких стежках поміж житами, і зникають у людських гуртах або ж у пшеничних нетрях, і після них нам залишається тільки їхній вабливий запах, і тільки сяйво їхнього волосся, що спалахнуло на сонці або ж повісняною білизною, або вороненою чорнотою, або ж вогнем ярої міді... і тільки їхні погляди залишаються нам у душах як знаки чогось

незрозумілого і таємничого; і ще залишаються нам їхні усмішки; жіночі усмішки (ви помітили?) схожі (я починаю грішити пишнослів'ям, так? Але не каюся, ні.) на пелюстки весняного первоцвіту — такі ж ніжні в на-піврозтулених устах; тандітні, по яких можна хіба торкатися лише цілунками. Але ви помиляєтеся, якщо думаєте, що їхні посмішки призначені виключно для вас, жінки — потайні істоти й вони посміхаються переважно для себе: то вони згадують про вчорашню приємну ніч, то вони слухають самі себе, а в собі — або ж зачате дитя, або ще жадання материнства, то вони снять прилюдно про десь побачену суконку або ж перстенець, то вони розквітають мимоволі перед майбутнім своїм святом, яке може статися сьогодні, завтра чи й післязавтра... жінки завжди очікують та очікують свого свята, як каня дощу.

Одного дня, одного вечора, однієї ночі стається чудо: котрась з жінок чи дівчат, яка дотепер пропливала мимо вас із загадковою посмішкою... пропливала, немов лодія із невідомих морів і в цих морях зникала, й через те була для вас недоступна, далека й взагалі ірреалістична, раптом... раптом, ідучи вам навстріч, зупиняється, дивиться на вас своїми очиськами мовчки й захоплено, мовби ви красень із красенів, і ви теж, дещо спантеличені, раптом починаєте згадувати, що якраз навколо цієї істоти блукали ваші думки, що це якраз та, яку ви очікували з дня на день; і не має значення: вродлива вона, чи так собі сіренька пташка, висока чи низька, розумна чи не дуже, української вона породи чи якоїсь чужинецької — вона для вас найкраща, найрозумніша, найчистіша.

Най... най...

І ви від цієї хвилини, якщо й були атеїстом, починаєте вірити в Бога: це Бог послав вам жінку для щастя і продовження роду.

— Я теж прислана Богом, правда? — без промінчика кокетства Ольга глянула на мене. Дивилася довго, пильно, немов би я теж приплив до неї з іншого далекого світу. — А поки я пливла сюди... це тривало, мабуть, сотні літ, ти роздобув у ворожбитів книжку, з якої навчився туманити дівчатам голови? — злегка усміхнулася кутиками уст. Ув очах сяйнули веселі іскринки... сяйнули й відразу погасли. — Або й нема на світі ніякої ворожбитної книжки, це діє на тебе ворожба ріки, отого крутого берега, що червоніє оголеними кістяками червоних скель, оці поля. І сонце, що заходить... Завтра буде день, буде будень, ворожба, як роса, зійде з очей і ми знову опинимося в буденщині, як у калюжі, на якій нема місця для твоїх лодій. Ось побачиш...

Я мовчав; я уже все виказав, що мав казати, мені тепер баглося лише сидіти обіч Ольги, мовчати й шалено стримувати себе, щоб не вхопити її в обійми.

А чому б...

А чому б і ні? Чому б не вхопити, не обцілувати, чому б не розчесати її довге, пов'язане голубою стрічкою у тугий бунчук волосся кольору темної міді, чому б не провести пальцями по широких, по-чоловічому волохатих бровах, чому б не торкнутися губами пухнастих вій, чому б не втопитися у тих зелених очиськах?

Ні, я не смів...

Я уже знав, що якраз ця жінка, єдина у світі, вибрана з мільйонів і дана мені Богом,

буде моя, я її полюбив із першого погляду, з тієї першої хвилини, коли вона трохи здивовано й трохи недовіжливо глипнула на мене з-під метеликів вій; очевидно, що те, про що оповідаю, виглядає банальним, але ж, прошу вас, банальним, тисячу раз повторюваним, майже штампованим є світ, і все ж ця повторювана банальність для кожного з нас є неповторною, єдиною, бо кожному з нас даровано пережити ту солодку мить, коли Бог посилає нам жінку... а якщо комусь не посилає, то, певно, той обділений чоловік є великим грішником, котрому призначено обертатися серед жінок, спати з ними, пити їх мед, а все ж — не зазнавати щастя.

Ця, що сиділа сьогодні поруч зі мною, не послана була для спокуси й для гріха, послана була для свята, для радості... і може бути, що коли хтось здалеку спостерігав за нами з Ольгою... спостерігав за двома постатями, що сиділи на заході сонця на березі Дністра, то міг помітити, здивований і зляканий, що над нами світився німб; і не треба посміхатися скептично: не був це німб святості, а був це німб тихої радості; цілий Дністер тихої радості плив через мою душу.

Жінка, яка сиділа поруч зі мною, не була для мене невідомою, з котрою я тільки-но познайомився. Ольгу Чобіт, Чобітівну, я знав із дитинства, ще з тих часів, коли ми обоє бігали до нашої Черченської школи. Щоправда, вона вчилася на три класи нижче, однак, я добре пам'ятаю голінастого дівчура з товстою рудою косою, котру за хлоп'ячі вибрики (то шибку розіб'є, то з хлопцями копає на стадіоні м'яча, то ганяє, як навіжена, по селу ровером, то комусь носа розквасить) називали Ольжин; вона була одиначкою у нашого колгоспного голови Олексі Івановича Чобота, отже походила з "пан-ськосовіцької" родини, але нічим не вирізнялася (окрім хіба тим, що їй купили велосипед) від колгоспної голови. На відміну від учительських синків і доньок Ольжин поводитися з усіма рівно і привітно, в неї не було заскоків начальницьких дітей, які з пелюшок збиралися ставати вченими, льотчиками, письменниками, директорами баз або ж лікарями, вона всім хвалилася, що хоче бути в господарстві свого орденоносного тата орденоносною дояркою. Власне, простацька мрія про роботу на фермі в гною біля корів у моїй уяві вирізняла рудувате дівча з-поміж інших зелепуцьких відданиць, я тоді... було це у восьмому класі... чи не вперше пильніше до неї приглянувся... приглянувся і махнув рукою: якесь воно, те дівча, дивне трохи. Чорні волохаті брови, зелені великі очі, руда коса, сукенка вище гострих колін.

Потім Ольга зникла з моїх очей на довгі роки. Поки я відбував військову службу, вона вчилася на зубного лікаря у Львівському медінституті (чому їй татунцю не порахувався з діввацькою її мрією стати дояркою), своєю ж чергою після армії я поступив до Педагогічного в Бистричанах — і між нами простелилися такі безмежні простори, такі чужі чужини, що, здавалося, не вистачило б одного життя, щоб їх переміряти. Інколи, коли я приїжджав додому, до мене докочувалися, як сухі скручені листочки, задавлені кпини, що, чуєте, Головишина дівка вискочила у Львові за професорського синка, приїжджав зять до Чобота на білій "Волзі", понавозив цілі міхи дарунків, а Ольгу носив у саду на руках — усі це бачили й заздрили. Ще на котромусь осінньому листочку було написано, що Ольжине заміжжя тривало коротко,

професорський синок любив возити на "Волзі" не тільки власну дружину. Мене це, зрештою, зовсім не обходило, осінні листя запізнілих сільських новин, час, немов вітер, розвіяв по роздоріжжях, а дощ приплющив їх у бур'янах, і новини забувалися; коли ж я зрідка зустрічав Ольгу на вулиці в селі або ж бачив її у вагоні бистричанського поїзда, вона не залишала в мені ніякого сліду... залишалися якісь випадкові незначні слова, якісь оліді усмішки, й виринали якісь далекі шкільні пригоди, коли ми були дітьми.

Аж поки це не надокучило Господу Богу.

П'ять днів тому в Галичі нижче старого австріяцького моста двоє львівських інженерів спустили на воду примітивний пліт, змайстрований з металевих бочок із-під отрутохімikatів, який поміж собою назвали катамараном "Родинний затишок"; назву вибрали вдालу, бо команда на плоті складалася з двох чоловіків із дружинами — люди це були молоді, енергійні й романтичні, які пустилися униз Дністром за відпочинком і пригодами. Погода стояла липнева — дзвінка й пахуча, синій прапорець на примітивній щоглі тремтів, мов птиця, що вихоплюється нестримно з долонь, а потужні, гейби з синьо-зеленого металу литі бугристі струмені ріки нестримно котилися до моря. На випадок дощу й для ночівлі на палубі низько опустив крила намет, перед ним потріскувало чимале багаття. Поруч із сімейним наметом інженери прилаштували крихітне шатро жовтого кольору на одну особу; власне, на цю особу команда катамарана й очікувала добру годину, жіноцтво вже й почало нервувати й дорікати чоловікам, що даремно погодилися взяти на борт "пані лікарку з колгоспу", вона, мовляв, могла доїхати кудись туди, де археологи розкопують прадавні слов'янські світи, на автобусі або ж татунцьо міг її довести на своїй "персоналці"; чоловіки на тії жіночі слова тільки хитали головами й зовсім не осуджували жіночу непослідовність. Шо зробиш, такі вони є, наші жінки... адже якраз їхні дружини, що були однокурсницями "пані лікарки з колгоспу" впросили своїх благовірних зачислити в команду п'ятого члена.

Нарешті "пані лікарка" з'явилася — спокійна, зовсім безневинна за своє запізнення; усміхнене... так, якраз усміхнене вона обцілювала всю команду й так же усміхнене й відкрито оглянула "борт", потім недбало жбурнула свій наплечник біля входу до жовтенького намету й сказала:

— Гарно тут, мені подобається. Ну, то пливемо. Я буду за спузаря, — присіла біля вогнища. — Знаєте, панове-товариші, що значить "спузар"? Це той, що підтримує вогонь, вигрібає попіл... той, що вогонь береже. Я беру на себе ще й обов'язки кухарки. Згода?

Жіноцтво сплеснуло в долоні; жіноцтво з часів інститутського минулого пам'ятало, що їхня зеленоока товаришка однією лише своєю присутністю привносила в товариство, часом розсварене й розледачіле, спокій та працьовитість; вона обеззброювала зеленими своїми очиськами, лагідною посмішкою та безпосередністю, що межувала з наївністю, кожного, хто потрапляв у коло її магічного впливу; дівчата знали, що Ольга Чобіт навмисне не виробляла магію простої поведінки, це було у неї природне, вона також не вельми приглядалася у дзеркалі до своєї вроди й, очевидно,

не журилася — вродлива вона, чи так собі — сіренька куріпочка, її це мовби й не обходило; вона жила, як калина — де її посадили, там росла й цвіла, прикрашалася червоними кетягами, на її пагілля сідали солов'ї й сороки — й усе це було для неї звично й просто, як звично й просто пливе ріка, як звично й просто земля родить збіжжя.

Нічого цього про Ольгу Чобіт я не знав, і навіть не мав гадки що десь вона пливе Дністром на катамарані під синім прапорцем у гості до професора Баранівського, до якого я упросився за помічника в його археологічній Дністровській експедиції коло буковинського села Рашків; я щоденно сповняв не вельми мудру й не дуже романтичну роботу; вимивав від глини й сортував викопані черепки, зарисовував або ж фотографував рештки печей-кам'янок у розкопаних житлах далеких наших предків, стежив, щоб студентська братія — історики з Львівського та Київського університетів, які власне й були робучою і тягловою силою експедиції й водночас проходили учбову практику, не розтягувала в розкопах перекури на довгі години, бо літо пливло, миналося, як Дністер, а експедиція ще мала чимало роботи: десь перед Могилевом-Подільським мала будуватися на Дністрі електростанція, ріка підніметься на сім-вісім метрів, а це означало, що вода назавжди залле прибережні тераси й тоді ніякий археолог, якщо цього літа не поквапимосся, не розшукає тут сліди минулих епох. Дуже часто я брав у руки лопату, мені хотілося особисто пробитися через пласти нанесеної за ціле майже тисячоліття глини, піску й гравію до так званого культурного шару й стати на порозі житла з четвертого чи п'ятого століття й відчутти присутність людей, як тут жили.

— Чого ти мовчиш, Павле? Я ж тебе питаю, чи завтра минеться ворожба? — Ольга торкнула мене плечем. — Дивно, правда? Живемо в одному селі... та проходив мимо... і я проходила мимо й ніколи мені не спадало на думку про щось тебе розпитати, бодай зачепити словом. Я взагалі нічого про тебе не знаю, чула тільки, що вчишся в інституті й що пишеш вірші. Випадок звів нас... сидимо на березі Дністра за сотні кілометрів від Черчена й приглядаємося до себе немов чужі. Чого ти сюди, до професора Баранівського, приплив... любиш археологію?

— Цього року якраз я скінчив науку й, до речі, буду вчителювати таки ж у нашому Черчені. Це моє покликання. Розумієш? Я хочу дивитися у дитячі очі... я хочу ці очі виповнити мудрістю, знанням про рідну історію. Археологія... археологія — це олива в світильнику історії, без неї нема ясності, й нема в історії баз археології живого життя. Розумієш? Ось три дні тому я підняв у розкопі вінчик розчавленого горщика, а на вінчику — слід від пальчика дитини. Тисячу років минуло, як дитина торкнулася сирої глини... багато чого на землі перемінилося... катаклізми, війни, моровиці, покоління за поколіннями зникали, а живий слід дитячого пальчика залишився. Це мене потрясло, я дотепер бачу цю дитину в білій конопляній льолі, яка блукає берегом Дністра. — Хто знає, може треба було розповісти про себе якось простіше, заземленіше, але я слів не вибирав й не приміряв, вони самі прилітали до мене, немов синиці на простягнуту долоню, що пахне коноплею.

— Ти гарно говориш, — зітхнула Ольга, — і романтично вимощуєш свою дорогу в професію. Я так не вмію... я вдалася в свого тата. Він каже: що не робити, але треба робити роботу по-людському. Ось і роблю... лікую й висмикую у людей зуби в нашому рідному колгоспі. Це так прозаїчно. — Котроїсь хвилини мені здалося, що вона жаліється, що жаль їй самої себе, й Ольга, певно, сама відчула, що ненароком забриніли в ній жалісливі струни, бо відразу поправилася: — Та я запримітила: мені іншого життя не треба... прості люди, проста потрібна людям робота. Ну, крім того... біля тата й мами, в теплі й у достатку. Я тому й повернулася, зі Львова... я не могла у Львові. — Вона таки жаліла себе, й мені баглося її пригорнути й погасити її жаль. І водночас розкрилася мені її душа: молода жінка, яка сиділа біля мене, жила без усяких претензій, без романтичних уподобань, по-земному реалістична. Про таких кажуть, що вони — прості, але це неправда, простота ця оманлива, такі люди точно знають своє призначення на землі і цим знанням багаті їхні душі... багаті й складні.

— Ні, Ольго, ворожба не минеться ні завтра, ні післязавтра, — навернув я розмову в попереднє русло. — То лише пліт чи то пак катамаран, поплив униз рікою до Молдови чи аж до Чорного моря і зник... і ми забули про нього, як забуваємо про лінію на небі, що її креслить політ птаха. Ти ж залишилася тут, лишилася отже й ворожба.

Я закохався в Ольгу з тієї першої миті, коли катамаран із голубим прапорцем на щоглі причалив до берега, на якому розкинула намети наша експедиція. Був ранок, спеленаний молочним туманом, рясно покроплений росою й тому трохи мерзлякуватий; був ранок із нашими шатрами, з нашою похідною кухнею, що ліниво пряла тонку цівку диму, із Дністром, що вигравав потужними мускулами хвиль, із цілою вервечкою верб, чорних і дуплавих, що немов старі жінки посхилялися горбато, дивлячись ціле життя в дзеркало води, й оці кукурудзяні поля, що починалися в кількох метрах від наших розкопів і на горизонті зливалися в одне суцільне зелене марево, і кучугури горіхів, що, немов вибухи первісної земної сили, піднялися над Рашковим... піднялися й прикрили село, підім'яли будинки, церкву, оригінальні кам'яні огорожі дворів, що робили їх схожими на маленькі фортеці; цілий ранковий світ разом із професором Бара-нівським, котрий сидів на розкладному, гейби шевському стільчику й посмоктував люльку, разом із студентами, які, ліниво потягуючись, виповзали заспані з своїх полотняних леговищ... цілий отже світ простягував мерзлякувато руки до сонця, що викотилося на горби протилежного подільського берега й розсілося там, бризкаючи навсібіч червоним радісним теплом, і все навколо купалося в його променях, обігрівалося поступово, й оживало, й виповнювалися Дністрові береги молодими голосами, пошумом зел і листя... і ще десь у наметі бриніла, мов бджола, гітара.

І ще тривожно скрикували над водою меві...

І ще гуркіт трактора перекликався із іржанням коней.

Усе це було, жило, діялося...

І тільки я у цьому ранковому дійстві був відсутнім, мене не обходив цілий світ, я стояв на березі Дністра поруч із трапом — двома збитими дошками, що їх висунули з катамарана, й не міг відвести очей від молодой жінки, яка з наплечником у руці,

похитуючись на палубі під ударами хвиль, вбирала в себе світ, що їй відкрився; я її в першу мить не впізнав; я у першу мить не міг би їй сказати: красива вона, чи так собі, білява чи шатенка, висока чи струнка? Це не мало для мене ніякого значення... значення мало тільки те, що вона припливла до мене, що вона увійшла в мою душу.

Так починалося моє кохання.

Тієї неділі катамаран так і не зрушив з місця; Ольга з товаришками варила вареники, ми з професором Баранівським пригощали їхніх чоловіків буковинською цуйкою та розмовами про археологічні знахідки; інженери чомусь були переконані, що ми шукаємо золота, й вельми розчаровано позирали на викопні наші черепки; їх навіть не схвилював уламок глечика з відбитком дитячого пальчика; втім, інженери львівські не були винятком, більшість людей пов'язує археологію із золотошуканням. Мені здається, що й чи не кожен археолог мріє колись натрапити замість на череп'я трипільської чи ще якоїсь культури на золоті скарби скіфського царя.

— Я тут буду недовго... до кінця, може, місяця, — сказала Ольга. — Тато з професором Баранівським — старі приятелі, власне, тато почав будувати колгоспними силами хату для родичів професора десь в околицях Галича, звідти й знаються. Я їхнє знайомство використала, як бачиш. Мама, правда, відговорювала: їдь відпочивати на південь, до моря. Людей побачиш і себе покажеш. А мені нецікаво... мені осоружно лежати посеред сонмища голих людей та смажитися на сонці. Мені досить для відпочинку навіть нашого поля і нашого лісу на піщаних горбах, і нашої Золотої Липи, що немов рибка плює кається у вузьких берегах. Тут, на Дністрі, взагалі розкіш. Маєш рацію: ворожба тут панує... ворожба, як павутиння невидиме, заснувала тут дерева й трави... ворожба пливе рікою. Тут місцина особлива, правда?

— Кожне місце, навіть голі скелі чи піщана пустеля стануть ворожбитними, якщо його освятить своєю присутністю жінка... якщо його освятиш ти. — Все ж таки я зважився натякнути на пробудження мого кохання.

— То я ворожбитка? — спитала Ольга й покрутила заперечливо головою. Але я думав, що вона таки чаклунка, що вона таки напав-ду відкрила мою душу, увійшла до неї, як до своєї хати — й запанувала тут.

— Ти, — відповів я ледве чутно.

— Чому я? Так багато дівчат навколо, — кивнула на студентську громаду, що галасувала на волейбольному майданчику. — Вибирай, котру хочеш... — Вона не відривала від мене очей, і я відчув, що зелень її очей голубить мене, як оксамит (потім вона оповідала, що грім її теж поцілів у ту хвилину, коли сходила по трапу на берег... і тоді зобачила мене); я купався в ріці, що пливла крізь мене й навколо мене; я знав, що це прялося й ткалося звичайне, як льняне полотно, людське щастя, і я боявся слово вимовити, поворухнутися, щоб, не дай Бог, його не сполошити. Ольга опам'яталася першою, взяла мою руку й без ніяких комплексів поцілувала в долоню; вона, очевидно, була готова обцілювати мене цілого, полум'я било од неї, аж вона зблідла й закусил губу.

— Бог таки існує, — прошептала хрипло. — Бог послав тобі мене, Бог послав мені

тебе. Я у це таїнство повірила з першої хвилини. Так просто, — вона усміхнулася до себе й у себе задивилася, й була тепер схожа на первісну християнку, якій явився у катакомбах Ісус Христос. — Як просто можна полюбити й повернутися до Бога, — повторила вона. Звелася на ноги й не спішно, не оглядаючись, рушила берегом вгору вверх ріки, де до заходу хилилося сонце. Я чомусь злякався, що вона піде й зникне в західній золотавій імлі, може, й згорить там, може, розтане в тумані, може, заблукає у травах і серед трав теж проросте зелом, і лишиться тільки спогад.

— Ольго! — крикнув я і кинувся їй услід.

Хміль ударив мені в голову, й ніяк той хміль не минається.

Я люблю Ольгу так само, як і в те далеке надвечір'я, коли на мій оклик вона озирнулася й, зупинившись, очікувала на мене... очікувала така до болю рідна у синьому спортивному костюмі, що облягав її струнку фігуру, у білих кедах. Я обняв її і припав до губ; на нас споглядав цілий світ, а в тому світі були Дністер, його береги, верби над водою, кущі, зела, студентські намети і кухня, що курила синім димом, купол молочного неба, сонце, що зачепилося за крони дерев і ніяк не могло скотитися за обрій, катамаран на Дністрі із стоматологами й інженерами, студенські гурти, що враз забули про всі свої молодечі забави.

Ми цілувалися прилюдно.

Й ніхто ані не свиснув по-хуліганському, й ніхто не викрикнув щось сороміцьке, й ніхто не ворухнувся навіть; світ завмер цнотливо, немов розуміючи, що нарешті зійшлися двоє, котрі так довго на себе очікували.

Ольго...

І тепер, через роки все залишилося поміж нами незмінним, таким, яким воно починалося на березі Дністра; і тепер ночами повторюю її ім'я, майже фізично відчуваючи його магію, його жіночу округлість і звабу; в імені цьому мовби вчарувалася вся Ольга — округлі її груди, ще такі по-дівочому тугі й пахучі, як груші в нашому садку, округлі щоки, крутий стан...

Ольго, Ольго, між нами нема просторових відстаней, ти близько й водночас далеко, зате між нами безліч ворогів.

Ольго, я тужу за тобою.

Котроїсь ночі докочується до тебе моя туга й ти, оминаючи ворогів, крадькома прибігаєш до мене й просиш:

— Ану, любий, повтори ще моє ім'я. І я шепчу:

— Ольго...

Хотів би я знати, що в цьому імені заховано: чи молитва ново-наверненої християнки, чи поклик любові, чи в ньому розлите щастя, як мед у сотах, чи у ньому, як у вінчику квітки, чистота й зваба, чи замислена мудрість, чи страждання, оцет і жовч?

Ольго, моя Ольго...

З

Я знову повертаюся на береги Дністра, беру Ольгу за руку або ж обіймаю за стан, і

ми кожного надвечір'я, після археологічних турбот, розмов і суперечок, йдемо геть із табору; кожного разу обираємо інші напрямки й стежки, або й зовсім нічого не вибираючи, навмання блукаємо берегом ріки вгору або ж униз, звертаємо в поля, в розгойданий пошум кукурудзяних пралісів і знову нипаємо оболоннями й балками; ми часом натрапляємо на хутори, села, прошкуємо вулицями, що напоєні терпким димом осель, і хтось, певне, має нас за диваків, а хтось лагідно посміхається, розуміючи наш із Ольгою стан; і навіть собаки, сушачи язика на воротях, позирають на нас мовчки й з острахом.

Ми впали з неба, правда, Ольго?

Якось на некошеній леваді, де трави сягали нам до пояса, де квіття тисячами очей ловило кожен наш крок, і тисячі дзвіночків кожен наш крок обдзвонювали, й де ми насправду були зачаровані... ні, ми просто таки остовпіли від краси, що нам відкрилася: хтось, той, певне, що володіє цими берегами й рікою постелив на пологому схилі величезний килим, й від того килима не можна було відірвати очей; сонце що заходило, зазірало в мільйони розквітлого цвіту, озолочувало кожне зело, і кожне зело цвіло зелено й синьо, біло й червоно, барви то зливалися пастельно в поперечні лави, що під легким подувом вітру котилися униз до Дністра, то раптом, коли вщухав вітер, кожна билинка з своєю барвою стриміла окремішньо й окреміш-ньо цвіла й горіла своїми вогниками; вогники тисячі й тисячі зел туманили мені голову густими запахами, і я не зчувся, коли, сп'янілий до решти, залишивши Ольгу на вершині схилу, побрів лукою униз до ріки. Трава подекуди сягала грудей, я розгортав її руками, щоб не потолочити жодної квітки, мені чомусь розходилося, щоб під ногою не бризнув зелений сік; ще ніколи я не був так близько із землею, з кожною бадиліною; я теж був травою, був квіттям, був вітром, що плавав у травах, був рікою, і був самим собою, пам'ятаючи, що ніхто інший, а тільки Ольга відкрила мені тайну зрощення із землею; я просто був закоханий; я тільки тепер осягнув, що не можна довершено спізнати земну красу, якщо серед тієї краси немає жінки, вона, жінка, і є окрасою усього земного.

Вихопив мене із зеленого хмеління Ольжин зойк. Я озирнувся. Ольга спохопилася сполошено з місця й, розпростерши руки, як крила, побігла вниз до мене. Дивно, що вона не падала, не спотикалася в травах, вона немовби летіла понад землею і, прилетівши до мене, вхопила за обидві руки й несподівано, припавши до грудей, схлипнула.

— Боже мій, — лепетала, — як я злякалася... я раптом злякалася, що ти потонеш у травах або ж пірнеш у Дністер і зникнеш. І я залишуся сама... — Вона зазірала мені увічі заплакано, сльози котилися по її личку, як краплі дощу.

Пам'ятаю: ми стояли посеред трав онімілі.

Пам'ятаю: ми навіть не обнімалися й не цілувалися.

Пам'ятаю: ми стояли серед трав приголомшені чудом кохання, п'яні. В кожному вінчику квітки, немов бджола, золотилася наша любов.

І так тривало вічність.

Чи знаєте. Майстре, чому я повів вас своєю розповіддю на береги Дністра... і ви, може, думаєте, що я повів вас на береги Дністра тільки для того, щоб ви дізналися, як починалося наше з Ольгою кохання? Кохання наше триває дотепер... любов наша крадена, заборонена, дарма, що у нас росте Настуся, яка не кличе мене татком; любов наша трагічна, бо в трагічний страшний час живемо, на нашу любов час припечатав своє тавро, знак сатанинський. І я безсилий його змити.

А ще, може, на берегах Дністра разом із коханням починався ключар при Святому Духові. І це вже для вас. Майстре, має бути особливо цікавим, бо не хто інший, а тільки я, відчиняю вам церковні двері, проводжу до стіни з стародавнім малюванням і стережу вас, поки ви працюєте на риштуванні, і стережу кожну латочку малювання, що являється світові з-під вашого скальпеля, і стережу цілий храм Святого Духа.

І стережу душу свою.

Бо ключар єсьм.

5

Я знову про Ольгу...

Якось на цих Дністрових схилах серед трав вона цілком серйозно спитала:

— Чи то правда, Павле, що існує тайна... що ти володієш тайною поезії? Не кожному дано творити? Я слухаю твої вірші й думаю: звідки береш слова, що, мов ластівки на дроті, сідають поруч... сідають, щебечуть, і вже думка об'єднує, їх, і вже виринає образ.

Я відповів їй, що не знаю, як пишуться вірші, може й справді існує якась тайна, я гадаю, що поезія так само, як і музика, розчинена навколо нас, її треба бачити й чути. А може, поезія живе в людині з першої хвилини її народження? Поезія, як зеренце в скибі, очікує своєї весни, щоб скільчитися, вигнати стебло, розростися в корінні — і заколоситися.

— Хіба так не трапляється, що людина вмирає в старості, а її зеренце, як ти кажеш, не скільчилося? Людина, можливо, й не підозривала, що живе в неї те зеренце? — допитувалася Ольга. — Певно, так і повинно бути, — додала вона згодом задумливо. — Якби в кожному кільчилася поезія... тисячі, мільйони поетів заселили б землю. Хто б сіяв жито й лікував би людям зуби? — засміялася. І, враз ставши поважною, спитала: — Що важливіше: косити оці трави, щоб перезимувала худібка на сіні, чи писати вірші?

Питання було дитиняче, смішне, вона, очевидно, хотіла, жартуючи, мене злегка подратувати.

— Як на мене, то і в косовиці є своя поезія, — відповів я ухильно. Ольга кивала погрозово пальцем.

— Ти, мой, хитрий, не хочеш відповідати навпростець. У моїй родині живуть люди практичні. Тато мій каже: найсвятіша робота — це робити хліб. Ну, й інша робота ним цінується. Про поезію у нас вдома не говорять і про книжки теж. Чи нема часу, чи нема потреби, — на хвилинку замислилась. — Мама взагалі вважає, що література — це порожня балаканина. Ти ж бо її знаєш... для неї, вчительки математики — математика понад усе. Все інше... все гуманітарне — мен-шевартісне, другого сорту, чи що.

Зрештою, ти сам чув, на своїх уроках вона про це говорила учням дуже часто. Пам'ятаєш?

Я, мабуть, не забуду уроків математики, що їх проводила Ольжи-на мама — Анастасія Степанівна, яку поза очі в нашій школі називали Хмурою Настею. Ніколи мені не доводилось бачити, щоб вона колись посміхнулася, пожартувала, лагідно на людину подивилася; завжди насуплена, підкреслено холодна й неприступна з стиснутими губами й неживими, немовби із зеленого скла вставленими очима, Анастасія Степанівна постійно перебувала в магічному колі самотності, через крису якого не могли переступити ні директор школи, ні колеги-вчителі, ні тим більше — учні. Балакали в селі, що у її сім'ї теж ніхто не мав права їй перечити, навіть "сам" Олекса Петрович Чобіт, її чоловік, довголітній і передовий колгоспний голова, який скрізь і всюди залюбки матюкався, наводячи порядок, і взагалі він славився як чоловік із крутим характером, не смів сказати дружині щось проти; щоправда, вона не була крикливою, ні навіть бурчливою, навпаки — розмовляла упівголоса, з притиском, крізь зуби.

Її боялися...

Пам'ятаю, якось під час перерви вона зайшла непомітно у наш десятий клас, коли я, оточений гуртом ровесників, читав свій вірш про ключі, якими відчиняється напровесні земля. Хмура Настя стояла позаду ніким не помічена, аж поки котрась з дівчат, інстинктивно відчуваючи, певно, студений повів, що струмився від неї, як від нечистої пекельної сили, озирнулася й скрикнула, за нею мимохіть озирнулися інші й, побачивши Хмуру Настю, розступилися, дали дорогу й вона рушила просто на мене. Були серед нас і боягузи, які спохопилися втікати, вона ж бо крижаним своїм поглядом усіх заморозила.

— Ти й далі пописуєш віршики? — спитала ненависно, немовби зловила мене на чомусь недозволеному. Втім, ненависть у її голосі може й не бриніла, це був її звичний стиль. — Туманиш, небоже, голову собі та іншим. Поетів у нас і без тебе вистачає. Крім того, смердить у твоєму вірші релігійний душок... отой святий Юрій, котрий гарцює на білому коні по долах і горах, списом своїм торкається землі й будить її від зимового сну, виглядає смішним у наш раціональний час. Мені здається, що твій Юрій на білому коні недоречно заблукав до радянської школи. Ти розумієш, як це не по-сучасному?

Я був готовий оборонятися, заперечувати або й навпростець виказати вчительці, що вона розуміється на поезії "як вовк на зіздах", що вона зроду не тримала в руках поетичної книжки, що душа її для краси замкнена, і нічого нема дивного в тому, що білий кінь святого Юрія обминув її, глуху й німу. Хмура Настя, вочевидь, вчитала з мого зблідлого обличчя готовність протестувати й, поки я роздумував, першою вдарила навідліг:

— Ти не згідний... ти не згідний, що торба поезії не вартує торби січки?

Ох, шляк би тебе трафив.

Вона й не чекала відповіді, пішла до свого стола й, начебто нічого не сталося, розпочала урок.

Мене душили сльози.

Я був тоді наївний дівчак, який не уявляв, що після цього першого літературного биття, почнеться биття друге й третє і постійне, тільки биття більш витончене, кваліфіковане; неправда, що до болю можна звикнути, що душа від побиття обростає мозолями і стає невразливою, я лише навчився біль приховувати; я ходжу у світі усміхнений, тихий і лагідний, і ніхто не здогадується, що це маска, що прикриває зсинцьовану душу.

Як то страшно, коли поети блукають у масках...

Тобі, Павле, неприємна та згадка... та давня, я знаю, про мою маму? — Ольга повернула мене в сьогоднішній день. Я мимоволі порівняв у думці матір і доньку, вони були зовнішньо схожі: круглолиці, зеленооокі, бровасті, стрункі станом і... і водночас Ольга відрізнялася від матері, як сонце від місяця, своєю лагідністю і відкритістю. Здавалося, матір віддала доньці всю свою доброту й радість, відпущену їй при народженні, не поділившись, на щастя, похмурістю. Ольга стояла перед світом, як деревце у чистому полі, яке кожен міг зламати, однак ніхто не зважувався його й пригнути; поле без деревця стало б одноманітним, плоским; Ольга неначе була свідомо своєї безборонної лагідної сили й тому нічого їй у світі не лякало, не затьмарювало життя, від світу вона теж нічого не вимагала, сприймала його таким, який він є, і від нього не оборонялася.

Вона просто жила, дихала, любилася днем, ловила вітер руками й підставляла личко, щоб цілувало її сонце; нічого в ній не було навмисного, штучного, вона насправді жила як дерево в лісі, як заєць під межею, як риба у воді.

Припливла риба з первосвіту.

Я відкрив її первісність з самого зародку нашого кохання і не переставав дивуватися, що у нинішній час трапляються такі оригінальні особи; я переконаний, що навіть смерть у старості Ольга сприйме спокійно, без страху, вона тільки засне, а завтра прокинеться птахою чи сарною.

— До речі, — відповів я, — давно твоєї мами не бачив. Вона все така ж... непримиренна? — підшукував м'якшого слова.

— Ти її вибач, — сказала Ольга. — Вона сама собі не рада. Дитинство та юність були у неї важкі, карбовані; карби над нею запанували, нічого не вдієш. Ні, поезією її серце не пом'якшиш, — зітхнула Ольга. — Думаєш, нам із татом легко з нею... водить вона нас на мотузку, — засміялася, уявляючи, певно, як мама веде тата на мотузку попасати в полі. — Твоя мама, Павле, інакша? — глянула на мене допитливо.

— Моя мама звичайна, як усі селяни. Старість, на біду, її гне, а тут кури, гуси, город несапаний. А я у Бистричанах гриз науку. Тепер ось шукаю тут прашурів. Очевидно, я винен перед нею, що мало бував удома. Якби ти побачила, як вона втішилася, коли дізналась, що я дістав призначення до Черченської школи, тепер буде мати помічника на газдівстві. Ну, й буде з ким заспівати, наслухатися віршів... і не тільки моїх, — похвалився я.

Ольга сплеснула в долоні; була у її пориві радість, змішана з недовір'ям.

— Жінка стара... від сапки жінка... жінка з дійницею в руках, жінка, що пасе козу, любить вірші? Ти не жартуєш? — Вона таки сумнівалася; було в моїй похвальбі щось від соцреалізму.

— Які можуть бути жарти, коли мої мама знають напам'ять копу віршів... Шевченкових, Франкових, інших поетів. Додай до віршів безліч пісень, принесених нею з молодості. Тепер таких на ніяких концертах не почуєш. Замолоду, в тридцятих роках, без неї не обходилися жодна вистава або концерт у читальні, яка тоді дуже точно називалася — "Просвітою". Та й поза читальнею село, змордоване роботою, співало вечорами на вулицях, вигравали музики на толічках. Якоїсь неділі старе і молоде квапилося на фестин, тобто на сільський фестиваль у Ксьондзовому лузі.

— Чи твої мама молодість свою дещо не підмальовують, старші люди люблять ідеалізувати час, коли вони були молодими: "Колись, чуєте, було все краще, навіть глина "за Польщі" була ліпшою", — сказала Ольга. — І це природно. Коли ми доживемо до старості, то сьогоднішня днина теж буде, як веселка.

— Ми й насправду втрапили у веселку, Ольго... втрапили в буяння кольорів, музики, чогось такого невимовне щемливого на грані радості й сліз, — шепнув я гаряче пригортаючи її до грудей. Вона тулилася до мене довірливо як дитина; беззахисна її довірливість аж струснула мною, аж запаморочилося в голові, я вхопив її обличчя в долоні й осипав цілунками; а поки я її цілував, до мене підкрадався запізнілий страх: щоб я робив на білому світі, якби недільного ранку не вплив би із-за пелени туманцю, що стелився над Дністром, катамаран львівських інженерів.

— Бог мені прислав тебе, — шептав я сухими губами. — Бог...

— Ти віруєш у Бога? — спитала потім Ольга, коли вогонь поцілунків пригас і ми, взявшись за руки, попрошували понад Дністром.

— Вірую, — відповів я без надуми. Ніхто ж мене не міг підслухати; навколо стелилися сизі трави, вільхи й верби кронами, як антенами, слухали небо. Хіба що могла нас почути якась студентська парочка, що десь принишкла під кущем. — Мене мама навчили вірувати.

— Але ж ти не афішуєш своєї віри, правда? Ти, прецінь, комсомолец, а комсомольцеві не дозволено вірити в Бога, правда? — допитувалась Ольга, нібито не знаючи, що комсомольцям "не велено" вірити в Бога.

— Коли ми розмовляли про поезію, пам'ятаєш, то я подумав: страшно бути поетом і ходити в масці, не виявляючи свого справжнього обличчя. Та в масках ходять не тільки поети... це відомо... ходять комсомольці й комуністи, безпартійні також, в принципі нормальні начебто люди. Фальш панує на нашій землі. Уяви собі, що я в інституті при розподілі на роботу признався, що належу до релігійних людей. Чи не сказали б мені, що вчителєві, який вірує у Бога, партія і народ не можуть довірити виховання підростаючого покоління? — відповів я Ользі щиро... сказав те, про що ніколи не розмовлялося з найближчими приятелями. Я її не боявся, я не міг боятися своєї долі, яку послав мені Бог. — Зрештою, віра — це не прилюдне афішування, не биття поклонів, ні. Бог присутній у твоєму серці. Це твій потаємний храм. А ти, Ольго, у щось віриш? —

Дністер плив поміж берегами, як величезна срібна риба, плавники якої то тут то там зблискували червінню сонця; Дністер плив ув Ольжиних очах, і в зелених озерах її очей теж догоряло сонце; глибинна зеле-ність її очей потопляла в собі ненаситно все навколо: Дністрові береги, скелі, дерева й трави, небо з караванами білих, а по краях — пурпурових хмар, молоді голоси в таборі, що лишився десь за закрутом ріки, немов вимиту прозорінь полів і навіть чорний крик ворони, що пролітала над нами. Цілий світ утопився в зелених Ольжиних очах, і я теж, і всіх нас Ольга любила й голубила. Я подумав, що Бог не може бути неприсутнім у первісному її естві.

— Я не знаю, чи я вірю... я нічого не знаю, — стиснула плечима. — У нас вдома не прийнято говорити про Бога і віру. Мене не навчили жодної молитви. Я собі живу, як билина, — скаржилася вона. — Тільки не знаю: добре це чи погано.

— Колись я навчу тебе "Отчєнаша", — пообіцяв я зворушено. — Від моєї мами переймеш інші молитви й старі забуті співанки, а найперше — колискові для наших дітей. Гаразд?

Вона згідливе хитнула головою; вона погоджувалася на "Отче-наш", на старі пісні, на колискові, на дітей; я подумав, що Ольга схожа на зорану ріллю, яка без спротиву радо приймає у себе усяку насінину, дає йому тепло і силу. Але ж у чорноземі проростає поруч із житом також кукіль і стоколос, будяк і пирій.

І я спитав Ольгу:

— Ти так легко погоджуєшся зі мною... і так само легко згоджуєшся з своєю мамою, з приятельками, з цілим світом. Я це встиг помітити... лише не знаю, як ти просіваєш зерно й вибираєш для себе те, що вважаєш за позиточне?

Ольга мені заперечила:

— Я нічого не вибираю, це само собою робиться. Я така собі, — замислилась, брови зсунулися на очі. — Знаєш, про що я хочу тебе попросити: не сотворюй з мене ангела з білими крильцями. Я собі — жінка... я земна жінка, до того ж — донька колгоспного голови, тому трохи розпаношена. А ще якась я... ну, не вмію дуже часто відрізнити добро від зла, через те обпікаюся, плачу, і каюся... і вчуся. І так безліч разів. Мама каже, що я недотепна дивачка.

Я слухав Ольгу і думав, що вона також схожа на ріку, яка вбирає в себе справа й зліва не тільки гірські чисті потоки, а й смердючі стоки гноярок і міських каналів... ріка аж розбухає, пухне від каламуті й хвилі її обертаються важко, як жорна; так триває не один кілометр, потім ріка очищається: намул осідає на дно, сміття хвилі випльовують гидливо на пологі береги, ядучу білу піну ріка заганяє в печери, у нори, виплескує на сухе коріння, що стирчить понад водою, на корчі — і вже ріка пливе чистою, білою, як жінка після купелі.

Така моя Ольга.

Ми всі, очевидно, трохи схожі на ріки, що самоочищаються.

6

Було у це хмарне надвечір'я на душі тривожно; тиша, здавалось, сірим піском присипала береги й поля; Дністер плив крадучись, як злодій, і тільки зрідка,

забувшись, на стремені піднімав гриву й тоді хвиля металеве зударялась об хвилю.

Ми з Ольгою прислухалися до тиші, немов сполошені олені; вона трималася за мою руку цупко, гейби остерігалась небезпеки, що чатує на нас за кожним кущем.

— Шось сталося в природі? — блідла вона, надслуховуючи.

— Шо могло статися? — байдуже відповідав я. — Година така. Ось вечір вмирає.

— Е, ні, — не згоджувалася Ольга. — Чуєш, ворона криче.

І справді, серед пустельної тиші звідкись де не візьмись ворона; її начебто вродила сама тривога; птаха літала над нами низько, перехрещуючи сталеве небо чорним хрестом; її кричання падало на наші голови розпеченими краплинами смоли.

— Я б її застрелив, дитьчого птаха, — сердився я. — Чим ми їй не сподобалися? Десь її гніздо поблизу.

— Вороння вліті гнізд не лаштує, — сказала Ольга, ловлячи зором пташу. — Ти б її убив, Павле, коли б мав рушницю?

— Коли б мав... — відповів я невпевнено.

— Не вбивай, коханий, — раптом попросила Ольга, схопивши мене за руку, ніби я таки цілюся у пташу з рушниці.

Стрельнула мені думка: то не ворона над нами криче, то Ольжина мама — Хмура Настя наворожує нам розлуку.

І хто знає, чи подібне не подумала Ольга.

Містика якась.

А чи передчуття?

Я мисленно прошу ворону:

— Відлети, птахо, пріч... відлети, хто ти не є.

І таки в неї цілюся.

Ех, чому в мене нема рушниці.

7

Блукали ми недільною порою дорогами, засіяними теплом м'яким, як макове пелюстя, і скошеним зелом. Дороги котилися полями у білі сні й у колюче стерня побронзовіле, що пахло хлібом і мастилом розгойданих комбайнів.

А дзвони анітелень, мовчали храми, волаючи мовчазно відчиненими навстіж дверми, й кличучи людей до Бога на розмову хіба що зблисками хрестів, що виростали понад горіхами й селами розмитими, розсохлими, крізь щілини яких минулося минуле.

Дністро вмивав Неділю, як дівчину, що необачно увійшла в його стременні води трепетливо, розчісував їй коси струями тугими, що мчали стругами смоленими униз до моря, і пестив їй груди, що квітли серед прозорості води червоними пуп'янками надії. До білих її ніг припливали соми й вицілювали лоскітно ніжну наготу.

Неділя, піддавшись пестошам Дністра, готова була хоч день цілий стояти серед вод — так було їй мило й любо. Могла й зрадити себе й лягти в ріки обійми, попливти до моря й там згубитись. І разом із нею згубилась би прадавня повість про дзвони, що закопані в криниці понад Дністром.

Неділе!

Ми кликнули її, й, опам'ятавшись, вона, прикривши соромливо лоно, вийшла на берег, вдяглася в сорочку білу-білизнину й прозору, й прозорість не скривала дівочих ваб Неділі. Червена ж крайка з гуцульських гір нагадувала про полумінь затаєну. Чоло високе, мудре, обрамлене волоссям золотим. Неділя хмурила. І мука забуття карбами краяла лице, а очі сині, як стрижі, літали понад берегами й попід небесами й шукали забутого давним-давно, того, що в травах поросло за сотні літ, що перелилося в коріння груш і верб, що мохом поросло.

"Чи винна я?" — Неділя взяла нас за руки, як, бувало, матері водили нас малими до сповіді й у поля, де храми височіли понад розколиканими ланами. — Минуло безліч літ, що безперервно в прірву скочувались, як колене каміння, і тонули у чорних безвістях глибоких.

Події, що нагромадившись і здивившись, мов верхи гір, котрогось дня розсипались піском, а на піску, відомо, не проростає ані жито, ані доблесть, ані любов, а тільки проростає забуття, мов терен, що скніє і часом народжує плач. Мужі, що на берегах цих мечі кували в давнину й мечами землю отчу стерегли, поконані колись, захлинувшись у крові власній, чужинцями потоптані уже не піднялись і жили на колінах, як раби. Ніхто із них не пам'ятав, як мечі куються і як гартують їх у сечі бичачій та в узварі із зел, накошених в Купальну ніч. Такі мечі ніколи не щербились.

Лиш лемехи кували ковалі й орали степ мужі, схилившись на чепіги й геть забувши про мечі. Чужинцям це було на руку, пекли вони хліб із нашої пшениці у наших печах, і пили мед із наших бортей, і наших жон брали собі в постелі. Чи дивно, що на берегах правічних родилися покірливі бранці, котрі, немов воли, ходили у ярмі.

І тільки матері, гойдаючи малят у лозових колисках, казки оповідали або ж співали співанки про дзвони... про дзвони, що потоплені в криницях тут і там по всій землі, й що нібито за гріх якийсь прадавній віднято у дзвонів тих людських язика, й стали вони німі.

Це лише відгомін подій. Насправді діялось інакше в часи сумерк-лі, як Галич впав, і Львів, і Теробовль стара, і Бужеськ, і Белз скорилися пришельцеві з-над Вісли, а княжий Володимир піддався литві. Тоді дружини галицькі, униз відступаючи Дністром, до моря, у степи, де бродники іще блукали вільні, везли з собою в саквах державнії знамена, берло владарче, знак лева на щиті, бо ж лев всю землю від Посяння до Моря Руського собою позначив як символ її могуті.

Везла також дружина на возах мудрі книги й дзвін, що дотепер на Злотому Току у Галичі висів справіку й скликував у потребу люту воїв і просто ратаїв, щоб брали в оборонь поля й городи. У дзвоні тому вчарована предками була душа землі й душі усіх людей тутешніх, тих, що є сьогодні, і тих, що були, й тих, що ще прийдуть.

Про душу в дзвоні знали воєводи чужих полків, що галицькі дружини обступали. Їм не про лева розходилося золотого, не про берло навіть, ні, не про них турбота, бо символи ці перехідні, завтра знамена інші на древках заговорять, не вони є небезпечні для тих, що землю беруть у бран. Лиш віщий дзвін надібно полонити й знищити його на друзки, на кавальчики дрібні 'го поколотити, щоб ніхто колись не спробував зліпити із

них цілість й ударити мечем об крису.

Такий наказ був короля; король бо пам'ятав звідунів своїх доноси, котрі у Галичі під личинами купецькими жили: не розкоlesh, кралу, дзвін, не упокориш землю до кінця. Марні будуть твої потуги, якщо ти спалиш города і весі, якщо обернеш у рабів бояр і смердів, якщо потопчеш жито кіньми, ліси зрубаєш впень, якщо ж дівчат білоголових візьмеш за підстилки й почнуть вони плодити безрідних байстрюків. Навіть якщо столочеш на пустелю цілий край, якщо й імення в нього ти віднімеш, і хоч спливуть віки й нащадки королівські збудують храми й палаци на місцях, де галицькі князі молились Богові своєму, якщо ти й книги, котрі полониш, жбурнеш у вогонь, у полумінь, і в попіл обернеться людська пам'ять, однак ж ти не будеш переможцем. Ні ти, ні правнуки твої прийдешні. Ніхто.

Настане час і вдарить хтось із юнаків у віщий дзвін мечем, чи било він розгойдає могутнє всередині у дзвоні і озветься віщий дзвін на цілу землю від краю і до краю, й прокинуться мертві полки, давно посічені, й нинішні покірні орачі, покинувши чепіги, за зброю вхопляться хоробро, постануть із колін, матері поспіл почнуть родити отроків, охочих до меча, поети цього ж краю, мій.. королю, вмочивши пера в кров, піснями про коріння незогниле й вічне скресатимуть заснулу людську пам'ять. І сонце знов зійде червено, ясно, підняте тисячами рук, що вгору здіймуться, і сонце стане їм щитом від пільми, і сонце стане їм світити щедро. Обози правнуків твоїх покотяться на захід, втікаючи від зглади. Так буде, мій королю.

І тому, майбутнє знаючи, король велів за всяку ціну той дзвін узяти у полон. Полки ворожі облягли дружини галицькі, немов вороння, що обступає голубів, з усіх боків. Дністро кєрвавється від крові, мечі щєрбляться об мечі, співають тужно стріли, один за одним падають мертві, як обмолочені снопи, ворожі коні топчуть їх нещадно. Маленька горстка зосталась оборонців. Вже полонені й спалені прадавні мудрі книги; уже ворогом добуті державні корогви й з них онучі поробили; уже бирло княже й вінець у руках займанських, хижих, перляться перлами, як слізьми. Уже близько дєсь тут дзвін, уже ворожі стріли черкають об нього залізним пір'ям, а він мовчить, припишк він під рядом...

А тут упала ніч густа з небес, і поки ворог спав, захмелений удачею близькою, й безпечний, що із кільця щитами загородженого, не вирветься ні птах, ні звір, тим паче дзвін не утече з-під рук, чота відважних галичан спустила дзвін у криницю прибережну й глибоку, туди ж спустила й лева галицького зі злота, щоб лєв стеріг і боронив народну душу, аж поки не настане день скресіння.

Криницю вщєрть засипали землею, до ранку там трава зазелєніла й навіть зацвіли дзвіночки синьо-жовті; а вранці галицька чота пробоем проривалася з кільця ворожого, й упали хлопці всі до одного порубані, а рать ворожа дарма шукала дзвона пильно, ні сліду, ні згуку, порожній віз, рядом лишилось, що прикривало дзвін, і більш нічого. Мертві мовчали як один, дзвіночки синьо-жовті похилились, німотна тиша залягла. Дністер поніс в світи печаль і сльози, а з крові виростали маки. Цілі поля червоних маків.

Так ділося. І так було.

Роки й віки, як листя із верби, що по коліна забрела у воду, стікали у вічність. Серед людей той віщий дзвін державний проте не умирав, про нього пам'ятали ратаї й рибарі, повідаючи перекази про нього своїм онукам, а ті — своїм, і так з коліна і в коліно, із душі в душу. Занурений, утоплений у криниці, землею втоптаний і наче без'язикий дзвін не німував, із недр глибоких голос подавав тобі й мені, ми чуєм крик його підземний, що душу нам тривожить, нагадує про щось забуте, втрачене, яке однак ще можна віднайти.

Ніхто не знає до нинішнього дня, де дзвін той віщий вої закопали... десь тут... десь там..., а може, ще десь — степи широкі, ліси глибокі, хіба безмір переореш, хіба ліси обстежиш до куща? На дзвоні, певно, цвинтарі-могили, або церкви, або міста, або колгоспна ферма, або дороги, або школа, або самотній хрест посеред поля. Або дівча лежить з коханим у мураві...

Ходімо й ми, кохана, в чисте поле; згубімся в пралісах гірських; перекопаймо береги Дністрові, приладьмо вухом до землі.

Ти чуєш дзвін, кохана? Ти чуєш зойк, що заячав у наших душах?

8

Сьогодні я привів сюди Ольгу...

Урочище було мені знайоме, я був тут двічі чи й тричі, і знав, що це місце на землі називається Дмитровою Покутою; тутешні колгоспники розповідали мені історію Дмитрової Покути; жаль, але ніхто не міг мені оповісти про спонуку покути, причину, чому власне сільський ґазда Дмитро Гараздюк наклав на себе обов'язок сповняти покуту не день, не місяць і не рік, а ціле життя повинен був пам'ятати про свій гріх; ніхто, зрештою, з його краян ні колись, ні тепер не міг бодай приблизно його гріх зважити: чи було це душегубство? Чи була це зрада? Чи він полакомився на чуже добро? Чи ошукав Дмитро Гараздюк сироту? Чи когось обезчестив тяжко? Ні на одне питання нема відповіді. Таємниця його гріха зійшла з ним у могилу.

А покута лишилася...

Ми з Ольгою, вибрівши з полів на курну дорогу, роззулися, й босоніж як і в дитинстві, бігали напереді, одне одного ловлячи й піднімаючи куряву; теплий пил пружинив під ногами й нам здавалося, що досить розбігтися, розпростерти руки й котроїсь миті ти злетиш над дорогою, над полями — серце солодко щеміло від висоти.

Може, й справді в те надвечір'я ми з Ольгою літали; може й справді є у дні, ввечері чи серед ночі така хвилина, коли людина спроможна злетіти під небо, нам тільки не дано знати, коли така хвилина настає.

Польова дорога вперлася в роздоріжжя і тут, сказати б, скінчився наш лет. Я узяв Ольгу за руку, вона враз стихла, принишкла безтурботність зникла з її обличчя, а сміх погас... власне сміх застиг на її губах і я мусив цю застиглість розігрівати цілунками. Ольга не відповіла, вона оглянулася тривожно, допитливо й без слів, очима, немовби боячись порушити високу й голосну порожнечу, що висіла над полями, спитала: "Це тут, коханий?"

Це тут?

Перед нами за роздоріжжям тереном зусібіч, немов вінком страдницьким оторочена, лежала "толічка" — невелика левада, посеред якої стриміла поруйнована церковця, власне, з церковці лишилися тільки дві стіни із склепінчастим вікном, закованим у густі ґрати. Церковцю будували з дністровського червоного плитняка, купи якого, немов рани, криваво яріли серед кропиви й лопухів. Пахло тут металевим духом нагрітого каміння, прив'ялим гірким зеллом й задавненим погарищем; обгорілі бервена, що, певно, служили колись за платви, на яких спирався купольний дах, лежали на камінні, немов почорнілі на спеці мерці. Оддалік на краю левади горбилася конвульсійне потовчена й поржавіла купа залізної покрівлі.

У своїх мандрах навколо археологічного нашого табору я міг би випадково обминути перехрестя польових доріг і не запримітити леваду з руїнами церковці, але сталося так, що в те надвечір'я я надто далеко заблукав у польові нетрі й повертався у табір майже в темряві.

І тоді я побачив свічку.

Було щось ірраціональне, містичне у цій з'яві: кволий вогник блимнув посеред ще сірого й рідкого вечора несміливо й був схожий на око полів, що покотом полягали спати поза тернами й уздовж дороги; польове око немовби стерегло тишу, що лилася з неба як дощ; а ще полумінце свічки було схоже на щілину, крізь яку можна зазирнути в інші світи.

Я підійшов ближче; свічка була встромлена поміж камінням і камінням захищена від вітру, що міг надлетіти і її погасити; безсумнівно хтось тут недавно побував, запалив свічку й зник. Я спробував того невідомого й небаченого окликнути, щоб від нього довідатися, що означає ця свічка на руїнах? Нагадування людям і полям, що тут стояла будівля, офірована Богові? Чи в полумінні свічки сканувалася чиясь молитва... по кому молитва? Чи полумінь свічки пробуджував, обпікав призабуту пам'ять?

Я хотів відразу багато знати.

Лише третього надвечір'я я здибав на роздоріжжі цілу ватагу жінок, молодих і старих, котрі поверталися з поля додому, вони мені й оповіли, що це місце називається "Дмитровою покутою", що їхній краєнин Дмитро Гараздюк ціле життя будував на своєму полі оцю церковцю: возив фірою каміння, мурував грубі стіни, кував двері й ґрати. Єдину баню увінчав хрестом. Підлогу виклав шліфованими плитами. Знайшов було маляра, який повинен був церковцю усередині позолотити й посріблити святі образи... і вже перший образ святого Николая повісив старий Гараздюк на стіну... повісив і упав перед тим образом і довго молився... і довго відмолював якісь свої гріхи. Він не таївся з своїми молитвами й покутою, ніхто, зрештою, не допитувався, який то він гріх скоїв, аж стали допитуватися "перші совіти": й вивезли старого кудись в Казахстан. І ні сліду за його родиною, ні слуху, ні духу. Лише церква серед полів нагадувала про гріхи людські, про покаяння, і про Дмитра Гараздюка, який колись жив серед нас, орав і засівав поле. І хоч у церкві не було дверей, та ніхто не осквернив її ані гноєм, ані не користався нею як коморою для польової бригади. Навіть образ святого

Николая висів на тому самому місці, де його повісив Гараздюк.

Аж однієї ночі наїхали з району комсомольці: лупали стіни й викорчувували з долівки кам'яні плити. Шо не здолали ломами, кирками й сокирами — те віддали вогневі: церковця корчилася в полум'ї цілий досвіток і цілий день. Ніхто не мав права бігти гасити; та що там бігти... ніхто не мав права створити рот, щоб спитати: чим вам, нехристи, завинила Божа обитель? Щоправда, колгоспне начальство, а також люди з села не полакомилися, як це буває, на кам'яне плиття — готовий будівельний матеріал. Начебто панувала негласна заборона; а може, стримував людей пострах перед Божою карою; а може, палив людей потаємний сором, що не оборонили маленької святині; а може, люди таки насправду вірили, що святий Николай зійшов з образу, що висів колись у церковці, й блукає навколо руїн, їх стережучи.

— Але ж хтось таки вечорами запалює тут свічки... й навіщо запалює? — допитувався я у двох підтоптаних молодичь, що розповідали мені історію Дмитрової покути. — Хтось упокорює святого Николая, бо кажуть, що він, назагал будучи добрим і лагідним, впадає інколи в гнів?

Жінки стискали плечима й зітхали.

— Чи святий Николай не видить, який то нині нелюдський світ настав? Чого б йому на нас сердитися? Є район, є область, начальники там сидять ружні. Ми й так прокляті коло буряків. А свічки ... а свічки горять, я думаю, як пам'ять: був чоловік Гараздюк... Друга жінка додала:

— Ой, чи святий Николай тут ходить, а Дмитро Гараздюк, бігме, тут присутній... і щоб душа його не блукала по вертепах — засвічена свічка кличе його сюди, на вистраждане й покутне місце.

Я чомусь вірив цим жінкам, дарма, що їхня бесіда була простодушною; я вірив їм через те, що не побоялися поговорити з незнайомим на тему, за яку нині не гладять по голівці. Зрештою, що вони могли втратити? Сапки? Каторжні ділянки цукрових буряків? Хоч... колгоспний голова ой який буває винахідливий: не випише соломи худібці на зиму, не дасть вкосити трави на спілку: дві третини — колгоспові — третю собі, не дочекаєшся коней, щоб виорати навесні присадибу, або ж, чого доброго, обріже тую присадибу по самий причілок. А хто привезе хворосту на зиму? Та й коли вмереш — чотири дошки не випросиш на деревище.

Жінки вже потюпали додому, а я далі сидів на рові навпроти Дмитрової покути й жахався .незахищеності, безправності наших сільських людей; раніше якось не спадало на думку... дотепер і свою маму я не бачив так зримо в колгоспному хомуті; я не міг її, горду й пряму, уявити боязливо скулену, занурену в кріпацьку працю. Тепер же вона несподівано подибала в моїй уяві поруч з жінками, її сапка на плечі зблискувала червоно.

І певно, мої мама щось шепнули високій і худій жінці, бо вона призупинилася й поманила мене пальцем.

— Не сиди тут, — сказала суворо. — Не сиди, сину. Тут небезпечно. Тут партійні та комсомольці засідки роблять, щоб злапати того, хто свічки світить на Дмитровій покуті.

Ще будеш мати біду.

Я поцілував жінку в руку.

Я того вечора поцілував жінку в руку, а нині привів сюди, на Дмитрову покуту, Ольгу. Вона слухала розповідь мовчки, тулячись до мого плеча. Вечір на наших очах погасив сонце й заходився ткати свої сірі верети. Кукурудзяний лан на тому боці дороги почорнів і виглядав, як військова налаштована лава, а понад лавою стриміли на фоні світлого полотнища неба гострі піки.

— Нащо ти мене сюди привів, Павле? — спитала майже пошепки Ольга.

— Сам не знаю, — відповів я щиро. — Мою уяву вразила свічка на камені ... горіння її як пам'ять по людині. Розумієш: казахстанські степи проковтнули того Дмитра Гараздюка, а він, дивись видобувся з пекельної прірви і світитись отут, удома.

— Слухай, — шептала мені на вухо Ольга, — може, річ не в пам'яті лише? Може, при світлі свічки душа його приходить сюди, щоб знову класти у зруйновані стіни церковці камінь на камінь. Він, певно, ще не скінчив свою роботу.

Я тулив її до себе, враз обпалений її припущенням; це так з її боку було несподівано. Ольга була практичною жінкою: недовершена робота повинна бути закінченою.

Я дістав з кишені свічку й устроїв її поміж камінням, Ольга черкнула сірником. Долонями обтулювала вогник, поки він не набрався сили. Навколо ворожо, чорно, мов хижий звір, лежала ніч.

Я обдурював самого себе, відповідаючи Ользі, що начебто не знаю, чому привів її до руїн Дмитрової покути; і, мабуть, правда не в тому тільки, що мою уяву розкрояла самітня свічка на камені як незгасима пам'ять по людині, яка колись жила, хоч... чому б не могли поєднатися дві мелодії, два ручаї, що попливли поруч або й зливаючись в одному руслі: моє поранене враження від вечірньої свічки і прозаїчне бажання поділитися побаченням із коханою. Інтуїція сільська підказувала мені, що маю це робити непомітно, тактовно, день за днем, щоб Ольга не образилася, вона бо не якась там духовна жебрачка. Я зовсім не збирався її виховувати, Боже борони, мені лише баглося її збагатити, засівати її душу зерном, з якого ми споживемо чесний хліб... ми, цебто — я, Ольга і наші діти; я уже обдумував наше спільне життя, і вже виколисував дітей; лежу, бувало, в своєму наметі й малюю в голові образки родинного нашого щастя... ідилія гойдала мене у своїй колисці: ой, люлі, щастя, ой, люлі.

9

Одного дощового дня, ще не розкроявши нашого з Ольгою спільного хліба, я зрозумів, що він буде гірким... що той хліб буде лежати поміж нами каменем; сталося це на самому початку нашого кохання, коли ще й цілунок, як пелюстка, цвів на наших губах, і добре, що це сталося на початку. В моєму розпорядженні було багато часу. Так я собі думав.

Дощ сіявся густо з самого ранку й студенти, звісно, в розкопи не пішли; професор Баранівський називав дощові дні "празниками святого нероби", старому було шкода кожної, буквально кожної згаяної години й кожного штиха лопати, з-під якої очікував

нової знахідки; він був ненаситним у своєму прагненні розкрити ще одну тайну, хай маленьку, мацюпісіньку, яку приховувала земля; тайна ця могла явитися світові у вигляді черепка або ж купки вугілля, обкладеного камінням, пташиної кісточки або ж пшеничного зеренця, якому від роду півтори тисячі літ. Студенти ж дощові дні любили: хлопці спали у наметах або ж бренькали на гітарах, дехто читав або ж писав додому листи; дівчата теж знаходили домашню роботу; і тільки я один нудьгував у своєму наметі, дощі мене пригноблювали не лише тут, на розкопках, але й удома.

Коли ж нудьга почала зеленіти і я був готовий взути гумаки, накинути плащ й рушити крізь дощ у свої щоденні мандрівки Дністровим берегом, на порозі намету, відкинувши його полу, стала моя Ольга. У білому светрі й лещетарській шапочці виглядала на дівчура з першого курсу.

— Професор тебе кличе, — сказала, сьйнувши очиськами, які зводили мене з розуму й жбурляли в свої зелені ковбури. Я зірвався з розкладайки, щоб Ольгу обняти, щоб розвіялася моя нудьга, але Ольга, враз споважнівши й ловлячи ніздрями, немов олениця, якийсь запах, спитала:

— Пахне щось у тебе гарно... і ти пахнеш увесь... і твій намет... і цілий світ пахне сухим подихом літа. Шо воно таке? — І, помітивши на стовпці, що підпирав шатро, прив'язаний снопик зілля, розсміялася. — Бур'янець цей так пахтить? Ніколи й не подумала б.

— То не бур'янець, — образився я, — то рум'янок, по-сільському "марунька". До речі, мені дали його мама. Я скрізь його вожу... і в гуртожитку він був зі мною. Пахне мені Черченем, рідною землею... густо рум'янок пахне перед дощем і в дощ. Мама кажуть: то, Павле, наше ворожбитне зілля, що проганяє чорну силу. В нашій родині його люблять здавна, в мамі він за образами, під подушкою навіть. Коли вмерли тато, то мама поклали рум'янку їм у деревище. На тому світі теж не треба забувати, що єдесь на землі Черчен, є польові дороги, на обочинах яких росте, часто запилений і притоптаний худобою, скромний рум'янок.

— Ворожбитство якесь... — Ольга зневажливо скорчила гримасу, — якесь євшан-зілля, якийсь рум'янок, бур'ян з-під коров'ячої ратиці. Боже, який ти, Павле, дивак. — Я міг би образитись, і мене таки вкололи її слова про бур'ян з-під коров'ячої ратиці, але я вчасно подумав: що з неї візьмеш, коли вона нічого не знала, нічого не чула, нічого не читала про євшан-зілля. Коли була малою, то ні батько, ні мати не оповідали доньці казок про рум'янок, дух якого відганяє від худоби ласок, а від людини — хвороби й забуття про місце, де закопаний твій пупець; її не вчили молитов і напевне, у Великодну ніч не водили в Страдчу долину до стрілецьких могил... вона напевно не має зеленого поняття про січових стрільців, а може, її вчили: січові стрільці це вороги, українські буржуазні націоналісти. Ольга з мого обличчя вчитала, що я стримано серджуся, вона щось бовкнула недоладне, бо прилинула до мене, обняла, поцілувала палко. — Ну, не дуйся, — просила. — Це я так, з дурного розуму. Якщо на правду, то не можу второпати: навіщо все це тобі, дорослому чоловікові? Я теж не можу зрозуміти: навіщо тратити державі гроші й мучити отут студентів, щоб відкопати вінчик від

горщика? Ну, був горщик, ну, жили тут люди. І нема їх. Завтра нас не буде. Зате є сьогодні день, є сьогодні робота, є сьогодні любов, є хліб насущний. Що більше треба, мій любий?

Ольга начебто запитувала пристрасно, але відчувалося, що відповіді від мене не очікує, вона таки була переконана, що більше нічого людині в житті не потрібно. І, можливо, вона має слушність; очевидно, це слушність людини, яка своїм існуванням схожа на оленицю або ж на рибу в Дністрі, або на птаха в піднебессі, або на вербу придорожну, або на зело, що призначено для того, щоб його спасла вівця; всі вони, зела і вівці, риба й птаха існують, первісне вегетатують, не мають гріхів, не пам'ятають учорашнього дня і не очікують дня завтрашнього; вони щасливі й вільні, запах рум'янку не повертає їх у дитинство й ще далі — в глибини століть.

То, виходить, я осуджую свою кохану? То значить, я сьогодні дивлюся на неї інакшими очима, ніж у той перший день, коли вона впливла з Дністра, немов русалка? То значить: надщербилася моя любов? Але ж якраз Ольжиною первісністю я так захоплювався... я пускав її, немов рибину, у Дністер... і злітала вона в мене з долоні у піднебесся, як птаха. То чого ж нині про це забуваю й виймаю рибу з ріки, птаху підстрілюю у піднебессі, а зело розтоптую обцасом?

Хочу виліпити її до себе подібну?

Буду заворожувати її рум'янковим духом?

Буду водити її левадами, де поміж квітами збираю слова для своїх віршів.

Буду шукати з нею карбів на землі, знаків, які земля посилає нам із минувшини.

Будемо обоє прикладати вуха до землі й слухати, як стогнуть закопані дзвони.

— Чим ти зажурився? — Ольга повернула мене з майбутніх доріг на теперішню стежку. — Професор чекає, а ти...

— А я гризуся, як маю тебе заворожити, — відповів я.

— То ворожи, милий, якщо маєш силу, — згодилась вона без вагання, немов наперед була впевнена, що ніяка ворожба до неї не пристане.

...Пливе собі риба в ріці, ой пливе.

Снилося мені, що я виловив рибу у Дністрі; біла, довга, прекрасна у своєму стрілоподібному стремлінні пронизувати товщу води, риба на березі хлипала зябрами й молотила хвостом, гинучи без води, що була її стихією, а я однак не квапився пускати її назад у Дністрові струмені; я спершу хотів її осідлати й приручити; сідло карикатурно виглядало на білій її спині.

Так мені снилося.

10

Ти мене слухаєш, Ольго?

Був собі, жив собі корчмар на ім'я Жельман Штудер.

Хоч зачин у моїй притчі про корчмаря традиційно казковий, хоч ім'я корчмареве тисячі разів повторювалось біля галицьких церков, коли дівчата на Великдень беруться за руки, виплітаючи коло, і виспівують у гагілках, що "їде, їде Жельман, їде, їде Жельманова, його брат і братова..." (Ти ніколи не чула, Ольго, як співають гагілки?

Коли ж співають гагілки, то під дівочими чобітками в молодій мураві то тут, то там вистромлює свої голівки первоцвіт... і слухає первоцвіт... і радіє... і цвіте... і ніжно-зелена трава стає схожа на небеса, засіяні малюсінькими білими зірками), ім'я Жельманове для тебе начебто несподіване, але я достеменно знаю, що Жельман Штудер — особа цілком реальна, він жив наприкінці минулого століття на околиці села Поточки, недалеко від Дністра, там люди дотепер показують його дворище; показали це дворище й мені: я увійшов крізь похилену дубову, залізними штабами ковану браму, котра за століття почорніла й закостеніла намертво, на розлоге подвір'я; до довгої мурованої з цегли будівлі, що була колись корчмою, з невеликими чорними дірами-вікнами, які нагадували перестрашені очі, вела вистелена кам'яними плитами, щерть пощербленими, поїжджена колесами досить широка доріжка. Очевидно, поточани покинуту Жельманову садибу обминають, бо ніхто тут не викошує трави, не лупає зі стін добротну австрійську цеглу, і ніхто не лакомиться на дахівку, що поросла рудим мохом і вагою своєю увігнула посередині й проламала дах; і ніхто з дітлахів, котрі не гребують об'їдати, немов жадібні деркачі, цвинтарні черешні, в Жельманову ж садибу посеред літа не забіжить та не вихопиться на старезну грушу, що панує розлого мало не над цілим дворищем, щоб обтрусити з неї солодкі "дзбанки". Навіть у п'ятдесятому році, коли в Потоках створювали в страхах та погрозах колгосп і ламали людські стодоли, щоб із них побудувати колгоспні ферми, ніхто не зважився використати, скажімо, бодай стовпи із Жельманової брами. Негласна заборона, табу, прокляття, були написані на брамі й ніхто її не переступав; якщо не страх, то острах, пересторога, темна сила стерегли це обійстя, і мені теж не радили пхати сюди носа, але мені було цікаво зазирнути на острівець, де панувало дев'ятнадцяте століття; тут жили, всихали і знову вистрілювали пагіллям купи бузинових кущів; тут столітні бур'яни розколювали плиття дороги, клубищами коріння виснажували землю, що сіро здичавіла під ними, потріскавшись, й хижими пазурами цупко чіплялися за стіни, повзучи гаддям догори, на дах.

А все ж таки я переступив браму, не послухався людського попередження і... І нічого не сталося. Тільки з корчми, з низького отвору, де були колись двері, вийшов мені назустріч старий єврей у довгому, майже до п'ят лапсердаку, щоправда, охайному, у високому теж чорному капелюсі; єврей зняв, вітаючи мене, капелюха, злегка вклонився і показав рукою на купку цегли під стіною; сам сів поруч, поклавши на коліна стиснуті в кулаки руки, худорляве лице було обрамлене сивою бородою, пейси кучер'явились буйно, як іній на хмелю, а збляклі старечі очі обмацували мене уважно, проте — дружелюбно. Був день; науковий атеїзм в інституті розтер на порошок містику; заборонили на Великдень водити під церквою хороводи й співати гагілки; ось ти, Ольго, навіть не чула про того Жельмана з гагілки, який тримав ключі від церкви, а Жельман... а Жельман, усупереч усьому сидів поруч зі мною теж на цегляному стовпчику й грів на сонці сухі й темні, немов витесані з вишневого коріння руки. Мене не проймав страх, я й не згадав, що на всяк випадок треба себе поберегти від нечистої сили "Отченашем". (Ти вмієш, Ольго, "Отченаш"? "Отче наш, іже еси на небесі й на

землі..." Ніколи ні єдиного слова з "Отченаша" не пролунало у вашій хаті? Ніколи? Як вам там живеться на двох поверхах під білим залізом? Хочеш, я тебе навчу молитов... яка то насолода впасти перед образами на коліна, заплющити очі, відгородитися від світу й наблизитися до самого себе й до Бога. Молитва — це передовсім наближення до себе, усвідомлення самого себе. І це, що я тобі говорю, Ольго, не вичитане з книжок і навіть не почуте від матері, це мій духовний досвід).

"Ви знаєте, молодий паничу, до кого втрапили в гості? Чи вам хлопці з цілої околиці не оповідали про Жельмана Штудера, який вмер сто років тому й похований в Городенці на жидівському цвинтарі?" — спитав Жельман, скосивши на мене погляд; очі його в ямах були цілком гейби залиті молоком — такі білі й невидючі. "Я чув щось... мене попереджували, — відповів я безтурботно, — що місце оце закладе. А я ось не повірив". — "Ну й даремно не вірите, — зітхнув старий єврей. — Все правда: і місце закладе, і я тут перебуваю після смерті сто років". Я засміявся: "Ніхто нині в нечисту силу не вірить. Колгоспи навколо. Комуністи. Дружба народів. Наші в космос полетіли. Бога нема. Чорта нема. Москва — столиця світу. Ленін — вождь світового пролетаріату. Ви собі уявляєте, товаришу Жельман, який світ панує за вашою брамою?" Я таки не повірив жодному його слову... як можна повірити людині, яка начебто померла сто років тому, а сьогодні розмовляє зі мною жива й здорова. Щоправда, я одне йому казав... говорив немовби з чужої підказки, силувано немовби писав на кумачі стерті лозунги, а під кумачем кільчилося, як житнє зерно, щось... щось, яке я не знав, як його назвати. Чи я самого себе обдурював й таки насправді повірив у Жельманову сторічну смерть, чи була це звичайна цікавість, чи я повертався у дитячий світ маминих казок, чи страх, страшок, немов чорна кішка, таки підкрадався до мене плазом? Адже не марно люди обминали Жельманову корчму. "Мені теж, вибачайте, не вміщується в голові... так не вміщується під капелюхом, що за моєю брамою у білому світі нема ані Бога, ані чорта, — сказав Жельман. Він устроїв погляд у відчинену навстіж браму, начебто лише через браму можна надивитися на світ... світ неогороджено підступав зусібіч до Жельманового обійстя. — Але... але, невже то правда, що світ за брамою порожній, як бочка з-під оселедців? Чи то можливе? Я готовий вам повірити, молодий паничу, коли б не ви самі... ваша присутність тут свідчить, що є у світі за брамою люди, Господь Бог, є добро і зло. Бог послав мені вас. Бог іудеїв змилосердився врешті наді мною, бо терпіння моє уже перелилося, як згіркле вино, через крису чаші... від мого терпіння дичавіє навколо земля, а груша посеред подвір'я родить терпкі плоди". Жельман, з усього видно, покладав на мене якісь надії; бесіда його текла солодом, а білі очі ласкаво мене обіймали. "Ви так впевнені, що я, власне, і є вашим ізбавителем, посланим Богом? Якраз я?" — спитав я. Він кивнув бородою. "Якраз ви, паничу. Ви маєте право й силу позбавити мене терпіння. Інші тут, хоч зрідка, але приходили... і були готові за плату підписати папір, що єсьм, прошу пана, вільний, що всі мої гріхи прощені й що можу нарешті воз'єднатися з предками. Тільки вони, ті, що приходили, не мали права на підпис, і терпіння моє не пригасало". "Велике терпіння — від великого гріха, певно? — випитував я у Жельмана. — У вашій корчмі люд пропивав гроші, ґрунт,

волів... і пропивали люди душі. Ви ж на людській кервавиці багатіли". Я собі пригадував орендарські та корчмарські визиски й лиходійства, вичитані з книжок: лихварство та ошукування простого люду, зневаги до "гоїв" і запопадливе слугування тим, які над людьми панували, і корчма на корчмі, по дві, по три в кожному селі, множення пияцтва... навіть ключі від Божого храму висіли у Жельмана на кілку. "То невинні гріхи, мій пане, — заперечив Жельман. — То так собі... маленькі гешефти. Кожен заробляє гроші, як уміє. До того ж суворий Бог іудеїв не судить нас за негrecне поводження з гоями. Навпаки: ще й підтакує нам. Ми Богом обрані... і треба нам якимось жити, нам, острівцям серед чужого моря. Це так зрозуміло, мій паничу". У Жельмановому голосі бриніли нотки зверхності, голову, що досі була схилена на груди, відкинув назад, очі... оті білі вицвіли очі ожили, білизну здуло з них хвилиною, а з-під білизни блиснуло чорним вогнем. Сухі пальці сціпилися судомне в кулаки. Він увесь перемінився... йому, певно, пригадалися роки, коли від нього залежали люди, земля й навіть — небеса. В мене мелькнула думка: підведуся й піду геть. Століття нічого його не навчило. Старий, однак, опам'ятавшись, поклав руку на моє коліно. Холодний опік ударив мене, як струмом. "Ну-ну, — промовив примирливо, — не в наших з вами інтересах сваритися. Я пропоную вам вигідний гешефт: підпишете одну цидулу й забезпечите собі панське панування до кінця життя, ще й дітям-онукам залишиться. Матимете, добродзею, славу, бо слава теж купується за гроші. Що ж більше треба бідному молодому поетові?" Я відсахнувся від нього. "Ні, я душу не продаю". Жельман покрутив головою. "Чи я виглядаю на вар'ята, щоб купувати чужі душі? Я хочу, панедзею, викупити власну душу. Я давно вмер, я — тлін, а душа моя не має виходу з цього подвір'я... я в іржавій клітці мечуся, як пес у гицлевій буді". Він тяжко дихав, на чолі виступив піт. Руки впали з колін і повисли, як неживі. Ціла його кістлява постать зів'яла, згорбилась. І я мимоволі його пожалів... пожалів старого чоловіка, котрий не мав спокою і після смерті. "Видно, велика ваша вина", — сказав я, але про вину не думав, зате уявив душу померлого єврея, оцю душу, що сидить поруч зі мною, коли вона напролом б'ється грудьми об ґрати, або ж злітає понад хмари, шукаючи вільного простору для втечі й падає звідти, з високості, додолу, бо й небо для неї замкнено, тоді вона повзає в бур'янах і вимацує щілину. Але й тут їй не вдається. Існує стіна. Напевно прозора, невидима для інших і тому я не можу уявити її реально, і я дотепер не знаю, хто її збудував. Бог? Якась інша сила? "Вас, паничу, хіба не вчили у високих школах мудрості наших пророків? Був собі такий Йов, він казав, що стежку туди не знає хижий птах, її око орлине не бачило, не ступала по ній молода звірина, не ходив по ній лев. Це сказано, мій паничу, про мудрість. А ще сказано, що тільки Бог розуміє дорогу її, мудрості, і тільки він знає місце її. Добре бути мудрим на старість, коли ти полічив на дорозі камені й уже не общибуєш об них пальці. Це я про глибину вини, паничу. Коли я був молодим, хлоп на ім'я Захарко одного вечора приніс до корчми й поклав на ляду переді мною статуетку голої жінки з обвислими грудьми й випуклим животом, і похвалився, що подобу цю залізну знайшов на своєму полі, її зачепив плугом, і вона так голосно задзвеніла, що аж конина зупинилася в борозні. Подивися, мовляв, Жельмане,

може, ця черевата баба щось варта... якщо варта — дай за неї півкварти, чи й цілу квартиру. Баба, якщо по-правді, вартувала ціле ґаздівство, це я вирахував одразу, гнула вона долоню вагою, а колупнувши її непомітно нігтем — сахнувся і осліп від блиску золота. Ну, звичайно, я сказав хлопкові на ім'я Захарко, що то мідь, але бабу беру, тепер стародавніми забавками всякі панки цікавляться, може, щось на бабі зароблю.

З того дня й почалося; ґазда Захарко навів мене на думку, що тутешня земля уздовж Дністра повна золота, срібла, дріб'язку ружного, що походить з правіку... з первовіку бо, прецінь, на цих масних ґрунтах сиділи людове, які сіяли пшеницю, воювали, багатіли, вмирали покоління за поколінням і забирали з собою в гроби те, що любили за життя. А ще до того, поки Захарко спокусив мене череватою бабою, я наслухався про розсіянні на полях мідні стріли, уламки мечів і списів, черепки, про людські кістки, що часто трапляються в борознах. Приїжджий пан із Кракова, такий собі Цибух-Цибульський, попиваючи в мене коломийське пиво, нашептав мені, що сьогодні у світі... десть там у Кракові, у Відні чи в Берліні, прошу вас, висока ціна на викопне... ну, не лише на викопне злото, на всі стародавні речі, що з могил та з руїн. Якийсь там, чуєте, задимлений горнець музей купує за грубі гроші.

Ну-ну, чи моя була вина, що я піддався спокусі, найняв Захарка, який тепер у мене мало не щодня попивав оковиту, та ще кількох хлопів і розпочав де тайно, де явно, де за ринський, де за келішок горілки, а на панському ґрунті — за майбутню виручену пайку розкопувати могили, гробовиська, городища, місця людьми знані й незнані; ми розкопували ретельно, урочище за урочищем, щоб не дай Бог чогось не обминути; з хлопами я був кожний день, передавши шинкування жінці своїй Сарі з дітьми; я, прошу вас, пантрував кожний рискаль... щоб чогось недобачив. Гробовиська розкривали свої тайни неохоче, вони западалися в глибини, прикривалися кам'яними плитами, але хлопи, захоочувані горілкою, не жаліли поту, рискалі як вовки, вгризалися в білі кістки, а біля кісток вилущували з тисячолітньої глини золоті діадеми й чаші, срібні пугарі й глиняні статуетки, схожі на ту першу, золоту, що мені приніс ґазда Захарко; а ще брали ми з могил ціле й надщерблене череп'я... а ще збирали пригорщі стріл, а ще були кістяні гребені й бронзові свічада... а брали ми у мертвих миски із скаменілою кутею, плящини зі шкла, що були величиною з палець... а ще мечі траплялися й наконечники списів, ковані цв'яхи й сокири з бронзи, що сплавилася, мов грудка старого почорнілого воску, в прадавніх пожежах. Одного дня ми викопали статую кам'яного божка, що споглядав на світ на всі чотири боки.

"І хлопцем був Бог", — говориться в Книзі Буття; зі мною теж був мій Бог, кожна річ, більша й менша, мала свою ціну й свого покупця; приїжджали до мене панове в цвікерах з бозна-звідки, тисли запопадливо Жельманові руки... йо, руки часом були у глині... цмокали панове язиками й платили грубі гроші. Я хіба винен, паничу, що зі мною, як із тим хлопцем із Писання, був Бог? Ну, певно, я заразився... то є хвороба робити гроші, все тобі їх мало й мало, все тобі снилися та снилися нерозкопані гробовиська; ну так, вночі вони мені снилися, а вдень я сидлав коня і тюпав у поле, самостійно вишукуючи найменші підозрілі гробики або ж за злотий випитував у дурних

гоїв, у хлопів, де ще є в окрузі гробовиська. Так тривало аж до моєї смерті. Дурна річ, прошу вас, вмирати, коли чоловік став нарешті на ноги, а сусідські дідичі, пся крев, гонорова шляхта, знімають перед тобою капелюхи... дурна річ вмирати, коли розкопані поля, ґрунти стали належати мені, а вздовж Дністра я наказав вкопати таблиці, що хлопам рибу у ріці ловити заборонено, бо й ріка, чуєте, належить Жельманові Штудеру.

Але хіба смерть розуміється, що чоловікові якраз треба пожити серед набутого маєтку і покаятися в гріхах. Йо, і покаятися... А смерть махнула косою — і фертик.

Тепер, коли я вмер, коли мене поховали й оплакали, настала для мене найтяжча пора: душа моя, як належить, стреміла до Авраама і до всіх праотців, які мене очікували з простягнутими руками, бо я ніколи нашого Бога не огнівив й сповняв всі обов'язки супроти нього, але сталося непередбачуване й нечуване: тисячі отих... отих гоїв, що покоїлися в могилах, кістки яких я порозкидував, а скарби їхні позабирав й перепродав музеям чи просто багачам, котрі кохалися в старожитностях, оточили, облягли, обступили моє дворище ордами, вибудували мури й частоколи такі високі, що не можу їх ні перескочити, ні перелетіти, простір навколо засипали закляттями, до яких не можу навіть наблизитися, бо опалюють мене вогнем; і дарма я, паничу, волаю про милосердя, і дарма молюся... молитви мої, як мотилі, згорають в ненависті тих, що встали з могил. У голові моїй не вкладається, навіщо мертвим срібло й золото, всі оті мечі й потріскані горшки, мертвим нічого не може належати, я всі свої статки, прецінь, теж заповів дітям. Вони ж бо, ті, що встали з могил, кажуть: "Ти нас, Жельмане, порабував... хто є підліший із злодіїв, ніж той, що грабує покійників? Крім того, Жельмане, невже тобі не відомий правічний закон, освячений усіма народами, що все заховане в землі, чи то буде горнець, чи меч, з'їджений іржею, чи корона царів, які сиділи на престолі тисячу років тому, належать цій же землі й насінню, котре з цієї землі виростає, тобто — людові?" Я боронюся, як можу: "Ну-ну, — кажу, — ви, ті що встали з могил, геть чисто мішігіні. Бо ніби гоям, котрі орють землю і випасають худобу, потрібні якісь там черепки, якісь там — корони? Злото й так принесуть до моєї корчми, а череп'ям вистелять дороги. Нащо їм того скарбу, що в землі... нащо їм пам'яті, свідків, коріння, все це, добродзеї мої, зайве для гоя, який оре землю, це не для його дурної голови, для нього призначені робота, віл і горівка — і досить йому. З пам'яттю, про яку ви говорите, йому важче буде ходити за плугом, а вночі не прийде до нього сон... при пам'яті будучи, світ йому стане немилим". "Навпаки, Жельмане, — відштовхують мене ті, які встали з могил, — пам'ять робить орача, котрий вийшов у поле з плугом та волом, господарем... щедріше бо жито кільчиться і колоситься, що впало в ріллю з долоні господаря, ніж із жмені раба; нема ж бо різниці між рабом і волом. Ми це добре знаємо, бо сидимо на цій землі зправіку... І закон уставлений із правіку: створене предками — належить нащадкам. І ти закон цей не обійдеш, не обминеш його ні нині, ні завтра, ніколи, ти вже сто років скнієш у клітці, посеред якої росте столітня груша, і ще призначено тобі тисячу літ скніти, ми, ті, що повставали з могил, не поступимося ні кроку, поки не повернеш землі те, що в неї порабував". "Ну-ну, — відмолюся я від тих упертих, які повставали з могил, мною розкопаних, — як

можу повернути продане в музеї, в графські палаци... розповзлася ваша пам'ять, добродзеї, по світу, і Жельман не має сили її зібрати до купи. Я можу хіба що відкупитися... маю трохи злота прихованого й срібла: цілий баняк закопаний. Візьміть його, добродзеї, посипте гоєм на дорозі, будуть клубочитися в пилу, битися за кожний гріш". Але ті, котрі встали з могил, чути не хочуть про відкуп, пам'ять нібито не продається, так вони собі думають, йо... вони у цьому переконані. Я їм якось запропонував:

"Слухайте-но, добродзеї, а якщо я знайду котрогось з тих, який є на цій землі господарем, і він згодиться взяти моє злoto взамін речей, що я їх розкопав у гробовиськах, і підпишеться відповідно під контрактом, то чи буде нарешті моя душа вільною? Чекають на мене Авраам із Саррою, чекає мій тато з мамою, жона моя, діти, всі вони вкупі, лише я тут товчуся".

І знаєте, паничу, вони, ті, котрі встали з могил, погодилися; може, їм набридло тримати мою душу в облозі... і може, час навчив їх мудрості, що все на світі продається і купується, і нема в цьому нічого злого. Тільки ніхто не повертає до мого дворища, нема кому підписати контракт. Ви перший, паничу". І він простягнув мені цупкий й жовтілий, як пергамент, згорнутий у трубку папір. "Треба тільки підписати... ніхто не довідається... тихоша... а я вже вас, паничу, винагороджу по-цісарському", — солодко щебетав Жельман. Йому хотілося обняти мене, він був готовий почистити мої черевики; кістлява його постать гнулася догідливе; з уст, з борода, з очей стікав мед; він хапав мої руки й тицяв у пальці перо... і цілував при цьому мої руки, слинив їх бридко. "Але чому на мене випало, що маю папір підписати?" — Я відбивався від нього, відхрещувався, а він, мов змії, уповзав мені в душу. "Бо ви відважний, мій паничу, — лебедів солодко Жельман. — Бо ви перший переступили браму мого обійстя. Бо ви, нарешті, естесьте нібито поет, пишете вершики, а мудрі люди кажуть, деь я таке вичитав, що поети говорять від імені народу. Чи не так? Якщо, прошу вас, вони мають право говорити, то й мають право підписувати".

Я схопився з місця.

Жельман повзав переді мною і блиском золота засліплював мені очі... і лив у душу золотий звабний передзвін; я задкував од нього спершу поволі, а далі обернувся і кинувся втікати; я певно втікав не тільки від Жельмана, від золотої спокуси, а й від себе самого; я не впевнений, що за інших обставин я втік би від себе... та й чи взагалі втікав би, чи не осліп би, чи не злегковажив би свій підпис, якби не уявляв, що в цю хвилину всі пращури, душі яких зібралися навколо Жельманової корчми, не пильнують, не стежать за мною, за осліпленням моїм, за ваганням, за жадобою, за моєю ницістю. Та чим далі я втікав від себе, тим спокійнішими ставали мої кроки; саме тут, на жельмановому дворищі, я сповна відчув тягар відповідальності за право бути поетом; вага ця однак не пригинала додолу, навпаки — додавала сили.

Я зупинився на брамі. Жельман лежав на кам'яному плитті й кречкуваті його пальці чи з люті несамовитої, чи з розпуки впивалися в камінь, немов у віск; у його бороду вповзали іржаві мурахи, а в загублених патинках оси ліпили гнізда. Тиша

дихала мені в лице полудневою спекою і запахом прив'ялого сіна; сіном, очевидно, годували прапредки своїх коней, бо облога Жельмана не скінчилася.

11

Ольга вірила й не вірила в Жельманову історію; між нами пробігла тінь; між нами засівались пилінки отруйної папороті; Ольга несміливо й невміло відхрещувалася від мене, неначе за моїми плечима стояв Жельман Штудер.

— То правда, про що ти оповів? — шептала. — Нащо мене лякаєш?

— Правдою є те, що жив такий Жельман, який розкопував могили й розпродував знахідки богзна-куди. І правда, моя кохана, що дотепер дотліває Жельманова корчма, — брав я Ольгу за руки й пригортав до себе. — Якщо хочеш, то підемо туди в неділю... я уже там був, я бачив стару грушу посеред подвір'я.

Ольга злякано заперечувала:

— Я не піду. Мені страшно. Лякаєш мене навмисне, правда? — допитувалася. — Як злий ворожбит, чи, може, добрий, не знаю... але навіщо населяєш поля, яри, береги Дністра чимсь... навіть не знаю чим: духами, подіями старих часів, страхом, пам'яттю, га? Донедавна кукурудзяне поле з горбом по середині було лише полем, де росте кукурудза, що її скосять на силос худобі. А тепер це поле з могилою... розкопаною, пограбованою, чи повною таємниць; а тепер, якщо тобі повірити, на кожному кроці поранишся об якийсь карб... і болить тебе рана. Хіба то нормально жити з пораненою душею? Дотепер мені було так легко, світ оточував мене зрозумілий, сьогоднішній, а ти... — Ольга не договорила, схлипнула. Я вицілював її сльози; мене її сльози тішили, вони, на мою гадку, свідчили, що душа її, дотепер безтурботна, бездумна, як велика риба в Дністрових хвилях, починає замислюватись: а що там, на берегах, а що там, у глибинах, а чия то кістка, виорана плугом; і я розумію: душа Ольжина, що звикла до супкою, повставала проти невідомих їй чужих понять, вони її кервалили, мучили й лякали; душа жіноча не сприймала новизни й вона, новизна, плавала на поверхні, як вербова дошка.

12

Якось Ольга мені докоряла:

— Ось ти, Павле, все навчаєш та навчаєш то віршами своїми, то оповідями, то водиш мене полями... і вже це не звичайні колгоспні лани, а ціла історія, вкарбована в скиби, так? Ну, стосовно мене, то ще півбіді, я нібито інтелігент, лікар, я повинна розуміти... хоч я теж не впевнена, що воно мені конче потрібне. До цього часу я жила без твоїх молитов про поле, вибачай, що я так кажу; дотепер тато мене вчив, що поле — це цех, в якому виробляють хліб, м'ясо, молоко, олію. Він колись прочитав одне оповідання, не пам'ятаю в якому воно було журналі, зате пам'ятаю, що називалося воно "Грудка змії". Письменник описував випадок, коли український емігрант, чоловік із наших країв, виїхав, здається, до Парагваю ще на початку тридцятих років, і цілих сорок років, якщо не більше, возив з собою по світу грудку рідної землі... галицької, розуміється, землі в бляшанці з-під чаю. Тато посміювався з письменника та з його героя, бо, мовляв, це дурні сентименти, грудка землі скрізь однакова, скрізь, і в Україні,

і в тому ж Парагваї, і, скажімо, у Франції. Ти, звичайно, з цим незгідний, правда?

Наша грудка інакше пахне? Вона більш родюча? Я не можу бути суддею, мене ця проблема не хвилювала, грудка є скрізь грудкою, але я мимохіть стаю на татовім боці. Хто-хто, а він знає, що то значить земля і робота на ній. Він головує в колгоспі з п'ятдесят другого року. Як пишуть в районній газеті: "Йому було нелегко". Люди спочатку колгоспу боялися, як дідька... поприростали до своїх нивок пупцями. А колгосп лише но-но зводився на ноги: бідота страшна. На трудовні "палички" й "грами". Корови в стайнях висіли на пасках, на провесні розшивали сніпки з дахів і різали з них січку худобі. Хтось плюнув би на таку господарку, а тато — ні... а тато мій згадує, як колись у Черчені гончарі горшки випалювали, деякі майстри ще тоді жили. Він їх зібрав у гурт: робіть горшки, люди добрі, бо в касі ні копійки, жити нам усім треба. Гончарі горшки робили, а тато мій їздив по сусідських селах і їх продавав. Потім цегельню заклав. А ще згодом купив пилораму. Копійка до копійки... Тепер не скажеш, що колгосп у Черчені сякий-такий. І люди вже не бідують чорно. Що, ні? Тому й шанують мого тата, ну, може, хтось і не любить, усім не догодиш. Та мені більш до вподоби його ґаздівське, раціональне ставлення до землі, ніж твоє історико-археологічно-поетичне її обожнювання. Нащо ускладнювати прості речі? — Ольга помовчала, мабуть, осмислюючи свої слова; їй, мабуть, дотепер не доводилося вести розмову на тему, як і за що треба любити рідну землю; вона любила її так, як навчив її тато.

— Ти на мене ображаєшся, що не піддаюся твоїй науці? — спитала Ольга після довгої мовчанки. — Що зробиш, я татова доня і татова учениця. Якщо любиш, то мусиш приймати мене такою, якою я є.

Я її любив...

Я її люблю.

13

Настав найвищий час, щоб бодай коротко намалювати портрет колгоспного голови Олекси Івановича Чобота, знаного в області передовика, орденоносця і назагал, якщо бути об'єктивним, доброго господаря, який у багатьох починах, що їх потім розхвалювали газети, був першим: першим почав сіяти льон, що давав колгоспові добрі прибутки; першим запровадив у Черчені замість трудовнів грошову оплату; першим, щоб збагатити колгоспну касу, заходився закладати різні допоміжні промисли — побудував цегельню, купив пилораму, а біля пилорами виросла довга шопа — столярний цех, ще в другій шопі формували цеметні плити для міських тротуарів і "рури" для криниць. Очевидно, господарка почала давати несогірші прибутки, бо в селі виріс Будинок культури і навіть Будинок побуту. Поговорювали, що Чобіт збирається вибудувати нову школу, а в старій, ще австріяцькій мають обладнати аж картинну галерею.

Одне слово, Олекса Іванович Чобіт може стати цілком позитивним героєм колгоспно-селянського роману, який сьогодні в моді. Не беруся однак стверджувати, що письменник, який буде писати роман, в якому прототипом стане Олекса Іванович,

розповідь про свого героя усю правду, а якщо й розповідь, то редактор із цензурою її викреслять як таку, що паплюжить, свят-свят, прекрасну радянську дійсність. Як можна, наприклад, паплюжити позитивного героя з орденом Леніна на грудях, сказавши, що його. Чобота, ніхто в селі не любить, окрім підлабузників та парторга Афони? Бояться — так, бояться, як вогню; шанують — так. Їздить він по селу, по бригадах, по полях на своєму "газику", порядкує, ґаздує — ніхто не сміє повстати проти його "мата", проти його диктату. Я не раз спостерігав, як він покрикує на людей, і вони гнуться перед ним, як перед дідичем; а він ще й замахується, маючи охоту вдарити... і таки були випадки, коли давав рукам волю. Хіба Катерина Ковальчукова не збиралася подати на нього в суд за те, що збиткувався над нею, коли вона вночі прийшла до скирти взяти в'язку соломи? Чобіт і вночі не спав, снуючи з рушницею полями і пантруючи, щоб хтось не вимикнув буряка, чи щоб хтось не вкосив конюшини або ж не полакомився на в'язку соломи. Уявляєте: зима, мороз, ніч... бідна жінка притюпала з села до скирти, щоб насмикати худобини на січку. З добра вона не прийшла красти... не з добра наші люди навчилися красти. А тут, як яструб, голова з рушницею... і кольбою її, стару, і кольбою зсинцював. Аякже, "наше" пробувала вкрасти. Стара збиралася вранці податися до лікарні, щоб "зняли побої", щоб "записали всі синці" та її плач, суд без медичної довідки не хоче судити, але її відрадили, мовляв, з ким хочете, кумо, судитися, з головою, з Чоботом, та він усіх у районі й в області купив, бо тому дошки на дачу привіз, тому на іменини килим подарував, а прокурору, коли той сина женив, бичка в колгоспі купив за дешеві гроші, бо нібито той бик на передні ноги заслаб. Хто вас, Катерино, буде боронити... ну, а крім того, ви таки солону крали, злочинство отже було, й вас треба судити. От сидіть, кумо, тихо й дихайте в дві дірки.

Щоправд, мав Чобіт клопіт, коли за Хрущова мало не всі поля засіяли кукурудзою. Щоб нікому не баглося ламати качани, понад кукурудзами вибудували "вишки", схожі на козацькі сигнальні фігури, на яких сторожа при бочці смоли пильнувала, чи не появляться в степу татари; козацькі "фігури" стерегли край від орди, а Чоботові "вишки", на яких денно й нічно, як кажуть, та ще й з рушницями вилежувалися комсомольці або й комуністи — на кого черга випала — стерегли кукурудзу від тих, хто тую кукурудзу сіяв і висапував; сам голова любив проводити ночі на котрійсь із "вишок", казав, що вартування нагадує йому молодість, коли ще ходив із автоматом в стрибках і, бувало, лежав у засідках, підстерігаючи бендерівців. Котроїсь ночі він та ще один борець за збереження колгоспного майна — Мацюпінкою той зветься, який був у Чобота за шофера й за "порученця", тобто був таким слугою, який усі Чоботові накази, забаганки і таємні доручення виконував, зловили в кукурудзі молодицю — Ксеню Прийму, яка встигла наламати цілий подолок качанів; на цей раз голова молодицю не катував, а тільки задерли їй спідницю й сорочку на голову, зверху зав'язали, як ото мотузять мішок із картоплею, і пустили дорогою в село. Не знати, як бідна Ксеня намацала наосліп дорогу додому, кажуть, хтось її побачив удосвіта оголену, усю в грязюці, бо не один раз падала в рови й калюжі, й визволив із мішка... а коли визволив, то з "мішка" попадали на землю кукурудзяні качани; і хоч осоромлена Ксеня нікому ні

словом не обмовилась, хто над нею позбиткувався, село здогадалось: то Чобота підла робота.

Дарма, що в Ксені Прийми не було чоловіка — десь запропастився аж на Сахаліні, переповідали, що втопився, напившись, не мала вона також старшого брата, тато її давно спочив у Бозі, усе ж таки знайшлася душа, сміливець, який котроїсь ночі припильнував, котрою стежкою правцює товариш голова... припильнував і стрілив у нього з карабіна. Ні, не поранив, і, певно, не хотів ані поранити, ані вбити — стрілив, щоб попередити. Куля бренькнула біля вуха й полетіла собі в ніч, а Чобіт заволав о поміч, що його вбивають. Збіглися сусіди, а він, Чобіт, тремтить і смердить страхом, як пес. Ні, ніхто пострілу не чув, ні, борони Боже, ну, ніби щось луснуло, якби патином тріснуло, ну, само собою ніхто нічого не бачив. І зводили перед слідчим плечима: а може, голові з переляку щось там причулося? Хто б то стрілив у нашого ґазду... ну й для того, щоб стрілити, треба мати карабін.

Слідчі з міліції й гебісти товклися з місяць, і даремно. Глухо. Зате в районній газеті Гриць Федака — поет, повістяр, байкар і драматург районного масштабу написав, що в Черчені підвела голову куркульська гідра: було вчинено замах на голову колгоспу Олексу Івановича Чобота. Ворог, мовляв, не спить. Люди, будьте пильні...

"Ольго...

Ольго, ти ніколи зблизька не приглядалася до свого тата? Тобі не здається, що він дотепер ходить в стрибках із автоматом і воює з усіма нами; він усіх тут ненавидить..."

"Хіба він, Павле, не ґаздує в Черчені по-людському, щоб у черченських людей був хліб на столі й до хліба? Село починає будуватися, солом'яні стріхи й для фотографії не знайдеш. Газифікація планується. Все для простого хлібороба. Ось хоч би стоматологічний кабінет, де я працюю. Що, ні? А хіба не тато глаїв район та область, коли розпалився скандал навколо Святого Духа? То парторг Пннди-лик затіяв тоді зняти хрест із бані..."

"Тато мусив глаїти. Доярки, свинарки і трактористи — народ начебто тихий, сумирний, в мазуті й у гною, а проте твердо стали: будете збещечувати Святий Дух — не вийдемо на роботу. Нечуваний випадок. Скандал. Розголос на весь Союз. А що значить один лише раз не видоїти корови. Твій тато власний інтерес боронив".

"Ти таки несправедливий до нього, Павле".

"Він далі лишився стрибком, далі утверджує "соціалістичні перетворення" силою, лайкою, брутальністю. Відніми у нього автомат, Ольго".

14

Очевидно, я даремно устряв у розмову про поезію й, так би мовити, розтеревенився "про власну творчість" тоді, коли Ольга навіпростець спитала: "Як ти пишеш вірші... як ти починався, Павле, як поет?" Я повинен був їй відповісти, що ніякий ще не поет, я навіть не знаю, чи моє писання бодай трохи схоже на поезію, це так собі... це ніби душа розмовляє з Богом і з цілим світом. Я не один раз бачив, як весною виспівують шпаки: тріпочуть у самозабутті крильцями, дзьоби широко відкриті — солов'їні трелі, витьохкування, посвисти сип-ляться як перли, тобі на голову... сипляться і чарують:

тобі здається, що птах співає виключно для тебе, що його спів призначений для того, щоб прогнати, розвіяти ранішню імлу з-поміж дерев у нашому садку на березі Золотої Липи, щоб ранок визолотився і став голосним, як скрипка. А насправді ж птаха виспівує, сказати б, свою душу. Так їй Бог дав. Я теж схожий на того шпака, який не знає, чому йому співається.

Однак я цього Ользі не сказав; я не міг себе побороти, сидить у мені, такому начебто самокритичному та іронічному, як хробак у яблуці, замаскувавшись робленою байдужістю до власної особи, такий собі самозакоханий тип, який "ще себе покаже", "талант якого ще не відкритий", "який не схожий на інших із пишучої братії", і який "має збагачувати нашу літературу". Що правда, то правда, я ніколи високим думкам про власну особу не давав волі, притоптував їх на самісінький спід своєї душі та ще й, немов камінням, глітом, щоб не спливали на поверхню, притлумлював самоіронією. Але я також завжди пам'ятав, що вони, солодкі думки про себе, нишкнуть у норах, як раки, досить забутися, втратити над ними контроль й вони спливають на поверхню. Найчастіше це траплялося тоді, коли в інституті, в літературній студії наш керівник і знаний поет Микола Верховинець просив мене прочитати "щось новенького"; я читав, а братія моя літгуртківська стискувала в кулаки заздрість, а у дівчат очі світилися, як незаслонені ввечері вікна, а Верховинець — високий красень з козацькими вусами, обидвома долонями брав моє обличчя і цілував розчулено в лоб. "Господи, як гарно, Павле. Висока тобі дорога простелиться".

Він був добрий і щедрий, цей Верховинець, він не шкодував для нас ні слави, ні гонорарів, ні дівочої ласки, він усе це мав, багаті й талановиті люди, думаю, не бувають скупими, ні заздрісними, а я, захмелілий, виростав у власних очах, начебто справді злітав на високий щабель... а насправді я сидів на щаблі на першому знизу, на початковому, на сухому, трухлявому сучку, і співав, немов той шпак, тріпочучи крильцями.

Тепер також, замість того, щоб відбитися від Ольжиного запитання жартом або ж повести розмову в іншу борозну, я цілком поважно почав уголос розмірковувати, як я "починався як поет". І прошу мене зрозуміти: я ішов поруч з красивою молодою жінкою; я обіймав її за стан; я час від часу утикався обличчям у її важку розплетену косу; я ловив її позирки, коли вона повертала до мене голову, і в Ольжи-них очах я вичитував... ну, захоплення десятикласниці молодим учителем історії. То ж я мимоволі мусив ставати "талановитим", навіть "геніальним", а всі талановиті й геніальні повинні мати свій поетичний родовід, початок, чи не так?

Я бував, коли вчився в інституті, на літературних вечорах, чув подібні запитання, які задавали поетам, котрі вже мали по дві-три збірки поезій, і пам'ятаю їх, поетів, відповіді: один почав писати під впливом Шевченкового "Кобзаря", другий вважав себе мало не "Франковим учнем", третій "починався від Сосюри", а я, Ольго, починався... я починався... я вихлюпнувся з "маминих віршів". "Невже твої мама ще й писали вірші?", — аж призупинилася Ольга. "Ні, мама не писали... мама просто любила вірші. Вони замолоду декламували в читальні на концертах... декламували, і уяви собі, нам, малим,

удома". "Дивно, — мабуть, не повірила Ольга. — Коли бідній селянці було до віршів, якщо вона бігла з серпом чи мотикою в поле. Вдома — худоба, свині, кури, ну й дітлахи. І все це на її голову і на її руки. А ще чоловік із своїми кулачищами. Нині колгоспниці теж не легше, а колись одноосібникам і поготів". "А все ж, Ольго, діялося так, як розповідаю. У тридцяті роки, дарма, що Галичина була під Польщею, читальні "Просвіти" вміли просвічувати й тих темних, затурканих злиднями й роботизною селян, в тому числі й жіноцтво. Ти, певно, не знаєш, що у нашому Чер-чені — так оповідали мені в сільській бібліотеці — є більше десятка старих жінок, яким додому школярі регулярноносять з бібліотеки книжки; уяви: читають старі порхавки "Війну і мир" Льва Толстого". "Моя мама пояснила б цей феномен інакше: не якась там буржуазна "Просвіта" з тридцятих років іще посилає свої імпульси в теперішній час, а є це результатом культурної революції в західних областях України, є це досягненням соціалістичного будівництва", — сказала Ольга. І вже не можна було прочитати з її обличчя: жартує вона, глузує з порожніх слів своєї мами, а чи таки сама вірить у подібне твердження? "Соціалістичне будівництво ні при чому, якщо мої мама люблять книжки... якщо вони залюблені в поезію. Навпаки. Соціалістичне будівництво не витерплює ось хоч би такий вірш, який я почув від мами ще в дитинстві. Вона зчаста його повторює, як "Отченаш". Можна сказати, я виростав під цим віршем, як під дощем. Послухаєш?" — Я торкнув Ольгу за лікоть. Одначе згоди не чекав. — "Зійшлись обоє на багнетах: Старий-старий і молодий. В одного: — Сину! — з-під кашкета... В другого: — Батьку, одійди!... Зійшлись і стали на хвилину. Схрестили погляди на мить. Кашкет мовчить і жде на сина, а син осикою тремтить. На перекошені обличчя. — Не біль, не втома — дикий сказ: Хоч би вже швидше... Хоч би швидше! Хоч би за раз!.. І довго ждали б два багнети (В очах кривавий перелив). Та хтось іззаду з кулемета Обох скосив..."

Ольга зупинилася, задивившись на захід сонця; я подумав, що на тлі кривавої заграви Ольга уявила побоевище, на якому в багнетній атаці зустрілися батько з сином, котрі воювали під різними прапорами. І поки вона осмислювала, осягала аж піднебесний трагізм ситуації, хтось третій... хтось підступний ударив по батькові й синові з кулемета. Щоб не сумнівалися! Щоб отямилися! І в дитинстві, і тепер цей вірш я переживав особливо глибоко, неначе я був одним із тих, що зустрілися в бою; я уявляв того третього, який затаївся позаду чи збоку, він лежав і їдко посміхався, а "максим" його був націлений на мої груди; мама, декламуючи вірш, дивилися кудись поперед себе, ніби вони теж бачили перед собою того окритого ворога, і своє бачення передавали мені.

Завжди, коли пригадую цього вірша, коли душа прагне його вишептати, чую, як десь поруч, зовсім близько вистукує кулемет... вистукує і всі його кулі ціляться у мене; а за кулями, які мене розстрілюють, чую глузливий регіт того "третього".

"Вірш як вірш", — майже байдуже сказала Ольга. І одним махом перекреслила мої сподівання про те, що вона нібито щось там собі уявила на тлі палаючого неба; мені стало її жаль; вдарила мене думка: повернутися й піти геть від Ольги. Нащо вона мені

така ... така глуха гуска з рудою косою? — "Хоч... — ні, вона не помітила миті, коли я був готовий її покинути, — хоч, — повторила, — якщо задуматися, то опісля, власне в оцю хвилину, той вірш засіяв у душу смуток. Тужно мені стало. І ще: питаюся у самої себе, хто був той третій з кулеметом?" Вона певно очікувала моєї відповіді, бо довго мовчала, час від часу кидала на мене позири. "Ворог то був", — відповів я врешті невиразно; я не міг навпростець назвати імені цього ворога; я остерігався Ольги, здогадуючись, що в неї вдома того ворога, якого б я назвав, мають за рідного брата: в її родичів є інші вороги. Хоч моя Ольга "первісна", хоч живе собі в Дністрі велика біла риба, яка вихльостує хвостом, вигулькуючи на поверхню води, й однією водою, плином її, теплим сонячним променем радіючи, я однак не був упевнений, і це мене мучило, і це мене боліло, що завтра або ж післязавтра наївно, може, й без задньої думки, передасть мої слова Настуні Хмурій. Мені ж із Хмурою працювати, вона має у школі вагу. Чи будуть у Черчен-ській школі тримати вчителя історії Павла Ключаря, який називає ворогами тих, які принесли на своїх штиках "золотий вересень 1939 року".

П-сс-с-с...

Я аж оглянувся навколо підозріло, немовби злякавшись, що хтось приліг поміж вільшиною... приліг і підслуховує мої думки; і дивно, що Ольга вловила мій мимовільний рух. "Ти боїшся когось... чогось, Павле?" — спитала нахмурившись. "З чого ти взяла? — відповів я. — Кого й чого мені боятися? Я згадав автора цього вірша Дмитра Фальківського. Добрий був поет. Ходив із наганом, розстрілював людей і при нагоді писав вірші. Доля людська... Поки його самого не розстріляли". — "Він був бандерівцем... із банди?" — Ользі напевне здалося, що вона зрозуміла, чому я перед хвилиною стривожено оглянувся. — "Ні, уяви собі, він був енкаведистом... і енкаведисти його розстріляли ще в тридцятих роках". "Защо? — пошепки, бліднучи, спитала Ольга. — Продався американцям?" Вона, вочевидь, шукала виправдання для енкаведистів, які розстріляли свого колегу; вона була вихована вдома, в школі й в інституті, що всі чекісти — герої, і всі вони чисті, як скло. І справедливі... Подібне вдовбували й мені, усім нам, та тільки в мене були мама, які мені ще малому називали ворога, котрий у вірші Фальківського скосив батька і сина, які здибалися в рукопашному бою; потім від куль цих ворогів загинув наш Zenko. — "Нікому він не продався, Ольго, — відповів я з серцем. — Просто він знав того кулеметника, який поклав трупом батька й сина; був йому, може, той кулеметник, одnodумцем, приятелем... а може, сам Фальківський був цим кулеметником, га? А коли отямився... зате й розстріляли, що поет отямився". Це було з мого боку вже надто сміливо. "Хіба то гуманно... є чи були такі закони, в яких записано, що за якийсь вірш можна розстріляти поета. За слово — розстріляти? Хочеш — читай собі його вірші, сприймай їх, плач над ними, або відкинь їх, — роздумувала Ольга, — а хочеш — прочитай і забудь. Це твоя справа, чи ні?" "А якщо люди не хочуть нічого з прочитаного забути? І сумніваються... і терзаються. Ті, що розстрілюють, про людські терзання добре поінформовані. Їм болить, болить... вони не можуть... вони не можуть пережити, що хтось у чомусь сумнівається", — сказав я. Наша розмова, спочатку безневинна,

западалася в заборонені пропасті. — "Сьогодні, здається, поетів уже не розстрілюють? Правда?" Ольга безпомічно стояла перед забороненою пропастью, і з незвичності, певно, крутилася їй голова.

Я мовчав; я помітив: Ольга злякалася за мене. Вона не була рада незвичній для себе розмові й прагла чимдуж утекти від неї... втекти й заспокоїтися. "Ну, чо' ти мовчиш, Павле? — узяла мене за руку. — Правда ж, не розстрілюють?"

Господи, з якого неба вона впала?

"Ні, не розстрілюють, — заспокоїв її. — Одначе при нагоді замкнуть за ґрати. Або ж показують на двері: Ану ж, пійте, забирайся з рідної землі під три чорти". "Хоч би платили добре за вірші, якщо аж такий ризик. То хоч платять добре?" — допитувалася Ольга, і її запитання було безпосереднє, щире, я не мав права навіть дивуватися. Дотепер вона жила в раю, де Адамом був її батько — колгоспний голова, мама — Євою, а Змій стеріг їхні ворота, щоб на них не сів птах із мого, Ключаревого саду. Калину в раю вирубали, а Бога з раю вигнали. "Я чомусь боюся за тебе, Ключарику, — припала до мене Ольга, обняла. Вона викрадалася з раю, що його пильнував Змій, і я в душі хвалив її за сміливість і вибачав, що клала поезію на колгоспну вагу. — Я люблю тебе, Ключарику", — шептала водно й обіймала; обіймами наче боронила мене від лиха, що затаїлося поруч.

15

Того вечора, коли ми з Ольгою розмовляли про поезію, мені так і не вдалося відповісти їй виразно, як я "починався як поет", як наважився стати на перший щабель поетичної творчості... на перший щабель драбини. Наша розмова тоді потекла іншим руслом, опісля Ольга до цієї теми більше не поверталася, наша тема закотилася в бур'яни, поміж кропиву, й там усохла, а шкода, бо для мене вона має принципове значення. Хай для мене тільки одного. Хіба це мало? Важливо з'ясувати для себе спонуку до творчості, потребу й мету... так, велику мету: що прагнеш відкрити людям? Та й чи обов'язково відкривати? Кажуть: поезія — це кардіограма душі. Якщо це правда, то чому так багато фальшивих кардіограм? Запитую... і стверджую: поети навчилися підробляти свої кардіограми. А може, їх підробляють редактори? Я купую поетичні збірки, великі й малі, автори їх знані й прославлені, або ж — навпаки: нікому невідомі пііти, як я ось. Читаю їхні вірші і теж шукаю у них спонуки: що, хто примушує їх отак віршувати? Жадання слави? Потреба прислужувати й сповняти вказівки, приклавши по-вояцькому руку до дашка? Гонорар?

Я, певно, несправедливий до тих, хто друкується; у їхніх збірках тут і там поміж високими берегами нагребленого сміття прожолоб-люється часом лише щира сльоза, часом чистий ручай, а часом, покриваючи сміття, прокочується валом ріка, у плесах якої омиваються душі; я, очевидно, заздрю братчикам-піітам, яким дозволено вивозити свій крам на багатолюдні ярмарки, мені ж — заборонено. Забіжу трохи наперед і признаюся, що першого ж року свого вчителювання в Черчені я скомпонував невелику поетичну збірочку, яку назвав "Карби отчої землі" й вислав до Львова до видавництва. Звідти надійшла рецензія. Мою збірку обскубли, як підстреленого катапулькою

горобця, й викинули на смітник. Рецензент писав, що в рукописі нема прискореного ритму соціалістичних перетворень, нема сучасного подиху життя, не чути кроків людини-господаря в цеху й на колгоспному лану, нема хоралів про партію і комунізм, нема, зрештою, почуття інтернаціоналізму, дружби народів і т. д. Зате є втеча в патріархальщину, в давнину, в ущелини, засновані павутинням, порослі мохом; є тут хрести, могили, карби землі, дзвони, гріхи, безпам'ять. Рецензент назвав мене старим сліпцем, який вимацує палицею непевну дорогу через сумні простори, через безплідні піски, де життя давно завмерло. А шкода, мовляв, бо є у хлопця "щось", були б з нього люди, якби....

Якби що?

Зрештою, я на ніщо не претендую; я змирився з невдачею: я погодився з критиком, але я не згоден стати "людиною"... людиною, так як це розуміє рецензент. Моя поезія, якщо це поезія, насамперед потрібна мені, а це вже немало, правда? В Японії, кажуть, люди пишуть і друкують поезію переважно для себе. Я не починався ні від Шевченка, ні від Франка, ні від Сосюри, не вони були спонукою спробувати свої сили і взяти в руки перо; мамине декламування теж не підштовхнуло мене віршувати, мамина любов до вірша лише поезію мені відкрила. Спонука була, сказати б, простіша, не літературна. Я пам'ятаю той день, восени... я тоді перейшов до десятого класу. Була неділя. Мама попросили вигнати на отаву корову, нашу Біланю; я любив пасти худобу... як іще до колгоспу тато тримали пару коней, то їздив з ними в нічне — в дубовий молодий ліс, який звався "Рубча над Липою"; тієї неділі я теж забрів із Біланею поміж дубчаки на Рубчу. І тут, власне, сталося. Невидима сила, дотепер притлумлена, схована, затаєна, проломилася з моєї душі, немовби роздерла навіпіл завісу, і навколишній світ, що хвилину тому існував самим собою, проник у моє єство, у серце, в кров; світ у мені проріс: і оці, немов вилиті із заліза дубчаки, що ліниво поморгували збляклим від вранішніх мряк листям; і погойдування вітру на кущах крушини; і безгомінна кваплива метушня мурах у купинах; і оксамитова ніжність поруділих мохів, що стелилися навкруг старих дубів; і скрик сороки в ліщині; і розпрозора золотиста повінь світла, що потужно лилося поміж стовбурами з близьких полів й заповнила собою ліс аж попід перші комарі, й рідкий цей ліс був схожий на велетенський храм із численними колонами; і тиша, що спадала з неба, немов роса, й до котрої прислухалися, нашорошившись, трави, корчі й кожен листочок; і тисячолітні голоси вершників і мисливців, які цим лісом колись проїжджали; і душі п'ятох бандерівців, які, оточені енкаведистами в криївці, що була он там у видолинку, підірвалися на гранатах; і жорновий камінь, що його колись викопали у високій прадавній могилі посеред лісу; і розчахнута всохла трепета, яку люди обходять стороною, бо на ній вже за моєї юнацької пам'яті повісився недалекий наш сусід Василь Кузьмак, який за Польщі вчився в гімназії в Рогачі, по війні водив цілу сотню хлопців із УПА... водив, поки енкаведе не підбрало до нього ключика й взамін на обіцяне помилування і свободу Василь Кузьмак вивів своїх хлопців на прицільний вогонь кулеметів, і, певно, зражені стрільці, й по смерті не давали йому спокою, бо Кузьмак усукав собі посторонок; і

прілий грибний дух опалого листя; і білизна молодих беріз, що соромливо, ховаючись поза дубами, слухали сумовито, як капають, немов сльози, золоті їхні листки; і заблуканий колгоспний кінь, що вночі, попасаючи, відбився від подібних до себе трудяг, що возять на ферми силос, а із ферм — тяженні вози гною... кінь тужив за роботою і вчився на старість іржати; і мільярди зеренець із трав, із зел, що впали у вологість землі; і кожна грудка, пеньок; і кожен писк лісової миші...

Огром моєї землі розвергся страшно й солодко переді мною, від щастя можна було зійти з розуму; від щастя або ж кричи, лементуй на цілий ліс або ж молися, хлопче, занурившись в густі мохи.

...Є десь у мене записаний той перший вірш, власне то була дяка Богові за те, що безконечно щедро збагатив мене; і було подивлянням власної душі: безмір у ній поселився.

16

Цей пікантний епізод, дорогий мій Майстре, можна було б обминути, якби він так багато не важив у моєму приватному житті, а головне, що він, цей епізод, має продовження до сьогоднішньої ночі, дарма, що від тієї події минуло цілих п'ять років, і я чомусь впевнений, що він триватиме ще довго, поки ми з Ольгою не зістаримося. Епізод, зрозуміло, банальний, але він рано чи пізно мусить зайняти своє місце в історії двох закоханих; від нього, як то кажуть, нікуди не дінешся, він, як весняний дощ, що застає тебе в чистому полі й ти, безпомічний супроти нього, віддаєшся на його ласку.

Щоправда, я, яко людина розсудлива — ви це, очевидно, Майстре, помітили — намагався відсунути його на майбутнє, я хотів ближче пізнати свою кохану, в наші передвечірні мандрівки полями й луками понад Дністром я, новоспечений педагог, пробував вводити її у світ дещо відмінний, ніж той, у якому Ольга жила дотепер; я хотів мати не просто дружину, а й ще вірного однодумця, від котрого я з нічим би не таївся. Мене дещо шокувала її стихійна первісність, її подібність до великої білої риби з Дністра, яку я сам вигадав, і котра живе лише плином води, нерестом у теплих шуварах, чужа для берегів і байдужа до того, що там діється.

Я мріяв, Майстре, що рибу осідлаю...

Тим часом одного паркового надвечір'я ми пішли з Ольгою на Дністер купатися; це не була наша перша купіль — ми облюбували тихе плесо, берег якого був густо зарослий лозняком. Студенти з табору дороги сюди не знали й ми були цьому раді; Дністро хлюпався об береги лагідно, ліниво, хвилі на бистрині зблискували, підпалені сонцем, що заходило, кованою червоною міддю, а попри берег вода струїлася темна й тепла, на вигляд начебто аж густа. Якби не комарі то наш куточок можна було б назвати райським... і якби не моя скованість, страх переступити межу, що може статися кожної хвилини. Ольга, звісно, була в купальнику, і я не міг відірвати очей від її налитого загорілого тіла, мене хвилювали її стегна, груди, особливо притягали до себе пипки, що по-дівочому гостро аж ніби пробивалися через купальник, і я ховав... я ховав позад себе руки, щоб не дати їм волі, і потупляв очі, лякаючись, що Ольга помітить у них поклик жадання.

Сам не можу второпати, чому я почував себе, як сімнадцятирічний юнак, який уперше побачив оголене жіноче тіло, яке і манить своєю незвіданою солодкою тайною і водночас відштовхує, бо... сімнадцятирічний юнак не знає, як до жінки підійти, та й чи дозволено йому підійти, чи вона не образиться, чи не закричить, чи вона тебе не засміє, і чи вона, ця прекрасна гола жінка, взагалі для тебе.

Я, щоправда, був переконаний, що Ольга призначена Богом мені; але я боявся необережним рухом чи й схмелілим, замотеличеним виглядом, очима похитливими, які здирали з Ольги трусики й ліфчик, сполохати свою любов; я не знав, скільки тисячоліть буду витерплювати муки, вода, на щастя, мене остуджувала, я поволі заспокоювався, лежачи горілиць на хвилях, і втікав думкою від Ольги, що теж лежала поруч на воді; в такі хвилини вона справді була схожа на велику білу рибу, що запливла в тихе плесо під лозами; я втікав подумки від Ольги й не міг втекти; я, зрештою, соромився своєї втечі, мені здавалося, що Ольга, чи тоді, коли ми плаваємо, чи коли відпочиваємо горілиць на воді, чи коли лежимо на березі на рушниках, іноді скошує на мене очі і в її очах і в кутиках губ пробивається тонюсінке, приховане полумінце усміху. Вії її тремтять, як бабки, що стрекочуть понад водою.

— Я тебе люблю, Ольго, — кажу їй на воді і на березі теж повторяю, і мої слова таять у собі закляття од шалу і пояснюють мою цнотливість.

— Я тебе люблю, Ключаре, — відповідає Ольга й шукає моєї руки. Наші руки після купання холодні, як жаби, але серце миттю посилає в пальці потоки враз збуреної вогнем крові і наші руки — моя права, а її — ліва злютовуються, аж хрустять у суглобах пальці; щоб не спричинити Ользі болю, я поступово вивільнюю руку і... і нібито відмахуюся від комарів; насправді ж втікаю від близької Ольги... втікаю, смішний, у розмови про знайдені сьогодні в розкопах характерні черепки, про студентські вечірні співи під гітару, про поезію... та ще Бог знає про що.

— Ти мене боїшся, Ключаре, — спитала позавчора Ольга, коли ми поверталися вже в темряві з купання. Вона зупинилася, перегородивши стежку й очікуючи відповіді. — Боїшся, неначе сімнадцятки? Господи, а може, це й прекрасно, що живуть на землі такі допотопні динозаври... — Вона поривисто обняла мене, поцілувала. — Ой, Павле, — сміялася, — тебе студенти теж, певно, відкопали у своїх розкопах.

Чи вона глузувала з мене?

Аж поки...

Я не сподівався, що за нашими передвечірніми купелями із-за корчів пильнують, посміхаючись лукаво, Купало з Ладвою, вічні супутники кохання, які тисячоліттями живуть на Дністрових берегах і пильнують, щоб не пригасало кохання в хатах, у травах, у лісах, бо без кохання обезлюдніють, стихнуть Дністрові береги. Купало з Ладвою того надвечір'я, коли ми з Ольгою увійшли в ріку, напнули на небо хмару й витрусили з неї раптовий рясний дощ. І дощ, і вода в ріці були теплими і ясними; Дністром, від глибинного дна до гребенів хвиль, пливла, котилася радість, і омивала нас із Ольгою, ми відчули себе дітьми й плавали наввипередки, немов щупаки, і я знав, що ми обоє були прекрасні, як Лада з Купалом: предковічні боги увійшли в наші душі... й коли вони

підступно, непомітно увійшли в наші душі, то ми забули про ріку, про дощ, про високий протилежний берег, звідки хтось міг за нами підглядати, ми навіть не помічали, що плаваємо, що живемо, дихаємо, ми переселилися в інший світ, у якому звихрилася жага, вода навколо нас закипала, а дощові краплі, що падали на наші голови, вмить випаровувалися, ставали туманцем, що розстелювався понад водою і заслоняв нам очі... так, заслоняв, і ми сліпі, оглушені, ловили себе руками і ногами, грудьми й спинами, цілунками, обіймами; ми то перепліталися руками й ногами, то задихане пливли поруч, обнявшись і веслюючи кожен тільки однією вільною рукою; ми, не дай Боже, могли б і втопитися, якби Дністер не злякався та не вихлюпнув нас, збожеволілих від любові, на берег. Власне я виніс Ольгу з води, немов перце, і поклав її під дощ, що не переставав, на нашу мокру одягу; я не пам'ятаю, чи були тоді вимовлені якісь слова про кохання, усякі слова були зайвими і мертвими супроти вогню, що спалював нас у нетерплячці; Ольга лежала навдивовиж тихою, покірливою і тільки простягувала до мене руки, мокре її тіло світилося, немов його вирізьбили з алебастру, пуп'янки грудей розквітали темно-коричневими дикими тюльпанами, а очі зелено по-відьомському зблискували, обіцяючи безмежне щастя й щастя самі очікуючи.

Я припав цілунками до її колін, до стегон, до лона, до грудей... і ми обоє скрикнули, мов дикі гуси, падаючи в солодку й шалену нірвану.

Ой гуси, гуси...

І наступного вечора, й сотні інших вечорів і ночей після того, коли ми з Ольгою побралися і у нас народилася дівчинка... та й тепер, коли ми в розлуці, все залишається поміж нами по-старому й ми любимося так само, як пешого разу під дощем. Є в Ользі біла сила, покірлива й піддатлива жіночність, що кожного разу зводить з розуму, неначе мені вісімнадцять років і я вперше поцілував жіноче коліно; продовжує тривати тайна її зваби, Ольга й тепер припливає до мене з ранкової імли і я, бувало, серед ночі прокидаюся від звучання її імені.

Я кличу Ольгу...

Бо ще тоді, на березі Дністра, я зрозумів, що даремно хотів осідлати довгу білу рибу й вивести з первісного її світу у світ моїх інтересів, вона мене слухала, кивала головою, здавалося, переймалась тим, про що я їй говорив, навчилася потайком від матері, від Хмурої Насті, "Отченаша", захоплювалася книжкою, яку я їй підсовував і... і плівла далі в первісні свої моря. Що й казати, бувало, я лютував, брав її за плечі і трусив нею, як грушкою, а вона ж, не ображаючись, гладила мої руки й обціловувала їх або ж покушувала пальці... покушувала й обіцяла пошепки: ну, ну, любий, я тобі вночі відомщу, побачиш. Немовби ти ще не переконався, що я лише жінка: хочу любити, плодити дітей й тебе чарувати до смерті, й ти до смерті будеш шукати в мені тайни, так буде. І не знайдеш... ой ні, не знайдеш, — пообіцяла, погрозивши пальцем. І не знайдеш...

ЧАСТИНА ВОСЬМА

ПАВЛО КЛЮЧАР

Весілля наше було скромне й тихе — обійшлося гостиною найближчих родичів і сусідів. Хмура Настя — Ольжина мама прийняла мене холодно, непривітно, потім я дізнався, що вона відраджувала Ольгу як могла, шукала їй жениха в Бистричанах чи в Рогачі. Ольга з тих маминих пошуків посміхалася, поки не призналася, що вже два місяці як вагітна. Зате Ольжин батько, дарма, що я його здавна недолюблював, на весіллі водно мені підливав та вихвалював нашу "Ключареву фамілію" — небіжчиків тата й Романа за те, що мали золоті, придатні до теслярства руки, а маму хвалив за терпіння й роботящість у полі; і ще, пригадавши, прихвалював маму за співанки: "Пам'ятаєте, свахо, — казав Чобіт, розчервонілий від горілки, як помідор, — як ви, бувало, у полі з ланкою виспівували, що на дубі ворона криче, а під дубом дівчина плаче. Ворону бити та най не криче, а дівча любити..."

Мама, у вишневій хустині, зав'язаній по-давньому, у дівочій, також із чорного оксамиту вишиваній камізельці, сиділи за столом обіч свата й майже не торкалися до страв, лише зрідка під примусом мочили зів'ялі, як дубове листя, губи в кришталеву чарку. Інколи вони, мама мої, забувалися й зорили поверх голів по просторій палаті колгоспного голови, завішеній килимами, заставленій дорогими меблями, над якою панувала крислата кришталева люстра. І мама мимохіть, чи то вражені цим багатством, зібраним у хаті, чи цим багатством засмучені, хилили на стіл голову; обома руками, опершись ліктями об стіл, вони підпирали голову, в долонях ховаючи обличчя, але від мене сховатися не могли: мої мама журилися. Ще задовго до весілля вони не радили женитися на Чоботовій доньці, бо не буде тобі, Павле, життя у тій родині, ти завше будеш почуватися чужим птахом у чужому гнізді, бо нібито не знаєш, що то за люди — голова з своєю Хмурою Настею. "Знаю, — боронився я, — але я люблю Ольгу... але Ольга вже вагітна, мамо". "Ото ж бо і є, через те, що вона вагітна, Голова з Настунею й погодилися на ваше весілля. Куди діватися? Шукали, певно, своїй доньці завідуючого базою, директора або ж синка якогось впливового начальника. Адже й першого чоловіка надибали Ользі татунцю з мамунею у Львові. Люди балакали..." "Але я люблю Ольгу, мамо. У нас буде дитя. Яюсь притремося. Ми будемо жити на другому поверсі, там два покої. Старі — собі, а ми — собі", — заспокоював я маму. "Дай вам Боже. Тільки не дуже віряться... Ольга твоя покірлива, тиха, під маминим крилом сидить, а під татовою рукою ходить. Ліпше, щоб ви звили собі гніздечко у нас... я можу у кухонці спати. Було б вам тут затишно... сад... Золота Липа, га?" "Якщо стане нестерпно — прийдемо", — пообіцяв я. "Ой, — сумнівалися мама, — де Головишина одиначка промінєє палати на просту хату. Та й не пустять її, не дозволять. Ось згадаєш мене..." "Не віщуйте злого, — я огнівався на маму. — Яюсь воно буде". "Чи я тобі ворог, сину, чи не зичу тобі щастя? Ольга твоя справді варта того, щоб її любив один із Ключарів". Мамине лице розпогоджувалося, очі світилися м'яким теплим світлом. Вони підвели голову й випрямили спину; на зів'ялих спечених губах блимнула, як стокротка посеред обпаленої мурави, бліда усмішка. І в старості мої мама були красиві... краси їм в усі часи додавали горда постава, відкритий прямий погляд; вони в усі часи перед ніким не гнулися і в нікого не запобігали ласки, хоч і бідували гірко, коли поховали тата. Вони

любили мені повторювати: "Пам'ятай, Павле, ми — Ключарі. Твій тато десять церков на Поділлі побудував, а хат набудував без ліку".

Ольга їй сподобалася; жіночим чуттям упізнала в ній добру й лагідну вдачу, вони обидві відразу знайшли спільну мову, власне, то й слів між ними не було багато, вони розмовляли поміж собою посміхами й поглядами, мама іще зрідка доторкалися до Ольги руками... доторкалися до плечей, до рук, гладили її по голові, або ж брали Ольжине обличчя в долоні, з хвилину милувалися нею, потім палко цілували. І в обох від зворушення, від любові зблискували сльози; дві різні натури — мамина горда й Ольжина — податлива, м'яка зріднилися відразу того ж дня, коли я привів Ольгу додому. Їм обом і тому третьому, якого народить мені Ольга, було б насправду добре в нашій просторій хаті з дубовою підлогою і простими, теж дубовими меблями, що їх змайстрували небіжчик тато, і було б їм розлого, спокійно в нашому здичавілому садку на березі Золотої Липи.

Не могло бути й мови, щоб Голова з Хмурою Настею відпустили Ольгу від себе. Та й вона нікуди від родичів не квапилася; наші два покої нагорі були обставлені сучасними зручними меблями й вистелені килимами... то ж як могла молода жінка, яка звикла до розкошів, проміняти їх на дубові підлоги, які до того ж треба чи не щодня шурувати. А ще треба варити й прати; а ще в курнику є к^ари, а у стайні — корова й підсвинок — дріб і худібка теж потребують догляду. Ну, а в стоматологічному кабінеті щодня очікують на твою допомогу люди. Удома ж на господарці Чобіт тримає Мариню — підстаркувату свою сестру, яка так і не вийшла заміж.

У наш молодий світ, що панував у верхніх двох кімнатах котеджу, Ольжині родичі майже не втручалися, з тестем і тещею я хіба перекидався словом за вечерею. Хмура Настя зрідка інформувала Ольгу про мої педагогічні успіхи, що, мовляв, і діти Ключара вподобали і педагогічний колектив прийняв його за свого. "А що, — гуркотів надтріснутим басом старий Чобіт, — будуть з нього люди... через кілька років зробимо його директором школи. Якщо є у голові олія, то піде вгору. Наш час такий. Ключаре, що треба пнутися все вгору та вгору. Хапайся, чоловіче, за що можеш і не зважай, що хтось внизу тримає тебе за ноги. Якщо сам лишишся внизу, то всі по тобі будуть толочитися, запам'ятай".

Ольга лише посміхалася, а Хмура Настя пасла мене очима: було їй цікаво, як я реагую на науку щасливо жити під зорею радянської влади. Назагал ми з тещею підписали мирне співіснування, і лише одного разу вона показала мені роги. Було це недільного пополудня, коли нам із Ольгою надокучив телевізор і я, стоячи біля відчиненого вікна, крізь яке до кімнати лилися потоки прозорого осіннього духу, настоящего на опалому листі, пізніх яблуках, що червоніли на деревах, як скляні ліхтарики, й на терпких димах далеких польових ватр, що їх палили пастухи, задивився на панораму Страдчої долини із Святим Духом, що скулився під стрішкуватою, чорною, дуже виразною на фоні підбіленого неба, немовби намальованою на папері, старою липою, з білими низенькими хрестиками старого цвинтаря і рівними рядами стрілецьких могил.

Ударило тоді мене: я давно не ходив на стрілецькі могили.

Я давно, остерігаючись злого сексотського ока, не приносив на стрілецькі могили гілочки калини. Вчили ж мене мама: квітку поклади, калину, снопик рум'янку, принеси з поля колосок, а із саду — яблуко, і досить цього стрільчикам, будуть вони контетні, що про них не забувають. Але стережися, стережися, дитино. Вовки поза плотами, лиси, гієнни, тхорі позалягали й підглядають, фотографують, записують кожного, хто приходить поклонитися стрілецьким могилам. Так, сину, стережися і... і йди до них.

Про це я написав вірша: про осторогу, про попіл і забуття і про Великодню ніч, в яку у Страдчій долині виходять з Козацької могили запорожці й розсідаються на її узбіччі, в траві, а січові стрільці, ціла їх сотня в австрійських мундирах і мазепинках стоять, спершись на свої низенькі, литі з бетону хрестики, на яких подекуди ще можна прочитати прізвища, імена та рік загибелі від польської кулі; стрільчики й запорожці очікують свого часу, вони терпеливі, як усі мученики, і тільки погляди їх ширяють, як ластівки, навкруги; інколи їхні погляди піднімаються, як жайвори, аж попід небо й звідти придивляються до Черчена, до районного містечка Рогача, видні їм Львів і Київ; вони хочуть знати, що сталося з цією землею, за яку вмерли одні триста п'ятдесят років тому, а другі — лише п'ятдесят: чи стала вона багатшою і кращою, чи стала мудрійшою? Бої сприяє стрільцям і запорожцям із Страдчої долини: Великодна ніч зіткана із розсипів роси, відсвіту зірок, хатніх вогників у вікнах, і в цьому блідосрібlistому серпанку земля схожа на жінку, вдягнуту в прозору сорочку.

Настає очікуваний час, відхиляється завіса серпанку й з глибини сучасної ночі, з міст і сіл виходять на стежку, що починається десь там на піщаних горбах і на старих городищах, й біжить кривульками через озимину до Страдчої долини, людські натовпи. Тисячі й тисячі люду — старих і молодих, дітей, чоловіків упереміж із жінками ступають поважно, тихо, тільки чутно, як люди дихають, тільки чутно, як під ногами стугонить земля, тільки чутно, як під ногою храбусьне молоде жито; це на них, на цей мовчазний похід очікують запорожці й січові стрільці... очікують загиблі за Україну людської пам'яті: писаного яечка на могилу, "Отченаша" від щирої душі, гарячої, як крапля воску з свічі, сльози, слова доброго, спомину, зітхання. Вони, загиблі, мають право, щоб їх обдаровувати пам'яттю бодай у Великодню ніч.

І людські гурти, тисячі тисяч, на початку стежки іще пам'ятали, пощо вони вирушають у Страдчу долину, обов'язок і поклик поколінь був закодований у їхній крові, однаке дорога була надто довгою, а чи надто небезпечною, а чи надто зусібіч обліплена, як коров'яком, облудою, а чи кожен із мандрівників проковтнув по зернині байдужості, а чи темні сили напоїли їх страхом, а чи тисячі тисяч оглухли й осліпли, бо... бо, спускаючись по схилі до Страдчої долини, тисячі тисяч стали склеротиками, вони ніяк не могли пригадати, хто вони, куди йдуть, хто їх веде, де кінець їхнього шляху.

Дарма очікують їх, дарма їх виглядали січові стрільці й козацьке товариство, людські гурти проходили мимо темною сонною масою без єдиного слова, без єдиного зацікавленого позирку, очі натовпу блукали поміж хрестами, нічого не помічаючи, на

нічому не зупиняючись; їхні погляди були схожі на ядучий осінній туман, котрий, однієї ночі напавши на дерева, роздягає їх догола, а вранці, злякавшись сонця, зникає поміж корчами; людські гуртища, прокотившись ордою через Страдчу долину, теж зникали в невідомості, у нетрях, у пропастях. А були ж поміж тисячами поети і співаки, були також сурмачі..

Були?

Чому ж ніхто не заспіває загиблим "Христос воскрес"?

Я колись прочитаю вам, Майстре, мій вірш: сьогодні ж переказую його лише для того, щоб ви наперед заходжувалися мене боронити перед Хмурою Настею.

Вона зайшла непомітно до кімнати, це був її стиль — появлятися непомітно; прилипла до одвірка й слухала... слухала мій вірш про орди байдужих у Великодню ніч. І тільки коли я скінчив, а Ольга не встигла вимовити й слова, ми помітили Хмуру Настю; власне вона першою подала голос із порога: "Ну, нарешті, зятьок, — сказала вона, — я почула, які ти вірші пишеш, уже будучи дорослим. Пам'ятаю твої шкільні вправи... щось там було про святого Юрія". В її голосі пульсувала зловтіха; вона аж зарум'янилася від задоволення, від того, що спіймала мене... що спіймала мене на чомусь забороненому. "Кропаєш, мій милий, антирадянщину, так?" Стояла переді мною вже зблідла, з тоненькою синьою ниткою на тому місці, де мають бути губи. Я аж відсахнувся від неї, відкриваючи сам для себе, як вона глибоко мене ненавидить, ненавидить щодень, ненавидить, терплячи мене в своїй хаті, ненавидить, коли сідаємо до столу й вона крає хліб. Страшно. "Ти ж бо історик, мій милий, й тобі відомо, що твої січові стрільці — махрові націоналісти, вороги, на їх легенді, на їхніх могилах зійшла й виросла, як чортополох, бандерівщина. Ти про це ліпше знаєш, ніж я, я лише математик, а проте... а проте, тавруєш народ, який про них, січових стрільців, забув, що їхні могили занехаяні, що ніхто за ними не заплаче або ж бодай доброго слова не скаже..." Слова з синьої смужки губ капали, як розплавлені шротини. Я згадав про мамину ворожбу, про те, що Хмура Настя з Головою ніколи тебе не люблять, віддають свою доньку за тебе тільки тому, що ти зробив їй дитину. Тільки тому. Вони нутром чують, що ти з іншої сотні, але й ми з тобою знаємо, що вони просмерджені ворожим духом. То ж стережися, Павле...

Ось і не встерігся.

"Нема там антирадянщини, не клейте мені політику, Анастасіє Степанівно (Я не кликав її, як це належить, мамою. Та вона цього й не потребувала). Стрільці, що впали... що поховані в Страдчій долині, з більшовиками не воювали, вони, певно, й не чули, що є такі більшовики... ворог був ближчий, той, що взяв Львів, що брав під обцас цілу Галичину. Того ворога радянські історики називають бі-лополяками. Певно, читали-сте? Сам Ленін вітав утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Це треба знати, чорт візьми!" Я, відбивався наступаючи, і це мені вдалося, бо ім'я Леніна для Хмурої Насі щось важило, переступити його вона не мала відваги.

Ольга стояла збоку злякана, покусуючи губи. Кільки разів пробувала стати в моїй обороні, але Хмура Настя на нікого не зважала, так було завжди, так діялося й тепер, і

моя Ольга знічено, покірливо відступила; я розумів, що Ольга й у гіршій ситуації, яка може скластися, теж мене не оборонить, вона не мала для цього характеру.

"Ленін... Ленін, якщо й вітав буржуазну республіку, "зунру", то виходив з конкретного політичного завдання дня. Ти, зятьок, Володимиром Іллічем не прикривайся... ти паплюжиш народ, який у твоєму віршику виходить з п'їтьми й у п'їтьму, як у пропасть вселенну, запропащується, так? — примружила очі Хмура Настя. Зморшки попід її очима були, мов дрібно плетені півколами павучачі сітки. Ольга поглядом благала мене змовчати, і я, врешті-решт, її послухав, спало мені на думку, що вже завтра Хмура Настя донесе про мій вірш і про нашу суперечку директору школи; це, звичайно, не означало, що я злякався, але ж виникнуть складнощі, зайві балачки, складеться в начальства певна негативна думка про мене, а я тільки-но починаю педагогічну працю. Мушу признатися: подобалося бути учителем історії. Тому я викручувався, як міг, і відповів тещі, що ідея вірша не лежить очевидячки на поверхні, суть її, ідеї, в тому, що потрібно просвічувати народ, виховувати, викорінювати політичну сліпоту, індиферентність; байдужий чоловік, скажімо, в колгоспі й золоте яєчко не підніме з-під ніг, а то й розчавить його чоботом. А якже сліпим і глухим будувати комунізм, Анастасіє Степанівно?

Вона глянула запитально й трохи здивовано мені в очі; на її язиці, мов на пательні, шкварчало слово, яким готувалася мене впекти, а вона вміла обпикати ненавистю, але на цей раз змовчала, моє трактування ідеї вірша дещо, певно, її спантеличило. "Ой, Ольго, Ольго, — буркнула доньці, — набідуєшся ти, небого, зі своїм нещасним поетом". Ольга винувато посміхнулася; Ольга була схожа на розгублену школярку.

2

Ліниво позіхав похмурий ранок пізньої осені. Небо й земля розчинилися в сірій мряці, між ними розмилися кордони. Дерев стриміли чорні, роздягнені, немов приречені на смерть; садами блукав, як забрюханий п'яниця, сонний вітер. Село по вуха потонуло в грязюці, перемеленій на вулицях тракторами, й мерзлякувато куталося в дими, що клубилися поміж хатами. В передчутті тривоги й непевності, немов важкий дзвін на мотузку, що має ось-ось обірватися, висіла на високих грушах і ясенах заніміла й оглухла тиша. Зрідка, як постріли, несподівано й різко вигулькували з туману воронячі крики. Школярики брели вулицями до школи, мов старці на ярмарок. У тісній учительській кімнаті педагогічна братія позіхала, ліниво перелопачуючи сільські новини; шелестіли учнівські зошити з домашніми завданнями, й було таке враження, коли заплющиш очі, що поміж нами літають зелені мотилі з шелестливими крильцями; котроїсь хвилини я уявив, що й моя теща, яка сиділа в кутку за столиком, теж обернулася в мотиля, бабку зеленокрилу з булькатими очима, в яких не було чоловічків, зеленава їх випуклість, яблука, що начебто були вилиті з льоду безпристрасно й бездумно поглинали нас, усіх присутніх у вчительській кімнаті. Я подумав, що Хмура Настя не тільки мене особисто, але й усіх своїх колег, з якими попрацювала, мабуть, зо двадцять років, не те, що не любить, нема тут про любов ніякої мови, змушена нас терпіти, з нами розмовляти, інколи подавати руку, сидіти з нами на

різних зборах і нарадах... так, змушена нас терпіти й водночас була відчуженою, далекою, ніби загубленою в космосі... але й у космосі будучи, цілилася тобі в душу поглядом, немов готовим до стрілу карабіном.

Ось-ось карабін той вистрелить, ти будеш скошений її затаєною люттю, а вона обмине твій труп, гейби його й не помітивши, й піде далі... й піде далі стріляти.

І так ціле життя.

Власне цього похмурого ранку пізньої осені, коли я мимоволі ковзнув поглядом по своїй дорогій тещі й поранився, немов наступив босою ногою на уламок пивної пляшки, її сліпою ворожістю, чи не вперше ворухнувся в мені черв'ячок жалю. Дотепер я намагався Хмуру Настю або ж не помічати, або ж на її затаєну ворожість відповідати своєю ворожістю, або ж сприймав її як стихійне лихо, або ж... Я винаходив багато способів, щоб мирно співіснувати, адже ми жили в одній хаті, але ж я ніколи не замислювався, що вона по суті глибоко нещасна жінка, що її треба жаліти. І тільки ось цього ранку ворухнувся в мені жаль; це було нечekanе, несподіване почуття, схоже, може, на воронячий скрик посеред густої мряки; я ловив вороння за крила, клав на свій стіл під електричну лампу й розглядав пильно: жаль був чистий, як перший сніг.

Справді ж, як не пожаліти жінку, яка не вміє або ж не хоче посміхнутися, котра запідозрює в тобі ворога і для котрої ціле життя схоже на сьогоднішній, заснований нудьгою ранок. Так велося їй у дитинстві; безбарвне проминули студентські її роки; у жіночу зрілість увійшовши, народила Ольгу, певне, не з любові, а лише з жіночого обов'язку, з фізіологічної потреби продовжувати рід. Господи! Й так далі день за днем, рік за роком, цілі десятиліття? За що ж така кара... кара ненавистю? Питання мої, Майстре, цілком риторичні, бо Черчен пам'ятає її батька Степана Чепрагу — статного, красивого ґазду, який сіяв жито на своїх п'яти моргах, здавав законопослушно "контингент" німцям, а хлібопоставку — совітам. У сорок четвертому влітку совіти взяли його до війська, воював "на Чехах". Вдома по війні не пхався в ніяку "політику", жив, як усі в ті роки: вночі приходили хлопці з лісу — давав їм їсти, давав пити, давав рублі "на Україну". Вдень же приїжджали з Рогача різні уповноважені в оточенні озброєних до зубів енкаведистів, які будували "нову зажіточную жизнь" і, будуючи її, звісно, хотіли їсти, а ще більше пити й пити, і їх знову припроваджували з сільради до Степана, бо нібито на сьогодні випала його черга давати обідати цілій зграї.

Він покірливо годував перших і других, першим і другим наливав сивої, як дим, самогонки, першим і другим кивав згідливо головою, бо хотів жити, бо боявся Сибіру, бо мав жінку й доньку-одиначку, пестунку Настку.

Аж поки не спіткнувся Степан Чепрага...

А може, й не спіткнувся, може, то була обмова, чорна брехня, що нібито він, такий святий та божий, зі страху чи з вигоди продався енкаведистам і служить їм таємно, вивідуючи й доносячи їм, енкаве-де, про сільських підпільників. Хто це міг перевірити, щоб виправдати людину чи покарати? Тоді численні опери з району й області, судді й прокурори, трибунали, "трійки" — страхітлива гільйотина, що працювала вдень і вночі, не дошукувалася істини, вона вміла тільки карати й карати; "хлопці з лісу", есбе теж не

мали ні часу, ні охоти, ні умов на довгі слідства — суд їх був коротким, а ще коротша кара — зрадникам смерть. Вони, есбе, якраз котроїсь ночі й постукали в Чеп-ражине вікно, а коли ґазда відчинив двері й завісив веретами вікна, як тоді було заведено, а потім засвітив на столі каганець, що розмив на жовто обличчя Степана Чепраги й тих, що прийшли по його душу, вони так і сказали коротко, гейби з дерева тесаними словами, що прийшли по його душу, й вчитали йому вирок, і Степан Чепрага лише розвів, онімілий, руками, мовляв, на смерть нема ради, й в одній спідній білизні похитався п'яно до дверей, де уже у сінях чатував на нього з мотузкою Шінькарів Дзедзьо — напівдіот, завжди заслинений та й по-доброму усміхнений, якого, як потім стало відомо, себе використовувало в терористичних акціях; тієї ночі Дзедзьові не випало записати на свій рахунок іще одну жертву, бо з постелі зірвалася Олена — Штефанова жінка, в миг ока вона відштовхнула одного з нічних гостей, що той аж заточився до печі, обома руками вчепилася за Штефана, зрослася з ним намертво, й спершу благала змилосердитися над її ґаздою, бо він нікому нічого не винен, бо боїться він гріха і Бога, а коли есбісти почали її від чоловіка відривати, то вона, відбиваючись, несамовито, дико закричала; есбістам, певно, ніколи й не снилася лавина проклять, що впала на їхні голови; розпатлана, задихана, люта, враз засмерджена сечею, з оголеними грудьми, що вихопилися з роздертої пазухи, жінка була страшна в своїй рішучості оборонити чоловіка; вона до Штефана приросла; вона билася руками й ногами; вона криком злітала аж до Бога, одначе Бог мовчав.

Зате обізвався автомат.

І одна черга, і друга, і третя...

А четвертою есбісти вдарили по лампі.

Четверта черга врятувала Настку.

Їй тоді йшов шістнадцятий рік, і тато з невеликої комірчини, що була по сусідству з "великою хатою", де спали старі, прорізавши заднє вікно, обладнав дівочу світличку: Насті було тут зручно і безпечно, не мусили її бачити непрошені гості, що часто навідувалися до великої хати. Через заднє вікно при потребі можна було вискочити в сад, а далі — в поля, що починалися відразу за обійстям. Настя однак, коли в хаті зчинився лемент, про заднє вікно й не згадала, а вихопилася на поріг й заціпеніла від жаху, зрозумівши, що по тата прийшла смерть. У горлі замерз, став грудкою крик, страх спутав ноги, вона не мала сили зрушитися з місця, зронити слово. І це поки що її рятувало, есбісти при мервецькому блиманні каганця та ще й заняті борюканням із Оленою не встигли дівчину помітити. Щоправда, піч, упритул до дверей, що вели до кімнатчини, дещо заслонила собою дівчину.

Однак Настчина непоміченість з кожною хвилиною миналася, скорочувалася, піч уже не могла допомогти, оціпеніння розмерзлося, на місце страху хлинув на дівчину жаль... жаль їй було тата, який не пробував ні відпрошуватися, ні боронитися, і Настка знала свого тата: він завжди був безборонний і лагідний, але безборонність і лагідність придатні в інші часи, а не в таку ось страшну ніч; і було їй жаль маму, яка відчайдушне трималася за тата, захищаючи його своїми голими грудьми й при цьому вергала

прокльони на есбістів. Уже дуже мало... уже дуже мало бракувало, щоб Настка, спонукана жалем, не кинулася на поміч мамі й татові; якоїсь тільки секунди бракувало... Аж тут вдарила черга, й друга, й третя, й впали скошені обоє, тато з мамою, і ще скреготнула четверта черга, розсіваючи кулі по образах, по стелі й по каганцю, і якраз у момент четвертої черги Настка скрикнула, але постріли, на її щастя, крик притлумили, й есбісти вибігли з хати. Дівча, зрештою, уже цього не бачило, воно, зімлівши, впало на поріг.

Цієї страшної ночі вступила в її душу похмурість і ненависть; вона була переконана, що батько нічим перед людьми не завинив, він був ласкавий, добрий і ніжний... ніжніший, може, ніж мама. То защо його вбивати? Чи їм, людям із лісу, байдуже кого вбивати? Очевидно, правду говорив у школі секретар райкому, який наїжджав із Рогача і агітував старшокласників записуватися до комсомолу, що бандерівці — це просто бандити, збожеволілі упирі, котрі упиваються людською кров'ю. Ідеєю про самостійну Україну вони лише прикриваються, як фартушиною. Маємо ж Україну Радянську, якої нам ще України треба?

Ну, якої?

Ще недавно балаканину комсомольського секретаря Настка, як і всі її ровесники в класі, сприймала як совіцьку пропаганду, брехню, як сак, у котрий людолови заманювали молоді душі; сьогодні ж, після усього, що пережила, світ дівчини нагло перемінився, вороги ж прийшли не з району під червоним прапором, а вийшли з лісу, з потаємних схронів.

Вороги?

А хто ж вони, ті двоє, які прошили кулями її тата й маму?

Цілу ніч просиділа дівчина на підлозі коло тата й мами, темрява ховала їхні обличчя і їхню кров; спершу вона скигліла, як цуценя, тремтіла усім тілом; потім утомившись, отупіло дрімала, схиливши голову на груди; а ще потім, отямившись, надслуховувала, очікуючи чуда, що з маминих або ж із татових грудей проб'ється крізь смерть і кров тонесенький промінчик зітхання, подиху. Часом їй здавалося, що зітхання, немов росточок квасоліни в теплій ріллі, пробуравив моторошну тишу, шелеснув... ось... ось знову. Гаряча хвиля надії враз, як вранішнє сонце, вдарила їй у голову, дівчина квапливо намацувала побіч себе на підлозі татову руку й шукала пульсу.

Руки вже холоділи.

Ніч тягнулася безмірно, не було їй ні кінця, ні краю; дівчина замерзала посеред чорної безодні, на її дні, й чорнота безпросвітна й люта просякла в її кров, Настка й сама не запідозрювала, що бездонна, страшна і люта ніч увійшла в її душу й там розпаношилася назавжди.

Сусіди знайшли її вранці непритомну поруч із вбитими.

Через два дні ховали Степана Чепрагу з жоною Оленою. Район влаштував їм пишні похорони з вінками, оркестром, промовами і плачами заїжджих казальників, яким насправді були байдужі життя і смерть Степана Чепраги та його жінки, вони просто

користалися з нагоди зайвий раз затаврувати український буржуазний націоналізм... нібито націоналізм мав до цих смертей якесь відношення. І не знати, чи районна газета "Зоря Опілля" збрехала навмисне, чи таки напrawdę Настка в приступі жалю і гніву пригрозила на цвинтарі убивцям її родичів, що ніколи їм свого сирітства не подарує і поки буде жити їм цього не забуде... і не минуться безкарно їхні злочини, здохнуть вони безславно в смердючих своїх схронах.

Видруковане, звісна річ, потрапило в есбе, відразу знайшлися "герої", які мали намір "поговорити з дівчуром": і таки за нею полювали, відчуваючи, що в її особі, байдуже — погрожувала вона комусь-там на цвинтарі, чи ні, мають потенційного ворога. Настка щоночі ночувала в іншому місці — в чужих оборогах, закрадалася в стодоли й стайні, згодом взагалі зникла з села на довгі роки, про неї встигли в Черчені й забути, а вона за цей час закінчила на Донбасі педінститут і повернулася додому вчителькою математики. І найперше позичила в сусідів рискаль і заходилася обкладати дерном могилу тата й мамі; хоч у Черчені й у навколишніх лісах і полях давно стихли постріли, а підпільні хитрі криївки позападалися... хоч погоїлися рани, поржавіли закопані автомати й гранати... хоч роки, немов морські хвилі пісок на березі, згладжували людську пам'ять, стирали пережите й переболене, Анастасія Степанівна, повертаючись з кладовища до своєї запущеної, як колгоспна корівчина, хати, дибала самою серединою вулиці з лопатою на плечі пряма, темна лицем, сліпа поглядом, і кожен, хто її тоді здибав на дорозі, зрозумів, що Чепражина донька нічого не забула й нікого не простила, їй вважалося — і так триває донині — що за кожними ворітьми далі чатував ворог, той, що звів зі світу тата й маму, а на додаток — і це чи не найжорстокіше — виполов із її життя буйне квіття: радість і сміх, замість них посіявши отруйне зілля — пригноблення, смуток, змішаний із тамованою злістю, недовір'я до своїх краєнів; присмерковий, постійно насторожений стан душі заважав їй просто жити, і каторги цієї не могла позбутися; боріння самої з собою не давало наслідків, та й, правду кажучи, не могло дати, бо вже таким, а не інакшим виробився її характер. Це вже, власне, не мимовільні напливи червоного й чорного, а це напостійно упокорився спосіб життя, стан душі. Вона мала внутрішнє задоволення, наприклад, від того, що в кожному, на кого б не глянула, запідозрювала ворога, який сьогодні причаївся і вдає невинного, тихого, а насправді — це лише хитре маскування; люди мають пряму дотичність до її минулого, кожен... кожен... кожен із них пам'ятає воронений холод німецького автомата.

Що, не вірите?

Ось це дівча, що на таблиці креслить кути, хіба не може бути донькою або ж онукою того, котрий прострелив із автомата її, Насті Хмурої, родичів? А ось цей учень, Юрчик Давидюк, якого вчителі хвалять за відмінні оцінки, напевно знає, що і його тато був у бандерівцях? А ось ця згорблена, з коштуром у руці жінка, яка дигає навстріч, змивала, мабуть, кучеряву голову своєму синові, який вночі після довгої розлуки закрався, поки енкаведисти та стрибки дрімали у своїх засідках, до маминої хати. А ось цей статечний дідуган Тимко Черешнівський, який схилився на ворота, хіба не стріляє

в неї білими очима, немов цілиться з карабіна... цілиться і вбиває. А ось молодичка, яка босоніж чимчикує з поля, навмисне вітається по-старорежимному, "Славайсу", так, навмисне, щоб мені допекти, щоб підкреслити: хоч влада нібито панує совіцька, а в селі, прошу пані-професорко, нічого не змінилося, те що було зверху й усі його бачили, пішло в еподи, в коріння... в корінні, пані професорко, ми живемо. Майтеся в обачності.

Усе, що оповідаю вам. Майстре, про свою тещу, я довідувався від Ольги; Хмура Настя часом, коли нападала на неї самотність, сповідалася доньці й очікувала, певно, від неї розради; Ольга маму заспокоювала, а сама жахалася чорної пустелі... жахалася чорних пісків, якими пішкувала її мама.

І куди вона йшла?

І чому мама посіяла навкруг море чорних пісків, що стелилися до горизонту, аж туди, де заходить сонце? За' чорними пісками, мамо, починається голуба й зелена земля. Треба лише перебрести чорні піски, треба лише хотіти побачити голубу й зелену землю.

Донька плакала, голублячи маму, обціловувала її руки, розчісувала волосся, зазираючи їй увічі. Мати споглядала на доньку незворушно; її душа була замкнута за сімома замками, кожен замок був заворожений, а ключі втоплені в безоднях.

Того осіннього ранку перед початком уроків, коли вигулькували із мряки, як постріли, воронячі крики, коли вітер чалапав попід голими деревами, як мокра курка, й коли, немов у передчутті тривоги й непевності, висіла на високих грушках і ясенах занімала глуха тиша, й коли шелест учнівських зошитів нагадував шарудіння крил зелених бабок, я поранився, немов об уламок пивної пляшки, сліпою ненавистю моєї тещі... поранився і заболів у мене жаль за неї. Мене вразила відчужена її самотність; і мені баглося по-синівському її обняти, посміхнутися, поцікавитися її здоров'ям; я навіть підступив до її столика; я навіть приготував кілька щирх слів, що не треба, мамо, журитися, весна ще повернеться.

Весна ще повер...

Не посмів заговорити. Анастасія Степанівна, немовби вгадуючи мій жалісливий порив, різко підвелася з стільця, косо зиркнула на мене... позирк був, ну... немов ударила навідмаш, і з піднятою головою пішла на перший урок.

Зірвався з шнурка старий ще австрійський шкільний дзвінок. Починався день.

Був у нашому мирному співіснуванні з Анастасією Степанівною один пам'ятний момент, який ненадовго, якщо не поріднив нас, то принаймні зблизив. Сталося це того дня, коли ми привезли з пологового будинку в Рогачі Ольгу й нашу маленьку донечку. На radoщах ми з тестем випили коньяку, теща теж пригубила — внучатко, здавалося, принесло з собою у розлогий котедж колгоспного голови незвідану, чужу у цих стінах людську теплоту. Теща не могла налюбуватися нашою первісткою, буквально не відходила від колиски, і я подумав, що в її душі розтоплюється лід, бо, виявляється, навіть у похмурій душі є сили, які засвічують давно забуті сонечка.

Ми вибирали нашій донечці ім'я.

Ми з Ольгою давно вирішили, що дівчинку назвемо Соломією, а якщо народиться

хлопчик, то буде у нас Северин, ці імена нам подобалися, ми до них звикли... і я, бувало, прикладав вухо до випуклого Ольжиного живота й, жартуючи, запитував: "Ну, як тобі там, Северку?", або ж переінакшував Соломію на Солому, на Солю, і навіть кликав її Стебелинкою.

Але й тоді, коли в тещиній душі шкварчали, немов із лою вилиті, підняті з притоптаного попелу сонечка, нам з Ольгою дали зрозуміти, що наше діло робити дідові й бабі внучат, а вже витрушувати їх із пелюшок, одягати і виховувати — то це бабина й дідова турбота. А остільки виховання починається з імені, то наші солом'яні імена були ущент розкритиковані й викинуті на смітник як архаїчні й взагалі — не радянські. Теща мала в запасі цілий тузін імен: Наташа, Валентина, Ліда, Лена, Віка, Тоня; знову ж підхмеленому тестеві подобалася щироукраїнська Оксана. Ольга моя, як звичайно, скапітулювала, знаючи, що все 'дно мамине буде зверху. Я уже був згідний на Оксану, справді гарне ім'я, хоч останнім часом Оксани навално увійшли в моду. Але най уже буде Оксана, а то теща зациклиться на якійсь її чи Лілі.

— Знаєте що, діду й бабо, — рятував я свою доньку від козячих кличок, — не треба нам Леночок та Светочок, Оксану нині на кожному кроці зустрінеш. Якщо вже не приймається, щоб дитя звалося Соломією, то згадаймо, що є у нашої дівчинки бабуса, яка носить рідкісне й милозвучне ім'я Настя, Анастасія, Настуня, Настася. Назвемо отже малу на бабину честь Насткою. Чи як кажете? — Очевидно, на радощах я теж випив, і тон мій був піднесений й підхмелений... або й щирий, без хмелю, чому б ні?

Я прагнув миру й любові в своїй хаті.

...А теща, розрум'янена й, певно, щаслива, цмокнула мене в щоку.

3

Цю історію. Майстре, можна порівняти до великої полотняної торби, з якою ходили, бувало, перекинувши через плече, старосвітські жебраки; тільки старосвітські жебраки, "діди" чи старці виповнювали свої торби скибками хліба, картоплею, воречками з просом і кукурудзяним борошном, а я своєю чергою наладував у свою торбу каміння; перший камінь я поклав у неї ще влітку під час косовиці... власне я скидав молоде пахуче сіно в копиці, а мої мама принесли мені в "Дубники", де колгосп "на постійне" виділяв мамі ділянку сіножаті, косарський обід: вареники з сиром і сметаною та рисову кашу на молоці. Вода була поруч: з-під коріння усохлого дуба прожолобилася криничка — пий і насолоджуйся.

По обіді я сказав мамі, що Пиндилик — партійний секретар у нашому селі агітує мене вступили до партії; я сказав це начебто між іншим, начебто Пиндиликова агітація стосується когось іншого, чужого, а не мене особисто, начебто це була така собі дрібничка... якась агітація... якась партія... якесь далеке торохкотіння воза посеред ночі: і хай собі нічний віз котиться, а нам байдуже, ми будемо спати.

Мама не робили вигляду, що новина їх не стурбувала, запропоновану гру вони не прийняли; стовбеніли, опершись на граблі; на їхнє гостроносе аскетичне обличчя впала тінь; мені з дитинства був знайомий цей пташиний вираз обличчя, який появлявся кожного разу, коли мама були чимсь налякані, заскочені зненацька, вся їхня постать

наготовувалася немовби злетіти — такі вони були напружені й легкотілі; порив до лету однак тривав недовго, злякана птаха залишалася на землі: мама, стиснувши уста, готувалися до оборони.

— Це дуже поважна справа, сину, — сказали вони. — І не вдавай, прошу тебе, що Пиндиликову пропозицію ти в одне вухо впустив, а другим — випустив. Афоня Пиндилик пустив гадюку... ходиш ти з гадюкою в пазусі, щохвилини відчуваючи, як вона оперізує твоє тіло... оперізує і чекає на твоє рішення. А ти закаменів на роздоріжжі... дві дороги ведуть з роздоріжжя в світі: направо підеш з партійним квитком і до партійного раю заведе тебе рівна дорога, устелена килимами... там у раю, начальницьке крісло, файна платня, права усякі й блага писані й неписані; у партійному раю ти будеш схожий на пастуха, який пасе овець, котрі вибрали другу дорогу — ліву. Природне бажання кожного бути пастухом, якщо, звичайно, є вибір.

— Чи нема... чи нема третьої дороги? — запитував я маму. Їй мушу признатися, що якраз на сіножаті, на цій круглій, як сковорода, поляні, отороченій зусібіч лісом й ущерть залитій сонцем і виповненій людськими голосами, передзвоном кіс (а ще хтось із косарів, який теж тут мав ділянку "на сіно", приніс радіо, що вигойкувало щось ритмічно-монотонне, чуже, як папуга на вербі) я уперше замислився над третьою дорогою. Вона являлася мені непомітною поміж травами й зарослями терену, одначе прямою і чесною, без компромісів із самим собою.

— Чого ж, є іще третя дорога, — відповіли мама, неначе підтверджуючи мою думку. — Тільки нелегка вона в наш час... устократ вона важча для інтелігента, котрий завше у громади на очах. Вона хіба придатна для того, хто в полі з сапою або ж — із трактором. Тому АТО в полі, простіше: відробив свою норму, висапав свою ділянку — і нікому нема до тебе діла, і ти ні від кого не залежиш. Хай там собі вмирають Сталіни, най Хрущов обіцяє комунізм, що нібито ось-ось має настати — йому до всього байдуже. Ти маєш свою роботу, свій хліб, свою хату, свою худібку в оборі, свого Бога на стіні і свою правду. Та я міркую, що навіть тому, хто в полі, доводиться із своїм Богом та із своєю правдою нелегко, дарма, що він відгороджений від світу... світ його зманює, він зі світом так чи інакше змотужений і від нього залежний.

— Як же бути, мамо, на третій дорозі тому, який не в полі, як ви кажете, а в школі? — запитував я не маму, а самого себе. — Коли ти щодня на видноті, на людях... і слова твої ловлять... ти хочеш, щоб слова твої ловили... ловили й вибудовували з них свої душі: цеглина до цеглини — й постає ціла будова... ціла велетенська будова, виявляється, вибудована з фальшивих слів, мовлених за фальшивою шкільною програмою. — Я мимохіть стулив повіки, уявляючи юнацьку душу, ангела, зітканого з фальшивого матеріалу... ангел був чорний, як комин, наскрізь завуджений, потаємний і хитрий, облесливий і підлий; душа була мілка, жабі по коліно, але непрозора, не проглянеш її дно. Мене пройняв жах і сором за себе: я, прецінь, докладаю зусиль, будуючи душі з олжі, з брехливої історії, із спотвореної моралі, з ідей, в які, якщо по правді, ніхто не вірить, із щоденного лицемірства.

— Я не знаю, як бути тому, який хоче обрати третю дорогу й при цьому залишитися

вчителем історії, — відповіли навпростець мама, рятуючи мене від напливу чорноти скалічених душ. — Якщо рушиш уперед не оглядаючись, то вже завтра тебе зупинять. На обочинах розставлено багато поліції, багато пиндиликів. Що залишиться від чесного учителя історії, того, який вирушив уперед, не оглядаючись? Ти над цим думав? — Мама покинули граблі й, підстеливши пласт сіна, сіли в тінь копиці навпроти мене. Я не впізнавав їхніх думок, мама ніколи не вчили мене боязливої обережності... вчили мудрості, так, вчили правдивості. Чого ж сьогодні лякають мене пиндиликами? Це так на них не схоже.

— Я щось не так сказала? — спитали по хвилині мама, читаючи моє здивування. — Осуджуєш мене за те, що боюся за твою долю? Що остерігаю від пиндиликів? Я сама себе осуджую, це правда... але правдою є і те, що світ повний пиндиликів і ти нікуди від них не дінешся, бо маєш диплом учителя історії, бо маєш жінку, малу Настусю, маєш Хмуру Настю з Головою, і маєш на додаток мене, стару. І з тим, що маєш, мусимо рахуватися. Мусимо... — вона повторила майже зі стогоном. — О, якби мені хотілося порадити тобі, Павле: плюнь на цілий світ, ось маєш сіножать, маєш сонце і дощ, маєш Бога над собою і совість у собі — і жий правдиво сто літ. Не маю однак права на таку пораду. Це мене гризе, що не маю... — В тіні копиці пасмо волосся, що висмикнулося з-під хустини на вухо, немилосердно пекло молочною білизною, а брови іскрилися кучерявим інієм. Очі теж були підбілені молоком; крізь молоко немовби вітер продмухав ополонку, пробився на поверхню спогад. — Я згадала оце нашого Зіновія, — сказали мама й посміхнулися лагідно, немов живий Зіновій стояв поруч. — Згадала-м, як випроваджувала його в українську партизанку. З ним було простіше, ніж з тобою, дарма, що випроваджувала хлопця на погибель. Вибору не було. Хто ще інший мав йти воювати за Україну... воювати й вмирати за неї, як не мій син? Це так зрозуміло...

Щоправда, тоді світ ділився просто: на чорне й на біле. Тепер же до чорного додають біле, змішуючи їх, і виходить щось сіре... і кажуть, що так має бути. Важко порадити, як повернути білому його білизну. Ти вчений, сам маєш вирішити.

Другий камінь я поклав у свою полотняну торбу на Свят-вечір; рідко якого року я не приїжджав додому, особливо після татової смерті, щоб сісти з мамою до святої вечері; це стало традицією і потребою моєю і маминою; хоч мама залишилися на господарці одні, без тата й без мене, бо ж я, як то кажуть, здобував вищу освіту в Бистричанах, але вони ніколи не скаржилися на самотність; вони не вміли бути самотніми; вони вели розмови з нашою мініатюрною корівчиною, поросятами, курми, а найбільше любили розмовляти з Кудлаєм, якого взимі у люті морози впускали наніч до хати. Я колись випадково підслухав мамину розмову з Кудлаєм. Собака сидів на хвості й не спускав із мами очей. Мама оповідали йому, що не привезли до магазину хліба, оце три дні сидимо з тобою на пляцках. Але то ще не біда, якось перебудемо, картопля, прецінь, вродила. Мабуть, через те, що кожного дня ходжу до магазину по хліб та з нічим повертаюся, цієї ночі снівся мені хліб. Кажуть, Кудлайку, що коли сниться хліб, то — на щастя і на прибуток. Дай Боже. Ну, снілося мені, що йду полем та йду й несу в білій хустині два хліби житні, великі, як жорна. Колись, як ще не зав'язали в Черчені

колгосп, я сама вміла такі випікати, а тепер не знаю, чи втрафила б. Хліб у хустині пахне на ціле поле, а може, й на цілий світ... і я знаю, що несу цей хліб Зіновію на те далеке поле в Братишанах, на якому загубилася Зеникова могила. Він, Зеник наш, нібито зголоднів на тому світі, бо там нібито дають лише білі булки з мармелядою, а йому забаглося чорного разового хліба... від, чорного разового хліба прибуває сила.

Я йду, чуєш, Кудлайку, чужим полем і сушу собі голову: нащо моєму синові людської сили? Там де він, потрібна лише молитва, любов до Всевишнього.

І такі розмови "на ружні теми" мама торочать цілими годинами; вони вміють також розмовляти на городі коло картоплі, в саду — з деревами, а коли падає дощ — то й з дощем, якщо віє вітер — то з вітром.

А коли їм надокучають роботи і розмови, то сідають за стіл до книжок.

То хіба може утриматися в нашій хаті самотність?

На Свят-вечір я мамі потрібний як нащадок і продовжувач роду Ключарів; мама переконані, що на Свят-вечір у гості до живих приходять душі померлих родичів — дідів і прадідів аж до хто знає якого коліна, вони незримо присутні за столом на покуті в хаті, в коморі, де пахне сухим зерном, у стайні біля корови, й навіть чути, як вони походжають стежками на подвір'ї — сніг рипить під їхніми постоломи; родичі надслуховують пильно, чи не скрипить дубова наша хата, чи шашель не точить старі скрині, чи на горищі не вгніздилися злидні, чи в хаті ще панують, як і в давні часи, боголюбство, чесноти людські, добро і праця, чи святі образи висять на чоловій стіні; а ще запитують предки корівчину нашу, чи не голодна, чи сіно не стухле, чи ґазди припадкове, впадаючи в гнів, не обзивають її чорним словом або й хапаються з істик.

І дуже сумують предки, що в бур'яні за стайнею іржав'їє плуг із полаmanoю колісною, що не чути на обійстю кінського іржання, що потупилися, складені в коморі в мішках, бездіяльні татові долота й тесла, свердла й гйблї, "васерваги" для вирівнювання і припасування та інше теслярське начиння, яке в недавні часи мандрувало з татом по селах, де будувалися церкви, читальні й прості селянські будівлі.

За все, що є добре в ґаздівстві, і за все, що є занехаяне, призабуте, відповідати має той, хто є продовжувачем та пам'яттю роду; отже я приїжджаю на Свят-вечір гейби на суд або на похвалу, принаймні так вважають мої мама.

Для мене ж особисто Свят-вечір у Черчені — це ніяка не данина патріархальщині, це навіть не повернення до рідних джерел, як це люблять підкреслювати поети, наїжджаючи в село до матері в гості; я їду на Свят-вечір до Черчена без надзавдань, не маю також, сказати б, "творчих планів", я приїжджаю до матері — і цим усе сказано; хочу з нею посидіти, послухати її жалі на здоров'я, поділитися своїми бідами або й порадувати добрими новинами. А ще я їду, щоб наколоти мамі дров, нарізати січки для корови. Яка вже тут патріархальщина?

Так було завжди...

Так було й в останні два роки, відколи я оженився в Голови; навіть Хмура Настя не пробувала мене виховувати в атеїстичному дусі, коли я перед Свят-вечором вибирався

до мами. Ольгу з малою Насткою вона, щоправда, не пускала, мовляв, перестудиш дитину — це раз, а по-друге, тобі, Ольго, не пасує справляти релігійні всякі обряди, не забувай, чия ти донька, кому треба — все бачать... та й мені буде неприємність, а ще більша — татові.

Дивні вони, оті Чоботи, люди: ніби заприсяжені атеїсти, ніби в їхньому котеджі ані хрестика ніде, ані святого образа, і ніби жодних релігійних свят не святкують, а на Різдво варять потаємно кутю, а на Великдень печуть паски й галунять в цибулинні яйця.

— То, сину, такий час настав, що люди навмисне виставляють... гейби на воротах вивішують... гейби таблички чіпляють собі на груди: ось які ми, мовляв, безвірники, чорти ми рогаті, такі, які дуже подобаються совітській владі... — зітхали мої мама, коли, бувало, ми з нею на цю тему розмовляли. — Або дуже хочуть тій владі сподобатися, — додавали вони. — Колись, до війни, як ще Польща у нас панувала, то діялося навиворіт: святих та побожних напоказ наплодилося багато. Так тоді було вигідно. Видно, час диктує людині її поведінку, відповідно вона й міняє шкіру, пристосовуючись.

Того далекого Свят-вечора, коли ми сиділи за столом і вечеряли, знову повели розмову про мої "партійні справи"; перед розмовою, перед вечерею були сповнені, як з року в рік, як і сто років тому усі первовічні різдвяні, як мама казали, "приписи", а у тих приписах вимагається, щоб ще перед тим, як внести до хати вівсяного снопа — "дідуха" й пласт сіна, щоб розстелити його на столі під обрусом, треба покропити свяченою водою ворота й стовпи на хвіртці; а ще в саду я мав торкнутися долонею кожного дерева, подякувавши за осінній урожай плодючий, і вдарити обухом сокири ті яблуні й груші, які стоять ялові, й пригрозити їм, що коли не будуть родити, то цього року будуть згладжені зі світу; а ще я не повинен був забути покропити йорданською водою покинутого за стайнею плуга, по ручки чепіг засипаного снігом, дарма, що той плуг, затуплений, іржавий, мертвий, давним-давно не виїжджав у поле веснувати; а ще після молитви в хаті перед образами за душі мертвих я зарубував сокиру у хатній поріг, пам'ятаючи, як це робили небіжчик мої тато, при цьому примовляючи: "Топорику мій, вірний приятелю, у терновому вогні викований, у свяченій воді гартований, моєю силою напоєний, стережи віднині й до прийдешнього Різдва мою хижку, пильнуй, щоб цей поріг не переступили ні смерть, ні слабість, ні дикий звір, ні нечиста сила, ні чоловік із чорними намірами. Гостре твоє лезо, а топорище кріпке. То най Бог нам помагає. Амінь".

Предки напевно були мною задоволені; я нічого не забував із старосвітських приписів, а мама не могли натішитися, що на родовому подвір'ї Ключарів порядкує господар — і отже нічого тут не змінилося від первовіку. По правді сказати, від слів і дійств різдвяних я теж мав задоволення, вони, слова і дієства, може, у наш раціональний час були наївними, може, таїли в собі магію давнини, яку сьогодні не можна пояснити, бо що, наприклад, сьогодні означає омивання рогів корові свяченою водою... та, очевидно, нічого пояснювати й не треба, хіба тобі, чоловіче, мало того, що почуваєшся поєднаним із прадавньою глибиною, що ланцюг, початок якого

висотується з мороку віків, не обірвався, ти його тримаєш в руці, ти його ланка, і він тобі, як це не дивно, потрібний, бо додає тобі впевненості, сили до життя і... відчуття безсмертя.

Після перших двох-трьох обов'язкових ложок куті, мама питали мене без передумов, чи "той Афоня" відчепився від тебе з своєю партією. Видно, від першої нашої "партійної" розмови на "Дубнику" в її душі засілася тривога... тривога, як колючка терну, боліла її і не давала спокою.

— Не тільки Афанасій Пиндилик, але й теща з Головою напосідають: ступай до партії, поки просять, — відповів я, повертаючись із різдвяних таїнств у сьогоднішній день. — Я збирався про це з вами поговорити. Або-або: мушу вирішувати.

— Власне, ти вже вирішив без мене, — дорікнули мама, пильно, гостро глянувши на мене. — Чого питати? Я не маю права ані тобі дозволити, ані заборонити. Я тільки... я тільки сподівалася, що ця хмара тебе обмине. Сподівалася, очікувала, що вона обійде тебе десятою дорогою і... водночас, як це не тяжко признаватися, побоювалася, що хмара не проллється на тебе дощем і ти залишишся посеред пустелі: не буде тобі доступу до наукової роботи, до кандидатської дисертації, про яку ти мрієш... я це добре розумію, знаю, що буде заборонена дорога й до поезії, до видання книжок. В останньому ти вже маєш сумний досвід. — Свічка, встромлена в хлібину, що віднині аж до Йордану буде називатися "Василем", потріскувала, полум'я моргало, немовби душі предків тісним колом сиділи обіч мене з мамою і важко дихали, слухаючи наші проблеми; я подумав, що це були також їхні проблеми. Мабуть, не будуть байдужими, якою дорогою піде їхній нащадок.

— Ми вже про це говорили, мамо, минулого разу. Я справді вже вирішив... я не хочу залишатися на обочині будь-якої дороги; я, може, не збираюся зривати яблука в партійному раю, але й не випадає мені викошувати гірчак на обочині... гірчак нікому непотрібний. Я хочу по змозі приносити користь своєму народові, як ви мене вчили, — випалив я скоромовкою, начебто злякався самого себе, що до кінця усього не скажу, заважаюся і відступлюся від задуманого. Щоправда, рішення не спало на мене в цю ж хвилину, не один день я обдумував свій крок і не один раз уже шматував уже написану заяву. Якось Ольга, сміючись, склала шматочки до купи, п'яте через десяте прочитала... прочитала й обняла.

— То вступай, вступай до тієї партії. Усі вступають. Чого ти себе мучиш? Хіба ти гірший від якогось Афоні? — Для неї не існувало в житті складностей, вона на правду, як велика біла риба, пливла собі в ріці і її не обходило, що діялося на берегах.

— Ти мене не послухав, сину, — сказала мама сумно. — Ти вислухав тільки першу частину моїх міркувань, вони співпали з твоїми, так, і ти поспішив потішити мене, що вступаєш в Афонину компанію. Я й не сподівалася, що ти так легко піддаєшся... піддаєшся, зрештою, перспективі білого хліба. А красиві слова про служіння... — і мама змовкли на півслові. Я сидів приголомшений — поворотом їхніх думок. Хату заповнила німотна тиша. Котроїсь хвилини моргнула загрозливо свічка й пригасла, мовби їй у тиші забракло повітря. Ми обоє з мамою слухали гнітючу тишу, похнюпившись,

забувши про вечерю... слухали ми однак тишу не тільки в хаті, а й прислухалися до того, що діється за вікном на вулиці, в селі. Там теж панувала глухота; там ніч придушила хати снігом; там вулиці перегороджені барикадами заметів; там поснули пси; там замерзли, стали грудками льоду колядники; там коляди, як ось "Бог предвічний народився" були позамикані, як в'язні, в чотирьох стінах і квилили по-домашньому коло вівсяних дідухів, накрадених у жнива з колгоспного поля.

— Я подумала... — обізвалися мама стиха, — що цей вечір схожий на цвинтар. А колись... який би він не був бідний, а у війну — тривожний і небезпечний, але завжди радісний, веселий. Бог предвічний народився. Бог народився... Бога бояться твої афоні, сину. Усіх партейних розставили нині на вулицях... і вчителів, і трактористів, і ланкових, та ще їм на допомогу з району приїхали... всі залягли в засідках і ловлять колядників. Молоді заборонено, бо комсомольці, учням заборонено, — усім нам заборонено колядувати й славити народження Христа, бо так наказували афоні від Москви до Рогача. Вони мудрі, завтра й тебе примусять, як тільки-но запишешся до їхньої партії, ловити хлопчаків, котрі ходять із зіздуою, колядуючи. Та коби лише тільки це. Може, приб'ють тобі печатку на чоло і вже її не відмиєш до скону віку...

— Очевидно, — сказав я, зітхнувши, — не обійдеться без компромісів: буду Богові ставити свічку, а чортові — огарок.

— Ти б ще порадився з мудрими людьми. Наприклад, із Данилом Вербенем. Люди балакають про нього, що він немовби дивак, бо всім старим цікавиться, давнім, записує перекази, щось там замальовує у свої зошити, на полях збирає черепки. Це, думаю, повинні робити професори з Києва або зі Львова, а не якийсь простий столяр із мебльової фабрики в Рогачі. А він своє знає: не одним плугом чи гіблем повинна жити людина. Земля наша — це непізнані, ще не відкриті острови. Ти був у нього, у Вербеня? — Мама поклали мені на тарілку вареників із грибами, які вони варили, як і кутю, тільки на Святвечір. — Їж, сину, — припрошували. — А з Вербенем порадься. Відкрийся йому, я тобі кажу відверто: страшно мені. Боюся, що перекопилять тебе в Пиндиликовій партії обіцянками, ласками, вигодами, посадами. Будеш співати де треба й де не треба, як тоті поети, котрі писали про сизокрилого орла, батька рідного, товариша Сталіна, що вилітає із-за високих гір.

— Я був у Вербеня. І не один раз. Беру в нього книжки й консультуюся стосовно моєї майбутньої дисертації. Заздрю наповненості його життя... життя, як повний житній колос. І якраз, мамо, у розмовах із ним я у запалі полемічним перекреслював поетів, що співають пеани партії та сизокрилим орлам і які нібито не знали, що орли були і залишилися грифонами-стерв'ятниками, котрі виморили голодом Україну в тридцять третьому році, котрі її розстрілювали в тридцять сьомому й сорок першому, й котрі переполовинили наш край по війні: одних, повстанців тобто, повибивали в нерівних боях, у засідках, половили зрадою; других — замучили в тюрмах; третіх... сотні тисяч вивезли в сибірські сніги. Аякже... "Квітуй, Радянська Україно!" Теперішні поети ніби цього не відаючи, далі кукурікають: "Нас партія веде". Куди веде? Куди йдемо?

І знаєте, що відповів мені мудрий Вербень? Він оповів притчу про коваля, який умів кувати мечі, що ними вої боронили край. Одного разу коваля полонили вороги й навмисне, для того, щоб він забув, як куються і гартуються мечі, звеліли йому день за днем кувати кайдани. Коваль скорився. Місяці й роки кував він у своїй кузні ланцюги ворогам на радість, а чесним людям на рабство. Ковалю вороги вихваляли попід небеса, наділили його маєтками й кликали забавлятися в свої палаци. А люд його прокляв. Кузню дзвінку обходили як закляте місце. Спалили його хату. Готувалася змова, щоб його вбити. Аж тут на старість пильні очі донощиків виявили й куди треба донесли, що старий коваль водночас із кайданами виковує потаємно мечі, котрі щоночі виносять з його кузні юнаки. І була битва. Перемогли юнаки. І згадали вони про старого майстра, який їх озброював. Пішли до нього поклонитися. Але старий уже вмер, і юнаки заледве розшукали на кладовищі забуту могилу. Вони поставили в головах хрест, а на хресті золотом написали: "Він був великий, бо вмів кувати мечі". Хтось опісля, прочитавши золотий напис, люто його перекреслив квачем і розмашисте розтопленою смолою вивів: "Він був ницим, бо кував кайдани". Згодом ще хтось третій викарбував на хресті долотом: "Він був людиною і час його ловив. Він великий у своїй величі й ниций — у ницості".

— Гарна оповістка, нема що казати, — зітхнули мама. — Хтось її вигадав собі на виправдання. Хтось... в усі часи, давні й теперішні були люди, яких ловив час. Тільки мені здається. Данило Вербень не живе за приписами проповідованої ним філософії. А тебе навчає... — Мама сердилася не на Вербеня, не на мене навіть, а на саму себе, бо не могли сказати твердо "так" або ж "ні".

— Вербень — вільний птах. Він обрав собі просте життя: на фабриці пакує меблі, голова його нічим не забита, ні від кого не залежний, бо ніхто на його посаду не зазіхає. Директору фабрики, чи, скажімо, секретарю райкому абсолютно байдуже, що якийсь там столяр — пакувальник Данило Вербень замальовує до своїх блокнотів дерев'яні мости, одержу стару жіноцьку чи придорожний хрест. Хоч, можливо, і до Вербеня колись придивляться.

І зовсім інша річ — я, вчитель історії, який має за мету займатися наукою і поезією... який на видноті увесь. — Я подумав, що наші з мамою розмови про "Пиндиликову партію" — це своєрідне риття окопіс для оборони; ми наперед виправдовували себе, знаходили причини і пояснення своїх вчинків; мама теж відчувала потребу в обороні через свою нерішучість сказати синові "ні".

Того Свят-вечора ми або не виходили з окопів і розмовляли з мамою про її здоров'я, про мої шкільні справи, про Настку й про Ольгу, про сільські події, про люту цьогорічну зиму, або ж, відступаючи далеко від окопів, згадували, як зовсім недавно, "до совітів" ходили по хатах ґазди — братчики з церковного сільського братства й колядували про те, що в полі плужок оре, а за тим плужком сам Господь ходить, Пречиста Діва їсти їм носить: у ґаздівських колядах, простих, і, здавалось би, монотонних, потужно бринів басовою струною чар ста-ровіку; слова в коляді карбувалися виразно, кожне слово оживало... і вже зникли слова, була довга нивка із кількома зораними "у склад"

скибами, був Ісус Христос, сільський із вигляду чоловік, тільки із золотим німбом навколо голови, були неквапні воли в ярмах, були граки на скибах, що вишукували хробаків, були невидимі жайворони в безмежно високому небі, іще стояла край поля Божа Матір із клунком у руці, яка принесла Синові снідати. І ще чомусь ця молода вродлива жінка, яка теж, як її малювали на образах, мала золотий німб, була схожа на мою маму.

Я до смерті, мабуть, до найменшої деталі буду пам'ятати образи, видіння, що виникали в моїй голові, коли, сидючи в запічку, малий і принишклий, як миша, слухав ґаздівську коляду; пізніше я зрозумів, що мелодії ґаздівських, парубоцьких ("на читальню"), жіноцьких та школярських коляд, безліч співанок і коломийок вливалися нестримними потоками у мою душу, додавали до крові живлющого рідного ферменту, робили мене таким, яким я є, несприйнятливим до усього нелюдського, ворожого, чужого; і хоч я буду носити партійний квиток й ніби стану членом партії, але це буде тільки зовнішня форма, маска; квиток — це тільки обкладинка, а ядро, глибоко сховане, справжність, зостанеться здорове й чисте.

І чисте, мамо...

— Знаєш, Павле, чого ми товчемося й товчемося навколо твого вступу до партії? — Мама знову повернулися до наболілого, до чиряка. Обидві руки поклали на білий обрус. — Я давно розгадала причину, тільки не зважуюсь уголос признатися. — Вони, мама мої, ніколи не бавили нас, своїх дітей, зайвими пестощами й цілунками, та й самі, видно, не потребували показної віддячної ласки, я змалку запам'ятав їх статечною і сильною... і запам'ятав, що їх очі завжди горіли сухим і суворим вогнем; та й тепер очі, дарма, що вицвілі, білі, теж вдивляються у мене пильно й суворо, а руки однак, оте висхле коріння, шукали моїх рук... шукали, знаходили й гладили їх, пестили, і я зрозумів, що мама наперед мене заспокоювали. — Я з самого початку, коли ти лише розповів про свою розмову з Афонею, знала, що ми... ні, ти найперше будеш мати справу з братом, із Зіновієм. Кісточки його лежать на полі в Братишанах (Пам'ятаєш золоту стерню, обіч неї стояли обчухрані вітровіями дуби?), а душа його стривожено нипає поміж нами... ходить, тупцює, б'ється об ґрати, котрими огорожений нинішній час, який Зіновій не може збагнути, бо в його часі існувало тільки біле й чорне; хотів би він бути тобі суддею, а мені готовий докоряти за потакування, через це не може мене впізнати... не може укластися йому в голову, що рідний брат, якого залишив малим, коли йшов у повстанці, має стати комуністом, має стати ворогом, одним із тієї незліченої тьми, проти якої він воював і від кулі якої загинув; він, певно, теж готовий пустити в тебе чергу з автомата, вбити, та тільки автомат його заржавів. Ти собі уявляєш його муку? Ти собі, Павле, уявляєш, як він низько хилить голову перед друзями, які загинули разом із ним в лісах, і всі вони були прямі й безкомпромісні... й вони, напевне, тицяють у нього пальцями: "Маєш брата-юду, запродавця. А хвалена твоя мама, Зенику, виявилася пересічною сільською бабою. Де ж поділися тая заповзята Ключариха, яка без сльози випроваджувала тебе в повстанці, примовляючи: "Йди, сину, воювати за Україну"? Чому ж молодший вчений її син не викопає автомата

та не зніме з нього іржу та не наладує ріжок набоями?

Чи ти вважаєш, Павле, що я фантазую? Чи справді пиндилики вимурують стіну поміж братами, й ти завжди будеш почувати себе винним перед Зеником... будеш відчувати, що на тебе націлений його автомат. А ти... а ти теж озброїшся і, оглядаючись на мене, будеш цілитися в нього?

Я не відповів мамі ні півслова; я ходив по хаті, смалив цигарку за цигаркою і думав, що в маминих словах є рація, останнім часом я теж думав про Зіновія й про стіну, що нас розділить, і з ним власне я один говорив і говорив, то виправдовуючись, то доводячи йому, що в теперішній час старим "шмайсером", який зручний для близького бою, багато не навоюєш. Пам'ятаючи про автомат, треба освоювати іншу зброю — плуг. Так, мій брате, плуг. Більшовики давно перемінили тактику фронтального наступу: вони підступно, поволі розкладають молоді душі, розтопчують національні традиції; триває проповідь "єдиного советського народа", бо нібито наступила ера злиття народів; українська мова приречена на загибель, зречення рідної мови, прилучення до російщини вихваляється і підноситься у ранг прогресивності, а для тих, хто сумнівається, розроблена теорія "двох рідних мов"; фальсифікується історія... в кожній історичній епосі що не діяч — то зрадник; власне і української історії майже немає, залишилися в курсах історії в школі та вузах обкраєні абзаци про Галицьке-Волинське князівство, Хмельниччину та Коліївщину, а все інше — Росія, царі, декабристи, народники, робітничі гуртки, Ленін, революція, з'їзди партії. Тарас Шевченко підмальований під атеїстичного бунтаря, революційного демократа, глашатая дружби народів; Іван Франко ціле життя тільки й мріяв про соціалістичний лад у Галичині, заповзято пропагував Маркса й дописував кавальчики до ленінської "Искри"; Центральна Рада, Західно-Українська Народна Республіка — зборища буржуїв, які мріяли, кому б дорожче продати неньку-Україну; в Києві палять українські стародруки; в Галичині то тут, то там спалахують церкви й каплиці; корчують хрести на полях та на роздоріжжях; із музеїв вилучають твори митців, імена яких поскребовані, бо вони, Зенику, малювали українських князів, гетьманів, січових стрільців, Петлюру й Грушевського, і твори ті знищують або ж, як то ведеться у нас, розкрадають; по селах, по зачинених церквах нишпорять облесливі колекціонери, які видурюють за безцінь ікони, речі ужиткового мистецтва, навіть дзвони знімають з дзвіниць й підпільними стежками пачкують в чужі краї; археологи з Москви та Ленінграда, коштовності, здобуті ними в розкопах на нашій землі, явно вивозять до своїх музеїв; письменникам звелено писати про "прекрасну радянську дійсність", а котрий із них зважується втекти в історію, той запідозрюється в усіх смертних гріхах; тих же хоробрих, які пробують говорити бодай про елементарні права людини чи про русифікацію, вихоплюють з людського гурту й за давньою доброю сталінською звичкою везуть у тюрми й табори. Чи ти уявляєш, Зенику — брате, який вал потопту котиться по Україні... хвиля за хвилею, яка пустеля духовна дедалі стає ширшою і глибшою. Сіють та сіють товариші більшовики пісок, на якому ростуть хіба що бур'яни, отруйна хопта. З України зосталася ватерка, кволе полум'я ледве блимає, а студені вітри готові до решти

засипати її піском, залити водою з калюж, розтоптати, спалити, а попіл розвіяти... і я ще дивуюся, брате, що ватра іще не погасне, мабуть, глибоко вкорінений наш народ, він, як трава під ногами — топчи її, викошуй до стебельця, виполой, а вона навесні таки зазеленіє. Одначе, брате мій Зіновію, мусить хтось до тієї ватри під-кидувати дровець й стерегти кволий вогонь. Заняття це непомітне, на полонинах вівчарі називають тих, які стережуть, щоб вогонь у ватрі не погас, спузарями, ти, певно, чув про них; я хочу бути спузарем; я буду щасливий, коли афоні, самі того не відаючи, допустять мене, перевіреного й довіреного, з їхньою перепусткою до ватри і я, скільки зможу й скільки вдасться, стерегтиму вогонь.

Це так красиво говориться: стерегти вогонь. В буднях я стою перед дітьми, перед їхніми допитливими очима й вишукую спосіб, як би непомітно засіяти в їхні душі зеренце з того поля, на якому загубилася твоя могила, мій брате. Очевидно, це дуже складно, це дуже небезпечно, це дуже пинява робота, але іншої ради нема. Автоматом потопт не зупиниш, по потопту, по облозі треба знову й знову ходити з плугом... і я хочу ходити з плугом, і байдуже мені, що напишуть на моєму хресті.

Мамі навкучила мовчанка, вони тоненько, впівголосу, немов повісняну нитку прядучи, заколядували, що Бог предвічний народився прийшов днесь із небес; коляда пливла одним руслом, а другим руслом перекочувалися мамині думки; мама не спускала з мене пильного погляду, і знову їхнє обличчя набрало пташиного виразу, а мені здавалося, що вони слово в слово читають мою розмову із Зеником.

— Поставте свічку в церкві за упомин його душі, — попросив я маму. — Від себе й від мене. Ми з ним у згоді... ми з ним в одній сотні, мамо. Я навіть думаю — це, певно, єретична думка, — що коли б не було Зеника і його друзів, коли б не було їхніх смертей та їхнього терпіння, то такі, як я, були б інакшими, гіршими. Ми часом лише вдаємо, що їх, лісових хлопців, забуто, що ніхто не пам'ятає їхніх могил, дехто, може, має на повстанців жаль або й гнів, бо війна-війною і різне отже траплялося, їхній чин живе поміж нас... чин — це стремління, ядро, а що зверху... а який значок... а яка книжечка червона в твоїй кишені... а яка печатка — це лише маска, маска вкрай потрібна, інакше не виживеш, нічого путнього без неї не зробиш. Тисячі тисяч ходять нині в масках. Уявляєте плугатарів, що орють потоптане поле, в масках... жахливе, щоправда, видовище, прокляття ціле. Та іншої ради нема.

Свічка встромлена в хліб, який до Йордану буде називатися Василем, а хлібина під ним — Меланкою, майже догоряла; в хаті пахло сіном, духом прив'ялого вівсяного снопа, свіжим хлібом і ярим воском.

Ой у полі-полі там плужок оре,

А за тим плугом сам Господь ходить... — знову ми з мамою колядували. Котроїсь миті я заплющив повіки і мимохіть побачив поле... і побачив себе у полі за плугом.

Боже, поможи.

Висить моя полотняна торба на клинку, наповнена не покайним камінням чи жебрацьким напошенням, милостинею, а повна вона моїх роздумів, розмов, сумнівів, і хоч історія з "Пиндиликовою партією" минулася, набуто в торбі, як кажуть, придасться

на кожен день.

4

Історія з "Пиндиликовою партією" почала минатися з того дня, коли партійний секретар Афанасій Пиндилик перестрів мене, коли я повертався додому після уроків, навпроти колгоспної контори й запросив до себе в кабінет. На диво, не був під хмелем, як це звичайно траплялося. Вибілена сонцем гімнастюрка на ньому була чисто випрана, білий комірець підшитий, а пряжка офіцерського паска старого зразка із зіркою була надраєна до сліпучого блиску. Туго підперезаний, з цілим іконостасом орденських планок, у чоботях, що поскрипували, Пиндилик виглядав так, немов зібрався на чергове здибання з однополчанами своєї дивізії. Я рідко його бачив зібраним; він гасав по селу й по полях на своєму "газику" завжди розчервонілий, добре напідпитку, безпардонний, не знаючи стриму в лайці... і, щоправда, не знаючи стриму в роботі. Він був добрим помічником Чобота, бо, власне, офіційно називався його першим заступником, і доручені завдання сповняв ретельно, "аби там кров із носа", як любив повторяти. Мій тесть хвалив його як міг і казав, що Пиндилик має "добрий" характер, але надто вже запальний, нетерплячий, часом навіть готовий до бійки. І надто ідейний, такий, що його в районі бояться секретарі; голомозий, "під Котовського", з кінським обличчям, із випуклим "адамовим яблуком" на довгій шиї він справді не викликав симпатії. Коли ж упадав у гнів, білів, як полотно, а руки в нього тряслися, і слиною бризкав — тоді виглядав на людину, яка себе не контролює, на шизофреніка.

Переповідали, що Пиндилик на фронті був контужений і на всяк випадок, "якщо вийде з себе", носив у гімнастюрці посвідку, що стоїть на обліку в обласному психодиспансері!. Чи так воно було насправді — не можу твердити, зате мушу визнати, що за рік, поки я відбував у партії кандидатський стаж, не мав із ним ніяких суперечок, ставився він до мене коректно, а я своєю чергою ретельно сповнював прості кандидатські обов'язки: випускав загальношкільну стінну газету, один раз на тиждень проводив у "червоному кутку" на фермі політінформацію з доярками і телятницями.

Афоня припросив мене сідати у крісло за полірованим столом, а сам розмашисте, порипуючи чобітьми, походжав по кабінеті, обкурюючи "біломорканалом" членів політбюро на чоловічій стіні. Я теж запалив цигарку, зацікавлений: а про що власне збирається зі мною нині говорити товариш Пиндилик.

— В мене сьогодні празник, ти й не помічаєш, — сказав він дружельно, зупинившись перед столом, і тицьнув пальцем у новісінький орден на грудях. — Сьогодні у військкоматі, помімаєш, вручили орден Отечественной войны третьої ступені. Не забувають старого вояку, — засміявся сам до себе. — Ну, конешно, орден небольшой, але обмить полагается. А я замість того, щоб скромним делом зайнятися, мушу з тобою отут...

— Хіба щось сталося? — спитав я.

— Нічого не сталося, — відповів Пиндилик. — Просто настала пора всерйоз побалакати з тобою. Ти вже збираєш рекомендації... невдовзі, помімаєш, переведемо тебе з кандидатів у члени партії. Ото ж, хотів би я почути: чи ти вже відчуваєш себе

комуністом.

— Як усі, — відповів я надто бадьоро. — Статут знаю. Партвнески сплачую справно. Партійні доручення виконую. Що більше? — Я розмовляв із ним вільно, навіть весело; в мені не закралося й здогаду, що стою перед нелегкими випробуваннями.

— Я питаю, чи відчуваєш себе комуністом? — повторив парторг. У його пальцях хруснула цигарка й він запалив другу. — Дуже легко тобі, розумієш... статут... бабам на фермі газетку читаєш. Партія розпростерла тобі навістречу руки... по благу, завдяки тестю, розпростерла: вступай, мол, у мої ряди, товаришу Ключар. Чи не так? — Афоня був спокійним, принаймні стримував себе.

— Ну, допустимо, що так, — відповів я безпечно. — Я до партії не просився. Ви запропонували торік, я, подумавши і все зваживши, подав заяву. Хіба я недостойний цієї честі?

— Легка тобі доріжка в партію простелилася, розумієш. Надто легка, да. — Стояв навпроти стола, попасав мене очима, а пальцями вибивав якийсь марш. — Я у партію на фронті вступив напровесні сорок четвертого года, коли підбив третього фашистського танка. Тоді аж змилосердилися наді мною, а до того двері для мене були замкнені наглухо. Ти розумієш? Я не один раз стукав, а мені від ворот — поворот: поповських синков не приймаємо. Ти про цей рядок із моєї біографії знаєш, ні? А ще історик. Я, брат, із Дніпропетровщини, откуда всі кращі люди, як от товариш Щербицький і другіє єсть іще кадри у Києві та у Львові — люди надійні. Тільки вони робочого походження, а я — попівського роду. Їм було легше. Щоб у комсомол мене прийняли ще в тридцять шостому я зрікся свого старого й водночас усієї родини — матері й двох сестер. Я їх, розумієш, зненавидів, отродьє буржуазне, і дотепер не знаю: живі вони чи вимерли. Папаня, чув я, відкинув копита аж у Перемишлі у сорок четвертому. Втікав із фашистами й усяким збродом перед совєцькою властю, бо за окупації молився, мати його, щоб загинув товариш Сталін і все наше воїнство. Тому партія і поглядала на мене кривим оком, що, до речі, було цілком справедливо. Я на фронті, розумієш, кров'ю доказав, що назавжди відчахнувся від попівського пня й іскупіл гріхи... я дивлюся партії в очі, як младенець невинуватий. Як сказав поет: нема зерна неправди за мною.

— У мене теж нема, — сказав я не заради принципу, не задля того, щоб себе із ним зрівняти, я й не думав із ним рівнятися, а лише для того, щоб швидше спрямувати його вогонь на себе; я здогадувався, що він кружляє навколо, як лис навколо курника, не випадково, бо й не випадково перестрів біля контори; він уже тримав мене на прицілі; Пиндилик не міг жити без вичитування моралі, без запідозри в шкідництві, копірвання під час перевірки різних скарг, заяв і особливо — "сигналів", це була його стихія. Він не мав від своєї, сказати б, громадської діяльності ніякої побічної вигоди, у Черчені переконалися у його непідкупності, навіть горілкою, якою він заливався, не можна було його купити; горілку товариш пив, але партійної совісті, як сам любив говорити, не пропивав. Його ідейності й партійності не могли витерпіти ні перша, ні друга, ні навіть третя дружина. Так принаймні говорили всезнаючі сільські куми.

У Черчені він появився десь наприкінці п'ятдесятих років після закінчення у Бистричанах дворічної школи голів колгоспів, але господарювання на полі й на фермах давалося йому, як циганові мулярка, і "район" переорієнтував свою "кадру" на партійну роботу.

Зрідка наїжджали до нього дорослі діти від усіх трьох жінок, які однак довго в батька не гостювали: давалися взнаки, певно, постійне батькове політикування, запущеність житла (він жив у спорожнілій хаті, господарів якої вислали в Сибір), а найбільше Пиндиликових нащадків мучила відчуженість, а то й ворожість цілого села до їхнього непогамовного батечка.

— Що в тебе нема? — перепитав Пиндилик, не зрозумівши моєї репліки. — Зерна неправди, так? — засміявся. Він сміявся зубами, зуби мав білі, рівні, красиві — нікотин їх не брав. — Та ви всі тут, розумієш, на Западній одним миром мазані і одним духом, бандерівщиною дихаєте. Теж мені ангел-херувим знайшовся.

— До ангелів себе не причисляю, Афанасію Тимофійовичу, але й до ворогів радянської влади прошу мене не зараховувати: у білих арміях не служив, в інших партіях не перебував, за кордоном не був і родичів там не маю, — відбився я анкетними даними. — Старший брат загинув на фронті за радянську владу. Батько теж був поранений на Дуклі. Про який бандерівський дух говорите... та й чому раптом про це говорите?

— Бо я, розумієш, зобов'язаний... бо я партійний секретар, бо наближається термін приймати тебе в члени партії. А єсть, так, єсть сигнали, що тебе до партії на гарматний вистріл не можна підпускати. Поняв? — сказав він із притиском.

— Сигнали можуть бути й фальшивими, — відповів я і мислено озирнувся назад на свої можливі й неможливі гріхи.. Хтось-щось довідався про Зіновія? Боротьба його і його смерть були тайною моєю і маминою та ще тієї жінки з Братишан, яка поховала його в німецькому шанці. Став йому відомий зміст рецензії на рукопис моєї поетичної збірки? Трапилися якісь ідеологічні "проколи" в школі? Чи Хмура Настя вдома підслухала мої необережні репліки?

— Ми січас перевіримо сигнальчики, розумієш... якби на слідстві. Й побачимо, який ти чистий перед партією. — Він сів до стола навпроти мене і з папки, що лежала на столі, висмикнув кілька папірців. — Ну от перший вопрос, товаришу Ключар. Стало в районі відомо, що ти хрестив свою доньку в греко-католицькому обряді. — Афоня поглядав на мене холодно, презирливо. В продовжних глибоких зморщках його довгобразного обличчя чорно сиділа злість. Великі руки лежали на паперах, як дві розпластані жаби, що готові до стрибка. Ленін за його плечима на стіні, наставивши вухо на нашу розмову, косо позирав на іконостас, своїх послідовників.

Гріх мій був справді великий; хрещення Настусі теж належало до тайни, яку знали мама, я і Ольга. Однорічна дитина, очевидно, не могла вилепетати тайну бабі Настуні. Хтось... Зрештою, що було дивуватися? За отцем Назаруком, який не прийняв православ'я, й після таборів продовжував таємно відправляти по хатах і в лісах Службу Божу, хрестити дітей й відспівувати ночами померлих, напевно стежили явні і тайні

гебісти, котрийсь з них вислідив, що священник відвідав мою матір, не було великих труднощів й вичислити хрещення нашої малої.

— Що правда, то правда, — не став я відпиратися. — Це сталося без мого й Ольжиного дозволу. Я прецінь знаю, чим хрестини для мене пахнуть. Чого б я ризикував? Але мої мама, скориставшись, що Анастасія Степанівна з Головою поїхали на курорт, а нам з Ольгою забаглося послухати капелу бандуристів із Струсова, що давала концерт у Рогачі, і ми залишили дитину на неї, перехрестила онуку. Якийсь мандрівний піп, як на зло, прибився до хати... — В моєму поясненні майже все було правдиве, майже... бо ми з Ольгою навмисне вибралися на концерт. — Самі розумієте, Афанасію Тимофійовичу, Ольга, моя дружина, яка вихована в атеїстичному дусі, не дозволила б, щоб на її родину впала пляма. Вона в мене має свій погляд на релігію взагалі й на католицизм зокрема. Та що зробиш тепер... не повернеш... сталося. Не буду ж битися з старою матір'ю. Чи не так?

— Твоя мама тоже штучка. Мені доносили: дуже національне свідомо. До війни, за Польщі, в читальні крутилася: вистави, поміваєш, концерти, фестивалі. Дивно, що вона не замазала руки в бандерівському підпіллі. Або й замазала, Та тільки не доказано. Ні, не дурно якраз до неї заблукав уніатський піп.

— До неї смерть добирається, товаришу Пиндилик, — спалахнув я. — Стара вона... не боїться ніяких погроз.

— Но-но, — цвиркнув Пиндилик зневажливо крізь зуби. — Ти, поміваєш, тільки не кип'ятися. Твоя теща правильно тебе зхарактеризувала: яблуко від яблуні далеко не відкотилося.

— Моя теща, шановна наша Анастасія Степанівна, любить висловлюватися афоризмами.

— А ти — зубатий... ти тихий, непомітний, сірий зубатик, так? — Афоня начебто вперше мене побачив. — Хто б подумав, що є у тебе зуби... дуже вже ти з вигляду благий та божий. — Він добув з кишені гімнастюрки дротяні окуляри, якими рідко користувався, протер скло й крізь них поглянув на мене... поглянув на мене якось по-новому, інакше, ніж дотепер; я зрозумів: дотепер я був для нього лише зятем товариша Голови й Хмурої Насті, приймаком, ласим на красиву молодицю й придбані Головою статки, а від цієї хвилини він немовби відсік мене від Голови, від Хмурої Насті й навіть від Ольги, я побачив ув його очах злорадний блиск; Афоня наперед святкував якщо не перемогу, то принаймні був готовий битися й перемагати. — А якщо, Павлушо, — мовив він фамільярно, весело, — ми виб'ємо ті зубки?

Я різко скочив з стільця.

— Мені відомо й усі люди в Черчені знають, що ви, товаришу Пиндилик, любите інколи грубіянити. Я просив би не розмовляти зі мною таким тоном. — Ольга потім мене сповідала, що не треба було викликати вовка з лісу. Одначе, коли б я і промовчав, нічого не допомогло б: вовк уже був тут.

— О, — Афоня картинно розвів руками, — ізвініте, я зовсім забув, що маю справу з всраною інтелігенцією. Пардон.

Я був готовий хряснути дверима. Він ухопив мене за рамено.

— Сідай і слухай, партейний секретар з тобою, розумієш, говорить! — крикнув і вдарив кулаком об стіл. — Я до тебе по-пролетарському — розумієш нада. Кирпу не гни, бо обісраний ти увесь... і я хочу знати, чи дуже ти смердиш ворожим духом.

— Якби смердів, то на те є кадебе, — відповів я коротко.

— Кадебе шукає вчинків, дій, а не запаху... бо нібито за душок у нашій країні не судять. Шкода. Мене ж якраз цікавить цей душок, розумієш. — Афоня відкинувся на кріслі й простягнув під столом ноги. — Ну ось, наприклад, донесено мені й напевне ще декому, хто повинен про це знати, що ти, випросивши в тестя автобуса, повіз восьмикласників на екскурсію до Скита Манявського...

— Що ж у тому було ворожого? — перепитав я. — Екскурсія школярів запахла антирадянським димком? Скит Манявський — відома місцина в історії України і я, як учитель історії, почувався до обов'язку повезти туди дітей. І вам би порадив поїхати туди котреїсь неділі. Це недалеко... Дуже мальовниче місце: ліс, смереки, гори, чистий, як сльоза, потік. І повітря...

— Не за повітрям ти возив туди дітей, що ні? Нашпиговуєш їх історією, заражаєш, розумієш, національною романтикою.

— Я педагог, це мій обов'язок, — я намагався тримати себе в руках.

— В обов'язки вчителя історії не входить організація екскурсій... і шкільною програмою, розумієш, це не передбачено. Ти їздив також у Галич, де була столиця Галицького князівства, товкмачив школярам про князів, про бояр, про могутність Галицької держави.

— Це написано, до вашого відома, в підручнику, — стиснув я плечима.

Парторг хитнув головою.

— Справді, там написано, я перевіряв. Бачиш, як я ретельно готувався до розмови з тобою. Мусив, розумієш, підкуватися. Образованіє, сам знаєш, сільськогосподарське та й то скороспіле. — До речі, Пиндилик любив підкреслювати свою неосвіченість, він начебто цим гордився. Мовляв, дивіться, я, що скінчив два класи й один коридор, маю над вами владу. — Тільки, дорогий мій Павлушо, у підручнику не написано, що суздальські князі випрошували в Галичі майстрів, котрі будували їм храми. Нібито Суздаль, счітай современная Росія, не спроможна була без Галича й путящу церкву збудувати, так? Це знаєш чим пахне? — Афоня ліг грудьми на стіл й, перекинувши голову, знизу уверх свердлов мене усміхненим переможним поглядом.

— Не знаю, чим по-вашому пахне, — я й собі засміявся, хоч, мабуть, було мені не до сміху. Парторг справді готувався до розмови зі мною, хтось його консультував, бо звідки йому, бідному, було знати що галицькі зодчі будували в Суздалі храми. Але й хтось з моїх школярів намотав на вус сказане мною на Крилоській горі під Галичем... намотав і доніс. Чи, може, випадково в розмові зі старшими, з учителями, з родичами хтось попідкреслював ці історичні деталі. Чи таки хтось з учнів був навмисне націлений: слухай-но Ключара, зважуй кожне його слово, а котре слово підозріле, то...

Мені не хотілося вірити у передчасну зіпсутість котрогось юнака або дівчини з мого

восьмого "а"; я їх любив, і мені здавалося, що їхні очі теж променяться, коли я заходив до класу. Між ними і мною напиналися невидимі струни, що єднали нас; я був упевнений, що ні одне моє слово не пропадає марно, не падає на камінь під ноги, а западає їм у серця, це я бачив по їхніх очах, вдячних, світлих і захоплених. Я, очевидно, був надто самовпевнений.

Я згадав, як ми стояли цілим класом на Крилоській горі на тому місці, де археолог Ярослав Пастернак іще в тридцять сьомому році розкопав фундаменти столичного храму Успення Богородиці... стояли і слухали... і слухали, як гудуть давно розколені дзвони, як у храмі Успення співають півчі хвалу землі Галицькій і князеві... як грають бойові сурми... як на велелюдному торжищі вихваляють свої товари вірменські, арабські купці, гості з Візантії, із Угрів, із Ляхів.

Ми слухали на Крилоській горі історію; я чарував учнів історією й вони були підвладні моїм чарам; я почувався чарівником, щедрим і добрим, і тоді я навіть не подумав, що котрийсь з моїх учнів, хитро посміхаючись, збирав мої слова в кишеню.

Плакала моя душа...

Я міг відповісти Пиндиликові, що й поза шкільними підручниками в російських таки авторів можна прочитати про впливи галицького зодчества на зодчество Суздальської Русі, й крамольного, отже, тут нічого немає, Суздаль тоді тільки розбудовувався і заселявся. А Галич уже славився своїм багатолюддям, майстрами-зодчими, котрі своєю чергою вчилися в майстрів сусідніх країв. Це так природно...

Проте я промовчав; я, мабуть, був приголомшений підозрою про те, що поміж моїми учнями засіявся, як стоколос посеред чистого жита, донощик; я, безперечно, журився і своєю долею, не випадково ж Афоня допитує мене, як слідчий, але й боліла мене доля того юнака чи тієї дівчини, котрі вчаться на догоду парторгові зраджувати свого вчителя.

— Ну, що? — Афоня загнав мене у глухий кут. — Не маєш чим прикрити свій прихований націоналізм? То-то, браток. У мене тут зареєстровані всі твої вивихи... я все знаю про тебе, кожний твій крок, навіть слово кожне записане, — і він твердим жовтим нігтем ударив по папері.

Настав для мене час боронитися. Звинувачення у "прихованому націоналізмі" навіть в устах галайкуватого Афоні, якому вибачалися гострі вислови, означало посвист кулі біля вуха. Я думаю, Майстре, що ви теж знаєте, як бренькають кулі попри вуха: одне тільки слово — і ти вже ворог.

— Ви розумна людина, Афанасію Тимофійовичу, — я намагався розрядити напруження, — і не можете на основі... на обривках... на кавалках висмикнутих із контексту фактиків, випадкових моїх... та й чи моїх слів, очевидно, помилково кимсь тлумачених, робити узагальнення.

— Я роблю, Павлушо, не узагальнення, — перебив мене Пиндилик, — а висновки. У райкомі проаналізували: твої випадковості стали системою. Сигнал поступив не тільки про Галич. Ось тут, у моїй бумажці записано, що в Скиті Манявському, з якого ми почали розмову, ти вихваляв перед дітьми гетьмана Івана Виговського, який нібито

давав гроші на цей монастир... і в ньому, в Скиті похований. Ну, звісно, ніякої гетьманської могили там нема, але, ти, поміваєш, Виговського навмисне витяг на білий світ, щоб реб'ята запам'ятали це ім'я... ім'я гетьмана, який воював з Росією і навіть переміг її у якомусь там бою. То що, Павлушо, Виговський теж випадковість?

Та і це не все. Того писателя, Івана Вишенського, який був за пра-вославіє проти унії і котрий побував у Скиті, ти розмалював як обмеженого ченчика, який не бажав сприймати просвітницьких вітрів, що дули з Європи. Ти так казав?

Я був обеззброєний; я справді так говорив, донощик начебто записував мою бесіду в Скиті слово в слово.

— Допустимо, я маю про Вишенського свою думку... я маю право...

— Власну думку можеш тримати при собі, — відрізав Афоня. — На людях ти повинен мати суждення точно такі, як в учебнику. Понял?

— Тоді я винен, Афанасію Тимофійовичу, — почав я каятися.

— Ти винен, поміваєш, і в інших прогрішеннях, як сказав би мій папаша. Ти, наприклад, комусь там бздів, що нібито сільрада разом із партійною організацією дурницю були замислили обернути недіючу церкву Святого Духа в музей атеїзму. Всі, виявляється, дурні, а ти адін — мудрий. Людей надо от релігії відривати, а ти, кандидат партії, виступаєш фактично проти лінії партії у вихованні трудящихся.

Є тут й інші сигнальчики... мені доручено розібратися, перевірити... розкусити, що ти єсть за людина. — На цей раз Афоня глянув на мене привітливо. Борозни на його лиці потепліли.

— І що далі? — спитав я. — Маю каятися і виправлятися?

— Поміваєш, — Пиндилик гладив долонею блискучу лисину. — Тут каяття не допоможе. Тобі не місце в партії й ми, брат, ошіблісь, що пішли на поводку твого тестя і декого з району й прийняли тебе кандидатом. Тепер я бачу... тепер я переконуюся, що ти мав намір пролізти в партію з ворожими намірами. Збори відберуть у тебе кандидатську карточку, це як пійть дать.

Я похолов; я був необережним, безпечним, і тепер усі мої плани, пов'язані з членством у партії, були загрожені. Ліпше було взагалі не заходитися з партією, з самого початку треба було відпекатися, зіслатися на молодість, непідготовленість, оборонитися від Афони знаменитою фразою, що я, мовляв, до партії не доріс. А я скільки намучився з своїми сумнівами, ваганнями, як довго зважував "за" й "проти", як боявся компромісів, які я надії покладав на правило:

"Богові — свічка, чортові — огарок".

Відомо, що суб'єкт, який зупинений з ідеологічних міркувань на дорозі до партії, викликає недовір'я й підозріння; начальство його дискредитує на роботі,... та й роботу доручають йому третьорядну, чорнову, в колективі ж такого невдахи обходять десятою дорогою, ти стаєш для людей небезпечним. Ти... ні, ти не скажений пес, ти пес острупілий, увесь у пархах.

Вигляд у мене був напевне жалюгідний; я не належу до панікерів, не бракує мені оптимізму й сподівань на Божу поміч, але тут я упав духом... упав і лежав знищений,

потовчений.

— То що, Тимофійовичу, нема ніякого порятунку? Доведеться таки покласти кандидатську карточку? — питав я парторга по-синівському тремтливо, благальне. У цю хвилину я бачив себе збоку... бачив такого покірливого, приниженого, який, здавалося, був готовий плазувати перед Пиндиликом. Гидота! Я себе ненавидів. Мало бракувало, щоб Ключар такий, яким він є, не плюнув на Ключара, скрученого у вужевку товаришем Афонею.

— Мені, поміаєш, теж тебе жаль, — цілком начебто щиро промовив Афанасій Пиндилик. — Ти мене знаєш... я — шалапут, нервус, але зла в серці не ношу. Правда? Ніби я не знаю, що означає для тебе осечка з партією. Два дні, считай, сушу собі голову. Тесть твій, якого я ввів у курс дела, і теща, да, Анастасія Степанівна, теж журяться. — Афоня помовчав, жуючи цигарку. За вікном парткому, очевидно, тривало життя: перевальцем посувався по дорозі трактор; пробігла, як лисиця, легковичка; дві жінки, на хвiртці стоячи, вимахували руками, взаємно щось собі доводячи; хиталися під вітром тополі, що росли за вікном; червоно горіло на заході сонце. Одначе життю за вікном парткому враз відняло мову, світ був заснований німотою, як прозорим склом. Я тільки-но чув, як гупало в грудях серце. — Є тут, поміаєш, один вихід... ну да, можна твої гріхи полатати... від тебе буде залежати. Тільки я повинен мати гарантію, що не проведеш, що я можу бути впевненим за тебе й можу ручатися перед партією своєю репутацією. Ответственное дело, скажу тобі... — Афоня не спускав з мене очей, в яких (я помітив) поблимували бісики; це був веселий погляд kota, що тримав під лапою притлумлену мишу.

— Буду старатися не підвести вас, Тимофійовичу, — промовив я і наперед угадував, мучився, чим то я маю латати свої гріхи. — Слово даю.

— Слова замало, — рішуче відповів парторг. — Я тобі, поміаєш, казав, що своє членство в партії я заробив кров'ю... ми партейці-фронтовики були пов'язані, як би сказати, однією верьовкою. Така верьовка й тобі знадобилась би, щоб ти не міг, як теля, вибрикувати вправо-вліво. Коротше: даю тобі партійне доручення, і коли виконаєш його, то мене переконаєш, що до смерті пов'язуєш свою долю з комуністами. Усе інше забудеться, панял? Чи ти готовий до цього іспитанія?

— Я слухаю, Тимофійовичу, — промовив я, відчуваючи, як чомусь затерпли мої губи.

— Цієї ночі візьми лопату й розгреби одну могилку на цвинтарі січових стрільців. Понял? П'ятнадцять хвилин роботи, — реготнув Афоня. — Ти, бачу, злякався, начебто я посилаю тебе когось убити.

Я спохопився із-за стола.

Мене прошило громом; темна кров залила мені душу... не кров то була — сором і ганьба... і гнів; я ухопив Афоню за петельки, аж тріснула на грудях гімнастюрка. Я і сам не пам'ятаю, як це умить сталося... як умить вибухнув криком застиглий дотепер світ. А сонце розкололося на скалки.

Усякого... усякого можна було очікувати від біснуватого Пиндилика, але такого

підленького... Чи є велика різниця у тому, що послати вбити людину, чи запропонувати: вбий людину в собі? Мені стрільнуло до голови, що всі вони — Афоня, Хмура Настя, Чобіт усі, оті підглядачі й підслуховувачі, котрі "сигналізували" до району, давно змовилися супроти мене, навмисне нанизували на волосінь кожне моє слово, щоб обкласти мене "гріхом", компроматом, як вовка обкладають червоним шматтям, їм, очевидно з самого початку не сподобалися мої уроки в школі й членством у партії замислили мене приручити. А я, дурний, ковтнув приманку разом із гачком...

Чи я один?

Я згадував, що на стрілецькому цвинтарі в Страдчій долині я бачив... Господи, я бачив три зруйновані могилки, три бетонні хрестики, потрощені, біліли, як кістки, в бур'яні. То отже, не мене першого Афоня посилав на злочин... і хтось таки повис, як вішальник, у парторговій петлі. Хто б то міг бути: котрийсь з учителів, агроном, зоотехнічка, завідуючий колгоспним гаражем? Хто з них убив самого себе? А чи... А чи убив? А чи той, що розкидав могилки, мав у собі самого себе?

— Слухайте ви, мерзотнику! — кричав я, захлинаючись гнівом і жалем за самого себе — до чого я докотився. — Як ви наважились подумати, що я здатний заради... — ні, я не крикнув "заради твоєї гімняної партії", я просто проковтнув кілька лютих слів... проковтнув розпечене каміння — і удавився ним. Боже, яка лавина збурених слів клетотала в мені, каміння тріскалось у мені, вибухало — не одного Пиндилика можна було ним окаменувати.

Афоня, позеленілий, ураз спотілий, ніби на його лису голову хтось вилив баняк окропу, відскочив від мене. В руці блимнув чорним оком револьвер.

— Не руш, падло! — тулився він до стіни, цілячись у мене з револьвера. — Бач, ручки до мене простяг, до фронтовика, до парторга. Не понравівся мій жарт. Да, це була шутка, падло, — шипів він, і я здогадався, що Пиндилик готував собі виправдання, коли б у районі чи в області хтось там про людське око поцікавився б дивним "партійним дорученням", яке він давав молодому комуністові. — Як же я тебе, сука, інакше міг вивести на чисту воду? Заболіло серденько за могилками бандитів, які продали Україну білополякам. Я зірвав з тебе маску...

Я, немов сліпий, рушив навмання до дверей; Коржеві, певно, здалося, що я невидющо рушив на нього, бо стрілив у стелю.

5

Увечері в котеджі Голови відбувалася друга дія трагікомедії, в якій головним персонажем знову був я, тільки на цей раз я відмовчувався; безнадійно було щось пояснювати Хмурій Насті й Чоботові; та вони, зрештою, мені й слова не давали, у них теж було припасене на мене досьє і свої претензії, я був скрізь винен — вдома, в школі, поміж людьми. На думку Хмурої Насті, я скомпроментував чесну родину сільських трударів своїми націоналістичними поглядами, підвів "під монастир" заслуженого комуніста — Ольжиного батька, який поклав життя на піднесення сільського господарства і торік використав у районі свій авторитет, щоб мене, непутящого, проштовхнути до партії. Та й сама вона, Хмура Настя, почувалася ображеною: в її

радянську родину проник, немов змій-полоз, залюбивши в себе бідну Ольгу, якій підступно зробив дитину, прихований бандерівець, один із тих, які колись замордували її тата. Бачите, люди добрі, він мало не задушив товариша Пиндилика, фронтовика, рахуйте, інваліда, секретаря парткому, який, жартуючи, щоб панича випробувати, запропонував йому зрівняти з землею могилку одного з тих, що були попередниками бандерівців. Що ж тут такого страшного, питаюся вас? Та ті могилки всі до однієї треба зрівняти, як це зробили у Львові — пустили бульдозер і фертик. На радянській землі навіть сліду ворожого не може бути. Ну, ще добре, що парторг мав при собі револьвер і стрілив угору, щоб бандита відстрашити. А якби не мав, питаюся вас, щоб то було? Ще й воно, Ключаришине насіння, в партію пхається! Та мітлою залізною не те що з партії, а й також зі школи треба вимести. Ми не можемо довірити виховувати радянську дівчину людині з ворожим світоглядом. Це стосується також виховання власної дитини, моєї внучки. Що виросте з Настки при такому батькові? Я не можу стояти осторонь, коли калічать дитячу душу. Досить, що вже знеславили дитину отим хрещенням. Тому, Ольго, ми з батьком вирішили: хай Ключар забирається з нашої хати до дитячої мами. Негайно. Так буде краще для усіх нас.

Ось такий приблизно монолог виспівала моя теща — і це був вирок, який не підлягав оскарженню; у цій родині, як уже було сказано, жодне Настунине слово не підлягало сумніву, і я, зрозуміла річ, зібрав свої манатки. Мене тільки заболіло, що Ольга й не пробувала заперечити мамі, адже стара одним махом руйнувала її родину, віднімала від дитини батька, від Ольги — чоловіка. Я особисто не уявляв, як буду жити у своїй матері без Ольги й без малої Настусі.

— Якщо мене проганяють... та я і так пішов би звідси геть... але й ти теж збирайся з дитиною. Жити маємо де. Не можемо ми одне без одного, — тільки й сказав я того вечора Ользі. Вона сиділа на стільці під стіною як чужа, закаменіла, поклавши в поділ руки; її немовби не стосувалося судилище, яке вчинили її родичі наді мною; її мовби не цікавила власна доля. У короткому квітчастому халатику, з-під якого виглядали коліна, боса, у біленькій простій хустинці, якою перев'язала волосся, Ольга була схожа на беззахисну дівчинку, яку хотілося приголубити й пожаліти; кожного вечора, повернувшись із стоматологічного кабінету, вона переодягалася в простеньку одєжину і ставала, як я казав, "пастушкою". Теща, бувало, дорікала, що Ольга вдома одягається по-простацькому, адже, слава Богу, не треба прибіднюватися. Але Ольга знала, що я люблю її якраз у такій одєжині, й з маминих дорікань злегка посміхалася. Того вечора вона теж одяглася "для мене", я це помітив, як лише-но переступив поріг, але вечір наступав на мене вороже.

Ольга автоматично підвелася зі стільця, мовби й справді наготувалася рушити зі мною на край світу, але теща підскочила до неї, обома руками штовхнула назад на стілець.

— Сиди, дівко, й не рипайся! — крикнула й побуряковіла. — А якщо підеш... то підеш без дитини. Ти мене знаєш.

Ольга схлипнула...

Я обіруч поніс її схлип до своєї мами... лише її схлип і більше нічого. Чи мав її за це осуджувати? Вона в усіх ситуаціях залишалася великою білою рибою, котра пливла собі у звичній для себе ріці, і було їй у цій ріці добре, ні води, ні сонця, ні поживи їй не бракувало, то ж нащо рибі журитися журую, що десь там скиглить на берегах?

6

Ольго...

Я її чекаю кожного вечора.

Не кожного вечора вона викрадається з дому, пантрована Хмурою Настею, але таки викрадається, в темряві знаходить знайому стежку поза городами, поза вербами, що біжить до мого обійстя над Золотою Липою. Вліті я сплю в оборозі на сіні, драбина завжди тут прислонена; біла верета, пахуче сіно, жеботіння ріки, шелест дощу й жагуче біле тіло Ольги, що світиться під оборогом, як місяць.

Солодка й гірка наша любов... недозволена з політичних міркувань любов.

Я чекаю на тебе, Ольго, сьогодні, завтра й завжди. Колись бо ти таки впливеш із своєї ріки, вихлюпнешся на берег поміж журу... поділиш зі мною мою журу, бо яюсь, пам'ятаєш, під час випадкової зустрічі наша мала Настуся спитала:

— Тату, а чому баба Настя казала, що ти поганий, і я через те мушу викинути тебе з голови? А ти сидиш у моїй голові... і в маминій голові теж. Правда, матусю?

7

Аж настала остання дія...

Остання дія моєї драми почалася наступного ранку, відразу після передвечірньої розмови з товаришем Пиндиликом та вечірнього мого вигнання з родинного раю Чоботів. Я саме збирався на уроки до школи, коли перед ворітьми зупинилася чорна "Волга" і, хряснувши лунко дверцятами, з неї вийшло двоє осіб; високого в капелюсі я впізнав відразу — був це районний начальник кадебе майор Василенко, якого я уже кілька разів бачив на різних районних зібраннях; побіч нього дріботів малий на зріст, вертлявий, як горобець, чоловічок в окулярах та з папкою під пахвою — якийсь Сергеев, людина теж з органів. Мама, побачивши двох незнайомих на подвір'ї і, певно, зметикувавши, звідки вони приїхали, зблідли, як полотно, і вхопилися, щоб не впасти, за одвірок. "Може приїхали й арештувати, все може бути, — сказали вони хрипло. — Але ти, Павле, тримайся... і будь чоловіком. Нічого вони тобі не зроблять". Я був вдячний мамі за підтримку в скрутну хвилину, бо, по правді кажучи, коли побачив на воротах Василенка, то душа зойкнула й впала в п'яти, хоч інтуїтивно я очікував саме такого продовження учорашніх подій. Постріл у кабінеті у парткомі мусив за ніч докотитися до райцентру й там відповідно відлупитися. Але одна річ до неприємностей готуватися, передбачувати їх, а друга — вочевидь бачити, як зло підступило до тебе впритул, стискує зашморгом горло, давить і кавалкує серце.

Мама, узявши себе в руки, вийшли непрошеним гостям назустріч, відчинивши широко двері. Василенко спершу цікаво озирнувся по хаті, на портрети Шевченка й Франка під рушниками, на два десятки білих тарелей, розписаних то квіттям, то церквами, то сюжетними сценками, що висіли рядком на стіні над ліжком і походили з

маминих молодичьких літ, потім скинув капелюх і плащ. Усміхнувся. Мав випещене інтелігентне обличчя, сиве волосся обрамляло крутий лоб. Зовсім не був схожий на енкаведистів — горластих, п'яних і лютих, яких я запам'ятав із свого дитинства. "Що не чекали, Ключар?" — спитав мене Василенко. Цупкі, каштанового вогню очі бігали по мені прискіпливо з ніг до голови; він начебто відфотографовував у собі кожен мій гудзик, мій страх і розгубленість. Очевидно, я не мав геройського вигляду чи бодай напускної байдужості. Душа моя, начувана лихою славою кадебе, далі сиділа затерпло в пятах; це вже згодом я призвичаївся і до викликів у районне кадебе, і до розмов із Сергеевим удома — з того дня вони недремно мали мене на оці, начебто я справді робив підкоп під фундаментом держави. "Чого ж, — відповів я, стримуючи тремтіння в голосі (стримував тремтіння й виганяв душу із п'ят, примушував її "стати чоловіком", як вчили мене мама, і було це ой, як нелегко). — Якщо... якщо мислити логічно, то після того, що сталося, вашого приїзду можна було сподіватися". "Ми, як лікарі, — майор Василенко сів на стілець, закинув ногу на ногу. — Ми, як швидка допомога, — додав. — Десять у когось щось там заболить, а ми вже тут як тут. Така робота", — він зітхнув і попросив дозволу закурити. "О, якщо вже порівнювати вас, пане-товаришу, до докторів, то ви напевне подібні до тих, які лікують зуби" — обізвався з порога мама. Вони, очевидно, боялися залишити мене одного в хаті з кадебешниками. Мій страх сидів у мене на плечі — мама це виділи. "Маєте рацію, Докіє Михайлівно, — начальник районного кадебе назвав маму по імені й по-батькові (вони все знають про нас, діди і прадіди записані у їхніх реєстрах, а їх, дідів, могили, заштриховані на мапі), — часом треба не тільки лікувати, а й видерти зіпсованого зуба, щоб інші поруч не псувалися. Розумієте? Та це не стосується вашого сина. Ви можете залишити нас самих... ми тут маємо суто чоловічу розмову". Сергеев поспішив відчинити двері й випровадив маму до сіней.

"Спершу, ніж приступити до розмови, Ключар, — сказав сухо Василенко, — я хочу пред'явити вам ордер на обшук... ось прошу, — кивнув Сергееву, той клацнув замком папки і тицьнув мені під ніс папірець. — І маю ще про запас... так, про запас, ордер на арешт. Тому прошу наші відвідини вважати офіційними". Цей інтелігентний з вигляду чоловік із своїм ордером на арешт заганяв мене в глухий кут; і він зробив помилку: з кута я не мав виходу і душа із п'ят мусила піднятися вгору. "Прожу, я у вашому розпорядженні, — сказав я. — Шкода, що мене будуть чекати в школі". "О, не бійтеся Ключар, сьогодні там вас чекати не будуть, — відразу зреагував Василенко й знову привітно посміхнувся. Очевидно, він знав, що усміх робить його обличчя приємним і добрим, це був, як я зрозумів, один із його прийомів здобути прихильність того, що сидить навпроти нього. — Там будуть знати..." Я уявив своїх колег, коли вони дізнаються, що в історика Ключара кадебе робило трус: хтось злякається... хтось зрадить... хтось байдуже здвигне плечима, мовляв, цього треба було чекати, той Ключар надто багато брав на себе. "Зрештою, тепер уже не має значення..." — махнув я рукою. "Що, власне, не має значення" — насторожився Василенко. "Не має значення, що подумують про мене в школі", — відповів я. Душа моя повернулася на місце. Світ

мені розвиднівся; так, посеред цього світу сидів на стільці й покурював цигарку майор Василенко, а збоку, немовби зачаївся в засідці, стріляв у мене окулярами Сергеев, та я їх уже не боявся, я тільки був наструнений, як тятива, і готовий відбиватися від підступного удару. "Ну, ви даремно. Ключар, так про школу. Вам там працювати, — казав Василенко, розглядаючи мамині полумиски. — Чи ви вважаєте, що після вчорашньої розмови з Пиндиликом вам не місце в школі?" — "Я вважаю, що якраз Пиндиликові не пасує керувати партійною організацією колгоспу. Можна по-різному оцінювати мої вчинки чи слова... я молодий педагог і молодий, якщо хочете, комуніст, але пропонувати мені щось протилюдське, щось таке... Адже живемо в цивілізованому суспільстві". Я пробував піти в атаку, хоч і пам'ятав, з ким маю справу. "Але ж це був жарт і тільки жарт, Ключар". "Очевидно, що револьвер... і постріл — це теж невинний жарт партійного секретаря?" — "Що ж мав робити бідний інвалід, якщо такий здоровило, як ви, ухопив його за горло. Мусив боронитися, — відповів сердито майор. Йому не сподобалася моя усмішка; він підвівся з стільця і, закривши руки за спину, ходив нервово по хаті, — Ви ще маєте щастя, що..." — він зупинився навпроти мене й поплескав по плечу. "Що, маю щастя, що парторг мене не вбив? — я підхопив його думку. — Очевидно, маєте рацію, товариш майор. Я повинен радіти, що партійний колгоспний секретар ходить з пущікою по селу, нібито його навколо обсіли вороги... і справді, мало бракувало, щоб він, навіжений, не пустив у мене кулю. Я також маю щастя, що ви принаймні мені не приписуєте той постріл... так легко приписати. А ще маю щастя, що завдяки жартам товариша Пиндилика моєю особою зацікавилася кадебе. Сам начальник прибули з ордером на обшук, а може, й з ордером на арешт. Не встиг хтось похвалитися про свій жарт, як ви вже тут... машина ваша чорна під ворітьми, у школі директор й увесь педколектив поінформовані, що кадебе трусить Ключара. Я думав, що кадебе сповнює свої обов'язки більш таємно..." — "Багато говорите, Ключар, — сказав Василенко, змахнувши з продовгуватого обличчя роблену батьківську посмішку. — Про кадебе ви складете собі думку пізніше, коли наберетеся досвіду. Сьогодні — це лише перше знайомство. А прийоми... способи... методи, молодий чоловіче, у нас різноманітні, бо ми не тільки караємо, але й виховуємо, попереджуємо злочини. Ми могли б викликати вас у район... я міг послати когось до вас на обшук вночі. Одначе приїхали вдень, як то кажуть, славно-явно... а це вже кара... це вже люди будуть знати, що Ключар десь схибив, якщо органи до нього з обшуком. Парторг ні при чому. Він, маючи на руках певні сигнали про вашу націоналістичну пропаганду, тільки прискіпав розвиток подій. Ми — навпаки — не квапилися, хоч і давно до вас приглядаємося. Відтоді, як у руки митників у московському аеропорту Шереметьєво-2 потрапив рукопис вашої поетичної збірки, який везла на предмет видання її за кордоном американська журналістка, яка насправді не є ніякою журналісткою... просто так — емісар українських націоналістів".

Це вже було щось нове. Майор пильно стежив за мною; збоку далі стріляв окулярами Сергеев. А мені було смішно. Я хотів заперечити, обуритися, бо добре знав, що нічого з моїх писань, навіть окремі вірші в чужі руки не потрапляли, ніхто отже не

міг зняти з них копії. Майор із кадебе просто брав мене на мушку. Мені раптом відкрилося, що і його, майорів візит посеред білого дня на очах цілого села, і ордер на обшук, і вчорашня Афонина провокація — це ланки продуманої кимсь акції, направленої на те, щоб мене скомпрометувати, щоб я не був "таким мудрим". Очевидно, не одному парторгу не сподобалися мої несміливі спроби "українізувати історію", як якимось на педраді висловився наш надобережний директор Якимак, який завжди дує на холодне, дарма, що ніколи не обпікався. Маленький цей чоловічок з випнутим черевцем, добродушний з вигляду, з вузькими щілинками замість очей на круглому рожевому лиці, годинами, бувало, висиджував на моїх уроках, а потім кликав мене до свого кабінету й, зітхаючи, запитував: "Чи вам, Павле Дмитровичу, того... того треба! Маєте програму... маєте підручники — живіть собі спокійно. Наша школа, прецінь, на доброму рахунку в районі... думайте, прошу вас, про честь школи". — "Я думаю про учнів, про їх знання, про те, ким вони виростуть", — відповідав я запальне. "І даремно... і даремно сушите собі голову, колего. Вони шмаркачі, того не варті. Повірте старому педагогові. Ви думаєте, що вони вас люблять, ви задля них зі шкіри пнетесь, а вони... — директор запнувся, вагаючись, чи договорити йому до кінця, — а вони, ну, не всі, звичайно, окремі зі старших класів сигналізують батькам чи ще комусь..." — "Про що сигналізують?" — остовпів я. "Ну... ваші бесіди... ваша ініціатива, щоб кожен учень спробував дослідити свій родовід: хто був, як називався, що робили діди й прадіди, де вони поховані. Комусь, може, не хочеться згадувати про діда, котрий був, скажімо, в бандерівцях, а хтось із юнаків навпаки — тими бандерівцями зацікавиться й буде дідом-бандерівцем гордитися. Розумієте? А ваші мандри по полях, оті черепки предковичні, що їх збираєте. З одного боку черепок — це історія, а з другого — романтизація минулого, занурення в коріння, а стебло, прошу вас, сучасне... і в сучасного стебла учень повинен зібрати плоди. Чи не так? А читання власних віршів... Анастасія Степанівна скаржитися, що математику у своїх розмовах принижуєте, затуманюєте юнацтву голови чимсь ідилічним, патріархальним, а отже й ворожим, бо відриваєте молодь від реальної радянської дійсності". — "Ворожого, антирадянського у моїх віршах нема ні краплі", — боронився я перед директором. "Так, — зітхав Якимак, — але Анастасія Степанівна каже, що й радянського у них нічого нема". "То відколи Анастасія Степанівна виступає в нашій школі знавцем красного письменства, зокрема поезії? — спитав я директора. — Та вона в житті жодної книжки не прочитала". Директор замахав руками: "Ну-ну, перестаньте лити помиї на свою тещу. Книжок вона, може, й не читає... нема в жінки часу на книжки... зате рецензію на рукопис вашої збірки, прислану з видавництва, вона знає напам'ять. Я раджу вам жити з тещею в мирі... мирно співіснують. Це у ваших інтересах". "Уявіть, що вдома ми ніколи не сваримось" — я щиро дивувався, що Хмура Настя веде у школі якісь розмови про мене; ми вдома начебто й не помічали одне одного. "Я роблю висновок, молодий колего, що річ не в одній тещі, — туркотів у ніс директор. — Між нами: вами цікавляться в райкомі, кілька разів розпитували про вас у районо. Зрештою, еамі бачите, інспектори районе надто вчащають на ваші уроки. Це щось та значить..." — і директор перестерігаючи підняв

палець.

Я згадував про ці "попереджувальні" розмови з директором школи тепер, коли майор Василенко читав неквапно сторінка за сторінкою мої вірші, виписуючи щось для себе. Велика їх папка, як й інші папери, лежала на столі. Сергеев нипав по хаті, слинив пальці й гортав мої студентські конспекти й підручники, що лишилися з інституту. "Нам відомо, — пискляво обіззався Сергеев, — що у вашій особистій бібліотеці є заборонена "Історія України-Руси" Михайла Грушевського". Він часто кліпав білими віями, немов лякався, що хтось у цю хвилину вдарить його по очах. "Є", — відповів я. Одне відповідав, яро друге думав... думав, що цей кадебістський молодик має зморшкувате, поросле мохом маленьке, як кулачок, лице. Я зловив себе на відстороненій думці і... і похвалив себе: я таки "стаю чоловіком", як кажуть мама. Хай собі товариші в кадебе шукають, нипають, підозрюють, вигадують якусь американську журналістку — це їхня робота, за це їм держава гроші платить. Але їхнє кружляння навколо мене означає, що вони мене бояться, що я для них небезпечний. Вони замислили взяти мене на короткий повідок і запропонували збезчестити себе руйнуванням стрілецької могили. Ніякий це не жарт парторга, все було продумано. Я тоді був би чемний, боязливий, дисциплінований член партії... іншого ж Ключаря, свавільного і такого, який сумнівається, їм у партії не треба. І не потрібний я буду в школі. Вони вже постараються. "Так, є у мене Грушевський, — повторив я. — Щоправда, неповний. Вісім томів, купив при нагоді. Тільки хто вам сказав, що Грушевський заборонений?.. та і як можна заборонити Грушевського. З ним можна полемізувати, не сприймати навіть, але не забороняти. В Росії були буржуазні історики, як от Соловйов і Ключевський, вони висвітлювали історію Росії з свого буржуазно-монархічного боку, а вже наша справа, що ми, радянські вчителі, вчені, просто освічені люди, можемо у них почерпнути". Обидва кадебісти слухали мене уважно. Сергеев записував мої слова, як я зрозумів, до протоколу. Врешті він знову закліпав своїми порослячими білими віями. "Я щось не бачу тут ні Грушевського, ні взагалі вашої бібліотеки?" — спитав він і пустив свої окуляри по хаті. Він, певно, запідозрив, що я за ніч устиг свою бібліотеку переховати. "Я пізно вночі лише з валізкою перебрався сюди, до мами. Ви уже знаєте... ну, звичайно, знаєте, що товариш Чобіт і товаришка Чоботова вигнали мене з хати. Я узяв лише необхідне й папку з віршами. Бібліотека й усе інше залишилося покищо у них. Поїдьте туди. Потрусіть", — і я мимохіть розсміявся, уявляючи кисло-гнівну міну Хмурої Насті. Оце був би удар: кадебе ревізує помешкання безсмертного колгоспного голови. "Чого б то я радів, — утрутився в розмову Василенко. — Ми не маємо права турбувати цю сім'ю. Це було б протизаконне. Ви й без нас завдали Чоботам немало прикрощів". — "Зате "дуже законні" ваші дії супроти мене, — я не став приховувати гніву. — Вигадали якусь американську журналістку, якусь мою поетичну збірку, передану для закордонного видання. До речі, я хотів би побачити ту збірку... Я буду, знаєте, скаржитись", — я несміливо вирушив у наступ. "У нас все можна побачити, — навіть не нахмурився Василенко. — І у нас дозволено скаржитися, чому б ні. Лише не розумію, як можна хворій людині скаржитися на лікарів". "Це я

хворий? Що ж, я чув, що існують спеціальні психіатричні заклади, куди й мене можна запроторити. Я здаю собі справу, що кадебе — всемогутня організація". — "Ви мене не зрозуміли... ніхто психушкою вам не погрожує, — поправився Василенко. — Я мав на увазі наші відвідини, які можна означити медичним терміном — профілактика. Ми хочемо вам допомогти. Звичайно... ситуація з парторгом не дуже приємна. Але, гадаю, якось уладнаємо. З вас ще буде заповзятий комуніст. І славний талановитий поет. Я ось читав ваші вірші, Ключар... ну, розуміється, я не знавець поезії, але вони промовляють до серця й розуму. Їх можна видати... ми допоможемо видати. А що?" Майор, здавалося, говорив захоплено й щиро, навіть спробував щось там із мого вірша процитувати. На якусь мить я втратив пильність... я на мить розгубився... я розгубився від щирості, від його зволоженого голосу, від солодких його слів. І може, я повірив би, наївний чоловік, у його доброзичливість, забувши, що він майор із кадебе, якби не запримітив, що Сергеев збоку стріляє в мене насмішкуватим поглядом і губи його кривляться в іронії, й увесь він схожий на мисливця, який призначався у засідці збоку й тому не потребує грати іншу роль, ніж ту, яку йому визначено: він розуміє, що майор Василенко уподобнюється котові, що тримає під лапою мишу... тримає і, забавляючись, муркотить. "Так, ми їх видамо, принаймні будемо їх рекомендувати до друку, а наші рекомендації, як ви, молодий чоловіче, здогадуєтесь, щось та вартують у літературному світі, — провадив своє далі Василенко. — Ось тільки допишіть два-три віршики... щось там про партію, про Леоніда Іллча, чи, скажімо, про Героїню Соціалістичної праці Параску Василівну Чмир. Зрештою, не мені підказувати вам теми. Але ж треба чимсь ідейним, радянським відкрити вашу збілочку. Так роблять всі... Й усе буде окей, містер Ключар". Василенко весело поклепав мене по плечу. "А як я не напишу... не тому не напишу, що маю щось проти Параски Чмир, — відповів я спроквола, обережно вибираючи слова, — а тому, що для того, щоб поезія на задану тему вилилась на папір, теж потрібне натхнення". Василенко підморгнув сивою бровою. "Хіба поетичне натхнення не подібне на сп'яніння від горілки... чи на любовний хміль? Я так розумію: натхнення не від Бога, його можна викликати, сказати б, штучним способом для політичної потреби". "Те про що ви говорите, називається не натхненням, а анонізмом", — відповів я надто хоробро. Пан або пропав. "Тепер я розумію, — спалахнув Василенко, — чому Пиндилик ухопився за револьвер".

На цьому наша мирна бесіда скінчилася, почалося нудне випитування, коли, як, за яких обставин я таки передав Дарці Галинській свій рукопис; сукався довгий курмей про те, хто мене з нею познайомив, скільки доларів Галинська дала завдатку. І ще чим вона цікавилася, про що розпитувала. На всі майорові питання я зводив плечима. Сергеев мовчки вів протокол. Це була гра, нікому той протокол не був потрібний, вигадана історія з передачею якійсь Галинській мого рукопису була маскувальною сіткою, під якою сховали звичайну компрометацію. Їм, кадебе, було вигідно, щоб на вчителя історії Павла Ключаря впала тінь підозри; хай того вчителя всі сахаються; хай у районо подумують, чи йому, тому підозрілому типові, взагалі місце у школі; хай у редакціях дізнаються, що Ключарем і його віршами цікавиться кадебе; хай сам Ключар,

викинутий на обочину, подумає, що таки... ну, якщо й не руйнувати стрілецьку могилку, то бодай варто написати патріотичний віршик про свинарку Парасю; хай не буде дуже мудрий, ми й мудрих скручуємо у вужевку.

"Ну, то підпишіть протокол... підпишіть і розійдемося по-доброму", — сказав наслідок майор Василенко й подав мені шкільний зошит, списаний Сергеевим. У протоколі майже точно була зафіксована наша з Василенком розмова і я наготовився вже було його підписати... наготовився і відклав ручку. Наприкінці Сергеев каліграфічне вивів пересторогу, що наша розмова з майором Василенком, а також учорашня моя бесіда з секретарем парткому колгоспу Пиндиликом Афанасієм Тимофійовичем не буде ніде розголошуватися і дебатоватися. "Слухайте, а причім тут Пиндилик? — спитав я кадебістів. — Те, що відбулося між мною і парторгом — моя особиста справа і я добровільно не збираюся вішати на губу колодку". "Ні, Ключар, то партійна справа. Йдеться про авторитет партії, — відповів сухо Василенко. — Ми, кадебе, солдати партії, і це ви, Ключар, сподіваюся, розумієте?" "Але лихо ваше і моє, як кандидата в члени партії, якщо авторитет партії таким способом обома руками підтримує Пиндилик", — відповів я майже глузливо. Я зовсім не думав, що станеться зі мною завтра чи й через годину, цілком можливо, що я уже не переступлю поріг школи, вони, всі оці василенки, сергееви могли що хоч мені приписати, могли б навіть довести, що це я стріляв у Пиндилика, одначе запанувала в мені затята впертість... більше було впертості, ніж сміливості: годі вити з мене курмей. "То не підпишете? — востаннє спитав мене Василенко. Уже не посміхався. — Ми ще здибаємося, Ключар. І глядіть, щоб не пожаліли. Я тут з вами по-батьківському..."

Коли чорна "Волга" пофуркотіла від воріт і я проводив її поглядом, до мене підійшла мама. "Ти смієшся? — спитали здивовано. В мене, мабуть, застигла на лиці маска саркастичного сміху. — Як я розумію, люди, які сюди приїжджали, не з веселої кумпанії. Чого тут тішитися?" Мама були не на жарт стурбовані; я знав, що вони вміли тримати себе в руках, і вміли мене підбадьорити, але поки кадебісти мене допитували, поки вони, мама мої, нипали по садку, не можучи знайти собі місця, тривога за сина краяла серце, і мама стояли тепер переді мною похилені, зів'ялі й дуже старі; були вони неначе аж потойбічні, зіткані з білої прозорості, лише руки, що мене обіймали, були зчорнілі від праці й від землі. "Я тішуся від того, мамо, що виявляється, Афоня — мій рідний тато, майор Василенко з кадебе доводиться мені нанашком. Про любую тещу й говорити нічого. Всі дуже мене люблять, всі мене стережуть... Як тут не засмієшся на кутні", — відповів я сердито.

Накрапав дощ, і мої гарячі слова, здавалося, пирскали під дощем і парували, як вийняті з горнила кавалки заліза.

Сірий день закрадався в село, як голодний звір.

8

Пізно ввечері прийшла до мене Ольга.

Вечір був дощовий, холодний — на дворі минався жовтень. З Ольжиного плаща стікали дощові краплі й на підлозі довкола неї чорніло мокре коло. Простоволоса, із

зарошеним, посинілим від студені обличчям, в гумаках, вона топталася біля порога... топталася й не мала сміливості підняти на мене вид. Мама зняли з неї, мов із сонної, плащ, визули з гумаків і на канапі обтулили, як дитину, кожухом; мама хукали їй у долоні, розтирали їх і приговорювали: "Ти що, дівко, застудитися хочеш? У тебе ж дитя". А щоб "середину розігріти", як вони казали, дали Ользі напитися настояної на горілці калини. І хоч Ольга розчервонілася, хоч минуло, може, з півгодини після того, коли вона цоркнула несміливо клямкою, до цього часу не вимовила й слова; лише пасла мене своїми очиськами благальне й сумно, й час від часу зітхала. Аж поки я, перестрашений, що сталося щось з малою Насткою, не вхопив за плечі. "Ну, кажи, — тормаєсв її. — Щось з малою..?"

Вона крутила головою й ворушила беззвучно губами, аж поки зважилася сказати, що її прислала мама. "Прислала мене мама й просила, щоб ти був мудрим і упокорився... щоб покався і все зостанеться по-старому й по-доброму". Кожне її слово падало на мене, вдаряло з лету, як гострий камінь. Ольга каменувала мене; Ольга зусібіч обмуровувала мене камінням і я задихався; вона бачила мою муку, одначе це її чомусь не обходило; вона бачила, що я був готовий затулити їй рот долонею або і вдарити її... або й вдарити люто, а все ж таки далі споглядала благальне, і цим поглядом обеззброювала мене; і цим поглядом нагадувала, що вона лише велика біла риба в ріці... й пливе собі риба, куди течія її несе. "А як ти... як ти думаєш, Ольго? Чим я завинив? Перед ким маю каятися, що я такий, а не інакший!" — кричав я і тормаєсв її за плечі. Мама стали між мною і нею. "Дай собі, чоловіче, спокій", — гамували мій гнів і мій біль. "Я тебе люблю, Павле, ти це знаєш", — відповіла Ольга й більше нічого не сказала. — "То забирайся... іди до своєї мами!" — кричав я. Вона покірливо зсунулася з канапи, взулася і накинула на плечі плащ. Я поспішив відчиняти їй двері... я себе стримував, щоб її не облаяти, щоб не промовити якесь ласкаве слово, щоб і моя любов жалібно не кричала в темряві; я виправдовував себе тим, що є на світі щось більше, ніж любов, я тільки того вечора не знав, як воно те "більше" називається. Честь? Принципи? Самоповага?

Я випровадив Ольгу аж на дорогу. "То що я маю відповісти мамі?" — скигліла вона в густій мокрій пільмі. "Іди геть, Ольго", — штовхнув її в плече, й вона послушно почалапала по грязюці, схлипуючи. Я стояв на хвїртці під дощем і слухав, як вона місила грязюку, аж поки кроки її не згасли серед ночі... аж поки — це буде точніше — не згасла в мені надія, що вона повернеться... повернеться і скаже: "Я люблю тебе, Павле".

Я стояв і в думці роздирав пільму криком: "Я люблю тебе, Ольго!" А серце моє краялося...

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

9

Ріка зміліла, висохла й літо, уткнувшись носом човна в поруділі ситняки, даремно хлюпало веслами на мілководді — човен не пропхнувся вперед ні на крок. Попереду починався твердий берег, і літо, звівшись в човні на ноги, з цікавістю його розглядало;

спершу здавалось, що цей твердий чужий берег нічим не відрізнявся від його, літа, берегів, бо так само густо й темно зеленіли полчища дерев, і так само плавало в небі й щедро розсівало тепло сонце, і так само в хмарах, немов у перинах, клубочилися і зрідка, як собаки спросоння, погаркували громи; і так само ранками сріблилися росою отави; і так само польові дороги яро, запаморочливо пахли соломою і коров'ячими кізяками. А проте... а проте, літо уже сумувало; уже на придорожних липах та в гушавинах кукурудзяних полів кваплива осінь, ще, правда, несміливо, крадькома ночами, коли літо, як розкохана жінка, безпечно спало в скирдах соломи, розвішувала свої невидимі дзвіночки, які тоненько, мов писклята в гніздах, розсівали над землею щемливу мелодію; іще мелодія була ледве чутна й схожа на сріблясте павутиння; іще її, може, почули тільки лелеки; іще стернями розлого, навальне й жарко котився літній поїзд, і били в поїзді золоті литаври й іржали весільні коні й хмільний дух молодого вина й молодого хліба розливався навколо і п'янив світ, а безжурні співи летіли попереду поїзда й устеляли собою дороги, й цілому світові ще здавалося, що цього року не буде ні осені, ні тим більше — зими; надвечір'ями однак, коли улягався хмільний вітер і пригасало в рожевому попелі сонце, а довгі тіні накривали собою денну метушню, літо чуло в собі, як чує у собі музику скрипка, до якої ще не доторкнувся смичок, ще несміливе, далеке, але вже сумовите ячання осінніх дзвіночків.

І літо, стоячи на рівних ногах у своєму човні й приклавши до чола долоню, вдивлялося в чужу землю пані-осені, що починалася десь там на горбах під буковим лісом; десь там осінь уже їздила білими піщаними дорогами: скрипів у тиші дерев'яний її віз, осінь погейкувала на волів... а воли проте не поспішали. Кожна пора в році має свій час, свою музику й свій ритм.

Того пізнього ранку, коли ми з Павлом Ключарем прямували до Святого Духа, я, мабуть, уперше за ціле життя відчув, що оце між Ключаревим обійстям та Страдчою долиною ми переступили невидиму межу між літом та осінню; власне в Страдчій долині нічого не змінилося, все так було, як учора, й позавчора, але моє вухо... а може, й не вухо, ні, це душа моя відчула, як на старезній липі подзвонюють осінні сумні колокольці, а котрийсь з колокольців зірвався з гілки й упав мені на плече.

Був це жовтий листок...

— Цими днями приступимо до облич, — сказав я Ключареві, маючи на увазі розчистку фрески у Святому Дусі. — Треба завершувати... і треба вирішувати долю Святого Духа. Церкву не можна залишати отак без опіки. Тим більше — фреску. Дивуюся, що нема відповіді на мої листи зі Львова та із Бистричан.

— Відповідей, Майстре, може, й не бути, — зітхнув Ключар. — І най би відповіді на ваші пропозиції десь би по дорозі загубилися, най би фреска і Святий Дух увесь залишилися під опікою Черчена.

Наша вранішня розмова була продовженням учорашньої вечірньої і позавчорашньої; зрештою, відколи розчищення фрески в Святому Дусі наближалось до завершення і нам, тобто мені, Ключареві й Вер-беню, стала зрозуміла її композиція, мистецька її вартість, її значення в історії краю, а може, й цілої України, ми майже

кожної днини сушили собі голови її майбутньою долею: я мріяв зацікавити фрескою увесь наш мистецький світ, а може, й партійно-державний світець, що дало б змогу обернути Святий Дух у Музей однієї фрески; я сподівався розворушити затхле, збайдужіле кодро єфрейторів, приписуючи їм певні заслуги у її, фрески, відкритті... заслуги й славу. Павло ж Ключар був рішучим противником моєї ідеї, вважаючи, що єфрейтори про людське око можуть погодитися на відкриття Музею, будуть навіть промови, статті в газетах і журналах, буде тутешній Голова, а з ним і партійний секретар Пиндилик битися в груди, що не пошкодують трудів і коштів для того, щоб Святий Дух із своєю славнозвісною фрескою засяяв на цілу Україну або й на увесь Союз, бо ж, прецінь, намальовані на фресці не якісь святі, не Ісус Христос, не князі і не гетьмани; вони, єфрейтори тутешні, рогацівські, бистричан-ські та львівські будуть робити вигляд, що Святий Дух і для них щось та значить, фреска у ньому — велика й трагічна сторінка в історії України ("Ми інтернаціоналісти, це правда, але не безбатченки"), але ж... але ж, заледве заволодівши Святим Духом, вони почнуть змовлятися проти фрески, проти Святого Духа, проти Страдчої долини, змова мовчазна, затаєна, може тривати рік і два або й більше, поки ми всі не повіримо, що єфрейтори теж патріоти, не безбатченки, поки Цека в Києві або ж у Москві змайструє нову постанову на шкоду фресці, поки якийсь пильний ідіот не напише в "Правді", в "Радянській Україні" чи й у районній газетці, що наші музеї захаращені релігійним живописом, що атеїсти втратили пильність, що буржуазні націоналісти в особі професора Василя Васильовича Бережана завищили мистецьку та історичну цінність фрески, це антихудожнє ма-льовидло сільського богомаза, буржуазні націоналісти не ликом шиті, їм не так розходиться про фреску, Бог із нею, їм розходиться, щоб у Страдчу долину звабити якомога більше народу, особливо молоді, і щоб молодь собі нагадала: ось Святий Дух — незламна фортеця нашого національного коріння, ось ліворуч — Козацька могила, ось праворуч — цвинтар Українських Січових Стрільців. "Думайте, думайте, дітки". І хтось із "думаючих діток" у районі, в області чи в стольному Києві дасть вказівку і...

Я не знаю, Майстре, що можуть учинити єфрейтори із Святим Духом та її фрескою, зате добре знаю, що у них нема ні слова, ні честі, ні пошани, вони схожі на посудини, що повні гадюччя, павуків, смороду, трутизни, підшептів, облуди, жорстокості, знаю це по собі, Майстре... та й ви знаєте, що у них немає нічого святого, особливо нема поваги до святощів українських, яничари найбільш ненавидять своє, хіба ж не яничарська рука підпалила бібліотеки в Києві, хіба не вони вилучили з Львівських музеїв тисячі картин, книжок, рукописів і... і спалили усі ці скарби на попіл, а що не обернули в попіл — те розікрали; хіба в Бистричанах люди забули, як із обласного музею вивезли цілу вантажівку світлої, як сонце, гуцульської кераміки минулого століття та сотні різьблених по дереву шедеврів... кераміку потрощили молотками на березі Бистриці (й утопили черепки на дні, щоб слідів не залишилося), а різьбу по дереву спалили й склали про це акт: "Знищено з метою впорядкування музейних фондів від предметів, що не мають художньої вартості"; хіба в містечку Долині не розтягли танками

прадавній храм святого Миколи, бо він, бачите, стояв посеред міста й псував зовнішній його, міста, вигляд; хіба в селах не горять церкви, горять то тут, то там; хіба з багатьох храмів, які "зачиняються на побажання трудящих", не збирають високомистецькі образи старих майстрів, стародруки також, хрести різьблені, фелони та інше церковне начиння в шпихлір непристосований, нібито для збереження в одне місце, а тим часом той шпихлір однієї ночі спалахує ярим вогнем; хіба цим же ярим вогнем не спалахують пам'ятки архітектури в скансені у тому ж Львові... а недавно, ви, певно, чули, згоріла музейна гуцульська гражда над водоспадом у Косові?..

Очевидно, ми усього й не знаємо, нема правдивої інформації, про нищення української культурної спадщини газети не пишуть. Письменники мовчать. Один Олесь Гончар спробував у своєму "Соборі" вдарити на сполох, що гинуть козацькі собори, що через нищення архітектурних пам'яток нищують людські душі. І що з того? Гончара — того спеленого багаторазовими різними преміями, шанованого депутата Верховної Ради Радянського Союзу, живого, вважайте, класика української радянської літератури, прославленого автора "Прапорonoсців", відомого у цілому світі письменника, звинувачують в усіх смертних гріхах. Система, Майстре, нікому не дозволяє виступити в обороні української душі. Маю враження, що Система де тільки може — від столиці до найглухішого гірського села — тайно і явно тче змови проти культури... проти вас, Майстре. То невже можна їй вірити, віддавши під фальшиву її опіку Святого Духа?

Віддати на знищення, на загладу?

В душі я, звісно, був із Ключарем згідний, він говорив правду, хто-хто, а я — реставратор старовинного живопису — чи не найчастіше стикався із небажанням єфрейторів поцінувати й берегти наші старі мистецькі пам'ятки. Скільки, пам'ятаю, я мав мороки з організацією виставки нових знахідок науково-художніх експедицій в Карпатах, на Волині й на Поділлі. Мені відмовляли, мовляв, це культовий мотлох, котрий не має нічого спільного з народним мистецтвом... мотлох, сміття — це тільки декорування храмів для того, щоб засліпити блиском віруючих, затуманити їх. А коли я таки наполягав, покли-каючись на росіян, які останнім часом багато роблять для популяризації у себе вдома й у світі російського іконописання, й місцеві єфрейтори таки дали згоду на виставку, яка, скажімо, мала завтра відкриватися, раптом із Києва з Цека прилетіла команда: "Заборонити. Не ідеалізувати, не популяризувати патріархальщину".

Ключар мав рацію: єфрейтори бояться Святого Духа, козацької та стрілецьких могил... вони бояться фрески, яку я відкрив, і є отже великий ризик вкладати в їхні долоні ключ від національних святощів. Але ж...

Але ж, дорогий мій ключнику Святого Духа, навіщо ти разом із Вербенем привіз мене зі Львова, замкнув в церкві й попросив: розкрий нам тайну цієї стіни? Я хіба відкрив фреску лише для себе й для вас двох? Невже замкнути її, кинути назад в небуття, вдати, що вона не існує, а якщо й існує, то нікому не потрібна? Зрештою, це залежить не від мене й не від вас, друзі мої. Я тут, прецінь, перебуваю офіційно, про

мою роботу в Черчені знають у музейних закладах, у Товаристві охорони пам'яток, від них же маю фірман на право входу до Святого Духа. Я чомусь переконаний... хочу у це вірити, що чим більше людей будуть про Святий Дух і нашу фреску поінформовані, чим більше розголосу буде про неї — тим безпечніше вона себе почуватиме. Не одне село, як ви пропонуєте, Ключаре, буде стояти в її обороні... буде стояти Україна, ЮНЕСКО, цілий світ врешті. Не посміють... не посміють торкнутися фрески руїницькою рукою.

На цю тему ми з Павлом Ключарем сперечалися не один день, він таки не мав до єфрейторів довір'я, з вигляду лагідний, податливий, восковий гейби, а насправді ж у глибинах своїх, у ядрі був горіхом твердим; і отже кожен з нас залишався на своїх позиціях.

Павло ходив колами по хаті до опівночі, хмурився, кутив, а інколи ми клали на стіл півлітрівку, краяли солонину й хліб — й тоді не ятрилася поміж нами суперечка, ні, ми обидва, розм'якшені чаркою, залишали "свою" фреску спокійно ночувати в церкві, приглядалися зблизька до самих себе: хто ми, звідки прийшли до Святого Духа. Це були оповіді, схожі на новели; це були Павлові вірші; це було братання душ, якщо говорити високим штилем, а простіше... а простіше — зійшлися на Кам'яному полі двоє крайнів і журяться, як теє поле виорати й засіяти, як із того поля каміння повизбирати.

Й що на тому полі, на Кам'яному, вродить?

Випадали вечори, коли ми з Павлом приходили на годину до Данила Вербеня; до наших розмов прислухалася Данилова спаралізована Олена... прислуховувалася й одразу ставала на Ключарів бік, жалкуючи, що ноги їй не служать, вона день і ніч вартувала б Святого Духа й те козацьке мальовидло, котре, пане-товаришу професоре, являєте світові. Так примовляла Олена. А сам Данило Вербень сопів і помовчував, на нього це не було схоже, я однак відчував, що він мій союзник, останніми днями Вербень ні на годину не залишав мене в церкві самого; я робив свою роботу, він — свою: безліч разів фотографував фреску у різних ракурсах панорамно, загалом і кожну деталь окремо, потім, відклавши фотоапарат, брав свій альбом і звичайну кулькову ручку — його рисунок, мені так здавалося, був точнішим, ніж фотографія, око й ручка бачили кожен карб, риску чи пляму (на фотографії вони виходили невиразними, розмитими і темними).

Як Ключар не стояв на своєму, я таки послав до Львова у Товариство охорони пам'яток, у Картинну галерею та в Музей українського мистецтва листи з проханням надіслати до Черчена авторитетну комісію, яка не тільки дала б мистецьку оцінку фресці, але й по-державному подумала б про створення в Святому Дусі Музею. Подібні листи я надіслав також у відповідні заклади Бистричан.

Відповіді чомусь не приходили...

— Чому власне, Павле, ви гадаєте, що відповідей зі Львова та з Бистричан на мої пропозиції може й не бути? — питав я Ключара скоріше з цікавості, ніж стривожено. — Там напевне знайдуться люди, які гідно оцінять наше відкриття. І знайдуться там при потребі оборонці фрески не гірші, ніж ми з вами.

Ключар дибуляв поруч зі мною похнюплено, мовчки; здавалося, він пильнував

тільки того, щоб його розтоптані сандалії сорок четвертого розміру не піднімали на дорозі куряви — ноги піднімав високо, як бузюк. Вранішня вулиця різко пахтіла потертою соломою, пилом і соляркою; подекуди з обійсть зелено повівав запах м'яти; дими над дахами — де шиферними, а де — черепичними — всвердлювалися в ясну прозорість неба й були схожі на сизі прямі колони, що єднали землю і небо; в садах з-поміж ще зеленого листя визирали яблука, що світилися червоно й жовто, як ліхтарики на новорічній ялинці; зі Страдчої долини, з-поміж білих похилених хрестів старого кладовища, від присадкуватого Святого Духа через шуроку хвіртку, на перекладині якої колись висів дзвін, навальним потоком лилося на вулицю й розтікалося поміж хатами літепло погідного дня; літепло, тиша, знайомі запахи заколисували мене і я необачно їм, зрадливим, піддався. Ключар при вході до Страдчої долини вийняв мене з колиски... на хвіртці над головою зателенькав дзвін, начебто він, вкрадений, повернувся на своє місце.

— Не хотів я вам псувати настрою, Майстре, — сказав Ключар, притулившись плечима до стовпа. — Але рано чи пізно... — Він вийняв з кишені учетверо складену газету — львівську "Вільну Україну" й подав мені. — Вчора Вербенів син, Ігор, приїжджав зі Львова до тата.

Цілий "підвал" на другій сторінці редакція присвятила моїй картині "Роздум про Турецький міст", яка недавно експонувалася на обласній виставці в Картинній галереї. Стаття називалася "Куди дивляться мертві очниці?", автором її був відомий у Львові мистецтвознавець Клим Вихрест-Горишко — приземкуватий круглий чоловічок, який при зустрічі всім посміхався, чемно, по-львівському вітаючись, знімав капелюх, і котрий — це ми у Львові усі серед художницької братії знали — був готовий заради куцого гонорару сповнити будь-яке "соціальне замовлення", облаявши кожного, на якого вкажуть йому пальцем; ми також пам'ятали, що Вихрест-Горишко й без гонорарів вишукував на наших полотнах "викривлення життя" і шкрябав доноси то у Київ, то в обком партії, то ще кудись, підписуючи однак доноси своїм іменем; він навіть гордився доносами, називаючи себе сторожовим псом соціалістичного реалізму. Що це було? Ідейне переконання? Шизофренія? Прагнення вислужитися? Найгірше, що ми, завдаючи собі ці питання про Кліма Вихреста-Горишка, не гидилися ним, не обходили десятою дорогою, навпаки — подавали йому руку й запобігливо, якщо він втрапляв у наші майстерні, частували горілкою. Як не тяжко признатися, але серед цих малодушних перебував і я, грішний. Очевидно, очікуючи від нього підступу, зла, я інстинктивно, самому собі не признаючись, його боявся: я навіть тішив себе, що дотепер моя особа і моя творчість не праввернули увагу критикана, і потаємно зараховував Вихреста-Горишка до своїх приятелів. І на тобі...

Він досить фахово розмірковував у газеті про мою роботу, про кольори, світло й тіні, про композицію, загалом злегка подекуди підхвалював мене і я мав враження, що Вихрест-Гавришко попліскує мене поблажливо і зверхньо по плечу. Але мистецтвознавчий аналіз полотна служив тільки заспівом і приводом до запитання: Навіщо художник В. Бережан витратив на сумнівний за ідейним звучанням твір, який

міг і повинен був використати свій талант у кращих цілях?" Далі ішов ідеологічний розбір, власне, це був політичний донос, що складався з багатьох риторичних запитань, на які повинен відповісти художник, тобто я, і які повинні (обов'язково повинні!) взяти до уваги відповідні інстанції. Що автор хотів сказати своїм "Роздумом про Турецький міст"? Нагадати про безталанного сина Богдана Хмельницького — Юрася, якого турки зашили в мішок і кинули з Турецького моста в Кам'янці-Подільському у Смотрич... нагадати, що подібна доля очікує кожного зрадника свого народу? Що означає величезний людський череп, треба думати, що це череп Юрася Хмельницького, на тлі якого митець перекидує Турецький міст від сучасного міста до стародавньої фортеці? Він має нам нагадувати, що предки незримо присутні в кожному нашому дні? Що предки судять наші вчинки? Це містика, залякування, вибрик хворої фантазії? Чому в порожніх очницях черепа автор малює українську хату, дуже схожу на Шевченкову в Кирилівці, з-під стріхи якої вибухнув сніп вогню і диму? Який зміст ви заклали у ці символи, професоре Бережане? Мали на увазі сплюндровану Україну? Знищену її культуру? І не говоріть мені, професоре, що ви мали на увазі протест проти атомної війни, так, принаймні, ви пояснювали журі виставки, яке, на жаль, вам повірило. А я вам скажу, що ви мали на увазі Україну... ви в символах замаскували свій наклеп на Радянську Україну. І цілком закономірним було рішення журі зняти картину "Роздум про Турецький міст" з експозиції виставки.

А таки дзвонив і дзвонив над моєю головою невидимий дзвін, що колись висів отут на перекладині хвіртки.

— І що ви на це скажете, Майстре? — обізвався Ключар, киваючи на газету, що тремтіла в моїй руці.

— Свинство з боку мого "приятеля" Вихреста-Горишка й не більше, — відповів я, вдаючи спокійного.

— Коли б то, — засумнівався Ключар. — Я боюся, що тут... — І замовк. Не хотів, видно, ятрити мою рану. Ой, таки заболіла мене рана...

— Договорюйте, — попросив я. Направду, спершу, стоячи під дзвоном на хвіртці Страдчої долини, я не придавав статті Вихреста-Горишка якогось підступного, зловісного значення; думалося, що це лише чергова приватна ініціатива автора.

— Дай, Боже, щоб я помилився, — зітхнув Ключар. — Напевне, я став надто підозрілим, вбачаю зло й там, де ним і не пахне. Що зробиш, таке життя. — Він помовчав, втопивши зір у землю, немов би бачив під ногами прірву, в якій клекотіло, мов розтоплена смола, зло. — Ото ж життя, Майстре, підказує мені, що стаття появилася в газеті не випадково. Чому раптом проявлена така увага до вашої картини? Адже виставка давно закрита... інцидент забувся, так? Ну, вилучили полотно з експозиції, поговорили трохи про цю подію, в обкомі вас покартали, ви ж самі про це розповідали. В обкомі, як я зрозумів, не мають вас за бунтаря, неблагонадійного, такого, що випорскується, як лозина, з-під владної руки. Ну, маєте якісь там свої забагання, викрутаси, свою думку, часом не співзвучну з начальницьким "мне-нієм", але ефрейтори з цим миряться... ви таки авторитетний чоловік, науковець, відомий

митець. Вас так легко не перекреслиш, так?

Тому питаюся: що сталося? Чому на ваш авторитет, на вашу майстерність нацькували й спустили з ланцюга песика, який обляяв вас, бризкаючи слиною. Ви над цим не задумувались, Майстре? — Ключар, завжди делікатний, м'який, на цей раз кидав слова гостро, не вельми журячись, що вони завдають мені болю. Він, певно, цього й прагнув; розгойдував над моєю головою дзвін перестороги. — Вам не здається, Майстре, що розгром вашого полотна має прямий зв'язок із викликом вас до сільради, з кадебістськими погрозами... Я думаю, що єфрейтори у Львові, як ви їх називаєте, продовжують у газеті сільрадівську розмову, тільки вже іншими засобами. Це знак, що єфрейтори вами незадоволені. Вони вас залякують і пропонують відступити.

Я нічого Ключареві не відповів, але в думці визнавав його рацію... визнавав, хоч робити цього не хотілося. Бо що значить відступити?

Відступити від самого себе? Зректися Святого Духа? А з другого боку...

Ні, не хотілося думати про "другий бік"; я мав надію на здоровий глузд, на громадську опінію: я покладав надію на саму фреску, на її вплив на людську душу; я був переконаний, що кожен, хто переступить поріг Святого Духа, буде стояти перед фрескою глибоко вражений, потрясений.

Потрясений? Схвильований? Душа у того "кожного" зірветься із звичної теплої і спокійної орбіти... зірветься й почне шукати орбіт дальших і глибших? Та чи не цього якраз бояться єфрейтори?

Працювалося мені того дня пиняво. Ключар теж не піднявся на риштування, щоб мені, як бувало, допомогти; він сидів на широкому порозі, опершись плечима об ковані двері й, схиливши голову, дрімав... принаймні, мені так здавалось, насправді ж він надслуховував, ловив шерехи, кроки, сопіння єфрейторів, котрі, мов гаддя, підповзали до Святого Духа; Ключар по запаху чув, що ворог близько.

10

По обіді, прихопивши мольберт, я вирушив у поля, власне, уже кілька днів мене вабили не просто поля, а таки конкретна улоговина над Золотою Липою, де були розпальковані присадибні ділянки; засаджені переважно кукурудзою ділянки так і просилися на полотно своїм золотистим пошумом; я вибрав одну з них, уже зжату: кукурудзяні кіпки, високі, шоломоподібні, на вершечках, щоб вітер не розкидав снопи, перев'язані перевеслами, "гуськом", одна за одною, ледь пригнувшись, немов солдати, пнулися з улововини вгору — їм, видно, баглося вирватися на простори пшеничних стернищ; я призупинив їх хід іще на початку тижня, коли за їхніми шоломами на березі Золотої Липи явилася мені головата стара верба; це була готова композиція, нічого до неї не треба було ані додавати, ані віднімати; кіпки, ці вої в побронзовілих шоломах, узяли, як писали в літописах, вербу "в боронь"; хоч дерево було дупласте, обчухране вітрами, мабуть, жалюгіднішого дерева в околиці не знайдеш, вої в шоломах її любили й стерегли, переймаючи вітер на свої груди. Вони пам'ятали, що весною і влітку, коли вони ще були блідозеленими стебельцями, верба крилатилася над нивою та оберігала її від пекучого сонця, від поривів вітру, і ловила своїм верховіттям хмари із градом... і

сипався град на неї.

І я тут же розклав свій мольберт; я поспішив ловити колір: зеленаву мідь стебел, туго сповитих перевеслами з лободи, золотисте, на краях посріблене, збіліле листя; я поспішив ловити червонясту прозорість повітря, що витікало, здавалося, з сонця, яке схилилося за посудне... червоняста чиста його прозорість була голосна, і мої вої в шоломах прислуховувалися, як воно, повітря, грає, видзвонює, бринить; я спішив уловити тепло пізнього літа, що припадало до землі, заповонивши собою кожную борозенку; я боявся втратити настрої: трохи мінорності (бо ж літо вмирає), трохи суму за минулим, трохи щемливого болю і водночас лагідного спокою... так, спокою, адже нічого не сталося ні із землею, ні із зчорнілою вербою — стоять ж бо на сторожі всі в гостроконечних шоломах; я квапився врешті відбити у своїй душі, як лінорит на верстаті, побачену на кукурудзяній нивці красу.

Не пам'ятаю, скільки днів тривала на пленері робота, та це зрештою, не має значення, бо можна мучитися над картиною не один рік, а можна сотворити її, як Бог, за один день; так, це мала бути картина, а не якийсь пейзажний етюдик, і чим більше я переймався роботою, чим довше роздумував над нею (навіть на риштуванні у Святому Дусі), тим глибшим зміслом моя картина виповнювалася: котрогось надвечір'я на кукурудзяному полі на місці кіпок стояли добрі, світлі духи землі, а верба означала готову до пожертви землю.

Тепер я каюся: земля родить не тільки пшениці, але й також кукіль; поруч із добрими й світлими духами живуть духи чорні, жорстокі, а я про них, про чорних і жорстоких, забув, стоячи за мольбертом посеред полів. І сьогодні також, коли над моєю головою теленькнув дзвін, сповіщаючи про навислу небезпеку, я про ніякі злі сили не думав... я думав про постаті на фресці в Святому Дусі, про ізографа, людину напевно сміливу, яка триста років тому силою свого таланту, не лякаючись заборон та усталених іконописних взірців, увела до церкви трьох мучеників, які в ніяких церковних святцях не числились, возвела їх на стіну й, намалювавши навколо голів золоті німби, ніби промовляла до людей: "Моліться за них, братове мої і сестри, смерть їх була страшна... вмерли вони за друзів своїх, за землю отчу й за віру".

Я думав, що цьогорічне літо в Черчені стало етапом у моєму житті; етап цей, певно, незримий для людського ока, його не можна унаочнити художницькими моїми успіхами, не про картини тут річ, річ тут про мою душу: дарма, що минула мені п'ятдесятка, що ім'я моє не є порожнім звуком у мистецькому світі, що вивів у люди сина й доньку, й тому маю право сказати, що увійшов у зрілий життєвий і творчий вік, а проте, цього літа в Черчені світ і люди в ньому явилися мені в новому вимірі, не в четвертому, не в п'ятому навіть вимірі, а в чародійному; мені здавалося, що можу увійти в людські душі, осягнути їх, зрозуміти, натішитися їхньою радістю або ж — страждати їхніми болями; мені навіть здавалося, що, дивлячись людині у вічі, знаю, коли вона вмере... і це нелюдське, ворожбитне знання мучило мене, я відкидав його, не хотів у нього вірити. Дотепер, бувало, на пленері у Космачі, понад Дністром чи в Криму ловив себе на замилюванні красою... я не стільки малював, більше любувався

пейзажами. В Черчені ж, у полях і лісах, я відкрив, що для своїх пейзажів не вишукую красивих місць, усе, що траплялося мені на дорозі, викликала в мені... я не буду називати це почуття любов'ю, захопленням чи милуванням, бо з естетичної точки зору не можна, очевидно, любити трухлявий пені на узліссі, почорнілу, залишену ще з минулої косовиці копичку шувару над річкою чи підперту дрючками облуплену, сліпу від бруду, з розчухраною солом'яною стріхою хатину старої Максимчихи, що доживала свої дні разом із ґаздинею. А проте, і копичка, і хата Максимчишина, і вежа з випаленим дуплом, і каміння під ногами, і шпориш на Ключаревому подвір'ї, і ходіння вітру по вершечках дерев, і писк миші в саду, і хлібний дух пшениць, і високі груди черченських молодич, що зустрічалися на дорозі, і запах силосних ям, що котився з-поза городів, де були колгоспні ферми, і радісний дівочий сміх, що спалахував у вечірній пітьмі, і пилікання коників у мураві, і зблиск коси поміж зіллям, і маленьке біле око стокротки — ціла земля, люди на ній, не були для мене байдужими, кожне стебельце, птаха, камінь, голос, зітхання були мені дорогими й рідними, увесь цей земний огроми вміщувався в мені і в мені розчинявся.

Хтось би скептично посміхнувся, скрививши губи, що, мовляв, напало на чоловіка розчулення; хтось би покрутив біля скроні пальцем; хтось назвав би це дивацтвом; хтось би взагалі не повірив, що мене здатна схвилювати квітка невеличкого багаття, розкладеного пастухами, дим, що стелиться низько на стернища, зломаний вітром дубчак на узліссі або ж кований заденок старого воза, що тлів у бур'янах обіч стежки, якою я правцював в поле...

Усім невірним хомам я відповів би: наслано на мене ворожбу. Я напився цього літа чарів, які зробили мене... ні, не зробили мене іншим, не таким, як був учора, вони зробили мене зачарованим і щасливим; зрештою, я повинен був таким стати, зачарованим і щасливим, бо хіба збайдужілий, прісний чоловік мав би право день при дні йти до церкви Святого Духа й відкривати тайну, якій триста років? Я готував себе не просто споглядати фреску, яка поступово росла знизу вгору, звільнюючись від тиньку й розкриваючи задум старого ізографа; я готував себе сприймати муку святих мучеників, які явилися мені на стіні, як муку власну.

То що мені після цього якісь ефрейтори? Хіба вони здатні потоптати моє щастя? Чи вони мають для цього силу? Що мені якийсь укуси Вихреста-Горишка...

11

Я думаю:

Сила мистця в свободі...

Але мистець у своїй творчості стає вільним, розкованим не тоді, коли перестають його стерегти, направляти, поправляти, критикувати чи й вихвалити товариші-ефрейтори; творча свобода — це передусім свобода духу; дух своєю чергою розковує, підносить до висот талант.

Я думаю:

Свобода приходить до мистця не лише з початком отверезіння від страху, що, звичайно, є теж важливим, свобода — це тоді, коли ти настільки відчуваєш себе

сильним і мудрим, що можеш віддатися на суд натовпові: нате, каменуйте мене!

Я думаю:

Свобода в творчості приходить тоді, коли ти одного ранку прокинешся й відчуєш себе птахом, в якого ніякий стрілець не вцілить кулею; і коли ти однієї ночі почнеш розмовляти з деревами; і коли ти будеш здатний стати каменем, об який коні оббивають копита; і коли одного надвечір'я зупинишся здивований посеред осіннього поля, побачивши кущик полину, обсотаний павутинням...

Я думаю:

Свобода — це розуміння, що ти єш ланцюг, привід, міст між теперішнім, минулим і завтрашнім... власне, біля церковної стіни на риштуванні я відчув оцю пов'язаність.

Господи, а хіба плин часу не є ниткою, яку починають прясти у правіках і, не перериваючись сьогодні, вона зникає у майбутньому?

Вчорашнє — це теж сьогоднішнє, бо воно було, жило й живе в кожному з нас; земля і людська душа — вмістилища пам'яті. То лише небо без пам'яті. І ще, може, без пам'яті вода? І ще, може, вітер?

12

Хтось, можливо, посміхнеться скептично й недовіжливо, коли дізнається, що над своїми кукурудзяними кіпками і головатою вербою я товкся не один день, бо нібито ніяких складностей у цій композиції нема; і не бракує мені світла — погода стояла дзвінка і тиха; земля світилася... земля дивилася на мене звабливими очима дозрілої жінки... я вчора й позавчора ходив навколо її погляду з невмілим своїм пензлем; я добивався, щоб і на картоні земля світилася обіцянкою, тайною і невичерпаним за день теплом; щоправда, в мою картину щодня вривалося сонце, що заходило й кидало в моїх лицарів у шоломах черлені списи, і це трохи псувало елегію миру й спокою, вкраплювало тривогу й порушувало мій задум.

Я замальовував списи голубим і зеленим...

Одно слово, тривала творча робота, змагання з пензлем, з фарбами, з світлом та ще з моєю, вочевидь, недосконалістю; сьогодні змагання теж тривало; я був незадоволений собою, я мисленно прагнув глибини, я пробивався до глибин, а пензель, як мені здавалося, ковзав по поверхні; огніваний і втомлений, я облишив пензель і похідний свій мольберт із незавершеною картиною, хай вони побудуть без мене, а я тим часом поблукаю полями просто так, задля відпочинку.

Стернища, ще не зорані під озимину, були схожі на розстелені без рам полотна сюрреалістів: золотавість перемішана з молодю зеленню, подекуди густо з-поміж неї виринало чорне груддя голої землі; а ще, немов забуті свічечки, цвіли пізні ромашки. Післяобіднє сонце заливало стернища рівним фіолетовим світлом; тепло струмилося від нагрітої землі легким молочним туманом... пливли начебто меві у фіолетових хвилях.

У теплі, у світлі, в молоці плавало безліч корів — паслася тут череда нижнього кутка села; стернища — це рай для пастухів, адже не треба стерегти худібку від шкоди, і хлопці — підлітки, дівчури, які через кілька днів підуть у школу, розкошували нагодою побувати в гурті; я йду стернями, заклавши руки за спину, й бачу, як одні гуртки

лежать на фуфайках і торочать щось веселе, бо регіт вибухає нагальне — аж корови оглядаються і слухають, що сталося такого веселого поміж їхніми пастухами; а інші гуртки ріжуться в карти, тут одні хлопці, вони для статечності смалять цигарки, кашляють і теж для дорослості матюкаються солоно; ще он там двоє схилилося над шахами; а ще на низеньких розкладних стільчиках тут і там хлопці сидять і дівчата, занурившись в читання; а ще якась одиначка лежить в обнімку з транзистором, слухає африканські ритми й подригує ногами; а ще хтось спить...

Рай...

Я проходжу мимо них, як тінь; вони вже звикли до мене й не звертають уваги, навіть не вітаються; в їхньому розумінні я трохи дивак, котрий ціле літо просидів у церкві, а оце блукає стернями або ж малює якісь там примітивні кукурудзяні кіпки й дуплаву вербу. Мене трохи гнітить, що ніхто з них не питає про стародавнє мальовидло на церковній стіні; мені навіть видається, що вони позирають на мене неприязно, і я маю підозру, що вчителі в школі, оті анастасії хмурі, оті примусові й фальшиві борці-атеїсти підмовляють дітлахів проти мене... а якщо й не проти мене особисто, то проти Святого Духа, проти явлення світові фрески й проти тих, що на стіні намальовані.

І я журюся: невже має рацію Павло Ключар, який у своєму вірші осудив безлику байдужість людей, натовп глухих і сліпих, котрі протупотіли крізь Страдчу долину й не помітивши Святого Духа, і лише тупіт їхніх дебелих ніг, лише сморід немітої отари лишився у витолоченій траві — їх поглинула порожнеча, до якої власне вони й простували.

Очевидно, я помиляюся...

Я хочу помилитися, бо навіщо тоді глухим і сліпим страждання трьох мучеників у Святому Дусі?

А якщо не помиляюся, то котрийсь із цього безликого стада, що покірливо, поволячому простує в порожню порожнечу, хай би випадком, із недовір'ям, із заржавілим скепсисом приблукав колись до Святого Духа... я хочу, щоб бодай один із вас приблукав... і той, що прибудить, став перед стіною, перед фрескою і, якщо залишиться у ньому бодай краплина чоловіцького почуття, то мусить до нього долетіти з давнини крик, що сповнений болю... і мусять йому. створитися очі... так, отворяться йому очі й він зобачить спотворені стражданнями обличчя трьох мучеників... і мусить його обпалити, накрити з головою пожежа, що криваво розлилася по цілій стіні... і вірую я, що той блудний син, який випадкове опинився перед фрескою у Святому Дусі, вийде з церкви іншою людиною, принаймні розпочне він спроквола обертати в голові жорна думок, сумніватися й дивуватися, побачене у Святому Дусі він уже не зможе забути навіть, якби й хотів; отой крик на цілу Україну, отой жах, прокляття, страждання на розтерзаних мукою обличчях, оте криваве полум'я уже до кінця життя не будуть давати йому спокою, буде вділено і йому, випадковому подорожньому, частка болю, а він уже своєю чергою поділиться болем із дітьми, онуками, з братами й сестрами, з приятелями та сусідами і започаткується ланцюгова реакція, яку не

спинити ніяким єфрейторам.

Тоді станеться вибух!

Тому я перестаю хмуритися на пастухів, вони майбутні мої спільники або й теперішні, тільки не показують виду, життя вчить бути скритними.

Я знову повертаюся до свого мольберта; недомальований пейзаж очікує мене терпеливо, але я уже не можу поринути в його елегійну музику, мені заважають розтривожені, кусючі, як шершні, думки; я ловлю на пензель косе проміння сонця і жбурляю його люто, похапцем на картон. Виходить, я даремно боровся з багряними списками, з тривогою, тут тривога потрібна, тут хай заболять рани від списів. Іще мазок червоний... іще мазок, поспішай, квапся чоловіче, поки сонце не зайшло.

Я повертався у село вже в сутінках; знайома, десятки разів ходже-на стежка бігла з полів попри скирти соломи, потім перестрибувала потік і виходила на сколесований тракторами й возами майданчик, праворуч якого горбилися бетонні блоки двох силосних ям, праворуч пахтіло колгоспне гноевище. Далі стежка...

Тут стежка для мене скінчилася. Із-за бетонних блоків силосної ями вихопилося двоє; я не запримітив, у що вони були вбрані, які на зріст, запам'яталося тільки, що обидва мали на обличчях маски... жіночі чорні панчохи. Я не встиг бодай злякатися, скрикнути чи й просто вимовити слово. Котрийсь з напасників блискавично й натреновано, як я розумію, збив мене з ніг, а другий копав черевиком по голові, під ребра, цілився водно в очі... в очі. Тривали побої недовго, може кілька хвилин... а може, тривало цілий вечір, хто знає.

Я отямився посеред вечора як посеред моря. Лежав у рівчаку, мокрий увесь, збитий на винне яблуко.

Місяць світив...

Місяць, на жаль, не свідок.

13

Ох, як болить моє зсинцьоване тіло.

Болить, корчиться в судамах, захлинається гноївкою, потопає в багні моя душа; і не літо уткнулося носом човна ув осінні береги, а я сам дотюпав дорогою до самого кінця, і тут дорога раптово обривалася, не існувало ніякого роздоріжжя, а був тільки кінець, був височенний мур, і я не мав поняття, що за тим муром мені призначено: нова інакша дорога, стежка поміж терням, борозенка на пісній ріллі, безплідна гола ріль чи мурава, що усипана росю і стокротками? Зрештою, я новою дорогою поза муром не журюся, спершу ще той мур треба проламати головою, а якщо по правді, то я давно, іще навіть до приїзду в Черчен, іще мені не відкривала свою тайну стіна в Святому Дусі. іще край, названий Опіллям, був замкнений для мене сімома замками, а я уже, чи то крадькома, чи то інтуїтивно, чи то з потреби душі й з мистецького спонукання думав, що ось-ось настане пора, вона дозріває, як пшеничний колос, коли я відкрито і явно стану насупроти єфрейторів, знехтую їхніми порадами і настановами, не полакомлюсь на солодкі обіцянки й не злякаюся їхніх погроз; я кількома своїми полотнами, зокрема "Роздумом про Турецький міст" спробував кришити цеглу в стіні... пробував, відчував

приплив сили... сила, як вода в пустелі, зникала в сипучому піску... навколо ж було насипано кучугури, цілі безкраї плеса піску. Як його переплисти? Дорога, якою я дотепер ішов, що не кажіть, стелилася гладко: і водилися гроші, і була професорська солідність в інституті, були учні й послідовники, і були виставки, і була слава. І ще було задоволення самим собою.

І ще панував мир і достаток у хаті.

І любила мене Дарка...

Що більше треба митцеві на цьому світі?

Потрібна іще надія, сподівання, що разом із тобою не вмере твоє ім'я, що твої полотна не згниють у музейних звалищах? Та чи це залежало від мене? А чи таки залежало?

А таки, мабуть, залежало. Не треба себе обдурювати. Прийдешні покоління не схочуть й чути про єфрейторів, про якісь твої життєві потреби, марнослів'я, вони покладуть перед собою лише твої твори, ти у своїх творах повністю віддзеркалений і тонко намальований, і по них будуть судити тебе... і засудять на життя довготривале або ж на забуття. А щоб не засудили на довічне забуття, я, окрім пейзажів колгоспного добробуту, портретів людей із золотими зірками на лацканах, окрім героїчних пожежників, генералів, свинарів, окрім сюжетних мальовил на теми війни, боротьби з бандерівцями, творення колгоспів — цих обов'язкових тем, де так було мало правди, глибини, таланту, свого бачення, а більше накидано лоску, лаку, облуди, запобігання перед єфрейторами, перестрашування, я усе ж таки малював те, чого прагла моя душа: пейзажі, з яких дивилася на мене Україна, портрети людей, які хвилювали мене своєю глибиною, сюжетні композиції з історії: Хмельницький під Львовом, громадяни стольного Галича, легіні-побратими несуть пораненого Довбуша на топірцях у вічність.

Дещо з цього "власного", "підозрілого", хоч би "Роздум про Турецький міст" пробував виставляти, і тішився, коли на виставках стояли біля моїх полотен люди й розмислювали, і, розмислюючи, заглядали собі в душі й запитували себе: що зі мною діється, чому душа моя зледащіла, чому обкрадено мене, чому не проростає в мені бодай зеренце протесту, бунту... бодай зеренце.

Я розумів, що це тільки маленька дещиця із того, що я міг би зробити, коли б не стояли наді мною єфрейтори, коли б я був сміливішим і на них, на єфрейторів, не зважав, коли б не ішов на компроміси, коли б не потішав себе думкою, що належу до тих спузарів, які не дають остаточно згаснути на лютих вітрах, у хурделицях, у безрадісній мжичці, ув іржавих потоках тій ватрі, котра обігріває нашу землю і людей на ній; мені інколи здавалося, що моє слугування біля ватри чогось таки вартує, що воно колись мені зачислиться на суді нащадків і вага добра на терезах хитнеться униз, на мою користь; і було мені до сього часу добре й, порівнюючи, спокійно жити під девізом: "Богові — свічку, чортові — огарок".

А чорти...

А чорти перестріли мене біля силосних ям, змісили мене ногами до безпам'яті, мовчки вимагаючи: "Всі свічки нам теж віддай. Ти або з нами, або проти нас..."

Я проти вас!

Я проти...

До того передвечір'я, до болючих синців я не був, товариші єфрейтори, з вами, але й не був активно проти вас, я йшов посередині, ви ж бо, перестрівши мене біля силосних ям, відкрилися мені, показали роги й копита, й навчили мене: компроміси, огарки, напівслужіння вас не задовольняє, ви жадаєте моєї повної покори, поклоніння вам, відречення від того, що для мене святе... відречення від самого себе; ви, єфрейтори, до цього часу видавалися мені хитрими й такими, що начебто теж готові йти на компроміс, насправді ж ваша поступливість — це тільки маневр, виграш у часі для того, щоб розмахнутися й у точно розраховане місце вдарити; за усміхненою хитрістю приховувалася жорстокість. Ех, шкода, що я дещо запізнило досягнув єфрейторську тактику; інакше склалося б моє життя і творчість, коли б єфрейтори ще тридцять років тому потолочили б мене і я, потолочений, побитий, зблизька розпізнав їхнє справжнє обличчя.

Ох, запізно болить моя зсинцьована душа.

14

Ні Павло Ключар, ні Данило Вербень не признавалися, що це вони викликали зі Львова мою Дарку, але вже на третій день після того, коли мене побили, стривожена моя дружина разом із Петром Степановичем Грицаєм примчалися до Черчена; привезли вони й лікаря — старого Луку Луканюка, який обмацав кожную мою кісточку й реберце; найбільше його турбувало не те, що я увесь опух, особливо обличчя, це, мовляв, минеться, а те, що пальці на обох руках посиніли й дуже мене боліли. Він годинами вимочував їх у літеплі, змазував і тішився, що я ними рухаю... і, оглядаючись на Дарку, пошепки проклинав "мудрагеликів", які знали, по чому били, митцеві бо, реставраторові, як і музикантові, пальці найбільше потрібні. "Дякуйте Богові, — звертався старий лікар до мене, — що вони вам пальці не поламали".

Обтовчений, опухлий й таки напrawdę зболений, я лежав на постелі, мов лялечка, а дружина моя сокотила навколо ліжка й казала, що нам негайно треба з Черчена вибиратися, перестрівання коло силосної ями — це лише знак, попередження, завтра "вони" можуть тебе вбити, а в тебе, Василюку, ще діти не прилаштовані, ще ти внуків не дочекався, та і я ще молода. Облиш той Черчен, церкву Святого Духа і злосчастну тую фреску, яка тобі особисто користь від того, що українське мистецтво збагатиться ще однією пам'яткою стародавнього стінопису, однією пам'яткою менше або ж більше — нема, чоловіче, різниці... важливо, чоловіче, щоб ти був мені живий і здоровий, щоб "вони", оті "твої єфрейтори" з гноєсховищ не зробили тебе калікою. Вони на зло здатні... на зле...

Я слухав Дарчине примовляння і бачив, що мої синці її не так болять, як лякають і думав... і згадував про ті сьогорічні дні пізньої весни, коли оголена Дарка мені позувала, а я, малюючи її, роздумував над сутністю жінки, пензлем і фарбами прагнучи проникнути в тайну тайн, принаймні тоді мене хвилювала ця проблема; я, змальовуючи лінії жіночого тіла, його ніжбу звабу і красу, і, роздумуючи над жіночою тайною, геть

чисто забув, що жіноча краса, кожна риска, трикутник, лінія, випуклість, осяйність і білизна тіла призначені не лише для споглядання, для самодостатнього любування красою... вони призначені для любові, для продовження людського роду на землі; відкриття це — таке просте й очевидне прийшло до мене тієї хвилини, коли я слухав Дарчине примовляння; Дарка забула, що вона скрипачка, викладач консерваторії, що вона — палкий патріот, що їй зовсім не байдужа доля нашої культури, що вона, зрештою, донька професора й внучка одного із львівських "ще старих і справедливих" суддів, а отже інтелігент не першого коліна, як я приміром; усе це, виявляється, лише зовнішня оболонка, личина, ядро — жінка лише думає про любов, про свій рід і його продовження.

Я не збирався з Даркою сперечатися, не мав для цього сили та й охоти теж не було, замість мене зробив це Петро Степанович, він узяв її за плечі, казав сідати поруч себе на лаві й слухати... й слухати не перебиваючи. По-перше, Даро, ти не маєш ніякої рації, що митцеві має бути байдужа доля культурної спадщини, тим більше українському мистцеві; якщо він байдужий, Даро, то він не мистець... як може бути байдужою дитина до матері, яка її породила. Так і тут: мистці не падають з неба разом із росою чи із дощем і не приносять їх бузьки з Африки, вони, мистці, народжуються з лона набутого, осмисленого, вистражданого й досягнутого їхніми попередниками; народжується мистець із століть та тисячоліть, так, із тисячоліть, і кожна столітня пам'ятка мистецтва, яку наново відкриваємо, збагачує мистця; і в багатьох випадках відбувається се поза його волею, адже сонце нікого не запитує: світити йому, чи згаснути, зайти за хмару, сонце є, воно світить і гріє, дарма, що ми його часом не помічаємо. Тим більше, я на цьому наголошую, Даро, має значення старожитна пам'ятка для того мистця, який тую пам'ятку власноручно відкриває, як ось, приміром, для твого Василя фреска із Святого Духа. Іще до відкриття, іще до того, поки його шкребок розчистив перші сантиметри малювання, воно проникло в його душу, він думав про нього, уявляв його, готувався до зустрічі з ним, і це Василя певною мірою переінакшувало, поглиблювало, а вже потім, коли з-під тиньку зиркнуло на нього величезне страдницьке око, що запливло кров'ю і кричало криком, твій Василь відчув кривий зв'язок із намальованим на стіні, з кожним його мазком і... певно, відчував духовне своє споріднення з тим прадавнім ізографом, котрий триста років тому трудився над цією фрескою. І твій Василь, Дарусю, став дорослішим і мудрішим на триста років, це я знаю з власного досвіду... знаю, яка то велика радість являти світові з-під нашарувань фаби, тиньку, оливи чи й звичайного бруду лик із минулих віків. Ти воскреснеш разом з іконою чи із фрескою, разом із святими, котрі намальовані на стіні чи на липовій дошці.

"Ви фанатики, ви безумці з своїми прадавніми ликами... ви засліплені й не видите, що єфрейтори роблять на вас засідки, вони готові вас убити, їм не до вподоби воскресіння стародавніх, а чи теперішніх людей", — вихлипувала з серцем моя Дарка. Вона насправду була переполошена. "Вони таки готові вбити твого Василя, — прямолінійно і страшно погоджувався з нею Петро Степанович. — Вони ненавидять

його не віднині... ненавидять з принципу, він їхній потенційний ворог. Я про це Василеві не один раз говорив і попереджував його, бо... я старий, конав на Колимі... нас, тисячі мистців, письменників, акторів, композиторів запроторили за колючі дроти таборів не тому, що ми були активними ворогами радянської влади, ніхто з нас і в тому числі я, не виступав відкрито проти "батька усіх народів" і його деспотичної влади, а тому запроторили, що вони, єфрейтори зі своїм Сталіним, принципові противники культури, духовності, а тим більше духовності, культури українського народу. Це треба зарубати собі на носі, закарбувати в душі. Мої слова, Даро, йдуть від досвіду нашого... і мене, дивувало й гнівило, що Василь одним вухом мої перестороги слухав, а другим — їх випускав, єфрейтори обставили його лаштунками, на яких намальовані автомобіль "Волга", будинки творчості над морем, високі гонорари за куплені музеями картини, виставки, схвальні рецензії. Я додам, Дарцю, що на лаштунках наяву намальовані також рамці — колючий дріт, табірна зона, за які мистець не має права переступити... і власне за непереступлення цих рамців обіцяні тобі й даровані більші й менші блага: так, чоловіче, матимеш добро, будеш прославлений, будеш найкращий, будеш в орденах і в зірках, будеш сидіти депутатом у Кремлі, лише не виходь за рамці. Єфрейторів не обходить, що мистець, обсотаний у своїх задумах колючим дротом, не спроможний створити щось справді мистецьке.

Чи я тобі цього не говорив, друже мій Василю? Чи я тебе не попереджував: наважишся переступити дріт і вдарять тебе? І таки добре... таки добре, Василю, що тебе побито", — сказав Петро Степанович, різко рубнувши рукою повітря. Високий, висхлий на тріску, він стояв над моїм ліжком блідий, увесь перейнятий гнівом.

Гнівався він на мене, на моє пізнє прозріння?

Лютував він на єфрейторів?

Я не зважувався його розпитувати; та й тяжко було мені проштовхнути слово крізь пощерблені зуби й опухлі, як постолі, губи.

15

Коли б мене не побито біля силосних ям, то, мабуть, я так би й поїхав додому до Львова, не розгледівши зблизька душу опільського села; звичайно, я знав, чи, принаймні, здогадувався, що в Черчені після спроби зняти хрест із Святого Духа існує змова проти влади; це було мовчазне коло поруки, ніким напевне не організоване, стихійне, як зцементована морозом крига, і моя особа потрапила в це коло цілком випадково: я був робітником біля стіни в церкві Святого Духа й тільки; я так себе вважав; виявилось однак, що люди в Черчені мали з цього приводу свою думку: Святий Дух, що стримів завмерло посеред старого цвинтаря, під моєю рукою оживав, я повертав йому живе життя, і не випадково хтось ("А ми, мой, знаємо, здогадуємось, хто ховається під маскою "хтось", хто тих молодиків у панчохах на лиці на вас, професоре, наслав") замахнувся на моє здоров'я, а може й на життя.

Щоднини, майже з самого ранку приходили до мене люди; одні приходили голіруч, мовчки зітхаючи і мовчки похитуючи головами; другі приходили з пекучої жіночої цікавості, з нещирого співчуття; треті навідувались з плесканкою сиру та горнятком

сметани; хтось приносив обпатраного когутика на юшку; інший дарував склянку сухих грибів; хто вигрібав на стіл ружне зілля, корінці, котрі начебто мали в собі цілющу властивість полікувати мої болі; а ще інші вишіптували молитви; діти приносили квіти.

Одні приходили славно-явно, на нікого не зважаючи й ні від кого не криючись; другі просковзували, як тіні, непомітно, боязко озираючись, чи випадково десь за тином не причаївся сексот: були такі що закрадалися городами, а ще інші, найбільш обережні, очікували ночі.

Скажу по правді; паломництво сільське не було для мене приємним, я не хотів у людських очах виглядати мучеником у терновому вінку, і Павло Ключар із своєю мамою як могли оберігали мене, як це не дивно, від людської вдячності, чи то похвали, чи то й запізнілого каяття. "Так, може, і каяття, — говорив Павло Ключар, — бо ми повинні були пильніше вас стерегти, професоре. Але й ви свої гроші варті, забули-сьте, що крім ангелів ясних, існують дияволи, що вас підстерігали".

Старий мій учитель, іронічний і завжди колючий Петро Степанович Грицай начебто й кепкував із незвичної моєї сільської популярності й водночас посмикував свого короткого рудуватого вуса від хвилювання... він завжди смикав вус, коли хвилювався. В очах його блистіли сльози, а голос тремтів деренчливе.

— То я так посміхаюся...із заздрості, — казав, беручи в свої долоні мої забинтовані руки. — Мабуть, на всій Україні не знайдеться сьогодні щасливішого від тебе мистця. Хто нині може похвалитися аж такою любов'ю, чи шаную, чи дякою від тих людей, які працюють у полі, окрім тебе. Я собі думаю, що в плесканці сира, в яєчку, в горняткові сметани чи й лише в зітханні людей, що приходять тебе відвідати, є правди, щирості й слави мистецької більше, ніж часом у рецензіях-похвалях. Ти зі мною згідний, Василю?

16

Аж за днів три після нападу навідався до мене голова сільради Митро Цимусь з дільничним Яциною; міліцейський лейтенант розклав на дубовому столі свої манускрипти й заходжувався списувати протокол; він так і сказав: "Будемо з вас списувати протокол".

— То пишіть. Чого тільки так пізно? — поцікавився я з-під сувоїх бинтів, — Невже влада раніше... ще два дні тому не знала, що на мене напали бандити?

— Воно то... звичайно... чули-сьмо... баби переказували сее-теє, але... — крехтав і заїкався Митро Цимусь, — але того... офіційної заяви, як належить, від вас не надходило. Так, не було заяви, — врешті голова відбрехався. І при цьому сивий потайний голова сільради червонів.

— Ви, товаришу лейтенант теж, очевидно, очікували на мою заяву? — спитав я дільничного. — А я завжди був упевнений: моя міліція мене береже. І міркую: не з любові лише береже, Бог із нею, з любов'ю. Зобов'язана по службі це робити.

— Багато вас, — буркнув, як із діжки, Яцина. Обличчя мав червоне, набубнявіле, очі визирали з-під волохатих брів, як слимаки: певно, й на цей раз дільничний перехилив не одну чарку.

— Нас справді багато й усі ми платимо податки, в тому числі на утримання міліції.

— Я навіщо вступив у суперечку. Мене дратував міліціонер і сільський голова, я хотів взагалі їх здихатись, бо навіщо мені їхні прохмелені протоколи. Та вони були влада, що сповняла службовий обов'язок.

— Вам у Рогач потрібно, щоб зняти в лікарні синяки на випадок суду, — сказав Яцина.

— З ким маю судитися? — обірвав я лейтенанта. — Нападників, напевне, не знайдуть.

— Маєте рацію, — радо підтакнув Яцина. — Шукай пана в чорному капелюсі. Діло, видать, тьомное...

— Так і запишіть у протоколі: діло, мовляв, темне, — я зловив його на слові.

— Хто зна, може ми його таки просвітливо, га? І виявиться, що напад на вас має побутовий характер... скажімо, змовився чоловік із сусідом вас провчити за те, що ходили до його жінки. — Міліціонер примружив око. На масних губах висіла посмішка.

Тепер мені стало зрозуміло, чому місцева влада зацікавилася моєю пригодою: комусь було потрібно перевести випадок зі мною на побутову площину, мовляв, професорська пригода не має нічого спільного з його роботою в церкві Святого Духа (якби хтось щось запідозрив); професор зі Львова сам винен, що моргав на чужих молодич ("ай-я-яй, как не стыдно. А ещѐ интеллигент, художник"). І я подумав; темні сили, дияволи уже сьогодні мають у запасі кількох молодичок, які готові посвідчити про що завгодно, навіть про зґвалтування.

Першим моїм бажанням було показати міліціонерові на двері, я був готовий згарячу викривати "товарищѐй" з кадебе, з партії, чи ще звідкись, що це вони змовилися супроти мене... ні, супроти моєї роботи в Святому Дусі; я кипів у гніву саркастичного сміху, брутальної елементарної лайки, але не вимовив ні слова; я зненацька відчув себе кволим, слабим, ще більш побитим, ніж три дні тому: проти мене стояли не підхмелений лейтенант з масними губами й хитруватий сільрадівський голова, які були в грі примітивними пішаками, за їхніми плечима причаївся молох вікопомної руйнації нашої культури; я уявляв молоха, тую ненависну злу силу в образі кам'яного колеса, тупого й безжалісного, що котиться Україною, залишаючи за собою безплідний потопт; лежачи в бинтах, мимоволі заплющив очі, холодіючи, що ось-ось колесо накотиться на мене і я тільки хрусну під його трибами, як травневий хрущ.

Ой, колесо котиться...

Щоб колесо мене не зачіпило бодай сьогодні-завтра, потрібна була витримка, спокій... і я, зіщулений, змалілий, але таки не розчавлений, хвалив себе, що наука Петра Степановича не пішла в ліси, на цей раз єфрейтори голими руками мене не візьмуть; я буду обачний, я буду мудрий, я матиму четверо очей та безліч вух, я буду носити в собі вагу, на якій буду зважувати... Господи, знову за рибу гроші. Що я буду зважувати? Пересторогу, мабуть? Добро і зло? Друзів і ворогів? Боже мій, хіба легко жити й творити, ходячи повсякчас із наготованою вагою? Мистець — це ж імпульс, це вітер і сонце, це простір і свобода, любов і ненависть; мистець — це багатоголосся життя. Що ж станеться з моєю творчістю та з моїм життям, якщо буду змушений

зважувати, як крамар, слово і думку, краплину дощу й закличний погляд зустрічної жінки та ще многе й многе... та ще тую судомну муку, що я відкрив для себе на стіні в Святому Дусі.

То... То потрошити на кавалки хитромудру мою вагу і кинути її у міжпланетний простір, у космос, щоб там собі плавала, поки не згорить на космічний пил.

— Знаєте, лейтенанте, — повернувся я з космосу на землю, — лежу я отут спелений, слухаю, як болить мене... слухаю і думаю, що, може, й справді пияки наді мною пожартували. Або ж не за того прийняли? Або й насправду комусь приснилося, що я обіймав його дружину. Це так легко: заснув і приснилося... Правда?

Лейтенант не помічав моєї іронії, він був прямодушний... до того ж йому хотілося, щоб я проковтнув приманку, отой грубої ковальської роботи гачок із районного Рогача.

— Мабуть, що так воно і є, — лейтенант поспішив погодитися з моєю версією. — Дурнів на світі багато... ми їх однак спробуємо вивести на чисту воду, — пообіцяв.

— Дурні мене не цікавлять, — відповів я. — Шкода зусиль.

— Ну да, та тільки надалі будьте обережні, бо що зуби... голову можна втратити. Раз-два... — не то попередив, не то загрозив.

Міліціонер із Цимусем забралися з хати, сповнивши службовий обов'язок. Я лежав охоплений тривогою: єфрейтори ціляться у мене, навели мушку під серце; вони стрілять у мене, щоб убити Святий Дух і фреску.

Десь далеко билися, вдаряючись лобами, припізнілі серпневі громи й велика Ключарева хата постогнувала глухо, мовби громи поціляли в неї.

Та й чи то були громи?

Та чи не котилося кам'яне колесо? Та й чи віднині воно котиться?

17

То неправда, що я про неї забув...

Виявляється, у моїй душі, десь у далекому куточку, десь немовби у забутому, зарослому ромашками й дикими крапчастими тюльпанами, поміж лататтям і соковитим стеблом чорної м'яти, немов "божа корівка" або й тільки краплина роси, жила пам'ять про Наталену, про молодесеньке дівча з першого курсу української філології, про існування якого, про її перебування на землі забув цілий світ, бо ж, прецінь, забувається про відцвілу квітку або ж про листок, що зірвався з гіллі під кінські копита. Наталена жила, поки жили її тато й мама, поки не постаріли й не пішли з життя її професори; подруги теж її не пам'ятали, бо провчилися з нею лише один рік; тільки я один володів таємницею її перебування на землі.

Щоправда, траплялося, що я про неї не згадував і рік, і два, і більше, і вона не жалілася, ніяк мені не докоряла, вона ж бо добре знала, що в мене є Дарка — законна моя дружина, і є діти, й інколи появляються і зникають "чужі" жінки, які шепчуть мені на вухо, що люблять безтямно, але я знаю, що це неправда, це шепоче любовний шал, який на них накочується; що є у мене робота, що обсідають мене єфрейтори, що врешті-решт, я просто живу, пливу у житейській ріці й нема часу, щоб брати з пелюстки на долоню "сонечко", або зазирати поміж латаття й... очікувати чуда, коли стане перед

тобою тендітне біляве дівча, як воно, взявши твоє обличчя в свої долоньки, промовить жалібно: "Ти про мене забув, Васиliku?"

Вона зрідка сама нагадує про себе.

Вона приходить до мене в снах, так, принаймні, мені здається, хоч, правду кажучи, я сумніваюся, що це був сон, я часом не можу розпізнати межу поміж сном і дійсністю, відбувається начебто щось фантастичне: я знову повертаюся у свою молодість і реально там, у молодості, живу... живу до того часу, поки цього бажає собі Наталена. Але найфантастичнішим у цій історії є те, що сни, в які приходила Наталена, були мені конечно потрібні, вранці я почував себе знову молодим, сильним і радісним, таким, що не боїться труднощів, лиха всякого й навіть смерті; я не помічав своєї сивини, не боявся ніяких страхів, не було в мене жодних хворіб, душа моя розпогоджувалася, небо піднімалося високо, а земля стелилася переді мною рівнинне, м'яко, і увесь я перебував у пориві дійти до виднокола, до свого Єрусалиму, що світився золотисто, як ікона, на далеких горах; мені всміхалися всі зустрічні жінки на вулиці, я їх любив і мав силу переспати з ними не одну ніч, і мав силу, хоробрість і талант, що найголовніше, почати і сповнити найдерзновіший задум.

Траплялося, що я сам розшукував свою Наталену, і кликав її, і просив з'явитися із пралісів мого буття, із свічкою, здавалося, блукав поміж білим пелюстям квітів — і скрізь було глухо, тихо, ніде й не пахло конваліями, які так любила Наталена; низом поміж квітням, поміж повзучими батогами ожини, руділи сліди старої пожежі.

Я не сподівався, що вона прийде до мене цієї ночі.

Ні, я не сподівався...

Цілу ніч над Черченем летіли й кричали дикі гуси; із піднебесних високостей падали на землю, як оскілля битого скла, їхні прощальні крики... а може, ті крики були звичайним переляком, журбою перед далекою дорогою у вирій; я слухав гусей, лежачи в постелі, й дивувався, яким чудом-дивом цей гусячий переляк чи жалоба долітає з піднебесся так виразно до мене, неначе гуси сиділи, перепочиваючи, в Ключаревому садку; і я для того, щоб свій непевний здогад перевірити, звівся з ліжка й присів на лаву під вікном. Ніч стояла місячна, і подвір'я Ключарева — криниця з журавлем, повітка й стаєнка, а також оборіг із високо піднятим брилем, а за ними — хмаровиння дерев світилися старим чорним сріблом; панувала глибока тиша, яка вагою своєю, глибиною чи непомірною висотою розлилася навкруг, лишивши тільки вузькі віконця для гусячого жалю. Іще інколи потріскувала в тиші Ключарева світлиця, в якій, окрім лавиці й ослона, довгого дубового стола, старосвітського мисника й також старосвітського мого ліжка, нічого не було.

Усе тієї ночі було навмисне зіслано на землю: глибоку, як океан, тишу, скрики диких гусей і сріблисту імлу, в якій обгалунювалося усе довкола — це була музика для душі, соната настрою, серед якої я несподівано почув Наталенин голос — повний, округлий, начебто й усміхнений; я не знаю, чи десь взагалі існує усміхнений голос, можливо його й нема, але я завжди чув у її голосі пригашений усміх, навіть про речі буденні й банальні, бувало, Наталена оповідала якимось... ні, я не знайду іншого слова,

крім усміхнення, хоч на її губах усмішка й не появлялася; я любив слухати її мову і не раз годинами, заплющивши повіки, вслухувався в її слова, кожне слово, бодай найпростіше обдаровувало мене радістю; це була магія, ворожба, таїнство, яке я не пробував розгадувати; я піддався ворожбі і був щасливим.

— Ну, досить, Васильку, слабувати, — казала вона мені сьогодні. — Належався й нажалувався. Набрався гніву. А тепер... — Наталени я не бачив, її начебто й не було в світлиці, але я знав, що вона тут, поруч; я чув запах конвалії — так завжди пахло її біле, як лляне повісмо, волосся.

— А тепер що? — допитувався я, бажаючи почути від неї пораду. — Ти ж бо бачиш, як наді мною позбиткувалися.

— Бачу, — зітхнула. — Та досить жалітися. Тепер робота тебе чекає. Ходім, — сказала вона. Слова були округлі й легкі.

Вона взяла мене за руку й вивела з хати; я не боронився й не допитувався куди; десь підсвідоме я начебто точно вгадував місце, куди Наталена мене приведе, я начебто бував на цьому місці багато разів, і багато разів приводила мене сюди Наталена.

Наталена приводила мене у львівський лісопарк, названий Погулянкою; Наталена приводила мене в мою молодість, у наше знайомство і в наше кохання. Я знову був студентом першого курсу Художнього інституту, був високим і худим, у полотняних білих штанах і в теж полотняних зубним порошком вибілених мештах, довгов'язий, ще по-сільському сором'язливий і небагатослівний юнак, котрий червонів, коли розмовляв із дівчатами; і була неділя, червнева, золота від бджіл, що бриніли на схилах погулянських сербів; тих бджіл, якщо по правді, я й не бачив, але мені хотілося, щоб божі мухи золотили ранок. — і так воно діялося; іще мені хотілося, щоб дітлахи, які бавилися на стежках і на полянах під наглядом мамів і татів, підставляли долоні під сонячні струмені й умивалися ними; іще мені хотілося, щоб людські гурти, що проходжувалися стежками й доріжками, що їли й пили на розстелених обрусах, що поодинці й парами спали на мураві, заслонившись од сонця газетами, залишилися там, де вони перебували, на тій території, яку вже гамірливе освоїли, щоб ніхто з них не ступив на стежку, що бігла вихилася поміж кущами, й не зупинявся на галявині перед занедбаною давньою каплицею, де я розклав свій саморобний мольбертик — трикутник, підпертий ніжкою, і пробував перенести на картон мереживо, зіткане з букового листа і сонячних бризків, що відбивалося на полупленій стіні каплиці; а ще я хотів до цього мережива вплести власний настрій — і це було ой, яке нелегке завдання для першокурсника.

Наперед скажу, що завдання мені не вдалося, про якийсь "власний настрій" не могло бути й мови, а гра світла, мерехтіння листя на стіні випорхували з-під мого пензля, як мотилі, і на картоні лишилася тільки каплична стіна — брунатна, з тріщинами, знизу поросла мохом; а ще в стіні були двері — важкі, ковані грубими штабами заліза, замок висів великий, але вже теперішній.

— Слухай, а ти не можеш... а ти спробуй бодай на своєму малюнку ті капличні двері

відчинити. Спробуй, га? — За моїми плечима стриміло дівча в легенькій сукенці в червоний горошок. На вигляд можна було їй дати не більше шістнадцяти, потім я дізнався, що вона на два роки старша і взагалі "стара як світ". У руках тримала за ремінці модні на той час танкетки на корку — босоніж, вочевидь, було їй зручніше; на зап'ясті блиснув мініатюрний годинник. З цього я зробив висновок, що біляве створіння із тугим хвостом довгого, перев'язаного червоною стрічкою волосся не походило з бідної родини.

Мені треба було на неї розсердитися, відігнати львівську панянку від себе, і я таки мав намір це зробити, але... але створіння з довгою льняною косою дивилося на мене такими величезними і такими синіми очиськами, і в погляді цьому було стільки приязні, цікавості й дитячої безпосередності, що мусив змінити гнів на ласку.

— Ти хто? — спитав. — Розумієшся, бачу, на живописі, як вовк на звіздах.

— Ні, я не вовк, — заперечливо, серйозно сказала. — Я Наталена, на прізвище — Шутько. Поки що не одружена. Хлопця теж не маю. Вчуся на першому курсі української філології в університеті. Родом... я не знаю звідки, — зітхнула цілком щиро. — Мій тато — офіцер. Носив його міністр по всій "стране шірокой" та поза границями. Деся там у пралісах сибірських я починалася. Тепер тато служить в Ізмаїлі... чув про таке місто на Дунаї? "Город суворовской слави", — засміялася про себе.

— А я ось тут у Львові, — виповіла жужмом усі паспортні дані. І вже тоді, коли вона ці "дані" висипала, я мимохіть замилювався не тільки її очима, білим продовгуватим личком, косою, малими груденятами, а й також її милозвучним голосом; я подумав, що кожне слово на її губах схоже на яблуко.

— Мова твоя така... слова, мов яблука і водночас — цвіт на губах, — промовив я, підкорений її безпосередністю. Я іще був селяк, іще не вмів крутити дівчатам голови, моя похвала була наче мальована. — В офіцерських доньок українська мова сьогодні не в пошанівку, — додав я, — а ти...

— А я що... я мамина дитина. То мама мене навчила. І мама вибрала університет у Львові. Каже; там іще тліє український дух.

— О, то ти ще й патріотка, — чомусь забаглося поіронізувати. Власне, я робив це навмисне, й може, більш навмисне самому собі: це біляве дівчинисько впало мені в око й нахабно входило в моє серце, немов я знався з ним кілька років... входило й там запановувало. Мені було з цією незнайомою дівчиною напрочуд легко, добре, я почувався щасливим; і певно, виглядав ув її очах трохи смішним.

— Хіба то гріх бути патріоткою, — насупила свої пшеничні брови Наталена. — Усім дозволяється бути патріотом, усім... росіянам, грузинам, полякам, так? А нам ні... ми відразу стаємо націоналістами, як тільки-но починається розмова про патріотизм. Чи не так?

Я не був готовий до "таких" розмов, та й, правду кажучи, боявся їх. Львів іще пам'ятав, як з інститутів та з університету після вбивства Ярослава Галана виключали студентів якраз за патріотизм.

— Ти як тут опинилася? — змінив я тему. — Певно, пишеш вірші, як усі філологи і

як усі дівчата, й шукаєш у самотинному блуканні настрою, натхнення?

— Ні, — заперечила, мотнувши головою. — Не вгадав! Не пишу я віршів, в поети йти не збираюся. Буду скромним учителем укромови та літератури десь у Кіпчакських степах. А тут, — кивнула на каплицю, — шукаю таємниць.

— Які тут таємниці, — стиснув я плечима. — Стара каплиця... у ній, напевно, якийсь склад.

— І ти після цих слів збираєшся стати художником, — змріяла мене зневажливим поглядом. Сині очі аж потемніли. — Мазило ти нещасний, ось ти хто. Хіба не відчуваєш, що тут навколо пахне старовиною?

— Ні, не відчуваю, — оглянувся я байдуже. — Пахне сухим сонячним днем раннього літа.

— Бо ти не знаєш, що каплиця була двірською молільнею одного старого шляхтича. Він мав доньку, Зосю, яка влюбила в простого хлопця, який служив у шляхтича конюхом, — наступала на мене Наталена.

— Банальна історія, — відмахнувся я небало. — Розрахована на ліричних панночок. Як ось на тебе. Я можу навіть розповісти, чим закінчилося кохання шляхтянки й конюха: старий панисько відіслав хлопця у чужі краї, а доньку віддав за родовитого шляхтича. Таке колись траплялося.

— А ось і не так, — сказала Наталена, жбурнувши під кущ свої танкетки. — Старий шляхтич після довгих умовлянь, розсердившись, замкнув доньку та її коханого у цій каплиці: кохайтесь, моліться і кайтесь. "Якщо покаєшся, Зосю, і від хлопа відречешся, то прощу... А лотра твого помилую, хай йде у світи. Тільки спершу зречися його". Так переповідає легенда. Ти не чув?

— Ні, — признався я щиро. — Казками не цікавлюся.

— Може, це й справді виглядало б на казку, якби одного разу, уже в наш радянський час, не відкрили б каплицю й не побачили на кам'яних плитах два скелети, що лежали обнявшись. Очевидно, в каплиці давно не правилось. Ніхто й тепер не посмів зробити з неї склад, як це у наш просвічений час прийнято. Хоч... розповідають, що начебто один заповзятий атеїст таки наважився загосподарювати приміщення. Навіть придбав на двері новий замок. Але нічого з того не вийшло.

— Завадила нечиста сила? — пожартував я.

— Якраз сила була чиста й ясна, — сказала Наталена. — Якось у неділю, отак серед білої днини, проходячи мимо цієї каплиці, той атеїст та ще з ним товариші почули, що в каплиці співають... співали хлопець й дівчина... співали щось дуже щемливе й солодке. Слів ніхто не розібрав, але мелодія була прониклива, особливо ніжно вилунювався із цих старих стін дівочий голос.

— Той атеїст, певно, і його приятелі були напідпитку, — я глузував далі.

— Може й були напідпитку, — відповіла Наталена. — Та тільки опісля ніхто каплицю не рухає. Повісили новий замок, а ключ жбурнули в кущі.

— А ти, небого, приходиш сюди шукати ключа, щоб відчинити двері?

— Я приходжу, щоб почути, як вони... ота шляхтянка й конюх співають.

— Ти віриш, що так воно діялося насправді? — дивувався я.

— Якщо й не діялося... — замислилося дівча. — Якщо й не діялося, але мені однаково цікаво. Я буду вчителем, розумієш. А вчитель мусить знати безліч тайн, щоб зачарувати учнів. А крім того... а крім того, мені самій не зашкодить збагатитися тайнами. Ти не зауважив, хлопче, що я вся зіткана з тайн? — зазирнула мені у вічі.

— Які тайни, — зітхнув я роблено. — Господи, які тайни: сукенка просвічується, а там ліфчик і трусики... і уже цілий світ.

— Багато ти розумієш, — помахала на мене пальцем, — якби лише ліфчик і трусики, то, очевидно, ваш брат-художник не малював жінок від сотворення світу. Таки сидить у нас тайна тайн.

— І хай собі сидить, — я несподівано почервонів. — Мені то що?

— Ет, не говори так, — вона присіла біля мене й обійняла руками голі коліна. — Я ось знаю, що тобі хочеться мене поцілувати.

Я спалахнув; у мене справді блиснула грішна думка поцілувати її підпухлі, свіжі, як вишні, губи; спокуслива думка бозна-звідки надлетіла або й зродилася сієї ж таки хвилини, коли я зненацька... раптом... раптом відкрив, що на світі нема до біса кращої дівчини від цієї Наталени, що я її люблю, і мені стало страшно, що вона зараз підніметься і зникне поміж кущами.

— Усі хлопці готові цілувати всіх дівчат. І я в тому числі, — виправдовувався як міг.

— Ну, то цілуй, — промовила вона просто. Вона не оглядалася, чи випадково хтось нас не підслуховує та не підглядає, не понизила голос, слова її далі були округлі, голосні й цвіли вони на її губах вишневим цвітом.

— Так... зразу? — повернувся я до неї і ненароком ногою звалив свій мольберт. — Ти ж мене не знаєш.

— Не знаю, це правда, як тебе звуть, але...

— Я Василь, Василь Бережан з Художнього інституту, — перебив її.

— Ото ж, Васиliku, — продовжувала Наталена, — признаюся, що давно тебе знаю... здавна шукала... здавна мені снився. Ти й ніхто інший. Це теж належить до жіночих тайн, я так думаю. Оце сьогодні побачила тебе з-поміж кущів і обімліла: ти.

Я не знав, що відповісти. Дивачка якась? Ненормальна? Та хіба я теж не зробився ненормальним, із першого погляду закохавшись у неї? Може, я теж марив нею, шукав її, очікував потаємно, що колись мені явиться? Та це були якісь цурупалки, обривки врешті й обривки думок позникали чи зблідли на сонці, чи підхопив їх вітер і поніс у бозна-які краї, на мене напливав гігантський вал ніжності, пробудженої любові, я несміливо обняв Наталену і припав палко (де й сміливість взялася) до її губ; ми цілувалися сидячи й лежачи, ми геть чисто подуріли, ми ходили навкруг каплиці, обнявшись немов оті панянка з конюхом, чиї душі начебто замкнені в каплиці, й не могли цілунками насититися. Над нами панував чистий недільний день, що був схожий на синьо-зелене озеро, в якому плавало сонце, плавали дерева й кущі, стара каплиця з її тайною; а ще плавали якісь люди, які випадково на нас із Наталеною натрапляли, заблукавши в нетрях Погулянки; а ще плавали слова — людські й транзисторні, й

собаче гавкання. Зрештою, у синьому озері купався цілий Львів і ціла земля, а в самому центрі землі були ми з Наталеною.

— Хіба ти не знаєш, Васиliku, — казала мені Наталена, облизуючи, як кицька, припухлі губи, — що цілунки — це лише ключі до жіночих тайн. — І сміялася. І зовсім не боронилася, коли я, захмелілий дорешти, знімав із неї сукенку у червоний горошок, потім ліфчик і трусики; очевидно, я робив це невміло, це була "така" моя перша робота в житті, і Наталена мені помагала, важко дихаючи. І коли вона лежала, як білий лист на голій траві, очікуючи, поки я здеру з себе одєжину, я раптом немов би отверезів, помітивши, що біле її тіло — таке струнке й округле, таке налите молодістю, таке мною жадане, аж світиться чистотою, цноту, і шибнуло мені в голову, що не маю права світлість цю пригашувати; досить буде, що я вицілюю її коліна і стегна, її живіт і груденята, досить мені буде надихатися конвалійним запахом її волосся, і досить... і досить на перший раз. Наталена, очевидно, помітила моє вагання, певно вагання сіло хмариною мені на чоло, бо враз пригорнула мене до себе.

— Ти боїшся? — запитувала й видзвонювала зубами й тремтіла уся від гарячого морозу. — Я теж боюся, коханий, — обіймала, тулилася до мене. — Я теж уперше, але ж ми любимося, правда? І ми мусимо колись пізнати цю тайну кохання. Люби мене, Васиliku, — схлипнула й заплакала.

Опісля ми сиділи поруч і обоє плакали, я і вона; це був солодкий плач за дитинством і ще за чимсь утраченим; це був також плач радості пізнання: ми обоє дивувалися, що життя таїть у собі безмежжя пристрасті й меду; ми були, власне вперше потрясені повнотою життя.

Точно уже не пам'ятаю, про що ми того дня з Наталеною розмовляли, зате пам'ятаю, що ми любилися не один раз і не два, поки не зайшло сонце; а коли сонце зайшло, Наталена сказала:

— Якби мої мама знала... от приїду додому й розповім... і привезу тебе.

Коли ж того вечора ми прощалися з каплицею, Наталена нашептала мені на вухо:

— Ти віриш, що шляхетська донька, Зося, співає з конюхом про кохання, хоч вони давно померли?

Я не відповів, але Наталена знала, що я був готовий повірити.

Чим довше того далекого червня тривала наша любов, тим Наталена глибше посвячувала мене в чари тайн, що існували на світі. Я був розгублений, що жодної із тайн не міг пізнати до кінця, що навіть Наталениних очей, отієї ворожбитної сині, що кидала мене в дрож, не міг зрозуміти й спити до дна. Кожного разу, коли ми любилися, вона мала очі широко відкриті, здивовані, і я думав, що то зорить на мене її душа; не тільки наші тіла зливалися воєдино, душі наші переливалися взаємно, як дві взаємопоеднані посудини.

Дивовижно, але Наталена, як справжня ворожбитка, вміла викликати тайни... викликати й залишати їх нерозгаданими. Ми їздили з нею на Бубнівські скелі в Карпатах, у яких, у скелях тобто, виковані комори, сходи й криниця; ми обмацували теплий камінь, і Наталена, тулячись до каменю, оповідала, що ніхто точно не знає, хто

ці комори в камені викував: нема ніяких історичних документів, є лише здогади, міркування. Одні кажуть, що це був прадавній поганський храм, другі твердять, що це пам'ятка римських часів, треті здогадуються, що це певно скельний замок із старогалицького первовіку. на скелі вирізьблена рука, що показує кудись... Куди? У які глибини?

А ще були ми у Кременці неподалік від Почаєва, цілий Божий день блукали поміж рядами кам'яних хрестів на Вознесенському горбі; тут теж панувала таємниця: називали це кладовище Козацькими могилами, але жодний автор, котрий писав про Кременець, не зважився впевнено ствердити, коли й хто тут похований. Переказ приписує могили козакам-кривоносівцям, які полягли, штурмуючи Кременецький замок королеви Бони. Чи правда це? Чи і тут є тайна?

А ще ми їздили до Кам'янця-Подільського, стояла на Турецькому мості й дивилися вниз на ліниву течію Смотрича... і в дзеркалі лінивої ріки моя Наталена побачила на дні козака, що лежав, підклавши під голову камінь. Вона його "побачила" і нічого не вдієш. "То Василюку, — шептала мені, — Юрасько Хмельниченко лежить... той Юрасько, що його турки, кинувши з цього моста, втопили". Ніхто, до речі, теж достеменно не посвідчить, як воно насправді діялося з Юрасем Хмельницьким, існує така легенда... існує тайна і тільки. "Хіба тобі цього мало?" — запитувала Наталена й сині її очі ще більше синіли.

Я знав її, мою Наталену, нецілих два місяці, але й за цей короткий час вона встигла мені передати талант зачаровуватися місцем, подією, людиною, це був її дар: передавати зачарування, заражувати тайною, шукати її навіть там, де її ніколи не було...

Після іспитів вона поїхала у свій Ізмаїл до тата й мами на канікули й більше не поверталася. Обіцяла писати — й не обізвалася жодним листом. Чекали її у вересні в університеті — не дочекалися. Я не мав її адреси, але якось, уже восени, зтужений до краю, поїхав шукати її в Ізмаїлі. Даремна була робота: в довідковому дали більше десяти адрес тутешніх Шутьків, але в ніякій квартирі Наталени не було, ніхто про неї нічого не знав.

Що я міг думати? Виїхала кудись ціла родина? Вимерла? Щезла? Чи насправді ніякої Наталени й не було, наша з нею любов мені приснилася? І нікуди... нікуди в ті місця, де зачалися таємниці, ми з нею не їздили, усе це я вичитав із книжок?

Отак несподівано й загадково закінчилося моє перше кохання; я тяжко переживав розлуку й ще не один рік сподівався, що ось-ось отримаю від неї листа, що завтра зустріну її на львівській вулиці... зустріну й дорікну: "Де ж ти, люба, так довго барилася?" Інколи цілі дні я блукав або вулицями Львова, або ж плентався на Погулянку до каплички й там чекав не неї, на Наталену, поки не заходило сонце.

Потім роки потекли навалюю й згладили Наталенині сліди, зрештою, це так тільки здавалося, що згладили, я чомусь упевнений, що якраз від неї, від Наталени, я перейнявся любов'ю до старовини, до ікон, що, чорні й таємничі, чекають на мене, щоб я їх визволив із-під забуття і явив світові їхні обличчя. Наша з Наталеною подорож до

Кам'янця-Подільського, що відбувалася в юності, спалахнула в пам'яті наново... і наново я поїхав у це місто, оперезане Смотричем, наново стояв на Турецькому мості й шукав на дні ріки козака, що лежав, підклавши під голову камінь.

Не має значення, що свою картину "Роздуми про Турецький міст" я вирішив по-сучасному, вклавши в неї трагедію моєї землі, що, зрештою, Турецький міст у Кам'янці-Подільському, стара фортеця, охоплена пожежою хатина проглядаються через порожнечу очниць черепа... черепа, може, Юрася Хмельницького. Має значення то, що зеренце ідеї, задуму, засіяла колись моя Наталена.

Ох, Наталено-о-о-о...

І ще. Були в мене інші жінки, яких я любив, і люблю я свою Даруню, але... не буду нарікати чи осуджувати, але нема в моєї Дарки такого прямого, такого відкритого погляду, таких синіх очей, що обіцяють відкрити тобі тайну життя. Даруня моя сміється: "Що відкривати, чоловіче. Усе відоме". А якщо відоме, то чому тисячі художників і я в тому числі кладу заґрунтоване полотно на мольберт і малюю оголену жінку, ту ж таки мою Дарку, і пробую дошукатися істини: в чому суть жінки? Може й справді мала рацію Наталена: даремно шукаєте тайни до дверей, вона замкнена на безліч замків. На жаль чи на добро, Василю, я й сама себе не знаю, кожного разу я інакша хіба ти не бачиш?

18

Досвіток, несміливий, заспаний, спелений молочним туманом, в клоччі якого зблискували іскринки від сонячного багаття, котре ли-шень-но починало розгортатися на сході, ступав поважно, як апостол, полями й лісами, вулицями Черчена, і кожній хаті, кожній деревині, усякомузелу й першій бджолі, що виповзла з вулика на вологе вічко, нашіптував на вухо: "На-та-ле-на"; Золота Липа — вузенька, як плотичка, річка бігла попри Ключарів сад і видзвонювала об свої береги:

"На-та-ле-на"; ластівка, що звила гніздо під череп'яним дахом на причілковій стіні, висунула дзьобик з гнізда й вищебечувала: "На-та-ле-на"; зітхала, потягуючись спросоння аж потріскували платви, Ключарева хата: "На-та-ле-на"...

Я розкошував у цьому слові, немов у цілющій купелі; воно насправді не було тільки словом, було ключем, яким я відмикав самого себе... відмикав і не впізнавав, бо я був інакшим, ніж учора й позавчора, я знову був молодим, таким, що прагне любові й прагне відкривати тайни; я цього досвітку мав крила, як янгол, і мав німб навколо голови, я умів літати і вмів переходити моря, не замочивши ніг; тіло моє було легке й пружинисте, й навіть пальці, по яких толочилися вороги побіля силосних ям, уже не боліли, знову стали гнучкими й цупкими, готовими до роботи.

Мене могутньо і владно кликав до себе Святий Дух. За мною, вочевидь, стежив Павло Ключар, бо хоча я не вимовив ні слова, а тільки мовчки вийшов за ворота, він рушив слідом за мною; він нічого не знав про Наталену, та й не потрібно було йому знати, а проте зрозумів, що я виздоровів тілом і душею, і що сьогодні вдосвіта вирости в мене крила, й що я спроможний ходити по поверхні морів, й тому настав найвищий час поглянути в обличчя страдників, що намальовані на стіні Святого Духа.

Павло відімкнув церкву, виніс на риштування відерце з водою, сунув мені в руки жмут ганчір'я, яким я, як звичайно, зволожував тиньк, потім присів на старе перевернуте відро посеред церкви навпроти стіни, готуючись, видно, не спускати з мене очей та очікувати, поки з-під шару вапна не виглянуть обличчя страдників. Я не міг йому цього заборонити, бо, зрештою, звук до його безпосередньої помочі на риштуванні чи до мовчазного стеження за кожним рухом моєї руки, коли він чипів посеред церкви на перевернутому відрі. Але сьогодні... сьогодні я волів залишитися сам на сам із стіною, мені заважав Ключарів погляд, я боявся, що під його поглядом буду поспішати, нетерпеливитися й через те стану неуважним; крім того, я остерігався, що Ключарева присутність не дасть мені змоги мисленно спілкуватися з людьми, які після трьох століть заточення виходили з п'тьми на світло; я збирався далі вести з ними мовчазну нашу розмову і свою душу перед ними розкрити; я був схожий на черця, який замурувався у печері для розмови з Господом Богом та з самим собою.

І, очевидно, Павло Ключар уловив у моїх позирках чи в нетерплячому якомусь русі мій настрій, бо покірливо підвівся, сказавши, "я все розумію, Майстре", і вийшов із церкви, замкнувши двері на ключ. Внутрішнім зором, третім оком я бачив, як він присів на високі церковні сходи, де вже сидів Данило Вербень із трьома тутешніми ґаздами, а ще далі, в селі, поза ворітьми, за вуглами хат пильнували за Святим Духом десятки пар очей. Це була моя сторожа, мої друзі, хоч я знав також, що десь чипіють мої вороги.

Одначе я відразу забув про друзів та ворогів, як тільки-но узявся за долото і як тільки-но відчув під пальцями твердість стіни Святого Духа, навдивовиж гарячу; стіна не могла бути не гарячою, це я зрозумів, коли, коли з кожним днем протягом літа все вище й ширше з-під нової фарби й вапна проявлялася стародавня фреска; на кривавому тлі ізограф закопав наспіх збиті з грубих бервен три височенні хрести й розп'яв на них трьох мучеників. Ні, не була це відома здавна композиція Голгофи з Ісусом Христом посередині й двома розбійниками обабіч; не висіли також святі великомученики, що вмерли за віру Христову десть на пагорбах Рима.

Це були мученики таки тутешньої землі; всі троє були босі й в кожного руки й ноги прибиті до хреста кованими цвяхами. Той, що висів посередині, був убраний у довгу, майже до самих стіп рясу з хрестом на грудях; справа од нього розп'ято людину в козацькому синьому жупані й темно-фіолетових шароварах; зліва — витягнувся на хресті довгий і худий чоловік у домотканих сірих ногавицях і в такій же розхристаній на грудях сорочці. Мертві їх тіла були напружені, немовби аж прирослі до хрестів. Художника, який сотворив свою Голгофу, не турбувало, що тіла розп'ятих повинні були повиснути на хрестах, як лантухи, бо так підказує натура, наслідуванню натури не входило в його задум, він не малював анатомію тіл, він малював символи. Адже марно на пожухлій рудій траві під хрестами зобразив три зломані козацькі шаблі, що означали поразку, ворожу перемогу, безнадію... нема бо надії відвоювати волю, якщо твою шаблю переломлено навпіл. Червоне тло, полум'я, що спалахнуло на обрії, розрослося до неба й заповнило собою усю площину стіни, теж було символом спустошення землі.

Признаюсь: я не сподівався, що ізограф тонко передасть на обличчях розп'ятих їхні передсмертні страждання, гнів і біль, хоча те єдине око, яке я вилущив з-під тиньку в перший день роботи у Святому Дусі, засвідчило, що мистець не дотримувався усталених при малюванні Голгофи взірців, які панували в тодішньому часі; думав про вплив свого твору на того, що стоїть перед стіною. Це було, мабуть, його творчим завданням. Дерзновенна спроба реалізувати релігійний мотив Голгофи в народному, сказати б, дусі, переконувала мене, що маю справу з неординарним мистцем, не якимсь там богомазом, байдужим до народного горя, його Голгофа — це власне безпосередній відгук сучасника, його плач і возвеличування трагедії, що відбувалася на його очах. Я починав думати, що його Голгофа безпосередньо пов'язана з подіями, котрі за переказами відбувалися навколо Святого Духа, коли війська Хмельницького й повстанчі загони покутського полковника Семена Височана відступали на схід... вони відступали, а шляхта потопом, вогнем і мечем нищила землю. Я сподівався, що якусь відповідь на свої роздуми й здогади дістану тоді, коли остаточно розчищу обличчя мучеників, які дотепер ще були під вапном.

Не знаю, чому я насамкінець залишив якраз обличчя, власне голови. Лякало мене страшне закривавлене око? Набирався я поступово досвіду, розчищаючи спершу фреску там, де нібито було менше ризику? Це була, однак, неправда, я по всій стіні, працюючи де долотом, де — шкрябачкою, скальпелем, намагався бути уважним і терпеливим, щоб не відколовся ні один сантиметр малювання. Не скрізь це вдавалося, разом із вапном подекуди відлущувалися і шматки фрески. Однак не лише страх пошкодити обличчя розп'ятих спонукало залишити їх на пізніше, ні, я, вочевидь, ціле літо внутрішньо готувався до зустрічі з розп'ятими, до розмови з ними; я хотів бути урівні з ними; я хотів порівну взяти на себе їхні муки; я готувався їм казати, що вони марно померли, і хоч ворог вирубав упень наші ліси й, витесавши з дерев хрести, розп'яв народ — ми таки живемо, засіваємо спалену пожежами землю пшеницею і плодимо дітей; я протягом цілого літа щоденно мисленно розповідав мученикам про трагедію старого директора школи з мого рідного села, про дівчат-гімназисток із Рогачівської гімназії, над якими збиткувалися енкаведисти наприкінці червня сорок першого року, про життя і страждання Павла Ключара, про служіння рідній землі Данила Вер-'беня, про безталання колгоспної ланкової, яка продається за фальшиву славу партійним функціонерам, про свічку посеред стерні на полі під Братишанами, де загубилася могила молодого повстанця, про страшну кару, призначену предками, корчмареві Жельману, про руїни церковці в полях над Дністром, про енкаведиста з Великої України Сашка Козаченка, який грав на гармошці й умер посеред вулиці за свої гріхи та за гріхи оперуповноваженого Ступи, про самого Ступу ученики теж повинні були знати, й про тих також, яких вивезли на Сибір, і про письменника, який звеличував понищення власного народу і через те, каючись, наклав на себе руки. Не міг я забути про життя і смерть Михаська Затички, та цілу його родину, про Юстину Монашку, Софію Корчувату, матір повстанську, про чорне життя Насті Хмурої...

Та найбільше я розповідав про себе, про свої гріхи, сумніви, терзання, просвітлення

і каяття; я розповів про перше своє кохання, про Наталену та про єфрейторів, які "точно" знають, як писати книжки, як малювати картини, як грати на сцені, хоч і у житті вони, єфрейтори, були "туманами вісімнадцятими", анальфабетами.

Вони, мученики на хрестах, повинні були знати, що страждання на нашій землі не скінчилося; я скаржився мученикам, що Бог обрав мене переймати в свою душу людські болі... переймати, але не плакати, навпаки — мужніти, очищатися й дивуватися цілій землі, народові й самому собі посеред народу, що ми здатні перетерплювати найлютіші трагедії, вмирати й воскрешати.

Спершу я узявся розчищати голову страдника, який висів на середньому хресті. Про його чернечу одержу я згадував, бороду він теж мав чернечу, але недовгу, гостру, шпичасту. Він один був зображений ізографом іще живим, голову мав задерту конвульсійне вгору, борода націлилась в небо, рот був широко роздертий, спотворений криком... і кричали також єдине закривавлене око, й страшна рана — на місці ока другого. Стародавній майстер не завдав собі за мету передати переживання черця цілою гамою фарб, стан болу, терпіння виражали тільки єдине ще живе око й розкритий рот, але й цього вистачало, щоб зрозуміти, який біль витерплює на стіні чернець і яку ненависть він випльовує з своїх уст на ворогів і, може бути, на Господа Бога, що покинув його, свого слугу, на ворожу поталу.

Навколо голови черця ізограф написав: "Се ігумен Данило".

Ігумен Данило?! Очевидно, я повинен був здивуватися, може, навіть вигукнути й, кинувшись з риштування, загрыюкати в двері, за якими сиділи на порозі Павло Ключар і Данило Вербень, та потішити їх новиною, що ігумен Данило, який обороняв перед шляхтою Святого Духа, постать реально-історична, дарма, що пам'ять про нього жила дотепер лише в переказах і легендах, а не в достовірних хроніках і діарушах. Проте, я не збіг із риштування, я лише полегшено зітхнув і запалив цигарку, бо, скажу щиро, потаємно сподівався на таке відкриття... мені власне, баглося саме такого, а не іншого відкриття, бо ж немарне іще замолоду Наталена вчила мене, заохочувала відчиняти двері до тайн.

Чернець на стіні скопив на мене єдине око; погляд його був, як удар ножа — кривавим, червоним; ізограф не скупився, малюючи постать черця, червоного, чорного і сірого; чорною була його одержа, сірими — обличчя, руки й ноги... кров навколо очей... кривава яма замість лівого ока... цівка крові з рота.

Козак, який висів на хресті праворуч, був круглолицим, вусатим, але уже без промінчика життя: очі заплющені, лице біле, продовжні зморшки на ньому покрані, як шаблею, червоними мазками. Навколо голови замість німба було написано "Се полковник Дубовий" — особа теж нам знайома з переказів.

Ліворуч висів молодий посполитий чоловік із довгим білявим волоссям, рівним великим носом і густими пшеничними бровами; обличчя його виражало спокій, лагідність, і навіть смерть не спотворила тихої задуми на чолі, усміху на губах; навкруг голови мистець написав трохи дивно: "А се, братіє, ми з вами".

Ми?!

Я не міг відразу збагнути, кого мав на увазі художник кажучи "А се, братіє, ми з вами". Тих посполитих, що теж загинули, обороняючи Святий Дух? Себе? Нас? Усі прийдешні покоління? Господи, але ж цю людину, що на хресті, я десь уже бачив... бачив і розмовляв з нею вчора!

Людина на хресті була схожа на Павла Ключара, немовби якраз Павло, а не хтось інший позував художникові триста років тому.

— Що це має означати? — шепнув я сам до себе, до трьох мучеників на хрестах, до полум'я за їхніми плечима й до великої тиші, що немов стародавнє вино в амфорі, гула в стінах Святого Духа.

Та ученики на хрестах не відповіли.

— Що ти власне волієш од них дізнатися? — звідкись... з-під бані, з-під плаского каміння на долівці, із-за царських врат докотилося до моїх вух запитання. Мені здавалося, що я побачив людину в білій довгій одежі, яка сиділа на приступцях перед престолом. Царські врата були відчинені навстіж. Крізь чотири округлі віконця під куполом лилися до храму потоки теплого сонячного дня. У храмі пахло сухим вапном, старим камінням і прадавнім ароматом ладану й людського поту, що просяк ув камінь навіки.

— Хочу дізнатися, чи чують вони, як мене болять їхні болі... неначе мене катують, — відповів я і поволі спустився з риштування. Сів під стіною на перевернуте відро, на якому збирався сидіти Ключар, і заплющив очі.

— Значить, я володів своїм мистецтвом, якщо ти чуєш крик зі стіни, — відповів чоловік у білій одежі.

— Ти хто? — спитав я.

— Василій єсьм... ізограф. Творець цієї Голгофи.

— Ти жив у їхні часи... жив у нижніх світах і бачив їхнє життя і їхню смерть. Чи вона була такою, якою ти її змалював, майстре?

— Я лежав серед трупів, коли шляхта увірвалася всередину огради Святого Духа, і бачив, як ігумена Данила й побратимів із ним, що були поранені й немічні, порубали шаблями. Всі вони лежать у великій Козацькій могилі... отут поруч. Хіба ти не пам'ятаєш?

Запитання не впало зненацька, колись, перейнявшись переказом про оборону Святого Духа, душа моя заворожена, уже начебто й побувала у нижніх минулих світах.

— Чому думаєш, брате, що то була ворожба? — здивувався ізограф. — Чому не допускаєш, що в тобі живе зеренце, яке посіяне тисячу років тому? Покоління за поколінням лягають у землю, а зерно живе й переходить у нові наступні покоління... і так буде тривати безконечно, поки життя цієї гіркої землі.

— Чому ж, брате мій, — я й собі назвав його братом, — якщо так легко, як ти кажеш, передається пам'ять від покоління до покоління, на нашій землі безмір... Господи, безмір безпам'яті? Залила землю липуча смола й люди блукають по ній із заліпленими душами. — Я, певно, аж застогнав, уявляючи людей, що блукали з сліпими й глухими душами. — Чи Бог цього хоче? Чи панують над нами сатанинські

люті сили?

Ізограф у білій сутані, поплямленій фарбами, підвівся з приступок біля вітаря й підступив до мене; стояв навпроти високий, безбородий, схожий... схожий на мене. Я заплющив повіки. Він поклав долоню на мою голову.

— Не бійся, брате, — сказав лагідно. — Так воно і є: я — це ти, ти — це я з минулих світів. Ми не повторилися, брате, ми продовжилися.

Я не розплющував повік; я боявся побачити перед собою своє обличчя, свої очі, свої, врешті, думки.

Ізограф теж мовчав, давши мені час, щоб оговтався, щоб не збожеволів від думки, що той хтось другий — теж я.

— Я думаю... я жахаюсь од твого лементу про безмір безпам'яті, забуття, — обіззався врешті ізограф. — Маєш рацію: тут не обходиться без підступу сатани. Та тільки ніякий диявол, брате мій, не здолав би нас, коли б наші душі не були лінивими. Ти ніколи цим не журився? Я чомусь у цьому переконаний. Гадаєш, я випадково взявся малювати отут апокрифичну Голгофу... гадаєш, не було в цьому нагальної спонуки й потреби? — Ізограф присів на каміння біля мене й продовжив: — Коли після потопту шляхтою Святого Духа, після рабунку й знущань над бранцями люди Януша Черченського покинули побоїще й навколо церкви запанувала тиша, я виповз з-під мерців і заходився копати велику яму, щоб поховати убієнних. Знайшлося іще декілька посполитих, які врятувалися, і ми спільно сповнили свій останній обов'язок перед полеглими — віддали їх землі. Не було плачу, але й не було казань про високий подвиг людей, що полягли в обороні Святого Духа; не знаю, як у кого, а в мене замість возвеличення діяння ігумена Данила зародився сумнів: А чи мав рацію отець Данило, проповідуючи: "Здобудь волю або ж умри за неї". Ну, ось він лежить обезглавлений, голова окремо від тулуба, лежать постріляні і порубані його вої, а ворог переможно покотився далі. А ми... а ми чи переможемо його колись? Та й чи варто знову й знову ставати з ним на змаг? Чи не ліпше, браття, просто жити?

Мислі мої були, певно, навіяні страхіттями пережитого; мертві тіла мужів і отроків немовби переконували, що смерть завжди перемагає життя... що треба упокоритися, що треба розчинитися в буднях і жити тихо, поки життя.

— Ти мене чуєш, брате? — ізограф обірвав свою бесіду, поклав руку мені на коліно й тяжко зітхнув... і тяжко застогнав. Стогін відлунився голосно під банею.

— Я тебе чую, брате, — відповів я на його клич.

— Коли ж чуєш, то й бачиш очима... тими очима, що в душі маєш, як я рушив поміж людей, пригадавши, що навчився колись малярського ремесла, що Бог обдарував мене талантом. У Рогачі, у Львові, Вишні, Потиличі, нехтуючи приписи цехів, я крадькома малював пар-суни міщан, дрібної шляхти, поки мене не взяв до свого двору Януш Черченський, пан на Черчені, який, якщо пам'ятаєш, здобув і понищив із своєю надвірною корогвою Святого Духа. Я мав у нього досить хліба й до хліба, пан на Черчені не відмовляв мені в питві, мав я чисту сорочку і чревії на зиму, спав на білій вереті й не знав узимку студені; час від часу присилали мені ключницю Яну, солодку

молодицю, з якою бавився не одну ніч.

Так тривало, брате, не до старості, а до того часу, поки я не перемалював усіх родаків Януша на Черчені — паню Ванду, доньок його і зятів, онуків і невісток; потім я малював надвірних панських слуг; потім ясновельможний забаг, щоб я малював йому коней, яких він любив, а ще згодом — псів. За сите й безтурботне життя я платив приниженням свого таланту. Я це усвідомлював, мій брате, находило на мене каяття, збирав я, бувало, по стебелині, як у полі соломі, свою розвіяну гордість, ночами часто не спав, молився, викликаючи в себе потребу бунту. Так тривало, мій брате, поки одного разу Януш на Черчені, будучи захмелений тяжко, не скинув ноговиці й не звелів малювати його голу задницю.

Ти, певно, сподіваєшся почути, що я одразу збунтувався і плюнув у панську задницю, зламав свого пензля, щоб більше до нього не торкатися? Але цього не сталося... ні, цього не сталося. Я таки малював його задницю, і намальоване ясновельможний наказав підписати моїм іменем, регочучи, що буде цю "голу парсуну" показувати всім, хто цікавиться малярством. І будуть "голу парсуну", хе-хе, розглядати мої нащадки в п'ятому чи й у десятому коліні, і в тому десятому коліні буде жити твоє ім'я.

Він кпив із мене; я розумів, що впав у багно так низько, що вже ніколи не матиму сили звестися на ноги; я бачив своє безчестя, що було немовби прищиплене на придорожній фігурі, повз яку проходили століття і тисячні людські натовпи; ми з паном на Черчені цілу ніч пиячили Як рівний із рівним... нерівні були тільки в тому, що він, захмелений, як чіп, слинив мене цілунками, вихваляючи мій талант, а я, теж очманілий, нищий, поганьблений, цілував, сповнюючи наказ, таки мною намальовану задницю.

Коли ж ясновельможний захропів, я, щоб ницість свою не множити, почав шукати шнурка й гака. Не знайшовши їх однак і відклавши самогубство на завтра, я заснув... я заснув і приснився мені ігумен Данило, який схилився наді мною. "Тобі, сучий сину, — гримів його бас, — не вішатися треба, а каятися... а каятися й спокутувати гріхи, які вчинив-їс супроти землі, котрій повинен був служити своїм талантом, і супроти таки свого таланту".

Він навідмаш ударив мене плазом шаблі.

— Як здогадуюся, — промовив я до ізографа, — ти малював оцих мучеників на хрестах із покути, з покаяння?

— Нічого спершу в мені не було, — глухо відповів ізограф, — ні покаяння, ні прагнення покути.

Моя душа була переповнена харкотинням, блювотою, смородом срамного місця любаски моєї Яни. Де б у ній, у душі моїй, знайшлося б місце для чогось хосенного й чистого.

Я блукав, як сновида, полями й лісами, уникаючи людей, які не могли не знати про моє посоромлення. Та я даремно... даремно людей цих остерігався, вони, якщо й не вихваляли мої витвори, що висіли на стінах у замку у Черчені, то принаймні не

осуджували їх. Мовляв, що той бідний ізограф міг удіяти, якщо на це була панська воля. Всі ми під Богом і під ясновельможним ходимо. Лише окремі з них, із людей, чисті й білі, як отой, котрий висить на хресті зліва, сторонилися мене, немов би я був прокажений.

— Дуже схожий на того білого й світлого лицем, якого розп'ято на лівому хресті, мій молодий приятель Павло Ключар. Він сидить на сходах за дверима церкви й стереже її. Ти начебто з нього малював свого мученика, — казав я ізографові.

— Маєш рацію, брате, — відповів ізограф. — Малював я його прадіда Ключара, що був в Черчені ковалем, кував він плуги і серпи... і робив ключі й замки, тому — Ключар. Чи я тобі не говорив, що ми продовжуємося в часі: вмираємо й знову народжуємося, і так триває тисячоліттями. Тіло вмирає, а душа шукає нового пристанища. Глітно було б у раю, у вирії від безлічі праведників, а ще більше завізно було б у пеклі від грішників. Тому Господь повертає їх, праведників і грішників, на землю. Але це, певно, єретичні думки, — осмикнув себе ізограф. — Хоч, брате мій, що ми знаємо про самих себе, про життя і про смерть... особливо про смерть. — Він підвівся, опираючись рукою об стіну, обтрусив від пилу білу одягу й, заклавши руки за спину й похиливши голову, походжував туди-сюди по церкві. Хо́да його була легка. В церковній тиші його кроки були схожі на шерех крил.

— Але ж, врешті-решт, найшла на тебе, брате, потреба, — насмілювався я перепинити його ходьбу. Мої слова не відразу дійшли до нього, очевидно, ходіння по церкві помагало в думанні. Потім він зупинився посеред церкви, саме на тому місці, де схрещуються та розливаються навсібіч сонячні потоки з усіх чотирьох високих оконць.

— Я звик на цьому місці відігріватися на сонці, коли, бувало, душа й тіло коченіли в церковній студені, — пояснив ізограф, помітивши, що не спускаю з нього очей. — Може бути, що таким способом я черпаю од сонця силу. Мистцеві постійно потрібна якась криниця, джерело, звідки міг би черпати наснагу. Адже пензель висмоктує у тебе силу й ти виснажуєшся, стаєш порожнім, як порхавка. Хіба не так, брате мій? — спитав ізограф. І я подумав, що він повторює колись мною сказані слова: часом мистцеві для того, щоб знову спалахнув вогонь, який починає тліти й пригасати, досить усміху красивої жінки, яка йде тобі назустріч. Так часом мало мистцеві треба... мало й багато.

— Та коли я нудив світом, покинувши Черчен, із запльованою душею, нищий духом, то замало було для скресіння лише сонця й усміху жінки, — ізограф якимось чином уловив мою думку. — Замало було навіть того сну, у якому ігумен Данило ударив мене плазом шаблею. Потрібне було, брате мій, велике потрясіння душі. Й воно настало...

Якось після довгих мандрів я повернувся у Страдчу долину під стіни Святого Духа; власне ніякого Духа не було: скніла руїна. Двері до храму розламані, долівка засмічена соломою, кінським та людським смородом; тут і там сизіли сліди вогнищ; під ногами потріскували кістки від минулих трапез; у кутках тліло вошиве жебрацьке лахміття. Царські врата й бічні вівтарі лежали ниць на камінні. Баня, що була колись покрита гонтою, у багатьох місцях продірявилася й крізь неї просівалося небо. І тільки іконостас, на щастя, уцілів; і коли я мимохіть пробігся очима по обох рядах образів,

почорнілих, подекуди полущених, то помітив, що усі святі поглянули на мене, і в їхніх очах я уздрів сльози.

Найбільше мене вразила навіть не руїна, не запустіння, не сльози намальованих святих, а те вразило, що, під церквою хлопчаки... було їх, мабуть, з десятків безштаників у довгих сорочках... бавлячись й регочучись, засвічували в людських черепах скіпки й крізь порожні очниці висотувалися полум'я і дим.

Ще інші отроки, настромивши черепи на палиці, бігали й викрикували, немов татари, "аллах" і "аллах"; так вони себе взаємно лякали.

Найстрашнішим, брате мій, було те, що стежкою повз дитячі грища проходили косарі з косами й жінці з серпами... проходили й не помічали, що їхні виплодки, Господи прости, випорпували з Козацької могили черепи загиблих і глушилися над ними...

Діти не знали, що чинили?

Діти не знали, а вітці їхні, й матері, і діди, і цілий край теж не знав, що увійшли вони у глибоке рабство, у якому куються кайдани не тільки для рук і ніг, а й також для душі?..

Я стояв на порозі зганьбеного Святого Духа і не міг ані крикнути, ані простогнати, ні бодай тупнути ногою; я був потрясений побаченням; ні, я був приголомшений; я по коліна, по шию западався в землю від сорому й безсилля; я, певно, виглядав страшним, бо дітлахи, уздрівши мене на порозі, знітилися, заніміли, а далі, мов горобці, залопотіли в корчі; лишився тільки зганьблений Святий Дух і людські черепи, у яких дотлівали головешки.

Мене огорнув сум, від якого легко збожеволіти; і, рятуючись від немічної самотності, я упав хрестом на землю і шукав забуття в молитві... шукав також у молитві виправдання. На мене найшло, впало на мене, що то я винен у поганьбленні храму, і в нелюдських грищах дітвори, і в тому, що за огорою поспішали в поля косарі й жінці, зовсім не звертаючи уваги на поруйнований Святий Дух, на розриту Козацьку могилу, на своїх галасливих пущівіриків і на мене, грішного, що лежав хрестом...

Що я міг учинити, брате мій? Плакати? Косарі й жінці — ревні піддані ясновельможного та пияки з Гершкової корчми збирали мої сльози в долоні й залюбки, регочучись, спродували їх. замість перлів, тому ж таки Гершкові.

Мав я каятися прилюдно, що завинив малюючи шляхтичеві на догоду псів, двораків і навіть його задницю, замість того, щоб малювати, скажімо, Наливайка, батька Хмеля, полковників Нечая і Богуна? Парсуни Богдана і його полковників нагадували б, що іржавіють у піхвах наші шаблі... і що ми мали колись волю... і що кайдани вгризлися в наші душі... і що болять наші рани?

Гей, а таки каюся!!! Чуєте, мене?

Покаянні мої слова косарі й жінці розвішували, немов мокрі ногавиці, на воринні на посміх і на глум; вони, підданці вірні, давно забули про Хмеля і його полковників, про шаблю і про шаблею добути волю; вони мені погрожували, що донесуть кому слід про те, що каламучу у краї мир і спокій... їм, підданцям, виявляється, було солодко й

затишно у своїй неволі, вони немовби плавали у літеплі каламутної ріки, яка нікуди не текла і нових берегів не обіцяла.

Я махнув на них рукою, на косарів, на женців, на бранців панських, вони зневажали мене, але я зневажав також їх, ми нічого іншого взаємно не вартували. І вже, не дбаючи про поспільство, я почав у трудах, у молитвах, у думках жити лише для себе. Поселившись у Святому Дусі в тій самій келії, в якій колись перебував ігумен Данило, я самотужки збирав каміння й мурував пощерблені стіни; діри в куполі Святого Духа зашив соломою; долівку чисто вигріб й вимив, а царські врата й бічні вівтарі як міг полагодив. Котрогось дня осінила мене думка зобразити на стіні Голгофу нашого краю: я ж бо пам'ятав оборону Святого Духа і пам'ятав смерть ігумена Данила, полковника Дубини й багатьох інших; я подумав, що малюванням своїм воздвигну пам'ятник полеглим... і сплачу задавнений свій борг; іще спало на думку, що, може, завтра пришкольтигає до Святого Духа старець й, дивлячись на муки ігумена Данила, згадає, що й сам колись тримав у руці шаблю; а післязавтра прийде сюди отрок, який пасе в леваді волів ясновельможного, й задумається: за що ж вони, мученики, вмерли, розп'яті на хрестах, за кого? За мене? За нас? За Святого Духа? За край цілий? Невже вони вмерли за те, щоб я випасав волів пана на Черчені? Вдома він питає вітця й матір: чому ж ви, родичі мої дорогі, ні словом, ніколи не обмовилися про оборонців Святого Духа?

І я взявся до роботи.

Ізограф зупинився навпроти своєї фрески й пильно вдивлявся в обличчя розп'ятих.

— Я давно їх не бачив... не бачив свого ж таки творіння, — пояснив вибачливо. — Триста років минуло, — додав, — а вони зовсім не постаріли. Правда? — перепитав мене і я згадав, що теж побував у нижніх минулих світах.

— Вони й не могли змінитися, — відповів я. — Бо й нині триває передсмертна мука ігумена Данила. Його крик тут лунає... чуєш?

— Чую, — відповів ізограф пошепки. Ми обидва завмерли, прислухаючись до крику, що вилунювався зі стін; ми чули цей крик обидва, і в цьому було чудо мистецтва. — Невже, брате, — різко повернувся до мене ізограф, — і в твоїх верхніх світах нині потрібен зойк ігумена Данила... потрібен, щоб будити, щоб серця вилущити із збайдужілих шкаралущ? Невже й нині косарі й женці проходять мимо, не помічаючи Святого Духа? Невже все повторюється? — Він присів навпроти мене навпочіпки, узяв мої руки у свої й вперто очікував відповіді.

— Наказано минати Святий Дух... наказано, — не міг я приховати правди.

— Господи? — скрикнув ізограф. — Хто повелів?

— Єфрейтори. Хіба ти їх не знаєш? — відповів я.

— Очевидно, що в часи, коли я малював Голгофу, вони називалися інакше. Пам'ятаю, коли моє малювання було готове... коли по одному, спочатку рідко й боязливо, а далі з кожним днем, із кожним місяцем і роком почали до Святого Духа навертатися на лише косарі та женці, а й спудеї також, міщани, Божі мандрівники, попи й ченці, злодії теж — ціле поспільство стало приходити сюди й стоячи німо

слухали, як у їхніх таки грудях відлунювався передсмертний крик ігумена Данила... крик, а чи, може, поклик до шаблі?

Не дивно, що покликано мене перед очі ясновельможного пана на Черчені.

— Ти бунтуєш моїх людей, поспільство тривожиш криком якогось черця! — сердився він. Постарілий, згорблений, він виглядав жалюгідно... і було мені тяжко й встидно, що, запобігаючи у нього ласки, я колись малював його задницю.

Шляхцюра споглядав на мене не тільки гнівно й владно, але й здивовано; він мене не впізнавав; я не стояв перед ним, сточений червами; я не розсипався перед ним тлінню; не тхнуло від мене покое-вим гноєм; він бачив мене сильним і розквітлим, немов би я тільки те й робив, що качався у росах, споживав пшеничні паляниці, запиваючи медом; він тюпав горбато й кривоного навколо, обнюхуючи мене й обмацуючи збілілими більмаками, угадуючи первопричину мого скресіння людського й малярського; він розумом куцим не доглупувався, що стоїть перед ним мистець, який талантом своїм повернув людям зганьблену й приспану пам'ять... і в поверненій же пам'яті, як у святій купелі, сам очистився й сцілився.

Розмова з паном на Черчені не тривала довго; він вигадав кару: жеби мальовидло в церкві не навертало схизматів на думання, то наказую ізографу самому знищити його, щоб по мальовидлу й сліду не зосталося.

Таке, брате мій, було веління суворе; ще тієї таки ночі я з кількома вірними приятелями покрили вапном малювання на стіні, наперед змастивши його оливою; ми хотіли вірити, що настане час і Голгофа знову знадобиться косарям і женцям, мистцям і торговим людям, священикам і мужам збройним — цілій землі.

— Що ж сталося з тобою, брате? — спитав я, вражений його оповіддю. Голгофа на стіні постала переді мною не якоюсь сторінкою з історії забутого храму, а якби символом терпіння цілого народу.

І тоді вперше по-справжньому пройняв мене страх за неї; я мимоволі зазирнув у безодню ненависті до неї, до Голгофи, котру вже копали товариші єфрейтори.

Господи, порятуй!!!

— Що сталося зі мною, — лагідно перепитав і посміхнувся ізограф. — Кинуто мене у катуш, у підземелля, у ніч, у безвість. Віки наді мною текли й текли... Ти себе послухай... собі заглянь в душу... я триваю в тобі... але й Голгофа триває на цій землі.

ПАВЛО КЛЮЧАР

19

"Лише місяць минув, Майстре, відтоді, як Ви від'їхали до Львова, а мені видається, що я Вас не бачив цілу копу років; літо прожите з Вами схоже на розлоге поле, на якому Ви ходили за плугом, а я, як міг, топтав за Вами борозну.

У Черчені покищо все по-старому. У церкві Святого Духа буваю майже щодня, жене мене туди не тільки потреба надивитися на фреску, щоб перелити біль розп'ятих мучеників у своє серце... начебто у моєму серці того болю бракує; жене мене туди підсвідома пересторога, страх, що за ніч, поки я спав, чорні сили закралися до храму й знищили старе малювання; воно, малювання, дарма, що давнє, але вельми актуальне й

у сьогоднішньому дні. Вічно триває наша Голгофа. Розуміємо це ми з вами, Василю Васильовичу, але й розуміють це щезники з пекла.

Хочу похвалитися, що Голгофою у Святому Дусі зацікавилися не тільки люди в Черчені. Ваша стаття у "Бистричанській правді", інтерв'ю на Львівському радіо придали нашій фресці мало не всеукраїнську популярність. Майже щонеділі напливають до Черчення людські гурти: хто автобусом, хто своїм транспортом, а сторонські з сусідніх сіл — "другим нумером", тобто пішки, і я мушу відчиняти церкву й брати на себе роль екскурсовода. Зрозуміло, не тільки фреска кличе сюди приїжджих... не знаю, як їх маю називати: туристів?, мадрівників?, людей знудьгованих?, шанувальників мистецтва та історії? Наша Страдча долина з Козацькою могилою та стрілецьким цвинтарем не залишає байдужим нікого, і це мене тішить, Майстре; вони, приїжджі, усе мене розпитують та розпитують і я, пам'ятаючи, звісно, про всюдисущих стукачів, розповідаю, як можу. Здогадуюся, що це не дуже безпечно, але ж люди запитують, то мушу їм відповідати.

Чи не зашкодить це Святому Духові й фресці?

Ні, не буду накликати біди, що вистромила в куті, де віник, вуха...

Були в Черчені високі гості з Бистричан та з Рогача: секретар обкому, який кермує пропагандою, Омелян Демидович Чорній, районний Перший, а з ними ще дві "Волги" меншої ідеологічної тютки, в тому числі й директор обласного краєзнавчого музею Галина Левківна Журавель — жінка, на мій погляд, закохана у свою справу, а головне, що музейну справу вона таки знає; приємно було з нею розмовляти. Начальство дуже уважно, я сказав би, через "льорнету" розглядало фреску, товариш Чорній спробував навіть її похвалити, казав, що в культове мистецтво українського середньовіччя проникли ідеї соціальної і національної боротьби... хоч мистець напевне помилився, зображаючи на фресці єдність, однакову долю усього тогочасного суспільства, розп'явши на хрестах козацького старшину, представника духовенства та вбогого ратая. Нам про це треба пам'ятати, особливо тому, хто тлумачить зміст цього мальовила.

Отак фреску було оцінено з висоти партійної дзвіниці.

Перший з Рогача у розумні розмови не втручався, туман-туманом, він тільки ворухив бровищами, що зрослися на переніссі, й нипав згідливо важкою, як із колоди витесаною, головою.

Журавель з Чорнієм обіцяли, що в Святому Дусі облаштуємо музей Голгофи, це, мовляв, щось буде дуже цікаве й нове. Голова наш Чобіт із парторгом пропозицію начальства підтримали, аякже, така мистецька пам'ятка, яка рознесе славу про Черчен і наш колгосп по цілому світі, вартує того, щоб її належно зберігати й популяризувати, не пошкодуємо, мовляв, коштів. "У чьом діло, — сказав Пиндилик, — за нами не стане". Я з свого боку застеріг, що музей повинен бути лише Голгофи, ніякої етнографії, історії й зрозуміло, стендів про новітній розвій села (ні, я не сказав "соціалістичний розвиток", боявся сполохати начальство). Громада на це не погодиться. Це точно. Адже конфлікт на цьому ґрунті уже відбувся свого часу, всі пам'ятаємо.

Партійному начальству, звісно, як кістка в горлі — стрілецьке кладовище. "М-да, — заклопотано шкрябав потилицю товариш Чорній, — сусідство не дуже зручне. Оті надгробки, хрестики, м-да... Люди будуть розпитувати: хто там лежить, за що загинули? А то ж націоналісти полягли, нібито за Україну. Треба цілу лекцію прочитати, щоб... Одно слово, складно. Ліпше, щоб тих хрестиків взагалі не було". Так розмірковував товариш Чорній й з-під величезних окулярів метав на мене зирки, видно, йому доповіли, хто я такий, і всю оту ганебну історію з моїм вступом до партії.

Я йому зважився тлумачити, як історику, він, прецінь, кандидат історичних наук, що так і так, стрільці Української Галицької Армії нічого спільного з націоналізмом, як його, націоналізм тобто, у нашому суспільстві розуміють, не мають, були це вояки, які боронили рідну землю від ворога і впали в бою. Вони нічим не завинили перед українською землею і перед людьми. Даймо їм спокій. Я по суті повторив уже колись сказане Афоні; так я, до речі, оповідаю про стрільців і тим, які наїжджають до Черчєня.

Секретар нічого не відповів, лише похитав головою. Я тепер стою на роздоріжжі: з одного боку ой як потрібно показувати нашу Голгофу людям, а найбільше — молоді, хай би їм зеренця западали в душі... так, западали й там проростали, колись бо корінчик вижене стебло і колос. А з другого боку... а з другого боку... Чобіт, передовий колгоспний голова, вночі прижене на стрілецький цвинтар бульдозер і зрівняє його з землею, як це зробили ваші єфрейтори у Львові на Янівському кладовищі.

І гризе тепер мене жура..."

"...Розумію, Василю Васильовичу, що у Вас нема часу на довгі листовні розмови зі мною, але я не вимагаю діалогу, мені вистачає і того, що Ви мене слухаєте — читаєте мої ієрогліфи. Для мене це ніби вікно, квартирка у світ..."

"Тішуся, що у Львові і в Києві є люди, спеціалісти й просто небайдужі до мистецтва й до історії люди, які вже встигли побачити нашу Голгофу й високо цінують хоробрість (так, хоробрість, бо інше слово було б легким, як пожовклий листок липи) мистця з сімнадцятого століття, який своїм апокрифічним, а насправді — патріотичним твором нагадав парафіянам церкви Святого Духа, а через них — цілій Україні заповіт, який через двіста років опісля поет перелив у слово:

"Молися, сину, за Україну його замучили колись". Я оце написав Вам останнє речення і жахнувся, осмислюючи його: Господи, в усі часи в нашій історії тривають і тривають Голгофи. І в наш час вона продовжується.

По осені, як викопаю картоплю, хочу на декілька днів приїхати до Львова. Приймете? Поблукаю по музеях. Наговорюся досхочу з Вами..."

20

"Найшло певно на мене, бо замість того, щоб, поки сухо надворі, прикопати в ямі картоплю, я ні з того ні з сього, покинувши всі роботи, вихопився мимохіть з воріт і без ніякої певної потреби подибав собі сільськими вулицями; я давно зблизька, очі в очі, не придивлявся до Черчєна, до його хат, до садів. День удався сонячний і тихий, усміхненим і лагідним постало переді мною село; не було баюр на вулицях, не було запліснявілих, рудих, зарослих гірчаком придорожних ровів, не було смердючої слизі

гноївки, що масно стікала з-під стаєнь та куп гною біля них; не було засмальцьованих фуфайок, кирзаків і гумаків — селянської вбері та взуття на осінній сезон. Зате були білі стіни хат, блискучі, живі, як дівочі очі, вікна, сині дими, що росли стовбурами з димарів і високо в небі розсівалися, як кульбабки на вітрах; і був винний дух зіпрілого листя, пізніх яблук, спорожнілих картоплищ; і був лінивий вітерко, що пахнув зайцем; і були попід ворітьми громадки дітей, а на левадах — хмари гусей, що білили, як островки молодого снігу на зеленому тлі. Зустрічні мої близькі й далекі сусіди мовчки, вітаючись, кивали головами, а хто й подавав руку, а хто казав "славайсу", а хто "добридень", хто й надовше зупинився і ми собі балакали про погоду, про здоров'я, про те, "що пишуть газети". Всі людські обличчя видавалися мені якщо не усміхненими, то напевне були відкритими й добрими. Поміж ними й сільський голова Митро Цимусь виглядав нормальною людиною і при зустрічі клепавав мене приязно по плечах. Вони всі любили мене, я прагнув їхньої любові, мені і в голову не закрадалася думка, що є поміж ними мої недоброзичливці або й вороги... Господи Боже мій, які можуть бути вороги, якщо ці люди від землі, від хліба, від тяжкої і святої роботи?

Я їх ідеалізую, правда, Майстре? Але най буде... най так усе залишиться незмінним у моїй душі, так легше жити... легше людині жити в усміхненому доброму світі.

А мої мама стривожено чекали на мене на воротях; я ухопив маму в оберемок, підняв, як сніпок, закружляв із ними; я був молодий й і напевне трохи сп'янілий від осіннього терпкого вина..."

21

"...Ольга до мене не приходить, а я за нею стужився, і душа моя висохла на тріску. Коли туга, немов смертельна хвороба, не дає мені жити, я вечорами, мов той злодій, підкрадаюся до обійстя Чоботів, нишкну під парканом і очікую, надіючись, що вона випадком вийде з хати, і тоді її побачу... я тоді її схоплю, обніму, обцілую. Даремні, однак, мої очікування, Ольгу стережуть у хаті..."

Якось одного вечора натрапив на мене на вулиці коло своїх воріт сам товариш Чобіт. "Ти чого тут крутишся? — буркнув. — Що тут згубив? Підпалити, може, хочеш? Убити мене?" — проскрипів смішком. Він не вмів сміятися, його сміх схожий на скрип немашених коліс.

Я признався, що виглядаю Ольгу. "Пуста робота, — казав Чобіт, зітхнувши, немовби перейнявшись моєю турботою. — Заборонено їй. Ти знаєш, яка у нас мама... мама їй заткала писок, щоб і словом про тебе не згадувала. Ну і я, звичайно, теж," — додав він, схаменувшись. "Але ж не маєте права", — простогнав я. Вікна в Чоботовій віллі світилися на всіх двох поверхах... у котромусь вікні за фіранкою майнула тінь, може, Ольжина. Може, мала Настуся розплющує носик об скло, вдивляючись в темряву, визираючи тата? "Ов, а ти хто такий, що маєш на Ольгу право?" "Чоловік", — кажу. "Ольга вже дала на розвід. Який ти їй чоловік, небоже. Ти ж бо не схотів бути нормальним, як усі".

І Чобіт похитався, навіть не озираючись додому. Дзв'якнув ланцюгом на хвіртці, звідти пригрозив: "От йди звідси по-доброму. Бо пса спушу".

На мене й так спущені люті пси й розтерзали вони мене. Відібрано в мене жінку й дитину лише за те, що не схотів бути такими, як Чоботи, як..."

"...Нині зранку розгулявся вітер. Осінь найняла його, роботягу й записала трудовень, паличку в табель, за те, що він підмітав подвір'я і сади, здуваючи підсохле листя попід паркани, у виярки, а найбільше — в річку, в Золоту Липу, яка, немов ескалатор, бере на свої дрібні хвилі нагнане вітром бадилля й листя й несе у Чорне море; несе, певно, річка листячко у вирій, куди й птахи відлетіли.

Один листок, підхоплений вітром з-під корча, прилетів до мене, як метелик, і приліпився до щоки. Був вологий і холодний. Я однак не поспішав його змахнути, він уявлявся мені цілунком. Осінь цілувала мене на прощання.

І я цілую Вас, Майстре".

22

"...Не можу не поділитися радістю, коли прибігають до мене колишні мої учні й просять відімкнути церкву, щоб і вони могли надивитися на "оте українське малювання на стіні, де на хресті розіп'яли козака".

Вони, уже нажахані, уже насторожені, уже обережні й потайні, прибігають до мене, оглядаючись, щоб ніхто не бачив, бо нібито Хмура Настя посміюється в школі з фрески та з "колишнього педагога" Ключара, який, тепер бачимо наяву, таки звихнувся, розумом, відрікся від своєї сім'ї, днює і ночує в церкві, начебто там справді відкрили бозна-який шедевр. А це ж аляпувате мальовидло сільського богомаза, який ще до того поглузував з Святого Письма.

Так або ж приблизно так переказували мої учні шкільні новини.

Мені було це гірко слухати, та я тільки посміхався, себе й не пробував боронити, бо оборони не потрібую, але Голгофу обстоював.

Дітей до церкви я таки водив. Хлопці хмурилися, дивлячись на розп'ятих, а котрась з дівчат схлипнула.

Се схлипнула розбуджена душа..."

"Ні, не пишуться вірші. Камінь на серці. Осінь осліпла й оглухла від зтяжного дощу. Мряка прибила мене до землі, як бадилину. Чи зазеленіла навесні? Студено мені. Самітно мені, як у небі. Мама зітхають і журяться, на кого мене запишуть, коли помруть, такого... такого — і не знають, яким мене назвати: безталанним і нерозумним, добрим і чесним?

Яким?

Мама збираються вмирати. Кожного дня на наших воротах сідає крук. Схиливши додолу голову з великим дзьобом, мокрий, стрипіхатий, він довго отак куняє без поруху і без крику. Аж поки я його не прожену".

"...Таки хочу написати Вам, Майстре, про старого Ілька Данилишина та його жінку Уляну; хочу, щоб ви уявили собі двох високих, прямих і гордих людей з простими селянськими обличчями, що промінилися спокоєм і задумою. Він — у фуфайці й кирзових чоботях, у зимовій поруділій шапці-вушанці військового крою, вона, жона його Уляна, у грубому саморобному светрі фіолетового кольору й ватяній безрукавці, на

ногах — теплі ганчіряні "бурки" з калошами. (І сам не знаю, навіщо описую одягу цих старих людей, може, потаємно сподіваюся, що ці постаті й Вам, Майстре, колись пригодяться, як станете за мольберт).

Данилишини не були нашими сусідами, обійстя їхнє на Горішньому кінці Черчена, де й тепер стоїть їхня ліплянка, яку збудували на місці веселої, на дві світлиці, з ганком хати. Колись вони вважалися середніми ґаздами, мали з десять моргів поля, сіножать, пару кучих, витривалих у роботі коней і дві корови.

Вивели вони в люди двох синів — Михайла і Юрка, обидва пішли в повстанці; Михайла вбили енкаведисти в Чорному лісі, а Юрка витягли зі "схрону", засудили, а старих, звісно, вивезли на Сибір. Хату, стодолу і стайню розібрали — з цього матеріалу будували в колгоспі ферму. Подвір'я заросло бур'яном.

Старий із старою повернулися з Сибіру за Хрущова; син їхній Юрко десь запропастився на Колимі. Їхнє подвір'я, щоправда, ожило: зацвіли мальви під вікном, журавель тицяв довгим дзьобом у цементну трубу колодязя й сьорбав воду; кури піяли; верещали свинки, коли їх кололи на Різдво. Життя нібито текло рівно... таке рівне життя бачили ми збоку, чи сказати б, поверхово.

Ото ж, обоє Данилишиних, коли вже вечоріло, загостили до мене й попросили, щоб я показав їм Голгофу. Я відпрошувався, що, мовляв, прийде неділя, збереться більший гурт людей, або принаймні почекаємо до завтра. Старий одначе благав, що це займе мало часу, вони хочуть... вони обоє лише хочуть пересвідчитися, бо хтось, чуєте, пустив по селу чутку, що один із розп'ятих на стіні у церкві нібито схожий лицем на Юрка, який згинув у таборах.

Чи міг я відмовити?

Вже зовсім стемніло, коли я відімкнув церкву. Добре, що ми взяли з собою свічки... полумінця трьох свічок, здавалося, були безсилі супроти чорної пітьми, вони лише її пропалювали; старий із старою підняли руки з свічками як тільки могли високо, немов волаючи до мучеників на стіні, щоб нагнулися й наблизилися до них.

Обоє довго придивлялися до облич, і я їм не заважав і не відговорював, що не може такого бути, щоб котрийсь із розп'ятих на хресті, був схожий на їхнього сина, який потонув у колимській безодні, бо намальовані ці люди жили триста років тому; та мої слова, очевидно, й так старих не переконали б...

Ні, вони поміж розп'ятими свого сина не знайшли, одначе старий Данилишин, опустившись перед фрескою на коліна, вицілював мученикам ноги, що пробиті кованими цвяхами, вицілював і казав:

"Господи, чи ти знаєш, що їх усіх, розп'ятих, замерзлих, потоптаних, я бачив у сибірських снігах? Я їх упізнав..."

А Данилишиха гладила босі ноги мучеників, пестила їх і тихо схлипувала.

Падали їх сльози на зламані шаблі, що під хрестами".

"Чи заїжджав до Вас, Василю Васильовичу, професор Логин із Києва? Він два дні ворожив коло нашої Голгофи, фотографував, цмокав сухими губами, хвилювався — аж хапало його серце, і казав, що наша фреска ще раз засвідчує високий рівень

національної свідомості, пробудженої революцією Богдана Хмельницького.

Меткий, веселий і всезнаючий дідок. Розпитував також про могили січових стрільців, записував у блокноті імена полеглих із тих хрестиків, на яких іще можна було прочитати написане.

І мовчав..."

"Маю неприємності. Районна газета "Зоря Опілля" видрукувала колективний лист кількох педагогів нашої школи, серед яких, зрозуміло, було ім'я моєї любшої тещі, а також чотирьох "передовиків" із колгоспу, в якому писалось, що так і так, Павло Ключар, якого, пам'ятаєте, викинули зі школи за "антирадянські погляди" і якого пригрів обласний краєзнавчий музей, прилаштувавши його начебто хранителем церкви Святого Духа, використовує фреску "Голгофа" для пропаганди релігійного та й не тільки релігійного дурману; трапляється, що Голгофою Ключар заманює до церкви школярів, проти чого батьки й педагоги категорично протестують.

Село, мовляв, також знає, що Ключар має порушення психіки, заразився містиком, водить ночами до церкви Святого Духа колишніх бандерівських підспівувачів, які повернулися з Сибіру, щоб вони начебто впізнавали намальованих на фресці своїх синів, які були в бандерівських боївках.

Відомо також, що Ключар, якщо трапляються екскурсанти, не забуває про могили так званих січових стрільців, які, за його словами "воювали за Україну", а насправді були ландскнехтами в австрійського цісаря Франца-Йосифа, йому вони й присягали. Дехто з екскурсантів, задурманених і несвідомих, кладе на могили квіти. Отже маємо факт відкритої і цілеспрямованої ворожої діяльності Ключара, який напевно потребує спеціального лікування. Звертаємося з цим листом до громадськості для того, щоб кожний знав, хто маскується під охоронця національної історії та мистецтва. Що ви на це скажете, Майстре?"

"...Щойно повернувся з Рогача. Викликали "куди слід". Виховували. Вчили. Попереджували. Лякали. Пропонували лікуватися, бо, мовляв, не є нормальною людина, яка здобула вищу освіту й на перших порах позитивно зарекомендувала себе на роботі в школі, збилася на манівці, покинула сім'ю й по-любительському бавиться у по-цінювача мистецтв. "Ми вам бажаємо добра, товаришу Ключар. Покищо "товаришу". Ви мене розумієте, правда? Ми ж люди інтелігентні. До речі, можемо запропонувати вам несогіршу посаду в Рогачі. Зміна обстановки піде вам на користь. Га?"

Я відмовився.

Я не можу покинути Святого Духа й нашу Голгофу. А втім, може й справді в моїй психіці є відхилення від норми? Від якої "норми", Василю Васильовичу?"

"Певно надокучаю Вам своїми листами? Але тяжко мені на душі, тому й пишу, шукаючи розради. Ще шастя, що є на світі Данило Вербень. Поговоримо з ним. Позітхаємо. І чекаємо з надією весни. Чого власне весни? Недавно відповіла мені директорка з музею... пише, що з офіційним визначенням статусу церкви Святого Духа як окремого відділу краєзнавчого музею відкладається на пізніше, на весну може..."

Яка причина — не пояснила, але здогадатися не важко. Спробуйте, Василю

Васильовичу, через свої канали натиснути де треба. Я тепер згадую наші літні суперечки й бачу: не мав я рації. Офіційне надання Святому Духові статусу музею однієї фрески зняло б багато проблем. Журавель, щоправда, обіцяла й далі платити мені невелику зарплату, як було досі, тимчасового хранителя. Та справа, як ви розумієте, не в зарплаті. Я боюся за нашу фреску..."

"Була в мене Ольга. Вночі прибігла. Крадькома. Калоші на босу ногу. Халатик і татова куртка. Закоценіла, аж синя. Надворі пролітає сніг, хоча листопадові баюри ще не затягнуті льодом. Вітер...

Обняла мене.

— Кинь свою церкву, свою фреску, їдь кудись з села, втікай у світ за очі, бо... бо чую: недобре спроквола готують, — цокотіла зубами.

— Хто? — питаю. Ніби не знаю? Тато її? Хмура Настя? Афоня? Інтелігентні сучасні опери в Рогачі? Просвічений секретар обкому? Всі разом?

Ольга мовчить. І ковтає сльози. Тремтить, як осика. І цілує руки моїй мамі.

— Спам'ятайте його, — просить. — Ну чого ви вперлися? Хіба не видите: нікому не потрібна ваша Голгофа. Не-потрібна! Розумієте? Замкни її на ключ, Павле... а ключ викинь у глибоку криницю до кращих часів.

Я запитую Вас, Майстре, чи настануть ті кращі часи? Чи дійдемо до Єрусалиму на горах — возродимосся, дарма, що дороги наші були тернисті, що на кожному кроці підочікував нас гріх?"

ВАСИЛЬ БЕРЕЖАН

23

Телеграма впала коротка... Телеграма впала чорно, як крук підстрелений. Телеграма була, як постріл: "Приїжджайте знищено Голгофу загинув Ключар. Не баріться Вербень".

Ще того таки дня ми з Даркою та Петром Степановичем Грицаєм заквапилися до Черчена; тліла маленька іскринка надії, що надіслана телеграма — дурний і жахливий жарт, бо, думалося, не може такого бути, щоб на клаптику паперу в кількох словах, немов навмисне... немов для того, щоб мене морально вбити, збіглися докупи дві страшні звістки; я не хотів вірити ні в Павлову смерть, ні тим більше у знищення Голгофи.

Що могло статися? Господи, що могло статися?' Грицай, на відміну від мене, не сумнівався у жодному телеграфному слові.

— Ти, Васиliku, єфрейторів не знаєш. Вони до тебе зуби сушать, їх хоч до рани прикладай... а прикладеш ненароком — обпечешся, отруєшся, жахнешся й загинеш. Вони десять років вчили мене за дротами своєї науки жорстокості. Вони такі...

І, немов на підтвердження його слів, задеренчав телефон: дзвонив Подолук з обкому партії.

— Ви не могли б, Василю Васильовичу, забігти до мене на п'ять — десять хвилин? — проворокотів він, як звичайно, елейним голосом; я уявив собі його приклеєну до тонких губ службову усмішку.

— Може, відкладемо нашу зустріч на два — три дні, — попросився я. — Оце налагодився їхати до Черчена. Ви знаєте: я там ціле літо розчищав фреску...

— Знаю, — перебив він сухо. — Знаю також, що фреску знищено... знищив її якийсь псих. Власне з цього приводу і хочу з вами побалакати: ми не радимо вам, Василю Васильовичу, їхати до Черчена... у ваших же інтересах. Ми дбаємо про ваше добре ім'я... і, наскільки мені відомо, ви були в дружніх стосунках із тим психом, із Ключарем, що повісився після скоєного злочину... тобто після знищення фрески.

— Але ж це неможливе, — я заледве ворухнувся уміть задерев'янілим язиком. Мені забило віддих. — Ніяким психом Павло Ключар не був, я працював із ним протягом літа. Це якесь непорозуміння! — врешті скрикнув я... крикнув не для Подолюка, а для того, щоб себе самого спам'ятати.

— Перепрошую, але чи можна назвати нормальною людину, яка сокирою стесує малювання, що мало велику історико-мистецьку цінність? — із слухавки труїнним медом лився Подолюків голос. — Самі поміркуйте. Там зараз іде слідство.

— Тим паче моя присутність потрібна. Мої свідчення...

— Не гарячіться, Василю Васильовичу, заспокійтеся, — голубив мене Подолук. — Не в Ключарі лише річ. Ваші зізнання, якщо наполягаєте, запишуть і після похоронів. А зараз... — Подолук зам'явся, засопів. — Ви мене слухаєте? Ото ж, пригадайте, що кілька років тому Черчен уже прогрімів на всю республіку, коли хтось необачно розпорядився зняти хрести з церкви Святого Духа, і село... жіноцтво несвідоме, закидало міліцію камінням. Була нечувана спроба страйку доярок, свинарок і трактористів.

— Не бачу зв'язку... не розумію, від чого збираєтеся оборонити моє, так сказати, чесне ім'я? — спитав я.

— Нам стало відомо, що певні елементи зі Львова, Бистричан... з цілого краю можуть використати похорони Ключара для антигромадських проявів. Уже сьогодні в Рогачі хтось розповсюдив листівку, в якій ваш Ключар названий мало не мучеником, що його смерть і знищення фрески — справа рук кадебе. Розумієте, наскільки це серйозна провокація? Тому...

Я рішуче перебив його:

— Уявіть, Володимире Івановичу, що я зрозумів: смерть — завжди справа серйозна, — відповів я навдивовиж спокійно, хоч, мабуть, лише тепер, під час розмови з Подолюком, починав усвідомлювати по-справжньому: ні Ключарева смерть, ні знищення Голгофи не були випадковими... можливо, вони були кимсь замислені. Кимсь? Ким? Кадебе? Очевидно, той, що видрукував у Рогачі на машинці листівку, не шукав винних, він мав досить історичних і теперішніх фактів причетності чекістів до нищення української культури. Єфрейторів злякала можлива людська проща до Святого Духа, фреска їм стала кісткою поперек горла, а біля фрески на сторожі був Ключар...

Ще недавно, ще поки почалося опільське літо, при одній згадці про кадебе мене морозило, давні Ступині уроки в сільській читальні назавше засіяли в мені страх перед

цією законспірованою тайною організацією, яка денно й нічно вишукує в тобі ворога; опільське літо випекло в мені страх остаточно, і лишився по ньому тільки слід, осторога, пам'ять про те, що в місцях, де клубочиться гадюччя, потрібно взувати чоботи й намагатися не наступити гадині на хвіст.

— То що ви мені скажете, Василю Васильовичу? Я до вас подружньому, — у телефонній трубці нагадав про себе Подолюків голос.

— Скажу, що таки мушу до Черчена їхати, — відповів я без надуми.

— Ну, дивіться, — пригрозив Подолюк. Голос його охолов, утратив медовий тембр. — Я вас попереджав, — і він кинув слухавку.

Новина про трагічну смерть Павла Ключара та про знищення фрески XVII століття миттю рознеслася по місту; ще вчора ім'я скромного хранителя Святого Духа мало хто знав, хіба що чуло про нього вузьке коло мистецтвознавців, нині воно несподівано стало загальновідомим... хтось, очевидно, згадав мою статтю в обласній газеті про Голгофу із Черчена, в якій я писав, що один із мучеників, розп'ятих на хресті, схожий лицем і всією постаттю на Павла Ключара, і ця обставина, трохи дивна, незвична, а може й неправдоподібна обростала не лише цікавістю, загадковістю, а й також будила думку: Голгофа наша триває.

Мій телефон не змовкав до самого вечора, поки я з Даркою та Петром Степановичем не сів в автомобіль й не рушили в дорогу; Ірина сама вела машину, зважаючи на мій стан.

Пізнього вечора на роздоріжжі, де височіли два горби, котрі на початку літа, як я вперше сюди їхав із Вербенем, прирівняв до брами, крізь яку прослизала біла піщана черченськ'а дорога, наш автомобіль зупинив міліцейський шляховий патруль.

— Ми вас чекаємо, професоре, з самісінького присмерку, — пояснив міліцейський офіцер, нахилившись до дверцят автомобіля. — Прошу вас... тут з вами хочуть побалакати, — додав.

— Хто власне хоче? — обізвалася перелякана Дарка.

— Люди з кадебе, — не став таїтися міліцейський офіцер. Правда, розмовляв він упівголосу.

При світлі фар я зауважив, що на обочині дороги притупилися аж дві міліцейські патрульні машини, а оддалік у підніжжі піщаного горба стояв ще один автомобіль. Міліціонер підвів мене до нього.

— Нарешті ми дочекалися... — сказав він комусь у темряву. Трохи оговтавшись, я помітив трьох чоловіків. Один із них ступив мені назустріч і простягнув руку.

— Майор Василенко, — відрекомендувався. — Так, як ви й здогадалися, з кадебе, — засміявся він по-дружньому. — Ви вже вибачайте, що отак із вами заприятнюємося... серед ночі й серед дороги. Як розбійники.

Не похвалюся, що я почував себе у цій ситуації затишно, навпаки — був напружений і... Що? Знову наляканий? Ні, очевидно, страху-таки не було... було ось інше... було відчуття, що тримаю в руці гранату, "лимонку", з якої уже вирвав чеку, і від мене, лише від мене залежить — жбурнути її у темряву, а чи тримати її в кулаці,

знаючи, що кожної митті, якщо послабне кулак, наражаюся на смерть. Це було випробування духу.

— Справді, — врешті відповів я. — Для цього є день.

— Але ж ще за дня, Василю Васильовичу, вас попереджали з обкому, щоб ви не їхали в Черчен, так? Ви однак не зважили на пораду, — вкрадливо промовив Василенко.

— Уявіть, що зовсім не дивуюся вашій поінформованості, — сказав я і потягнувся до своєї люльки. При зблиску запальнички окуляри майора Василенка спалахнули, як дві чорні дірки... дірки в ночі... дірки в черепі. — Але ж чи аж так варто було нас перепиняти? Є Черчен, куди ми їдемо, є там сільрада. І буде день.

— Що вдієш, — зітхнув Василенко, також закуривши. — Наша робота не завжди очікує дня. Ми не хотіли, щоб вас хтось бачив зі мною.

— Влітку в Черчені ваш співробітник однак не робив тайни, викликавши мене в сільраду.

— Якби професоре, ви тоді нас послухали, то сьогодні не було б цієї ночі, цієї розмови і смерті в Черчені.

— Хочете сказати, що сьогоднішня смерть у Черчені починалася ще з цієї розмови зі мною в сільраді... і потім, коли невідомі молодці порахували мені ребра? — Я, правду кажучи, був приголомшений його цинічною одвертістю.

Василенко обняв мене за плечі.

— Ви невірно мене зрозуміли, Василю Васильовичу. Я хочу сказати, що все має свій початок і свою причину. Не відкрийте ви цієї злощасної фрески — не було б і смерті Павла Ключара, і в цьому є ваша ніби опосередкована вина як відкривача й пропагандиста Голгофи. Я читав ваші статті. Небіжчик Ключар так цим малюванням перейнявся, що втратив розум і в приступі безумства сокирою стесав усю фреску, особливо старався на тих місцях, де були обличчя розп'ятих на хрестах, а потім наклав на себе руки. Кажуть, що на фресці... ви самі про це писали... був намальований мученик, схожий на нього. Живий Ключар нищив свою смерть, боровся зі смертю, що була на стіні й сам себе смертю покарав, жахнувшись вчиненого. В криміналістиці відомі такі випадки.

Що? Що? В моїй голові ніяк не вкладалася картина: Павло Ключар, який протягом літа тремтів, щоб не дай Бог не зачепити долітцем, скальпелем чи шкробачкою фреску й, щоб не злущилася фарба, він тут же її яєчним білком закріплював, ні з сього хапає сокиру й стесує усю Голгофу... усю, щоб і сліду по ній не залишилося, щоб люди про неї забули? Потім, отямившись, поліз самотужки в петлю?

Ні, не хотілося вірити у "відомі випадки в криміналістиці", тим більше, що Ключар мав розсудливий, спокійний характер.

— Ви мовчите, професоре... мовчите, бо не вірите, — вкрався у мої сумніви Василенко. — Я вас розумію... і я особисто теж хочу зрозуміти вчинок Павла Ключара. Експертиза встановила, що на тілі повішеного нема ніяких слідів насильства... зате є багато слідів, відбитків його пальців на топорищі сокири, якою порубав вашу фреску, і

слідів на драбині... він приставляв драбину до стіни, щоб дістати аж до облич, що були намальовані.

— Якесь запаморочення... якесь нашестя злої чорної сили напало на нього, — мимоволі вирвалося в мене гнівно й розпачливо. У цю хвилину я справді ненавидів Ключара за його злочин, у мене навіть мелькнула думка сісти в автомобіль і повернутися до Львова... повернутися, бо вішальник не заслуговує, щоб я був присутнім на його похоронах. — Де це він наклав на себе руки? Вдома? — спитав я Василенка.

— Там же, у церкві Святого Духа. За престолом, ви знаєте, є маленька келія... він знайшов там гак, — відповів майор. І зітхнув сумовито. — Не знайшов іншого місця... осквернив храм святий.

Він передав куті меду, і слава Богу, що передав; навіть будучи пригніченим, морально вбитим, я в останніх його словах відчув фальш: йому не було діла ні до Павла, ні до Голгофи, ні до осквернення Святого Духа. В мокрій Темряві я не міг побачити усмішки на його лиці, але я уже не сумнівався, що вона була крива, зловтішна. Блудний неправдивий вогник тлів на його губах.

— Я тільки не можу второпати, звідки так негадане, раптово найшла на Ключара чорна підступна сила, — я повернувся до своєї попередньої думки, але гніву в мені на Павла вже не було; я не мав права в чомусь його звинувачувати; я нічого не знав про його смерть і про його передсмертні страждання, про дику спонуку знищити Голгофу. — Тому маю намір офіційно заявити слідству, що протягом літа я жодного разу не спостерігав в Ключара якихось відхилень...

— Це ваше право, Василю Васильовичу, і ваш обов'язок, — відповів з готовністю Василенко. — Слідство, наскільки мені відомо, якраз вияснює мотиви злочину й самогубства, психічний стан Ключара за останній місяць-два. Є цілий ряд свідчень... є свідки, які стверджують: Ключар потребував лікування. Слідство має у своєму розпорядженні факти... заяви; слідство, психіатри також приходять до висновку, що "чорні сили", про які ви говорите, акумулювалися в ньому поступово, день за днем. Тонка поетична натура, вразливість, розрив із сім'єю, невдачі на літературному поприщі, емоційне сприймання фрески... в тому числі й зображення свого начебто двійника, призвели до вибуху.

Відчувалося, що майор ретельно готувався до розмови зі мною; було тільки дивно, що для розмови обрано мокру й темну ніч, роздоріжжя і безлюддя.

— Слідство, може, й має рацію... Тільки не можу зрозуміти: чому така увага з боку кадебе до моєї особи? Очевидно, ви перестріли отут мою машину зовсім не для того, щоб повідомити мене про версію районних слідчих? — Мені було цікаво дізнатися, що відповість на це Василенко. — І чому, власне, кадебе надає такого значення смерті Павла Ключара? Є для цього міліція, прокуратура. — Останнє моє запитання стало водночас для мене... відповіддю: на злодію шапка горить. Так подумалося. Ні, майоре, не так усе просто сталося.

— Я перестрів вас спеціально, щоб ви, професоре, були в курсі справ. Ваше ім'я, репутація вам дорогі. Ми б не хотіли, щоб ваша особа, ваше ім'я фігурувало у цій

непривабливій історії, — промовив сухо Василенко. І, подумавши, додав: — Так, кадебе не випадково придає цьому випадку немалого значення. Вас поінформували товариші з обкому, що у нашому районному центрі Рогачі хтось розповсюдив листівку... розпустив ворожий поголос, що нібито у смерті Ключара завинили органи державної безпеки.

Я мовчав; я подумав, що треба підійти до своєї машини й заспокоїти Дарку, яка, певно, вмирає від перестрахи. Добре бодай, що з нею Петро Степанович. Але Василенко, немовби відчувши мій внутрішній порух, ухопив мене за руку.

— Почекайте, Василю Васильовичу. Маю враження... маю враження, що й ви, грішні, подумали щось подібне. Принаймні ваша мовчанка... — Він засміявся, але сміх був робленим, злим. — Справді можна сміятися з того, що кадебе мало в особі Ключара запеклого й небезпечного ворога радянської влади. Бо хто він такий? Поетик? Хлюпик? Невдаха? Чи він вартий того, щоб бруднити об нього руки?

Я продовжував мовчати; я думав, що ніколи, мабуть, не дізнаємося про тайну смерті Павла Ключара, який справді, на перший погляд, не представляв небезпеки для влади, але... але небезпеку представляли фреска, увесь Святий Дух, Страдча долина, і, звичайно, разом із ними — Павло Ключар. Іще подумав, що я вчинив надто сміливо, вирушивши вночі зі Львова: асфальт мокрий, дощ, темрява, зустрічні вантажівки...

— Що можу порадити в даному випадку... маю обороняти органи від ворожих наклепів? — зіронізував я одначе, ще будучи під враженням того уявленого можливого випадку, що міг статися з нами в дорозі.

— Маю інформацію, — сказав майор, не звернувши уваги на мою іронію, — що завтра, піддавшись провокаційній чутці, з'їдуться на похорони Ключара всі незадоволені, ображені, невдахи... і зроблять вони з Ключара мученика, а його похорон обернуть в політичну демонстрацію. Як ви розумієте, я відповідаю за спокій у районі. Маю відповідні вказівки і повноваження. Ситуація складна ще й тим, що події розвиваються в Черчені.

— Що ж я маю порадити? — Майор справді намалював нелегкий для нього завтрашній день. Для нього? А для мене? Для нас?

— Зате, Василю Васильовичу, я маю для вас добру пораду: поверніться негайно до Львова. Ваша присутність на похороні, по-перше, не додасть до вашого імені слави й честі, це буде, якби сказати м'якше, визначальним: з ким ви й проти кого. По-друге, похорон за вашою участю набере певної ваги. Ви знаєте, що західні засоби масової інформації надто пильні до найменшої нелояльності творчої інтелігенції до нашої влади і партії. Одне діло якийсь починаючий поетик, а зовсім інше — відомий художник, професор, член партії. Тому я тут.

— Виходить отже, що вам розходиться не так про спокій у районі і в Черчені зокрема, як про мою позицію... про мою участь в похороні. — Я розумів: ситуація надто складна, серйозна. Від моєї сьогоднішньої позиції певною мірою залежатиме моє майбутнє, творчість, виставки, може, й праця в інституті. Безперечно, ніхто вже завтра не покаже мені на двері, якщо не піддамся намові Василенкові, не виключать також алярмове з партії, не викреслять моє ім'я з каталогів виставок, але... але я вже буду

мічений, в моїх досьє буде поставлений знак запитання, хрестик, знак "мінус"...

Знак запитання, хрестик, знак "мінус" означає... колись вони означали б арешт, вирок, заслання, кулю. Колись? А сьогодні? Хіба щось змінилося? Чи не тому вмер Ключар, що нічого не змінилося? Змінилися лише способи й методи?

Признаюся: не було в мене вагання, сум'яття, підленького бажання розвернути машину й втекти до Львова; ні, я не боявся, що хтось би мене осудив, що хтось би, як наприклад, Петро Степанович Гри-цай, моя Дарка, і ще тисячі й тисячі від мене одцуралися б, ні, я про це навіть не думав; просто — я уже переріс сумніви; я уже відбув своє на роздоріжжях; я стояв перед трьома хрестами і споглядав на світ єдиним страшним оком ігумена Данила; крик, мука і гнів ігумена Данила рятували мене від страху, від зради, від ницості повсякчасної.

Я без слова сів у свої "Жигулі", запустив мотор і покотився білою дорогою до Черчена.

24

Данило Вербень нас виглядав; це вже був зовсім інший Вербень: змалілий, зіщулений, горбатий, від горя він постарів на добрих десять років, і лише очі шпилили по-давньому.

— Як то сталося? — спитав я, маючи на увазі Ключареве самогубство.

— Хто його знає... Ключариха вдарила тривогу аж наступного ранку. Павло пішов із дому в полудне, казав, що швидко повернеться. Аякже, вернувся, вперед ногами. Святий Дух був відчинений. Павло висів на гаку в келії отця Данила. Я сам обрізав мотузку. Така смерть... така смерть... — Старий не міг стримати ридання. — Я любив його як сина. Може й більше, — стогнав. Стискав кулаки й бив ними по столі.

— Невже справді затьмарився у нього розум... адже є така думка? Ви з ним спілкувалися останнім часом? — допитувався я.

— Господи, та в неділю його бачив, розмовляв. Нічого такого... все було нормально. Ви що. Майстре, — раптово розгнівався Вербень. Зблід. — Справді вірите в Павлове самогубство? То вони, то єфрейтори постаралися... то чорні сили, арідники, люцифери, сатани, дідьки, чорти нечисті, щезники, відьмаки, опирі й опери, налякані Голгофою, прощеною до неї, зненавиділи й саму Голгофу і її хранителя... то вони зсукали курмей, розрахували все логічно, подбали про "сліди". Вони вміють... вони страшні... — Старий не міг знайти собі місця і моя Дарка як могла його заспокоювала.

— Але ж слідство начебто підтверджує психічний злам, — зважився я на дальші розпити. — Зібрані якісь заяви, свідчення.

— Які свідчення! — Вербень визвірився на мене, начебто мені належала ініціатива з'ясування психічного здоров'я Павла Ключара. — Хмурої Насті? Отої сучки ланкової, Рибки, нібито Павло її напастував... та вона, курва, на кого хочеш набреше. Кажуть, що є ще декілька подібних заяв, які повинні підтвердити духовну кризу Павла Ключара. Начебто сама Ольга, дружина Павлова, щось там свідчила... А втім, — Вербень прискалив хитрувато око, — вам не здається, Майстре, дивним, якщо не підозрілим той факт, що слідство аж так конче напустилося чимсь "пояснити", обставити Павлову

смерть? Чого б то?

Старий стояв біля вікна, вдивлявся у ніч і, здавалося, надслуховував, очікував від ночі відповіді на своє запитання.

Цілу ніч вивівкувала студена шарга; вітер, як звір у клітці, витанцьовував поміж деревами в Ключаревому саду й не міг, заблуканий, очманілий знайти посеред дощу й темряви, виходу у широкий світ; інколи вітер, зобачивши у вікнах світло, налітав на хату, видзвонював шибками, і хата, здавалось, як човен, похитувалась й потріскувала. Великі грубі свічки в чотирьох підсвічниках обабіч спорядженого на столі тіла, сполохано поблимували, а люди, що сиділи коло мертвого, "щоб йому не було самотньо наслідок у рідній хаті", переривали свої буденні розмови й хрестилися, надслуховуючи.

Десять по опівночі разом із поривом вітру, що тріснув дверима, зайшла до хати Ольга; як мав враження, що й Ключариха, і Вербень, і сусіди, і люди сторонські, чужі, давно очікували приходу цієї молоді жінки; ніхто про це очікування не обмовився словом, не згадував бодай, але в кожного в душі, мабуть, жевріла надія, що вона таки прийде з Павлом попрощатися; ми всі знали, що він її любив, і було б з її боку жорстоко не відвідати його в останній раз.

Ольга появилася в плащі і в гумаках, але простоволоса; дощ змив її голову, волосся світилося чистою міддю, по обличчю стікали пацьорки води. Чи, може, були це сльози? Хоч ми знали, що старі Чоботи настояли, щоб вона з Павлом розлучилася, нам людському хотілося, щоб Ольга розридалася, пожалувала за кількома роками щастя, якого зазнала з Павлом.

Вона однак не плакала.

Ольга витерла обличчя рукавом і ми всі побачили, що очі її були сухі, і горіли вони синім вогнем, зовсім не сумним, не покайним, не винним; губи її були вперто стиснуті, ціле її обличчя виражало якусь готовність...

Готовність до чого?

Ми всі мовчали, боячись сполохати її душу, і раділи за неї, що таки серед ночі вирвалася з-під злої опіки й прибігла побути з Павлом; хтось навіть шепнув, щоб ми вийшли з хати, най вона побуде з Павлом наодинці, бо, певно, наслідок має багато дечого йому сказати, й дехто вже почав висотуватися в сні.

Марні були наші міркування: Ольга, окрім покійника, що лежав із заслоненим обличчям (бо смерть його спотворила), вочевидь нікого не бачила й не чула наших пошептів, а може бути, що й не пам'ятала про саму себе, бо, постоявши якусь часину залякло біля порога, враз упала на коліна і, перехрестившись, почала голосно молитися:

"Отче наш, іже єси на небесі й на землі, хліб наш насущний..."

Ніхто із присутніх, окрім матері Павлової та мене, не знав, що Ольга Чобіт тайкома від своїх родичів навчилася від Павла "Отченаша", бо до зустрічі з Ключарем на Дністрі, вона не вміла молитися... не вміла й не хотіла, так її вдома настановили. Бог для неї був не тільки заборонений, але й непотрібний.

То що ж означала оця раптова прилюдна молитва... молитва, може, й не за душу Павлову... молитва за душу власну? Був це спонтанний протест, що тлів у ній місяцями, проти батька-матері? Було це каяття? Було це скресіння душі? Хто міг відповісти на ці запитання?

Стара Ключариха приклала поруч невістки, обняла її: "Отче наш, іже еси на небесі й на землі..."

Вранці несподівано виникла проблема: де маємо поховати Павла Ключара? Данило Вербень запропонував викопати яму під липою на старому цвинтарі навпроти дверей Святого Духа.

— Небіжчик, прецінь, був хранителем Святого Духа, — казав Вербень. — Най і після смерті його стереже. Тепер тим більше потрібна церкві охорона... потрібна, хоч і нема в ній фрески.

Проти цієї пропозиції рішуче й злякано поставився Яцина, дільничний міліціонер.

— Забороняю. Я, сказати б, влада чи якийсь постіл? — почав заїкано кричати. — Що, н-не знаєте, де вішальників закопують? Там їм місце, де призначено для самогубців. На старому цвинтарі сто років уже не ховають або й більше.

— А ми Павла таки поховаємо, — вперся на своєму Вербень, — там, де він заслужив собі лежати. І фертик. То ще не знати, як Павло помер, чи він справді сам собі заподіяв смерть, чи... Зрозумів, Іване? І не переч громаді. Ти ж бо знаєш, що люди в Черчені злютовані.

І старий перший, закинувши лопату на плече, попрошкував у Страдчу долину; за ним рушив я; за нами з рискалями й без них посунуло зо два десятки чоловіків.

Що міг удіяти Яцина. Тут, зрештою, не поміг би й цілий міліцейський батальйон, бо поки ми копали Павлові яму, в Страдчу долину напливали люди; Вербень казав, що це переважно люди сторонські, бо, бачите, он вулиці запружені автомобілями, мотоциклами, двома автобусами з Бистричан, прийшли на Павлів похорон також із сусідніх сіл...

Не бракувало й міліції, і не тільки, як казали в Черчені, "мундированої", але й "людей у цивілю"; правда, "мундирована міліція" до Страдчої долини не підступала, міліціонери стояли коло своїх синіх автобусиків, покурювали, нудьгуючи, ждали когось... чогось... і тільки підозрілі "кореспонденти" нипали поміж людськими гуртами і блимали своїми бліцами: "кореспонденти" й не пробували маскувати своє фотографування, снуванням своїм та блиманням бліців мовби попереджали й погрожували, мовляв, моцуйтеся, будемо мати вас на оці; погрози їх сили не мали — Страдча долина стояла похмуро й вперто. І я, прихилившись до старої липи, думав, що ніхто з нас у Страдчій долині й поза нею не вірив у Ключареве самогубство: пошанувати повішеника людські гурти не приходять і мені чомусь здавалося, що ці люди вже достеменно знали, хто заподіяв йому смерть.

Наплив сотень людей у Страдчій долині, більшість яких до вчорашнього дня, мабуть, й не чула Ключаревого імені та й сьогодні, мабуть, до пуття не знала, що такого незвичайного, героїчного, може, вчинив Павло Ключар (це я відкрив для себе)

був тим же "Отченашем" Ольги; вони прийшли сюди з "Отченашем" протесту, незгоди не тільки з тим, що бачили навколо себе, а й протестували проти свого учорашнього збайдужіння. Їм зазолотився на видноколі, виріс на горах далекий, але такий жаданий Єрусалим...

Міліція, кадебе — "люди в цивілю" очікували, може, явного бунту, підбурювальних промов на цвинтарі, погроз на адресу влади або й розповсюдження нових листівок, як це сталося вчора в Рогачі, але похорон відбувся спокійно, окрім християнського прощального казання священика ніхто нічого не виголошував, та ніяких слів не було й потрібно, тут для всіх і для кожного зокрема тривав свій мовчазний покаяльний і рішучий "Отченаш", і лише Данило Вербень сказав, щоб не заросла стежка до Павлової могили, до Святого Духа, до Страдчої долини.

— То чуєте мене, добрі люди? — запитував у тиші старий Вербень, окинувши гострим оком цілий цвинтар... і, може, бачили його око цілий Черчен й поза Черчен... цілий край.

Що після цього можна було більше і краще сказати?

Стомлений до краю, я сидів на церковному порозі, злившись із Святим Духом і відчуваючи себе цеглиною у його стінах, думав про його вічну незнищиму кріпость. Прадавня липа, обліплена мокрим снігом, важко схлипувала, зрідка похитуючи гіллям; стрілецькі могили, притрушені снігом, виразно окреслені білизною, були, кожна зокрема, схожі на продовгуваті сторінки якоїсь розстеленої книжки; низенькі кам'яні хрестики з сніговими чубчиками розбіглися по старому цвинтарі, як наполохані зайці, й поступово один за одним, немов підстрелені, падали в сіру імлу, що насувалася на Страдчу долину з полів; тайні стражі з бліщами і "мундирована міліція", як справжні нечисті з пекла, позникали, знявши облогу, і на дорозі за цвинтарем зачахкали як січкальні, їхні автобуси. Невеликий уже людський гурт, теж вибілений мокрим снігом, не розходився від Павлової могили, а ніби тісніше злютувався в обруч... а посеред обруча засвітилися, зацвіли, як квіти, свічки. Хтось тихо заспівав про журавлів, що летять і летять у сіру імлу, а за журавлями співали про коника, що над своїм загиблим паном по коліна у землю вбився; і ще струмилася жалем пісня, яку я чув у дитинстві, про повстанця, який учора ще жив і був здоров, снував золоті мрії, а нині лежить у сирій землі.

Ніч заливала Страдчу долину густою пільмою, на дні якої світився біло біль.

Тільки ввечері, коли Страдча долина спорожніла, я попросив Данила Вербень відімкнути мені церкву. Двері тяжко зітхнули. Старий тицьнув мені в руки засвічену свічку й перехрестив.

— Будьте мужні, Майстре, — промовив Вербень і злегка підштовхнув мене до середини, а сам однак залишився на порозі.

Стіна, де була фреска, постала переді мною покраяна карбами; подекуди ще пробивалася неотесана фарба, на місці, де були намальовані обличчя розп'ятих, яріла суцільна рана: штукатурка була стесана до самісінького каменя. "

Я притулився до стіни й безголоно заплакав... я вперше нині плакав; був це плач і

за Павлом, і за фрескою, і за своєю цілолітньою роботою, і був це плач за тими людьми, які жили на стіні, над їхньою мукою, смертею і їхнім криком.

І не знаю, чи я забувся серед плачу, серед суму, серед розпачу, чи я потонув у ньому, чи знову подіяв на мене чар Святого Духа, але досить того, що я відчув присутність... ні, я знову зримо побачив уже знайомого старця у білій одежі, того ізографа з нижніх світів, який сидів на приступці коло престолу.

"Ну, чого ж ти побиваєшся, брате? — промовив він лагідно до мене. — Хіба нам з тобою звикати до смертей, руїн і до наруги? Але ж бачиш: косять нас, розстрілюють, топлять, розпинають, вішають... а ми сутні на цій землі... ми вічні на цій землі. І шлях до Єрусалиму, що на горах, до висот і до волі, до духовного розкріпачення, іще не має кнщя. Іще треба до нього дійти, брате. А ти маєш перед собою чисту стіну, маєш пензель, маєш талант, а мучеників у твоєму верхньому світі на нашій землі для нової Голгофи вистачає. Ти чуєш їх біль і крик? Твоє призначення — їх чути. Амінь".

1988 — 1992